

Навчально-дослідна програма
«КИЇВСЬКЕ ХРИСТІЯНСТВО ТА УНІЙНА ТРАДИЦІЯ»

Український Католицький Університет
Гуманітарний факультет
Філософсько-богословський факультет

Національна академія наук України
Інститут української археографії
та джерелознавства
імені М. С. Грушевського
Львівське відділення

З благословення

Глави Української Греко-Католицької Церкви
Блаженнішого Святослава Шевчука

Видання здійснюється
у рамках публічного проекту
«Соборна Україна та Київська традиція»
за жертвовної підтримки
українських меценатів

о. Назар Заторський

**«ПОСЛАННЯ МИСАЇЛА
ДО ПАПИ СИКСТА IV»
1476 РОКУ:
реконструкція архетипу**

Львів 2018

УДК 271.2(477)-726.1-248.3:272-732.2]”1476”:2-277
3 373

Науковий редактор:
доктор істор. наук Ігор Сkochиляс

Рецензенти:
проф., доктор істор. наук Леонтій Войтович; доктор істор. наук Андрій Гречило;
проф., доктор філол. наук Ярослава Мельник; доктор історії Генує Кіркенє; кан-
дидат істор. наук Олена Русина

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ (22.VI.2018,
прот. № 4); Вченою радою Українського католицького університету (05.XII.2018,
прот. № 3)

З 373 Назар Заторський. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року: ре-
конструкція архетипу. – Львів: УКУ, 2018. – 588 с. – (Серія „Київське християн-
ство”, т. 15).
ISBN 978-617-7637-13-3

У монографії в ширшому культурно-релігійному контексті розглядається унікаль-
на пам'ятка богословської думки Київської митрополії – «Послання Мисаїла до папи
Сикста IV» 1476 р. Цей важливий документ засвідчує особливий характер взаємин
тогочасної духовної та світської еліти українсько-білоруських земель Великого князів-
ства Литовського з Константинопольським патріархатом і Римським Апостольським
престолом в останній чверті XV ст., а також вказує на поширення тут унійної ідеї та
елементів другого південнослов'янського впливу, зокрема мистецтва «плетення слівес».
Свою увагу автор зосередив на критичному палеографічному, текстологічному й філо-
логічному аналізі всіх відомих списків первісної редакції грамоти Мисаїла та пізніших
компіляцій, що постали на її основі. Такий комплексний підхід уможливив реконструк-
цію архетипу грамоти – втраченого оригіналу листа.

Z373 Nazar Zators'kyu. «*The Epistle of Misael to the Pope Sixtus IV*» of 1476: *recon-
struction of the archetype*. – Lviv: Ukrainian Catholic University, 2018. – 588 p. –
(Kyivan Christianity Series, Vol. 15).
ISBN 978-617-7637-13-3

This monography considers *The Epistle of Misael to the Pope Sixtus IV* within a broader
cultural and religious context. The epistle of 1476 is a unique testimony to the theological
thought of the Kyivan Metropolitanate of that time. This important document bears witness
to very specific relationships of the secular and clerical elite of the Ukrainian and Belorussian
lands, which were part of the Grand Duchy of Lithuania, to the Patriarchate of Constantinople
and the Holy See in the last quarter of the 15th century. It also points to the spread of the idea
of the Church union and contains elements of the Second South Slavonic influence on this
territory, being itself a great example of the art of the word-weaving. The author focuses on
the critical paleographic, textological and philological analysis of all extant copies of the *Epistle
of Misael* of the first redaction as well as its later compilations. Such holistic approach allowed
the reconstruction of the charter archetype, the text of its lost original.

ISBN 978-617-7637-13-3

© Український Католицький Університет, макет, 2018
© Назар Заторський, автор, тексти 2018

Антіохского: мислотарь в мессекни: ---
Благородныи: пани мну дїавлїссандрой
зо зарова: тїпныгї вь болрїземан
вольнїское: --- благородныи в рлїско: пї
Андрїи: спопотїенснїа на дїеко
цї рлїго: карько: --- : : : : :
Благородныи мнїх: пїа солтїа: алїссандрїа:
Велїкїи: нїславныи рїгїтерїа: жїа
гровх: поушьтїа: скнї: златїаго: стїра
хукопї: пїогїсарїнї: велїкаго: слакнї: рїво
рхїтїрїе: вїтїаго: скрїа: лїа: пї мнїа: ---
Слїа: пїтїнїи: стїи: влїтївнїи: пїнсаннї
кнїго: оловкнї: кнїсїа: бранї: пїншнї:
вїлїранкї: ннї: вїоскарвнї: на вїшнї: зї
скнї: велїкаго: пїн: зї: мнїа: лїтїо: скїаго: пїо
слїхнї: вїлї: фнї: вї: хомїа: вїлї: стї: оль: снї:
ВСЕГЪ. СТО. ВЪ. ПР.
ИЗВОЛНІЕМА: +
Беленскїа: мнї: рїа: пїе: велїкїа: мнї:

Закінчення переліку підписантів
і початок основного тексту Смоленського списку
«Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р.
1520-ті рр.

ЗМІСТ

Перелік скорочень.....	11
Вступ. КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ У XIV–XV СТОЛІТТЯХ: ОСОБЛИВОСТІ ЕКЛЕЗИАЛЬНОГО І ПОЛІТИЧНОГО СТАТУСУ ТА РЕЦЕПЦІЯ УНІЙНОЇ ІДЕЇ.....	13
1. Політичний і правовий статус «руської віри» у ВКЛ та юрисдикційні зміни в Київській митрополії.....	14
2. Проекти церковної злуки та рецепція Флорентійської унії в Київській митрополії.....	21
3. Постаць смоленського владика Мисаїла (Пструцького / Пструча).....	27
4. « <i>Послання Мисаїла папі Сиксту IV</i> » та ідея подвійного сопричастя Руської Церкви.....	32
Розділ 1. МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА.....	41
1. Методологія.....	41
• Структура та наукові засади дослідження.....	41
• Методи реконструкції тексту.....	44
• Богословський підхід.....	46
• Лінгвістичний аналіз та особливості реконструкції архетипу.....	47
2. Історіографія.....	52
• Релігійна полеміка та конфесійно заангажована історіографія.....	52
• На шляху до визнання автентичності грамоти.....	63
• Остаточне визнання (остання чверть ХХ – початок ХХІ ст.).....	76
3. Первинні джерела.....	88
• Кревський список.....	89
<i>Походження та ймовірний зміст збірника з Крева</i>	89
<i>Шрифт і мова Кревського списку</i>	93
<i>Публікації та рукописні копії Кревського списку «Послання Мисаїла»</i>	97
• Смоленський список.....	108
<i>Походження та зміст збірника СОКМ–9907</i>	108
<i>Шрифт і мова Смоленського списку</i>	112
<i>Публікації Смоленського списку «Послання Мисаїла»</i>	113

• Синодальний список	113
<i>Походження та зміст збірника Синод–700</i>	113
<i>Шрифт і мова Синодального списку</i>	116
<i>Публікації «Послання Мисаїла» за збірником Синод–700</i>	118
• Ініціуми й закінчення тексту в списках «Послання Мисаїла».....	119
4. Вторинні джерела	123
• Польський переклад « <i>Послання Мисаїла</i> » 1605 р.....	123
• « <i>Послання до архієпископа Макарія</i> »	126
• <i>Послання митрополита Йосифа до папи Олександра VI</i>	127
• <i>Святе Письмо церковнослов'янською мовою</i>	129
• <i>Літургійні, історичні та інші тексти церковнослов'янською мовою</i>	138
Розділ 2. ТЕКСТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ	143
1. Порівняння списків « <i>Послання Мисаїла</i> » та встановлення їхньої генеалогії	143
• Аргументи на користь походження Синодального списку від Смоленського	143
• Текстологічні ознаки, які заперечують генеалогічну первинність Смоленського списку щодо Кревського та Синодального.....	152
• Текстологічні ознаки наявності в Кревському списку давнішої версії послання.....	152
• Визначення типу спорідненості між Смоленським і Синодальним списками	154
• Аналіз лакун у списках « <i>Послання Мисаїла</i> »	159
<i>Лакуни Смоленського й Синодального списків</i>	159
<i>Лакуни Кревського списку</i>	168
<i>Обчислення кількості знаків у рядку спільного для всіх списків протографа</i>	171
<i>Лакуни протографа та реконструкція втраченого тексту</i>	175
<i>Текстологічний аналіз «Послання до Макарія» і з'ясування місця його протографа в генеалогії списків «Послання Мисаїла»</i>	177
2. Характерні помилки у списках	197
• Помилки прочитання.....	197
• Помилки запам'ятовування	203
• Помилки внутрішнього диктанту	209
• Помилки письма	214
3. Синтаксичні помилки в архетипі послання.....	217
Розділ 3. ЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ВНУТРІШНЯ СТРУКТУРА ЕПІСТОЛІ	221
1 Ознаки другого південнослов'янського впливу	221
2. Вкраплення староукраїнської мови та іншомовних запозичень	223

3. Структура епістоли в «Посланні Мисаїла».....	227
• Поетична складова	229
• <i>Salutatio</i>	232
<i>Inscriptio</i>	234
<i>Intitulatio</i>	235
<i>Salutatio (вітання)</i>	236
• <i>Captatio benevolentiae</i>	239
<i>Captatio benevolentiae a persona auditoris</i>	239
<i>Captatio benevolentiae a persona sui</i>	241
<i>Captatio benevolentiae a persona adversarii</i>	242
<i>Captatio benevolentiae ab ipsa re</i>	246
• <i>Narratio</i>	246
• <i>Petitio</i>	248
• <i>Conclusio</i>	250
• <i>Terminatio</i>	251
• <i>Laudatio</i>	252
• <i>Datum</i>	254
 Розділ 4. РЕКОНСТРУКЦІЯ ТЕКСТУ АРХЕТИПУ «ПОСЛАННЯ МИСАЇЛА»	 259
1. Вступні зауваги	259
2. Критичний текст «Послання Мисаїла»	266
3. Підсумкові спостереження.....	406
 Розділ 5. УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД КРИТИЧНОГО ТЕКСТУ «ПОСЛАННЯ МИСАЇЛА»	 411
 Висновки.....	 493
 Додатки. СПИСКИ Й РЕДАКЦІЇ «ПОСЛАННЯ МИСАЇЛА» (тексти)	 499
1. Смоленський список «Послання Мисаїла».....	499
2. Синодальний список «Послання Мисаїла»	522
3. Макаріївська редакція «Послання Мисаїла» («Послання до архієпископа Макарія»).....	527
4. Йосифівська редакція («Послання митрополита Йосифа до папи Олександра VI» – латинський переклад)	536
• Український переклад «Послання митрополита Йосифа до папи Олександра VI».....	544
 Перелік ілюстрацій	 549
Бібліографія	553
Іменний покажчик.....	575

Перелік скорочень

<i>Акты ЗР</i>	→ <i>Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссією.</i> Санкт-Петербург
<i>Архив ЮЗР</i>	→ <i>Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссією для разбора древних актов, ч. 1, т. 7.</i> Киев 1887
ВКЛ	→ Велике князівство Литовське
Ді.	→ Послання св. апостола Павла до галатів (<i>Святе Письмо</i>)
ГИМ	→ Государственный исторический музей (Москва), Отдел рукописей и старопечатных книг, коллекция «Синодальное славянское собрание рукописей»
Ді.	→ Діяння святих апостолів (<i>Святе Письмо</i>)
Еф.	→ Послання св. апостола Павла до ефесян (<i>Святе Письмо</i>)
Євр.	→ Послання до євреїв (<i>Святе Письмо</i>)
<i>Записки НТШ</i>	→ <i>Записки Наукового товариства ім. Шевченка.</i> Львів
Іс.	→ Книга пророка Ісаї (<i>Святе Письмо</i>)
Йо.	→ Євангеліє від св. Йоана (<i>Святе Письмо</i>)
Йон.	→ Книга пророка Йони (<i>Святе Письмо</i>)
Йос	→ Йосифівська редакція « <i>Послання Мисаїла до папи Сикста IV</i> » (« <i>Послання митрополита Йосифа до папи Олександра VI</i> »)
Кол.	→ Послання св. апостола Павла до колосян (<i>Святе Письмо</i>)
КП	→ Корона Польська (Польське королівство)
1 Кор.; 2 Кор.	→ Послання св. апостола Павла до коринтян (<i>Святе Письмо</i>)
Крев	→ Кревський список « <i>Послання Мисаїла до папи Сикста IV</i> »
Лк.	→ Євангеліє від св. Луки (<i>Святе Письмо</i>)
ЛННБ	→ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України
Мак	→ Макаріївська редакція « <i>Послання Мисаїла</i> » (« <i>Послання до Новгородського архієпископа Макарія</i> »)
Мр.	→ Євангеліє від св. Марка (<i>Святе Письмо</i>)
Мт.	→ Євангеліє від св. Матея (<i>Святе Письмо</i>)
НИОР РГБ	→ Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (Москва)
Одр.	→ Одкровення (Об'явлення) св. Йоана Богослова (<i>Святе Письмо</i>)

- 1 Пет.; 2 / Пет. → Соборні послання св. апостола Петра (*Святе Письмо*)
- Петр → Перевидання «*Послання Мисаїла до папи Сикста IV*», здійснене А. Петрушевичем
- Прип. → Книга Приповідок Соломонових (*Святе Письмо*)
- Пс. → Книга Псалмів (*Святе Письмо*)
- ПСРЛ → *Полное собрание русских летописей*
- РИБ → *Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою археографическою комиссиею*. Санкт-Петербург
- Рим. → Послання св. апостола Павла до римлян (*Святе Письмо*)
- РНБ СПб → Российская национальная библиотека в Санкт-Петербурге, Отдел рукописей
- РФА 1987 → Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI веков, ч. 3. Москва 1987
- РФА 1992 → Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI веков, ч. 5. Москва 1992
- РФА 2008 → Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI веков / сост. А. Плигузов. Москва 2008
- Синод → Синодальный список «*Послання Мисаїла до папи Сикста IV*»
- Смол → Смоленський список «*Послання Мисаїла до папи Сикста IV*»
- СОКМ → Смоленский областной государственный музей-заповедник
- 1 Сол.; 2 Сол. → Послання св. апостола Павла до солунян (*Святе Письмо*)
- Тит. → Послання св. апостола Павла до Тита (*Святе Письмо*)
- ТОДРЛ → *Труды Отдела древнерусской литературы*. Москва – Ленинград / Санкт-Петербург
- УАЩ → *Український археографічний щорічник*. Київ; Нью-Йорк
- Фил. → Послання св. апостола Павла до филип'ян (*Святе Письмо*)
- 1 Хр.; 2 Хр. → Книги хроніки (*Святе Письмо*)
- 1 Цар.; 2 Цар. → Книги царів (*Святе Письмо*)
- Юд. → Соборне послання св. апостола Юди (*Святе Письмо*)
- Як. → Соборне послання св. апостола Якова (*Святе Письмо*)
- Analecta OSBM → *Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni*. Roma
- BAV → Biblioteca Apostolica Vaticana (Roma)
- VJ → Biblioteka Jagiellońska (Kraków)
- DPR → *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia*, ред. А. G. Welykyj. Romae 1953
- MUH → *Monumenta Ucrainae historica*, collegit metropolita Andreas Šeptyckyj, т. 9–10: 1075–1632. Romae 1971
- OCP → *Orientalia Christiana Periodica*. Roma
- Przegląd Poznański → Poselstwo do Papieża Rzymskiego Syxtusa IV od Duchowieństwa książąt u Panów Ruskich, z Wilna, roku 1476 // *Przegląd Poznański* 27 (1859) 158–188
- II ПСлВ → Другий південнослов'янський вплив

Вступ

КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ У XIV–XV СТОЛІТТЯХ: ОСОБЛИВОСТІ ЕКЛЕЗИАЛЬНОГО І ПОЛІТИЧНОГО СТАТУСУ ТА РЕЦЕПЦІЯ УНІЙНОЇ ІДЕЇ

Збагнути значущість «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. в історії українсько-білоруських земель пізнього середньовіччя можна, досліджуючи цю унікальну богословську та літературну пам'ятку в контексті еклезиального й політичного статусу Київської (Руської) митрополії – найбільшої церковної провінції Константинопольського патріархату, заснованої бл. 996/97 р. на теренах Давньоруської держави з центром у Києві, духовному й політичному осерді Східної Слов'янщини¹. Не менш важливе значення має вивчення тогочасних подій і феноменів у рамках культурно-релігійної моделі київського християнства. Під цим терміном розуміють «територіальні рамки функціонування руського “суперетносу” в середньовіччі та ранньомодерну добу (тобто первісну Руську церкву княжого періоду, а пізніше – українсько-білоруську Київську митрополію в межах Польсько-Литовської держави)»². Основою київського християнства був

---

¹ Найважливішими працями з історії Київської митрополії та релігійної культури епохи середньовіччя є: Макарий (Булгаков). *История Русской Церкви*, кн. 1–5. Москва 1994–1996; Г. Подскальски. *Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.)*, 2-е изд., испр. и доп. для рус. перевода / перекл. А. В. Назаренко; за ред. К. К. Аментьева. Санкт-Петербург 1996; Б. Н. Флоря. *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье: Сборник*. Москва 2007; Я. Н. Щапов. *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.* Москва 1989; А. Poppe. *The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300 // Harvard Ukrainian Studies* 21 (3/4) (1997) 311–392; його ж. *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*. Warszawa 1968; S. Senyk. *A History of the Church in Ukraine*, т. 1: *To the End of the Thirteenth Century*. Rome 1993; т. 2: *1300 to the Union of Brest*. Rome 2011.

² Уперше цей концепт артикульовано в: І. Сковчиляс. *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус*. Львів 2010, с. 32–33;

слов'янсько-візантійський обряд та система цінностей, що їх називають «Київською традицією». З огляду на зміст Мисаїлового листа 1476 р. та його адресата – римського понтифіка, у монографії необхідно взяти до уваги й особливості рецепції в Східній Європі унійної ідеї як продукту пізньовізантійської теології, що прагнула до порозуміння між Константинополем і Римом шляхом зближення цих двох культурних макросистем за одночасного збереження тотожності кожної з них. Як вважають сучасні богослови, саме застосування такого «унійного методу» уможливило в християнській Європі публічний дискурс про толеранцію й спричинилося до появи культурного плюралізму³.

1. Політичний і правовий статус «руської віри» у ВКЛ та юрисдикційні зміни в Київській митрополії

Упродовж XIII–XIV ст. Київська Русь як геополітична формація, що від часів Володимирового хрещення 988 р. опікувала Київську митрополію та сформовану на її теренах релігійну культуру, фактично припинила своє існування. Пришвидшила процес розпаду Русі монголо-татарська навала 1237–1241 рр., одним з наслідків якої стало зростання могутності Галицько-Волинського князівства (Королівства Русі) на південному заході та Володимиро-Суздальського князівства на північному сході. Тривала боротьба за спадщину Київської Русі призвела до її поділу між Литвою, Золотою Ордою, Коронаю Польською, Молдавією, Московським князівством та Угорщиною⁴. Більшість сучасних українських земель потрапили під владу литовських правителів з династії Гедиміновичів, успіх яких закріпила перемога Ольгерда над татарами під Синіми Водами в 1363 р.⁵ І лише

A. Gil, I. Skoczylas. *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji. Metropolia Kijowska w latach 1458–1795*. Lublin; Lwów 2014, с. 47–48. Див. також: В. М. Лурье. *Русское православие между Киевом и Москвой: Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками*. Москва 2009, с. 154.

³ Ширше генезу унійної ідеї аналізує: G. Avvakumov. *Die Entstehung des Unionsgedankens. Die lateinische Theologie des Hochmittelalters in der Auseinandersetzung mit dem Ritus der Ostkirche*. Berlin 2002 (український переклад: Ю. Аввакумов. *Витоки унійного богослов'я: Проблема церковної єдності в обрядових дискусіях між Римом і Константинополем в XI–XIII століттях*. Львів 2011).

⁴ Розлого ці геополітичні зміни описує: М. С. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 4. Київ 1993, с. 14–99.

⁵ Процес інкорпорації українських земель до складу ВКЛ синтетично розглядає: О. Русина. *Україна між татарами і Литвою* (= *Україна крізь віки*, т. 6). Київ 1998, с. 42–118. Давніше дослідження: Ф. М. Шабуйльдо. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. Киев 1987. Див. також популярний виклад у: О. Русина, І. Сварник та ін. *Україна: литовська доба: 1320–1569*. Київ 2008.

Галичина (Червона Русь) та історичне Пониззя (Русо-Влахія) ввійшли до складу, відповідно, Польщі й Молдавії⁶, а величезні простори Північного Причорномор'я спочатку контролювалися Улусом Джучи⁷, а з другої половини XV ст. – Кримським ханством та Оттоманською Портою⁸.

Чи не найважливішою політичною подією, що на пів тисячоліття визначила подальшу долю українських земель, став династичний союз між представницею польського королівського роду П'ястів Ядвігою та очільником литовської великокняжої династії Гедиміновичів Ягайлом. Це посприяло укладенню Кревської унії 1385 р. та започаткувало процес взаємного зближення й уподібнення обох країн⁹. Специфічні особливості суспільного й культурного життя Польсько-Литовської держави безпосередньо позначилися на формуванні руської (українсько-білоруської) домодерної ідентичності. Нові політичні реалії мали далекосяжні наслідки й для Київської митрополії, адже однією з умов Кревської угоди було прийняття правителем Литви латинської віри та протегування ним Західної Церкви¹⁰, що докорінно змінило становище християн східного обряду, які доти були панівною конфесійною спільнотою на теренах ВКЛ.

Реалізуючи пункти цієї угоди, 20 лютого 1387 р. Ягайло видав грамоту, котрою зрівнював майнові й станові права тих литовських вельмож, що ставали католиками, з правами польської шляхти¹¹. В іншому монаршому привілеї, оприлюдненому через декілька днів, литовцям було заборонено одружуватися з русинами, які не перейшли на латинство¹². 1413 року між Польщею та Литвою укладено новий Городельський договір, що серед іншого зафіксував дискримінаційні для православного духовенства та руської знаті положення. Пункти 2–7, зокрема, збільшували прерогативи

⁶ Найновіші дослідження з цієї проблематики: Л. В. Войтович. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*. Львів 2015; І. Скочиляс. Галич після Галича: Пониззя (Русо-Влахія) у XII–XIV століттях та утворення Молдавського князівства // *Княжа доба: Історія і культура* 5 (2012) 29–72; *On the Frontier of Latin Europa. Integration and Segregation in Red Ruthenia, 1350–1600* / ред. Т. Wunsch, А. Janeczek. Warsaw 2004; V. Spinei. *Moldova în secolele XI–XIV*. București 1982.

⁷ Див.: Б. Черкас. *Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.)*. Київ 2014.

⁸ У контексті Центрально-Східної Європи політичну історію цього регіону представляє: D. Kołodziejczyk. *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th – 18th Century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*. Leiden; Boston 2011.

⁹ R. Frost. *The Oxford History of Poland-Lithuania*, т. 1: *The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569*. Oxford 2015, с. 47–57.

¹⁰ Пор.: М. С. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 4, с. 128–150.

¹¹ R. Frost. *The Oxford History of Poland-Lithuania*, т. 1, с. 68.

¹² Там само, с. 158.

Католицької Церкви та литовських панів і бояр «римської віри», котрі отримували ті самі правові преференції, що й польський нобілітет (йшлося про право залишати маєтності у спадщину й безперешкодно володіти успадкованими землями, а також про право вдів і доньок на частку в сімейному спадку, звільнення від замкової служби тощо). А 47-м представникам литовських католицьких родів було надано польські герби¹³.

Положення Горodelьської унії 1413 р., закріплюючи привілейовані позиції католицької шляхти у взаєминах з іншими землями ВКЛ, православним боярством і княжою аристократією, а також статус самого ВКЛ у його відносинах із Польщею¹⁴, викликали негативну реакцію в середовищі руської (українсько-білоруської) знаті. Тому не дивно, що після смерті Вітовта в 1430 р. невдоволення дискримінаційною політикою щодо православних русинів забезпечило широку підтримку ними Свидригайла як кандидата на великокняжий престол. Щоб зламати цю опозицію, на православну еліту було поширено права, якими доти могли користуватися лише католики. Львівський привілей Владислава Ягайла від 30 жовтня 1432 р. не тільки зрівняв руську шляхту Волині з польським нобілітетом, але й гарантував східним християнам, «незалежно від статі чи стану», що ті не будуть примусово навернені в латинську віру¹⁵. Урешті, виданий Сигізмундом Кейстутовичем (суперником Свидригайла у боротьбі за великокняжий престол Литви) 1434 р. Троцький привілей схилив шальки терезів на його бік, оскільки надав русинам широкі прерогативи, за винятку права обіймати державні посади¹⁶. І щойно у Віленському привілейі Казимира Ягеллончика з 1447 р. права православної знаті були закріплені; посідати державні уряди дозволялося тільки шляхтичам-уродженцям ВКЛ, однак без огляду на їхню конфесійну належність, себто також і «людям грецької віри»,

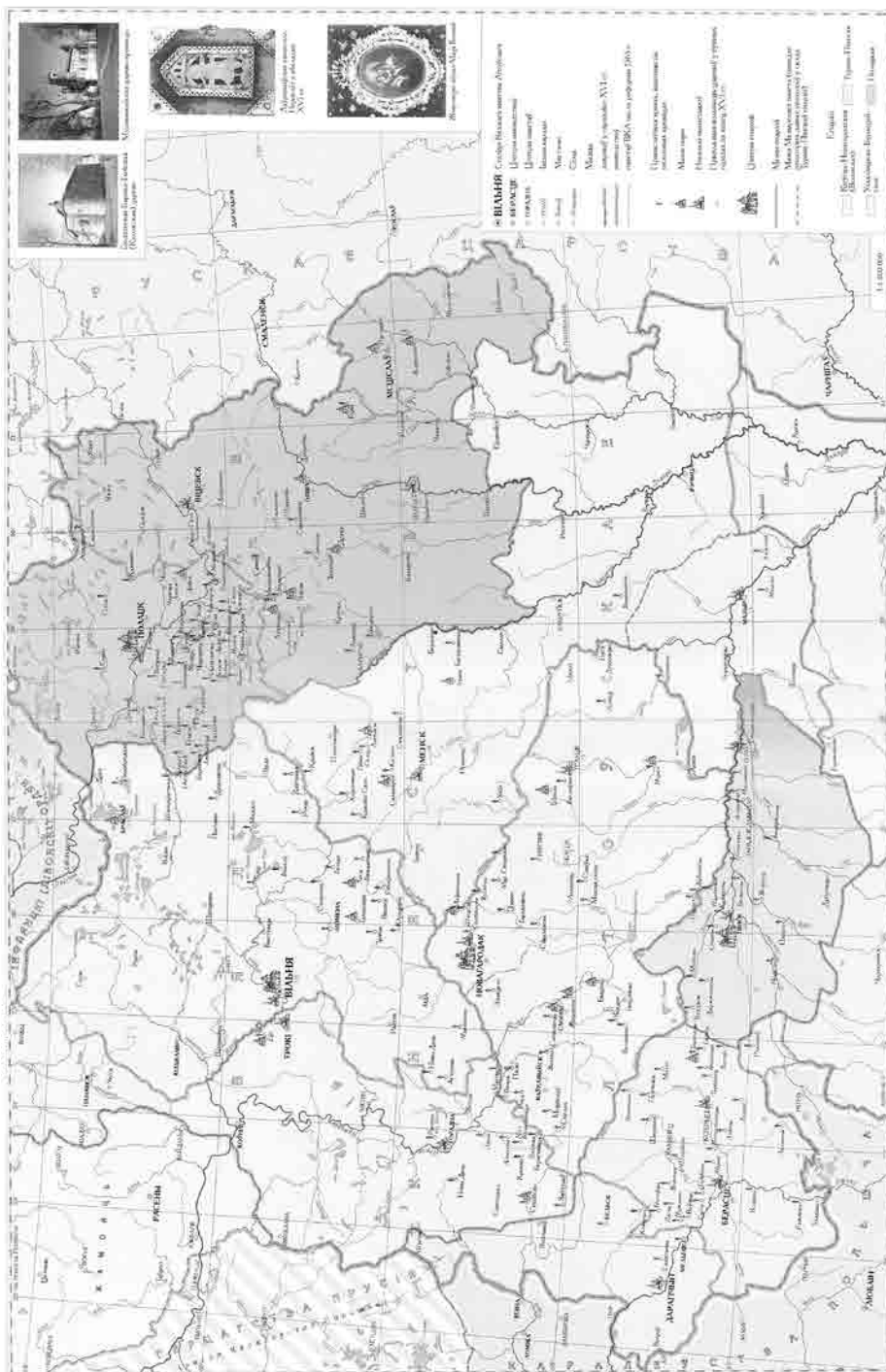
¹³ Остання критична публікація: *1413 m. Horodlės aktai = Akty Horodelskie z 1413 roku: dokumentai ir tyrinėjimai* / упоряд. J. Kiaupienė, L. Korczak. Vilnius; Kraków 2013. Ширший аналіз у: R. Frost. *The Oxford History of Poland-Lithuania*, т. 1, с. 115.

¹⁴ Г. Галенченко. «Шляхетская демократия» в Великом княжестве Литовском в XVI–XVIII вв. // *Белоруссия и Россия: общества и государства*. Минск 1998, с. 31–32.

¹⁵ Див.: С. В. Полехов. *Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века*. Москва 2015; R. Frost. *The Oxford History of Poland-Lithuania*, т. 1, с. 174–175.

¹⁶ R. Frost. *The Oxford History of Poland-Lithuania*, т. 1, с. 175–176. Як слушно підсумовує Роберт Фрост, «громадянська війна після вибору Свидригайла продемонструвала як для польських, так і для литовських католицьких еліт, якою хронічною політичною нестабільністю загрожувало великому князівству виключення православної шляхти з пільг громадянства. Якою б не була мотивація, що стояла за ними, привілейі 1432 та 1434 р. допомогли відновити мир і відкрили великому князівству шлях до зближення його литовської та руської еліт» (там само, с. 176).

Київська митрополія в межах ВКЛ. Карта-схема. XV–XVI ст.

обмежуючи тим самим доступ до влади в Литві вихідцям із Польського королівства.

Зміни на політичній мапі Східної Європи, зумовлені передовсім інкорпорацією руських земель сусідніми державами, вплинули й на юрисдикційний статус Київської митрополії слов'янсько-візантійського обряду, що протягом XIV–XV ст. пережила «парад церковних суверенітетів». По знищенні татаро-монголами в 1240 р. престольного Києва місто поступово втрачає роль не лише політичного, але й релігійного центру Східної Слов'янщини. Глава Руської Церкви Максим (1283–1305) після одного з численних татарських нападів виїхав з Києва разом з катедральним крилосом на Залісся до Владимира-на-Клязьмі, а його наступники перебралися вже в Москву, де опинилися в орбіті впливів Золотої Орди¹⁷. Це створило передумови для претензій Москви на провідне місце в житті всієї митрополії, а відтак і на політичну гегемонію в руських землях. Адже, як слушно зауважив Йоан Мейєндорф, «протягом усього київського періоду, періоду монгольського іґа та на ранніх стадіях піднесення Москви єдиним і найсильнішим об'єднувальним фактором велетенської руської країни була влада і престиж призначуваного Візантією „митрополита київського й усієї Русі”... Влада ця була моральною, політичною, а також економічною»¹⁸.

Перенесення осідку православного архипастиря з Києва на північний схід Русі (апробоване Константинопольським патріархатом у 1354 р.) пришвидшило процеси децентралізації місцевої Східної Церкви. Зі зміцненням Галицько-Волинського князівства, на початку XIV ст. з ініціативи місцевого володаря Юрія Львовича бл. 1303 р. було засновано Галицьку митрополію (повторна фундація 1370–1371 рр.¹⁹), до складу якої ввійшли Володимирська, Галицька, Луцька, Перемишльська, Турівська та Холмська єпархії (розташовувалися спершу в межах Королівства Русі, а з другої половини

¹⁷ Див. про це докладніше: Е. Голубинский. *История Русской Церкви*, т. 3. Москва 1998, с. 90–96; М. С. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 3. 1993, с. 268–275; М. Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, т. 1: (до р. 1353). Рим; Нью Йорк 1965, с. 651–662; І. Шевченко. Владимир-Суздальське князівство як суперник та епігон Києва // його ж. *Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку 18 століття* / авторизований перекл. М. Габлевич, наук. ред. А. Ясіновський; вид. 2-ге, випр. і доповн. Львів 2013, с. 61–73; його ж. Політика Візантійського патріархату у Східній Європі в XIV ст. // там само, с. 84; S. Senyk. *A History of the Church in Ukraine*, т. 1, с. 445–448.

¹⁸ І. Мейєндорф. *Рим. Константинополь. Москва. Историческое и богословское исследование*. Москва 2006, с. 165.

¹⁹ Див.: РИБ, т. 6: *Дополнения*, стп. 125–128 (№ 22), 131–132 (№ 23), 141–146 (№ 25); *Notitiae episcopatus ecclesiae Constantinopolitanae* / крит. текст, вступ і прим. J. Darrouzès. Paris 1981, с. 399, 403, 407.

XIV ст. – Корони Польської). Із перервами, нова церковна провінція проіснувала до середини XV ст., започаткувавши регіональну культурно-релігійну традицію²⁰.

Підкоривши у другій половині XIV ст. «правом меча» Волинь і Галичину, литовські й польські монархи так само прагнули захистити своїх підданих грецької віри від впливів сусідньої держави – Великого князівства Московського, претензії котрого на духовну й культурну спадщину Київської Русі підтримували із Залісся київські митрополити. Так, королеві Казимиру III в 1370–1371 рр. на деякий час навіть вдалося відновити Галицьку митрополію в межах своїх володінь²¹. Натомість володарі Литви заснували бл. 1299/1300 р. на своїх землях православну митрополію з центром у Новгородку, до якої пізніше були долучені Полоцька та Турівська єпархії. З ініціативи великого князя Гедиміна цю церковну провінцію повторно фундовано бл. 1317 р. Після ж смерті бл. 1330 р. литовського митрополита Теофіла її закрили, але через двадцять років (у 1354 р.) знову відновили, причому до юрисдикції тодішнього митрополита Романа константинопольський патріарх передав, разом з Полоцьким і Турівським владичтвами та містом Новгородком, також єпархії Малої Русі²². Та вже

²⁰ Найновіша праця про генезу галицької культурно-релігійної традиції (й зокрема про феномен Галицької митрополії): І. Скочиляс. Княжий Галич в історії київського християнства: культура, релігія, політика й еклезіальна пам'ять (XII–XVI століття) // *Духовна спадщина Давнього Галича: Наук. зб.* Львів; Івано-Франківськ 2018, с. 29–158. Див. також: І. Паславський. *Галицька митрополія: Історичний нарис.* Львів 2007; І. Скочиляс. *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть*, с. 189–215; його ж. *Галицька митрополія XIV – першої половини XV століть: особливості еклезіального, правового та суспільного статусу* // *Княжа доба: історія і культура* 4 (2011) 246–279; J. Fijałek. Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie. Na podstawie źródeł greckich // *Kwartalnik Historyczny* 10 (1896) 493–496; M. Stasiw. *Metropolia Haliciensis. (Eius historia et iuridica forma)*, 2-ге вид. Romae 1960.

²¹ Див.: І. Скочиляс. *Галицька митрополія XIV – першої половини XV століть*, с. 269–274.

²² *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, т. 3 / ред. von J. Koder, M. Hinterberger, O. Kresten. Wien 2001, с. 104–139 (№ 193–196), 520–537, 548–557 (№ 259, 262). Генезу та церковно-політичний статус Литовської митрополії досліджували: К. Цукерман. Із ранньої історії Литовської митрополії // *Ruthenica* 14 (2017) 185–197; D. Baronas, S. Rowell. *The Conversion of Lithuania: From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians.* Vilnius 2015, с. 162–174; J. Fijałek. Średniowieczne biskupstwa, с. 513–520; M. Giedroyc. The Rutheniam-Lithuanian metropolitanate and the progress of Christianisation (1300–1458) // *Nuovi studi storici* 17 (1992) 315–342; S. Senyk. *A History of the Church in Ukraine*, т. 2, с. 25–28; Т. М. Трајдос. Метрополіци kijowscy Cyprian i Grzegorz Camblak (bułgarscy duchowni prawosławni) a problemy Cerkwi prawosławnej w państwie polskolitewskim u schyłku XIV i w pierwszej ćwierci XV w. // *Balkanica Posnanensia* 2 (1985), с. 112–113.

по відході з життя Романа (бл. 1361 р.) руські єпископії на теренах ВКЛ укотре опиняються в невизначеному юрисдикційному статусі.

Амбівалентністю релігійної ситуації вирішили скористатися київські митрополити, які резидували в Москві. Підтримувані великими князями московськими, вони неодноразово чинили спроби поширити свою владу на православні єпархії як у Польщі, так і ВКЛ, що їм час від часу таки вдавалося. Борис Гудзяк так описує цю ситуацію:

Литовські правителі, особливо ще до їх навернення на римо-католицизм, намагалися вплинути на царгородських патріархів, щоб ті призначали київських митрополитів з осідком у Великому князівстві Литовському. Але, незважаючи на тимчасовий успіх, Гедиміновичі були неспроможні забезпечити тяглість посідання митрополичого престолу в межах своїх володінь. Москва користувалася прихильністю Царгорода, а патріархат загалом провадив політику єдиної митрополії для всіх православних східних слов'ян. Як наслідок, упродовж майже всього XIV і до половини XV ст. Православна Церква на території Великого князівства Литовського номінально підпорядковувалася митрополитові в Московщині, що не тільки вдаряло по литовських політичних амбіціях, а й породжувало відкрите невдоволення в церковних колах²³.

Тож правителі ВКЛ вимагали в Константинополі окремого київського митрополита для єпархій у своїх володіннях, а деколи й самі ставили таких православних архиєреїв, попри спротив патріарха²⁴. В окремі періоди на території колись єдиної Руської Церкви одночасно урядувало по кілька митрополитів: один – із осідком у Москві, інший – у Вільні чи Новгородку в Литві, ще інший завідував Галицькою церковною провінцією з Крилоської гори. На початку XV ст. київські митрополити на певний час таки відновили, принаймні формальну, єдність Руської Церкви. Від 1401 р. вони вже уживають титул «metropolitanus kioviensis et haliciensis totiusque Russiae», що невдовзі був визнаний політичною владою в Литві, Польщі й Московії²⁵. Тогочасне літописання зафіксувало ці зміни, віднісши до юрисдикції архипастиря «Кієва і Галича і всієї Русі» діючі на той час православні єпархії на теренах єдиної в минулому Східної Слов'янщини («А се єпископы, елицы суть въ мире семь в Руси») ²⁶.

²³ Б. Гудзяк. *Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії*. Львів 2000, с. 6.

²⁴ Див.: К. Chodyncki. *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska: zarys historyczny 1370–1632*. Warszawa 1934, с. 34–49; пор.: М. С. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 5. 1994, с. 391–421.

²⁵ А. Gil, I. Skoczylas. *Kościoly wschodnie w państwie polsko-litewskim*, с. 75–76.

²⁶ А. Востоков. *Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея*. Санкт-Петербург 1842, с. 514; *ПСРЛ*, т. 9. Москва 2000, с. XXI; т. 24. Москва 2000, с. 233.

2. Проекти церковної злуки та рецепція Флорентійської унії в Київській митрополії

Через відчутний конфесійний тиск, якого зазнавала Київська митрополія після Кревської унії з боку світських правителів та католицьких єрархів у ВКЛ і Польщі, з'явилися перші проекти церковного поєднання, що мали б уберегти християн східного обряду на цих землях від утисків та забезпечити руській шляхті й духовенству рівні права з «людьми латинської віри». Вже за якоесь десятиліття від підписання Кревської угоди київський митрополит Кипріан, за погодженням із королем Ягайлом, надіслав у 1396 р. листа до патріарха в Константинополь із пропозицією спровести своїх єкзархів на Русь, аби на місцевому зібранні владик проголосити єднання з Римським Апостольським престолом²⁷. Відповідаючи на це прохання, патріарх вказав на необхідність скликання вселенського собору, на якому й мала б вирішитися справа церковної злуки. Після смерті Кипріана цю політику продовжив його небіж Григорій (Цамблак, 1415–1419/20), обраний архиєпископом для православних єпархій у ВКЛ на соборі в Новгородку 15 листопада 1415 р., тоді як у Москві резидував його опонент – митрополит Фотій (1408–1414, 1420–1431)²⁸. Як і очікувалося, Фотій відмовився визнати легітимність Новгородського собору та заохочував православних обивателів ВКЛ не визнавати юрисдикції Григорія. Водночас він намагався поширити свою духовну владу в руських землях Польсько-Литовської держави, в т. ч. за посередництвом пастирських візитів до найважливіших місцевих осередків православної віри²⁹.

Не переймаючись протестами Фотія й одночасно дискредитуючи перед великим князем Вітовтом свого опонента (нібито той «занедбує литовські

²⁷ М. С. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 5, с. 509–513.

²⁸ Ці події докладніше розкрито в: *Акты ЗР*, т. 1. 1846, с. 33–37 (№ 24–25); Я. Н. Шапов. *Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики*, ч. 1. Москва 1976, с. 153; *РИБ*, т. 6, стп. 309–360 (№ 37–40); *РФА 2008*, с. 419–436 (№ 125). Найсучасніше дисертаційне дослідження з цієї проблематики: Ю. Ю. Афанасенко. *Митрополит Григорий Цамблак в общественно-политической и церковной жизни Восточной Европы: Автореф. дисс. ... канд. истор. наук*. Минск 2017. Див. також: В. М. Лурье. *Русское православие между Киевом и Москвой*, с. 20–21; Б. Н. Флоря. Переговоры об унии православной и католической Церквей в конце XIV – 1-й трети XV в. // його ж. *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье: Сборник*, с. 336–343; М. Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, т. 2, ч. 1. Рим; Нью Йорк 1976, с. 114–136; Т. М. Trajdos. *Metropolici kijowscy Syprian i Grzegorz Camblak*, с. 224–232.

²⁹ Див.: Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. *Сочинения. Книга глаголемая Фотия*, підгот. текстів, передм. і комент. Н. А. Кобяка, А. И. Плигузова. Москва 2005, с. 114–130.

епархії)), Григорій (Цамблак) на початку 1418 р. вирушив на собор у Констанці, де звернувся до новообраного папи Мартина V з проханням зібрати представників Західної та Східної Церкви для обговорення шляхів об'єднання. За даними «Хроніки собору в Констанці» Ульріха фон Ріхенталя (бл. 1360–1437)³⁰, у складі делегації Цамблака були декілька єпископів, священники та чимало світських осіб, яких зображено на яскраво оздоблених мініатюрах Олендорфського кодексу. Попри стриману позицію римського понтифіка, питання злуки з «греками» активно обговорював наступний собор, скликаний 1431 р. до Базеля. Усвідомлюючи безпосередню загрозу для Візантії з боку турків, велике зацікавлення унією почали виявляти і самі представники Константинопольського патріархату³¹.

Серед учасників грецької делегації на Базельському соборі був ігумен монастиря Св. Дмитрія Ісидор, котрого патріарх 1436 р. номінував митрополитом київським саме з огляду на заплановане вселенське зібрання, на якому передбачалося підписати унію між Східною та Західною Церквами. Новий архипастир подався спершу в основні політичні центри Північної Русі: спочатку прибув до Москви, відтак відвідав її суперника – Велике князівство Тверське, а також Новгородську і Псковську республіки. Переїзд землями ВКЛ йому заборонили, тож Ісидор мусив подорожувати через Ригу морем до Німеччини, а вже звідти до Феррари в Італії, де й розпочався об'єднавчий собор, пізніше перенесений до Флоренції³².

Після укладення на Ферраро-Флорентійському соборі унії в 1439 р., Ісидор наступного року оприлюднив послання, повідомляючи свою паству про відновлення єдності між «греками» та «латинянами». До своїх руських епархій він потрапив навесні 1440 р., відвідавши Галич, Львів, Перемишль,

³⁰ Ulrich von Richental Chronik des Constanzer Concils 1414 bis 1418 / ред. von M. R. Buck // *Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart*, т. 158. Tübingen 1882, с. 209. Див. коментарі: Ю. К. Бегунов. К вопросу о церковно-политических планах Григория Цамблака // *Советское славяноведение* 3 (1981) 57–64; Б. Н. Флоря. Переговоры об унии, с. 342–343; D. Baronas, S. Rowell. *The Conversion of Lithuania*, с. 388–392; Т. М. Buck. Fiktion und Realität. Zu den Textinserten der Richental-Chronik // *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* 149 (2001) 61–96; A. Lewicki. Sprawa unii kościelnej za Jagiełły // *Kwartalnik Historyczny* 11 (1897) 322; W. Matthiessen. Ulrich von Richental's Chronik des Constanzer Konzils // *Annuaire Historiae Conciliorum* 17 (1985) 71–191, 324–455.

³¹ Нещодавно київський історик Валерій Зема висунув дискусійну гіпотезу (ше потребує присутньої верифікації) про безпосередню пов'язаність руху за соборність (конциліаризм) у латинському християнстві періоду Великої Схизми 1378–1417 рр. із рецепцією унійної ідеї в руських землях Польсько-Литовської держави (див.: В. Зема. Конциліаризм і витоки унійних процесів у Київській митрополії // *Україна в Центральньо-Східній Європі* 18 (2018) 61–113).

³² Див.: J. Gill. *Personalities of the Council of Florence, and Other Essays*. Oxford 1964, с. 68–69.

Холм та інші міста. Тут він намагався закріпити положення Флорентійського поєднання про рівність обох обрядів, однак ці його спроби наštтовхнулися на опір латинського клиру, який хоч відкрито щодо цього не висловлювався, але радше підтримував антисобор у Базелі, що не визнавав папського зібрання та його рішень. Незважаючи на це, і в Польщі, і в землях ВКЛ Ісидор досяг певного успіху. Зрештою, латинські єпископи не могли заперечити його статусу – митрополита київського, котрого визнавали як руська знать, так і духовенство. А 1441 р. київський князь Олелько Володимирович потвердив права Ісидора на митрополичі маєтності у своїх володіннях³³.

Тим часом, після проголошення унії в Москві, Ісидора за наказом великого князя Василя II Темного (1425–1462) було ув'язнено. Згодом владика втік до Твері, але й там його посадили під домашній арешт, хоча новіші дослідження свідчать про те, що Велике князівство Тверське все-таки прийняло Флорентійську унію³⁴. І лише по втечі до ВКЛ у 1442 р. Ісидор зміг безперешкодно виконувати свої обов'язки предстоятеля Руської Церкви. І хоча римо-католицька єпархія була налаштована доволі вороже, бо в міжчасі відкрито висловилася на користь Базельського антисобору, київському архипастиреві вдалося добитися урівняння прав обох конфесій: відповідний диплом видав у 1443 р. король Польщі й Угорщини Владислав Варненчик³⁵. На жаль, дія цього акта стосувалася тільки тих кількох єпархій, що розташовувалися в Короні Польській, і не охоплювала більшості руських владичств на території ВКЛ, де тоді правив як великий князь брат Владислава – Казимир Ягеллончик. Можливо вважаючи після отримання привілею 1443 р. свою місію виконаною і права Руської Церкви забезпеченими, Ісидор того ж року назавжди покинув межі власної митрополії³⁶.

Із Флорентійською унією пов'язана й поява на вакантному в той період Галицькому митрополичому престолі (згадки 1450–1451 рр.³⁷) Йоакима, який коротко очолював Молдавську Церкву по смерті в 1447 р. Даміана,

³³ М. С. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 5, с. 524. Див. оцінку місії Ісидора та рецепції Флорентійської унії на теренах ВКЛ у: D. Baronas, S. Rowell. *The Conversion of Lithuania*, с. 388–392.

³⁴ Е. Л. Конявская. Тверь в XV веке: грезы о прошлом и будущем // *Древняя Русь после Древней Руси: дискурс восточнославянского (не)единства* / відп. упоряд. А. В. Доронин. Москва 2017, с. 64–65; В. М. Лурье. *Русское православие между Киевом и Москвой*, с. 34–36, 45–52.

³⁵ Документ опубл. в: *Акты 3Р*, т. 1, с. 56–57 (№ 42); *Akta Aleksandra, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego i t. d. (1501–1506)*. Kraków 1927, с. 390–393 (№ 233).

³⁶ Див.: J. Gill. *Personalities of the Council of Florence*, с. 73–74.

³⁷ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, т. 14. Lwów 1889, с. 293, 312 (№ 2269–2270, 2409).

учасника об'єднаного собору в Флоренції. Як установлено, цей Йоаким був вигнаний із Сучавської катедри «схизматиками» за прихильність до унії, після чого за підтримки польського канцлера і краківського латинського єпископа Збігнева Олесницького у 1449 р. подався до Риму, де, вірогідно, його хіротонізував константинопольський патріарх-уніат в екзилі Григорій (Мамма). Повноваження галицького митрополита Йоакима визнавав, зокрема, королівський староста в Галичі та львівський латинський архієпископ Ян зі Спрови, а його духовна влада розповсюджувалася, згодом, і на Перемишльське православне владичтво³⁸.

Попри опозицію до Флорентійської унії та Ісидора Київського, який її втілював, лише в 1448 р. єпархи, що перебували під політичним контролем Москви, відважилися повстати супроти глави Руської Церкви та, спонуквані своїм світським зверхником, обрали антимитрополитом рязанського єпископа Йону. А в 1451 р. Казимир IV Ягеллончик, великий князь литовський і король польський, підтвердив права Йони на єпархії в землях обох своїх держав³⁹. Реакція легітимного київського архипастиря Ісидора та Римської Апостольської столиці на ці дії виявилася дещо запізнілою. Спершу папа Каліст III (1455–1458) у січні 1458 р. призначив серба Макарія, монаха з Константинополя, єпископом до Галича, й цю номінацію благословив митрополит Ісидор і підтримав Казимир IV⁴⁰. І хоча папська ініціатива наштотувалася на опір місцевої Латинської Церкви та світської влади (а Макарій так і не посів Галицької Успенської катедри), того самого року Ісидор зрікся митрополичого престолу та домігся поставлення новим предстоятелем Руської Церкви свого довголітнього помічника й учня – Григорія (Болгариновича, 1458–1472).

3 вересня 1458 р. Святіший Отець Пій II, за згодою константинопольського унійного патріарха Григорія III (Мамми), номінував Григорія архієпископом «київським, литовським і всієї Русі». Папська булла також окреслювала територію та єпархіальну структуру Київської митрополії, до якої було зараховано 10 православних владичств (три – в Короні Польській, сім – у ВКЛ)⁴¹. Тоді ж, 1458 р., папа Пій II поділив Руську Церкву на дві: верхню (пізнішу Московську) і нижню (власне Київську), пристосовуючись тим самим до тогочасних геополітичних реалій та виходячи

³⁸ Детальніше цей унійний сюжет висвітлює: І. Сковчиляс. *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть*, с. 213–214. Див. також: Б. Бучинський. Студії з історії церковної унії. І. Ісидорова унія // *Записки НТШ* 86 (2) (1908) 22; А. Lewicki. *Sprawa unii kościelnej*, с. 329–330.

³⁹ М. С. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 5, с. 528.

⁴⁰ *DPR*, т. 1, с. 138–140 (№ 78–79).

⁴¹ Там само, с. 145–151 (№ 82–86).

з перспективи дотримання на цих теренах Флорентійської унії⁴². 1459 року Болгаринович прибув на українсько-білоруські землі, забезпечений папськими листами до короля й великого князя Казимира. Незважаючи на фактичний поділ Київської митрополії на дві окремі частини, Григорій III (Мамма) ставив Григорія її предстоятелем як єдиної неподільної церковної провінції. Це засвідчують його листи, а також безуспішні заходи Казимира Ягеллончика, покликані домогтися визнання Григорія архипастирем і в північно-східних єпархіях, контрольованих Москвою⁴³. Висвячений 1448 р. у Москві митрополит Йона теж не зміг поширити свою юрисдикцію на терени Польсько-Литовської держави, хоча початково його й визнали деякі з місцевих православних владик і навіть монарх Казимир IV⁴⁴. Паралельно здійснювалися спроби домогтися легітимізації Григорія з боку патріарха, який резидував у захопленому турками Константинополі. Це справді вдалося 1467 р., коли глава Грецької Церкви в своєму посланні «на Русь» потвердив Болгариновича в сані митрополита київського, котрому підпорядковуються й північноруські землі, включно з Великим князівством Московським, де, однак, цього рішення не прийняли⁴⁵.

На думку окремих дослідників, зносини митрополита Григорія з патріархом у Константинополі варто розглядати як відмову від Флорентійської унії⁴⁶, проте документально ця теза наразі не підтверджується. Навіть більше – хоча грамота Григорія (Болгариновича) до грецького первосвященника не збереглася, виявлено відповідь патріарха Діонісія I (1467–1471, 1489–1491), датовану лютим 1467 р., що кидає світло на позицію Великої Церкви та, опосередковано, Києва в цій справі. Так-от, про Флорентійську злуку, начебто покаяння Григорія за її дотримання чи його «неканонічне»

⁴² Див.: A. Gil, I. Skoczylas. *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim*, с. 83–84.

⁴³ Див.: М. Ваврик. Флорентійські унійні традиції в київській митрополії 1450–1460 // *Analecta OSBM* 4 (10) (3–4) (1963) 349–359.

⁴⁴ *РИБ*, т. 6, стп. 563–570 (№ 67–68); *РФА* 2008, с. 151–152 (№ 29); О. А. Абеленцева. *Митрополит Иона и установление автокефалии Русской церкви*. Москва; Санкт-Петербург 2009, с. 145–203; Б. Бучинський. Студії з історії церковної унії. І. Исидорова унія, т. 86, кн. 6, с. 20–30.

⁴⁵ Я. Н. Шапов. *Восточнославянские и южнославянские рукописные книги*, ч. 2. Москва 1976, с. 145–147; М. С. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 5, с. 530; В. М. Лурье. *Русское православие между Киевом и Москвой*, с. 83–88; Halecki O. The Ecclesiastical Separation of Kiev from Moscow in 1458 // *Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas* 2 (1956) 19–32; М. Wawryk. Quaedam nova de provisione metropolitae Kioviensis et Moscoviensis ann. 1458–1459 // *Analecta OSBM* 4 (1–2) (1963) 9–26.

⁴⁶ Див. докладніше в: Б. Н. Флоря. Попытка осуществления церковной унии в Великом княжестве Литовском (последняя четверть XV – начало XVI в.) // його ж. *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье: Сборник*, с. 208–211.

поставлення в Римі патріарший лист не згадує жодним словом. Натомість акцентовано на тому, що «у великой Русской земли покоя и миру нетъ у духовенъстве, а погоршенъе за правду и разделенъе умножилосе»⁴⁷. Та винен у цьому «розділенні та згіршенні» зовсім не попередній митрополит Исидор і не його наступник Болгаринович, про якого патріарх відгукується як найкраще, кажучи, що він

благодатию божію к вѣрѣ и к повинности (/полности) и в закони и обычаи нашео святое зборное великое церкви Царграда и к вам даеъ общующій в годности з нами брать и сослужебник нашего смиренія. Про тож годность (/годно естъ), только бы тот одинъ былъ митрополитъ истинный (/и) правый на всей Руской земли подлугъ старого обычая и звычай руского. Не подобно бо естъ, абы старый обычай и звычай изламанъ былъ старый. А ест тотъ митрополит истинно Киевскій и всея Руси кир Грігорій чоловікъ на велеумны нарожень, и вскормленъ, и наученъ во Цариграде великими добротами и духовными щедротами освященъ. А што вделали (/дѣлали) на Москве, аж бы того перестали делати, как же указыеть и приказуеъ святая головная великая церква соборная, бо то ест против правилъ и противъ закону божіего; елико именовали на Москве от Ионы и до сихъ часов митрополитов, тых всих великая зборная наша святая церковь не имаетъ, а ні дръжить, а ні именуеъ за митрополитовъ. А про тоже (/то) бы есте вси пріяняли, и держали бы есте, и послушні были его, и имѣли его правого и истинного митрополита, предреченного преосвященного митрополита Киевского и всея Росии кир Грігорія о святом душе возлюбленного брата и сослужителя нашего смирънїа. Иже бы былъ весь миръ и покоі, иже бы на первыи обычаі, и на [мир, и] на уставленъе закону обернулася вся Русская земля⁴⁸.

Цей розлогий витяг із грамоти Діонісія I наведено для того, аби дизавувати спекуляції конфесійно заангажованих істориків на тему покаяння Григорія за поставлення від папи й підтримку Флорентійської унії, а також припущення про відмову цього руського митрополита від неї при зверненні до патріарха в Константинополь⁴⁹. Процитоване документальне свідчення доводить, що прийняття Григорієм положень Флорентійської угоди не було перешкодою для його визнання главою Руської Церкви з боку патріарха. Поведінка ж московського єпископату з Йоною Рязанським та його наступниками характеризується як така, що вносить розбрат і суперечить

⁴⁷ Цит. за: Я. Н. Шапов. *Восточнославянские и южнославянские рукописные книги*, ч. 2, с. 145.

⁴⁸ Там само, с. 146–147.

⁴⁹ Пор.: В. М. Лурье. *Русское православие между Киевом и Москвой*, с. 83.

Божому закону й церковним правилам⁵⁰. Таким чином, саме уніата Ісидора (з огляду на згадку в грамоті про Йону і його наступників як фальшивих митрополитів – «тых всих великая зборная наша святая церковь не имаеть, а ні дръжить, а ні именуеть за митрополитовъ») та призначеного Римом Ісидорового наступника Григорія визнано легітимними (канонічними) київськими митрополитами, причому з юрисдикцією над усією Руською Церквою, включно з північними (підмосковськими) теренами.

Очевидно, власне задля охоплення своєю владою й цих опозиційних щодо нього земель, Болгаринович і звернувся по підтвердження своїх повноважень до Константинополя. Принаймні такі висновки можна зробити з тексту відповіді патріарха Діонісія I. Тож діапазон тлумачення легітимізаційних об'єднаних заходів київського архиєрея може бути дуже широкий: від спроби повернути контроль над «розкольницькими» владицтвами, що перебували під омофором підтримуваного московським князем антимитрополита (про що прямо мовиться в грамоті Діонісія), до намагання не поривати зв'язків з обома апостольськими столицями (про що говорить факт листа до грецького первоєрарха) тобто, не зрікаючись унії з Римом, водночас зберігати євхаристійну єдність з Константинополем. Але вбачати у зверненні Григорія (Болгариновича) відмову від унії – занадто далекосяжний висновок, для якого немає джерельних доказів; він продиктований радше політичними й конфесійними упередженнями науковців та анахронічним мисленням, що переносить на пофлорентійський період історичні обставини, характерні для післяберестейської доби.

3. Постаць смоленського владика Мисаїла (Пструцького / Пструча)

На таку саму позицію духовної та світської еліти руського суспільства щодо поєднання з Римом, яка простежувалася в митрополита Григорія, вказує й укладене за його наступника в 1476 р. «*Послання Мисаїла до папи Сикста IV*». Надзвичайна цінність цього документа полягає в тому, що він відображає ставлення Київської митрополії до злуки Церков та взаємин із Римською Апостольською столицею, – адже інших джерел, котрі розповідали б про ці обставини, ми не маємо. Послання написано від імені обраного предстоятелем Руської Церкви (тому названого «електом»)

⁵⁰ Попри зауваження Лурьє, що в Константинополі не знали про смерть Йони й обрання його наступника, відповідний зворот із грамоти свідчить про цілком протилежне, адже там ідеться про іменування «Йони і до цих часів митрополитів». Ця остання множина вказує на те, що таких архиєреїв було принаймні два, тобто в Константинополі знали не лише про Йону, але й про вибір його наступників, якими були Феодосій (Бивальцев) і Филип (В. М. Лурьє. *Русское православие между Киевом и Москвой*, с. 83).

смоленського владики Мисаїла (Пструцького / Пструча). Про цього архиерея збереглося обмаль достовірної інформації, але й з неї можемо довідатися про його походження, духовне служіння та літературну діяльність як книжника.

Мисаїл (імовірно, що його світське ім'я – Михайл) походив з роду оршанських бояр Полоцької землі, а за давнішою історіографією – належав до розгалуженої гілки князів Пструцьких (Пстручів). Він був другим сином боярина Івана († 1454/65) і його дружини, яка згодом стала черницею Агафією († після 1465). Найближчими родичами Пструцьких уважалися князі Бабичі та Друцькі-Соколинські, впливовість, заможність і зв'язки котрих на Віленському великокняжому дворі допомогли кар'єрному зростанню майбутнього єпископа та митрополита-електа. Михайло Пструч міг навчатися в Орші чи Смоленську, проте документальних згадок про це не віднайдено. За актовими записами 1454 р., він прийняв чернечий постриг ще за життя своїх батьків⁵¹. До свого возведення на Смоленську владику катедру Мисаїл-Михайло вже опікувався православною обителлю Пресв. Трійці в Череві (у межах сучасної Вітебської області Республіки Білорусь) як один з її ктиторів і місцевий ігумен. Мисаїл разом з родичами фундував цей монастир згодом наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XV ст., віддавши місцевим інокам у «вічне і непорушне» володіння свою частину Черейського маєтку. Як глава Руської Церкви, Мисаїл у духовній грамоті з 1475 р. передав ктиторські права («право подавання») на Троїцьку обитель найближчим родичам, підтвердивши наявність у власності монастиря кількох «сіл з людьми» та озер⁵².

Мисаїл був обраний смоленським єпископом через декілька років після смерті попереднього владики Симеона († 1445). Сталося це бл. 1451 р., коли московський митрополит Йона (Одноушев, 1448–1461) наприкінці

---

⁵¹ Критичний аналіз генеалогії митрополита-електа подано в: А. В. Кузьмін. Мисаїл, еп. Смоленский, нареченный униат. Митр. Киевский, галицкий и всея Руси // *Православная энциклопедия*, т. 45. Москва 2017, с. 398. Традиційний погляд на походження Мисаїла з роду князів Бабичів (Друцьких-Соколинських) представляє стаття: Ю. А. Мицик. Мисаїл // *Енциклопедія історії України*: у 10 т., редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., т. 6. Київ 2009, с. 667. Основні біографічні відомості про Мисаїла та його адміністративно-пастирську й літературну діяльність зібрав: Макарий (Булгаков). *История Русской Церкви*, кн. 5. 1996, с. 379. Див. також стислу інформацію з численними фактологічними помилками в: Д. Блажейовський. *Ієрархія Київської Церкви (861–1996)*. Львів 1996, с. 157.

⁵² *Акты ЗР*, т. 3, 1848, с. 230–234 (№ 101); *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*, т. 2. Вильно 1867, с. 3, 15 (№ 1, 18); А. В. Кузьмін. Мисаїл, еп. Смоленский, нареченный униат. Митр. Киевский, галицкий и всея Руси, с. 400.

січня отримав дозвіл від великого князя Казимира Ягеллончика на поширення своєї духовної влади також на православні єпархії у ВКЛ⁵³. Саме того року джерела вперше фіксують архиєрейський статус Мисаїла: 27 березня він виступив як свідок («владыка Смоленский Мисаило») в майновому записі віленського каштеляна і смоленського великокняжого намісника Петра-Семена Гедигольдовича⁵⁴. Після смерті свого попередника Мисаїл, імовірно, одержав затвердження від Казимира IV, який, перебуваючи в Смоленську взимку 1445/46 р. та на початку березня 1451 р. (ще одна зустріч, напевно, відбулася 1470 р.)⁵⁵, міг особисто познайомитися з майбутнім єрархом і погодитися на його хіротонію.

Протягом наступного десятиліття владика Мисаїл мав доволі інтенсивні контакти з Москвою, причому як з місцевими митрополитами, так і з великокняжим двором. Зокрема, Йона (Одноушев) надсилав смоленському владіці в 1454 р. листа із застереженням не допомагати можайському князеві Івану Андрійовичу, котрий після поразки Димитрія Шем'яки, багаторічного опонента Василя II Темного, втік до Литви⁵⁶. Кульмінацією цього зближення стало урочисте повернення до Смоленська чудотворної ікони Богородиці Одигітрії, що на початку XV ст. була вивезена до Москви. Низка руських літописів докладно описує подорож Мисаїла «со многими местичи Смоленскими» в січні 1456 р. до столиці Великого князівства Московського⁵⁷. Дев'ять мініатюр з «*Лицевого літописного зводу*», виготовлені в 1570-х рр. (це своєрідна візуалізація подій понад столітньої давності), зображають урочистий в'їзд владика Мисаїла (одягнутого в рожевий фелон поверх зеленого стихаря й у чорний кукіль на голові) та його численної свити до московського кремля, де їх урочисто зустріли великий князь і митрополит «зі всім Священним Собором»⁵⁸. Зваживши на тогочасну політичну кон'юктуру та порозумівшись із митрополитом Йоною й боярами,

⁵³ РФА 2008, с. 151–152 (№ 29).

⁵⁴ Документ опубл. в: А. У. Ліцкевіч. Старабеларускія граматы XV ст. з Archiwum głównego akt dawnych у Варшаві // *Здабыткі. Дакументальныя помнікі на Беларусі*, вип. 11. Мінск 2009, с. 19–20. Див. також: РФА 2008, с. 140 (№ 24); G. Rutkowska. *Itinerarium Króla Kazimierza Jagiellończyka 1440–1492*. Warszawa 2014, с. 102.

⁵⁵ ПСРЛ, т. 35. Москва 1980, с. 60; G. Rutkowska. *Itinerarium Króla Kazimierza Jagiellończyka*, с. 62, 68, 102–103, 227.

⁵⁶ РФА 2008, с. 209–210 (№ 60). Коментар: О. А. Абеленцева. *Митрополит Иона и установление автокефалии Русской церкви*, с. 403–405.

⁵⁷ Опис цих подій у: ПСРЛ, т. 25. Москва 2004, с. 273–274.

⁵⁸ Репродуковано в: *Лицевой летописный свод XVI века*, т. 14: *Русь (1452–1467 от В. Х.)*. Москва 2008, с. 484–492. Джерельний потенціал цих мініатюр проаналізував: А. Мартынюк. *Формы и уровни идентичностей в визуальных нарративах Лицевого летописного свода // Нарративы Руси конца XV – середины XVIII вв.: в поисках своей истории /* відп. упоряд. та відп. ред. серії А. В. Доронин. Москва 2018, с. 190–207.

Василій II Темний дозволив «відпустити з полону в Смоленськ» чудотворний образ (на той час зберігався у великокняжій Благовіщенській церкві) і влаштував з цієї нагоди урочисті святкування з процесією, що завершилися благословенням єпископа Мисаїла і членів його почту.

Після номінації римським понтифіком Григорія (Болгариновича) на Київський митрополичий престол та прибуття нового архипастиря в руські землі, владика Мисаїл, як припускають⁵⁹, спочатку не підкорився його юрисдикції та, ймовірно, надалі перебував у послуху Йони. У другій половині 1459 р. Йона надіслав смоленському єпископові («синові і співслужбникові нашого смирення») послання з вимогою не підпорядковуватися папському номінанатові та не приймати «вчення Римської церкви» (тобто умови Исидорової унії), аби «від того благочестя своє і православ'я не применшено було»⁶⁰. Однак уже в перші місяці наступного року, коли на Пйотрковському сеймі, що проходив у Бересті, Казимир IV задекларував остаточну підтримку кандидатури Григорія (Болгариновича), владика Мисаїл визнав нового київського митрополита своїм предстоятелем.

За час 30-літнього пастирського служіння на Смоленській кафедрі Мисаїл зарекомендував себе як активний гравець на земельному ринку та захисник прав і прерогатив «людей церковних» перед місцевою великокняжою адміністрацією. Згідно з актами Литовської Метрики, він неодноразово скаржився Казимиру Ягеллончику на його слуг, що «кривди чинили і в їхні справи духовні втручалися». У відповідь монарх у 1460-х рр. повернув Мисаїлові давню маєтність Прости (Прощани Церковні) разом з сімома підданими, наприкінці XIV ст. відібрану в Успенській кафедрі великим князем Вітовтом, який «розгневався на першого владыку»⁶¹. Ще в 1488 р. у Смоленську джерела фіксують «місце при валах», що його тримав Андрейко Пируленок, котрий «служив небощику владыці смоленському Михаїлу»⁶². Мисаїл також одержав від великокняжого намісника «землі пустовські городські на двадцять чоловік, на чому би міг їх посадити, і двори би ті люди могли собі збудувати з огородами»⁶³.

Мабуть, одним з найяскравіших епізодів смоленського етапу життя Мисаїла (Пструцького) є його заангажованість у місцеве руське літописання.

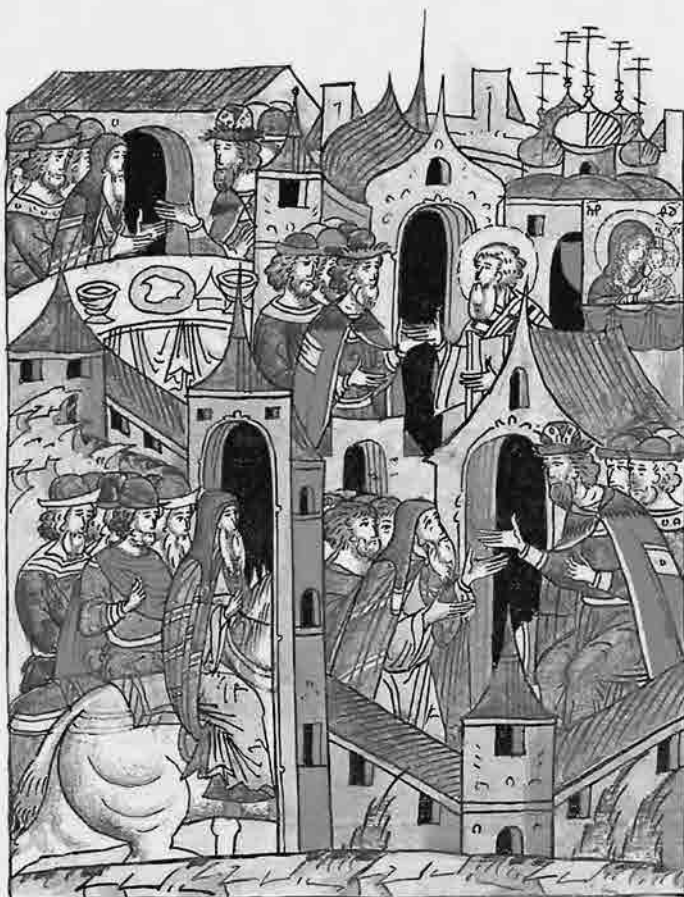
⁵⁹ Див. міркування: А. В. Кузьмін. Мисаил, еп. Смоленский, нареченный униат. Митр. Киевский, галицкий и всея Руси, с. 400.

⁶⁰ РФА 2008, с. 137–140 (№ 24).

⁶¹ *Lietuvos Metrika (1440–1498). Užrašymų knyga 3* / упоряд. L. Anužytė, A. Baliulis. Vilnius 1998, с. 43–44; G. Rutkowska. *Itinerarium Króla Kazimierza Jagiellończyka*, с. 202.

⁶² *Lietuvos Metrika (1479–1491). Užrašymų knyga 4* / упоряд. L. Anužytė. Vilnius 2004, с. 128–129 (№ 106).

⁶³ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5* / упоряд. A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius (тексти латиною). Vilnius 2012, с. 45–46 (№ 17).

ѿніконѣ прѣтѣ ѿ смоленскѣа . ѿлѣ . ѿ .
 ѿд . тенѣра . Прѣндей зѣ смоленскѣа
 кѣ великому кнѣзю паснѣю паснѣспн
 чю нам шекѣх . ѿлѣа смоленскѣой ми
 слѣно . сомнѣи гимнѣспн чн смолѣ
 нскнми бѣтн чѣломѣ . чѣбѣтѣ по жѣ
 лѣоцѣлѣ ѿпоустнлѣо нѣконѣ прѣтѣм
 бѣн . сѣтѣ же шѣлѣномѣ ѿзѣлѣ ѿ ѿрга .
 кнѣбѣ великѣи помыслнѣо чѣсѣтѣ . соѿ

Урочистий в'їзд «со многими местичи Смоленскими» владика Мисаїла (зображений у єпископській мантиї та чорному куколі) в січні 1456 р. до Москви. Мініатюра 1570-х рр.

За припущенням білоруського дослідника Юрія Мікульського⁶⁴, саме цей владики на початку 1450-х рр. ініціював укладення Західноруського літописного зводу, що об'єднав усі відомі на той час смоленські пам'ятки, створені впродовж першої половини XV ст. попередніми єпископами – Герасимом (1420/21–1435) і Симеоном (1437–1445). До складу літописного зводу Мисаїла ввійшли знаменита «*Похвала Вітовту*» (в редакціях 1428 і 1446 рр.), а також хроніка із записами 1433–1436 рр., Смоленський літопис 1445 р. і «*Літописець великих князів*»⁶⁵.

4. «Послання Мисаїла папі Сиксту IV» та ідея подвійного сопричастя Руської Церкви

Добре знане в історіографії «*Послання Мисаїла папі Сиксту IV*», датоване 14 березня 1476 р., адресувалося папі римському Сикстові IV (1471–1484). Авторами цього тексту стали писар ВКЛ Якуб та обраний незадовго до цього земським підскарбієм ВКЛ Іван Солтан. Серед інших підписантів листа фігурують архимандрити двох найважливіших православних монастирів на теренах ВКЛ: Києво-Печерської лаври⁶⁶ і Пресв. Трійці у Вільні⁶⁷, що репрезентували, відповідно, духовний і політичний центри православних русинів. Такими ж символічними є підписи й світських достойників – князів Михайла Олельковича і Федора Більського, які походили з правлячої династії Гедиміновичів-Ольгердовичів. Натомість «старий» рід Рюриковичів представлений князем Дмитром Вяземським.

⁶⁴ J. Mikulski. Smoleński ośrodek latopisarski w latach 20–50. XV w. // *Białoruskie Zeszyty Historyczne* 33 (2010) 17–18, 46–49.

⁶⁵ Див. критичну публікацію найбільш повного (Супрасльського) списку цього літописного зводу в: *ПСРЛ*, т. 17. Москва 2008, с. 1–84; т. 35, с. 36–67. Його науково-популярна едіція побачила світ у: *Летапісы і хронікі Беларусі. Сярэднявечча і раньнемадэрны час*, 2-ге вид. / упоряд. В. А. Варонін. Смаленск 2013, с. 73–120. Окремі пам'ятки аналізували: М. Грушевський. «Похвала в. кн. Вітовту» // *Записки НТШ* 8 (4) (1895) 1–6; Т. Сушицький. *Західньо-Руські літописи як пам'ятки літератури*. Київ 1930; В. Чамярицкі. *Беларускія летапісы як помнікі літаратуры*. Мінск 1969, с. 11–40.

⁶⁶ Заснована 1051 р., у 1592 р. отримала статус ставропігії (див.: А. Поппэ. *Студиты на Руси. Истоки и начальная история Киево-Печерского монастыря*. Киев 2011; С. Р. Кагамлик. *Киево-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.)*. Київ 2005).

⁶⁷ Фундований бл. 1374 р. на місці страти трьох віленських мучеників – свв. Антонія, Йоана і Євстахія. Найновіше дослідження про цей важливий осередок східного чернецтва у столиці ВКЛ: *Kultūra kryžkelė: Vilniaus Švč. Trejybės šventovė ir vienuolynas* / наук. ред. А. Bumblauskas, S. Kulevičius, I. Skočilas. Vilnius 2017 (україномовна версія цієї колективної монографії: *На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі* / за ред. А. Бумблаускаса, С. Кулявічюса, І. Сकोчилиаса. Вільнюс 2017).

Особливо цінним є свідчення грамоти Мисаїла про попередній лист до Риму, написаний трьома роками раніше (1473 р.), текст якого до нас, на жаль, не дійшов. Привертає увагу соборний характер незбереженого документа, на що вказує його опис у Мисаїловому посланні: «Прежде сего малу времени минувшу, послаша къ вашой всенасвятѣйшой святости от наших странъ наши святїи отцы, освященный епископи, тажь и пренаяснеишыя великославные княжата и велможнии и многочисельнии благороднии панове и вси благочестивїи нарочитїи мужїе, написанїе нѣкое благопотребно вашим лекгатосомъ Аньтонїемъ именемъ»⁶⁸. На підставі цього свідчення М. Грушевський зробив висновок, що описаний тут собор було скликано для обрання київського митрополита після смерті Григорія (Болгариновича). Новим предстоятелем Руської Церкви став смоленський єпископ Мисаїл (Петруч), про що русини листовно й повідомляли римського понтифіка, прохаючи його благословення на цей вибір⁶⁹.

Соборний характер листа 1473 р. підважує намагання окремих науковців датувати елекцію Мисаїла на Київський престол допіру 1474 чи навіть 1476 роком⁷⁰. Задля цього відхід із життя його попередника Григорія без будь-якого покликання на джерела⁷¹ пересувають на кінець 1473 р., таким чином усуваючи підстави для твердження, що лист, переданий на початку 1473 р. через папського легата Антоніо Бонумбре, справді був проханням про папське благословення для новообраного митрополита Мисаїла. Натомість, відповідно до документальних звісток, Григорій помер, найвірогідніше, ще 1472 р. чи найпізніше в січні 1473 р.⁷², а отже, було достатньо часу (від двох місяців до року) для скликання собору й обрання наступника, особливо якщо взяти до уваги, що 1 квітня 1473 р. легат іще перебував у Вільні⁷³.

⁶⁸ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 229.

⁶⁹ Див.: М. С. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 5, с. 531.

⁷⁰ Пор.: В. Ульяновський. *Митрополит Київський Спиридон. Образ крізь епоху, епоха крізь образ*. Київ 2004, с. 75–76.

⁷¹ Див., зокрема, критику аргументації проф. Василя Ульяновського, наведеної в його книзі «Митрополит Київський Спиридон...»: А. И. Алексеев. «Спиридон рекомый, Савва глаголемый» (заметки о сочинениях киевского митрополита Спиридона) // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики* 3 (41) (2010) 7–8.

⁷² Б. Бучинський. «Грамота Мисаїла» і «Грамота Ніфонта» // *Записки Историчної і Філольогічної секції Українського Наукового Товариства в Києві*, кн. 13. Київ 1914, с. 37; М. С. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 5, с. 531; О. Halecki. *From Florence to Brest (1439–1596)*. Romae 1958, с. 99–100.

⁷³ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej (1468–1501) = Codex diplomaticus ecclesiae cathedralis necnon dioeceseos Vlnensis (1468–1501)* / вид. J. Fijałek, W. Semkowicz, т. 1, зош. 2. Краків 1939, с. 328 (№ 280).

Елекція Мисаїла на початку 1473 р. видається особливо реалістичною з огляду на те, що якраз на початку березня того року⁷⁴ в столиці ВКЛ відбувався сейм, на якому була присутня вся еліта Польщі та Литви, себто ті «пренаяснишыя великославные княжата и велможнии и многочисельнии благороднии панове и вси благочестивии нарочитии мужіе», про яких читаємо в описі згаданого листа. Отож Віленський сейм був доброю нагодою для проведення виборів наступника спочилого раніше в Бозі Григорія (Болгариновича). Якщо ж погодитися з не засвідченою жодними джерелами тезою про смерть митрополита Григорія наприкінці 1473 р., то соборне звернення до папи, надіслане на початку року, пояснити дуже складно. І навпаки, соборний характер листа з весни 1473 р. є найкращим підтвердженням того, що на цей момент вибір Мисаїла на предстоятеля Руської Церкви вже був довершений (швидше за все, у березні, коли проходив сейм у Вільні). Про цю елекцію своєчасно повідомили Святішого Отця переданим через його посланника листом, вочевидь, із проханням про благословення спільного рішення руських владик.

Єдиний більш-менш вагомий аргумент проти такого припущення – вказівка на відсутність відповіді з Риму. Однак це пояснюється тим, що до Вічного Міста Антоніо Бонумбре, який мав передати послання, так і не доїхав. Як виглядає, користуючись наданим йому титулом нунція з владою легата «a latere», в т. ч. й для Померанії⁷⁵, він узявся самочинно порядкувати там. У цьому переконують його грамоти від 22 травня (дана в Старгарді) і 29 червня 1473 р., а також від 21 червня 1474 р. (зі Щеціна). Через опозицію деяких представників місцевого духовенства та нобілітету до призначеного єпископом графа Людвіга фон Еберштайна А. Бонумбре надовго встряг у справі померанської дієцезії Камін (Sammin), де почав здійснювати функції правлячого єпископа⁷⁶. Серед іншого, виявлено його грамоти,

⁷⁴ Теодор Нарбут про дату проведення цього сейму у Вільні пише, що той зібрався «wрół Postu Wielkiego» (Т. Narbutt. *Dzieje narodu Litewskiego*, т. 8. Wilno 1840, с. 190). З огляду на те, що Пасха в 1473 р. припадала на 23 березня, то сейм «в половині Великого посту» мав відбутися десь наприкінці лютого чи на початку березня 1473 р.

⁷⁵ Під терміном «Pomeranie», швидше за все, малося на увазі узбережжя Чорного, а не Балтійського моря, про що може свідчити згадка про причорноморську Кафу в його титулатурі (див.: *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, с. 327–328).

⁷⁶ Судячи зі звісток, А. Бонумбре резидував переважно в Старгарді, однак збереглися його грамоти і з інших міст. Так, 10 серпня 1473 р. він у Щеціні призначив вікарія для м. Кольберг (Colberg), в якому через декілька днів був присутній особисто й наділив бенефіціями вікарія Гервіга (Н. Riemann. *Geschichte der Stadt Colberg. Kolberg 1873*, с. 250). А 10 липня 1474 р. у Старгарді надав пробстові м. Кольдін (Coldin) право роздавати бенефіції епархії Камін (М. Wehrmann. Graf Ludwig von Eberstein als Postulat von Sammin // *Monatsblätter der Gesellschaft für pommersche Geschichte und Altertums-kunde*, зош. 3. Stettin 1897, с. 37).

видані різним клирикам цієї єпархії у квітні та листопаді 1475 р.⁷⁷, з чого випливає, що в Померанії він затримався на декілька років і листа від собору руських єпископів та шляхти до Риму так і не відвіз. Ці грамоти переконують нас у слушності висловлюваних раніше припущень про причини відсутності відповіді від папи: ні соборного листа з весни 1473 р., переданого через папського легата, ні пізнішого послання від 1476 р. (теж, певно, принагідно надісланого через невстановлену особу) Сикст IV не отримав⁷⁸.

Проте пояснювати ненадходження соборного послання 1473 р. понтифікові лише фізичною затримкою А. Бонумбре в Померанії було б надто просто. Адже, наприклад, у справі того ж таки призначення графа Людвіга фон Еберштайна як єпископа дієцезії Каммін велося жваве листування з Апостольською столицею з боку обох конфронтуючих сторін⁷⁹, тож начебто нічого не заважало легатові відправити до Риму тим самим шляхом і листа від руського собору. Фантастичні гіпотези про випадкову втрату документа можна відразу відкинути, оскільки особистому представникові папи було достеменно відомо, про що йшлося в цьому посланні, позаяк він на час елекції Мисаїла вже перебував у ВКЛ⁸⁰ і, поза сумнівом, знав про вибір нового предстоятеля Київської митрополії. Власне, А. Бонумбре міг і сам написати відповідне повідомлення до вселенського архиєрея, тим паче, що це прямо стосувалося його місії як папського легата не лише для Московщини, а загалом «для Русі», тобто й для руських єпархій на теренах Польсько-Литовської держави. Таким чином, залишається єдина відповідь – зумисне невідправлення документа й неінформування Святішого Отця про ці події.

Здогадатися про причини цього неважко: у питанні впровадження Флорентійської унії Київська Церква мала дуже сильного противника: місцевих латинських єпископів⁸¹, які опонували митрополитові Ісидору, бо той представляв папський собор (тоді як вони підтримували антисобор

---

⁷⁷ Див.: W. Untergesser. *Die päpstlichen nuntii und legati im Reich (1447–1484). Zu Personal und Organisation des kurialen Gesandtenwesens.* München 2012, с. 631–632.

⁷⁸ Н. Загорський. Посольство до папи Сикста IV з посланням Мисаїла у світлі деяких документів Ватиканського таємного архіву // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, вип. 26. Київ 2017, с. 26–27.

⁷⁹ Див.: M. Wehrmann. Graf Ludwig von Eberstein als Postulat von Cammin, зош. 4, с. 49–51. Пор.: Там само, зош. 3, с. 36–37.

⁸⁰ Це легко встановити, оскільки знаємо дату виїзду легата з Москви: 26 січня 1473 р. Він відразу попрямував до Литви, тож, поза сумнівом, під кінець лютого 1473 р. вже мав би бути у ВКЛ. Див.: P. Pierling. *La Russie et le Saint-Siège. Études diplomatiques.* Paris 1906, с. 174.

⁸¹ Г. Кіркене. Інтэграцыйныя працэсы ў Вялікім Княстве Літоўскім: царкоўная унія // *Беларускі гістарычны агляд* 12 (1–2) (2005) 24–27.

у Базелі), відтак фактично відкинули положення Флорентійської унії, вимагаючи повторного хрещення русинів. Така поведінка римо-католицької єрархії не повинна дивувати, адже в разі визнання понтифіком руського митрополита й з'єдинення Київської митрополії з Римом латинські пастирі втрачали свої численні переваги над Руською Церквою. Мабуть, віленському владиці в якийсь спосіб вдалося переконати А. Бонумбре не передавати соборного листа до папи та не інформувати його про обрання наступника вже покійного митрополита Григорія, номінованого і присланого Римом. А про те, що між віленським єпископом і папським легатом встановилися добрі стосунки, свідчить хоча б надання відпустів храму Св. Миколая в столиці ВКЛ, причому аж п'ять разів на рік⁸². Цікаво, що цей привілей було надано 1 квітня 1473 р., себто десь за місяць після елекції Мисаїла (на початку березня) й укладення невдовзі по тому соборного послання, яке підписали, очевидно, присутні тоді ще у Вільні учасники елекційного зібрання (якщо судити з наративу «*Послання Мисаїла*»).

Повертаючись до тези про обрання Мисаїла допіру в 1474 чи навіть 1476 р., у відповідь на поставлення в Константинополі митрополитом Спиридона, варто зазначити, що саме довільне жонглювання датою смерті митрополита Григорія, а також ігнорування звістки «*Послання Мисаїла*» про собор Київської митрополії на початку 1473 р. (під час якого, найімовірніше, Мисаїла й вибрали главою Руської Церкви) та лист про це до Сикста IV дало змогу В. Ульяновському висунути припущення про первинність акції тверянина Спиридона (Сатани) – поставлення в Константинополі його київським митрополитом, реакцією на котре цей дослідник вважає Мисаїлів лист від 1476 р.⁸³ Насправді ж науковець випускає з уваги, що епістолія 1476 р. не мала соборного характеру (крім самого Мисаїла, жоден руський владики її не підписав), на відміну від листа 1473 р. (підписаного в т. ч. єпископами), відсутність відповіді на який і спричинила необхідність повторного звертання до папи через три роки. Натомість саме спровадження Спиридона (непересічної й водночас трагічної постаті, автора декількох богословських трактатів, як-от «*Виклад про православну істинну віру*», «*Слово на зішестя Святого Духа*»)⁸⁴ до Константинополя й номінування його там на Київський престол виглядає як реакція на соборне обрання Мисаїла митрополитом 1473 р. та апеляцію до римського понтифіка про благословення цього вибору.

⁸² *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, с. 327–328.

⁸³ В. Ульяновський. *Митрополит Київський Спиридон*, с. 14, 75–76.

⁸⁴ Аналізу однієї з цих пам'яток присвячена стаття: А. А. Турилов. Забытое сочинение митрополита Саввы-Спиридона литовского периода его творчества // *Славяне и их соседи* 7 (1999) 121–137.

Така хронологія найвиразніше окреслює причини відкинення в Руській Церкві висвяченого в Константинополі Спиридона, попри те, що 1467 р. попередній митрополит Григорій отримав підтвердження своїх прав і від грецького первоєрарха. Бо ж навіть якщо прийняти найранішу запропоновану В. Ульяновським дату поставлення Спиридона митрополитом 12 грудня 1474 р.⁸⁵, усе одно його від'їзд до патріарха та хіротонія відбулися вже набагато пізніше від соборної елекції Мисаїла на початку 1473 р. А отже, дії Спиридона й осіб, котрі стояли за його акцією, були спрямовані як проти позиції короля (що мав санкціонувати скликання собору і, вочевидь, підтримав його вибір), так і проти зібрання руських єпископів, князів і шляхти, які цей вибір Мисаїла на митрополита довершили. Це, зрештою, аргументовано пояснює також, чому жоден із духовних чи світських достойників не обстав за Спиридоном після його прибуття в Литву й ув'язнення: він був «антимитрополитом» до вибраного ними Мисаїла, тож уже сама особа Спиридона виявилася викликом і для руських владик, і для знаті⁸⁶. На користь такого тлумачення свідчить і момент звільнення Спиридона: тільки після смерті митрополита-електа Мисаїла бл. 1480 р. та обрання його наступника Симеона їхній конкурент, якого так ніколи й не допустили до управління Руською Церквою, зміг виїхати до Москви, хоча й там його святительських прав також не визнали, запроторивши до Ферапонтового монастиря (де він доживав віку і помер після 1503 р.)⁸⁷. І це попри те, що унії Спиридон ніколи не підтримував і був законно посвячений на Київську митрополію (яка обіймала тоді, нагадаємо, й підконтрольні Москві північні території) православним первоєрархом у Константинополі.

⁸⁵ В. Ульяновський. *Митрополит Київський Спиридон*, с. 14.

⁸⁶ Припущення В. Ульяновського про визнання Спиридона митрополитом під іменем «Галактіон» видається недостатньо обґрунтованим (див.: В. Ульяновський. *Митрополит Київський Спиридон*, с. 102–103).

⁸⁷ Б. Н. Флоря. *Исследования по истории Церкви*, с. 251–254. Ця деталь також доводить, що Спиридон розглядався саме як незаконний (не обраний соборно та поставлений без згоди монарха) конкурент для обраного соборно й підтриманого монархом Мисаїла не через своє номінування в Константинополі чи намагання католицького володаря насильно запровадити унію. Вочевидь, розрив із Церквою-Матір'ю не був метою собору 1473 р. та великого князя литовського, і щодо Мисаїла планувалася така сама процедура, як і у випадку з митрополитом Григорієм: спершу затвердження папою, відтак конфірмація прав нового архипастиря і з берегів Босфору. Як виглядає, з одного боку – відсутність римської відповіді на соборне послання 1473 р. (та на пізніший лист Мисаїла від 1476 р.), а з іншого – акція з поставленням у митрополити Спиридона, завадили втіленню цього задуму й усталенню процедури, що передбачала підтримання Київською митрополією сопричасної єдності з обома християнськими столицями.

Таким чином, Київська митрополія в українсько-білоруських землях ВКЛ, представлена у своїй повноті собором єпископів, князів і шляхти 1473 р., визнавала Флорентійську унію та дотримувалася її положень. Мало того – спершу від папи римського (і лише потім, імовірно, від патріарха константинопольського) очікували русини благословення їхнього вибору нового архипастиря, опираючись, вочевидь, на прецедентну історію попереднього митрополита Григорія. Коли ж відповідь забарилася, 1476 р. було вислано повторну, значно розгорнутішу епістолю, в якій не тільки наголошувалося на визнанні Флорентійської унії, але й прохалося про відгук на попередній лист:

узяви нам се всенасвятѣйшій отче, коея ради вини быст се такового замедленія дѣло яко неполучити намъ желаемаго хотѣнія отъ вашей святости. вѣруемъ бо мы вашей великой премудрости, яко ни едино от сих ваше нераденіе нѣкое на сем познано будетъ в насъ, но вся намъ сія любовно отпишеши⁸⁸.

Вірогідно, саме тому на початку послання використовується маловживаний титул «выбранный елект на митрополію кievского престола и всея росіи»⁸⁹ – це вияв послуху папі римському, без санкції котрого Мисаїл не вважає за можливе іменуватися митрополитом, хоч і вибраний собором єпископів за підтримки знаті (що й привело деяких науковців до цілком хибних висновків як щодо дати обрання його предстоятелем Руської Церкви, так і щодо автентичності самого листа⁹⁰).

Інші грамоти, укладені за життя та почасти за безпосередньої участі Мисаїла, теж не містять самоназви «митрополит». Зокрема, в останньому відомому прижиттєвому документі цього архиєрея – жалуваній грамоті Борисоглібській катедрі в Новгородку від 5 лютого 1480 р., він так само титулує себе лише «преосвященним єпископом смоленським»⁹¹. Тож

⁸⁸ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 229.

⁸⁹ Там само, с. 199.

⁹⁰ Так, Б. Бучинський, намагаючись довести неавтентичність «*Послання Мисаїла*», вказував на грамоти, в яких Мисаїл називає себе тільки єпископом смоленським і не вживає титулу «митрополит». Одначе історик не зауважив, що й у грамоті до папи руський архиєрей не іменується митрополитом, а підписується як «єпископъ смоленскей», підкреслюючи, що він лише «выбранный електъ на митрополію» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 199; пор.: Б. Бучинський. «Грамота Мисаїла» і «грамота Ніфонта», с. 13–22). Олена Русина звернула увагу на пізніші джерельні згадки, які засвідчують, що Мисаїла таки вважали митрополитом (див.: О. Русина. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // *УАЩ* 10 (2002) 286–287).

⁹¹ Це, фактично, заповіт Мисаїла, яким той фундує в Новгородській катедрі бічний вівтар Благочинія Богородиці з престолом, забезпечує його «оздобами» та записує на його утримання земельні ділянки («пляци») в місті. (Унікальний документ нещодавно

іменування Мисаїла митрополитом потрібно віднести до його оточення чи радше до пізніших інтерпретацій його особи як законно вибраного на цю посаду пастиря, який до кінця своїх днів урядував українсько-білоруською Київською Церквою.

Повторне звертання до папи в 1476 р. також доводить, що, незважаючи на відсутність реакції з Риму на соборний лист трирічної давності, обраний главою Руської Церкви Мисаїл не розглядав контрольований турками Константинополь як альтернативну можливість отримати потвердження на Київський престол, тим більше, що до того часу чутки про номінацію там митрополита Спиридона вже могли досягти ВКЛ і певною мірою теж посприяти появі «*Послання Мисаїла*». Воно й стало нагадуванням Святішому Отцю про необхідність дати своє благословення новому руському архипастиреві у відповідь на соборне звернення від 1473 р. (що ставало особливо конечним саме через загрозу від Спиридона), адже в Київській митрополії виходили з того, що папа їхню попередню епістолію одержав, як видно з уже процитованих уривків грамоти 1476 р.

У світлі «*Послання Мисаїла*» зрозумілою є й проунійна позиція руської світської еліти, інтереси котрої очевидні: маючи досвід дискримінації за ознакою належності до грецької релігії (декрети Ягайла 1387 р. та Городельська унія 1413 р.), князі та шляхта сподівалися на відновлення (чи то пак поширення на всю територію Польсько-Литовської держави) дії привілею Владислава Варненчика від 1443 р., що зрівнював у правах представників двох головних християнських конфесій саме на засадах Флорентійської унії⁹².

виявив та опублікував мовою оригіналу: Ю. М. Мікульскі. Беларускія граматы 1460–1544 са сховіщаў Вільні і Варшавы // *Беларуская даўніна. Studia et fontes* / ред. і засн. Ю. М. Мікульскі, вип. 3. Мінск 2016, с. 142; його ж. Жалованная грамота митрополита Мисаила соборной церкви в Новогрудке 1480 г. // там само, вип. 1. Мінск 2014, с. 144–146).

⁹² Докладніше унійну самосвідомість руської знаті та православного єпископату ВКЛ розглядає Генуте Кіркенє у своїй монографії: G. Kirkienė. *LDK politikos elito galingieji: Chodkevičiai XV–XVI a.*, Vilnius 2008 (див. також: Г. Кіркенє. Інтэграцыйныя працэсы ў Вялікім Княстве Літоўскім: царкоўная унія, с. 21–35; G. Kirkienė. Unijos idėja ir jos lietuviškoji recesija // *Kultūrų kryžkelė: Vilniaus Švč. Trejybės šventovė ir vienuolynas*. Vilnius 2017, с. 37–48 (українська версія: Г. Кіркенє. Унійна ідея та її литовська рецепція // *На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі*. Вільнюс 2017, с. 45–47). Варгими уваги є статті: А. Гіль. Унійныя тэндэнцыі ў праваслаўнай царкве ВКЛ у канцы XV – пачатку XVI ст. // *Беларускі гістарычны агляд* 23 (1–2) (2016) 3–17; R. R. Trimonienė. Aleksandras Soltanas – XV a. piligrimas // *Mokslas ir gyvenimas* 2 (1991) 13; її ж. Katalikų bažnyčios politika bažnytinės unijos klausimu Kazimiero ir Aleksandro laikais // *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* 12 (1998) 337–338.

Очевидними також є мотиви руського єпископату, що підтримав звернення до Риму соборним листом 1473 р. та Мисаїла своїм посланням трьома роками пізніше. По-перше, владики на чолі з обраним (хоча й не посвяченим на митрополію) Мисаїлом у такий спосіб старалися уникнути утисків з боку латинської єрархії та державної влади. А по-друге, вони здобували шанс позбутися впливу Москви й тамтешнього антимитрополита, котрий постійно пред'являв свої претензії на єпархії Руської Церкви в Польщі та ВКЛ і заперечував повноваження вибраного тут митрополита київського. Отож «Послання Мисаїла» є унікальним документом, який відображає намагання руської еліти за посередництва Флорентійської унії забезпечити собі рівні з римо-католиками права в Польсько-Литовській державі, а також відмежуватися від впливів і претензій митрополита з Москви, що деякий час уже контролював їхні владичтва (1451–1459 рр.), поки не прибув із Риму попередник Мисаїла – Григорій (Болгаринович).

Унійна ідея залишалася актуальною в українсько-білоруських єпархіях Київської митрополії аж до кінця XV ст.: саме 1500 роком датоване останнє відоме нам звернення від предстоятеля Руської Церкви до вселенського архиєрея – «Послання митрополита Йосифа до папи Олександра VI». Звісно, зовсім не випадково цей лист щонайменше на три чверті складається із запозичень з «Послання Мисаїла»⁹³. Це свідчить про те, що хоча митрополити Макарій (Чорт) у 1497 р. та той же Йосиф (Болгаринович) у 1499 р. почали брати благословенні грамоти від константинопольських патріархів⁹⁴, однак пам'ять про Флорентійську унію та спроби русинів відстояти свої права через її дотримання⁹⁵ (за одночасного сопричастя з Константинополем) на зламі XV–XVI ст. була ще живою.

⁹³ Н. Заторський. Елементи «Послання Мисаїла» в «Посланні митрополита Йосифа до папи Олександра VI» // *УАЩ* 24–25 (2018) 637–638.

⁹⁴ *РФА* 1987, с. 633–639 (№ 20–22). Див. також: К. Chodyncki. *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska*, с. 127–130; G. Gianelli. A propos de la confirmation du métropolitain de Kiev Joseph Bolharynowyč par le patriarche oecumenique Joachim I // *ОСР* 9 (1943) 450–452.

⁹⁵ Так, послові ВКЛ Іванові Солтану, який відбув до Риму з грамотою митрополита Йосифа до папи Олександра VI, були дані усні доручення, що їх він мав представити понтифікові. Про зміст цих прохань довідуємося з відповіді Святішого Отця – про заборону перехреснування русинів, дозвіл на побудову кам'яних храмів, надання відпустів тощо. (Див.: Макарій (Булгаков). *История Русской Церкви*, кн. 5, с. 72–73).

Розділ 1

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1. Методологія

Структура та наукові засади дослідження

«Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. є унікальною пам'яткою богословської думки Київської митрополії доби пізнього середньовіччя. Цей важливий документ засвідчує особливий характер взаємин тогочасної духовної та світської еліти з Константинопольським патріархатом і Римським Апостольським престолом в останній чверті XV ст. Епістолія 1476 р. також вказує на поширення в українсько-білоруських землях Великого князівства Литовського унійної ідеї й другого південнослов'янського впливу (зокрема мистецтва «плетення слівес»). Сам оригінал документа не зберігся, а його текст відомий лише за пізнішими списками, із властивими для кожного з них лакунами, помилками й перекрученнями.

Тож метою дослідження є текстологічний, палеографічний і філологічний аналіз усіх наявних списків і редакцій «Послання Мисаїла» 1476 р. як богословського твору Київської митрополії та літературної пам'ятки «плетення слівес» на теренах Східної Європи в період пізнього середньовіччя.

Відповідно до поставленої мети, у роботі основна увага зосереджується на представленні в міждисциплінарному ключі:

- інституційної історії Київської митрополії та особливостей культурно-релігійного розвитку українсько-білоруських земель у XV ст.;
- генези появи «Послання Мисаїла» в контексті поширення унійної ідеї в Київській митрополії;
- палеографічних характеристик первинних джерел – виявлених списків Мисаїлової грамоти, а також пізніших її редакцій у їхньому взаємозв'язку із вихідним документом;
- додаткових вторинних джерел, які можуть бути залучені для реконструкції оригіналу документа 1476 р.;

- текстологічного аналізу списків і редакцій «*Послання Мисаїла*» церковнослов'янською мовою (задля з'ясування їхньої позиції в генеалогії);
- типових для списків помилок та причин їхнього виникнення, а також визначення огріхів у архетипі листа й місць, які неможливо відновити;
- структури епістоли в листі Мисаїла та її окремих елементів;
- реконструйованого тексту архетипу «*Послання Мисаїла*», що враховує віднайдені списки, редакції й вторинні джерела та результати студій;
- повного критичного перекладу грамоти українською мовою, із залученням сучасних перекладів Святого Письма та літургійних текстів, з огляду на інтертекстуальність пам'ятки.

Об'єктом дослідження є «*Послання Мисаїла*» (а саме всі відомі на сьогодні його списки та редакції), натомість предметом вивчення – реконструкція архетипу, тобто первісного автентичного тексту втраченого оригіналу листа, надісланого, вочевидь, до Риму в 1476 р.

Хронологічні рамки цієї праці сфокусовані головню на другій половині XV ст., за одночасної репрезентації ширшого історико-культурного контексту XIV–XVII ст. – періоду, коли постали списки й редакції грамоти.

Географічні межі роботи охоплюють територію Київської митрополії на час проголошення Флорентійської унії 1439 р. Згідно із сучасним адміністративним поділом, йдеться про землі України, а також Білорусі, Латвії, Литви, Молдови, Польщі, Російської Федерації та Румунії.

Структура монографії складається зі вступу та п'яти основних розділів, у яких подано результати історіографічних, джерелознавчих, текстологічних і лінгвістичних студій «*Послання Мисаїла*» 1476 р. Робота так само містить додатки – публікацію текстів первісної та двох пізніших редакцій Мисаїлового листа (крім Кревського списку). Докладний міждисциплінарний аналіз уможливив критичну реконструкцію архетипу грамоти, а також, уперше в історіографії, повний український переклад цієї унікальної пам'ятки, котрий відображає богословську сутність документа і представлений в ньому біблійну й літургійну традиції київського християнства.

У книзі розглянуто увесь комплекс збережених донині списків і редакцій Мисаїлового листа, тексти яких наводяться (за винятком наративу вже втраченого Кревського списку, відомого сьогодні лише за пізнішими передруками). Розкрито характер помилок та лакун у списках і вказано місце останніх у генеалогії, структуру грамоти прокоментовано відповідно до засад «*ars dictandi*», залучено широке коло вторинних джерел для виявлення автентичного читання. Частково відновлено текст кириличного першодруку 1605 р. (в т. ч. на підставі ватиканських рукописів) і відстежено помилки, допущені в пізніших перевиданнях, а також реконструйовано оригінал

Кревського списку через використання польського перекладу «*Послання Мисаїла*» Іпатія (Потія), що допомогло ідентифікувати огріхи, зроблені в кириличній едиції 1605 р. Детальний джерельний аналіз грамоти 1476 р. дав змогу з'ясувати масштаби другого південнослов'янського впливу на мову тогочасної літератури, контекстуалізувати динаміку, характер і зміст унійних тенденцій у Київській митрополії XV ст. та звернути увагу на богословські аспекти постфлорентійської еклезіології й особливості її імплементації в українсько-білоруських землях ВКЛ.

*** **

Представлене в монографії дослідження Мисаїлового листа є частиною широкої навчально-дослідницької програми Українського католицького університету «Київське християнство та унійна традиція» й виконане в межах реалізації завдань Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Сама ж робота над книгою відбувалася за підтримки Центру східнохристиянських студій Св. Миколая при Інституті екуменічних студій Богословського факультету в університеті м. Фрібур, Швейцарія (Zentrum St. Nikolaus für das Studium der Ostkirchen am Institut für Ökumenische Studien). Автор висловлює щиру подяку згаданим науковим інституціям за всебічне сприяння.

Попередні результати наукової праці були апробовані на докторантських колоквиумах в університеті м. Фрібур¹ і Міждисциплінарному семінарі Українського католицького університету «Київська традиція та християнський універсум» (за співучасті Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України), а також під час зустрічі експертів у м. Флоренція в Італії 9–12 вересня 2018 р., присвяченій Флорентійському собору (Experts meeting «The Council of Ferrara-Florence (1438/39)», Florence, September 9–12, 2018)².

¹ Теми доповідей: «Основні лінгвістичні ознаки Смоленського списку „Послання Мисаїла”» (7–8 червня 2013 р.); «Генеалогія списків „Послання Мисаїла” на підставі дослідження їхніх лакун» (13–14 грудня 2013 р.); «Священні тексти як вторинні джерела та їх використання при відновленні архетипу грамоти Мисаїла» (23–24 травня 2014 р.); «Важкозрозумілі та іншомовні слова в Мисаїловому листі» (12–13 грудня 2014 р.); «Ідентифікація „Послання до архієпископа Макарія” як компіляції на базі тексту грамоти Мисаїла» (5–6 червня 2015 р.); «Послання митрополита Йосифа до папи Олександра VI – компіляція на базі тексту Мисаїлового листа та її використання при відновленні архетипу» (11–12 грудня 2015 р.); «Структура епістоли в тексті грамоти Мисаїла» (20–21 травня 2016 р.); «Грамота Мисаїла в німецькомовній історіографії» (2–3 грудня 2016 р.); «Проблеми дотеперішніх перекладів „Послання Мисаїла”» (1–2 грудня 2017 р.).

² На цій зустрічі виголошено доповідь «Рецепція Флорентійського собору в Київській митрополії 1439–1501 рр.: обставини й інтерпретації».

Методи реконструкції тексту

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, об'єктивності та системності. У роботі використано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції й дедукції та міжгалузеві методи гуманітарних наук. У процесі вивчення списків і редакцій грамоти залучалися відомості з кодикології – науки про рукописи (писемні матеріали, техніки творення книг тощо). Для визначення зв'язків між списками та їхньої генеалогії використано стемм-метод і контент-аналіз. Натомість під час виправлення коруптел було задіяно метод кон'єктур, а при відтворенні втрачених елементів тексту – метод дивінації. При реконструкції архетипу застосовувалися богословсько-історичний та культурологічний підходи, а також базові методи текстології: історико-генетичний, порівняльний, аналітико-синтетичний.

Зокрема, культурологічний підхід полягає у дослідженні наративу і контексту побутування «*Послання Мисаїла*» в рамках руської (українсько-білоруської) релігійної культури, під якою розуміють «систему символів, значень і практик, що антропологічно пов'язані з релігійною свідомістю індивіда чи групи індивідів або ж певного соціуму»³. Ця культурна модель київського християнства, на переконання Франка Сисина⁴, набула виразних рис після Великого Поділу 1458 р., коли юрисдикційно сформувалися дві окремі церковні традиції – московська й українсько-білоруська. Характерними особливостями руської релігійної культури був її толерантний у конфесійному відношенні статус, закоріненість у греко-візантійську спадщину, що поступово модернізувалася⁵, та поліморфізм, тобто відкритість до зовнішніх впливів і здатність до їх засвоєння і синтезування за одногочасного збереження свого східнохристиянського етосу⁶.

³ Цит. за: І. Скочиляс. Примордіалізм, цивілізаційний підхід і нації в «довгому триванні»: Соціокультурні та релігієзнавчі студії Ярослава Дашкевича // Я. Дашкевич. *Україна на перехресті світів: релігієзнавчі й соціокультурні студії*. Львів 2016, с. XII.

⁴ F. E. Sysyn. The Formation of Modern Ukrainian Religious Culture: The Sixteenth and Seventeenth Centuries // *Religion and Nation in Modern Ukraine*. Edmonton – Toronto 2003, с. 1–22.

⁵ В. Зема. Релігійна культура, перекладацькі практики та напучувальна література Київської митрополії // *Берестейська унія (1596) в історії та історіографії: Матеріали міжнар. наук. діалогу про Берестейську унію фундації PRO ORIENTE (третья зустріч: Львів, 21–23 серпня 2006 р.) та Міжнар. наук. симпозиуму Інституту історії Церкви Українського Католицького Університету «Берестейська церковна унія: перспективи наукового консенсусу в контексті національно-конфесійного дискурсу» (Львів, 24–27 серпня 2006 р.)* / за ред. Й. Марте, О. Турія. Львів 2008, с. 309–322.

⁶ G. Brogi Bercoff. Ruś, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Środkowo-Wschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie

Попри те, що віднайдення в останній чверті ХХ ст. нових списків «Послання Мисаїла» відкрило шлях для реконструкції архетипу грамоти, досі за це ніхто не брався. На це були свої об'єктивні причини. По-перше, в сучасній текстології існує певне упередження щодо реконструкцій⁷: така справа доволі невдячна, позаяк «текст реконструкції, наскільки б ретельно вона не була виконана і яку б упевненість у своїй правильності вона не викликала у свого укладача, – це завжди гіпотеза»⁸. Як зауважує Д. Ліхачов,

реконструктор не «виправляє» текст [...], а на основі точного вивчення історії збережених текстів намагається відновити склад пам'ятки на якомусь певному етапі її історії, її текст за змістом, її мовні форми і т. д. Реконструкторові доводиться робити не окремі, розрізнені виправлення [...], а цілісне відновлення, замінюючи іноді з тих чи інших міркувань зрозумілий і ясний текст більш складним, менш доступним, вносячи зміни в конструкцію пам'ятки, в її склад, зміст, ідейну сторону, змінюючи мовні форми і т. д. Реконструюючи пам'ятку, доводиться більшою мірою не «знімати» «напластування», «нашарування» й виправляти описки, а відновлювати давній текст якогось одного і при цьому цілком визначеного етапу в житті пам'ятки⁹.

Отож головним результатом нашої праці має стати власне реконструкція «Послання Мисаїла», а не його виправлення. Мовиться тут про відновлення того тексту грамоти Мисаїла, який, правдоподібно, був надісланий до Риму і який прийнято називати архетипом¹⁰. Оскільки терміни «архетип» і «авторський текст» не завжди означають те саме¹¹, то для означення об'єкта наукових пошуків та наукового аналізу в цій монографії уживатимемо надалі перше з цих понять, а як синонім до нього – «критичний текст», маючи на увазі «оригінал чи основне джерело, що вплинуло на виникнення інших похідних членів групи, тобто відтворених з нього копій чи джерел, котрі містять витяги з нього»¹².

---

kulturowym // *Contributi italiani al XIII congresso internazionale degli slavisti (Pisa 2003)* / ред. А. Alberti та ін. Firenze 2014, с. 325–387.

⁷ Оскільки відновлення авторського тексту було основним завданням школи К. Лахмана, то з доведенням неефективності її методів та хибності підходів, поганої слави зажило й саме реконструювання текстів.

⁸ Д. С. Ліхачев. *Текстология на материале русской литературы X–XVII веков*. Санкт-Петербург 2001, с. 455.

⁹ Там само, с. 453.

¹⁰ Це «той текст, від якого пішли всі інші тексти твору, редакції твору чи групи списків твору» (Там само, с. 144).

¹¹ Там само.

¹² А. С. Лаппо-Данилевский. *Методология истории*. Санкт-Петербург 1910, с. 143.

У дослідженні враховувалися здобутки української археографії та джерелознавства¹³, а також поради щодо аналогічних видань, розроблені групою українських дослідників на чолі з Любов'ю Дубровіною¹⁴, й методологічні засади палеографічно-орфографічної атрибуції рукописних текстів, нещодавно запропоновані Людмилою Гнатенко¹⁵. Важливе значення мають і методологічні напрацювання Руфіни Дмитрієвої, з таким розподілом матеріалу: «а) історико-літературне дослідження; б) текстологічне дослідження; в) видання текстів (...); г) коментарі; д) покажчики»¹⁶. Зважено також і на ту обставину, що «літературознавчий аналіз пам'ятки неможливий без даних його текстологічного аналізу, останній може (...) зливатися з історико-літературним дослідженням, входить в нього нероздільною частиною»¹⁷.

Богословський підхід

Необхідно пам'ятати, що «*Послання Мисаїла*», за слушною увагою одного з його дослідників, о. Петра Біланюка, «містить важливі еклезіологічні та пневматологічні посилання»¹⁸, а обидва списки були відкриті в СРСР у ті часи, коли богослов'я як наукова дисципліна перебувало під забороною, та й сама держава, сповідуючи науковий атеїзм, не сприяла дослідженню богословських творів. Відтак не було ні належно вишколених науковців-теологів, ані можливості провадити такі студії. Адже, за спостереженнями того ж Д. Ліхачова,

правильне прочитання тексту, тобто правильне його розуміння, вимагає не лише правильного «впізнання» лексики, морфології, синтаксису тексту, окремих скорочень, походження окремих механічних помилок, але й правильного сприйняття його змісту у зв'язку з епохою, географічними позначеннями свого часу, історичними іменами осіб і т. ін. Численні помилки прочитання тексту стаються через те, що текстологи погано ознайомлені з явищами епохи, історичними іменами,

¹³ Див., зокрема: Я. Дашкевич. *Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*. Львів 2011.

¹⁴ Л. Дубровіна. *Кодикологія та кодикографія української рукописної книги* / відп. ред. О. С. Онищенко. Київ 1992.

¹⁵ Л. Гнатенко. *Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги: уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст.* / відп. ред. Л. А. Дубровіна. Київ 2016.

¹⁶ Р. П. Дмитриева. Проект серии монографических исследований-изданий памятников древнерусской литературы // *ТОДРЛ* XI (1955) 493.

¹⁷ Там само, с. 494.

¹⁸ Р. В. Т. Bilaniuk. The Five-Hundredth Anniversary of the Letter of Misael, Metropolitan-Elect of Kiev, to Pope Sixtus IV (1476–1976) // *Studies in Eastern Christianity*. Munich – Toronto 1992, с. 132.

старими географічними назвами, технічною та всілякою спеціальною термінологією, богословськими поняттями, біблійною історією і т. д.¹⁹.

Тож оскільки Мисайлова грамота є богословським документом, теологічний підхід надзвичайно значущий у її дослідженні. Зрозуміло однак, що реконструюючи текст послання, ми послуговувалися не самою лише богословською логікою, а й покладалися передовсім на свідчення наявних пам'яток. Бо «відступати від документа там, де він не спотворює джерела, немає потреби, і тому критичне видання завжди тяжіє до певної документальності, тобто до збереження тих особливостей документа, які не перебувають у протиріччі з оригіналом, але в цьому відношенні редактор завжди має певну частку свободи. Його завдання – найбільш досконалим способом за посередництвом видання передати сам твір, про який свідчать його джерела»²⁰.

Велику увагу приділено також комплексному археографічному вивченню збірників, які містять текст «*Послання Мисайла*» в його первісній чи пізніших редакціях. Адже рукописна книга, за Л. Дубровіною,

є пам'яткою культури, яка синтезує і мистецтво, і літературу, і філософію, і розвиток середньовічної науки та освіти, а також багато чого іншого, що може увійти до поняття «духовність». Ось чому закономірним є використання теоретичних досягнень окремих джерелознавчих історичних наук, що вивчають різні матеріали та особливі аспекти аналізу писемних джерел, а також їх специфічних методик. Кодикологія, джерелознавство, палеографія, археографія, текстологія, дипломатика існують у тісній взаємодії. Методичне перехрещення цих наук пояснюється єдиною природою писемного джерела і його нерозривними зв'язками з певним періодом розвитку людства взагалі і феодального суспільства зокрема²¹.

Звідси не лише поглиблене текстологічне дослідження грамоти Мисайла, але й детальний розгляд палеографічних, кодикологічних та інших характеристик збережених списків послання.

Лінгвістичний аналіз та особливості реконструкції архетипу

Відновленню архетипу передував ретельний текстологічний аналіз, виявлення у списках помилок та лінгвістичних характеристик послання. Тільки після цього приймалися рішення щодо кращого читання того чи того

¹⁹ Д. Лихачев. *Текстология*, с. 163.

²⁰ Б. В. Томашевский. *Писатель и книга. Очерки текстологии*. Москва 1928, с. 150.

²¹ Л. Дубровіна. *Кодикологія та кодикографія української рукописної книги*, с. 7.

місця або внесення кон'єктур²². Основні методологічні вказівки для укладення критичного тексту почерпнуті з фундаментальної праці Д. Ліхачова «Текстология», також використано доробок Бориса Томашевського²³ та Анатолія Алексєєва²⁴. Як зазначає той же Б. Томашевський, «редактор зобов'язаний виправити помилки в друці та інші помилки документа, і збереження їх буде недоглядом»²⁵. Такі виправлення здійснювалися, звісно, виходячи з вимог граматики церковнослов'янської мови і богословської логіки, з опертям на свідчення паралельних текстів²⁶.

«Послання Мисаїла», як відомо, постало в час, коли на теренах Київської митрополії свого піку досяг т. зв. другий південнослов'янський вплив другої половини XIV – XV ст. Це явище було, за словами видатного італійського славіста Рікардо Піккіо, «реставрацією ідеалів „Slavia Orthodoxa”»²⁷, що духовно черпала свої живильні сили з візантійського ісихазму. Твори найвидатніших представників грецького православ'я – Григорія Палами і Григорія Синаїта, користувалися великою популярністю в східнослов'янських землях та стали однією з основ появи тут літературного стилю «плетення слівес». II ПСлВ поширювався не лише в Московській Русі, на чому традиційно наголошують дослідники²⁸, але й мав широку рецепцію в українсько-білоруських землях ВКЛ (частково вивчену на

²² «У тому випадку, коли єдиний список зіпсований в якомусь місці чи коли всі списки досліджуваного твору в тому чи іншому конкретному місці дають явно зіпсований текст або текст, який, хоч і ясний, однак із тих чи тих міркувань не міг бути в первісному тексті [...], дослідник має право вжити кон'єктури. Кон'єктури – це виправлення (точніше – часткові відновлення первісного тексту), пропоновані дослідником на підставі різноманітних міркувань, але які не можуть бути підтверджені читаннями інших списків» (Д. С. Ліхачев. *Текстология*, с. 164).

²³ Б. В. Томашевский. *Писатель и книга*.

²⁴ А. А. Алексеев. *Текстология славянской Библии*. Санкт-Петербург 1999.

²⁵ Б. В. Томашевский. *Писатель и книга*, с. 150.

²⁶ «Реальні результати критики тексту – усунення помилок документа, а тому у вузькому сенсі критикою тексту називають пошук та встановлення помилок документа й відновлення в автентичному вигляді того, що в документі передано хибно. З цього погляду не може бути мови про буквальне відтворення джерела» (Б. В. Томашевский. *Писатель и книга*, с. 150).

²⁷ Свої міркування автор підсумував у працях: Р. Піккіо. *История древнерусской литературы*. Москва 2002; R. Picchio. *Letteratura della Slavia Ortodossa (IX–XVIII sec.)*. Bari 1991.

²⁸ Найновіші результати досліджень підсумовує: Турилов А. А. Восточнославянская книжная культура конца XIV–V вв. и «второе южнославянское влияние» // його ж. *Межславянские культурные связи эпохи Средневековья и источниковедение истории и культуры славян: Этюды и характеристики*. Москва 2012, с. 519–555; його ж. Южнославянские памятники в литературе и книжности Литовской и Московской Руси XV–XVI в.: парадоксы истории и географии культурных связей // там само, с. 670–703.

прикладі пам'яток Жировицького і Супрасльського монастирів), передовсім завдяки імпорту з Балкан – болгарських і сербських рукописних текстів, у т. ч. за посередництвом Молдавії²⁹.

Простежуючи елементи II ПСЛВ у списках грамоти, ми опиралися на напрацювання Марії Гальченко³⁰. При цьому також було враховано висновки стосовно розповсюдження II ПСЛВ в Україні, зроблені Л. Гнатенко, яка стверджує, що «у староукраїнському книжному письменстві становлення графіко-орфографічних норм відбувалося на основі взаємодії двох правописних систем – давньоруської та південнослов'янської»³¹, оскільки

з останньої чверті XIV ст. українське книжне письмо починає засвоювати нові південнослов'янські, зокрема середньоболгарські, графіко-орфографічні, переважно фонетико-орфографічні норми, з часом напрацьовуючи і власні орфограми. Давньоукраїнські традиційні орфограми, закріплені писемною практикою, продовжували використовуватися, зазнаючи певної трансформації або замінюючись південнослов'янськими орфограмами, які поступово засвоювалися узусом як інновації або як повернення до давньої книжної традиції³².

У реконструкції архетипу послання всі ці елементи, безперечно, повинні бути належною мірою відображені й відтворені на підставі графіко-орфографічного оформлення наявних текстів грамоти Мисаїла та її пізніших компіляцій.

---

²⁹ В українській історіографії одним з перших на цей феномен звернув увагу київський літературознавець: Ю. В. Пелешенко. Другий південнослов'янський вплив і українська культура кінця XIV – XV ст. // *Писемність Київської Русі і становлення української літератури: Збірник наук. праць*. Київ 1988, с. 138–166. В останні десятиліття різні аспекти II ПСЛВ вивчають: Н. А. Морозова, С. Ю. Темчин. Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского // *Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne*, т. 2. Kraków 1997, с. 23–35; А. Naumow. *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich*. Kraków 1996, с. 45–62. Див. також давніші класичні праці: М. С. Грушевський. *Історія української літератури*, т. 5, кн. 1. Київ 1995, с. 26–27; А. И. Соболевский. *Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV–XV веках*. Санкт-Петербург 1894, Прилож. 122, с. 17–22. Стан наукової розробки теми підсумовує ситетиза: *Історія української культури*, т. 2. Київ 2001, с. 316–323.

³⁰ Докладніше про це див.: М. Г. Гальченко. О времени появления и характере распространения ряда графико-орфографических признаков второго южнославянского влияния в древнерусских рукописях конца XIV – первой половины XV вв. // *Лингвистическое источниковедение и история русского языка: Сборник статей*. Москва 2000, с. 123–152.

³¹ Л. Гнатенко. *Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги*, с. 129.

³² Там само, с. 134.

Згідно з визначенням А. Алексєєва, «текстологічне дослідження рукописних джерел полягає в порівнянні рукописів. Воно ставить перед собою завдання передусім підготувати правильне видання тексту. Зазвичай видавці прагнуть до того, щоб показати у виданні вихідний вигляд тексту, його архетип»³³. Саме це є метою й нашої текстологічної праці: на основі порівняння різних версій «*Послання Мисаїла*» виявити споріднені між собою списки, їхні спільні й індивідуальні риси, а тоді відтворити архетип цієї грамоти. У своїй роботі братимемо до уваги те, що

зовнішні відмінності між списками, якщо вони випадкові, не можуть слугувати підставою для поділу їх на окремі редакції. Це правило дійсне навіть у разі дуже великих кількісних відмінностей. Кількісні показники зазвичай мають вельми відносне значення. У пам'ятці може бути втрачена навіть і половина тексту. Збережена половина може самостійно переписуватися, однак до того часу, поки переписувач не захоче надати їй якоїсь завершеності та відповідно не доопрацює текст, не можна говорити про нову редакцію тексту – перед нами просто дефектний текст. Водночас трапляється, що текст видозмінений дуже незначною мірою в кількісному відношенні, однак дуже суттєво щодо його змісту – перед нами явно нова редакція твору. Звідси ясно, що ніякий механічний підрахунок змін, різночитань не ефективний настільки, як вивчення змін тексту за змістом³⁴.

Відштовхуючись від цього, було вирішено не вважати Синодальний фрагмент окремою редакцією «*Послання Мисаїла*». Бо попри відсутність у ньому переліку підписантів і більшої частини тексту, наявний початковий уривок не містить слідів цілеспрямованого редагування, хоча, з огляду на зміст збірника Синод–700 і численні чисті аркуші після закінчення фрагмента Мисаїлового листа (який є останнім твором у збірнику), можемо висловити припущення, що це обривання переписування відображає першу стадію редакційної роботи.

Що стосується оцінки того, чи певний уривок, який наявний не в усіх списках, є пізнішою вставкою чи помилковим (або й свідомим, якщо говорити про пізніші редакції) пропуском, то кожен такий випадок потрібно розглядати окремо. Розмірковуючи над цією проблемою, Д. Ліхачов зауважував:

Коли в одній редакції твору наявний який-небудь уривок, а в іншій його немає, можемо припускати два варіанти історії тексту: або одна редакція вставила цей уривок, або друга його виключила. Вирішити це питання можна різними способами, однак завжди слід звертати увагу

³³ А. А. Алексєєв. *Текстология славянской Библии*, с. 51.

³⁴ Д. Ліхачев. *Текстология*, с. 134.

на дві обставини: перше – який текст логічніший, з уривком чи без цього уривка (...); друге – треба співвідносити питання про вставку чи виключення з історією тексту всього твору³⁵.

Крім збережених на сьогодні текстів первісної редакції грамоти церковнослов'янською мовою, для відтворення нарративу Кревського списку було залучено польський переклад митрополита Іпатія (Потія), тексти Макаріївської («*Послання до новгородського архієпископа Макарія*») та Йосифівської («*Послання митрополита Йосифа до папи Олександра VI*») редакцій, а також біблійні, історичні й інші джерела, в яких зафіксовано тогочасний літургійний, канонічний, географічний тощо слововжиток, що залишив свій відбиток і в аналізованому документі.

Звісно ж, авторська спроба відтворення архетипу «*Послання Мисаїла*» є суб'єктивною (як, зрештою, і кожна реконструкція критичного тексту певного твору, оригінал котрого втрачено), позаяк базується на уявленнях та способі мислення конкретного суб'єкта, що не завжди збігаються з відповідними характеристиками інших суб'єктів, у нашому випадку – авторів грамоти. Саме тому кожне втручання в текст чи вибір кращого з варіантів читання певного місця аргументується в супровідних примітках. Та якщо котресь з поданих обґрунтувань видаватиметься сумнівним, а виправлення не виправданим, дискусія щодо цього тільки вітатиметься, аби спільними зусиллями системно дослідити цей унікальний взірець давньої української літератури.

***   ***   ***

Попри те, що текст «*Послання Мисаїла до папи римського Сикста IV*» було опубліковано понад 400 років тому, документ досі залишається недостатньо вивченим. Це й не дивно, адже донедавна він уважався фальсифікатом, а тим науковцям, які приймали його автентичність, бракувало доброго критичного видання, котре дозволило б належно осмислити представлені в епістолі реалії. Оскільки оригінал грамоти не зберігся, а дотеперішні публікації окремих списків відтворювали типові для кожного з них помилки й різночитання, це, серед іншого, стояло на заваді також появі повного українського перекладу пам'ятки. Тому донині було актуальним твердження М. Грушевського, що «з літературного боку сей цікавий твір досі не обслугований, і навіть виданий лихо – з помилками і без показання варіантів»³⁶ (хоча навряд чи перед кінцем ХХ ст. взагалі було можливим фахово видати «*Послання Мисаїла*», маючи у своєму розпорядженні тільки едицію

³⁵ Д. Лихачев. *Текстология*, с. 200.

³⁶ М. С. Грушевський. *Історія української літератури*, т. 5, кн. 1, с. 211.

митрополита Іпатія (Потія), в якій простежується традиція лише одного списку). Вирішити таку наукову проблему й намагається ця монографія, аби, як влучно висловилося Л. Дубровіна, завдяки комплексному підходу створити «атрибуційні підвалини для чіткої ідентифікації культурологічних фактів, а отже, і адекватного відображення духовних та суспільних процесів»³⁷. Себто, в контексті нашого дослідження – культурних, релігійних і соціальних, на тлі яких формувалася нова еклезіальна ідентичність українсько-білоруської Київської митрополії після «Великого поділу»³⁸ середини XV ст.

2. Історіографія

Релігійна полеміка та конфесійно заангажована історіографія

У ставленні науковців до автентичності «*Послання Мисаїла*» можна виокремити три головні етапи. Перший – контрверсійний – починається з публікації Мисаїлового листа унійним митрополитом Іпатієм (Потієм) 1605 р., у розпал полеміки навколо церковної злуки Київської митрополії з Римом 1596 р. Цей етап, який тривав приблизно до середини XIX ст., характеризується конфесійно заангажованим ставленням до послання, зумовленим обставинами й метою його видання. Так, через наявні в епістолі запевнення про рецепцію Київською митрополією Флорентійської унії, православна сторона запідозрила Іпатія (Потія) в тому, що він опублікував фальсифікат. Зокрема, у «*Пересторозі*» полеміст вдається до філологічного аргументу, вказуючи на використання у грамоті полонізмів, що, на його погляд, свідчить про підробленість листа: «книги вигадують, пишучи під датою старою, письмом старим, нібито колись тая згода існувати мала. Але придивися пильно в саму мову – і побачиш, що хоча такі твори старі вигадують, однак мова вся Потієва, мов би устами сам говорив. При цьому знайдеш там слова, віку теперішнього людьми вживані, яких старі предки наші не вживали. Бо як поляки у свою мову намішали слів латинських, котрих уже і прості люди зі звички вживають, так само й русини у свою мову намішали слів польських і їх уживають. Тоді добре пізнаєш, що то книжки вигадані й неправдиві»³⁹. Тієї ж думки, що грамота є фальсифікатом митрополита Іпатія (чи когось із уніатів), дотримувалися й інші православні полемісти.

³⁷ Л. Дубровіна. *Кодикологія та кодикографія української рукописної книги*, с. 11.

³⁸ Цей термін до наукового обігу впровадили: A. Gil, I. Skoczyła. *Przed wielkim podziałem: Metropolia kijowska Cerkwi Prawosławnej do 1458 roku*. Lublin; Lwów 2013.

³⁹ Пересторога // *Акты ЗР*, т. 4, 1851, с. 229 (№ 149).

На тій самій позиції спершу стояв і Мелетій (Смотрицький), який, попри заувагу Д. Фріка, обґрунтовував неавтентичність послання не філологічним аргументом⁴⁰, а радше семантичним, що полягає в невідповідності чи то пак сумнівності змісту листа: подаючи власний переклад (із церковнослов'янської) того уривка, у котрому міститься перероблене укладачами грамоти Велике славослов'я, він зазначає, що вжиті в ній стосовно папи похвальні епітети насправді блюзнірські й не могли в такому вигляді вийти з-під пера русинів XV ст., тож твір є підробкою Іпатія (Потія)⁴¹. Однак після переходу на унію Смотрицький змінив свою позицію в цьому питанні й неодноразово звертався до Мисаїлового послання як до важливого доказу прийняття Флорентійської унії в Київській митрополії⁴². А на підтвердження оригінальності документа він наводив, знову-таки, не філологічний, як твердить Д. Фрік⁴³, а вже археографічний аргумент – факт віднайдення ще одного списку грамоти Мисаїла, до того ж дуже давнього. Цей рукопис «після (того) знайденого в Крєві, знайдений був у церкві села Вельбойна під Острогом, (написаний) письмом старим, міллю майже наполовину об'їджений, про що оповідав мені той, хто його там випадково знайшов – небіжчик Олександр Путятицький, багатьом із нас знайомий»⁴⁴.

Археографічний аргумент у полеміці щодо автентичності «*Послання Мисаїла*» не був інновацією Смотрицького. Першим його застосував ще Іпатій (Потій) надрукувавши перед текстом пам'ятки видане Віленським магістратом посвідчення давності рукопису, в якому її виявлено⁴⁵. Відтак,

⁴⁰ Якщо сфальсифікованість Костянтинового дару Мелетій (Смотрицький) справді доводив, серед іншого, аргументом філологічним (оскільки твір написаний грецькою мовою, тоді як імператор Костянтин розмовляв і декрети свої видавав латиною), то щодо «*Послання Мисаїла*» полеміст такого типу доказів не вживав узагалі (див.: Ortholog Theophil. *Ἐρρηγος το ιεστ lament iedyney świątey Powszechney Apostolskiey Wschodniej Cerkwie z obiasnieniem dogmat wiary*. Wilno 1610, k. 67–67 v.; пор.: D. A. Frick. The Uses of Authority and the Authority of Use: Philological Praise and Blame in Early Modern Rus' // *Harvard Ukrainian Studies*, т. 18, № 1–2 (June 1994), с. 86).

⁴¹ «Тых у tym podobnych samemu Bogu należących a przezcie bluźnierski stworzeniu przypisanzech slow у tytulow ona twoia zawotana książzka iest pełna» (Ortholog Theophil. *Ἐρρηγος το ιεστ lament*, k. 68 v.).

⁴² Див.: М. Smotrzycki. *Apologia peregrinathey do Kraiow Wschodnych*. Lwów 1628, с. 83.

⁴³ Пор.: D. A. Frick. The Uses of Authority and the Authority of Use, с. 86.

⁴⁴ М. Smotrzycki. *Apologia peregrinathey do Kraiow Wschodnych*, с. 83.

⁴⁵ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 197–198. Поверховим є твердження київського дослідника Руслана Ткачука, що «православні полемісти знівельовали цей аргумент» (Р. Ткачук. *Творчість митрополита Іпатія Потія та полемічна література на межі XVI – початку XVII ст. Джерела. Риторика. Діалог*. Київ 2011, с. 87). Спростувати археографічний аргумент Іпатія (Потія) можна було б лише докладним кодікологічним і палеографічним аналізом Крєвського збірника, який би довів, що ця рукописна книга насправді

дещо видозміненим, його використав Ілля Мороховський у своїй «*Парегорейі*», повідомивши про втрату одного зі списків «*Послання Мисаїла*»: «Інший такий той милий братчик Псевдослов Стефанко Зизаній видер підступно з книг віленських»⁴⁶. Щоправда, це, на відміну від інформації Мелетія (Смотрицького), звучало недостатньо переконливо, адже якщо документ утрачено, то звідки Мороховський дізнався, що Стефан Зизаній вирвав із віленських книг саме Мисаїлову грамоту?

Аргументацію Смотрицького-уніата намагався подолати подібною археографічною контраргументацією православний протопіп Андрій Мужилівський. Він визнав часткову автентичність опублікованого Іпатієм (Потієм) тексту, але заявив при цьому, що видавець переінакшив оригінал на догоду власним цілям, зокрема змінив адресата й адресанта. Послугуючись одночасно й аргументом модифікації, А. Мужилівський спробував у такий спосіб знівелювати свідчення грамоти на користь унії:

того листа знаходимо в книгах старих рукописних, (та) не від Русі до папи, але від одного (чоловіка), що був на Москві у в'язниці, до митрополита московського Макарія, щоб поклопотав за нього у великого царя Івана Московського; де, яко в'язень, бажаючи бути вільним, приписує людині великі речі, які самому лише Богові належаться⁴⁷.

Як бачимо, цей автор задіяв тут також поданий раніше Смотрицьким-православним у «*Треносі*» семантичний аргумент, дещо його видозмінивши й принизивши насамкінець у риторичному звороті значення Потієвої знахідки:

Русь же ніколи не була такою неухажною, щоб мусіла так необережно писати, до того ж і потреби жодної не було, (тож) радше тому в'язневі це приписуй, а не народові руському, тому й тим листом твоїм, з-під лави видертим, жодної поваги в нас мати не можеш»⁴⁸.

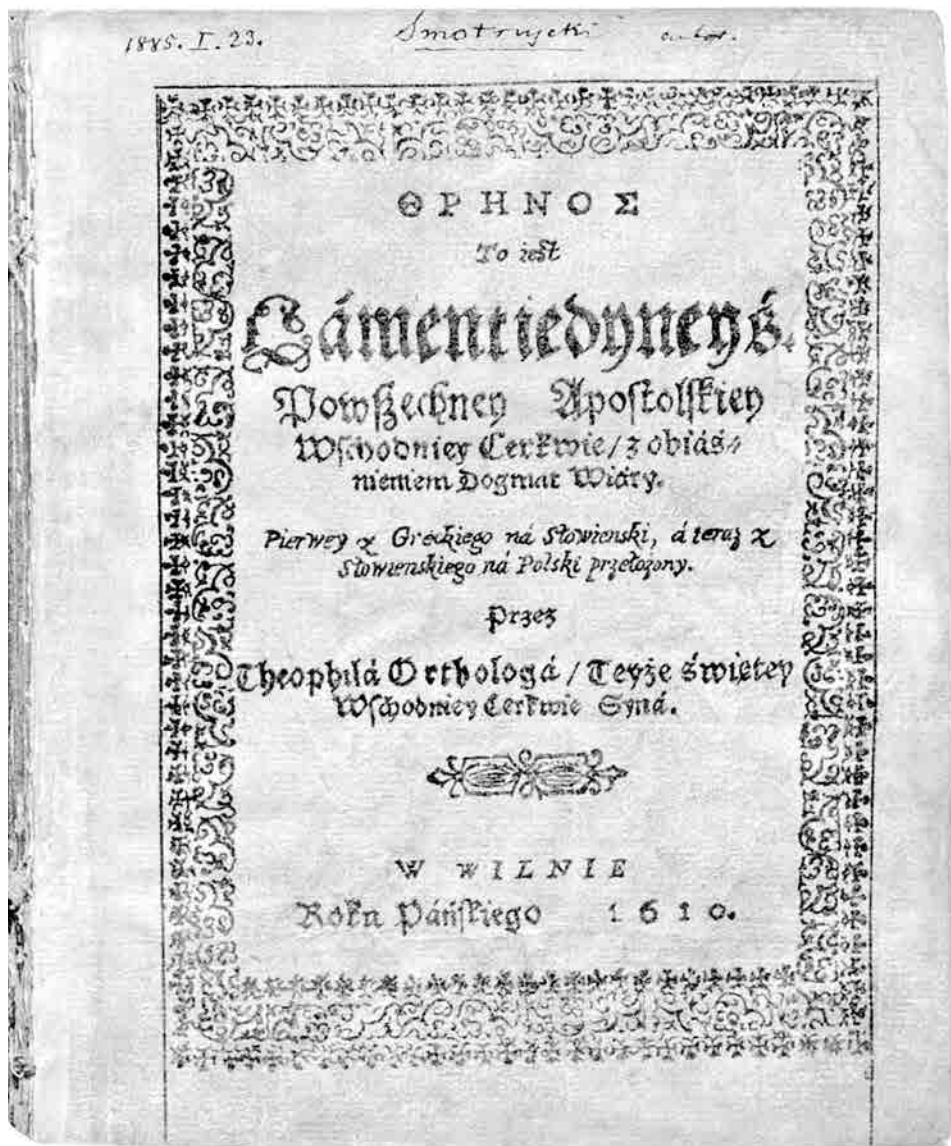

не є давньою. Саме тому православні, які ніколи цього кодексу в руках не тримали, на відміну від віленських райців, жодним чином спростувати тезу унійного сраха не могли і вдавалися до інших аргументів, як-от згадані вже філологічний та семантичний.

⁴⁶ I. Morochowski. *Paregoria albo utulenie uszczypliwego lamentu cerkwie świętej wschodniej zmyślonego Theophila Orthologa*. Wilno 1612, k. 87. Про видирання противниками унії неугодних їм творів, які стосувалися прийняття в Київській митрополії Флорентійського собору, писав іще Іпатій (Потій) у передмові до кириличного видання «*Послання Мисаїла*» 1605 р.: «нужь выдиранья с книгъ церковныхъ правдивыхъ соборовъ, губечи правду божую» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 193).

⁴⁷ A. Mużyłowski. *Antidotum, przeznaczemu narodowi ruskiemu. Albo, warunek przeciw apologiię iadem napelnionej; którą wydał Melety Smotrzyzsky, niesłusznie cerkiew ruską prawosławna w niewie pomawiając hæresią y schismą, dla niektórych scribentow*, k. 39.

⁴⁸ Там само.

Титульний аркуш полемічного трактату «Тренос, або плач»
 Теофіла Ортолога (Мелетія Смотрицького).
 Друкарня Віленського братства Пресв. Трійці. Вільно, 1610 р.

Безперечно, Мелетій (Смотрицький) тоді не міг знати, що першоджерелом було саме «Послання Мисаїла», а твір від московського в'язня – лише пізніша компіляція на його основі, тому відповів А. Мужилівському в тому ж стилі. Спочатку він навів із твору святого отця Східної Церкви Теодора Студита епітети стосовно особи папи, які перегукуються з Мисаїловими, і таким чином спростував семантичний доказ православного полеміста (а водночас і свій власний із «Треносу») про блюзнірство. Потім, сумніваючись, як бути з цим частковим визнанням автентичності (що саме по собі було прогресивним у порівнянні з попереднім категоричним її запереченням), і не маючи докладніших відомостей про ту епістолу, на котру покликався А. Мужилівський, запропонував кожному залишитися при своїх переконаннях, намагаючись перевершити риторичку опонента підкресленням святості й поважності авторів і підписантів грамоти, які були «святими предками нашими» (на відміну від не відомого нікому чужинця – московського в'язня), та представляючи Мисаїлове послання як плід розвитку святоотцівської традиції на руському ґрунті:

Так само уважно й шанобливо (як і про епітети папі від св. Теодора Студита. – *Н. З.*) суди, Антидотисте, і про лист від предків наших святих і високоповажних мужів духовних і світських, писаний до папи Сикста IV. Від того святого мужа (Теодора Студита. – *Н. З.*), а також і від інших грецьких учителів Церква наша Руська навчилася, що так високо(поважно) про папу до папи писала. Ти, в'язню батька брехні (диявола. – *Н. З.*), приписуй того листа в'язневі царя московського, а ми його приписуємо святым предкам нашим, народові руському. Твій, з-під лавиці видертий, під лавою й нині лежить, а наш у церкві креській, у домі Божому, між церковними книгами знайдений, на світ друком преславно виданий⁴⁹.

Два якісно нових аргументи проти оригінальності пам'ятки подав у своїй «Палінодії» Захарія (Копистенський), книгу якого вперше видано лише в XIX ст, а до того вона поширювалася в рукописних копіях. Перший з них можна назвати аргументом соборності: оскільки Мисаїл був вибраний митрополитом від усіх руських владик (а їхніх підписів під грамотою немає), то навряд чи міг діяти без них у такій важливій справі: «Котрий то Мисаїл, від усіх єпископів був обраний, будучи на той час єпископом смоленським, і не випадало, щоб він мав підписатися під листом до папи Сикста, про вигаданість посольства до якого вже не одні автори довели»⁵⁰. А дещо раніше

⁴⁹ M. Smotrzyński. *Exethesis abo Expostulatia, to iest rozprawa między Apologią y Antidotem o ostanek błędow haerezy i kłamstw Zyzaniowych, Philaletowych, Orthologowych i Klerykowych uczyniona*. Lwów 1629, k. 93–93 v.

⁵⁰ З. Копистенський. Палинодия. 1622 (рукопись) // *РИБ*, т. 4, стп. 1036.

у своєму творі православний полеміст порівнював «посольство до папи Сикста» з посольством Іпатія (Потія) і Кирила (Терлецького), які від імені Київської митрополії присягали римському понтифікові, «про що Руській нашій землі й не снилося»⁵¹. Тобто йшлося про те, що якби хтось уважав Мисаїлів лист усе-таки справжнім, то це не заперечувало б тези, що посольство 1476 р. не могло репрезентувати весь «народ руський» так само, як і посольство 1595 р. Закономірно, що жодним словом при цьому Захарія (Копистенський) не обмовився про попередній соборний лист від 1473 р., переданий папі через легата Антоніо Бонумбре, про який ідеться в епістолі Мисаїла, адже це зруйнувало б струнку логіку доведення.

Своє спостереження Копистенський посилив указівкою на те, що цей митрополит посів свій престол за патріарха константинопольського Симеона. Та позаяк у розпорядженні полеміста не було (та й не могло бути) жодних підтверджень, що руський елект прохав у цього архипастиря благословення на митрополію, то автор «*Палинодії*» обмежився згадкою, що ім'я Симеона вміщене в церковних диптихах: «Після Йони наступним на митрополії київській (був) Мисаїл, перед тим єпископ смоленський, близько року від Різдва Христового 1474, від патріарха константинопольського Симеона Трапезунта, і в патріаршому послузі перебував (...). Той патріарх Симеон у „Диптихах“ церковних знаходиться, звідки й відомо, що в патріаршому послузі був Мисаїл і вся Росія»⁵². При цьому автор виходив з історичних реалій післяберестейського періоду, коли визнання папи означало відмову від підлеглості грецькому первоєрархові, що не відповідало духу постфлорентійської епохи, як засвідчує приклад попередника Мисаїла – митрополита Григорія (Болгариновича).

Другий аргумент православного полеміста (не менш допасований до його цілей) окреслимо як конфесійно-антагонічний: оскільки русини Києва відкинули воеводу-латинника, то й митрополита такого не стерпіли б:

І то не менший доказ, що близько того ж року, як історик Матей Стрийковський пише, близько року 1471, за короля Казимира, мешканці Київського князівства не хотіли прийняти Гаштольда, який був латинської віри, на князівство Київське, домовляючись, аби подали їм русина віри грецької, якої самі були. Звідси ясно те посольство (Мисаїлів лист. – Н. 3.) викривається, що воно вигадане на ошукання слабких: якщо світського (мужа) віри римської не хотіли князем над собою мати, певно тим більше митрополита-латинника⁵³.

⁵¹ З. Копистенский. Палинодия. 1622 (рукопись) // *РИБ*, т. 4, стп. 503.

⁵² Там само.

⁵³ Там само, стп. 1036–1037.

Копистенський удався тут до підміни понять, щоб гармонізувати за-
сненок свого аргументу з висновком: митрополита названо латинником, бо
ним був Гаштольд. Виглядає на те, що такий прийом застосовано свідомо,
позаяк у Мисаїловій грамоті йшлося про митрополита не римо-католиць-
кої, а тієї ж «віри грецької» (у протилежному разі не було б сенсу видавати
уніатам на доказ давності унії в Київській митрополії листа до папи, якби
той був написаний латинським архиєреєм). Єдине, що відрізняло Мисаїла
від більшості київських митрополитів – це його юрисдикційна належність,
котра назовні фактично ніяк не проявлялася (всі обряди, богослужіння
й чини здійснювалися ним так само, як і до нього), тож він був для русинів
таким самим митрополитом «віри грецької», що і його попередник Гри-
горій (тоді як воєвода Гаштольд відвідував латинські храми й навіть знак
хреста робив інакше, ніж східні християни, у т. ч. й уніати)⁵⁴.

У книзі «*Supplementum synopsis*», надрукованій Віленським православ-
ним братством Святого Духа, натрапляємо на ще один аргумент щодо унії
із залученням «*Послання Мисаїла*»⁵⁵, який визначимо як контекстуально-

⁵⁴ Захарія (Копистенський) так само повторив і семантичний аргумент Смотрицько-
го, мовляв, «лист же той до Сикста не тільки дитинний, марний і безрозумний, але
й Богові противний, бо приписує людині те, що власне Богові належиться. Славослов'я
те, що зазвичай на утрени співається, якого початок „Слава во вишніх Богу”, Сикстові
приписав. Тим тоді правдивим способом на противних докази з поміччю Божою від-
повідалося» (З. Копистенский. Палинодия. 1622 (рукопись) // *РИБ*, т. 4, стп. 503–504).

⁵⁵ Попри твердження Г. Голенченка, що скорочена версія «*Послання Мисаїла*» зга-
дується в попередній книзі, опублікованій тим самим братством того ж 1632 р., – «*Sy-
nopsis*», насправді наведене науковцем місце стосується не грамоти Мисаїла, а при-
йняття Флорентійської унії за часів митрополита Ісидора, як видно із самої цитати та
як показує порівняння з відповідним уривком трактату Іпатія (Потія) «*O Przywileiach*»,
на який покликалися автори «*Синопису*» (відповідні місця виділено півжирним
шрифтом). Пор.: «**że tu w państwie Iego Kr. M. nie tylko od Rzymianow ale y od Rusi
od Metropolity y od Władykow wszystkich, od Panow, Xiążąt Ruskich, przez Isidora,
z Metropoliey Cardinala utworzonego, unia przepowiadana przyięta byla**» («*Synopsis*», цит.
за: Г. Я. Галенчанка. Пасланне да папы рымскага Сікста IV 1476 г.: Паходжанне помні-
ка // *Наш радавод*, кн. 8: *Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур, X–XX стст.:
Матэрыялы міжнар. круглага стала (Гродна, 28–30 верасня 1999 г.)*. Гродна – Белас-
ток 2000, с. 86) та: «**Ten Dekret Synodowy we wszystkich państwach Krześciańskich iest
przyięty u tu w państwie Je(g)° K. M. Pana naszego nie tylko od Rzymianow ale y od
Ruśi od Metropolity y od Władykow wszystkich od Panow y Książąt Ruskich**» (Н. По-
сiej. *O Przywileiach Nadanych od Najaśnieyszych Krolow Polskich, y przednieyszych niek-
torych dowodach, ktore świętą Unią wielce zalecaią y potwierdzaią*. Wilno 1605, к. С (9 за
пагінацією від руки)). Вочевидь, на хибний висновок білоруського дослідника на-
штовхнуло згадування про «**митрополита і владик**», а також про «**Panow y Książąt
Ruskich**», що суголосне з описом грамоти Мисаїла, винесеним видавцем у її назву
(див.: *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*. Wilno 1605, к. А (9 за пагінацією від

полемічний. Він набагато субтильніший та сильніший за попередні, адже автори твору вирішили довести в ньому не сфальсифікованість грамоти (хоча в її автентичність вони не вірили), а те, що в часі «посольства» Мисаїла унії в Київській митрополії не було:

Бо як у тому листі Ніфонта, так і тут у цьому посольстві значиться, що Русь якимось чином примушувано до єдності, оскільки в тому посольстві скаржаться на римлян (себто латинників. – Н. З.) перед папою, що їх силою до віри своєї приводять і змушують поновно хреститися⁵⁶.

Слабким місцем цього аргументу є неврахування відмінностей між оцінкою русинів місцевими латинниками та самоідентифікацією русинів у питанні церковної злуки (у тому й полягала, власне, одна з причин скарги на місцевих римо-католиків до вселенського архиєрея з боку представників Київської митрополії). Проте для розуміння цієї різниці треба було ознайомитися з текстом грамоти, що, як впливає з «*Supplementum synopsis*», його автори не зробили. Вони тільки чули про те, що такий документ видано та що він стосується рецепції в Київській митрополії Флорентійської унії. Якщо взяти до уваги їхні репліки на кшталт «якийсь Мисаїл 1405 р. прийняв унію ще перед синодом Флорентійським»⁵⁷ або (де цього архиєрея взагалі помилково іменовано «Михаїлом») «року 1405 митрополит Михаїл начебто прийняв унію перед Флорентійським собором»⁵⁸, то стає очевидним, що цей контраргумент виведено на основі самої лише ремарки Іпатія (Потія) про опубліковані ним документи, який полемісти процитували з книги «*O przywileiach*»⁵⁹.

Врешті, чи не найпоширенішою підставою для заперечення тези про те, що Київська митрополія в XV ст. дотримувалася унії 1439 р., був аргумент

руки); *Synopsis albo krótkie spisanie praw, przywilejów, swiebod i wolności*. Wilno 1632 // *Архив ЮЗР*, ч. 1, т. 7, с. 533–576). На плутанні книг «*Synopsis*» та «*Supplementum synopsis*» ґрунтується також твердження Юрія Пелешенка, який уважав їх одним виданням і відносив звістку про «*Послання Мисаїла*» до першого твору (див.: Ю. В. Пелешенко. «Посольство київського митрополита Мисаїла до папи Римського Сикста IV» отця Іоана як пам'ятка української та білоруської літератур // *Феномен награнічча: польська, українська і беларуська літаратура – уплывы і ўзаемаўзабгаачэнне* / за ред. С. Кавалёва, І. Набытовіча. Мінск 2008, с. 12, прим. 12). Про те, що це дві окремі едіції, раніше вже зауважував Сергій Плохій (S. Plokyh. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. Oxford 2004, с. 354; пор.: *Архив ЮЗР*, ч. 1, т. 7, с. 532–534, 577–578). «*Synopsis albo krótkie spisanie praw*» також слід відрізняти від однойменної, але з цілком відмінним змістом книги «*Синописис*», написаної староукраїнською, а не польською, до того ж надрукованої пізніше та в іншому місті – у Києві на початку 1670-х рр.

⁵⁶ *Supplementum synopsis*. Wilno 1632 // *Архив ЮЗР*, ч. 1, т. 7, с. 635.

⁵⁷ *Архив ЮЗР*, ч. 1, т. 7, с. 621.

⁵⁸ Там само, с. 599.

⁵⁹ Пор.: Н. Pocięj. *O Przywileiach*, k. 29 v. – 30.

історичний. Тут акцентувалося головним чином на звістках у літописах чи хроніках (особливо написаних латинниками), які мали підтвердити думку православних полемістів. До цих звісток апелювали, зокрібно, Захарія (Копистенський) (стосовно митрополитів Ісидора та його наступника Григорія⁶⁰) і пізніший митрополит Сильвестр (Косів) (щодо них же, а також Мисаїла⁶¹). Уводимо цей аргумент до переліку доказів підробленості Мисаїлового листа, бо це непрямом свідчило про його сфальшованість (зміст документа в такому разі суперечив свідченню літописів). Своєю чергою, так само чинили й апологети унії, зокрема чи не найвідоміший із них Лев (Кревза), який щодо митрополитів Ісидора та Григорія покликався на літописи, а щодо Мисаїла – на його лист, виданий Іпатієм (Потієм)⁶².

Звичайно, на цьому згадки про «*Послання Мисаїла*» в полемічній літературі XVII–XVIII ст. не закінчуються. Свого часу це питання всебічно висвітлив Г. Голенченко⁶³, праця котрої досі не втратила актуальності.

⁶⁰ З. Копистенский. Палинодия, стп. 1030–1032.

⁶¹ S. Kossow. Paterikon, abo żywoty świętych oyców Pieczarskich // *Архив ЮЗР*, ч. 1, т. 8, с. 468.

⁶² Оборона церковного единства, или доводы, которыми доказывается, что Греческая Церковь должна быть соединена с Латинскою. Вильна 1617 // *РИБ*, т. 4, стп. 233–236.

⁶³ Г. Я. Галенчанка. *Невядомыя і малавядомыя помнікі духоўнай спадчыны і культурных сувязей Беларусі XV – сярэдзіны XVII ст.* Мінск 2008, с. 283–295, 308–315; див. також: його ж. Пасланне, с. 82–89. Дещо менш детальний огляд згодом зробив: Ю. В. Пелешенко. «Посольство київського митрополита Мисаїла до папи Римського Сикста IV», с. 11–14. Актуалізовану та доповнену версію своєї статті білоруський учений представив у 2008 р., хоча не вся інформація в оновленій праці відповідає дійсності. Так, хибним є твердження, що ватиканські списки Мисаїлового листа в кодексах Vat. slav. 12 і Borg. illig. 16 містять латинську транскрипцію руського тексту (Г. Я. Галенчанка. *Невядомыя і малавядомыя помнікі*, с. 303). Насправді «русський» текст в обох списках написаний кирилицею, і лише в останньому з них наявний паралельний латинський переклад (див. нижче). Викликає сумніви й твердження про побіжну згадку грамоти Мисаїла в написаному Потієм (але виданому під іменем Петра Федоровича) творі «*Obrona S. Synodu Florenckiego powszechnego. Dla prawowiernej Rusi. Napiszana przez Piotra Fiedorowicza w Wilnie Collegium Ruskiego J.M.X. Metropol. Kiowskiego Rektora. Wydana od Helasiusa Rusowskiego Archimandryty Wilenskiego. W Wilnie, Roku Pańskiego 1603*» (див.: Г. Я. Галенчанка. *Невядомыя і малавядомыя помнікі*, с. 312). Адже в передмові до видання Мисаїлового листа митрополит Іпатій говорить про віднайдення рукопису, що «ото теперь недавно знашлись книжки барзьо старые въ церквы кревьской». А оскільки між книгою «*Obrona S. Synodu Florenckiego*» та публікацією «*Послання Мисаїла*» є проміжок часу мінімум у два роки, то згаданий у книзі твір не може стосуватися листа 1476 р., радше тут ідеться про грамоту патріарха Ніфонта, виявлену якраз перед 1601 р. (Б. Бучинський. «Грамота Мисаїла» і «грамота Ніфонта», с. 39). Не відповідає дійсності й інформація про те, що Т. Чацький скептично ставився до автентичності «*Послання Мисаїла*» (див.: Г. Я. Галенчанка. *Невядомыя і малавядомыя помнікі*, с. 295, 300).

У нашій монографії спробуємо, натомість, проаналізувати і класифікувати аргументи «за» та «проти» автентичності листа, які в різних модифікаціях використовувалися іншими полемістами й пізнішими науковцями, хоч у багатьох випадках їхні знання про грамоту Мисаїла, обставини її віднайдення та зміст були викривлені, через що кількість пов'язаних із нею хибних тез постійно зростала⁶⁴. Так, наприклад, у творі «*Rozmowa albo rellatia*

---

⁶⁴ Серед пізніших православних полемістів варто виділити Георгія (Кониського), який певною мірою підсумував пошуки доказів неавтентичності Мисаїлового листа, навівши у своїх «*Записках*» як семантичний аргумент Смотрицького з «*Треносу*», так і конфесійно-антагонічний аргумент із «*Палінодії*» Копистенського, виправивши при цьому підміну понять, допущену своїм попередником (той називає митрополита «латинником», а не «уніатом»). На жаль, автор утратив когерентність засновка й висновка, тож цей аргумент так і залишився непереконаливим (адже ставлення киян до воєводи-латинника ще не означало неодмінної ворожості до митрополита, що був однієї з ними «віри грецької», відрізняючись лише юрисдикційною належністю (не кажучи вже про ймовірну не конфесійну мотивацію несприйняття киянами Гаштольда, а, наприклад, політичну, як-от перетворення Києва зі столиці удільного князівства на звичайне воєводське місто). Не маючи змоги нейтралізувати археографічний аргумент Мороховського, православний єпископ намагався звести нанівець вагу грамоти як свідчення на користь унії та додав до висновку з «*Треносу*» аргумент примусу, частково використаний віленськими братчиками в «*Supplementum synopsis*», однак не сформульований достатньо чітко ні там, ні тут: «Якщо воно («*Послання Мисаїла*). – Н. 3.) не сфальсифіковане (як стверджує певний Геліаш Мороховський у своїй книзі «*Парегорія*», [видалий] 1612 р. у Вільні, арк. 87, 88), то його писали дурні, утискувані до того ж римськими католиками» (Записки преосвященного Георгия Конисского о том, что в России до конца XVI века не было никакой унии с римской церковью // *Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете* 8 (1847) 13). Хоча переконливо довести сфальсифікованість документа автор так і не зумів (як впливає з цієї цитати, він сам допускав можливість автентичності), але все ж наголошував, що це підробка, позаяк іншого способу довести, що деякі з наступників Мисаїла, котрі підписалися під листом, не були уніатами, він не бачив. Йдеться, зосібна, про митрополита Макарія, який перед тим був архимандритом віленським і чий автограф стоїть третім на грамоті: «Яке те послання, такий і підпис: послання слід уважати підробним, а отже, й підпис» (там само). При цьому Георгій (Кониський) чомусь «забув», що буквально кількома рядками вище не відмовляв посланню в автентичності, лише стверджував, що його писали дурні. Попри вдалий синтез аргументів проти Мисаїлового листа, Кониський, очевидно, самого документа не читав, оскільки неодноразово помилково іменував митрополита «Михаїлом» (там само, с. 12–14). Не читав цього тексту й інший православний архиєрей, митрополит Євгеній (Болховітінов), котрий намагався позбавити значущості свідчення Мисаїлової грамоти про існування унії в Київській митрополії в ті часи аргументом світськості, висунутим на той випадок, якщо документ справжній (хоча сам у це не вірив). Зокрема, мовилося про те, що послання, напевно, присвячене не релігійним питанням (як-от прийняття Флорентійської унії в Київській митрополії), а справам світським, відтак слугувати доказом давності церковної злуки не здатне: «А якщо воно (послання. – Н. 3.) й було, то,

rozmowy dwoch Rusinow; schismatika z unitem» знову мовиться про список із села під Острогом (той самий, що послужив підставою для формулювання Смотрицьким археографічного аргументу, тільки назва поселення передана точніше): «що (Флорентійський собор. – Н. З.) визнає теж і Русь соборна в листі до папи Сикста IV, писаному в році 1476, а той лист був знайдений у церкві села Вельбівна під Острогом, письмом старим писаний»⁶⁵. Однак ця згадка про знахідку сформульована не як археографічний доказ оригінальності документа, а як інформація про те, начебто саме на підставі цього рукопису Іпатій (Потій) видав друком «*Послання Мисаїла*».

Розглядаючи представлення істориками критики Мисаїлового листа з боку православних полемістів, помічаємо доволі суттєву помилку, яка простежується принаймні з XIX ст. і подекуди до сьогодні, коли до творів, у яких обґрунтовувалася сфальсифікованість епістоли, зараховують «*Парегорею*» Іллі (Мороховського). У М. Кояловича, для прикладу, читаємо: «Православні піддали цю пам'ятку науковим дослідженням. Мелетій Смотрицький у своєму „*Θρηνος*“, Мороховський – у „*Paregoreia*“, розібрали її й доводили її сфальшованість»⁶⁶ (хоча в тій самій книзі М. Коялович вказує працю Мороховського серед унійних: «У такому ж дусі (як і твір Петра Скарги. – Н. З.) написане було й інше спростування „*Θρηνος*“ – Мороховським, під назвою „*Paregoreia albo utulenie uszczypliwego lamentu*

може бути, для взаємного примирення роздорів щодо надання громадянських прав, вольностей і володінь, які відбирали папісти» (Е. Болховитинов. *Описание Киевософийскаго собора и киевской иерархии*. Киев 1825, с. 111). Далі автор звернувся до конфесійно-антагонічного аргументу Копистенського, рівно ж, як і Кониський, виправивши надто вже очевидну підміну понять (Мисаїл у нього не латинник, а уніат) і також утративши при цьому когерентність засновку й висновку. Приклади невідповідного тлумачення «*Послання Мисаїла*» бачимо й у творах католицьких авторів, які визнавали автентичність листа. Так, Альберт Віюк-Коялович переплутав Солтанів, назвавши не Івана, а Олександра Солтана посланцем з Мисаїловою грамотою до папи (див.: А. Kojalowicz Wiiiuk. *Historiae Lituanae pars altera, seu de rebus Lituatorum, a conjunctione Magni Ducatus cum Regno Poloniae ad unionem eorum Dominiorum*. Antwerpen 1669, с. 245); цю тезу підхопив інший історик Теодор Нарбут (див.: Т. Narbutt. *Dzieje narodu Litewskiego*, т. 8, с. 205). Походження та розвиток хибної думки, ніби грамоту Мисаїла возило до папи окрема посольство, докладніше розглянуто в окремій статті: Н. Заторський. Посольство до папи Сикста IV з посланням Мисаїла у світлі деяких документів Ватиканського таємного архіву, с. 11–30.

⁶⁵ К. Т. Skupiński. *Rozmowa albo rellatia rozmowy dwoch Rusinow; schismatika z unitem*. Warszawa 1634 // *Архів ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 699. Френк Сисин помилково зазначив місцем видання цього твору Вільно, хоча на початку книги однозначно вказана Варшавська друкарня: «W Warszawie u wdowy Jana Rossowskiego Krola J. M. Typographa» (*Архів ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 650; пор.: F. E. Sysyn. *Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. Cambridge (Mass.) 1986, с. 275–276 (прим. 24)).

⁶⁶ М. Коялович. *Литовская церковная уния*, т. 1. Санкт-Петербург 1859, с. 21.

*cerkwie Wschodniej zmyslonego Theophila Orthologa w Wilnie 1612 r.»*⁶⁷). Насправді ж, як уже констатувалося, Ілля (Мороховський) приймав Мисаїлову грамоту за автентичний документ і підкріплював цю тезу археографічним аргументом про існування іншого списку, що згодом був видертий з книг Віленського монастиря Св. Трійці Стефаном Зизанієм⁶⁸, тому відносити його «*Парегорею*» до текстів, які доводили підробку «*Послання Мисаїла*», цілком неправильно.

На шляху до визнання автентичності грамоти

Зумовлене конфесійною належністю авторів ставлення до листа Мисаїла спостерігається аж до ліквідації Унійної Церкви царським урядом, що розпочалася відразу після приєднання до Російської імперії українських і білоруських земель унаслідок поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. й остаточно завершилася 1875 р. Тож, мабуть, не випадково, що саме відтоді оцінка православними науковцями «*Послання Мисаїла*» змінюється⁶⁹. Першою ластівкою на шляху визнання його справжності стала видана 1859 р. книга Михайла Кояловича «*Литовская церковная уния*», в якій відверто визнавався вплив конфесійного фактора на розгляд унійного питання (до якого документ 1476 р. мав безпосередній стосунок). Так, оправославлений нащадок греко-католицьких священників прямо заявляв: «Тепер уже нема в Литві унії. Легше тепер вирішити й питання про характер та історичне значення цієї події, оскільки легше звільнитися від тих спонукань, які вкрай ускладнювали його вирішення навіть для найбільш сумлінних осіб»⁷⁰.

Тому не дивно, що саме М. Коялович був чи не першим із дослідників синодальної Московської Церкви XIX ст., хто виступив на захист автентичності Мисаїлової грамоти. Та при цьому він старався знівелювати її свідчення на користь унії, для чого поєднав одразу кілька доказів православних полемістів: спершу навів аргумент примусу (частково висловлений у «*Supplementum synopsis*» і повторений Георгієм (Кониським)), формулюючи його чіткіше та долучаючи до нього аргумент модифікації А. Мужиловського (про те, що автентичний колись документ був спотворений

⁶⁷ М. Коялович. *Литовская церковная уния*, т. 1. Санкт-Петербург 1859, с. 186.

⁶⁸ І справді, в найбільш докладному реєстрі документів архіву та рукописних і друкованих книг Віленського василіянського монастиря з 1778 р. слідів «*Послання Мисаїла*» не виявлено (див. публікацію цього джерела в: *На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі: Кол. монографія / за ред. А. Бумблаускаса, С. Кулявічюса, І. Скочиляса*, 2-ге, випр. й доповн. вид. (= серія „Київське християнство”, т. 16). Львів 2019, с. 501–502, 533–633).

⁶⁹ Стислий огляд історіографії питання можна знайти в: Г. Я. Галенчанка. *Невядомья і малавядомья помнікі*, с. 295–301.

⁷⁰ М. Коялович. *Литовская церковная уния*, т. 1, с. I–II.

Іпатієм (Потієм)), тоді підсумував представлення історії Мисаїлового листа семантичним аргументом Мелетія (Смотрицького) з «Треносу», дійшовши висновку, що таку епістолу «міг написати лише шалений латинник Середніх віків, тому що в цій грамоті до папи віднесені висловлювання Великого славослов'я, звернені там до Сина Божого»⁷¹. Назагал виклад М. Кояловича хвибує на хаотичне нагромодження доказових ліній, котрі почасти суперечать одна одній: спочатку автор твердить, що твір оригінальний, тільки спотворений Іпатієм (Потієм), а потім – що це взагалі плід хворобливої фанатичної творчості навіть не русинів, а латинників-поляків. Можливо, М. Коялович мав на увазі, що текст написали римо-католики (вручивши його послові від православних до папи), а Потій зрадагував його, додавши потрібні йому думки чи імена, але, швидше за все, такі суперечності спричинені власне акумуляцією аргументів із різних праць, які мали там різну мету.

Та чи не найбільше для визнання автентичності «Послання Мисаїла» зробив інший нащадок колишнього греко-католицького священика, київський історик і богослов Іван Малишевський, котрий розібрав доказову базу православних полемістів і довів її непереконливість. По-перше, він спростував історичний аргумент, підкресливши схильність до унії на теренах України, що доводилося хоча б прийняттям єпископами Київської митрополії присланого з Риму архипастира Григорія⁷². Одночасно вчений застосував контраргумент, який можна назвати герменевтичним: мовляв, грамота свідчить не про існування церковної злуки, а лише про спробу її запровадити⁷³. А далі залучив і археографічний аргумент, зазначивши про наявність у посланні митрополита Йосифа до папи Олександра VI з 1500 р. багатьох подібностей із епістолою Мисаїла, – цей здогадно компілятивний характер Йосифової грамоти на основі Мисаїлової вказував на оригінальність останньої⁷⁴. По-друге, автор заперечив філологічний аргумент із «Перестороги», зауваживши про безпідставність закиду щодо вживання полонізмів у листі: «мова грамоти є слов'янською мовою 1480-х років, без домішки польських слів»⁷⁵. Відкинув І. Малишевський і семантичний аргумент Мелетія (Смотрицького) з «Треносу», нагадавши, що «в католиків того часу шанування папи дійсно доходило майже до обожнювання (...). І русини, запобігаючи перед папою, підлаштовувалися під тон католиків

⁷¹ М. Коялович. *Литовская церковная уния*, т. 1, с. 23.

⁷² И. И. Малышевский. О грамоте киевского митрополита Мисаила 1477 г. Папе Римскому Сиксту IV. Вопросы местного характера на III Археологическом съезде в Киеве // *Киевские епархиальные ведомости* 17 (1875) 588.

⁷³ Там само, с. 591.

⁷⁴ Там само, с. 589–590.

⁷⁵ Там само, с. 590.

і вторували їхнім улесливим відгукми про папу. До того ж, подібні улесливі висловлювання русини допускали й у своїх посланнях до константинопольського патріарха, хоча й меншою мірою»⁷⁶. Потім історик відхилив конфесійно-антагонічний аргумент Захарії (Копистенського), однак не викриттям підміни понять, а телеологічним контраргументом: «кияни не наверталися в католицизм, а лише запобігали перед папою. А уникаючи Гаштольда та його родичів, хотіли уникнути того ж самого, чого хотіли уникнути грамотою до папи. Союзом Церков вони хотіли захистити свою безпеку»⁷⁷.

Аргументацію І. Малишевського використав російський митрополит Макарій (Булгаков), який прийняв автентичність грамоти, прагнучи водночас знівелювати вагу її свідчення про унійність Мисаїла. Для цього митрополит навів насамперед герменевтичний аргумент (що документ доводить не існування, а тільки спробу унії⁷⁸), відтак телеологічний, дещо його поширивши (мовляв, головною метою укладення листа була скарга на утиски з боку місцевої латинської єрархії⁷⁹). Не оминув автор нагоди додати контекстуально-полемічний аргумент, залучений ще авторами «*Supplementum synopsis*»: начебто згадані в посланні намагання силою переводити русинів Київської митрополії на латинство, при цьому їх перехрещуючи, переконують у тому, що уніатами їх не вважали⁸⁰. Паралельно Макарій (Булгаков) тлумачив у відповідному ключі ті звороти грамоти, з яких випливало, що самі русини трактували себе уніатами⁸¹. Такі тлумачення були необхідними, оскільки зрозуміло, що погляд місцевої латинської єрархії на вірних Київської митрополії та їхня самоідентифікація – це дві окремі перспективи, котрі далеко не завжди збігаються (особливо в контексті боротьби обох конфесій за впливи та маєстності). З огляду на це, прохання прислати двох арбітрів від вселенського архиєрея було потрактоване не як бажання русинів припинити їхню дискримінацію з боку місцевого римо-католицького духовенства, а як клопотання про прибуття двох легатів із метою забезпечити церковну злуку⁸², що знову-таки мало підтверджувати телеологічний аргумент.

Макарій (Булгаков) також запропонував новий аргумент проти свідчення грамоти Мисаїла про поширення унії в Київській митрополії в XV ст. – аргумент омани (або подвійної інтенції, одна з яких відчитується в тексті

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само, с. 591.

⁷⁸ Макарій (Булгаков). *История Русской церкви*, кн. 5, с. 42.

⁷⁹ Там само, с. 46.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само, с. 46–47.

⁸² Там само.

листа, а друга, справжня, – прихована), що став можливим щойно після визнання автентичності послання православними дослідниками і був потрібним, щоб пояснити деякі незручні для них висловлювання в цьому документі. Псевдонауковість такого підходу обумовлювалася ігноруванням тексту пам'ятки й апелюванням, натомість, до якихось прихованих інтенцій укладачів, що із самого листа, інших тогочасних джерел чи супровідних історичних обставин так не прочитуються (і все ж звідкись відомі коментаторові, котрий народився через сотні років після смерті тих укладачів та описуваних подій). Невиправданим є і наведене митрополитом порівняння: як свого часу посол московського князя Івана III свідомо ввів понтифіка в оману для досягнення своєї мети – дозволу на одруження візантійської цесарівни (яка перебувала під папським патронатом) із цим князем, так улесливими звертаннями до папи хотіли добитися своїх цілей і автори грамоти⁸³. Зіставляючи незіставне (йшлося про різних посадових осіб, до того ж представників двох дуже різних держав з різними офіційними релігіями), історик не переймався і тим, що, на відміну від правителя Московії, русини своєї позиції не змінили й не дали ніяких підстав для припущення про нещирість – Мисаїл так і не звернувся по благословення до константинопольського патріарха, навіть тоді, коли й на послання 1476 р. (як і на попередній лист від 1473 р.) не надійшло жодної реакції з Риму.

Конфесійна упередженість російського науковця впадає у вічі й у наступній ремарці про мову грамоти, де він, з одного боку, повторює філологічний аргумент І. Малишевського на користь оригінальності документа, а з іншого – намагається обґрунтувати такий самий філологічний аргумент проти цього:

Спонтанно виникає думка, а чи не мав на увазі автор «Перестороги» якусь іншу книгу, видану Потієм та уніатами, а не грамоту русинів до папи Сикста IV, або, принаймні, чи не мав він на увазі ту ж таки грамоту, але в польському її перекладі та виданні? Оскільки, судячи з руської мови, якою вона первісно написана та видана, в ній немає нічого, за що докоряв тут уніатам автор «Перестороги». Мова цієї грамоти – це слов'янська мова, і якщо й допускає подекуди слова та фрази з народної мови, то цілком відповідає мові, якою писали на заході Росії, судячи з уцілілих грамот, у 2-й половині XV ст. і не подібна на ту руську мову в Речі Посполитій, переповнену польськими словами та зворотами, якою писали наприкінці XVI ст. та якою писав сам автор «Перестороги». Це єдина можлива підстава для відкинення автентичності розглянутої нами грамоти, що скільки-небудь заслуговує на увагу!⁸⁴.

⁸³ Макарий (Булгаков). *История Русской церкви*, кн. 5, с. 47.

⁸⁴ Там само, с. 380, прим. 37. З огляду на викладені вище міркування, не можна погодитися з думкою Г. Голенченка про відповідність і обґрунтованість цих висловлених

Однак автор «*Перестороги*», доводячи сфальшованість послання, опирався не на польський переклад, а на руський оригінал, бо саме про нього, із вкрапленнями полонізмів, пише: «так само й русини у свою мову намішали слів польських та їх уживають»⁸⁵. Навряд також чи могло йтися тут про якийсь інший текст Потія чи уніатів, адже на той час єдиним твором, написаним «руською» мовою на підтримку унії в Київській митрополії «під датою старою, письмом старим»⁸⁶, про який нам відомо⁸⁷, було «*Послання Мисаїла*». Роблячи такі припущення (щоб і аргументи православних полемістів представити обґрунтованими, і від факту наявності полонізмів у листі не відступити), православний митрополит, очевидно, просто хотів хоч якось виправдати безпідставні закиди своїх одновірців.

Далі Макарій (Булгаков) навів аргумент соборності, задіяний у «*Палінодії*» для доведення сфабрикованості Мисаїлової грамоти, але застосував його в іншому контексті – проти тези про дотримання унії в Київській митрополії: нібито грамота засвідчує не всезагальне прийняття церковної злуки на цих теренах, а тільки схильність невеликої частини митрополії до такого з'єднання. Джерельно не підтвердивши свого висновку, Макарій (Булгаков) лише голосливо просторікував про настрої та налаштування місцевого вищого духовенства, знати про які він не міг⁸⁸. У такий же спосіб владика Макарій пробував інтерпретувати й інформацію про пам'ятку з 1473 р., релятивізуючи відповідні згадки в «*Посланні Мисаїла*» своїми здогадами⁸⁹.

Урешті-решт, на доказ того, що русини Київської митрополії не визнавали єдності з Римським Апостольським престолом, цей православний архиєрей використав аргумент мовчанки (*ex silencio*): відсутність реакції з Риму начебто доводила, що унія в Литві була справою тільки однієї партії – більшість її не підтримувала. І знову на підтвердження своєї тези Булгаков не подав жодних історичних звісток про вручення папі хоча б котрогось із тих листів, обмежившись розміркуваннями про те, що мав би відчувати понтифік, якби йому їх вручили. Цікаво, як ці папські сентименти були явлені йому, митрополитові Макарію, через чотириста років після відходу до вічності Сикста IV:

митрополитом Макарієм зауважень (див.: Г. Я. Галенчанка. *Невядомья і малавядомья помнікі*, с. 297–298).

⁸⁵ Пересторога, с. 229.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Грамота патріарха Ніфонта, яка з'явилася в той самий період, була написана грецькою мовою й перекладалася тільки латиною й польською, тож закид автора «*Перестороги*» про полонізми в «руському» тексті жодним чином не міг стосуватися цього документа (див.: Б. Бучинський. «Грамота Мисаїла» і «Грамота Ніфонта», с. 40).

⁸⁸ Див.: Макарій (Булгаков). *История Русской церкви*, кн. 5, с. 48–49.

⁸⁹ Там само, с. 49.

Папа не міг не засмутитися й не зрозуміти, що його обманули (стосовно позиції Івана III. – *Н. 3.*). Не дивно, що він із недовірою прийняв і грамоту русинів, привезену йому з Литви Антонієм, та залишив її без усякої уваги. Точнісінько так само міг поставитися папа й до грамоти русинів 1476 р. Він бачив, що грамота не підписана єпископами, крім одного смоленського⁹⁰, вибраного на митрополію, і в той же час міг отримати від свого нунція в Литві чи від біскупів найточніші відомості, що грамота ця – справа лише невеликої партії, тоді як маси руського народу цілком ворожі Римській Церкві та зовсім не бажають єднання з нею⁹¹.

Таким чином, після аргументу мовчанки й долученого до нього аргументу соборності автор апелював ще й до позиції «народних мас», що теж була йому відома немовби з якогось надприродного об'явлення, адже на документальні джерела автор не покликається.

Як виглядає, в цьому останньому випадку Макарій (Булгаков) став жертвою того, що можна охарактеризувати як «постберестейський синдром» – анахронічне мислення, коли обставини після Берестейської унії автоматично переносяться на часи після Флорентійської унії, без огляду на цілком відмінний релігійний і суспільно-політичний контекст. Достатньо вказати на кілька головних чинників, які й зумовили широку участь народних мас у боротьбі проти Берестейської церковної злуки, але були відсутні в постфлорентійський період: 1) за життя Мисаїла книгодрукування тільки-но починало розвиватися і ще не було таким розповсюдженим явищем в українсько-білоруських землях⁹², як у постберестейську добу, коли полемічна література, швидко й масово поширювана за допомогою друкарського верстата, стала одним із головних засобів конфесійного протистояння й мобілізації освіченіших прошарків населення⁹³; 2) у XV ст. ще не існувало розгалуженої мережі церковних шкіл і братств, котрі через 120 років матимуть чи не вирішальний вплив на формування думки духовенства і вірних щодо Берестейської унії⁹⁴; 3) не було тоді й такого фактора, як козацтво, котре відіграло дуже важливу роль у міжконфесійній боротьбі

---

⁹⁰ Автор свідомо замовчує той факт, що на попередньому документі від 1473 р. були підписи всіх єпископів, а також князів та інших світських достойників.

⁹¹ Макарій (Булгаков). *История Русской церкви*, кн. 5, с. 49.

⁹² І. Огієнко. *Історія українського друкарства*, т. 1. Львів 1925 (перевид.: Київ 1994), с. 34–35.

⁹³ І. Шевченко. *Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку 18 століття* / авторизований перекл. М. Габлевич, наук. ред. А. Ясіновський; вид. 2-ге, випр. і доповн. Львів 2013, с. 167–169.

⁹⁴ Там само, с. 149–151; пор.: М. С. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 6. 1995, с. 330–332.

першої половини XVII ст.⁹⁵ Себто ті народні маси, про позицію яких писав Булгаков, у XV ст., на відміну від початку XVII ст., не були достатньо ні згуртованими, ні освіченими, ні мобілізованими й, відповідно, не залучалися до вирішення церковних питань, що залишалися прерогативою клиру та вищих суспільних верств.

Попри всі конфесійно вмотивовані, почасти анахронічні аргументи, наприкінці свого викладу цієї теми владика Макарій спробував повернутися до наукового підходу та зазирнути до тогочасних документів, на підставі яких виснував,

що в 1480 р. Мисаїл іще керував митрополією (...), але не був і не називався в народі дійсним митрополитом, а й надалі носив ім'я смоленського владика, залишаючись тільки вибраним на митрополію та керуючи нею. Слід припустити одне з двох: або в Царгород зовсім не зверталися з проханням, щоб патріарх благословив Мисаїла й затвердив його в митрополичому сані, або патріарх не згодився дати Мисаїлові свого благословення й затвердження⁹⁶.

Єдиним порушенням принципу науковості, що передбачає опертя на свідчення джерел, стала тут поновна згадка про «народну думку» стосовно митрополитства Мисаїла, не засвідчена документально.

Ігноруючи власний здогад про відсутність благословення від патріарха з Константинополя (до нього по це просто не зверталися), вже в наступному абзаці православний науковець відштовхувався як від факту тільки від другого припущення – про пряму відмову Мисаїлові в патріаршому благословенні:

Не без підстав можна гадати, що тодішній царгородський патріарх Рафаїл (1477–1480) дійсно не благословив Мисаїла і не затвердив у званні митрополита, можливо, дізнавшись про його колишні зносини з папою. До такої думки спонукає та обставина, що ще за життя Мисаїла патріарх із усім своїм священним собором сам вибрав, рукоположив і прислав у Литовську Церкву прямо з Царгорода іншого митрополита київського й усієї Русі. Це був Спиридон (...). Король Казимир, природно, не прийняв Спиридона, оскільки той був обраний без усякої участі литовської пастви та поставлений іще при житті Мисаїла всупереч прямому бажанню короля⁹⁷.

У процитованому уривку поєднано два аргументи проти унії в Київській митрополії тієї доби: 1) наявності альтернативного митрополита, присланого з Константинополя (хоча й обраного взагалі без участі русинів),

⁹⁵ І. Шевченко. *Україна між Сходом і Заходом*, с. 151–153.

⁹⁶ Макарій (Булгаков). *История Русской церкви*, кн. 5, с. 50.

⁹⁷ Там само.

та 2) насильницького втручання світської влади, яка посадила його до в'язниці. Відтак із самого лише тону укладеного Спиридоном трактату «*Изложение о православней истинней нашей вере*» Булгаков зробив висновок про визнання саме константинопольського ставленика (а не Мисаїла) з боку мирян та єрархів Київської митрополії своїм справжнім архипастирем:

Виклад Спиридона дає привід здогадуватися, що хоча він не був прийнятий королем і перебував в ув'язненні, однак ні православна литовська паства, ні її святителі не цуралися його як свого первосвятителя (...). Спиридон звертається до них без усякого почуття невдоволення чи неприязні, які були б такими природними, якби він був відкинутий своєю паствою; навпаки – звертається зі словами любові й пастирської турботи, які ясно засвідчують, що між ним і тими, до кого він писав, існували добрі стосунки⁹⁸.

Проте якщо йти за такою логікою, коли доказом є приязний тон тексту (а не пряма згадка про добрі взаємини або й демонструюча це відповідь адресата), тоді тон грамоти (у ній до папи теж звертаються «без усякого почуття невдоволення чи неприязні») також доводить, що Мисаїла в Римі вельми шанували, вважаючи уніатом і справжнім митрополитом, однак у цьому випадку православний історик таких висновків чомусь не зробив.

Аргументації Макарія (Булгакова) присвячуємо стільки уваги не тільки через великий вплив, який його «*История Русской Церкви*» справила на всіх наступних істориків⁹⁹ (аж до початку XXI ст., коли окремі тези цієї праці перейняв Борис Флоря¹⁰⁰). Застосований цим автором алгоритм обґрунтування своєї думки якнайкраще ілюструє зміну ставлення до «*Послання Мисаїла*» в середовищі православних дослідників: позаяк на користь автентичності документа було наведено чимало переконливих доказів, полеміка з цієї теми перейшла на питання про дотримання унії в Київській митрополії в часи Мисаїла, про що свідчив його лист, тож виникла потреба нейтралізувати це свідчення через релятивізацію наявних

⁹⁸ Макарий (Булгаков). *История Русской церкви*, кн. 5, с. 52.

⁹⁹ Так, уже наступного року після появи праці російського митрополита великою мірою позицію цього автора щодо автентичності листа та його оцінку перейняв Іларіон Чистович (див.: И. Чистович. *Очерк истории западно-русской церкви*, ч. 1. Санкт-Петербург 1882, с. 137).

¹⁰⁰ Зокрема, російський дослідник теж не помічає відмінності між самоідентифікацією русинів та поглядом на них із боку латинського клиру й можновладців, вважаючи, що позиція короля Казимира Ягеллончика цілком ідентична самовизначенню руського духовенства (Б. Н. Флоря. *Исследования по истории Церкви*, с. 208–209). Крім цього, повторюються аргументи соборності (відсутність підписів інших єпископів), наявності альтернативного митрополита і його визнання єрархією і паствою (там само, с. 216–221).

там висловлювань. Для цього було передовсім відповідно модифіковано ті контраргументи, що їх раніше наводили проти автентичності грамоти (зокрема соборності й контекстуально-полемічний), а також сформульовано нові, можливі тільки в ситуації визнання її справжньою. До нових належать аргументи: 1) мовчанки (відсутність відповіді з Риму); 2) омани (текст послання не відображає справжніх намірів його укладачів); 3) альтернативного митрополита, котрого нібито підтримували всі, крім Мисаїла й невеличкої групи його прихильників (хоча жодного документального підтвердження такої підтримки так і не представлено).

Однак було б несправедливо звинувачувати тільки православних науковців у маніпулюванні джерельними відомостями та історичними фактами на догоду власним конфесійним інтересам – подібно грішили проти істини й католицькі автори. Наприклад, шукаючи доказів оригінальності Мисаїлового листа, польський історик початку ХХ ст. Фридерик Папе покликався на «Елюцидарій» Яна Сакрана¹⁰¹ як на тогочасне джерело, що начебто згадувало про посольство з грамотою Мисаїла до папи Сикста IV. Показово, що цитуючи цей твір, учений просто пропустив ті місця, які суперечили обстоюваній ним думці¹⁰².

Під тиском аргументації православних авторів намітилися зміни в позиції щодо дотримання Флорентійської унії в Київській митрополії вказаного періоду й у середовищі греко-католиків другої половини ХІХ ст. Зосібна, о. Юліан Пелеш у свій двотомній синтезі «Історія унії...» використав той самий історичний аргумент, намагаючись узгодити його з протилежним свідченням листа 1476 р.:

Митрополит Мисаїл, отже, залишився вірним унії, однак в країні була велика кількість прихильників схизми, бо приблизно за двадцять років до того польський король Казимир II просить в одному писанні, зверненому до бл. Івана Капістрана, щоб той прибув у його королівство для навернення схизматичьких русинів (...). Якщо, отже, в році 1451 стільки схизматиків було між русинами, то навряд чи можна прийняти, що їхнє число значно зменшилося до часів Мисаїла¹⁰³.

Переймає вчений і аргумент соборності, виводячи його з відсутності підписів єпископів під посланням і трактуючи це як доказ негативного

¹⁰¹ Див.: F. Papée. *Polska i Litwa na przelomie wieków średnich*, т. 1. Краків 1904, с. 27 (прим. 1).

¹⁰² Див.: Н. Заторський. Посольство до папи Сикста IV з посланням Мисаїла у світлі деяких документів Ватиканського таємного архіву, с. 18–20. Пор.: J. Sacranus. *Elucidarius errorum rithus Ruthenici*. Cracoviae 1507, k. VII v.

¹⁰³ J. Pelesz. *Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, т. 1. Würzburg; Wien 1881, с. 477.

ставлення руської духовної еліти до церковного поєднання¹⁰⁴ (попри підписання владиками попереднього листа до папи з 1473 р.).

Аналогічний шлях синтезу аргументів православних і католицьких авторів, іноді без перевірки та критичного осмислення, обрав і Михайло Грушевський. Так, він повторив тезу про наявність у «Елюцидарії» Я. Сакрана свідчення про посольство з грамотою Мисаїла, зазначивши при цьому як джерело такої інформації сам твір, а не спотворену цитату з нього в Ф. Папе¹⁰⁵. Хибну вказівку на «Парегорею» в низці православних полемічних текстів, які заперечували справжність «Послання Мисаїла», запозичено, вочевидь, від М. Кояловича¹⁰⁶, від І. Малишевського – твердження про існування різних списків Мисаїлового листа¹⁰⁷ (хоч усі відомі на той час рукописи постали на основі Потієвого видання 1605 р. – див. далі), а ідею «повернення» підписів з початку документа, куди вони нібито були перенесені Іпатієм (Потієм), на кінець, де вони, мовляв, первісно стояли¹⁰⁸, – від А. Петрушевича, який «виправив» це «втручання» у своєму перевиданні¹⁰⁹. Та найважливіші тези видатний український історик перейняв від Макарія (Булгакова) – тут і аргумент омани, й аргумент відсутності відповіді¹¹⁰. Водночас М. Грушевський назвав два нових докази несфальшованості листа, обидва з категорії семантичних: 1) деякі висловлювання грамоти явно не імпонували її видавцеві, що змусило Потія якось тлумачити їх у супровідних коментарях, тож якби це була підробка, таких висловлювань просто не існувало б¹¹¹; 2) стосовно визнання в листі католицьких догматів слід зауважити, що «в уніятським фальсифікаті надіяли ся б ми далеко значнійших і виразнійших уступок»¹¹². Третій аргумент українського історика можна охарактеризувати як текстологічний: наявність текстуальних збігів між грамотою Мисаїла та «Посланням митрополита Йосифа до папи Олександра VI», автентичність якого ні в кого не викликала сумнівів, доводить автентичність документа з 1476 р.¹¹³

¹⁰⁴ J. Pelesz. *Geschichte der Union*, т. 1, с. 477.

¹⁰⁵ М. С. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 5, с. 532 (прим. 2).

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ М. С. Грушевський. *Історія української літератури*, т. 5, кн. 1, с. 210, прим. 1. Свого часу Іван Малишевський висунув тезу, що «деякі списки її (грамоти. – Н. З.) несправжні» (И. И. Малышевский. О грамоте киевского митрополита Мисаила, с. 591–592).

¹⁰⁸ М. С. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 5, с. 532.

¹⁰⁹ *Соборное послание русского духовенства и мирян к Римскому папе Сиксту IV, писанное из Вильны 14 марта 1476 г.* / підгот. і вид. А. С. Петрушевич. Львів 1870, с. 27.

¹¹⁰ М. С. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 5, с. 531.

¹¹¹ Там само, с. 534 (прим. 5).

¹¹² Там само, с. 534 (прим. 6).

¹¹³ Там само, с. 537 (прим. 2).

Поново вивчити питання автентичності «*Послання Мисаїла*» на початку ХХ ст. взявся Богдан Бучинський. Аналізуючи археографічну аргументацію – Іпатія (Потія) (про список із Крева), Іллі (Мороховського) (про видертий список із Вільна) та Мелетія (Смотрицького) (про список із с. Вельбівна), доказову значущість дослідник визнав чомусь лише за останнім¹¹⁴. Відомий був Б. Бучинському і філологічний аргумент, який він приймав у тому сенсі, що в листі справді немає полонізмів, але із застереженням, що з огляду на повільний розвиток книжної мови навряд чи реально розрізнити мову документів останньої чверті ХV і першої чверті ХVI ст. При цьому історик доводив сфальсифікованість грамоти, залучаючи той же філологічний доказ у поєднанні з історичним і семантичним: зокрема, при розборі підписів під посланням, порівнюючи його з іншими тогочасними актами, вказував на невідповідність використаних у ньому термінів тогочасному слововжитку¹¹⁵. Такий розбір привів ученого до висновку, що підписи під листом не можуть уважатися автентичними.

Намагаючись з'ясувати генезу документа, Б. Бучинський звернувся до грамоти митрополита Йосифа (Болгариновича) до папи Олександра VI, яка виявляє спільну текстову базу з Мисаїловою, і побачив у першій оригінал, а в другій – її копію¹¹⁶, виготовлену на початку ХVII ст., причому не самим Іпатієм (Потієм), а тим, хто вручив йому підробку¹¹⁷. Потрібно все ж визнати, що з усіх аргументів «за» та «проти» справжності Мисаїлового листа логіка доведення Б. Бучинського виглядає чи не найпереконливішою, демонструючи найменше авторських фантазій і відзначаючись, натомість, добрим знанням тогочасного стану досліджень цієї проблеми, а також залученням якнайширшої історичної та джерельної бази. Незважаючи на таку майже неспростовну аргументацію на користь припущення про сфальсифікованість Мисаїлового листа, науковець незабаром змінив свій погляд, висунувши спершу проміжну тезу про те, що аналізований ним документ¹¹⁸ – попередня проміжна стадія грамоти київського

¹¹⁴ Б. Бучинський. «Грамота Мисаїла» і «Грамота Ніфонта», с. 5–8.

¹¹⁵ Там само, с. 11–31.

¹¹⁶ Там само, с. 36.

¹¹⁷ Там само, с. 37–39.

¹¹⁸ «Послання подає мотивом свого написання ті закиди, які хтось перед папою починив вірі православної Руси, а ціль, з якою він писаний – се рішене питання про друге хрещеніє, прислане папських легатів на Русь та уділене Руси благодати ювілея 1500 р. Непевне становище Йосифа в справі головної точки – рішеня фльорентийського собору – не трівало довго. Він пише другий лист в Рим 20 серпня 1500 р. і в отсім листі не кладе вже додатку, що Дух Святий походить від Отця, – додатку, що міг би дискредитувати його Сredo перед папою і знищити все те прихильне вражіне, яке могли викликати його похвали для папи, та думки про хрестоносний похід на Турків і Татар. Листу

митрополита Йосифа (Болгариновича, 1498–1501), а відтак перейнявши позицію свого вчителя про автентичність послання¹¹⁹.

Іншу спробу підважити загальноприйняту в науковому середовищі на початку ХХ ст. думку про оригінальність Мисаїлової грамоти здійснив польський дослідник о. Ян Фіялек. Його праця, однак, виявилася не настільки ґрунтовною, як у попереднього автора (від котрого, судячи з усього, й було запозичено деякі аргументи й висновки). Наприклад, застосований польським науковцем до «*Послання Мисаїла*» аргумент «ex silentio», який доцільно розглядати як симбіоз історичного й археографічного аргументів, – мовляв, епістола лишалася невідомою аж до її публікації 1605 р.¹²⁰ – цілковито не відповідав уже тогочасному стану досліджень цього питання (адже на компіляцію на її основі, що постала 1500 р. (грамоту митрополита Йосифа до папи Олександра VI) звернув був увагу ще наприкінці ХІХ ст. Макарій (Булгаков), і на це мусив зважати Б. Бучинський, що висував різні гіпотези для пояснення текстувальних збігів в обох документах).

Польський автор також спробував задіяти історичний аргумент, закидаючи наявність у посланні анахронізмів, серед котрих, як здогадуємося (в опублікованому витязі його доповіді вони не перелічені), – прохання

давнійшого Йосиф в Рим не вислав – видно від самого початку, коли його написав, він сумнівав ся, чи далі стояти на своїм ще трохи нерішучим становищу в справі походження Св. Духа» (Б. Бучинський. Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498–1506 // *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*, кн. 6. Київ 1909, с. 17).

¹¹⁹ Див.: М. Грушевський. Богдан Бучинський. Посмертна згадка // *Записки НТШ* 78 (4) (1907) 177. Реконструювати зміну поглядів Б. Бучинського в питанні автентичності й походження «*Послання Мисаїла*» (та, відповідно, «*Послання митрополита Йосифа*») можна лише гіпотетично, оскільки всі його публікації на цю тему побачили світ уже після передчасної смерті автора й видавалися не за хронологією проведення досліджень і написання окремих розвідок, а в міру впорядкування його рукописної спадщини, як про це згадує М. Грушевський: «Переїздячи з Кракова, покійник просив одного з товаришів зайняти ся його працями в разі його смерті й приладити до друку. Се поручення покійника буде правдоподібно сповнене і наукова спадщина, підготовлена на стільки, що може появити ся в друку, буде опублікована» (там само, с. 178). Із тієї ж нотатки метра української історіографії дізнаємося також про те, що теза про неавтентичність «*Послання Мисаїла*» відображає ранні погляди Б. Бучинського, тоді як пізніше він від неї відійшов: «Під впливом мого V тому, де вказані були аргументи за автентичністю Послання, покійник одначе кинув гадку про неавтентичність, захотів обробити з сього нового становища сю тему» (там само, с. 177). На жаль, точніше не відомо, до якого саме періоду потрібно віднести думку Б. Бучинського про те, що Мисаїлова грамота є автентичним твором, який, однак, був укладений не гуртком навколо Мисаїла, а митрополитом Йосифом і становить собою попередню стадію його «*Послання до папи Олександра VI*».

¹²⁰ Див.: J. Fijałek. Los unji florenckiej w Wielkiem Księstwie Litewskiem za Kazimierza Jagiellończyka // *Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU*, т. 39. Kraków 1934, с. 24.

про участь у відпусті Ювілейного 1475 р. (хоча той уже минув, бо грамота датована березнем 1476 р.) чи мова про Олександра Солтана як кавалера іспанського ордена Золотого руна¹²¹ (хоча на момент укладення документа цей орден належав герцогському домові Бургундії)¹²². Акцентував автор і висновок Б. Бучинського, що лист радше передає стан міжконфесійних відносин у ВКЛ кінця XV – початку XVI ст., а не періоду понтифікату Сикста IV¹²³. Нарешті Я. Фіялек припустив, що джерелом даних для вибору осіб, які начебто підписали епістолу, для укладача «фальсифікату» став «Елюцидарій» Я. Сакрана (тоді як це лише доводить, що зазначені особи таки справді жили в той час). Услід за Б. Бучинським, польський історик умотивовував саме такий вибір підписантів при «фальшуванні» інтересами унійного митрополита (насамперед з огляду на судові позови щодо церковних маєтностей), однак, на відміну від українського вченого, вважав автором «підробки» не анонімного чоловіка, котрий передав її Іпатієві (Потієві), а одного з його соратників – грека Петра Аркудія¹²⁴.

Здається, це були останні серйозні спроби довести факт фальсифікації «*Послання Мисаїла*». Пізніші дослідники переважно виходили з його автентичності¹²⁵ чи наводили все нові й нові докази на користь цього. Скажімо, видатний американський візантиніст українського походження Ігор Шевченко ввів семантично-історичний аргумент: наявні в листі есхатологічні мотиви (спричинені настанням у 1492 р. 7000-го року від сотворення світу й закінченням розрахованої Пасхалії) та пов'язані з цим очікування близького вже Царства Божого були типовими для кінця XV й цілком забути на початку XVII ст.¹²⁶

Підсумувати всі викладені спостереження можна так: попри те, що більшість учених схилилася до визнання оригінальності послання, остаточної впевненості щодо цього не було, тому другий етап у дослідженні

---

¹²¹ Це насправді хибний переклад із церковнослов'янської. Розгорнутіше про це у статті: N. Zatorsky. Alexander Soltan, aurei velleris hispanici obsaervator: origins of the misconception and possible solutions of the problem // *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, вип. 9. Львів 2016, с. 217–228.

¹²² Пояснення цих позірних суперечностей подано в: Н. Заторський. Хронологічні маркери в тексті «*Послання Мисаїла*» та проблема датування грамоти // *Гілея: Наук. вісник* 128 (1) (2018) 7–10.

¹²³ Див.: J. Fijałek. Los unji florenckiej w Wielkiem Księstwie Litewskiem, с. 24. Пор.: Б. Бучинський. «Грамота Мисаїла» і «Грамота Ніфонта», с. 35–38.

¹²⁴ J. Fijałek. Los unji florenckiej w Wielkiem Księstwie Litewskiem, с. 24.

¹²⁵ K. Chodynicki. *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska*, с. 66–67 (прим. 3); O. Nałeczki. *From Florence to Brest (1439–1596)*, с. 99–105.

¹²⁶ I. Ševčenko. Intellectual repercussions of the Council of Florence // *Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World*. London 1982, с. 30 (прим. 74).

питання доцільно назвати періодом гіпотетичної автентичності грамоти, незважаючи на припущення про можливе втручання Іпатія (Потія) в її текст при виданні, а також поодинокі намагання переконати науковий світ, що це підробка.

Остаточне визнання (остання чверть ХХ – початок ХХІ ст.)

В останній чверті ХХ ст. почався третій етап у ставленні до пам'ятки – її визнання, що було спричинене появою неспростовних доказів археографічного характеру: ідентифікація двох списків Мисаїлового листа з першої половини ХVІ ст., тобто задовго до Берестейської унії, розвіяла останні сумніви в його справжності. Так, у 1970-х рр. вдалося відкрити повний список грамоти Мисаїла – Смоленський¹²⁷, а наприкінці 1980-х – доволі великий уривок у Синодальному зібранні, т. зв. Синодальний фрагмент¹²⁸. Однак інформація про ці відкриття поширювалася недостатньо швидко, тому вчені ще тривалий час повторювали тезу про непевне походження «*Послання Мисаїла*» й можливість фальсифікації. До прикладу, білоруська дослідниця з Гродна Світлана Морозова ще й 1996 р. продовжувала говорити про остаточну нез'ясованість питання автентичності Мисаїлової грамоти¹²⁹, а в публікації з 2010 р. навіть переплутала соборний лист 1473 р. з посланням від 1476 р., вказуючи, що власне воно було передане через легата Антоніо Бонумбре¹³⁰.

Те саме стосується й польської історіографії: не маючи, вочевидь, відомостей про археографічні досягнення попередніх років, Ришард Лужний у 1994 р. навів на користь оригінальності «*Послання Мисаїла*» семантичний аргумент: детальність і конкретність даних про підписантів свідчить, що воно справжнє¹³¹. Натомість інший польський історик (білоруського походження) Антоні Міронович у 2011 р. не лише далі сумнівався в автентичності

¹²⁷ За свідченням Олени Русиної, його в 1970-х рр. виявила у збірнику СОКМ–9907 радянська дослідниця Анна Хорошкевич (О. Русина. Мисаїлове послання, с. 285).

¹²⁸ Уперше правильно ідентифікував Синодальний фрагмент у 1989 р. відомий білоруський учений Георгій Голенченко (Г. Я. Голенченко. *Идейные и культурные связи восточнославянских народов в XVI – середине XVII в.* Минск 1989, с. 184).

¹²⁹ С. Марозава [Рец. на:] *Unia brzeska: geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich* / за ред. R. Łuznego, F. Ziejki і А. Кеґіньського. Kraków 1994 // *Беларускі гістарычны агляд* 3 (2) (1996) 275–285.

¹³⁰ С. В. Марозава. Ідэя царкоўнай уніі ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі ХV – пачатку ХVІ ст. // *Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі*, т. 2. Мінск 2010, с. 258.

¹³¹ R. Łuzny. Adama Hipacego Pocięja «Parenetica». Z nowych odczytań najdawniejszej ruskiej literatury religijno-polemicznej // *Unia Brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, с. 350.

Портрет київського митрополита Іпатія (Потія, 1600–1613).
Автор невідомий, XIX ст. (копія)

Мисаїлового листа, покликаючись на о. Я. Фіялека¹³² (і це після двох публікацій Синодального фрагмента – 1992 та 2002 рр.), а й заявив, що документ постав під тиском монарха й папського легата А. Бонумбре¹³³, – з усього видно, що науковець навіть не завдав собі труда уважно прочитати послання й розібратися в хронології зафіксованих там подій.

Аналізуючи цей період наукової оцінки епістоли Мисаїла, варто наголосити, що з віднайденням двох нових її списків збіглися в часі розпад СРСР й постанови незалежних держав Україна й Білорусь, науковці яких почали пошук власних історичних тем і пам'яток, що служили б утвердженню національної ідентичності й відмежуванню від колишньої метрополії – Москви. Проблематика унії в українській, а особливо в білоруській історіографії¹³⁴ була в цьому плані найпродуктивнішою, що зумовило також ріст зацікавлення постфлорентійською добою, а в її контексті – «*Посланням Мисаїла*». Та незважаючи на цей зростаючий інтерес, відомості про вже доведену автентичність листа стають загальнознаним фактом надто повільно, тоді як різні хибні теорії постійно множаться та кочують із однієї публікації до іншої. Можемо тільки сподіватися, що реконструкція архетипу не лише внесе свою лепту в дослідження грамоти 1476 р., але й допоможе подолати існуючі досі упередження та помилкові припущення.

Розгляд історіографії, пов'язаної з листом Мисаїла, був би неповним без хоча б побіжного представлення інших аспектів його вивчення.

Великий внесок у наукове осмислення «*Послання Мисаїла*» зробила Олена Русина: здійснивши науково-критичне видання Синодального фрагмента¹³⁵, вона систематично зайнялася ідентифікацією підписантів епістоли та їхнього місця в тогочасному церковному й суспільно-політичному житті¹³⁶. Надзвичайно значущим здобутком українського історика стало виявлення зв'язків укладачів грамоти з іншими інтелектуалами тієї доби. Зокрема, дослідниця вказала на тісне спілкування одного з авторів послання, писаря ВКЛ Якуба з московськими книжниками, «свідченням чого є „Послання від друга до друга” – лист відомого московського архітектора-підрядчика Василя Дмитровича Єрмоліна у відповідь на прохання Якуба

¹³² A. Mironowicz. Unie kościelne na ziemiach polskich i ich konsekwencje // *Studia Podlaskie* 19 (2011) 39.

¹³³ Там само, с. 38. Ці тези автора повторені в англійській версії його статті: A. Mironowicz. Church unions and their consequences in Poland // *Elpis: Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku* 16 (2014) 162.

¹³⁴ Перелік досліджень, опублікованих на цю тему впродовж 1996–2001 рр., наводить: С. В. Марозава. *Берасцейская царкоўная унія 1596 г. у беларускай гістарыяграфіі*. Гродна 2002, с. 120–131.

¹³⁵ Див.: О. Русина. Мисаїлове послання, с. 291–296.

¹³⁶ Там само, с. 286–291.

придбати для нього низку книжок... Ця добра обізнаність Єрмоліна з літературними смаками Якуба цілком виразно унаочнює інтенсивність їхніх контактів»¹³⁷. Не менш важливою була ідентифікація іншого співавтора Мисайлового листа Івана Солтана як укладача компілятивного трактату «Жил стрекание»¹³⁸ та вказівка на його листування з провідними постатями псковсько-новгородської ересі поживовілих – протопопом Олексієм та ігуменом Захарією¹³⁹. У 2003 р. свої причинки до встановлення осіб підписантів представив також польський історик Генрик Люлевич¹⁴⁰, висновки якого перейняла білоруська дослідниця Альбіна Сем'янчук¹⁴¹.

У 2008 р. білоруський дослідник Г. Голенченко, який свого часу ідентифікував Синодальний фрагмент, висунув два додаткових аргументи на користь автентичності Мисайлового листа. Перший із них етичний: оскільки публікацію грамоти Потій присвятив Леву Сопізі, то «малоймовірно, щоб київський митрополит став підставляти свого знаменитого протектора під нищівну критику даруванням йому фальсифікованого видання, та ще й з присвятою»¹⁴². Другу заувагу можна класифікувати як аргумент ширості: митрополит Іпатій не приховував від Сопіги свої полемічно-видавничі плани. Зокрема, єрарх повідомив вельможу про те, що передмову до книги «*Obrona S. Synodu Florenckiego*» написав під чужим іменем, ба більше не приховав би від нього такого факту, як публікація сфабрикованого твору¹⁴³.

Хоча спростування помилкових теорій та припущень стосовно «Послання Мисайла» відбувається доволі мляво, все ж можемо виділити декілька успішних прикладів у цій царині. Зосібна, німецькі автори Анке та Вернер Паравічіні, публікуючи в 1998 р. дослідження ітінерарію одного з підписантів Мисайлової грамоти Олександра Солтана та дотичні до цього документи, підкреслювали некоректність тези про наявність у руського шляхтича ордену Золотого руна, характеризуючи цілий пов'язаний з іменем О. Солтана зворот як пізнішу вставку чи невдале його відтворення.

¹³⁷ О. Русина. Мисайлове послання, с. 289.

¹³⁸ О. Русина. Послання Папі Римському Сіксту IV і проблема інтерреляції літературних пам'яток XV ст. // *Український історичний журнал* 2 (2008) 21–22.

¹³⁹ Там само, с. 24–26.

¹⁴⁰ H. Lulewicz. Problem identyfikacji postaci na Rusi litewskiej w drugiej połowie XV wieku // *Świat pogranicza*. Warszawa 2003, с. 97–115.

¹⁴¹ А. Семянчук. Распаўсюджанне ідэй фларэнцкай уніі ў Вялікім Княстве Літоўскім у канцы XV – пачатку XVI ст. // *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа*, ч. 1. Гродна 2009, с. 158–166. (Див. критику деяких тверджень цієї статті стосовно сім'ї Солтанів у: Н. Заторський. Родина Солтанів за свідченням «Послання Мисайла до папи Сикста IV» // *Гілея: науковий вісник* 143 (№ 4) (2018) 37–42).

¹⁴² Г. Я. Галенчанка. *Невядомыя і малавядомыя помнікі*, с. 310.

¹⁴³ Там само, с. 310–311.

Насправді причина непорозуміння крилася в хибному тлумаченні перекладачами терміна «стрыхъ», ужитого шляхтичем для опису наданої йому іспанської відзнаки¹⁴⁴.

2015 року спростовано археографічний контраргумент, висунутий 1629 р. случьким протопопом А. Мужилівським, котрий визначав «*Послання Мисаїла*» як компіляцію когось із уніатів на базі листа невідомого в'язня до московського митрополита Макарія. З'ясувалося ж, що все якраз навпаки: саме «*Послання до Макарія*» є компіляцією Мисаїлової грамоти¹⁴⁵. У 2017 р. було наведено додаткові аргументи, які спростовували сумнівну тезу, що на початку XVII ст. побачив світ не тільки польський, а й німецький переклад епістоли¹⁴⁶. Рівно ж звернуто увагу на звужене трактування авторства «*Послання Мисаїла*», яке приписують лише Іванові Солтану¹⁴⁷, та хибне віднесення його до духовних осіб і помилкове іменування «отцем»¹⁴⁸. Того ж року з'явилося кілька розвідок, присвячених дослідженню мови пам'ятки¹⁴⁹ та слідів у ній другого південнослов'янського впливу¹⁵⁰. Урешті, 2018 р. опубліковано аналіз запозичень із грамоти Мисаїла до гра-

¹⁴⁴ N. Zatorsky. Alexander Soltan, aurei velleris hispanici obsaervator, с. 217–228. Щодо значення терміну «стрыхъ» див. дослідження російського іспаніста Марата Астахова: М. А. Астахов. Загадочный испанский орден литовского шляхтича XV века // *Средние века* 80 (1) (2019) 159–183.

¹⁴⁵ Н. Заторський. Ревізія московської версії походження «Послання Мисаїла» // *Наукові записки Українського Католицького університету. Серія «Богослов'я»*, ч. 5, вип. 2. Львів 2015, с. 294–312. Детальний розбір його структури та здогади про авторство, як і про мотиви використання саме листа Мисаїла за основу, подані в іншій публікації: Н. Заторський. «Послання до Новгородського архієпископа Макарія» – нова редакція «Послання Мисаїла» // *УАЩ* 19–20 (2016) 379–400.

¹⁴⁶ N. Zatorsky. Deutsche Übersetzung des Sendschreibens Misaels an den Papst Sixtus IV // *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, вип. 10. Львів 2017, с. 115–125.

¹⁴⁷ Н. Заторський. Посольство до папи Сикста IV з посланням Мисаїла у світлі деяких документів Ватиканського таємного архіву, с. 18.

¹⁴⁸ Див.: Р. Качук. *Творчість митрополита Іпатія Потія та полемічна література*, с. 85. Іншою помилковою тезою київського науковця є твердження, що унійний митрополит присвятив видану ним пам'ятку Янові Замойському (там само, с. 86). Насправді ж Замойському дедиковано лише польський переклад, а першодрук мовою оригіналу оприлюднено на честь іншого магната – Лева Сопіги.

¹⁴⁹ Н. Заторський. Іншомовні запозичення в «Посланні Мисаїла» // *Гілея: Наук. вісник* 125 (10) (2017) 9–13; його ж. Малоозрозумілі й рідковживані слова «Послання Мисаїла» та їхня етимологія // там само, 126 (11) (2017) 116–123; його ж. Сліди народної мови в «Посланні Мисаїла» // там само, 124 (9) (2017) 7–12.

¹⁵⁰ Н. Заторський. Елементи 2-го південнослов'янського впливу в наявних списках «Послання Мисаїла» // *Гілея: Наук. вісник* 123 (8) (2017) 239–245.

моти митрополита Йосифа (Болгариновича) від 1500 р.¹⁵¹ Наведені приклади засвідчують, що залучення до історичного дискурсу нових результатів наукових студій «*Послання Мисаїла*» щойно розпочалося.

Вельми неоднозначною є оцінка листа з боку літературознавців. Так, на початку ХХ ст. Михайло Возняк писав:

Посланіє дає зразок пізнього візантійського риторства, написане неясно й дуже многословно, переповнене такими прибільшеними й незвичайними компліментами, які ще через часте їх повторювання викликають несмак у читача (...). З причини свого убогого змісту, балакучости, розтягнености, напушистости й повторень одного й того самого Посланіє Мисаїла це пам'ятник невисокої вартости, а літературного інтересу надає виключно та обставина, що українська література того часу бідна пам'ятниками¹⁵².

Михайло Грушевський, представляючи епістолу як «взірець високого риторства»¹⁵³, у своїй «*Історії української літератури*» фактично повторив сказане кількома роками раніше М. Возняком:

Кандидат на митрополію Мисаїл з купкою осіб, ближче зацікавлених в осягненні папської санкції, виладили нове послання та ще більше приналяли на компліменти папі та на вирази свого пієтизму до нього (...). Отож, мусили старатися пишними і многословними фразами укрити умисну бідність змісту¹⁵⁴.

Такі анахронічні оцінки твору XV ст. з позиції художніх уподобань століття ХХ не повинні дивувати: допіру в другій половині ХХ ст. дослідження середньовічного письменства досягло такого рівня, щоб можна було належно оцінити стиль і манеру «*Послання Мисаїла*». Надзвичайно багато до цього доклався російський учений Дмитро Ліхачов, який ідентифікував ці «комплімени» як елементи «літературного етикету»:

З чого складається цей літературний етикет середньовічного письменника? Він складається: 1) з уявлень про те, як повинен був відбуватися той чи інший хід подій, 2) з уявлень про те, як мала поводити себе дійова особа відповідно до свого становища, і 3) з уявлень про те, якими словами письменник повинен описувати те, що відбувається. Перед нами, отже, етикет світобудови, етикет поведінки та етикет словесний. Усе разом зливається в єдину, неначе наперед встановлену нормативну систему, яка стоїть над автором і не вирізняється внутрішньою цілісністю,

¹⁵¹ Н. Заторський. Елементи «*Послання Мисаїла*» в «*Посланні митрополита Йосифа до папи Олександра VI*», с. 625–652.

¹⁵² М. Возняк. *Історія української літератури*, т. 1. Львів 1920, с. 273.

¹⁵³ М. С. Грушевський. *Історія української літератури*, т. 5, кн. 1, с. 210.

¹⁵⁴ Там само, с. 212.

оскільки вона визначається ззовні – предметом свого зображення, а не внутрішніми вимогами літературного твору¹⁵⁵.

Кінець XIV – початок XV ст. Д. Ліхачов виділив як епоху Передвідродження в руському мистецтві, котру уможливили зв'язки з Візантією, що саме переживала період Палеологівського ренесансу, та південнослов'янськими країнами, насамперед Сербією та Болгарією, вихідці з яких неодноразово ставали київськими митрополитами. Згідно з висновками вченого, «в усіх країнах, котрі підтримували між собою тісну культурну комунікацію, – у Візантії, на Русі, в Сербії та в Болгарії виникає своєрідний єдиний літературний напрямок. Виробляється жанр красномовних і пишних похвал, первісно спрямованих до слов'янських святих (...). Особливо пишного розквіту цей стиль досягає в житіях святих Стефана Пермського та Сергія Радонезького, що належали перу чудового письменника кінця XIV – поч. XV ст. Епіфанія Премудрого»¹⁵⁶. Імовірно, що саме твори Епіфанія Премудрого справили вплив і на текст «*Послання Мисаїла*», адже, як встановила О. Русина, обидва укладачі грамоти підтримували тісні контакти з книжниками Північно-Східної Русі.

Серед сучасних українських науковців зацікавлення документом 1476 р. виявив також Юрій Пелешенко. Уперше літературознавець звернувся до грамоти Мисаїла, студіюючи українську культуру часів другого південнослов'янського впливу й відразу впав жертвою «постберестейського синдрому», перенісши обставини, які склалися в Київській митрополії після укладення унії 1596 р., на реалії постфлорентійської доби та назвавши Мисаїлів лист «одним із перших полемічних творів, спрямованих на захист православної церкви на Україні та в Білорусії від зазіхань католицького Риму»¹⁵⁷.

Таку анахронічну оцінку пам'ятки розкритикував Іван Паславський¹⁵⁸, котрий розглядав «*Послання Мисаїла*» в контексті т. зв. Олельковицького ренесансу другої половини XV ст., під час якого на землях Київського князівства (що було частиною ВКЛ) спостерігалось культурне піднесення, пов'язане із засвоєнням як східних, так і західних цивілізаційних

¹⁵⁵ Д. С. Ліхачев. Литературный этикет Древней Руси // *ТОДРЛ* 17 (1961) 11.

¹⁵⁶ Д. С. Ліхачев. Предвозрождение в русской литературе // *История всемирной литературы*, т. 3. Москва 1985, с. 463.

¹⁵⁷ Ю. В. Пелешенко. Другий південнослов'янський вплив і українська культура кінця XIV – XV ст., с. 162.

¹⁵⁸ І. Паславський. Три писемні пам'ятки XV століття, пов'язані з іменем папи Сикста IV // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць*, вип. 15: *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича*. Львів 2006–2007, с. 153.

інновацій¹⁵⁹. З-поміж елементів західного впливу дослідник відзначив проникнення ідей гуманізму, в т. ч. ідеї «загальної релігії», та духу флорентійського екуменізму – саме ним просякнута ціла Мисаїлова грамота, що її вчений охарактеризував як

своєрідний маніфест української церковної та світської еліти, в якому вона крізь призму церковних справ і проблем декларувала своє національно-релігійне самовизначення. Усвідомлюючи своє генетичне коріння у «північній країні, що межує зі Сходом», автори маніфесту прагнули шукати своїх ідеалів на Заході, в Європі. Ця виразно прозахідна позиція «Послання Мисаїла» відбивала, без сумніву, загальні настрої в українському суспільстві постфлорентійської доби¹⁶⁰.

Щоправда, такі судження виглядають не менш анахронічними, ніж розкритиковане автором твердження Ю. Пелешенка, зраджуючи упереджений підхід в інтерпретації документа. Насторожує, зокрема, мова про «прозахідну позицію» українського суспільства та пошук «ідеалів на Заході, в Європі». Звісно, грамота відображає певні настрої й тенденції в середовищі духовної та світської еліти, однак узагальнення щодо прозахідної орієнтації суспільства видається надто поспішним і далекосяжним. Мисаїлів лист був передовсім наслідком релігійного та суспільно-політичного протистояння церковних і світських еліт на місцевому рівні, які шукали союзників назовні, і то не лише на Заході, але й на Сході¹⁶¹, не кажучи вже про те, що в рамках геополітичного простору XV ст. ще не існувало ані такої цивілізаційної сутності, як «Європа» (вона щойно формувалася), ані цивілізаційно-культурного протиставлення «Європа – Московщина» (чи то пак «Захід – Схід»). Питання вибору вектора на цьому цивілізаційному перехресті стало актуальним для української еліти набагато пізніше, тому відчитання подібних мотивів у творі з 1476 р. не має під собою підстав. Найкраще підтверджує поспішність висновків українського вченого біографія одного з найповажніших підписантів грамоти Мисаїла – князя Федора Більського, який після викриття його участі у змові проти короля Казимира Ягеллончика 1481 р. втік не до «Європи», з якою він нібито ідентифікувався та на яку орієнтувався, а до Московського князівства. І він

¹⁵⁹ Див.: І. Паславський. Постфлорентійський екуменізм і духовна культура України другої половини XV – початку XVI ст. // *Історія релігій в Україні: Матеріали X-ї наук. конференції*. Львів 2000, с. 266–275.

¹⁶⁰ І. Паславський. Постфлорентійський екуменізм і духовна культура України, с. 269.

¹⁶¹ Чого варте лише звернення в 1467 р. присланого із Заходу (з Риму!) київського митрополита Григорія (Болгариновича) до резидуючого в захопленому турками Константинополі патріарха. Зв'язки укладачів «Послання Мисаїла» з Московщиною простежує: О. Русина. Мисаїлове послання, с. 288–291; її ж. Послання Папі Римському Сіксту IV і проблема інтерреляції літературних пам'яток, с. 19–22.

був у такому виборі далеко не єдиним – протягом якраз останньої чверті XV – початку XVI ст. таким самим шляхом пішло багато представників княжих і шляхетських родин ВКЛ¹⁶². Тому говорити, що «прозахідна позиція» української еліти, маніфестована в *«Посланні Мисаїла»*, відбивала «загальні настрої в українському суспільстві постфлорентійської доби» з історичного погляду недоречно.

Якщо ж повернутися до теми засвоєння різних впливів у Мисаїловому листі, то найяскравішим свідченням інтеграції східних моделей є згаданий уже стиль послання, типовий для тогочасної руської літератури, що черпала свої зразки у візантійській культурній традиції. У чому ж, власне, полягає цей стиль, який виник наприкінці XIV – на початку XV ст. й отримав назву «плетення словес»? Згідно з Д. Ліхачовим,

«плетення словес» базується на уважному ставленні до слова: до його звукової сторони (алітерації, асонанси і т. п.), до етимології слова (поєднання спільнокореневих слів, етимологічно однакових закінчень), до тонкощів його семантики (поєднання синонімічні, тавтологічні та ін.), – на любові до словесних новотворів, складних слів, кальок із грецької. Пошук слова, нагромадження епітетів, синонімів походили з уявлення про тотожність слова та сутності божественного писання та божественної благодаті¹⁶³,

а зовсім не з намагання «якнайбільше наговорити, щоб найменше сказати»¹⁶⁴.

Адже

основне, до чого стремлять автори творів високого стилю, це знайти загальне, абсолютне й вічне в поодинокому, конкретному та тимчасовому, «нематеріальне» в матеріальному (...). Абстрагування підтримується постійними аналогіями з біблійних книг, якими супроводжується виклад подій із життя святого. Аналогії змушують розглядати життя святого під знаком вічності, бачити в усьому тільки найбільш загальне, всюди шукати напучувальний сенс. Для «високого» стилю Середньовіччя характерні трафаретні поєднання, звичний «етикет» висловлювань, повторюваність образів, порівнянь, епітетів, метафор і т. д. Стиль руської церковної літератури часів другого південнослов'янського впливу вносить у цю абстрагуючу тенденцію надзвичайно сильну й характерну особливість: до екзальтації підвищену емоційність, експресію, що поєднується з абстрагуванням, абстракцію почуттів, прикладену до абстракції богословської думки. Автори намагаються уникнути завершених визначень і характеристик. Вони підшуковують слова

¹⁶² Див.: Н. Яковенко. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*, вид. 2-ге, перероб. та розшир. Київ 2005, с. 156–158.

¹⁶³ Д. С. Ліхачев. *Предвозрождение в русской литературе*, с. 463.

¹⁶⁴ М. С. Грушевський. *Історія української літератури*, т. 5, кн. 1, с. 212.

й образи, не вдовольняючися знайденими. Вони без кінця підкреслюють ті чи інші поняття чи явища, звертають на них увагу, створюють враження невисловлювальної словами глибини й таємничості явища, примату духовного начала над матеріальним¹⁶⁵.

Ці міркування російського лінгвіста були згодом прикладені до Мисайлової грамоти Ю. Пелешенком, який цілком слушно називає його «твором, у якому оригінальне українсько-білоруське мистецтво „плетенія слівес” досягло найвищого розвитку»¹⁶⁶. Хоча й після появи праці Д. Ліхачова деякі автори повторювали анахронічні оцінки послання, зроблені М. Грушевським та М. Возняком, – мовляв, воно «довге, багатослівне, благальне, занадто догідливе, хоч місцями зворушливе»¹⁶⁷.

Усе ще перебувають в обігу тези, що постали внаслідок упередженості щодо теми церковної злуки, також у богословському тлумаченні *«Послання Мисайла»*. Бо якщо після ліквідації рештків Унійної Церкви в Російській імперії ставлення вчених до автентичності листа змінилося, то їхні погляди на прийняття укладачами й підписантами цього документа Флорентійської унії досі переважно залежать від конфесійної належності науковця. Наприклад, попри визнання оригінальності грамоти, Макарій (Булгаков) наполягав, що «так не могли висловлюватися справжні послідовники Флорентійського собору, справжні уніати, але могли висловлюватися православні, які готові чи схильні були прийняти унію, однак ще її не дотримувалися»¹⁶⁸. Великою мірою цю позицію підтримав Б. Флоря¹⁶⁹, продублювавши за митрополитом його упереджені оцінки й щодо походження Святого Духа та спробувавши представити авторів листа теологічно неосвіченими:

Правда, укладачі послання начебто намагалися показати, що поділяють католицьке вчення про походження Святого Духа не тільки від Отця, але й від Сина, але використані ними при цьому визначення, за компетентною оцінкою митрополита Макарія, явно говорять про нерозуміння ними характеру догматичних розходжень православної та католицької доктрин¹⁷⁰.

¹⁶⁵ Д. С. Лихачев. Предвозрождение в русской литературе, с. 464.

¹⁶⁶ Ю. В. Пелешенко. Другий південнослов'янський вплив, с. 162. Пор. також: його ж. *Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XVI ст.* Київ 1990, с. 79.

¹⁶⁷ Б. Гудзяк. *Криза і реформа*, с. 70. Таким же недоречним у світлі досліджень Д. Ліхачова виглядає висловлювання І. Мончака про наявність у *«Посланні Мисайла»* «барокових за своїм стилем висловів» («baroque-style expressions»). Див.: І. Мончак. *Florentine ecumenism in the Kyivan Church*. Romae 1987, с. 203.

¹⁶⁸ Макарій (Булгаков). *Історія Русской церкви*, кн. 5, с. 46.

¹⁶⁹ Див.: Б. Н. Флоря. Попытка осуществления церковной унии, с. 206–224.

¹⁷⁰ Там само, с. 213.

Необхідно зазначити, що Б. Флоря все ж підкоригував деякі надто очевидні хиби, що їх митрополит Макарій допустив у розборі грамоти через власну конфесійну заангажованість, а також детальніше представив осіб, котрі уклали та підписали епістолу.

З інших сучасних російських істориків згадаємо також Вадима Лур'є, який, на відміну від попереднього дослідника, переосмислив постфлорентійський період у Київській митрополії (зокрема в контексті схизми Московської Церкви¹⁷¹), проте стосовно «*Послання Мисаїла*» свіжих думок теж не висловив¹⁷². Цікавим є підхід польського вченого Вацлава Гриневича, котрий трактував документ у світлі парадигми Церков-Сестер і наголошував, що укладачам при поєднанні з Римом ішлося не про розрив стосунків із Константинополем, а радше про єдність із обома християнськими столицями¹⁷³ – інтерпретація, свого часу представлена, зосібна, Ігорем Мончаком¹⁷⁴ і Борисом Гудзяком¹⁷⁵. Свої міркування щодо автентичності листа 1476 р. висловила й Софія Сенік, професор Папського орієнтального інституту в Римі¹⁷⁶.

Зацікавлення унійними процесами у ВКЛ в другій половині XV ст. загалом і «*Посланням Мисаїла*» зокрема виявляють також литовські вчені. Дослідник історії Ордену братів-міноритів Вікторас Гіджунас охарактеризував позицію бернардинів у руслі постфлорентійського екуменізму, яка відзначалася толерантністю у ставленні до русинів, що їх мінорити допускали у свої храми, не вимагаючи перехрещування. Підкреслив В. Гіджунас і вельми відкриту позицію руської знаті, котра доходила аж до фундування церков, що мали спільно використовуватися католиками та православними¹⁷⁷. На біографію великого прихильника унії високопоставленого руського шляхтича Олександра Солтана, який був одним із підписантів

¹⁷¹ Див.: В. М. Лур'є. *Русское православие между Киевом и Москвой*, с. 24–88.

¹⁷² Зокрема, стосовно листа від 1473 р. вчений повторює аргумент мовчанки та папських сентиментів, висунутий іще Макарієм (Булгаковим). Він також ігнорує припущення М. Грушевського, що вже в посланні 1473 р. прохалося папської санкції на вибір Мисаїла митрополитом, і надає перевагу необґрунтованому твердженню В. Ульяновського, згідно з яким смоленського владику вибрано у відповідь на висвячення в Константинополі Спиридона. Див.: В. М. Лур'є. *Русское православие между Киевом и Москвой*, с. 88–91.

¹⁷³ W. Hryniewicz. Prekursor unijnych dążeń Rusinów. Memoriał unijny metropolity Mihaela (1476) // *Unia Brzeska: Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, с. 54–65.

¹⁷⁴ I. Mončák. *Florentine ecumenism in the Kyivan Church*, с. 200–203.

¹⁷⁵ Б. Гудзяк. *Криза і реформа*, с. 67–70.

¹⁷⁶ S. Senyk. *A History of the Church in Ukraine*, т. 2, с. 127–132.

¹⁷⁷ V. Gidžiūnas. Pranciškonų observantų-bernardinų gyvenimas ir veikla Lietuvoje XV ir XVI a. // *Lietuvių katalikų Mokslo Akademijos suvažiavimo darbai* 9 (1982) 35–134.

грамоти Мисаїла, звернула увагу Рита Тримоньєне¹⁷⁸. Дослідниця, як і попередній автор, також виділила два табори у ставленні до імплементації Флорентійської унії у ВКЛ: з одного боку – монарх, бернардини й православний митрополит, а з іншого – польські та литовські єпископи, котрі наполягали на повторному хрещенні русинів¹⁷⁹.

Інша литовська дослідниця Генуте Кіркенє запропонувала переглянути оцінку імплементації Флорентійської унії, дану польським істориком Оскаром Галецьким¹⁸⁰, який намагався аналізувати події польсько-литовської церковної історії другої половини XV ст. через призму цієї вселенської унії, якої вдалося досягти на Ферраро-Флорентійському соборі. Це вселенське єднання Церков протиставлялося регіональній (локальній) унії, довершеній у Бересті. Г. Кіркенє вказала на низку подій та поведінку ключових гравців, що не дуже вписуються в ці рамки та вимагають переосмислення наших уявлень про добу, обставини й головних дійових осіб. Цілком слушним видається висновок цієї авторки, що «католицька єрархія ВКЛ по-своєму інтерпретувала, насправді так і не акцептувала положення універсальної Флорентійської унії»¹⁸¹.

Однак теза про те, що перехрещення, на якому наполягав польсько-литовський католицький єпископат, був їхньою моделлю церковного об'єднання¹⁸², з богословського погляду є хибною, оскільки хрещення допіру впроваджує в Церкву, а не об'єднує роз'єднаних членів містичного Тіла Христового. Саме тому пропозиція перехрещення греків і була відкинута при підготовці Ферраро-Флорентійського собору – адже проводити спільний собор із тими, які не є християнами, неможливо. Тому польсько-литовські латинські єпископи насправді пропонували не свою модель унії русинів з Римською Церквою, а включення всіх вірних Київської митрополії до складу своїх дієцезій через хрещення, тим самим прагнучи до ліквідації Руської Церкви як такої, а зовсім не до поєднання з нею. Тож аналізуючи позицію польських і литовських католицьких єрархів і монарха Казимира Ягеллончика, слід зважати на відмінність між їхнім баченням русинства і власною самоідентифікацією русинів, тим паче знаючи про фактичне

¹⁷⁸ R. R. Trimonienė. Aleksandras Soltanas – XV a. piligrimas, c. 13.

¹⁷⁹ R. R. Trimonienė. Katalikų bažnyčios politika bažnytinės unijos klausimu Kazimiero ir Aleksandro laikais, c. 338.

¹⁸⁰ O. Halecki. *Od unii Florenckiej do unii Brzeskiej*. т. 1/2, Lublin 1997, c. 33–46.

¹⁸¹ На цю тему у Вільнюському університеті було захищено дисертацію: G. Kirkienė. *LDK politikos elito galingieji*. Унійнi сюжети розглядаються в низці статей авторки: Г. Кіркенє. Інтєграційныя працєсы ў Вялікім Княстве Літоўскім: царкоўная унія, с. 31–45; G. Kirkienė. Unijos idėja ir jos lietuviškoji recepcija, c. 37–48 (українська версія: Г. Кіркенє. Унійна ідея та її литовська рецепція, с. 39–54).

¹⁸² G. Kirkienė. Unijos idėja ir jos lietuviškoji recepcija, c. 42–43.

відкинення як великим князем Казимиром (принаймні аж до прибуття з Риму митрополита Григорія), так і місцевим латинським єпископатом духу та букви Флорентійської унії, що й стало підставою скарги на римокатоликів у «*Посланні Мисаїла до папи Сикста IV*».

Отже, як засвідчив огляд дотеперішніх досліджень, що так чи інакше заторкували Мисаїлову грамоту, головну увагу науковці присвячували переважно вивченню супутніх факторів – ідентифікації підписантів та їхніх інтересів, опису історичних обставин, у яких з'явилася епістола і які сприяли чи не сприяли церковній злуці. Часто трапляються спекуляції щодо конфесійної належності укладачів і підписантів, а також пошуки причин відсутності реакції з Риму чи намагання знайти-таки щось, що схоже на таку реакцію. Натомість цілісного розбору змістового (передовсім теологічного) наповнення тексту (що допомогло б об'єктивніше відповісти й на ті питання, де досі багато спекуляцій) наразі ще не зроблено. Чи не єдиним власне богословським напрацюванням є невелика стаття о. Петра Бориса Біланюка¹⁸³, котра, однак, більше вказує на перспективність і напрямки студій у цій ділянці. Всі інші автори висвітлюють богословські аспекти «*Послання Мисаїла*» лише побіжно, здебільшого в контексті імплементації Флорентійської унії в Київській митрополії, опираючись на ті цитати з листа, які якнайкраще ілюструють авторську позицію, та ігноруючи ті, які їй суперечать. Звісно, для комплексного аналізу бракувало й критичного видання документа, що дозволило б відсіяти помилки переписувачів і зосередитися на автентичному тексті. Сподіваємося, що вихід цієї монографії сприятиме подоланню існуючих донині стереотипів, хибних тлумачень і упереджень щодо грамоти Мисаїла, котрі нагромадилися за попередні віки, та причиниться до всебічного, в т. ч. й богословського, вивчення цієї пам'ятки.

3. Первинні джерела

Первинними джерелами цього дослідження є тексти «*Послання Мисаїла*» оригінальною церковнослов'янською мовою. До вторинних відносимо як польський переклад «*Послання Мисаїла*», виконаний митрополитом Іпатієм (Потієм)¹⁸⁴ за Кревським списком, так і різні компіляції, що постали

¹⁸³ P. B. T. Bilaniuk. A Theological Analysis of The Letter of Misael, the Metropolitan-elect of Kiev, to Pope Sixtus IV (on its 500th Anniversary: 1476–1976) // *Studies in Eastern Christianity*, т. 2. München; Toronto 1982, с. 143–156.

¹⁸⁴ Біографія та літературна й пастирсько-адміністративна діяльність цього видатного діяча українсько-білоруської культури і Київської Церкви активно вивчаються (актуальний стан досліджень підсумовує стаття: Л. Тимошенко. Постать Іпатія Потія у світлі нововіднайдених джерел та новітніх досліджень // *Inatij Potij: Зб. наук. статей /*

на основі послання, а також численні біблійні, літургійні й інші тексти, залучені для відновлення архетипу листа через брак первинних джерел.

Кревський список

Походження та ймовірний зміст збірника з Крева

Як уже зазначалося, «Послання Мисаїла до папи римського Сикста IV» стало відомим широкому загалові стараннями київського унійного митрополита

упоряд. Л. Моравська, І. Паславський. Львів 2013, с. 44–85). Зокрема, київський науковець Руслан Ткачук проаналізував заангажування владики Іпатія в тогочасній релігійній полеміці, окремо розглянувши і його «Послання до папи Сикста IV» (див.: Р. Ткачук. *Творчість митрополита Іпатія Потія та полемічна література*, с. 84–90). Певне значення має і робота: Н. М. Поплавська. *Полемісти. Риторика. Переконавання. (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст.)*. Тернопіль 2007, с. 208–231. Вартими уваги також є статті: С. Сенік. Два митрополити – Потій і Рутський // *Історичний контекст, укладення Берестейської унії та перше поунійне покоління: Матеріали Перших «Берестейських читань»*. (Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1–6 жовтня 1994 р.) / ред. Б. Гудзяк; співред. О. Турій. Львів 1995, с. 139–141, 149–172 (дискусія); Л. Тимошенко. Невідомий життєпис Іпатія Потія (фрагмент «Генеалогії митрополитів київських» з Віленського монастиря Святої Трійці) // *Український історичний журнал* 6 (2000) 105–113; його ж. Унійна діяльність Іпатія Потія // його ж. *Берестейська унія 1596 р.* Дрогобич 2004, с. 58–79. У білоруській історіографії цю постать популяризував: С. А. Падокшын. *Іпацій Пацей: Царкоўны дзеяч, мысліцель, пісьменнік на пераломе культурна-гістарычных эпох*. Мінск 2001. Фактологічно насиченими є науково-популярні тексти про Іпатія (Потія): А. Великий. *З літопису християнської України*, вид. 2-ге, кн. 4. Рим; Львів 1999, с. 138–142; І. Назарко. *Київські і галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590–1960)*. Торонто 1962, с. 7–15. Частина епістолярної та полемічної спадщини Потія вже опублікована: *Archivum domi Sapiehow. Wydane staraniem rodziny*, т. 1 / опрац. А. Prochaska. Lwów, 1892, с. 160–476; *Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600)* / упоряд. А. G. Welykuj. Romae 1970, с. 61–67, 211–215; Pocięj Hіpacy. *Antirresis abo apologija przeciwo Krzysztofowi Philaletowi* / опрац. J. Byliński, J. Długosz. Wrocław 1997; *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes* / вид. А. Welykuj, т. 1. Romae 1972, с. 19–41; Ю. Мицик. Листи Іпатія Потія до Льва Сапіги // *Католицький щорічник. 2000* / упоряд. і ред. Н. Климчук. Київ 2003, с. 73–204; Н. Сінкевич. Неопубліковані листи Іпатія Потія – ще одне джерело до історії Київської митрополії початку XVII ст. // *Лаврський альманах: Зб. наук. праць* 24 (2009) 190–198; Л. Тимошенко. Два листи Іпатія Потія до Лева Сапєги // *Київська старовина* 1 (2002) 103–113; його ж. Невідомі листи Іпатія Потія до Жигимонта III // *Історія релігії в Україні. Праці XI Міжнар. наук. конференції*, кн. 1. Львів 2001, с. 438–443; Т. Кемпа. Nieznane listy do genezy unii brzeskiej (1595/1596) // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 44 (2000) 107–128; його ж. Nieznane listy metropolity kijowskiego Hіpasego Pocięja – ważne źródło do początków unii brzeskiej // там само, т. 54, с. 179–218; його ж. Metropolita kijowski Hіpacy Pocięj w świetle swojej korespondencji // *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, т. 1 / ред. P. Borek, M. Olma. Kraków 2011, с. 141–171.

Іпатія (Потія, 1600–1613). Обставини віднайдення цієї пам'ятки він описує в передмові до її видання 1605 р.:

Нарешті ось тепер недавно знайшлися книжки вельми старі в церкві креській, в яких і той собор Флорентійський так само, як і в збірниках віленських, описаний. А понад те – лист митрополита київського Мисаїла та інших [осіб] духовних, а також князів великих, панів сенаторів та інших зі шляхетних станів руського народу, який писали до папи Сикста IV в році 1476, за датою у Вільні¹⁸⁵.

Крево, нагадаємо, ще в XIV ст. було важливим міським осередком Великого князівства Литовського, тут функціонував мурований князівський замок, і навіть після втрати свого статусу місто ще довго відігравало значну адміністративну роль, залишаючись аж до середини XVI ст. центром повіту. Можливо, Креський список виготовили саме для замкової бібліотеки, з котрої його потім перенесли до однієї з креських церков. Це пояснювало б і добрий стан тексту послання, з порівняно невеликою кількістю лакун¹⁸⁶. Збірник із грамотою Мисаїла, як припускає Б. Бучинський, не був знайдений самим митрополитом Іпатієм, а потрапив до його рук, вочевидь, під час відвідин Вільна пізньої осені 1604 р. чи радше в червні 1605 р.¹⁸⁷ На користь останнього датування свідчить підтвердження автентичності цього збірника, видане віленським магістратом 15 червня 1605 р.

Оскільки пам'ятка віднайшлася в розпал полеміки довкола підписаної 1596 р. унії Київської митрополії з Римським престолом, то можна було очікувати від опонентів Потія закидів, що це фальшивка. Через те митрополит представив виявлений кодекс членам магістрату Вільна і взяв від них згаданий документ, в якому наведено й короткий опис Креського збірника. Як випливає з цього свідчення, «Послання Мисаїла» містилося у збірнику поряд з іншими творами:

Бурмістри та радники міста його королівської милості Вільна, обох сторін, римської та руської, чинимо явним усім загалом і кожному зосібна, кому про це знати належить, що Преосвященний у Господі вельможний його милість отець Іпатій Потій, митрополит київський, галицький і всієї Русі, владика володимирський та берестейський, прийшовши до уряду міського Вільна, в ратушу, показав книгу, знайдену в церкві

¹⁸⁵ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 195.

¹⁸⁶ Під лакуною розуміємо помилковий пропуск або пробіл у тексті. Помітити лакуну доволі просто, оскільки внаслідок неї переважно виникають семантичні та синтаксичні порушення.

¹⁸⁷ Див.: Б. Бучинський. «Грамота Мисаїла» і «Грамота Ніфонта», с. 6–7. Якщо справді прийняти, що Іпатій (Потій) дістав Креський збірник у червні 1605 р., то це пояснить доволі велику кількість помилок (як-от пропуск певних слів) та хибних поділів на слова, які були виправлені в польському виданні.

кревській, старосвітським письмом, зразковою слов'янською мовою написану, у чверть аркуша, вельми стару, в якій описано собор восьмий Флорентійський і лист до Святішого Отця Сикста IV, папи римського, написаний від митрополита київського Мисаїла та від архимандритів печерського й віленського, а також і від великих князів та панів руських року по Різдві Христовому тисяча чотириста сімдесят шостого¹⁸⁸.

І хоча оригінал цього документа не зберігся, він не був, як може здатися, вигадкою чи літературним прийомом Потія. Георгій Голенченко мав рацію, коли писав, що «офіційний акт магістрату, мабуть, загубився в нетрях Архіву греко-уніатських митрополитів або в матеріалах Віленської археографічної комісії, але в кінці XVIII ст. він іще був на місці. В архівній справі Книга сумаріюш про прерогативи духовенства 1778–1828 р. у реєстрі Варшавського архіву 1788 р. на аркуші 65 позначено: „Потей о найденной книге Сикста IV 15 июня 1605. Prezentacja fasc. 133, № 20”»¹⁸⁹. Отримане Іпатієм (Потієм) підтвердження і справді зберігалось у вказаному Архіві, навіть більше – воно було опубліковане в четвертому томі видання *«Акты, относящиеся к истории Западной России»* за номером 164. Ось як видавець зафіксував вигляд цього документа: «Оригінал писаний на аркуші, скорописом. Внизу акта відмічено: „Выпись съ книгъ шляхетныхъ пановъ бурмистровъ и радець мѣста Виленскаго”. Печатка під кустодією із зображенням міського герба й круглим написом: „Sigillum minus civitatis Vilnensis”. Старий»¹⁹⁰. Текст, надрукований за цим джерелом, лише в дрібних деталях правопису відрізняється від поданого в кириличному виданні 1605 р., який доповнює те, що в середині XIX ст. вже не вдалося відчитати через зумовлену давністю пам'ятки часткову втрату читабельності.

Оскільки в обидвох описах книги – і в передмові Іпатія (Потія), і в засвідченні Віленського магістрату – *«Послання Мисаїла»* фігурує поруч із «собором Флорентійським», важливо застановитися над тим, що саме розуміли під цією назвою. Це важливо й тому, що Мелетій Смотрицький у своїй *«Апології»* стверджує, що приблизно в той самий час у селі Вельбовна під Острогом було виявлено ще один примірник *«Послання Мисаїла»*, «список письма старого, міллю вже майже наполовину об'їденого (...). В листі тому, написаному від усього народу руського, визнається Синод Флорентійський», – констатує Мелетій (Смотрицький)¹⁹¹. Очевидно,

¹⁸⁸ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 197.

¹⁸⁹ Г. Я. Галенчанка. Пасланне, с. 99–100. Див. також: Г. Я. Галенчанка. *Невядомыя і малавядомыя помнікі*, с. 282–284.

¹⁹⁰ *Акты ЗР*, т. 4, с. 251 (№ 164).

¹⁹¹ Власний переклад з польської за цитатою в Антона Петрушевича: *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 33. Цей список, про який згадує Мелетій (Смотрицький), теж не зберігся.

у випадку з кодексом із Крева йшлося про два різні твори, адже Потій у вже цитованому фрагменті передмови це чітко розрізняє: «книжки вельми старі в церкві кревській, в яких і той собор Флорентійський так само, як і в збірниках віленських описаний», і «лист митрополита Київського Мисаїла»¹⁹². Позаяк ті «книжки вельми старі» згодом були втрачені, то сьогодні складно встановити, що означав тоді вираз «собор восьмий Флорентійський». Та це явно не був полемічний твір, спрямований проти цього церковного зібрання, як-от «Повесть о флорентийском соборе» Симеона Суздальця чи укладене на його основі «Слово избрано еже на латыню». Бо згадка Іпатієм (Потієм) цього твору має цілком позитивний контекст – вона входить до переліку доказів давності унії в Київській митрополії: «Але мовлять: „Де ж про те [мова]? Чим це доведеш?“ А ось: привілеї господарів наших, півтори сотні літ тому видані, – Владиславів, Олександрів, Жигмонтів – свідчать, ото й збірники руські вельми старі це показують, в яких Флорентійський вселенський собор сто шістдесят і більше років тому описаний, от і лист на пергаменті з важкою печаткою Исидора, митрополита Київського, майже під тією ж датою про те ж свідчить»¹⁹³. Як видно з наведеної цитати, під тим описом Флорентійського собору не малося на увазі й послання київського митрополита Исидора про визнання Флорентійської унії, адже тут воно називається окремо. Далі Потій уточнює, що йдеться про той самий текст, що й у віленських кодексах¹⁹⁴. Оскільки ті віленські збірники, на які покликався автор передмови¹⁹⁵, та вміщений у них твір його читачам чи опонентам були добре відомі й наявні не в одному екземплярі, а послання Мисаїла було забуте і тільки-но віднайдене, то Потій, на жаль, не опублікував згаданого опису Флорентійського собору, а зосередився лише на виданні грамоти Мисаїла.

Важко сказати, чи у Креві тоді відшукали й інші документи. Однак впадає у вічі така грамагічна розбіжність: митрополит Іпатій говорить про саму знахідку в множині («знайшлися книжки вельми старі»¹⁹⁶), а в посвідченні

¹⁹² *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 195.

¹⁹³ Там само, с. 194–195.

¹⁹⁴ Там само, с. 195.

¹⁹⁵ Там само, с. 194.

¹⁹⁶ Як зауважував Б. Бучинський, у тих роках до рук митрополита Потія потрапило кілька стародавніх текстів, які стосувалися теми унії в Київській митрополії. Серед них, окрім згаданої Потієм грамоти митрополита Исидора, була також грамота патріарха Ніфонта: «Першу звістку про неї маємо в листі Іпатія (Потія) до Льва Сапіги, писанім у Вильні 4 липня 1601 р. З неї виходить ось що. Потій сам листу не знайшов, знайшов його хтось иньший. Лист знайшов ся в Лавришові і був оригіналом на пергаменті з оловяною печатю; крім него принесли Потієви ще другий пергаміновий лист патріярший з оловяною печатю. Дату подає Потій на рік 1497» (Б. Бучинський. «Грамота Мисаїла»

Віленського магістрату вжито однину («показав книгу, знайдену в церкві крєвській»¹⁹⁷). Вірогідно, в ратуші Вільна архиєрей представив тільки той кодекс, для котрого просив у міського уряду потвердження давності й автентичності. Саме в цьому збірнику був потрібний Потієві документ, що його він готував до друку, натомість інші виявлені книги, ймовірно, не мали стосунку до теми унії в Київській митрополії¹⁹⁸. Тож можемо прийняти, що крєвські фоліанти містили різноманітні твори, проте лише в одному з них були занотовані райцями «собор восьмий Флорентійський і лист до Святішого Отця Сикста IV, Папи Римського, написаний від митрополита Київського Мисаїла»¹⁹⁹. Тому надалі саме його, цей репрезентований урядовцям Вільна кодекс, називатимемо Крєвським збірником, а опублікований з нього митрополитом Іпатієм (Потієм) список «*Послання Мисаїла*» – Крєвським списком.

Шрифт і мова Крєвського списку

У полемічному творі того часу «*Пересторога*» про Мисаїлове послання (щоправда, без прямої вказівки на нього) мовиться: «Книги вигадують, пишучи під датою старою, *письмом старим* (виділення наше. – Н. З.), нібито колись тая згода тривати мала»²⁰⁰. Віленські ж бурмистри характеризують збірник із Крева як книжку, «старосвітським письмом, зразковою слов'янською мовою написану»²⁰¹. Отже, сучасники Потія, як ті, які бачили кодекс власними очима й визнавали документ автентичним (зокрема члени Віленського магістрату), так і ті, які вважали його вигадкою уніатів, погоджувалися в тому, що текст його подано «старосвітським письмом» або «письмом старим». Найвірогідніше, Крєвський збірник був написаний молодшим півуставом²⁰², котрий на початку XVII ст. вже сприймався давнім, бо в той період дедалі частіше використовувався скоропис.

і «Грамота Ніфонта», с. 39). Можна було б припустити, що, мовлячи «книжки», митрополит Іпатій мав на увазі всю сукупність тих старовинних документів, а радникам Вільна він представив лише одну зі знахідок – із текстом, який владика збирався видавати.

¹⁹⁷ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 197.

¹⁹⁸ Можливо, їх Іпатію (Потієві) так і не передали, тільки повідомивши про віднайдення цих «книг», або ж він їх отримав, але вирішив не подавати на посвідчення, бо це було зайвим.

¹⁹⁹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 197.

²⁰⁰ *Пересторога*, т. 4, с. 229.

²⁰¹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 197.

²⁰² Такого самого висновку, що Крєвський збірник написаний півуставом, дійшов (вочевидь, теж на підставі аналізу передмови до кириличного видання грамоти, з огляду на втрату самого збірника) і Б. Бучинський, який зазначає: «полууставні букви крєвської книги відкривають нам документ історичний писаний красками письменства XV в.» (Б. Бучинський. Студії з історії церковної унії. III. Мисаїлів лист // *Записки НТШ* 90 (4) (1909) 16).

Привертає увагу також те, що в Потієвому виданні «*Послання Мицаїла*» цілковито відсутні скорочення та титла. Мабуть, їх розшифрував сам митрополит Іпатій, щоб зробити текст грамоти 1476 р. доступним та зрозумілим для якомога ширшої аудиторії. На це може вказувати і той факт, що деякі спільнокореневі слова мають відмінне написання. Це постійно простежується, наприклад, у лексемах із коренем «свят», які іноді пишуться через «я», а іноді – через «е». Так, уже на початку послання читаємо: «всесвятому і всенасветѣйшому»²⁰³. Логічно припустити, що в одному з цих слів у Кревському списку було вжито скорочення, яке київський унійний митрополит розкрив, однак визначити, в котрому саме, тепер немає можливості.

Також, як виглядає, первісно текст цієї пам'ятки не мав пробілів між словами і був поділений допіру його видавцем. Це засвідчують численні лексеми, передовсім ті, частини котрих написані окремо. Ненормативним, зокрема, є відділення від основи слова префікса «все-»: «во сердцы твоємъ все святомъ»²⁰⁴, «все наисвятѣишыи отче»²⁰⁵ тощо (хоча здебільшого Іпатій (Потій) цей афікс від кореня не відривав, пор.: «всесвятого, великого Бога»²⁰⁶, «всеначальнѣйшому пастыру пастыремъ»²⁰⁷, «великаго ума всенапресвѣтлѣйшаго»²⁰⁸). Чимало й інших прикладів некоректного роздільного написання морфем («по средѣ рая»²⁰⁹), часток («зриши не изъреченная»²¹⁰, «не порушимо»²¹¹), прислівників («и деже отъ нихъ пребывають»²¹², пор. в іншому місці: «идеже»²¹³), елементів складних слів («вмѣсто много священныхъ даровъ», «вашеи много убоженной Святыни»²¹⁴, «присно текущія живыя воды»²¹⁵, «велико много премудрый»²¹⁶). І навпаки, подекуди

²⁰³ Б. Бучинський. Студії з історії церковної унії. III. Міцаїлів лист, с. 200.

²⁰⁴ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 210. І хоча тут *Архив ЮЗР* слідує за едіцією А. Петрушевича, однак і в тих частинах тексту, що видані на основі примірників першодруку, час-то помічаємо помилковий словоподіл.

²⁰⁵ Там само. Пор. також: «все насветѣиши отче» (на с. 216).

²⁰⁶ Там само, с. 200.

²⁰⁷ Там само.

²⁰⁸ Там само.

²⁰⁹ Там само, с. 219. Про те, що так було в першодруці, свідчить і здійснене на підставі пізніших списків з нього видання А. Петрушевича: «по среди рая» (*Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 17).

²¹⁰ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 228.

²¹¹ Там само, с. 217.

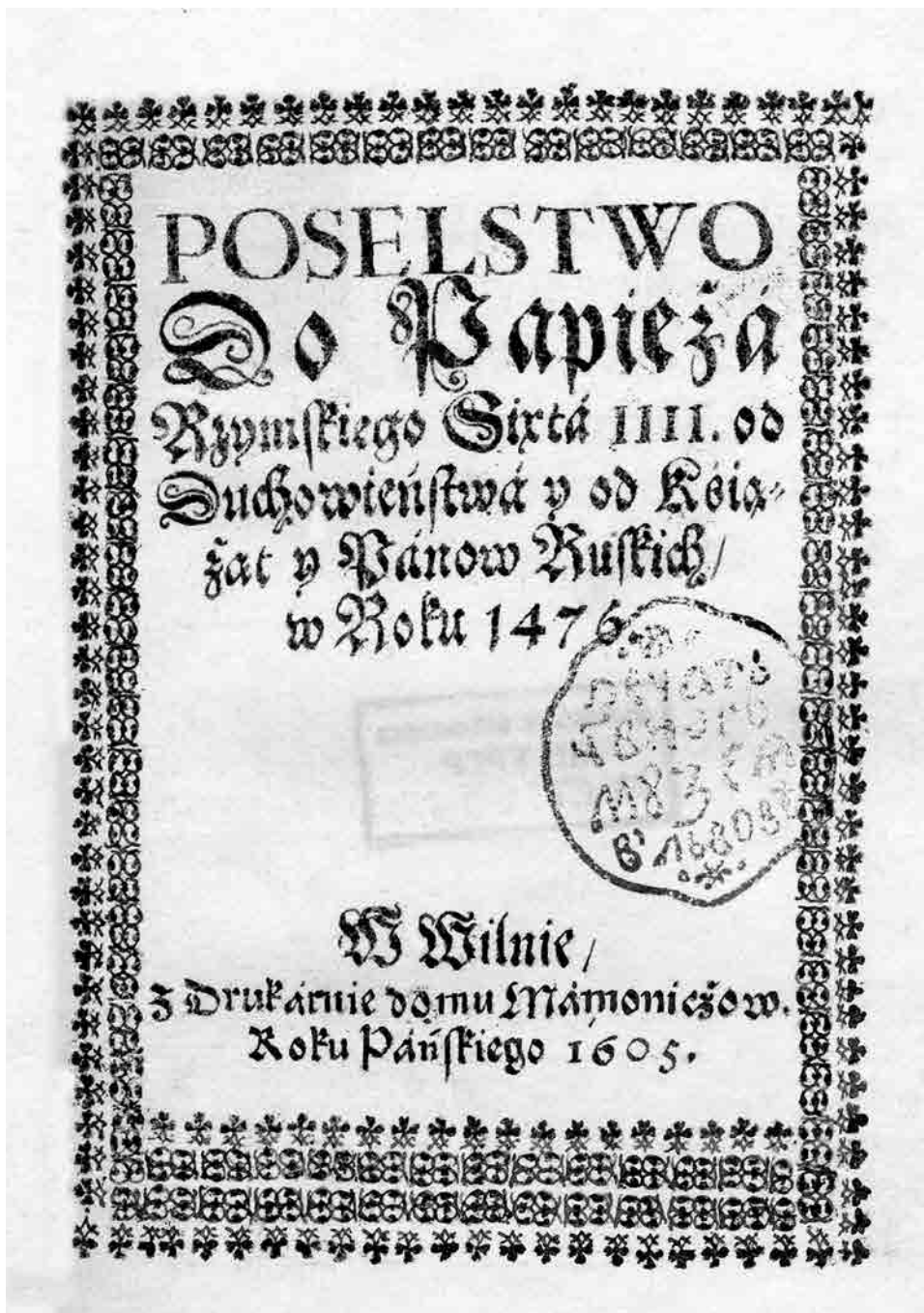
²¹² Там само, с. 210.

²¹³ Там само, с. 219.

²¹⁴ Там само, с. 212.

²¹⁵ Там само, с. 219.

²¹⁶ Там само, с. 228.

Титульний аркуш польського перекладу грамоти Мисаїла
 «*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*», виконаного Іпатієм (Потієм).
 Вільно, друкарня Мамоничів, 1605 р.

разом пишуться дві повнозначні частини мови («всякодоволно»²¹⁷ замість «всяко доволно»), заперечна частка «не» з дієсловами («неимамы»²¹⁸ (двічі), попри те, що переважно вживається нормативно: «не имѣте»²¹⁹, «не изгоняеть»²²⁰ і т. д.), прийменники та пов'язані з ними члени речення («безчисла»²²¹, «вовсемъ»²²², «сърадостію»²²³, хоча у виданні грамоти Мисаїла митрополит Потій зазвичай подавав прийменники «в(ь)»/«во», «съ» окремо: «во благодать»²²⁴, «во вѣру»²²⁵, «в собѣ»²²⁶, «с похвалами»²²⁷, «съ богопрятъными»²²⁸). Інколи невдале членування мовного потоку на лексеми призводить навіть до неправильного відчитання змісту: «развей богословнаго языка»²²⁹, (мало бути: «разве и богословнаго языка»), «яковъ обычай»²³⁰ (насправді: «яко въ обычай»), «всемъ познаваемъ»²³¹ (замість «в семъ познаваемъ»). Такий не завжди послідовний поділ на слова у церковнослов'янському тексті Кревського списку, здійснений, вочевидь, самим Іпатієм (Потієм), потрібно віднести до редакційних огріхів, зумовлених поспіхом у підготовці послання до друку.

Що стосується мови Мисаїлового листа, то магістрат Вільна визначає її як «уставный словенский языкъ», хоч автор «*Перестороги*», мовлячи про цей документ як про фальсифікат митрополита Іпатія, обґрунтовує свій висновок наявністю у творі полонізмів²³². Пізніші дослідники, однак, це твердження відкидають. Так, київський історик і богослов Іван Малишевський у 1875 р. писав: «Докази проти автентичності грамоти висува-

²¹⁷ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 219.

²¹⁸ Там само, с. 219, 221.

²¹⁹ Там само, с. 207.

²²⁰ Там само.

²²¹ Там само, с. 212.

²²² Там само, с. 229.

²²³ Там само, с. 219.

²²⁴ Там само, с. 206.

²²⁵ Там само.

²²⁶ Там само.

²²⁷ Там само с. 207.

²²⁸ Там само, с. 204.

²²⁹ Там само, с. 208.

²³⁰ Там само, с. 209. Аналогічно й у публікації Петрушевича: «яковъ обычаи» (*Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 9).

²³¹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 213.

²³² «При тому знайдеш там слова, віку теперішнього людьми вживані, яких давні предки наші не вживали. Бо як поляки у свою мову намішали слів латинських, яких уже й прості люди зі звички вживають, так само й русини у свою мову намішали слів польських та їх уживають. Тоді добре пізнаєш, що то книжки вигадані та неправдиві» (Пересторога, с. 229).

лися такі: 1) мова грамоти не стара, вона подібна на мову творів Потія та насичена макаронізмами. Проте це зауваження, на наш погляд, безпідставне: мова грамоти є слов'янською мовою 1480-х років, без домішку польських слів»²³³. І. Малишевського підтримав у своїй фундаментальній праці «История Русской Церкви» Макарій (Булгаков)²³⁴.

Публікації та рукописні копії Кревського списку «Послання Мисаїла»

• Мовою оригіналу

Митрополит Іпатій (Потій) став першим, хто опублікував церковнослов'янський текст «Послання Мисаїла» за Кревським списком, поклавши таким чином початок українській археографії. Згідно з Г. Галенченком, видання було надруковане між 15 та 28 червня²³⁵ 1605 р. в друкарні Мамоничів у Вільні під титулом: «Поселство до папежа рымского Сикста ꙗ. От духовенства и от княжат и панов руских, з Вилни року 1476, месяца марта 14 (14) дня через послов в том же листе нижеи менованых»²³⁶. Митрополит Макарій (Булгаков), який у ХІХ ст. мав змогу ознайомитися з двома наявними ще на той час (хоч і неповними) примірниками, описує їх так: «Руською ж мовою, доволі великим слов'янським шрифтом у малу четвірку грамота видана тоді ж під тою ж назвою (що й польський переклад. – Н. З.): „Посельство до папежа Рымського Сикста IV от духовенства и от княжат и панов руских з Вилни, року 1476, месяца марта, 14 дня, через послов в том же листе нижеи менованных”. Примірник цього руського видання є в бібліотеці Литовської Духовної семінарії в одному конволюті з книгою: „Живот Генадия, патриарха Константинопольского (...)” і т. д. (зала А, шафа № 3, полиця 12, місце 26). Тут же на початку: а) „До читателя” прозою (збереглося лише два аркуші) та б) згаданий витяг з книг віленської ратуші (зберігся лише заголовки). У самій грамоті не вистачає кількох аркушів усередині»²³⁷.

Яким накладом вийшов повний текст послання, невідомо, однак фактично відразу після його появи друком книгу почали переписувати. Найдавніший

²³³ И. И. Мальшевский. О грамоте киевского митрополита Мисаила 1477 г. Папе Римскому Сиксту IV, с. 590.

²³⁴ Макарий (Булгаков). *История Русской Церкви*, кн. 5, прим. 37.

²³⁵ Цей період як час підготовки до друку й видання грамоти подає Б. Бучинський з огляду на дату представлення збірника з Крева в магістраті Вільна 15 червня 1605 р. та датування згадки про надіслання опублікованого послання для Льва Сапіги вже 28 червня 1605 р. (див.: Б. Бучинський. «Грамота Мисаїла» і «Грамота Ніфонта», с. 8).

²³⁶ Г. Я. Галенчанка. *Невядомья і малавядомья помнікі*, с. 281–282; його ж. *Пасланне*, с. 79.

²³⁷ Макарий (Булгаков). *История Русской церкви*, кн. 5, с. 380.

повний список із першовидання «Послання Мисаїла» 1605 р. зберігся в збірнику Vat. slav. 12, датованому першою чвертю XVII ст.²³⁸, що знаходиться тепер у бібліотеці Ватикану. За слушним спостереженням Я. Крайчара, місцем укладення збірника, судячи з його наповнення, був, найімовірніше, Віленський монастир Пресв. Трійці²³⁹. Цю пам'ятку нині вже оцифровано й викладено в Мережу за електронною адресою: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.slav.12 (епістола Мисаїла представлена на арк. 23–54 зв.).

Наступною повною рукописною копією з видання 1605 р., щоправда, з деякими змінами, внесеними переписувачем (зокрема, перелік підписантів перенесено на кінець тексту), є рукопис Borg. illir. 16, з другої половини XVII ст.²⁴⁰, який також перебуває у Ватиканській бібліотеці.

Окрім повних рукописних копій з видання 1605 р., відомі також кілька фрагментарних списків із нього. Так, у збірнику Ватиканської бібліотеки Vat. slav. 20, датованому 90-ми роками наступного, XVIII ст.²⁴¹, є невеликий фрагмент послання (з паралельним латинським перекладом), який обривається на словах «Недремлющее церковное око». Попри припущення, що текст цього фрагменту походить із якогось іншого джерела²⁴² (засноване на тому, що переписувач пропустив посвідчення про давність збірника, видане магістратом Вільна), насправді це ще одна копія з Потієвого видання 1605 р., на що вказує ідентичний заголовок, наданий творові саме І. Потієм: «Поселство до папежа Сикста... через послов в томже листе ниже именованы(х)»²⁴³. Цей збірник можна переглянути в Мережі за наступним посиланням: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.slav.20 (фрагмент епістоли знаходиться на арк. 38–40 зв.).

Існувала й ще одна фрагментарна копія (рівно ж із паралельним латинським перекладом), що постала в Римі орієнтовно в середині XVIII ст., а пізніше опинилася в архіві Галицької митрополії, де з нею ознайомився

²³⁸ Палеографічний опис цього збірника, а також перелік інших творів у ньому див.: А. Джурова, К. Станчев, М. Япунджич. *Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека*. София 1985, с. 79–82.

²³⁹ Див.: J. Крайчар. Some Remarks on the Vat. Slav. 12 // *ОСР* 35 (1969) 506–508. Про саму обитель див. колективну монографію: *На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі*. Vilnius 2017 (литовськомовна версія: *Kultūry kryžkelė: Vilniaus Švč. Trejybės šventovė ir vienuolynas*).

²⁴⁰ А. Джурова, К. Станчев, М. Япунджич. *Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека*, с. 174–175.

²⁴¹ Там само, с. 92.

²⁴² Там само, с. 93.

²⁴³ Детальніше див.: Н. Заторський. Посольство до папи Сикста IV з посланням Мисаїла у світлі деяких документів Ватиканського таємного архіву // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, вип. 26, с. 13–15.

греко-католицький священик Антоній Петрушевич²⁴⁴. Як висновуємо з передмови, поданої на початку рукопису, її автор скопіював текст епістоли не з примірника першовидання 1605 р. (бо, за словами самого переписувача, документ тоді ще не вийшов друком²⁴⁵), а з кодексу Vat. slav. 12. На це вказує перелік творів, означених копієстом як неопубліковані: «Подам і зазначене вище послання від синоду до верховного понтифіка Сикста IV, й історію Флорентійського собору – як апокрифічну, що нею користуються схизматики, так і справжню, написану за часів згаданого вище кардинала (Ісидора. – Н. 3.), – а також інші його енцикліки та проповіді, виголошені на похвалу головних апостолів та інших святих, але досі не видані»²⁴⁶. Усі ці тексти, без винятку, зібрані саме у Vat. slav. 12: є тут і послання до папи Сикста IV (грамота Мисаїла), і опис Флорентійського собору (арк. 1–14), і окружний лист Ісидора (арк. 7–8), і звернення цього ж

²⁴⁴ Як бачимо з передмови до цього рукопису, канонік Львівської греко-католицької капітули А. Петрушевич висловлював припущення, що його уклав о. Ігнатій (Кульчинський), копіюючи з іншого рукопису, оскільки там же згадується намір видати документ друком. Фрагментарність тексту історик пов'язував зі смертю переписувача (див.: *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 32). Проте для цього може бути й інше пояснення: Кульчинський (якщо переписував дійсно він) міг просто натрапити на примірник кириличного першодруку 1605 р. чи Потієвого польського перекладу, виданого того ж року, і зрозуміти вторинність своєї роботи, що й було причиною її припинення. Б. Бучинський сумнівався в тому, що рукопис із архіву Галицької митрополії вийшов з-під руки Кульчинського, – з огляду на те, що в латинській передмові до документа сказано про папську буллу 1744 р., тоді як о. Ігнатій, за даними А. Петрушевича, помер 1741 р. (див.: там само; пор.: Б. Бучинський. «Грамота Мисаїла» і «Грамота Ніфонта», с. 10–11). Та насправді Ігнатія (Кульчинського) не стало 1747 р. (Ю. М. Мікульські. Новонайденные рукописи Игнатия Кульчинского 1736–1738 гг. со сведениями по церковной истории Гродно и окрестностей // *Беларуская даўніна. Studia et fontes*, вип. 3, с. 220–221; А. Суша. Книжкова спадщина Ігнатія Кульчинського // *Вісник Львівського університету. Серія «Книгознавство»* 3 (2008) 58). Неспростованим, натомість, аргументом проти припущення А. Петрушевича є той факт, що ця копія, як впливає з тієї самої передмови, була виконана в Римі, де переписувач, судячи з усього, ще працював у 1744 р., тоді як о. Ігнатій (Кульчинський) 1735 р. повернувся на територію Київської унійної митрополії, а з 1736 р. став архимандритом Борисоглібського (Колозького) монастиря у Гродні (сучасний обласний центр Республіки Білорусь), де займався дослідженням місцевої та регіональної історії, в т. ч. і Василянського чину. (А. Суша. Книжкова спадщина Ігнатія Кульчинського, с. 58–61). Найімовірніше, автором рукопису з архіву Галицької митрополії був якийсь інший василянин, який на 1744 р. мешкав у Римі, а припинив він свою працю через уже згадане відкриття її вторинності або ж повернення на терени Київської митрополії, що набагато краще пояснює, як цей документ із Рима потрапив до Галичини, ніж припущення про смерть його укладача.

²⁴⁵ *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 32.

²⁴⁶ Там само, с. 31–32. Переклад з латини Ростислава Паранька.

кардинала до старости холмського (арк. 18 зв.–19), й «История о листрикийском Флорентийском соборе» клірика Острозького, яку автор передмови представив як історію Флорентійського собору «апокрифічну, що нею користуються схизматики» (арк. 55–81). Помічаємо у змістовому наповненні збірника й твори (чомусь приписані перу Ісидора) на честь апостолів та інших святих: «Похвальне слово святым верховним апостолам Петру та Павлу» (арк. 118–136), «Житіє св. Кирила, першого вчителя слов'янського народу, що уклав абетку» (арк. 82–105 зв.), «Слово на перенесення мощей св. Миколая» (арк. 14 зв. –18) тощо²⁴⁷. Чи зв'язався переписувач із рукописом *Vorg. illir. 16*, невідомо, але проти такого припущення свідчить його намір перекласти копійоване латиною («а долучені церковнослов'янські тексти для загального розуміння перекладу латинською мовою»), що з названим збірником він знайомий не був, адже там уже наведено текст «*Послання Мисаїла*» латиною.

У 1869 р. на основі львівського списку здійснив першу републікацію Потієвого кириличного видання «*Послання Мисаїла*» о. А. Петрушевич²⁴⁸, додавши відсутнє у львівському фрагменті за двома повними римськими копіями, текст яких надав йому викладач колегії св. Атанасія в Римі о. Ісидор Дольницький. Історик, як і автор *Vorg. illir. 16*, думав, очевидно, що перелік підписантів первісно розміщувався в кінці, тож і у своєму виданні переніс його на кінець²⁴⁹ (зауваживши, однак, що в рукописі з Ватиканської бібліотеки *Vat. slav. 12* він поданий на початку). Там само А. Петрушевич умістив і витяг з книг Віленського магістрату²⁵⁰. Що ж до самої пам'ятки з архіву Галицької митрополії, то вона нині вважається втраченою: після захоплення Західної України Червоною армією цю архівну збірку було вивезено, а коли її повернули до Львова, згаданого рукопису в ній уже не було, як і жодних вказівок на те, де він може перебувати²⁵¹.

²⁴⁷ Докладний опис змісту збірника *Vat. slav. 12*: А. Джурова, К. Станчев, М. Япунджич. *Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека*, с. 79–81.

²⁴⁸ А. Петрушевич. Посельство до папежа Рымского Сикьста четвертого отъ духовенства и княжатъ и пановъ рускихъ з Вильна року 1476 // *Литературный сборник, издаваемый обществом Галицко-русской матицы*, вип. 3–4. Львів 1869, с. 223–260. Згодом ця републікація вийшла також окремою книгою: *Соборное послание русского духовенства и мирян*.

²⁴⁹ *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 26–27.

²⁵⁰ «У другому списку цього послання, що знаходиться у Ватиканській бібліотеці між слов'янськими рукописами Н XII, наприкінці того послання наведених вище підписів немає взагалі, але наведені вони на початку згаданого послання з наступним за свідченням міського Віленського уряду з 1605 року» (*Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 27).

²⁵¹ Див. про це більше: Є. Чернухін. *Колекція та архів митрополита Андрея Шептицького*. Київ 2004.

На жаль, в едиції о. Петрушевича немає наявних у першодруці Потія приміток митрополита (позаяк їх не було й у використаних списках), а саме вони дозволяють зробити багато важливих висновків. Цю прогалину заповнив (наскільки це виявилось можливим) Степан Голубев²⁵², оприлюднивши 1887 р. в «*Архив ЮЗР*» текст 1605 р., включно з передмовою митрополита Іпатія, витягом з книг Віленського магістрату (вміщений, відповідно до першовидання, на початку, як і перелік підписантів) та з примітками першовидавця. Ця публікація мала у своїй основі ще наявні тоді, хоч і неповні, два примірники з 1605 р.: один належав Литовській духовній семінарії²⁵³, інший – собору Св. Івана Хрестителя в Перемишлі. Відсутні в них сторінки (арк. 17–21 зв., 24, 29, 32, 45) С. Голубев відновив за виданням А. Петрушевича.

Майже через століття, на підставі публікації С. Голубева та двох повних списків з бібліотеки Ватикану (Vat. slav. 12 і Borg. illir. 16), у видавничій серії «*Monumenta Ucrainae historica*» 1971 р. в Римі ще раз перевидали текст, оприлюднений Іпатієм (Потієм)²⁵⁴.

Проте навіть ці дві останні публікації не є цілковито точними та повними. У виданні *МУН*, наприклад, помилково пропущено декілька рядків, які знаходимо в *Архив ЮЗР*²⁵⁵. Окрім цього, як спостеріг Богдан Бучинський, «в тих примірниках, що дійшли до нас, нема присвяти Львови Сапізі, але вона дійсно там була, доказом – слова Іпатія (Потія) в його листі до Льва Сапіги з 28 червня 1605 р.»²⁵⁶. У кореспонденції митрополита Іпатія, на яку покликається Б. Бучинський, зокрема, сказано: «Посилаю Вашій милості книжки, присвячені Вашій милості (тут і далі виділення наше. – Н. З.) які, коли Ваша милість їх прочитає, певен, з них дуже втішиться, а також подивується з того, як Господь Бог свою святу правду відкриває, коли люди її найбільше приховати стараються. Зволь же, Ваша милість, це від мене ласкаво прийняти, а я постараюся, щоб вони і по-польськи незабаром з друку вийшли»²⁵⁷. Оскільки повністю відновити вигляд церковнослов'янського

²⁵² *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 193–231.

²⁵³ «Сучасне місце зберігання кириличного видання невідоме. Книгозбірні Литовської духовної семінарії з багатими колекціями василіянських та уніатських видань у 1914 р. були вивезені в Росію і сліди їхні згубилися» (Г. Я. Галенчанка. *Невядомья і малавядомья помнікі*, с. 283–284; його ж. Пасланне, с. 80).

²⁵⁴ *МУН*, т. 9–10, с. 5–30 (№ 4). На жаль, це видання також далеке від досконалості. Серед іншого, тут цілком відсутні примітки київського митрополита Іпатія (Потія) з видання 1605 р.

²⁵⁵ Пор.: *МУН*, т. 9–10, с. 9; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 202.

²⁵⁶ Б. Бучинський. «Грамота Місаїла» і «Грамота Ніфонта», с. 8.

²⁵⁷ «Posęlam WMci książki, o których pierwej pisał, dedikowane WMci, których WMci gdy przeczytasz, pewenem, że się z nich ucieszyc będziesz raczył; ktemu i podziwujesz jako

першодруку 1605 р., найвірогідніше, буде неможливо, тому, з огляду на огріхи різних перевидань, для реконструкції архетипу послання ми користувалися всіма відомими на сьогодні кириличними копіями й едіціями Кревського списку, а також польським його перекладом Іпатія (Потія).

• Польською мовою

Загалом було зроблено два переклади грамоти польською мовою. Перший з них, підготований самим митрополитом Іпатієм, побачив світ у липні 1605 р. у Вільні²⁵⁸, себто вже за кілька тижнів після виходу церковнослов'янського тексту послання. Сучасні дослідники диспонують трьома примірниками цього польського перекладу. Єдиний повний екземпляр зберігається у Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника²⁵⁹. Другий, наявний у Національній бібліотеці в Петербурзі, за свідченням Г. Голенченка, є дефектним (відсутні перші п'ять аркушів та три останні²⁶⁰). Третій (його Ю. Пелешенко помилково вважав єдиним на нині²⁶¹) знаходиться у фондах Ягеллонської бібліотеки. Він також пошкоджений: після арк. 32 бракує трьох наступних, хоча пагінація не перервана – вочевидь, аркуші було пронумеровано вручну вже після втрати кількох із них.

Це перше польське видання має на титульній сторінці такий напис²⁶²: «Poselstwo / Do Papieža / Rzymskiego Sixta IV. od / Duchowieństwa y od Książat y Panow Ruskich / w Roku 1476. W Wilnie / z Drukarnie domu Mamoniczow. / Roku Pańskiego 1605//»²⁶³. Зворот цього аркуша чистий, без тексту та орнаментів.

Опис поліграфічних характеристик подає Г. Голенченко: «Формат – 4, набір 133×98 мм, рядків 24, 10 рядків – 57 мм. Кустоди, сигнатури латинські,

---

pan Bóg prawdę swoją świętę, kiedy ją ludzie nawięcej zagrześć usiłują, odkrywa. Racz że to WMé odemnie z łaską przyjąć, a ja postaram się, że i po polsku z druku rychło wynidą» (*Archiwum domu Sapiehów*, т. 1, с. 459).

²⁵⁸ *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV od Duchowieństwa y od Książat y od Panow Ruskich*.

²⁵⁹ ЛННБ, Відділ рідкісної книги, Ст II 16.041/К–3. У цьому конволюті, крім Потієвого перекладу «*Послання Мисаїла*», відклався також анонімний польський переклад послання, зроблений у XIX ст. й надрукований 1859 р. в часописі «*Przegląd Poznański*».

²⁶⁰ Г. Я. Галенчанка. *Невядомья і малавядомья помнікі*, с. 282; його ж. Пасланне, с. 81.

²⁶¹ «Єдиний відомий примірник видання зберігається в Ягеллонській бібліотеці (Відділ стародруків, шифр 715091) у м. Кракові» (Ю. В. Пелешенко. «Посольство Київського митрополита Мисаїла до папи Римського Сикста IV», с. 11). Дослідник помилився не лише щодо того, що це єдиний відомий примірник, але також у шифрі: його номер насправді 71509.

²⁶² Скісною лінією (/) позначено поділ на рядки, двома скісними лініями (//) – кінець сторінки.

²⁶³ *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, к. 1.

пагінації та фаліації немає. 8 аркушів нумерованих (нн.), далі – аркуші із сигнатурами: А 4, В 4, С 4, D 4, Е 4, F 4, G 4, Н 4, I 4 = 43. Друк в одну фарбу, орнамент набірний, ксилографічна віньетка в кінці передмови до читачів і в кінці книги (з однієї форми), ксилографічні ініціали відсутні (...) Розміри вкладки – 182×150»²⁶⁴.

На відміну від кириличного першодруку, із присвятою Льву Сапізі, польський переклад присвячено львівському римо-католицькому архієпископові Янові Замойському: «Oświeconemu a w / Bodze Wielebnemu Oycu a Panu, / Panu Janowi Zamoyskiemu z la/ski Bożey Arcybiskupowi Lwowskie/mu, Opatowi Płockiemu Panu, a / Bratu w Chrystuśie Panie / memu miłościwemu. / HYPATIUS POCIEY / Dei & Apostolicæ sedis gratia Archiepiscop / Mitropolit Kiiowski, Galicki y wszytkiey / Ruśi. Zdrowia dobrego y wszelakich / posiech wiernie życzy»²⁶⁵. Текст присвяти завершується на звороті арк. 5 (за пагінацією краківського примірника) датою, за якою вдається точніше визначити час появи польського варіанта: «Dan z Wilna dnia 10. Lipca Roku Pańskiego 1605». Далі додано також доволі розлоге віршоване звернення до читачів («Paretetica. Jednego do swej Ruci» (арк. 6–7)), яке не підписане, але, напевно, належить самому Потієві. Відтак знаходимо вже знайоме нам посвідчення автентичності пам'ятки, дане Віленським магістратом (арк. 7 зв.–8), а з арк. 9 починається саме послання. Примітки Потія надруковані дрібнішим шрифтом у формі маргіналій, тож досить чітко відмежовуються від основного текстового масиву. Наприкінці книги вміщено два чисті аркуші для нотаток.

Польський варіант грамоти Мисаїла, що вийшов зусиллями митрополита Іпатія у Вільні 1605 р., був неодноразово републікований у скороченні. Йдеться, зокрема, про книжку Потія «O przywilejach» (точний рік видання невстановлений). Її примірник, який знаходиться у Ягеллонській бібліотеці в Кракові (шифр Qu 5123), зацікавлений читач може побачити і в електронному вигляді, перейшовши за посиланням: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=165062> («Послання Мисаїла» наводиться на арк. 29 (пагінація від руки внизу аркуша)).

Повторно скорочений Потіїв переклад документа було опубліковано в 1632 р. (вже після смерті архиєрея) в книзі «Prawa y Przywileie Od Naiaszniejszych Krolow Ich Moś: Polskich y W. X. L. nadane: Obywatelom Korony Polskiej, y Wielkiego X. L. Religiey Greckiey, w Jedności z Ś. Kościołem Rzymskim będącym»²⁶⁶. Від розглянутого щойно в усіх його едіціях Потієвого перекладу слід відрізнити інше польськомовне видання грамоти, яке з'явилося

²⁶⁴ Г. Я. Галенчанка. *Невядомья і малавядомья помнікі*, с. 281; його ж. Пасланне, с. 80.

²⁶⁵ *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, к. 2.

²⁶⁶ Г. Я. Галенчанка. *Невядомья і малавядомья помнікі*, с. 285; його ж. Пасланне, с. 82.

в 1859 р.²⁶⁷ (на жаль, без зазначення авторства) на основі церковнослов'янського списку Vat. slav. 12. Перекладач (як згодом і А. Петрушевич), маючи власне бачення первісного місця переліку підписантів, усупереч рукописові Vat. slav. 12, де вони подаються на початку, переніс їхній список у кінець. Оскільки Потій, працюючи з документом, опирався на оригінал Кревського збірника, то в сумнівних пунктах для відтворення церковнослов'янського тексту в нашій монографії залучався саме переклад митрополита 1605 р., а не ця праця середини ХІХ ст., виконана з копії ХVІІ ст., до того ж із очевидними змінами, внесеними перекладачем. І все ж мусимо віддати належне цій едиції, яка стала першим перевиданням «Послання Мисаїла» після обидвох майже зниклих і невідомих широкому загалові на той час публікацій (церковнослов'янської та польської) Іпатія (Потія) 1605 р.²⁶⁸ Адже видання А. Петрушевича було опубліковане лише через десять років після цього.

• Латиною

Існують також переклади Мисаїлового листа латинською мовою, зроблені на підставі списків з першодруку Потія. Повний текст латиною наведений (паралельно до церковнослов'янського) в рукописі Ватиканської бібліотеки Borg. illir. 16. Переклад цей було видано 1971 р. в Римі в тому самому томі 9–10 серії *МУН*, що й церковнослов'янський текст епістоли²⁶⁹.

У втраченому рукописному фрагменті послання з архіву Галицької митрополії також був, поруч із церковнослов'янським, частковий латинський

²⁶⁷ Poselstwo do Papieža Rzymskiego Syxtusa IV od Duchowieństwa książąt y Panów Ruskich, z Wilna, roku 1476 // *Przegląd Poznański* 27 (1859) 158–188.

²⁶⁸ Наскільки мало знали в той час про публікації митрополита Потія 1605 р. церковнослов'янською та польською мовами, можемо судити з передмови автора польського перекладу ХІХ ст., в якій про кириличний текст послання зазначається так: «Не знаємо, чи був він коли-небудь надрукований, але в передмові до нього згадано, що той же Іпатій Потій мав намір його друкувати, а Несецький ще виразніше говорить, що те посольство в Іпатія Потія є подане до друку. Насправді не розуміємо добре цього виразу: „в Іпатія Потія є подане до друку“, і здається нам, що Несецький знав стільки ж, як і ми, і то з тої самої передмови до нашого документа [...], в якій сказано, що Потій мав намір подати до друку. Тому розуміємо, що з того вислову Несецького не можемо ще з певністю дійти висновку, що він дійсно бачив той документ з друку виданим. А навіть якби він і був десь надрукованим, то існування цього документа є настільки мало знаним, що передрук його стає конечним» (*Przegląd Poznański* 27 (1859) 159).

²⁶⁹ *МУН*, т. 9–10, с. 30–55 (№ 4 В). У латинській версії на початку теж бачимо підтвердження, видане Віленським магістратом митрополитові Іпатієві, однак перелік підписантів там перенесено на кінець послання (як і в едиції А. Петрушевича), та й список той неповний, обривається на імені «Princeps Theodorus de Alba, frater magni ducis Andreae» («Князь Теодор з Б'їлоє, брат во крові великого князя Андр'я»).

переклад документа. Про це повідомляє А. Петрушевич, коментуючи свою едіцію: «Приведене вище послання до папи Сикста IV надрукував я зі списку, що зберігається в архіві Галицької митрополії в місті Львові, складеному з паралельним перекладом латинською мовою особою нам невідомою, здається, в самому місті Римі, з наміром оприлюднити його друком. Жаль лише, що список цей неповний, забезпечений цікавим впровадженням на латинській мові, без титульного аркуша, а переписувач припинив текст послання на словах „Нынѣ же и мы того ради желаемъ всихъ сихъ шестерыхъ добродѣтельныхъ даровъ отъ вашею всенаисвятѣишею милосердное святости, аки...”»²⁷⁰. Учений опублікував у своєму виданні виявлений у кодексі латиномовний вступ, не зазначивши, однак, до якого місця доходить згаданий ним паралельний латинський переклад (обривається там само, де й церковнослов'янський текст, чи раніше?).

Врешті, ще один частковий переклад латиною поданий, знову ж таки паралельно з церковнослов'янським варіантом, у збірнику Vat. slav. 20 (на арк. 38–40 зв.). Він закінчується синхронно з кириличним фрагментом – словами «Tu oculus ecclesiae vigilans»²⁷¹ («Недремлющее церковное око»).

- Гіпотетичний німецький переклад 1605 р.

Окрім названих перекладів польською та латинською мовами, деякі дослідники пишуть також про німецький текст грамоти під назвою «Gesandtschaft an [den Papst Sixtus III] der Russischen Geistlichkeit, Fürsten und Herren abgefertiget im Jahr 1476»²⁷². Його начебто надрукували у Вільні того ж 1605 р., хоча незрозуміло, хто мав би бути його автором (джерельних звісток про те, що митрополит Іпатій (Потій) володів і німецькою мовою, наразі не виявлено)²⁷³.

Натомість Г. Голенченко доходить висновку, що «німецького видання послання [...] ніколи не існувало»²⁷⁴. При цьому науковець апелює до листування К. Калайдовича з А. Востоковим, де мовиться про відсутність такої книги як у імператорській Публічній бібліотеці, так і в книгозбірні Рум'янцева. Проте цей аргумент є надто слабким, адже існують численні українські стародруки, у т. ч. з XVII та XVIII ст., ні один примірник яких не дійшов до XIX ст. Так, наприклад, не збереглося жодного екземпляра катехизму Стефана Зизанія – книжки, котра з'явилася до унійного собору

²⁷⁰ *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 30.

²⁷¹ Див.: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.slav.20.

²⁷² А. А. Анушкін. *На заре книгопечатания*. Вильнюс 1970, с. 71.

²⁷³ Стверджуючи про існування такого видання, А. Анушкін покликається на: *Материалы к проекту полного каталога сочинений о России, на всех иностранных языках изданных*. Санкт-Петербург 1851, с. 239.

²⁷⁴ Г. Я. Галенчанка. *Невядомья і малавядомья помнікі*, с. 285; його ж. *Пасланне*, с. 82.

1596 р. і на основі котрої її автора на тому церковному з'їзді було екскомуніковано як еретика. Тільки за списком XVIII ст. відтворено текст твору «Діалог або розмова человека хорого або умираючого з духом», виданого 1629 р. в Чорненському монастирі²⁷⁵. Утрачені також усі примірники книг «О мистиріях или тайнах» Сильвестра (Коссова) та «Синод ведле звычайу дорочного в церкви Луцкой отправоваый» (обидві – Крем'янець 1638 р.). Згідно з дослідженням І. Огієнка, кількість таких стародруків обчислюється десятками. Але про них знаємо з тогочасної літератури, кореспонденції та інших джерел. Значно вагомішим аргументом, ніж просто відсутність книги у бібліотеках, на нашу думку є те, що про німецьке видання «Послання Мисаїла» 1605 р. не згадується ні у творах Іпатія (Потія), ні його сучасників.

Гіпотезу про німецький переклад грамоти підважує також питання цільового та читацького призначення такої едиції. Як впливає з передмов до публікацій документа церковнослов'янською та польською мовами, вони були підготовлені та здійснені з цілком конкретною метою: довести давність унії в Київській митрополії та легітимізувати Берестейську унію. Однак нам не відомий жоден твір полемічної літератури, написаний німецькою, що й не дивно, адже читацькою аудиторією полемістів були русини й поляки, а не німці.

Та найістотнішим аргументом проти того, що у Вільні 1605 р. був надрукований німецькомовний варіант Мисаїлового листа, є свідчення вправленого каталогу іншомовних видань «Catalogue de la section des Russica ou écrits sur la Russie an langues étrangères», укладеного за згаданими «Материаламы к проекту полного каталога сочинений о России, на всех иностранных языках изданных». У цьому довіднику 1873 р. немає інформації про німецькомовну едицію грамоти Мисаїла під наведеною А. Анушкіним назвою²⁷⁶, хоча, звісно, вказується польський переклад, оприлюднений Потієм у Вільні 1605 р.²⁷⁷

Докладніше проблему гіпотетичного німецького перекладу «Послання Мисаїла» 1605 р. розглянуто в окремій статті²⁷⁸, в якій викладаються також інші аргументи, котрі доводять, що цього видання насправді ніколи не було, а відомості про нього з'явилися внаслідок певної помилки чи плутанини.

²⁷⁵ І. Огієнко. *Історія українського друкарства*, т. 1, с. 240.

²⁷⁶ Див.: *Catalogue de la section des Russica ou écrits sur la Russie an langues étrangères*, т. 1. Sanct-Petersburg 1873, с. 448.

²⁷⁷ *Catalogue de la section des Russica ou écrits sur la Russie an langues étrangères*, т. 2, с. 119.

²⁷⁸ N. Zatorsky. *Deutsche Übersetzung des Sendschreibens Misaels an den Papst Sixtus IV*, с. 115–125.

Акумулюємо зібрані дані про публікації, копії з них і переклади Кревського списку, у формі такої схеми (наявні на сьогодні списки та видання подано в прямокутниках, утрачені – в овалах):

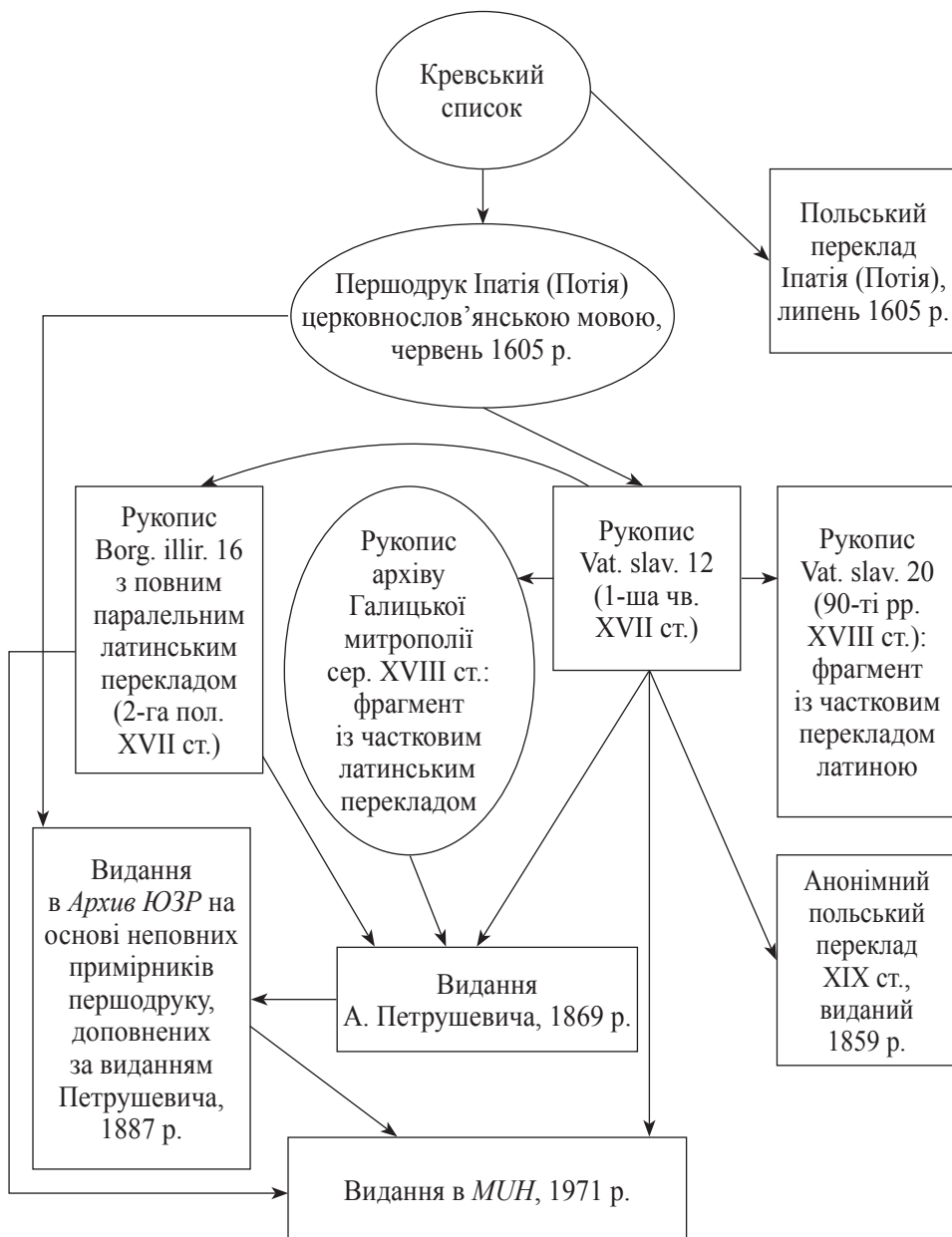

Рис. 1. Генеалогія видань, копій і перекладів Кревського списку

Смоленський список²⁷⁹*Походження та зміст збірника СОКМ–9907*

Перший опис рукопису СОКМ–9907 уведений до наукового обігу О. Бугаєвою в 1958 р.: «Збірник середини XVI ст. Півустав із переходом у скоропис, розм. 19,5×18,5. На обкладинці запис: „Скорописная сия книга „Цветник” села Рославля крестьянина Автонома Филатьева”. Збірник містить слова й послання певного митрополита архієпископам, єпископам і архимандритам із церковних і релігійно-моральних питань. Надійшов із Тенишевського музею»²⁸⁰. Детальніше кодекс описано в «Русском феодальном архиве» 1987 р.: «СОКМ 9907 – рукопис на 280 аркушів у 4°, складених у 35 зошитів по 8 аркушів. Палітурка рукопису – дошки, обтягнуті шкірою; застібок немає. Перші 19 зошитів СОКМ 9907 (арк. 1–152) пронумеровані таким чином, що валова пагінація доходить до цифри “10”, а відтак знову починається з “1”: арк. 1–72 поміщені в зошит 2–10, арк. 73–152 – в зош. 1 (10) – 10 (19). 1-й зі збережених зошитів СОКМ–9907 пронумерований як 2-й: колись рукопис відкривав зошит, куди входили зміст і початок першої з грамот»²⁸¹. Зошити з паперу різного виробництва: «Перші 15 зошитів (арк. 1–120) складені з паперу з водяними знаками: 1) голова бика (подібний Briquet 14486, 1526 р.); 2) чаша з круглим піддоном та розеткою (близький Лихачев 1416–1418, 1512 р.); 3) рукавичка з розеткою (близький Briquet 11426, 1514–1524 pp.; Лихачев 1551, 1528 р.; 1574, 1530 р; 2871, 1528–1530 pp.). Зошити 16–24 (арк. 121–192) складені з паперу, що не має водяних знаків. Зошити 25–35 (арк. 193–280) складені з паперу з водяним знаком одноріг (подібний Briquet 10100, 1518 р.)»²⁸². Виходячи з усього цього, Григорій Семенченко й датував час постанови пам'ятки: «Найбільш імовірним є укладення СОКМ 9907 у 1520-х pp.»²⁸³.

Щодо місця появи збірника, то, з огляду на його зміст, науковець пропонував як найбільш вірогідну гіпотезу скрипторій смоленського єпископа після приєднання Смоленська до Московського князівства²⁸⁴. За спостереженнями дослідника, у створенні рукопису брало участь чотири перепису-

²⁷⁹ Висловлюємо щирю подяку Смоленському державному музеєві-заповіднику за надання відповідних копій збірника СОКМ–9907 для цього дослідження.

²⁸⁰ Бугаєва О. П. Рукописи Смоленского областного краеведческого музея // *ТОДРЛ* 15 (1958) 425.

²⁸¹ Г. В. Семенченко. Неопубликованные грамоты сборника СОКМ 9907 // *РФА* 1987, с. 626.

²⁸² Там само.

²⁸³ Там само.

²⁸⁴ «Точних даних про місце створення рукопису немає. Широке використання в СОКМ 9907 матеріалів, пов'язаних з діяльністю як московської, так і західноруської митрополії, найкраще пояснює гіпотезу створення рукопису або її джерела в скрипторії

вачі: «Перші 80 аркушів (10 зошитів) СОКМ 9907 [...] написані двома писарями. Один із них писав скорописом (П I) (...); інший – півуставом (П II). Арк. 81–280 зв. написані іншим, значно більш розгонистим півуставом (П III); кілька рядків на арк. 94 зв. (...) написані скорописом, відмінним від того, який використовувався при написанні перших 80 арк. СОКМ–9907 (П IV)»²⁸⁵.

Історію побутування збірника Г. Семенченко зміг відстежити лише до XIX ст.: «У 1822 році рукопис належав селянинові Автоному Філатьєву. До 1941 р. він зберігався в Смоленському музеї під номером 11299. У 1941 р. рукопис вивезли зі Смоленська, а після закінчення війни знову повернули туди й дали йому теперішній номер – 9907. Кодекс зберіг і сліди більш ранньої інвентаризації. На арк. I та II червоним олівцем зроблена помітка „№ 333”, на верхньому полі арк. I приклеєні два ярлики з цифрами „1383”, „618”. Ярлики з номерами „1383”, „11299”, „9907” підклеєні й на корінці рукопису»²⁸⁶.

Представив історик і зміст цієї пам'ятки: «Перші 65 грамот СОКМ 9907 (арк. 1–116) – ті ж, що й у Синод–562²⁸⁷, 66-та грамота за змістом Синод–562 –

смоленського владика після приєднання Смоленська до Москви в 1514 р.» (Г. В. Семенченко. Неопублікованні грамоти, с. 627).

²⁸⁵ Г. В. Семенченко. Неопублікованні грамоти, с. 626–627.

²⁸⁶ Там само, с. 626.

²⁸⁷ Подаємо перелік цих 65 грамот відповідно до другого видання «Русского феодального архива», яке побачило світ у 2008 р. Номери також відповідають нумерації у вказаній едиції, назви грамот – їхньому найменуванню у змісті збірника Синод–562: «1. Послание в Великий[й] Новгород посадником, отымающим села и именья церковные. 2. Настольная грамота архиепископам и епископам. 3. Докончальная грамота князю великому с митрополитом о людех и о волостех церковных. 4. Послание в Велики[й] Новгород и Псков, чтобы ся не вступали во владычнний суд, ни в которыи дела. 5. Послание в Литву о Григорьеве приходе. 6. Опасная грамота архиепископу новгородцкому ехати на Москву. 7. Послание в Литву о поставленьє митрополиче. 8. Послание от владык о преставлении митрополиче. 9. Послание ко князем. 10. Сосуд и искус боголюбви[вы]м епископом. 11. Грамота подорожная, коли кого пошлет купчиною к [и]ным и закащиком. 12. Послание о боех о усобных. 13. Послание греческому царю. 14. О рукоположение владыкам. 15. Исповедание прав[осла]вной веры епископом. 16. Послание на Вятку. 17. Послание на Вятку же игуменом и попом. 18. Послание в монастыры, по чему ходить архимандритом. 19. Послание ко князем, изменввшим [г]осподарю великому князю. 20. Послание ко архимандритом, недобре держащим монастыри. 21. Послание о соединеньи митропол[ий] Киевской и Моск[о]вской. 22. Послание о милостини о грецких монастырех. 23. Послание о ростриженикх. 24. Послание к литовским владыкам о приходе Григор[ий]я митрополита. 25. Послание о умерших ч[а]дех. 26. Послание о милостнике. 27. Послание о милости к Гробу Господню. 28. Послание в Литву князем и бояром, что стоят за церковь Божью и за веру. 29. Поручние Митрополиту Московскому на Киевскую митрополию от короля. 30. Правило

„исповедание епискупом”. Насправді там повторно передано текст гр. № 1. А 66-та гр. СОКМ 9907 (арк. 116–118 зв.) – саме ісповідувальна гр. рязанського владыки „имярек” (рукоположеного 8 грудня 1471 р. Феодосія) митр. Филипові. Ця [...] пам’ятка (...) завершувала спільне для Синод. 562 та СОКМ 9907 джерело – збірник, до якого входили переважно гр. митр. канцелярії, оформлені в Москві у 1448–1473 рр. На арк. 169 зв. – 188 розміщена відома за Увар. 512, Волок. 491 та 530 відповідь митр. Кипріяна Афанасієві, на арк. 216 зв. – відоме за Синод. 562 (№ 71) та ВМЧ Макарія послання кахетинського царя Олександра Іванові III. До СОКМ 9907 ця гр., вочевидь, потрапила зі збірника іншого (аніж Синод. 562) складу (...) До того ж поряд з гр. Олександра (арк. 216 зв.–218) у СОКМ 9907 розміщене ще одне джерело, яке стосується Грузії та, ймовірно, походить із того ж збірника – вірча гр. посла правителя Картлі (в 1479–1505 рр.) Костянтина

святых отецъ16[5]-е на обидящих Божья церкви. 31. Послание нареченаго на митрополью ко всем епископом о постав[лени]. 32. Послание о умерших выкратце. 33. Послание, по чему ходити архимандритом съ братьею в мона[стыре]. 34. Послание архиепископу в Велики[й] Новгород о приходе митрополиче на К[и]ев от Рима. 35. Послание в Велики[й] Новгород о межюсобной брани. 36. Послание ко царю татарскому. 37. Послание ко князю цареву. 38. Послание к непослу[ша]ющим родители[й] своих. 39. Послание в Велики[й] Новгород, как бы приехати послом новгородцким добровольно и отъехать. 40. Послание в монастырь к чер[н]ьцем о неустроеньи монастырском. 41. Пращальная грамота Федосью архиепископу Ростовскому о искушени[и] по прилучаю на вечери Богоявления, бывшаго в день недельны[й]: сам повеле ясти млеко и рыбу, а мирским человеком мясо. 42. Послание от архиепископа Ростовского ко архиепископу Новгородскому о поставленьи митрополичи. 43. Послание во Псков о разноголасье в святых Божьих церквах. 44. Жалованая грамота на наместничество Киевское. 45. Послание къ святителю. 46. Грамота жаловальная князя великого к бояром о их вине. 47. Посланье князем и бояром о пользе душевней о постриженьи брад. 48. Послание ко князем и к бояром, коли пойдут на поганых за святяги церкви. 49. Послание в грады и по честным обителем о пользе душе[вной]. 50. Послание къ епископу, чтобы послал князь велики[й] тверски[й] воевод своих на тотар. 51. Послание в Литву ко всем владыкам о укрепленьи православной вере. 52. Послание в Литву же къ епископу о том, что стоит за православную веру христьянскую. 53. Послание на Киев о наместнике о своем, чтобы отпустил его к нему. 54. Послание ко всем православным христьяном, чтобы отцев духовных слушали. 55. Рукоположенье. 56. Послание от друга к другу. 57. Грамота пращальная епискупом. 58. Послание в Велики[й] Новгород архиепископу о княжей измене. 59. Послание къ смоленскому епископу о князи Иване Ондреевиче, чтобы от него и от его людей пакости не было. 60. Послание [к] королю о братстве и любви с великим князем. 61. Послание ко князем и бояром, что попы бесчествуют десятильников. 62. Докончальная грамота великого князя съ его молодшим братом о братстве и о любви. 63. Послание ко князем и бояром о преставленьи княгиних их. 64. Послание на Киев о поставленьи митрополичь[ем]. 65. Исповеданье епискупом» (ГИМ, Синод–562, л. 16–18. Пор.: *РФА 2008*, с. 71–73).

Ніла до римського папи (Олександра VI?)»²⁸⁸. Стосовно інших текстів науковець зазначив тільки про наявність «комплексу антикатолицьких (арк. 188–211) та патристичних (арк. 118 зв.–169 зв., 211–216) статей»²⁸⁹. На аркушах 218–220 зв. подано ставлену грамоту константинопольського патріарха Ніфонта II київському митрополитові Макарію (Чорту)²⁹⁰, за нею – такий самий акт патріарха Йоакима для київського митрополита Йосифа (Болгариновича) (арк. 221–223) – для київського митрополита Йони II (арк. 223–224 зв.), а після цього, фактично одразу (без заголовка та без виділення першого рядка нового документа уставними літерами чи червоною циноброю (кіновар'ю), як це зроблено з початком наступної пам'ятки), на звороті того ж арк. 224 наводиться перелік підписантів «*Послання Мисаїла*», який його відкриває (червоною циноброю в більшості підписів виконано лише початкову літеру імен перших трьох підписантів, а повністю – тільки три з них). Натомість перші слова основного тексту грамоти виділені, крім червоної цинобри, ще й великими уставними літерами. Саме ж «*Послання Мисаїла*» у збірнику СОКМ–9907 закінчується на арк. 261 зв.²⁹¹ Таким чином, можна ствердити, що Потій не втручався у структуру документа, залишивши список підписантів на його первісному місці перед основним текстом.

Твори, що їх знаходимо в СОКМ–9907 після Мисаїлового листа (на арк. 262–280), Г. Семенченко не ідентифікував. Дуже шкода, оскільки відразу після цієї грамоти є ще одна пам'ятка, в якій ідеться про владу та примат папи, а саме церковнослов'янський текст «*Константинового дару*». І хоча верхній рядок назви, написаний великими уставними літерами червоною циноброю, помітно знищений, його продовження (все ще червоною циноброю, але вже малими буквами) відчитується без проблем, що допомагає ідентифікувати твір. Ось заголовок «*Константинового дару*», як його подає, згідно з давніми текстами, Олексій Павлов: «Велѣніе цараско съписано, съдѣано и дано сщѣнной и стои, съборной и апслъскои цркви Римскои блженнымъ Констандиномъ, въ црехъ пръвнымъ

²⁸⁸ Г. В. Семенченко. Неопубликованные грамоты, с. 627–628.

²⁸⁹ Там само, с. 630.

²⁹⁰ *РФА* 1987, с. 633–635.

²⁹¹ В описі Г. Семенченка помилково стверджується, що «*Послання Мисаїла*» в СОКМ–9907 займає місце аж до арк. 262 зв., хоча насправді його текст завершується на арк. 261 зв. тим же трикратним «амінь» та прикінцевим славослов'ям Пресвятій Трійці, що й список, виданий Потієм (бракує лише дати й місця укладення документа). А з арк. 262, відділений від Мисаїлової грамоти великими уставними літерами свого заголовка, наведеного червоною циноброю, починається цілком інший твір, якого дослідник не ідентифікував.

христіаниномъ»²⁹². А ось ті слова із заголовка грамоти у збірнику СОКМ–9907, які вдається достовірно розібрати: «и съвятой соборной и/ апльской църкви римьской блѣжнымъ конь/стяньгиномъ въ църхъ прьвымъ хрѣстианиномъ/»²⁹³. Відповідає наведеному в О. Павлова церковнослов'янському текстові «Константинового дару» й початок документа в рукопису СОКМ–9907: «Въ ѿма сѣма ѿ неразділимыхъ тѣцѣ/ ѿца ѿвѣ ѿ сѣа ѿ стго дѣа цѣа ксарѣ/ флавіи константинѣ въ хѣ ѿа ѣ/ного тоа сѣма тѣца спителѣ влѣкы/ ѿ бл нашого вѣренѣ кроцо^к блгѣмъ не/мицкѣ годьскимъ сарматѣскимъ герма/ніискимъ вретаніискимъ ѡниискимъ блго/чѣивѣ блгочитѣнѣ блднѣтѣ славе/ присныи блгдѣтѣ стѣчишомоу/ блженншому ѿцѣ ѿцѣмъ славетѣ ѣппѣ/ ѿ папе великаго града рима ѿ вѣмъ ѣго/ приемникѣмъ стѣмъ нѣже на прѣто/ле блѣжнаго петра дѣа до скончаниа вѣ/ка сѣдаци ѣще же ѿ вѣч^н чѣнѣши/мъ ѿ блгочѣивѣмъ соборны^м ѣппомъ/»²⁹⁴.

Що стосується ідентифікації Смоленського списку «Послання Мисаїла», то за інформацією О. Русиної, його в збірнику «СОКМ–9907 ще у 1970-х рр. виявила А. Хорошкевич»²⁹⁵.

Шрифт і мова Смоленського списку

Підсумовуючи сказане про кодекс СОКМ–9907, можемо констатувати про грамоту Мисаїла з цього збірника таке: послання написане на папері з водяним знаком «одноріг», подібним до якого є Briquet 10100 (1518 р.), писарем, котрого Г. Семенченко визначив як П. Ш, що писав «розгонистим півуставом». Дослідник правильно розпізнав документ, ідентифікувавши його як послання, що було видане Потієм у 1605 р., але замість «Мисаїла» помилково вказав «Михаїла», а замість «Іпатієм Потієм» – «Ігнатієм Потієм»:

До представлених наст. гр. патр. примикає написаний 14 березня 1476 р. митр. Михаїлом та підписаний низкою представників західноруської шляхти лист до римського папи Сикста IV про бажання визнати Флорентійську унію (арк. 224 зв. – 262 зв.²⁹⁶). Текст цього листа раніше був опублікований за списком початку XVII ст. – з видання, підготованого в 1605 р. Ігнатієм Потієм, який прагнув обґрунтувати давність унії на Русі. Наявність нашого – значно ранішого – списку цієї пам'ятки та списку початку XVI ст. ДІМ, Синод. 700, знімає останні сумніви щодо його автентичності²⁹⁷.

²⁹² А. С. Павлов. *Подложная дарственная грамота Константина Великаго папѣ Сильвестру въ полномъ греческомъ и славянскомъ переводѣ*. Санкт-Петербург 1896 (= *Византийский Временник*, т. 3, вып. 1), с. 59.

²⁹³ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 262.

²⁹⁴ Там само. Пор.: А. С. Павлов. *Подложная дарственная грамота*, с. 59–60.

²⁹⁵ О. Русина. Мисаїлове послання, с. 285.

²⁹⁶ Як уже вказувалося, «Послання Мисаїла» завершується в СОКМ–9907 на арк. 261 зв.

²⁹⁷ Г. В. Семенченко. Неопубликованные грамоты, с. 630.

Аналіз мови послання засвідчує, що, з одного боку, Смоленський список виявляє чимало ознак другого південнослов'янського впливу. Зокрема неодноразово використовується юс великий, а також графема «ѕ» для позначення звука «з» і дуже активно – літера «а» на позначення звука «йа» (замість звичних юса малого та юса йотованого). Зауважуємо і характерне для згаданого впливу вживання «ь» і «ъ» після плавних, як-от у словах «свьршены», «сдрьжаты», «вльны» та ін.²⁹⁸

З іншого боку, тут набагато більше вкраплень народної мови, ніж у Кревському списку, оприлюдненому митрополитом Іпатієм. Так, привертає увагу часта заміна префікса «с» префіксом «з», як і наявність таких слів, як «(въ)зыханіе» (у Потія тут нормативне для церковнослов'янської «воздыханіе»), «збор» замість «собор» тощо²⁹⁹.

Впадає у вічі й інтенсивне застосування червоної цинобри в оформленні «Послання Мисаїла». У збірнику СОКМ–9907 нею виділено не лише першу букву першого слова грамоти, але й цілі рядки у переліку підписантів, перші слова основного тексту (написані великим уставним шрифтом), а також багаторазово великі (а подекуди й малі) літери всередині тексту.

Публікації Смоленського списку «Послання Мисаїла»

У 5-му випуску *РФА* Андрій Плігузов анонсував видання Смоленського списку, який він уважав первісною редакцією Мисаїлового листа. Згідно з цим анонсом, документ мав увійти до «Актив митрополії київської та всієї Русі XIV–XVI століть», що готувалися до публікації³⁰⁰. Проте ці видавничі плани так і не були зреалізовані, тому вперше текст «Послання Мисаїла» за Смоленським списком побачив світ в «Українському археографічному щорічнику» 2013 р.³⁰¹

Синодальний список³⁰²

Походження та зміст збірника Синод–700

Опис збірника Синод–700 (це номер найранішої інвентаризації, пізніше № 268, тепер 80370) Державного історичного музею³⁰³ у Москві вперше

²⁹⁸ Див.: Н. Заторський. «Послання Мисаїла» за Смоленським списком // *УАЩ* 21 (2013) 406–408.

²⁹⁹ Н. Заторський. «Послання Мисаїла» за Смоленським списком, с. 409–410. Докладніше лінгвістичні характеристики Смоленського списку проаналізовані в окремому розділі монографії.

³⁰⁰ *РФА* 1992, с. 1064.

³⁰¹ Н. Заторський. «Послання Мисаїла» за Смоленським списком, с. 410–442.

³⁰² Висловлюємо ширю подяку Державному історичному музеєві в Москві за надання фотокопій збірника Синод–700 для цього дослідження.

³⁰³ ГИМ, Синод–700.

здійснили Олександр Горський і Капітон Невоструєв (за № 268) у 1862 р.³⁰⁴ Особливо впадає у вічі велика кількість у рукописі антилатинських творів, які й становлять його основний зміст, як-от: «Честнѣйша хартовилака, и протосуггела Никиты, никейскыя церкви, о бесквасной службе, и о латынях и о службѣ их» (арк. 34–48 і далі), «Иже во святых отца нашего Никона о том же» (арк. 48–51), «Изложение вкратцѣ святого Никона о родѣ оряжъ-стемь и тѣх падениих» (арк. 55 зв.–69), «Исповѣдание вкратцѣ како и ко его ради дѣла отлучишася от нас латыни» (арк. 78 зв.–84), «Никиты мниха и прозвитера обители студійскыя по реклом же Стивѣата к латинѣ о опрѣсноцѣх» (арк. 89 зв.–111), «О орязах и о прочих латынѣх» (арк. 111–117), «Сказаніе вкратцѣ о ересѣх латынскихъ» (арк. 117–122), а ще твір про трикратне одруження св. Анни, матері Пресв. Богородиці (арк. 153–164 зв.), Петра Александрійського «О опресноцѣх» (арк. 178 зв.–179), «Сказаніе о дванадесят апостолу і о латынѣх, и опрѣсноцѣх» (арк. 179 зв.–248), «Поученіе от седми собор на латыню» (арк. 248–252), «Против латинянь» (арк. 252–258 зв.), «От Петра антиохійскаго патріарха ко архиепископу Римському о опрѣсноцѣх» (арк. 258 зв.–270), «Ко архиепископу римскому от Іоанна митрополита рускаго о опрѣсноцѣх» (арк. 270–280).

З-поміж текстів іншого спрямування знаходимо лише на початку кодексу декілька чинів із Требника (чин заснування церкви та чин її малого освячення), а решта стосуються повчання про православну віру або виступають проти ересей. Тому Г. Голенченко висловив припущення, що «збірник був укладений з метою забезпечити православне середовище необхідними полемічними, учительними, літургійними та богословськими рукописами, а пізніше став використовуватися в Московській патріархії»³⁰⁵.

Фрагмент «*Послання Мисаїла*» вміщений наприкінці цієї пам'ятки (на арк. 298–310 зв.³⁰⁶), після твору, спрямованого проти ересі стригольни-

³⁰⁴ А. Горский, К. Невоструев. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки*, відділ 2: *Послания святых отцев*, т. 3: *Разные богословские сочинения*. Москва 1862, с. 297.

³⁰⁵ Г. Я. Галенчанка. *Невѣдомыя і малавѣдомыя помнікі*, с. 304; його ж. *Пасланне*, с. 96.

³⁰⁶ Збірник має подвійну пагінацію. Наведені тут сторінки (298–310) відповідають нумерації, яку використовують у своєму описі О. Горський та К. Невоструєв (А. Горский, К. Невоструев. *Описание*, відділ 2, т. 3, с. 305). За нею ж тут подаються покликання на інші твори з кодексу. У публікації «*Послання Мисаїла*», що його підготував А. Плігузов, сторінки пронумеровано відповідно до другої із застосованих у збірнику пагінацій, котра налічує на одну сторінку менше, тобто за нею лист Мисаїла міститься на с. 297–309 зв. Тієї самої нумерації, що й А. Плігузов, дотримувалася пізніше при виданні Мисаїлової грамоти із Синод–700 і О. Русина. Щоб уникнути плутанини і дати змогу відстежувати наведені далі приклади, при покликанні на «*Послання Мисаїла*» зі збірника Синод–700 будемо вживати другу з пагінацій.

ків³⁰⁷. Мисаїлову грамоту О. Горський та К. Невоструєв описали так: «Без заголовка, послання до папи Сикста зі спростуванням наклепу, що народ руський не бездоганний у вірі християнській»³⁰⁸. Навівши доволі розлогий початок цього листа, а також цитати із середини твору та слова, на яких Синодальний список обривається, дослідники все ж не змогли ідентифікувати текст «*Послання Мисаїла*», один зі списків котрого оприлюднив ще митрополит Іпатій. Авторів опису, мабуть, підвели два фактори. По-перше, надзвичайна рідкісність уже на той час першодруку 1605 р. церковнослов'янською мовою (републікація з'явилася шойно через кілька років, а до того було відомо тільки про два неповних примірники, використані згодом для видання С. Голубєва). А по-друге (і це, напевно, головне), їм заважала конфесійна заангажованість. Адже православна пропаганда послідовно представляла «*Послання Мисаїла*» фальсифікатом Потія, тож воно в уявленні О. Горського та К. Невоструєва априорі не могло бути ідентичним тому старовинному документу, котрий вони виявили у збірнику Синод–700. Відтак не дивує їхній неприхований скептицизм, з яким вони відгукуються про Потієву едіцію, згадуючи при цьому уривок з того самого твору:

До того ж папи Сикста нібито (!) зверталися й малоросійські єпископи з митрополитом своїм Мисаїлом, як стверджував Іпатій Потій. Однак висловлювання відданості папі в оприлюдненому ним посланні Мисаїла та інших єпископів малоросійських ще більш пишномовні, аніж у розглянутому нами посланні (sic!)³⁰⁹.

Із цих рядків зрозуміло, що їхні автори зовсім не читали надрукованого Потієм тексту пам'ятки, інакше легко б ототожнили її з описаним ними твором, тим паче, що самі ж цитують його початок, ідентичний початку опублікованого в 1605 р. Кревського списку: «Вселеньскому папѣ великому солнцу всемирному свѣтилнику церковному свѣту всесвятому і всенасвятѣйшему ѡтцу отцемъ и всеначалнѣйшему пастырю пастыремъ блаженному Сик(с)ту»³¹⁰.

³⁰⁷ «А сіе списаніе от правил святых апостоль и святых отець дал владыче науогородцкому Алексею Стефан владыка перемыскый, на стиголникы». (ГИМ, Синод–700, л. 280–297; А. Горский, К. Невоструев. *Описание*, відділ 2, т. 3, с. 303).

³⁰⁸ «Безъ заглавія, посланіе къ папѣ Сиксту въ опроверженіе клеветы, что народъ Русскій не совершенъ въ вѣрѣ Христіанской» (А. Горский, К. Невоструев. *Описание*, відділ 2, т. 3, с. 305).

³⁰⁹ А. Горский, К. Невоструев. *Описание*, відділ 2, т. 3, с. 306. Дивно, однак, що навіть після публікацій А. Петрушевича та С. Голубєва ніхто не звернув уваги на те, що текст, яким відкривається послання, суголосне початку «*Послання Мисаїла*», опублікованого Потієм. Це наочно показує, наскільки шкодить науці конфесійно зумовлений підхід.

³¹⁰ А. Горский, К. Невоструев. *Описание*, відділ 2, т. 3, с. 305. Пор.: *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 1. Див. також: *Архив ЮЗР*, ч. 1, т. 7, с. 200.

Натомість О. Горський та К. Невоструєв припускають, що послання до папи Сикста зі збірника Синод–700 – це одне із запевнень представників Московської Русі в доктринальній бездоганності Руської Церкви та в прихильності їхнього народу до папи у зв'язку із планованим шлюбом московського князя Івана з візантійською цесарівною Софією: «З папою Сикстом IV були контакти російського двору у справі шлюбу Івана III з грецькою царівною Софією. У Римі тоді справді сумнівались у православності цього монарха та його народу, однак папа, як і послі наші, запевняли у відданості росіян Римському престолові, як і писав Сикст у відповіді Іванові»³¹¹. Як бачимо, науковці прийняли послання репрезентантів Київської митрополії (названих «малоросійськими») за послання, укладене московитами (яких вони називають «русскими»). Така плутанина виникла ще й тому, що фрагмент Мисаїлової грамоти із Синодального списку не охоплює тієї її частини, де йдеться про переговори Риму з Московією та доконаний уже на момент появи твору факт одруження цесарівни Софії з московським володарем, що допомогло б охарактеризувати твір із Синод–700 як написаний уже після успішного завершення переговорів, коли в тактичних запевненнях щодо прихильності Московщини до Риму більше не було потреби³¹². Відсутній тут і перелік підписантів, що передує текстові грамоти в обидвох інших списках і також міг би посприяти її ідентифікації.

Шрифт і мова Синодального списку

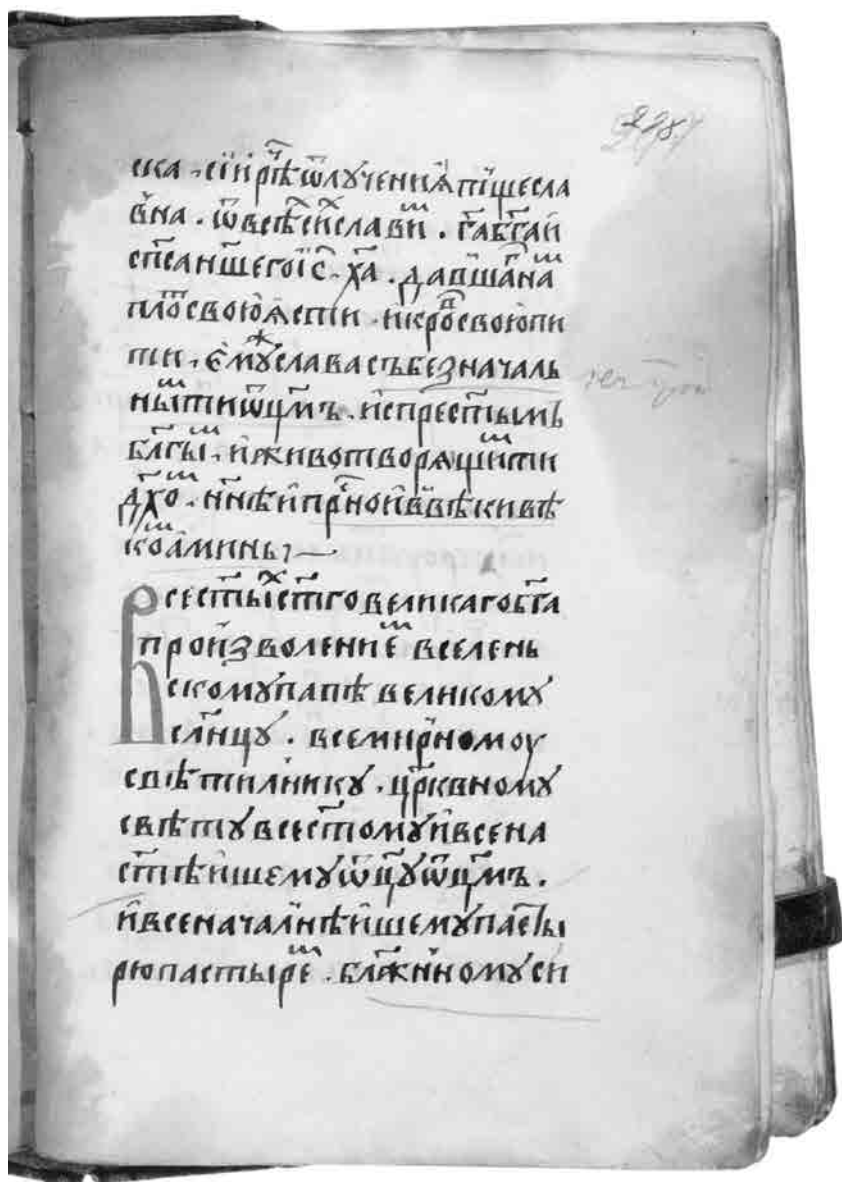
Правильно змогли визначити фрагмент із Синод–700 – як уривок «Послання Мисаїла» – тільки через 125 років. На нього, зокрема, звернув увагу Г. Голенченко, який упевнено датував його періодом до Берестейської унії: «В основу видання Потія було, вочевидь, справді покладено реальне послання до папи, відповідним чином опрацьоване³¹³ та прокоментоване унійним митрополитом. У кожному разі, великий фрагмент цього послання, що зберігся у збірнику Державного історичного музею в Москві, ніяк не може бути віднесений до часів діяльності Іпатія (Потія). На це вказують як філіграні збірника, так і палеографічні особливості тексту»³¹⁴. Згодом

³¹¹ А. Горский, К. Невоструев. *Описание*, відділ 2, т. 3, с. 306.

³¹² Про це укладачі пишуть наприкінці грамоти, згадуючи попереднє своє послання, яке передали «вашим леггатосомъ Аньтоніємъ именемъ, мужемъ честнымъ и достойнымъ в святости. егоже ваша пренасвятѣйшая святость посласте къ великому князю московскому, дщерь цареву в брак ему съчтавши. и сію ему от себе честно пославши и подавши аки милостивный законолюный отецъ» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 229).

³¹³ Як свідчить порівняння зі Смоленським списком та аналіз тексту, виданого Потієм, під цим «опрацюванням», яке здійснив митрополит, потрібно розуміти хіба що розбивку суцільно написаного тексту на окремі слова, а також розкриття титлів і скорочень.

³¹⁴ Г. Я. Голенченко. *Идейные и культурные связи восточнославянских народов*, с. 184.

Початок основного текста Синодального списка
 «Послання Мисаїла до папи Сикста IV».
 Середина XVI ст.

учений подав детальніший опис пам'ятки: «Кодекс у стародавній палітурці з ознаками мідних застібок (...). Формат рукопису – 4°, 310 аркушів. Фаліація аркушів бібліотечна пізніша. Сигнатури та кустоди відсутні [...] Водяні знаки на арк. 5, 6, [...] 300, 304 та ін.: рука з двоперстям; рука з п'ятираменною зірочкою, великі літери „F”, „P” з розеткою вгору. Філіграні датуються за альбомами водяних знаків 1513, 1530-ми, 1550-ми роками»³¹⁵. На підставі проведеного дослідження Г. Голенченко висновок, що «текст Синодального збірника – один із найбільш стародавніх з усіх відомих списків „Послання Сиксту IV 1476 р.”. За найбільших допусків він датується не пізніше середини XVI ст.»³¹⁶.

Шрифт кодексу – півустав, як зазначали ще О. Горський та К. Невоструєв, які теж відносили пам'ятку до XVI ст.³¹⁷ Докладніший розбір почерків не поданий. Водночас, окрім півустава, в тексті «*Послання Мисаїла*» із Синод–700 зрідка помічаємо й вкраплення скоропису. Саме ним написана перша літера «а» в імені «Арона» – «арона»³¹⁸. Є цей шрифт і в одному з виправлень: слово «*χ̄ιλ*» («Христа») переправлено на «*χ̄βα*»³¹⁹ («Христов»), де буква «в», котрою замінили попереднє «с», виконана скорописом. Також у слові «зр̄ѣннѣя»³²⁰ літера «и» сполучена з наступною за нею (юсом йотованим) і написання її за обрисами радше скорописне. З цього можемо зробити висновок, що для переписувача збірника скоропис був не менш звичним, ніж півустав, що відобразилося на графіці деяких букв.

Порівняно з кодексом СОКМ–9907, червона цинобра в оформленні Мисаїлової листа в Синод–700 майже не застосовується: нею наведено лише першу літеру основного тексту, що накреслена великим уставним шрифтом (оскільки переліку підписантів у Синод–700 немає, то цим, власне, й починається грамота).

Публікації «Послання Мисаїла» за списком Синод–700

Уперше аналізований нами фрагмент, який міститься у збірнику Синод–700, був надрукований 1992 р. в *РФА*³²¹, проте ця публікація, як слушно зауважила

³¹⁵ Г. Я. Галенчанка. *Невядомья і малавядомья помнікі*, с. 304; його ж. Пасланне, с. 96, 99.

³¹⁶ Г. Я. Галенчанка. *Невядомья і малавядомья помнікі*, с. 308; його ж. Пасланне, с. 96, 99.

³¹⁷ «№ 268 (по преж. кат. 700). Сборникъ въ 4 д., полууставомъ, 310 л., XVI в.» (А. Горський, К. Невоструєв. *Описание*, відділ 2, т. 3, с. 297).

³¹⁸ ГИМ, Синод–700, л. 300 об.

³¹⁹ Там само. У виданні О. Русиної зазначається, що слово виправлено на «хсва», але насправді «с» переправлена на скорописне «в» – з «*χ̄са*» («Христа») на «*χ̄ва*» («Христов»). Пор.: О. Русина. *Мисаїлове послання*, с. 292.

³²⁰ ГИМ, Синод–700, л. 306.

³²¹ *РФА* 1992, с. 1071–1074.

О. Русина, «є доволі спрощеною»³²² (не виділено надрядкові літери, розкрито і розшифровано всі титла), а отже, для підготовки критичного тексту грамоти згадане видання непридатне. У 2000-х рр. Г. Голенченко подав основні розбіжності між Синодальним уривком і першодруком Іпатія (Потія)³²³. І тільки 2002 р. О. Русина в «Українському археографічному щорічнику» видала повний текст Синодального фрагмента з усіма відповідними позначеннями, скороченнями та титлами³²⁴. Саме її публікацію, а також фотокопії оригіналу з кодексу Синод–700, люб'язно надані авторові монографії Державним історичним музеєм у Москві, й було використано при підготовці нашої критичної едиції.

Ініціуми й закінчення тексту в списках «Послання Мисаїла»

Уже навіть побіжне ознайомлення з описаними списками «Послання Мисаїла» показує, що вони відрізняються один від одного і структурою наявного в них тексту. Як уже знаємо, у Синодальному цілком відсутній перелік підписантів. Там також наведено лише уривок грамоти – приблизно одну п'яту (документ обривається після апології власної правовірності на захист від закидів місцевої латинської єрархії). Задля кращої наочності відобразимо відмінності ініціумів та експліцитів³²⁵ Мисаїлового листа в різних збірниках у формі таблиць:

Таблиця 1
Початок переліку підписантів

Кревський список	Смоленський список	Синодальний список
Пречѣтнѣи въ Божѣ Отцѣ, Освѣщеннѣи епископъ смолен- скѣи Мисаїла. выѣранный ѡлич- чѣ на митрополию, кїевскаго прѣстола ѿ всѣхъ рогѣи ³²⁵	Пречѣтнѣи въ Божѣ ѡцѣ ѡсвѣщен- нѣи епископъ смоленскѣи Мисаїла выѣранный ѡлично на митрополию киевскаго православно прѣстола ѿ всѣхъ рогѣи ³²⁶	(немає)

³²² О. Русина. Мисаїлове послання, с. 285.

³²³ Г. Я. Голенчанка. *Невѣдомыя і малавѣдомыя помнікі*, с. 305–307; його ж. *Пасланне*, с. 97–99.

³²⁴ О. Русина. Мисаїлове послання, с. 291–296.

³²⁵ «Перші та останні рядки пам'ятки допомагають читачеві орієнтуватися в тому, який перед нами твір. Експліцит (останні рядки, кінець тексту) необхідний ще й тоді, коли пам'ятка обривається чи має інше продовження [...] Розміщення в описі ініціпіту (початку тексту) та експліциту – це стара гарантія надійності, старий спосіб, від якого ми не повинні відмовлятися» (Д. Лихачев. *Текстология*, с. 120).

³²⁶ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 199.

³²⁷ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 224 об.

Таблиця 2
Закінчення переліку підписантів

Кревський список	Смоленський список	Синодальний список
<p>Благочестный свѣтлый въ кожертвенныхъ писаній кни- головецъ, кнрѣъ Иоан брат и хъ ииѣишии. выбранныи ниинѣ подскарвенимъ наивыш- шимъ земскимъ великого кнзствѣ литовьского. По- слѣживый вѣрнѣ дѣломъ въ посланіи семъ³²⁷</p>	<p>Благочѣтныи сѣтъ бжтвены писаніи книголовецъ кѣ ииѣ братъ и иишии выбранныи ниинѣ подскарвении наивышшии зѣскии великого кнзствѣ литовьско- го послѣживый вѣрнѣ дѣломъ въ пістолю сѣи³²⁸</p>	(немає)

Таблиця 3
Початок основного тексту

Кревський список	Смоленський список	Синодальний список
<p>Все во свѣтлыхъ и всева- того, великого Бога про- изволеніемъ дышѣще, сѣи ѣписистолю послахомъ вашей свѣтостіи. Вселенскому папе, великому солнѣцѣ, всемир- ному свѣтланнику, црквино- ному свѣтѣ, всевагомъ и вснасвѣтѣишомъ, оѣцѣ оѣцемъ, и всначалышнѣи- шомъ пастырѣ пастыремъ, благонному Сикстѣ, свѣ- тымъ вселенскіа соборнымъ апостольскіа цркви, вика- ріи надостоннѣишомъ³²⁹</p>	<p>Всеѣтъ сѣтго бѣа пре-изво- леніемъ : – Вселенскому папе великому сѣнѣ всемир- ному свѣтланнику црквино- му свѣтѣ всеѣтомъ и все- насѣтѣишомъ ѡѣцѣ ѡѣцѣ и всначалышнѣишомъ пастырю пастыремъ бжтвомъ сик- тѣ сѣтѣи вселенскіа съборно апльскыа цркви рикарию на- доннѣишомъ³³⁰</p>	<p>Всеѣтъ сѣтго великаго бѣа произволеніи вселенскомъ папѣ великому сѣнѣ все- мирному свѣтланнику цркви- ному свѣтѣ всеѣтомъ и все- насѣтѣишемъ ѡѣцѣ ѡѣцѣ и всначалышнѣишемъ пастырю пастыремъ бжтвомъ сиктѣ сѣтѣи вселенскіа соборнымъ цркви рикарию надостоннѣ- шемъ³³¹</p>

³²⁸ Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 200.

³²⁹ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 225 об.

³³⁰ Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 200.

³³¹ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 225 об. – 226.

³³² ГИМ, Синод–700, л. 297–297 об.

Таблиця 4

Закінчення Синодального фрагмента і відповідні місця в інших списках

Кревський список	Смоленський список	Синодальний список
<p>Шы же вѣрдемъ на свѣтѣи- ший вѣшнй вси ѿ многа- зѣмноу, во благоу разсѣ- дѣннѣи, великоу глѣбинноу премудрости, ꙗко не имѣте вѣри симъ. ѿ тако к томѣ подобнымъ ѿ инымъ про- чимъ вѣщемъ, еже на нас клевещѣтъ не понестиннѣ хотѣши раздражити твоѣ незлюбивоу благоудѣи еже ко намъ, но ꙗки премудръ вселеннѣи пастырь, ѿ оучительный оцѣтъ, мѣсто прѣдси своемѣ всесвѣтломѣ оумѣ, въ разсѣдѣннѣи свѣ- тыхъ истинныхъ писаний ѿде- же ѡбращетсѣ незазорна правда къ намъ, ѿ ко всѣмъ трѣбующимъ благо- словенїѣ твоего свѣтѣаго, послѣдующѣ твоѣе твоего первоначальнѣйшаго пастыря Христа. ꙗко да грядущихъ къ немѣ не ѿгонѣтъ вон, но всѣхъ равнокѣпно милостивѣ къ собѣ прием- летъ ѿ востока ѿ западѣ, севера мора. ꙗко да ѿ немъ возблагословѣтъсѣ всѣ колѣна земнаѣ ѿ вси ꙗзыци ѡблѣжатъ его.³³²</p>	<p>Шы же вѣрдемъ на свѣтѣи- ший вѣшнй ѿ вси ѿ мно- гоу разсѣдѣннѣи великоу глѣ- бинноу премудрости ꙗко не имѣте вѣры си ѿ тако к томѣ по- добнымъ инымъ прочимъ вѣщемъ еже на нас/ кле- вещѣтъ не по истиннѣ хотѣши раздражити твоѣ незлюбивоу благоу мѣ- рѣи еже к намъ : . – По папи премудрѣ пастырь ѿ вселеннѣи оучительны ѿ ѿцѣ мѣсто прѣдси своемѣ всесвѣтломѣ оумѣ : . – В разсѣдѣннѣи стѣи/ истиннѣ писаний ѿде ѡбращетсѣ неза- зорна правѣ к намъ ко всѣмъ трѣбующимъ благо- удѣи твое- го тѣго : . – Послѣдующи своего первоначальнѣйша па- стыря хѣ ꙗко грядущи къ немѣ не ѿгонѣтъ вѣ : . – Нъ всѣ равнокѣпно/ мѣ- тѣ к себѣ приемле ѿ востока/ севера мора ꙗко да ѿ немъ въ блѣвѣтсѣ всѣ колѣна земнаѣ ѿ вси ꙗзыци// ѡблѣжатъ его : . –³³³</p>	<p>И мѣи вѣрдемъ/ на свѣтѣи- шнѣи вси ѿ многау разсѣ- дѣннѣи великоу глѣ- бинноу премудрости ꙗко не имѣте вѣры си ѿ тако кто/мѣ подобнымъ инымъ прочимъ вѣщемъ еже на нас клевещѣтъ не/ по истиннѣ, хотѣши раздражити твоѣ незлюбивоу благоу мѣ- рѣи еже к намъ//но ꙗки премудръ пастырь/ ѿ вселеннѣи оучи- тельны/ ѿцѣ мѣсто прѣдси своемѣ всесвѣтломѣ оумѣ в разсѣдѣннѣи стѣи истиннѣ/ хѣ писаний, ѿде ѡбращетсѣ/ незазорна правѣ к намъ ко всѣмъ трѣбующимъ благо- удѣи твоего тѣго послѣ- дующи своею первоначальнѣй- шѣи пастыря ꙗко грядущи къ немѣ не ѿгонѣтъ вонъ но/ всѣхъ равнокѣпно мѣтѣ к себѣ приемле ѿ востока за/паде севера мора ꙗко да ѿ не въ блѣвѣтсѣ всѣ колѣна земнаѣ ѿ вси ꙗзыци ѡ/ блѣжатъ его : . –³³⁴</p>

333 Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 207.

334 СОКМ, Фонды, № 9907, л. 233 об. – 234.

335 ГИМ, Синод–700, л. 309–309 об.

4. Вторинні джерела

Польський переклад «Послання Мисаїла» 1605 р.

На жаль, досі жоден з упорядників, які намагалися відтворити церковнослов'янський текст «Послання Мисаїла» за Кревським списком, виданий 1605 р., не використував для його відновлення польський переклад цієї грамоти. Це особливо дивує з огляду на те, що перекладачем був сам унійний митрополит, який опублікував свою роботу відразу після видання між 15 та 28 червня 1605 р.³³⁸ підготованого ним же кирилично-го першодруку. Перекладна версія документа, як пригадуємо з присвяти, вийшла, вірогідно, в липні 1605 р.³³⁹ Можливо, Потій перекладав послання паралельно з підготовкою публікації оригінальною мовою. У кожному разі, польська едіція переважно дублює церковнослов'янську, іноді аж до змістового наповнення приміток³⁴⁰ (хоча в польському варіанті коментарі дещо поширеніші)³⁴¹. Зіставлення церковнослов'янського оригіналу з його

³³⁸ Пор.: Г. Я. Галенчанка. *Невядомыя і малавядомыя помнікі*, с. 283; його ж. *Пасланне*, с. 79.

³³⁹ *Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta IV*. Екземпляр із бібліотеки краківського Ягеллонського університету, який, серед інших, було залучено до цього дослідження, довгий час був доступним у Всесвітній мережі за адресою: http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=41431. Його аркуші пронумеровані від руки, починаючи від титульного, який позначено числом 1. На жаль, цей примірник неповний, відтак пагінація закінчується номером 39, тоді як повний, описаний Георгієм Голенченком, містить 43 аркуші. Сторінки, котрих бракує, доповнені за екземпляром ЛННБ, а оскільки в ньому нумерація відсутня, то її подаємо відповідно до буквених позначок на лицьовому боці аркуша, першою в яких є латинська літера «А» (там, де починається переклад тексту послання), а далі на кожному наступному аркуші додається «і» («І»), доходячи до «ііі», відтак іде чистий аркуш, який нумеруватимемо за літерою попереднього, додаючи арабське «4». Наприклад: арк. G 4 зв. – зворот аркуша, наступного після аркуша Giii.

³⁴⁰ Для порівняння процитуємо перші дві примітки з кириличного видання (за публікацією *Архива ЮЗР*). Щодо титулів, якими вихваляють папу Сикста укладачі послання, Іпатій (Потій) вказує: «Зры якіе похвалы и тытулы папе римскому подають» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 200). Цій примітці відповідає на тому ж місці тексту маргінальна примітка в польському перекладі: «Patrz jakie chwały u tytuły papierzowi Rzymkiemu daia» (*Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta IV*, к. 10 v.). Наступна після неї: «Не антыхристом а ни противникомъ церкви Христовой яко геретыкове его называютъ» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 200) також має свій аналог у польському варіанті: «nie antychrystem ani przeciwnikiem cerkwie chrystusowej, jako go heretykowie nazywaią» (*Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta IV*, к. 10 v.).

³⁴¹ Так, коментуючи особу князя Михаїла, брата польського короля, Іпатій (Потій) робить примітку, якої немає в кириличному виданні (можливо, тоді він ще не знав докладніших даних про того вельможу і тільки перед виходом польського перекладу зміг, як йому здавалося, ідентифікувати цю особу): «Syn Zygmuntow, ktorego wspomina

польськомовною версією дозволяє (з певними застереженнями) відновити текст коментарів Потія, які були наявні в кириличному першодруці, але не ввійшли до видання С. Голубева через брак відповідних сторінок (текст котрих додано за публікацією А. Петрушевича).

Оскільки переклад є вторинним джерелом, він застосовувався здебільшого як допоміжний засіб, разом з іншими свідченнями. Проілюструємо це на прикладі такого звороту: «Аки пчелный сотъ от многоцвѣтущихъ цвѣтовъ собравше, ищуще принести духовный мед во многочисленныхъ и дивнѣ нѣкако устроеныхъ во воскоставныхъ пчелныхъ сосудѣхъ». І в едиції С. Голубева³⁴², і в римському виданні³⁴³ тут, попри промовистий контекст, замість «духовний мед» подано «духовний меч», тоді як у А. Петрушевича правильно: «духовный медь»³. Про те, що у Кревському списку вживалося саме слово «мед», а не «меч», переконує якраз наведений у польському варіанті відповідник: «miód duchowny»³⁴⁴.

Ще вагомішою виявилася роль цього перекладу при відтворенні оригіналу «Послання Мисаїла» в іншому випадку. У звороті «внемже елико Сыновнѣ Духова разве родства» слово «разве» пропущено і в Смоленському списку³⁴⁵, і в усіх републікаціях Кревського³⁴⁶, за винятком здійсненої А. Петрушевичем³⁴⁷. Однак свідчення останнього, виданого на основі пізніших списків з першодруку, було замало для того, щоби внести відповідне виправлення. Ваги йому додало вжите в польському тексті «oprocъ» («разве»): «w nim że cokolwiek synowo iest у Duchа świetego oprocъ urodzenia»³⁴⁸.

А ось зразок пізнішої помилки, яка потрапила в усі видання пам'ятки з Крева і була виправлена в критичній едиції тільки завдяки польському перекладу: «многиа бо у Отца небеснаго обители суть по мере дарования комуждо раздѣлени. А тобѣ сия вся от вышняго Бога небесна дарования комуждо разделены уручена суть»³⁴⁹. Як бачимо, після слів «небесна

Strijkowski) (*Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta IV*, k. 9 v.). Лише в польському варіанті знаходимо і примітку про пана Олександра Солтана з його загадковою відзнакою («ушьпанский златаго стрыха носитель»): «To jest luzon albo aurey weleris», тобто ця відзнака ототожнюється з орденом Золотого руна, оскільки латиною «золоте руно» – «aureum vellus», у родовому – «aurei velleris» (Іпатієм (Потієм) помилково пропущено одне «l».) (*Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta IV*, k. 10).

³⁴² *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 207.

³⁴³ *МУН*, т. 9–10, с. 13 (№ 4).

³⁴⁴ *Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta IV*, k. 18 v.

³⁴⁵ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 242.

³⁴⁶ «внем же елико Сыновнѣ Духова родства» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 214; *МУН*, т. 9–10, с. 18 (№ 4)).

³⁴⁷ *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 13.

³⁴⁸ *Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta IV*, k. 25 v.

³⁴⁹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 221.

дарования» переписувач, який робив копію з Потієвого першодруку, автоматично написав ще раз «комуждо разделеный», що вдруге слідувало за тим самим словом («дарования комуждо раздѣлены» – «небесна дарования комуждо разделены оуручена суть»). Згодом цю помилку повторив А. Петрушевич³⁵⁰, а за ним (позаяк у примірниках 1605 р. бракувало відповідного аркуша³⁵¹) і С. Голубєв, звідти така дитографія перейшла до видання МУН, яке переважно опиралося публікацію С. Голубєва³⁵². У Смоленському списку цього огріху немає³⁵³, проте він містить так багато лакун, що виникає сумнів, чи й тут ці слова не випадково опущені через помилку переписувача. Вирішити складну текстологічну проблему знову допоміг переклад Потія, котрий доводить, що у вихідному тексті цієї частини речення все ж не було: «abowiem wielie iest mieszkania u Oycа niebieskiego wedłuk miary darow kaźdemu rozdzielone a tobie to wszystko od naywyższego Boga у niebieskich darow poruczono iest»³⁵⁴. Така ситуація, за якої саме свідчення Потієвого перекладу польською мовою ставало вирішальним під час реконструкції автентичного тексту Кревського списку, повторювалася неодноразово.

Здається, єдиним випадком, коли довелося покладатися лише на польське видання, було відновлення т. зв. *inscriptio* на початку послання. Так, в *Архив ЮЗР* після наданої Потієм назви твору («Поселство до папежа») слідує відразу перелік підписантів (А. Петрушевичем, як ми знаємо, перенесений на кінець). У збірнику СОКМ–9907 цей перелік, який відкриває «Послання Мисаїла», наводиться безпосередньо за ставленою грамотою від константинопольського патріарха для київського митрополита Йони II. Що ж до Синодального списку, то в ньому взагалі не вказано осіб, котрі підписали документ, натомість одразу подається основний текст («Всеїх стїго великаго Бѣа»³⁵⁵). І тільки в польському перекладі після назви Мисаїлової грамоти, але ще перед переліком підписантів віднаходимо ім'я адресата: «Błogosławionemu Sixtowi Papieżowi świętego powszechnego Kościoła Apostolskiego Pasterzowi pasterzow»³⁵⁶. Докладніше автентичність цього фрагмента буде обґрунтовано в окремому розділі, при дослідженні структури «Послання Мисаїла». Наразі лише зауважимо, що, найімовірніше, з невідомих причин така важлива складова частина грамоти не ввійшла до кириличного видання. Хоча цілковитої впевненості стосовно її відсутності там усе ж не маємо, адже до жодної з републікацій церковнослов'янського

³⁵⁰ *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 18.

³⁵¹ «32 л. печатается по изданию Петрушевича» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 220).

³⁵² МУН, т. 9–10, с. 22 (№ 4).

³⁵³ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 249 об.

³⁵⁴ *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 32.

³⁵⁵ Пор.: О. Русина. Мисаїлове послання, с. 291.

³⁵⁶ *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 9.

тексту Кревського списку не потрапила також присвята Льву Сапізі, яка точно була в едиції 1605 р.

«Послання до архієпископа Макарія»

У розпалі полеміки навколо Берестейської унії, одним із найпереконливіших аргументів на користь якої слугувало «Послання Мисаїла», слуцький протопіп Андрій Мужилівський висунув відмінну від інших теорію його походження. В опублікованому 1629 р. творі «*Антидот*»³⁵⁷ він стверджував, що грамота насправді є компіляцією на основі звернення якогось невідомого автора до архієпископа Макарія³⁵⁸: «Ми знаходимо цей лист у наших старих писаних книгах, але не від Руси до папи, а від одного, що був у Москві у в'язниці, до митрополита московського Макарія: аби вставився за ним перед великим царем московським Іваном»³⁵⁹.

Пізніші дослідники, все більше схилиючись до думки, що «Послання Мисаїла» є автентичним твором, про тезу православного полеміста забули, а М. Грушевський навіть прямо сугерував, що теорія А. Мужилівського була лише спробою нейтралізувати аргументи унійної сторони³⁶⁰. Щойно декілька років тому вдалося ідентифікувати текст, на який свого часу покликався цей полеміст, а також довести, що насправді саме лист, який А. Мужилівський уважав первинним, є компіляцією на основі Мисаїлової грамоти³⁶¹. Цим компілятивним твором виявилось «Послання опального до новгородського архієпископа Макарія», вперше видане Іваном Добротворським науково-популярним методом у «*Православном собеседнике*» 1863 р.³⁶² Цю пам'ятку було віднайдено у рукописі, котрий колись належав бібліотеці Соловецького монастиря, переданій потім Казанській духовній академії, де він зберігався під номером Сол. 902 і де з ним і ознайомився І. Добротворський. Після революції 1917 р. згадана монастирська збірка стала власністю Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі, в якій рукопис Сол. 902 отримав свій теперішній шифр Сол. 902/1012. Це збірник

³⁵⁷ А. Mużyłowski. *Antidotum*.

³⁵⁸ Владика Макарій (бл. 1482–1563) – архієпископ новгородський (1526–1542), митрополит московський (1542–1563); проголошений святым у 1988 р.

³⁵⁹ А. Mużyłowski. *Antidotum*. Цит. в українському перекладі за: М. С. Грушевський. *Історія української літератури*, т. 6. Київ 1995, с. 449.

³⁶⁰ «Автор („*Антидоту*” (Мужилівський. – Н. 3.) [...] робить таку небезінтересну спробу одвести посольство Мисаїла до папи Сікста) (М. С. Грушевський. *Історія української літератури*, т. 6, с. 450).

³⁶¹ Н. Заторський. Ревізія московської версії походження «Послання Мисаїла», с. 294–312.

³⁶² И. М. Добротворский. Послание опального к новгородскому архиепископу Макария // *Православный собеседник* 3 (1863) 406–420.

змішаного змісту, датується XVII ст., у чверть аркуша (розмір палітурки – 212×160 мм), на папері, загалом 406 арк. «*Послання до Макарія*» написане скорописом і вміщене на арк. 342–359³⁶³. Публікатор також детально дослідив структуру компіляції в порівнянні з вихідним твором, «*Посланням Мисаїла*», та довів, що вона є дуже скороченою³⁶⁴ та дещо видозміненою його редакцією. Також було висловлено припущення (з наведенням відповідної аргументації), що укладачем був князь Іван Федорович Більський (Бельський), син одного з підписантів Мисаїлового листа³⁶⁵.

З огляду на безсумнівну первинність «*Послання Мисаїла*», а також те, що «*Послання до Макарія*» було створене на його основі, видається доречним залучити Макаріївську редакцію Мисаїлового листа як додаткове джерело при випрацюванні критичного тексту оригінального твору. Звісно, за тієї умови, що компіляція постала на підставі не безпосередньо Кревського чи Смоленського списків «*Послання Мисаїла*», а іншого (в ідеальному випадку – ранішого) джерела. З'ясувати ж питання щодо протографа «*Послання до Макарія*» та доцільності його використання під час реконструкції архетипу «*Послання Мисаїла*» дасть змогу лише докладний текстологічний аналіз, результати якого буде представлено далі.

Послання митрополита Йосифа до папи Олександра VI

«*Послання до архієпископа Макарія*» було не єдиним твором, спорідненим із Мисаїловою грамотою. 1500 року київський митрополит Йосиф (Болгаринович) надіслав до папи Олександра VI листа, у котрому теж простежуються дослівні текстові повтори документа 1476 р. Оскільки церковнослов'янський текст грамоти митрополита Йосифа не зберігся, можемо послуговуватися тільки її латинським перекладом, який уперше опублікував науково-популярним методом Августин Тайнер у «*Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*»³⁶⁶ 1861 р. Через наявність помилок у цій едиції, документ

³⁶³ Науково-критична едиція цієї пам'ятки в: Н. Заторський. «*Послання до Новгородського архієпископа Макарія*», с. 393–400.

³⁶⁴ Попри скорочення, «*Послання до Макарія*» містить фрагменти з цілого тексту «*Послання Мисаїла*», а не лише з якоїсь його частини, тому Синодальний фрагмент не міг служити джерелом для його компіляції.

³⁶⁵ У статті помилково вказано, що лист Мисаїла підписав дід Івана Федоровича Більського, хоча «Феодор (Теодор) з Білої» – це, безсумнівно, його батько. Відповідно, внук великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича Іван Володимирович Більський був не прадідом, а дідом Івана Федоровича Більського. Див.: Н. Заторський. «*Послання до Новгородського архієпископа Макарія*», с. 386. Пор.: Бельский Федор Иванович // *Русский биографический словарь: в 25 т. т. 3. Санкт-Петербург 1908*, с. 674–675; Бельский Иван Федорович // там само, с. 667–670.

³⁶⁶ A. Theiner. *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiae illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis*, т. 2. Romae 1861,

було перевидано науково-критичним методом в «Українському археографічному щорічнику» за 2017 р.³⁶⁷ Одночасно подавалася й детальніша інформація стосовно кодикології та палеографії збірника Arm. XXXII 21, у якому є цей латинський текст. Так, усупереч думці польських дослідників С. Кутшеби та о. Яна Фіялека, формат кодексу не *in quarto*, а *in folio* (2°), а теперішні розміри аркушів 298×205 мм – це наслідок їхнього обрізання при оправленні в картонну палітурку, вочевидь, у XIX ст.³⁶⁸ Рукопис із 20 зошитів, по 6 (рідше по 5 або 7) зігнутих удвоє аркушів у кожному, що дає 12 (іноді 10 або 14) аркушів в одному зшитку та всього 227 аркушів у збірнику. Водяний знак – переважно корона (схожий Briquet 4911), лише в сьомому зошиті – кабан (подібний Briquet 13574 та Briquet 13576). Кодекс був укладений Еразмом Цьолеком (Вігелієм), учасником посольства, котре возило до папи Олександра VI грамоту митрополита Йосифа, і доповнювався в часі наступних відвідин Рима цим польським гуманістом. У рукописі відсутні інші почерки, а отже, Е. Цюлек був єдиним його автором. Аналіз поміток і філіграней збірника, а також біографічних даних укладача дозволив встановити, що рукопис постав між 1501 і 1518 рр.³⁶⁹

На спорідненість обидвох текстів, адресованих римським понтифікам, «Послання Мисаїла» та «Послання Йосифа», звернув увагу ще митрополит Макарій (Булгаков) у своїй «Истории Русской Церкви». Зокрема, він зазначає: «...при читанні грамоти Йосифа неможливо не відчути, що він мав під руками подібну ж грамоту митрополита Мисаїла, писану в 1476 р. до папи Сикста IV, оскільки не лише повторює думки з неї, але деякі висловлює тими ж словами та зворотами, хоча взагалі грамота Йосифа незрівнянно коротша»³⁷⁰. Структура згаданих запозичень досліджується в супровідній статті до перевиданої пам'ятки³⁷¹. На підставі вивчення обох послань було зроблено висновок про те, що Йосифове послання становить собою ще одну редакцію Мисаїлового, тому, взявши до уваги ім'я укладача та відправника, грамоту Йосифа запропоновано називати Йосифівською редакцією «Послання Мисаїла», а твори, об'єднані спільною текстовою базою Мисаїлової грамоти – корпусом Мисаїла³⁷².

с. 267–268 (№ 296). Це видання А. Тайнера було повторене Юліаном (Пелешем) у 1881 р.: J. Pelesz. *Geschichte der Union*, т. 1, с. 481–483.

³⁶⁷ Н. Заторський. Елементи «Послання Мисаїла» в «Посланні митрополита Йосифа до папи Олександра VI», с. 643–648.

³⁶⁸ Там само, с. 641.

³⁶⁹ Там само, с. 639–642.

³⁷⁰ Макарій (Булгаков). *История Русской Церкви*, кн. 5, с. 70.

³⁷¹ Н. Заторський. Елементи «Послання Мисаїла» в «Посланні митрополита Йосифа до папи Олександра VI», с. 632–637.

³⁷² Там само, с. 637–638.

Там же повідомляється, що, згідно з ремарками в рукописі Агм. XXXII 21, оригінал був написаний церковнослов'янською мовою, а переклад латиною здійснив посол митрополита Йосифа Іван Сопіга. Далі подано повний український переклад «*Послання митрополита Йосифа*», що ґрунтується не лише на латинському варіанті, але враховує також елементи, запозичені до нього з «*Послання Мисаїла*»³⁷³ церковнослов'янською мовою. Позаяк у розпорядженні науковців є тільки латиномовний текст Йосифової грамоти, то при її залученні вимагається особлива обережність, хоча, безперечно, вік та генеза цієї пам'ятки надають їй значної джерельної цінності.

Наведемо кілька прикладів значущості свідчень «*Послання митрополита Йосифа*» для підготовки критичного тексту «*Послання Мисаїла*». У виданнях Кревського списку побутує зворот: «тако бо угодень естъ, во всѣмъ первосвятитель, по писанію»³⁷⁴. Так само є й у «*Посланні до архієпископа Макарія*»³⁷⁵, хоча з погляду синтаксису це не зовсім правильно. Натомість у Смоленському й Синодальному списках уживається «тако оубо»³⁷⁶. Дещо прояснює ситуацію звернення до біблійного першоджерела, яке тут парафразується: «таковъ намъ подобаше пръвоѣщенникъ»³⁷⁷. Напевно, в «*Посланні Мисаїла*» первісно було саме «таков оубо», а літера «в» була надрядковою, відтак утратилася, що й спричинилося до появи всіх інших варіантів. Остаточо підтвердив це власне латинський текст «*Послання Йосифа*», в якому читаємо «talis enim decebat, ut nobis esset Potifex»³⁷⁸ – «таковъ оубо...». Загалом же Йосифова грамота використовувалася доволі обмежено, оскільки її обсяг, у порівнянні з Мисаїловою, досить невеликий.

Святе Письмо церковнослов'янською мовою

Для відтворення оригіналу грамоти Мисаїла було залучено і Святе Письмо, уривками з якого – чи то у формі прямих цитат, джерело котрих автори називають, чи, частіше, у формі алюзій та парафраз – рясніє це послання. За спостереженням Анатолія Алексеєва, «функціонуванню цитат із біблійних книг у слов'янських середньовічних текстах приділяється відносно серйозна увага. Відомо, що цитати є важливим стильовим фактором, одним із головних елементів „етикетного стилю” (термін Д. С. Ліхачова), в тексті вони відіграють роль стилістичного ключа (термін R. Picchio)»³⁷⁹.

³⁷³ Н. Заторський. Елементи «Послання Мисаїла» в «Посланні митрополита Йосифа до папи Олександра VI», с. 637–638.

³⁷⁴ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 201.

³⁷⁵ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 345.

³⁷⁶ ГИМ, Синод–700, л. 299 об.; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 227.

³⁷⁷ *Євр.* 7, 26 // НИОР РГБ, Рук. № 79 (87), л. 278.

³⁷⁸ А. Theiner. *Vetera monumenta*, с. 267.

³⁷⁹ А. А. Алексеєв. *Текстология славянской Библии*, с. 69.

Сьогодні, щоправда, неможливо встановити, яким саме Святим Письмом послуговувалися укладачі грамоти. Адже на час постання Мисаїлового листа не існувало єдиного видання Біблії, кодифікованого в одній книзі³⁸⁰. Священні тексти були відомі як простим вірним, так і руським книжникам переважно з богослужбових книг: Євангелія, Апостола, Псалтиря, Паремійника та ін.³⁸¹, різні переклади та списки яких використовувалися нерозпаралельно³⁸². Тому для звірення фрагментів зі Святого Письма у нашій праці задіяно давні рукописи окремих священних книг, а також ранні едіції Біблії церковнослов'янською мовою. Так, наприклад, для звірки тексту псалмів вирішено звернутися до *Київського Псалтиря*³⁸³, який постав майже на століття раніше від послання (у 1397 р.), а також *Псалтиря*, який постав у Києво-Печерській лаврі 1474 р.³⁸⁴, у той самий період, коли створено й «*Послання Мисаїла*», що репрезентує поширений тоді варіант Книги псалмів. У великій пригоді стали і рукописи з фондів Російської державної бібліотеки, які походять із тієї ж доби, що й Мисаїлова грамота: Апостоли, Євангелія та інші частини Святого Письма, літургійні й богословські тексти. У деяких сумнівних випадках зважалося й на свідчення манускриптів із XVI ст. Біблійні цитати перевірялися також за Острозькою Біблією³⁸⁵, при укладенні котрої нові переклади залучалися переважно тільки в тому разі, коли їхніх аналогів не було в Київській митрополії (тобто насамперед мова йде про второканонічні книги). Знадобилися у роботі й *Апостол* та *Псалтир*, видані Франциском Скориною у Вільні на початку XVI ст. Ці стародруки (і видання Ф. Скорини, і *Острозька Біблія*) важливі передовсім тому, що з'явилися вони на тій самій території та в тому ж середовищі, що й «*Послання Мисаїла*», тобто близькі до нього в цих аспектах. Покликаючись на Святе Письмо, завжди вказуватимемо, про який саме текст ідеться та, за потреби, як виглядають паралельні місця в інших едіціях чи рукописах Біблії.

Аби наочно продемонструвати значущість священних текстів як незамінного джерела для реконструкції архетипу «*Послання Мисаїла*», подамо декілька прикладів. Ось, скажімо, зворот, де в Крєвському списку є явна

³⁸⁰ Так, роботу над т. зв. Геннадієвою Біблією було завершено лише на кінець 1490-х рр., але й тоді ця збірка священних текстів як одна книга не набула масового поширення. Див.: А. А. Алексеев. *Текстология славянской Библии*, с. 195–201.

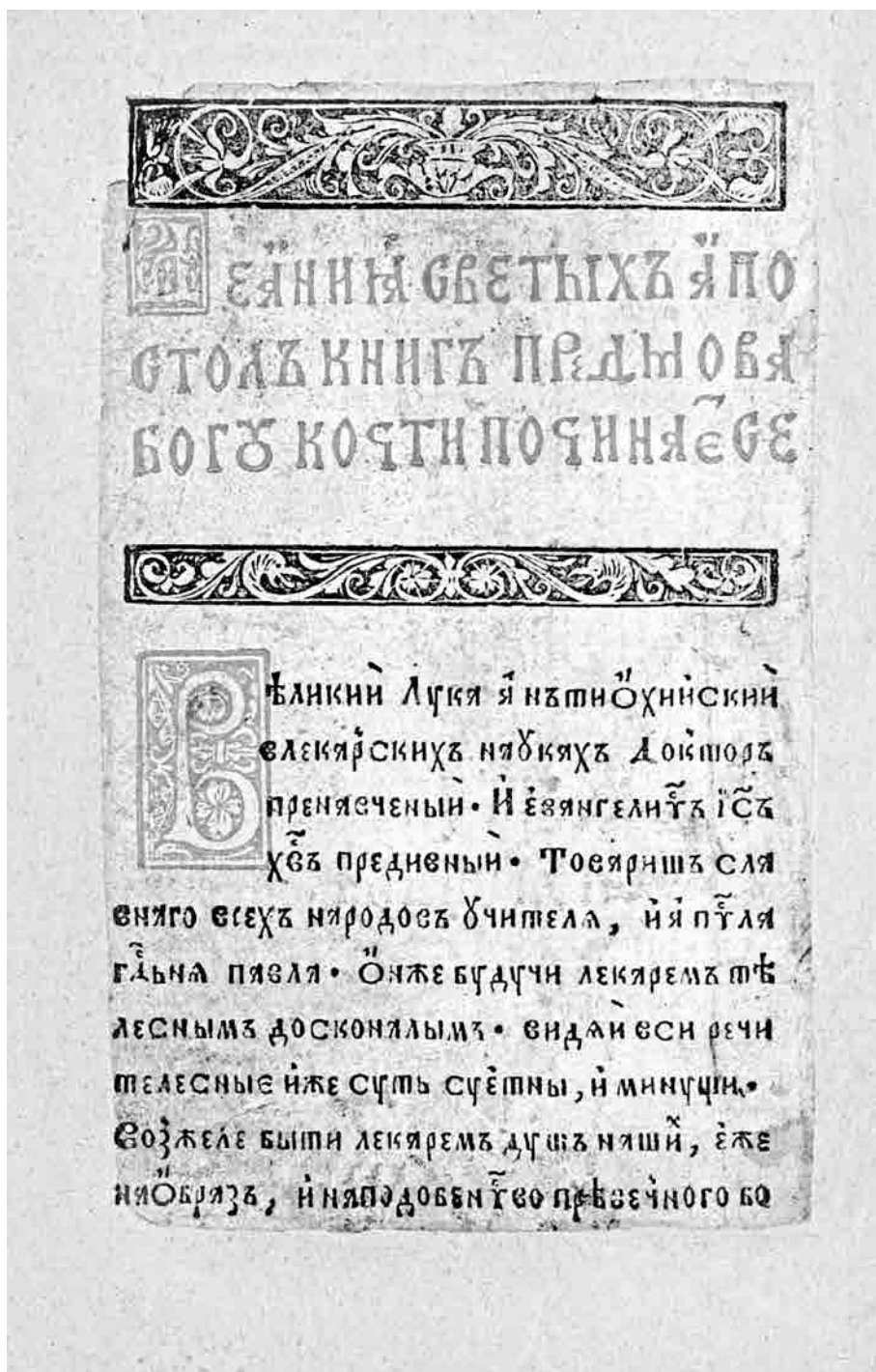
³⁸¹ Там само, с. 13–42.

³⁸² Там само, с. 131–216.

³⁸³ *Киевская псалтирь 1397 года из Государственной Публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде [ОЛДП F6]*. Москва 1978 (факсимільне видання).

³⁸⁴ *Псалтир*. Києво-Печерська Лавра. 1474 р. // НИОР РГБ, ф. 173.І, Рук. № 7 (69).

³⁸⁵ *Библія сирьч книги ветхаго и новаго завѣта, по языку словенску* (далі – *Острозька Біблія*). Острог 1581.

Перша сторінка Апостола Франциска Скорини. Вільно, [1525 р.]

тавтологія: «ибо Господне есть благословеніе на людех твоих, и благословеніе твое от нынѣ и до вѣка»³⁸⁶. Натомість Смоленський та Синодальний списки дають у першій частині «ибо Господне есть спасение»³⁸⁷. Відповісти на запитання, що ж було в первісному варіанті, допомагає Святе Письмо. Як з'ясується, цитований тут 9-й стих 3-го псалма звучить саме «Гни̑ єсть̑ сп̑ни̑ и̑ на̑ людех̑ твоих̑ бл̑вны̑ твоє»³⁸⁸ (в *Острозькій Біблії* аналогічно: «Гни̑ єсть̑ сп̑ни̑, и̑ на̑ людех̑ твоих̑ бл̑г̑лвни̑ твоє»³⁸⁹). Відтак варіант із Кревського списку «ибо Господне есть благословеніе на людех твоих, и благословеніе твое» було визнано помилкою переписувача й за основу взято версію обидвох інших списків.

Розглянемо інший приклад. У фразі «понеже бо Богъ въ тяжестехъ его знаемъ єсть егда заступаєть и»³⁹⁰ слово «єсть» відсутнє як у Смоленському³⁹¹, так і в Синодальному³⁹² списках. Для встановлення автентичності такої вставки у Кревському довелося зазирнути до Книги псалмів, звідки й запозичено цей уривок. У псалмі 47, 4 читаємо в *Київському Псалтирі*: «бѣ въ тяжитѣ̑ его̑ знаимъ̑ єсть̑ егда̑ заступаєть̑ и»³⁹³. Так само і в *Острозькій Біблії*: «бѣ въ тяжитѣ̑ его̑ знаимъ̑ єсть̑, егда̑ заступаєть̑ и»³⁹⁴. Тому це слово було залишено як частину автентичного тексту грамоти, відповідно до свідчення пам'ятки з Крева та тексту псалма.

Дещо складніше виявилось відновити оригінальну форму речення «Сего ради аще и ходимъ подь с̑нію с̑ни смертныя князя сего прежде реченнаго власти воздушныя и не убоимся зла яко с нами Господь єсть самъ»³⁹⁵. У цьому місці простежується ціла низка розбіжностей між усіма списками. Зокрема, підсилювальна частка «и» чітко прописана в Крев-

³⁸⁶ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 204; *МУН*, т. 9–10, с. 11 (№ 4); *Соборное послание русско-го духовенства и мирян*, с. 4.

³⁸⁷ Пор.: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 230; ГИМ, Синод–700, л. 304. Коментар: О. Русина. Мисайлове послання, с. 294.

³⁸⁸ *Киевская псалтирь*, л. 4 об. Нумерація сторінок подається відповідно до вказаної у виданні (йдеться про арабські числа, проставлені у факсимільному виданні на лицьовій стороні кожного аркуша вгорі ліворуч, а не пагінація в самому рукописі вгорі праворуч). Так само і в *Псалтирі* 1474 р. з Києво-Печерської лаври: НИОР РГБ, ф. 173.І, Рук. № 7 (69), л. 3.

³⁸⁹ *Острозька Біблія*, пс. 3, 9.

³⁹⁰ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 204.

³⁹¹ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 230 об.

³⁹² ГИМ, Синод–700, л. 304 об. – 305.

³⁹³ *Киевская псалтирь*, л. 64 об. Пор. *Псалтирь* 1474 р.: «бѣ в тяжестехъ знаемъ єсть егда заступаєть и» (НИОР РГБ, ф. 173.І, Рук. № 7 (69), л. 25 об.).

³⁹⁴ *Острозька Біблія*, пс. 47, 4.

³⁹⁵ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 204; *МУН*, т. 9–10, с. 11 (№ 4); *Соборное послание русско-го духовенства и мирян*, с. 4–5.

ському та Смоленському, а в Синодальному фрагменті її немає: «аще ходимь»³⁹⁶. У відповідному псалмі (22, 4), парафразою на який став аналізований зворот, така частка здебільшого наявна: «аще бо и поиду посрѣди сѣни смѣртныя не оубоюся зла яко ты съ мною еси»³⁹⁷. Тож її було додано також у пропонований критичний текст, спираючись на свідчення Кревського та Смоленського списків і псалма 22.

Друга відмінність полягає в тому, що ані у Смоленському, ані в Синодальному списку не вживається слово «зла», яке знаходимо в цьому реченні у Кревському, а є просто «не оубоимся яко с нами Господь»³⁹⁸. І хоча синтаксично такий варіант теж можливий, перевагу було надано Кревському збірнику, оскільки в усіх залучених до порівняння біблійних текстах: «не оубоимъ зла яко ты мною еси»³⁹⁹. Відсутність лексеми в обох згаданих списках розцінено як лакуну, що існувала в протографах⁴⁰⁰, на основі котрих постали Смоленський та Синодальний списки (розгорнутіше про це далі).

З останнього прикладу чудово видно, наскільки важливими є цитати й парафрази Святого Письма. І не випадково в Синодальному фрагменті слово «Господь» було змінено на «Бог»: «и не оубоимся, яко с нами Бог есть сам»⁴⁰¹. Цілком імовірно, що через брак слова «зла», яке слугує своєрідним маркером і дозволяє відчитати парафразу на пс. 22, переписувач Синодального списку побачив тут парафразу іншого священного тексту – Іс. 8, 10. Цей стих досить відомий, бо ним закінчується одна з паремій, що неодноразово виголошується в навечір'я і в саме свято Різдва Христового: «слово еже аще възглете не имат пребыти в васъ яко с нами бѣ»⁴⁰² (у Синодальному

³⁹⁶ ГИМ, Синод–700, л. 305 об.

³⁹⁷ НИОР РГБ, ф. 173.І, Рук. № 7 (69), л. 12. Там само і в *Острозькій Біблії* та *Київському Псалтирі*, а також у рукописному Псалтирі, що постав бл. 1500 р. (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 46 (838)), хоча там усюди слова «сѣни смертныя» стоять у множині: «сѣней смертныхъ». Пор.: Псалтир і Євангеліє бл. 1500 р. (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 46 (838), л. 4). Тільки в одному з рукописних псалтирів XV ст., який теж було залучено до звірки текстів Святого Письма, виявляємо цей зворот без підсилювальної частки «и». Див.: Псалтир XV ст. (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 3 (2006), л. 29 об.).

³⁹⁸ Пор.: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 231. У Синодальному аналогічно, лише замість «Господь» – «Бог», пор.: ГИМ, Синод–700, л. 305 об.

³⁹⁹ *Киевская псалтирь*, л. 29 об. – 30.

⁴⁰⁰ З огляду на те, що Ліхачов розрізняє поняття антиграфа (на означення безпосереднього джерела, з якого велось копіювання певного списку) та протографа (яких в історії певного джерела може бути кілька і які відображають усю історію постання пам'ятки, від першої аж до останньої ланки), будемо вживати ці терміни саме в такому значенні. Пор.: Д. Ліхачев. *Текстология*, с. 146.

⁴⁰¹ ГИМ, Синод–700, л. 305 об.

⁴⁰² *Мінея служебна*. Кінець XV ст. (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 32 (1998), л. 187; див. також: там само, л. 179).

збірнику: «и не оубоимся як с нами бѣ ес самъ»⁴⁰³). Навіть більше, вираз «яко с нами Бог» – це рефрен, який постійно лунає на великому повечір'ї: «Съ нами богъ разумеите языцы и покарайтесь яко с нами богъ»⁴⁰⁴, після чого цей приспів «яко с нами богъ» додається до кожного зі стихів тексту пророка Ісаї, а відтак співається тричі повністю.

Третя розбіжність, котру помічаємо в цьому реченні, поряд зі змінним порядком написання слів, така: у Кревському списку – «яко сам Господь с нами есть», у Смоленському – «яко с нами Гсѣ ес самъ», а в Синодальному – «як с нами бѣ ес сам». Про причину заміни «Бог» на «Господь» уже щойно йшлося. А стосовно порядку слів, то, вочевидь, в антиграфі, з якого переписувалися останні два збірники, було переставлено місцями «Господь» і «сам». Смоленський список зберіг попередню форму написання, тоді як укладач Синодального «виправив» це місце, сприйнявши його як цитату з Ісаї та парафразу прокімена повечір'я Різдва (про те, що цей переписувач втручався у вихідний текст, свідчать також інші численні виправлення). Тому для відновлення оригіналу послання суттєве значення мав не лише Кревський список, який відобразив відмінну генеалогічну традицію (про це далі), але й текст псалма. А в ньому слово «Бог» не фігурує жодного разу, зате слово «Господь» відкриває вказаний псалом: «Гѣ пасеть мя»⁴⁰⁵. Що ж до структури речення, то попри те, що це не пряма цитата, порядок слів було відтворено за Кревським списком, що найближчий у цьому плані до псалма, котрий тут парафразується: «яко ты съ мною еси»⁴⁰⁶ (пс. 22, 4). Очевидно, при перефразуванні замість займенника «ты» було використано словосполучення «самъ Господь», далі наведено відповідник до «со мною» – «с нами», і, врешті-решт, у зв'язку зі зміною способу мови про Господа з другої особи на третю (в другій особі автор послання звертається до папи Сикста), замість дієслова «еси» вжито «есть». Таким чином, проаналізувавши цей уривок у всіх трьох списках та зіставивши їх із псалмом, який слугував для нього субстратом, варіант Кревського списку було визнано за кращий: «яко ты съ мною еси» (пс. 22, 4) – «яко самъ Господь с нами есть» («Послання Мисаїла»).

Важливість опертя не просто на біблійні тексти, а саме на біблійні тексти того часу, коли з'явилася Мисаїлова грамота, дуже наочно ілюструє наступний фрагмент із Кревського списку: «понеже бо едіноя главы Христа все тѣло хрестіаньскихъ всихъ душъ составленіе истькменно крещеніемъ

⁴⁰³ ГИМ, Синод–700, л. 305 об.

⁴⁰⁴ *Часословець*. Вільно [1522], арк. 39–39 зв.

⁴⁰⁵ *Киевская псалтирь*, л. 29 об.

⁴⁰⁶ *Острозька Біблія*, Пс. 22, 4.

води и святого Духа»⁴⁰⁷. Проблема цього звороту в тому, що, згідно із синтаксисом, іменник тут недоречний. Та, незважаючи на це, в усіх списках Мисаїлового листа бачимо іменник «составленіє», а після нього – дієприкметник «истькменно» в усіх кириличних виданнях Кревського списку, а в Синодальному і Смоленському списках – прислівник «истинно»⁴⁰⁸ (цікаво, що в польському перекладі Потія теж уживається відповідник до «истинно»: «wszystko ciało krześciańskich wszystkich dusz iest zbudowane prawdziwe krzstem wody y świętego ducha»⁴⁰⁹). Якщо покладатися тільки на свідчення Смоленського й Синодального збірників, підсилених польськомовною версією тексту, то довелось би прийняти, що помилку допустили в церковнослов'янському виданні пам'ятки з Крева, надрукувавши «истькменно» замість «истинно», а в польському перекладі митрополит її виправив. Проте синтаксис цього речення вимагає на першій позиції не іменника, а дієслова або дієприкметника (тож перекладаючи Потій і змінив іменник «составленіє» на дієприкметник пасивного стану минулого часу «составлено(е)» – «zbudowane»). Щоб з'ясувати, що ж було в архетипі документа, звернемося до Еф. 4, 16, парафразою якого є той зворот. В *Острозькій Біблії* він звучить так: «иже естъ глава х̄с̄ из негоже все т̄ло с̄с̄тавляемо и счин̄ѡваемо»⁴¹⁰. Тобто обидва слова, як переконуємося, справді є дієприкметниками пасивного стану теперішнього часу. Однак пояснити, як «и счин̄ѡваемо» перетворилося на «истькменно», наразі неможливо, тому дослідимо й інші тексти, котрі містять цей уривок з Послання до ефесян. В *Апостолі Скорини* ті дві лексеми також виступають дієприкметниками пасивного стану, але вже в минулому часі: «иже е̄с̄ глава наша х̄с̄, изъ негожто все т̄ло, члонки составлено и споено»⁴¹¹. Звідси випливає, що замість іменника «составленіє» в грамоті Мисаїла первісно був дієприкметник «составлено(е)». Та це не вирішує проблеми другого слова і синтаксису цілого звороту. В рукописному Апостолі, який постав між 1464 та 1468 рр., на місці другої лексеми – вже інший дієприкметник пасивного стану, при цьому разом із попереднім вони стоять у теперішньому часі: «с̄с̄тавляемо и слагаемо»⁴¹². І щойно ще один рукописний Апостол XV ст. дає відповідь на питання, яким же насправді було в оригіналі оте сумнівне слово, котре в кириличному виданні Кревського списку передано як «истькменно». Так, у читанні на четвер 17 тижня по Зісланні Святого Духа віднаходимо цей

⁴⁰⁷ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 205.

⁴⁰⁸ ГИМ, Синод-700, л. 306 об.; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 231 об.

⁴⁰⁹ *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, k. 16.

⁴¹⁰ *Острозька Біблія*, Еф. 4, зач. 225, арк. 46 зв.

⁴¹¹ *Апостол*. Вільно [1525], арк. 106.

⁴¹² *Апостол* // НИОР РГБ, 304.I, Рук. № 79 (87), л. 153.

вираз у такому звучанні: «составлено и стокмено»⁴¹³. Спільнокореневі з цією формою лексеми витлумачуються у словнику Даля: «стокать = соткать», «стокаете» – «тчете»⁴¹⁴. Отож «стокмено» означає «зіткано», що ж стосується варіанта «стькменно», то в рукописах часто трапляється заміна «о» на «ъ» як наслідок II ПСлВ. А отже, можемо впевнено ствердити, що обидва слова в архетипі «*Послання Мисаїла*» були дієприкметниками пасивного стану минулого часу: «составлено(е) и стькменно». Готуючи кириличне видання, Потій укотре неправильно поділив написаний без пробілів текст, приєднавши до дієприкметника «стькменно» сполучник «и» й утворивши в такий спосіб дієприкметник «истькменно» (похідний від старорукраїнського «истокмити», себто «домовитися»⁴¹⁵, що зовсім не відповідає контексту). Тому в критичному тексті замість «составленіе» буде подано «составлено(е)», згідно з біблійним першоджерелом, і відділено «и» як сполучник перед дієприкметником «стькменно». Побутування ж слова «истинно» в традиції Смоленського й Синодального списків розглядається нами як результат помилкового відчитання писцем або слід раннього переправлення незрозумілої лексеми на зрозумілу, як, вочевидь, «виправив» її згодом і митрополит Потій при перекладі послання польською мовою.

Чи не єдиним випадком, коли довелося відступити від усіх наявних у збірниках варіантів тексту й віддати перевагу свідченню Святого Письма, є топонім у фразі «оснежихомъ въ Силуамлей купели святаго Троици»⁴¹⁶, як подає його Кревський список. У Смоленському списку натомість написано: «ѡснежихѡ въ селунѣ купели сѣмѣ троца»⁴¹⁷, а Синодальний завершується ще до цих слів. Проблема поглиблюється тим, що цей і весь наступний звороти містять парафрази та прямі цитати, вплетені сюди з псалма 67, де той топонім має форму «Селмон», тож дослідникові тут ідеться не про вибір між двома версіями у списках, одна з яких коректна, а про вибір між трьома різними геоназвами, кожна з яких позначає інше місце. Для виявлення первісного варіанта слова, вжитого в архетипі послання, необхідно з'ясувати місце псалма в наведеному звороті та його значення. Спершу порівняймо текст грамоти із псалмом (цитовані чи парафразовані слова, для більшої наочності, виділено півжирним шрифтом, а проблематичний топонім підкреслено: «оснежихомъ въ Силуамлей (селунѣ)⁴¹⁸ купели святаго Троици облеченни свыше благодатию святаго Духа, чающе взыти на гору

⁴¹³ НИОР РГБ, 304.І, Рук. № 80 (88), л. 117 об.

⁴¹⁴ *Толковый словарь живаго великорускаго языка*, 2-ге вид. / упоряд. В. Даль, т. 4, с. 335.

⁴¹⁵ Див.: *Словник старорукраїнської мови XIV–XV ст.*, т. 1, с. 452.

⁴¹⁶ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 221.

⁴¹⁷ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 250.

⁴¹⁸ Так за: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 250.

сию святую Божию, в домъ небесны, гору тучную, гору усыренную, гору в нейже самъ Богъ благоволи жити до конца, ибо колесница Божия тьмами темъ тысяща гобзующихъ»⁴¹⁹ («Послання Мисаїла») – «Они^ѣжа^тса в селмонѣ. гора бѣ^ѣа, гора т^ѣч^на, гора о^усы^рнаа (...) гора ю^же бл^гво^ли бѣ жити в ни (...) колесница бѣ^ѣа т^мами тѣ^мъ, т^ыс^ащ^а г^об^зю^ущ^ихъ» (пс. 67, 15–18⁴²⁰). Подібно й за *Київським Псалтирем*: «они^ѣжа^тса в селмонѣ гора бѣ^ѣна гора т^ѣч^на гора о^усы^рена^а (...) гора ю^же бл^гво^ли бѣ жити в ни (...) колесница бѣ^ѣна т^мами тѣ^мъ т^ыс^ащ^а г^об^зю^ущ^ихъ»⁴²¹. Як бачимо, геоназва є частиною уривка з псалма і в усіх священних книгах подана однаково: «в Селмонѣ».

Задля остаточного розв'язання проблеми зосередимося на словах, котрі не належать до цитат чи парафраз псалма, та спробуємо розтлумачити їхній зміст. Ось наступна після запозичення з псалма фраза: «купели святя Троици облечени свыше благодатию святаго Духа». Судячи з обох словосполучень, «купели святя Троици» та «облечени свыше благодатию святаго Духа», тут мовиться про Тайну Хрещення, що здійснюється в ім'я Святої Трійці та надає благодать Святого Духа (це підтверджується й описом тієї тайни з Требника початку XV ст.⁴²²). А передуючий цьому фрагмент із псалма про сніг на горі вказує на нову білу одежу, вибілену в купелі хрещення. Таким чином, цілий зворот із Мисаїлової грамоти, який не охоплює слів псалма, є алюзією на хрещення, а точніше на його опис Христом у Йо. 3, 5: «лще кто не родит^ся водою и д^хом не может^ъ внити в ц^рк^вѣ б^жїи»⁴²³. Саме в цьому стиху з Євангелія й ужито всі ключові слова аналізованого звороту: вода («купель святя Троици»), дух («облечени свыше благодатию святаго Духа») та Царство Боже (мова про «гору сию святую Божию» та «домъ небесны»). Збагнувши зміст цього тексту, легко дійти висновку, що лексема «купель» у посланні – це купіль хрещення, яке відбувається в ім'я Святої Трійці («купели святя Троици»), вона семантично не пов'язана з топонімом – його слід читати разом з передуючими йому словами псалма: «оснежыхомъ въ Селмонѣ». Отже, правильно саме «в Селмонѣ», так, як у цитаті з Пс. 67, а написання «Силоамлей» чи «Селунѣ» у списках послання є помилковим. Генезу такої помилки сьогодні відстежити

⁴¹⁹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 221. Слів «гору тучную, гору усыреную, гору» немає у виданні *Архива ЮЗР*, однак у Кривському списку вони були, оскільки наявні у *МУН*, що відтворює цей фрагмент відповідно до свідчення римських списків з першодруку, проте там є дві помилки: «тучную» замість «тучную» і «усыреную» замість «усыренную» (пор.: *МУН*, т. 9–10, с. 23). Вжиті ці слова і в Смоленському списку (пор.: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 250). Тому тут подаємо їх у вже в правильному написанні.

⁴²⁰ *Острозька Біблія*, Пс. 67, 15–18.

⁴²¹ *Киевская псалтирь*, л. 88 об. – 89.

⁴²² *Служебник і Требник XV ст.* // НИОР РГБ, ф. 173.І, Рук. № 2 (79), л. 56 об.

⁴²³ *Острозька Біблія*, Йо. 3, 5.

вже складно. Можливо, що лексему в Кревському списку було важко розібрати, тому упорядник кириличного видання оперся на наступне після неї слово «купіль» і назвав ту купіль, яка найбільш відома зі Святого Письма і теж починається з літери «с» – купіль у Силоамі. Непросто встановити й причини появи на цьому місці топоніма «въ селунѣ» у Смоленському списку, адже «селунь» – це Солунь (Салоніки) – місто у Греції, котре не має нічого спільного зі снігом чи якоюсь купіллю. Та вже виходячи з того, що досліджуваний топонім переданий некоректно в обох списках, можна припустити, що проблеми з його відчитанням існували ще на першій стадії відтворення тексту грамоти. Зваживши на те, що це цитата із псалма, а також на богословський контекст звороту, було прийнято, що правильним є все ж написання відповідно до Пс. 67: «оснежихомъ въ Селмонѣ».

Літургійні та інші тексти церковнослов'янською мовою

Про деякі тексти, що можуть стати допоміжним джерелом для реконструкції оригіналу «Послання Мисаїла», вже йшлося в попередньому підрозділі, коли в Синодальному списку розглядалася цитата з пророка Ісаї, котра також звучить на великому повечір'ї. Оскільки в богослужбових книгах цитати й парафрази зі Святого Письма займають значне місце, то ці дві традиції, які знайшли своє відображення в Мисаїловій грамоті, часто перекукуватимуться. При цьому головний наголос робитимемо на їхнє першоджерело – Біблію, згадуючи принагідно про побутування того чи того пасажу в молитвах Церкви.

Однак існує в посланні й така група цитат і алюзій, для яких визначальною є саме літургійна традиція. Так, у звороті «посаждей ты на престолѣ великаго Рыма, на сѣдалищѣ святыхъ верховныхъ своихъ апостолѣ»⁴²⁴ слово «сѣдалищѣ» у Смоленському та Синодальному списках стоїть у множині: «сѣдалищех»⁴²⁵. Проте і для біблійного, і для літургійного слововжитку в цьому випадку більш характерна однина: «на Моїсовѣ сѣдалищи сѣдоша книжници и фарїсеи»⁴²⁶ (Мт. 23, 2), «Блаженъ мужъ, иже (...) на сѣдалищи гвѣнтель не сѣде»⁴²⁷ (Пс. 1, 1) тощо. Але набагато важливішою, ніж це свідчення Святого Письма, є церковна термінологія, де слово «сѣдалище» має два значення – єпископського трону, розташованого за храмовим престолом (т. зв. «горне сідалище»), та абстрактного поняття певної єпископської

⁴²⁴ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 201.

⁴²⁵ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 227; ГИМ, Синод–700, л. 299 (в О. Русині тут помилково «арк. 299 зв.», див.: О. Русина. Мисаїлове послання, с. 292).

⁴²⁶ *Острозька Біблія*, Мат. 23, 2.

⁴²⁷ Там само, Пс. 1, 1. Так і в Київському та інших псалтирях.

цѣмъ сои мѣмни прополитомъ вѣионого .
 и прочимъ естли . и сколѣры сои мн .
 каісо вѣ плѣноу дрѣ жѣтпн сеи дрѣ
 жѣмоу ю плѣцѣ псего мѣра . и почтпн
 погѣе пѣл мн сѣнла . и прочи снн мѣ
 пришеши .

По семъ же пѣлн сѣлн кїи снъ вѣ снлей ;
 со творѣтѣ прѣздне стѣ о на ѣ поу
 цѣнїе прѣтѣ лѣцн чюдѣ о творнѣ лѣ
 кѣны . и прнзѣ вѣтѣ вѣионоу мн гѣро

Зустріч єпископа Мисаїла з великим князем московським
 Васиєм II Темним і митрополитом Йоною у 1456 р. в Москві.
 Мініатюра 1570-х рр.

катедри⁴²⁸. Яскравий зразок уживання цієї лексеми в однині стосовно Римського престолу з тієї ж епохи, що й грамота Мисаїла, виявляємо в посланні митрополита Ісидора, де той іменує себе «Милостью Божію Сидоръ, преосвященный Архієпископъ всея Русіи, Легатосъ отъ ребра Апостольскаго седалища»⁴²⁹. Інший цікавий приклад датується дещо пізнішими часами – він походить із поданої Великому Московському соборові 1666–1667 рр. чорнової записки, в якій з приводу побищення Никоном патріаршого престолу сказано: «о священномъ сѣдалищѣ великаго архиереа всея Росіи олюбодѣйствовати незаконно безъ совѣта священнаго собора»⁴³⁰. Бачимо в наведених цитатах той самий контекст, у котрому термін «сідалище» фігурує в однині на позначення певної архиєрейської катедри, що в «Посланні Мисаїла» описано так: «посаждей ты на престолѣ великаго Рима на сѣдалищы святыхъ верховныхъ своихъ апостоль». Тобто йдеться тут не про окреме «сідалище» (престол) кожного з обидвох верховних апостолів, як це можна зрозуміти з множини («сідалищех») у Смоленському та Синодальному списках, а власне про абстрактне поняття престолу єпископа Риму, який веде своє походження від обох цих апостолів. На підставі таких міркувань перевагу надаємо варіантові Кревського списку, де це слово побутує в однині.

А ось іще один приклад із того самого речення. У всіх виданнях, що повторюють першодрук Іпатія (Потія), надруковано «посаждей ты на престолѣ великаго Рима на сѣдалищы святыхъ верховныхъ своихъ апостоль просвѣща слово истинное истиннаго Бога»⁴³¹. У Смоленському ж та Синодальному збірниках читаємо натомість «правляще слово истинное». Аби визначити архетипний варіант, слід звернутися до того джерела, алюзією на яке став цей зворот. Таким інтендованим контекстом є Божественна Літургія⁴³², точніше поминання церковної єрархії під час анафори: «въ прѣвѣ помани гѣ архієпискпа нашѣ імѣркѣ єгѣ дѣрѣкѣ стѣмъ тѣонѣ црквиѣ въ мирѣ цркли чѣна здѣла дѣлгодѣствѣюща прѣво прѣвѣща слово тѣонѣ истинно»⁴³³. Порівняємо з написаним у посланні: «правляще слово истинное истиннаго бѣа»⁴³⁴. Відтак,

⁴²⁸ Пор.: *Полный церковно-славянский словарь* / уряд. Г. Дьяченко. Москва 1993 [репринт], с. 699.

⁴²⁹ M. Harasiewicz. *Annales Ecclesiae Ruthenae*. Leopoli 1862, с. 77.

⁴³⁰ Дѣло о патріархѣ Никонѣ // *Издание Археологической Комиссии по документамъ Московской Синодальной (бывшей Патріаршей) Библиотеки*. Санкт-Петербург 1897, с. 299.

⁴³¹ *МУН*, т. 9–10, с. 8 (№ 4); *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 201. У виданні А. Петрушевича тут «провѣща»: *Соборное послание русскаго духовенства и мирян*, с. 2.

⁴³² До неї цей уривок потрапив також із *Святого Письма*, з 2 Тим. 2, 15.

⁴³³ *Служебник* 1474 р. // НИОР РГБ, ф. 304.1, Рук. № 224 (1072), л. 23.

⁴³⁴ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 227.

збагнувши, якого контексту стосується алюзія, відновимо первісну форму словосполучення. Автентичним виявився якраз варіант Смоленського та Синодального списків: «правяще слово истинное», а не «просвѣща слово истинное», як подає Кревський⁴³⁵.

Особливу роль серед літургійних творів, котрі використовувалися як вторинні джерела при формуванні критичного тексту «*Послання Мисаїла*», відіграв «Канон за хворого» на глас 3, прямі цитати з якого та численні парафрази й алюзії на який фіксуємо в тій частині грамоти, що містить прохання до папи духовно зцілити хворих гріхами укладачів листа, а також усе людство. Звіряння з текстом цього канону відбувалося за двома Канонниками кінця XIV та ще одного з XVI ст.⁴³⁶ Завдяки такому зіставленню вдалося встановити автентичний варіант у кількох проблемних місцях. Так, зокрема, у Кревському збірнику маємо: «Христось сынъ Божій сына вдовича и тщеръ Аирову умершую яко Богъ въскресиль естъ»⁴³⁷, тоді як у Смоленському замість «въскресиль» – «оживиль»⁴³⁸. Зробити вибір між двома версіями допоміг названий канон де в пісні 5 співається: «Сна вдовича ожививъ спсе»⁴³⁹, так само і щодо дочки Яіра: «Дщеръ аировоу оуже оумерьшоу яко бѣ оживиль еси»⁴⁴⁰, що, власне, і схилило шальки терезів на бік свідчення Смоленського списку.

Інший приклад доводить важливість залучення тексту «Канону за хворого» саме з того періоду, що й «*Послання Мисаїла*». У сучасному виданні цього богослужбового твору в богородичній пісні 7 прочитуємо: «Пособствуй и помогай нашему сиротству, Богородице, Ты бо веси время и час, когда умолити Сына Твоего и Бога нашего, дати болящему здравие и прощение от всех грех»⁴⁴¹. У старих рукописах, навпаки, прощення «всякого грѣха» (а не «всех грех») випрошується не для «болящого», а для молільників: «Пособствуйи и помогаи нашему сиротству бѣ ты бо вѣси время

⁴³⁵ Цікаво, що у своєму польському перекладі Іпатій (Потій) подав варіант, якому більше відповідає текст А. Петрушевича («провѣща») і який, очевидно, і був у кириличному виданні 1605 р. Цей переклад ближчий також до біблійного першоджерела, однак не передає вповні контексту Літургії: «dla przepowiadania nauki prawdziwego prawdziwego Boga» (*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, к. 11 v.).

⁴³⁶ *Канонник*. Кінець XIV ст. // НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 253 (1229); *Канонник*. XIV ст. // там само, Рук. № 254 (190); *Канонник*. XVI ст. // там само, Рук. № 260 (1221).

⁴³⁷ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 223.

⁴³⁸ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 253.

⁴³⁹ *Канонник*. XVI ст. // НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 260 (1221), л. 361. Так і в обидвох давніших рукописах (пор.: *Канонник*. Кінець XIV ст. // там само, Рук. № 253 (1229), л. 208 об. – 209); *Канонник*. XIV ст. // там само, Рук. № 254 (190), л. 63).

⁴⁴⁰ Там само.

⁴⁴¹ *Канон за болящего*. Москва 2010, с. 23.

и час̃ когда оумолиши с̃на своего и б̃а нашего дати болящемоу здравіе и нам̃ь прошение ѿт всякого гр̃ѣха»⁴⁴². Ця давня версія речення ближча до тексту Мисаїлового листа, де використано відповідну парафразу (запозичене із канону підкреслено, а те, що збігається зі старим його варіантом і не збігається із сучасним, виділено півжирним шрифтом): «пособствуй и помогай нашему сиротству всему насвет̃йшій отче и милостивый пастыру и врачу, ты бо в̃си время и час̃ь егда умолити всемилостиваго Бога, да подаст нам̃ь здравіе тобою и прошеніе ѿт всякаго грѣха»⁴⁴³.

⁴⁴² *Канонник*. XIV ст. // НИОР РГБ, ф. 304.1, Рук. № 253 (1229), л. 209 об. Так і в інших рукописних канонниках: «Посубьствуи и помогаи нашему сиротству б̃це ты бо в̃си время и час̃ь когда оумолиши с̃на своего и б̃а нашего дати болящемоу здравіе и нам̃ь прошеніе ѿт всякого гр̃ѣха» (*Канонник* // там само, Рук. № 254 (190), л. 64 об. – 65); «Пособьствоуи и помогаи нашему сиротствоу б̃це ты бо в̃си время и час̃ь когда оумолиши с̃на своего и б̃га наше̃д̃ дати болящемоу здравіе и нам̃ь прошение ѿт всякаго гр̃ѣха» (*Канонник* // там само, Рук. № 260 (1221), л. 363).

⁴⁴³ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 224.

Розділ 2

ТЕКСТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

1. Порівняння списків «Послання Мисаїла» та встановлення їхньої генеалогії

Аргументи на користь походження Синодального списку від Смоленського

На окремі відмінності між Кревським списком, з одного боку, та Смоленським і Синодальним, з іншого, вже почасті було вказано при обґрунтуванні залучення вторинних джерел для встановлення первісного тексту грамоти Мисаїла. Можна виділити, однак, і низку інших відмінностей – між двома останніми списками, з одного боку, та текстом із Крева, з іншого. Спробуємо з'ясувати вид спорідненості між списками, опираючись на т. зв. вузли різночитань¹. Передумови для застосування цього методу А. Алексеев називає такі: «Відрізок для текстового зіставлення джерел повинен бути достатньо великим, щоб кількість вузлів була достатньою для статистики. При 100 вузлах статистична цінність кожного з них складає 1 %»². З огляду на те, що Синодальний список охоплює лише частину послання, логічно взяти для порівняння початок основного тексту, наведений у всіх збірниках, щоб отримати достатню кількість вузлів. Представимо їх для більшої наочності у вигляді таблиці (різночитання, на які потрібно звернути увагу, підкреслено):

---

¹ «Таким чином, при дослідженні відношення між джерелами вузлом різночитання є таке місце, в якому читання принаймні двох джерел протиставлене читанню в усіх інших» (А. А. Алексеев. *Текстология славянской Библии*, с. 56).

² Там само, с. 55.

Таблиця 6
Вузли різночитань у списках «Послання Мисаїла»

Кревський список	Смоленський список	Синодальний список
1	2	3
1. <u>Все во свѣтѣхъ</u> <u>и всесвѣтѣго великаго</u> <u>Бога произволеніемъ</u>	всѣтѣхъ сѣго бѣа принзволениемъ	всѣтѣхъ сѣго <u>великаго</u> бѣа пронзволениемъ
2. блаженномъ <u>Сикетѣ</u>	блѣжномъ <u>сиктѣ</u>	блѣжномъ <u>сиктѣ</u>
3. церкви <u>викарию</u>	цркви <u>рикарню</u>	цркви <u>рикарню</u>
4. <u>Огнемъ божественнымъ</u>	ѡгнемъ <u>нѣны</u> ^а	ѡгнемъ <u>нѣны</u> ^а
5. оу престола <u>сѣща славы</u> <u>великаго Бога</u>	оу прѣла сѣща великаго бѣа	оу прѣла сѣща великѣ бѣа
6. <u>пѣснь приносяще</u>	пѣ <u>приносѣ</u>	пѣ <u>приносѣ</u>
7. ѡ него <u>много</u> <u>просвѣщенъ бывъ</u> <u>всенапросвѣтлѣйшимъ</u> <u>блнстаниемъ свѣта</u>	ѡ него <u>мно</u> свѣта	ѡ <u>нѣ</u> <u>процѣ</u> бѣи <u>всенапросвѣтлѣиши</u> ^а <u>блнстани</u> ^а свѣта
8. <u>свѣто божественно</u> <u>свѣщенносною свѣтинею</u>	<u>сѣоблѣжно</u> <u>сѣнносною</u> <u>сѣтинею</u>	<u>сѣоблѣжно</u> <u>сѣнносною</u> <u>сѣтнею</u>
9. <u>раздѣлаа</u> <u>дѣховнаа</u> <u>дарованіа</u>	<u>раздѣлаа</u> <u>дѣвнаа</u> <u>дарованіа</u>	<u>раздѣла</u> <u>дѣовнаа</u> <u>даровѣла</u>
10. <u>ѡвмыъ просвѣщеніе</u>	ѡвмы ^а <u>процѣнне</u>	ѡвмы ^а <u>процѣнне</u>
11. <u>чловѣскѣа дѣхы и оумы</u>	члѣкыа <u>дѣхы и оумы</u>	члѣскѣа <u>дѣхы и мѣщн</u>
12. <u>к просвѣщенію нѣхъ</u> <u>дѣшам</u>	кѣ просвѣщенію <u>и дѣшамъ</u>	кѣ <u>процѣннн</u> <u>и дѣш^а</u>
13. <u>совершенію свѣтымъ</u>	кѣ <u>свершннн</u> <u>сѣтымъ</u>	кѣ <u>совершннн</u> <u>сѣт^а</u>
14. <u>стадо свонхъ словесныхъ</u> <u>Ѡвнцъ</u>	сѣла <u>всѣ</u> <u>словеснѣ</u> <u>ѡвнцѣ</u>	сѣладо <u>свонхъ</u> <u>словеснѣ</u> <u>ѡвнѣ^а</u>
15. <u>всѣхъ свѣщенно началн</u>	всѣ <u>сѣнночннннчл^ан</u>	всѣ <u>сѣнночннннчл^ан</u>
16. <u>первѣнншомъ свѣтѣ</u>	<u>прѣвѣнншомъ</u> <u>свѣтѣоу</u>	<u>прѣвѣнншомъ</u> <u>свѣтѣоу</u>

1	2	3
17. <u>ходотѣа ѿзрѣдѣна</u> <u>предположивѣа</u>	ходотѣа ѿзрѣна прѣложѣ	ходотѣа ѿзрѣно прѣложѣ
18. <u>новаго заветѣа Христова</u>	новаго заветѣа хѣ	новѣ заветѣа
19. <u>ѿзбрѣвшаго</u> та	ѿзбрѣшаго та	ѿзбрѣ вѣго та
20. на <u>сѣдалицы</u>	на сѣдалицѣ	на сѣдалицѣ
21. <u>прѣвѣща</u> слово ѿстинное	прѣвѣще слово ѿстинное	прѣвѣще слово ѿстинное
22. <u>Сынѣ</u> Божїю	ѣноу бжїю	словѣ бжїю
23. <u>все</u> спасенное <u>благословенїе</u>	всепенне <u>блгбїенїе</u>	всепенне <u>блгбїенне</u>
24. <u>ѡдѣченѣ ѡ грѣшникѣа</u>	ѡдѣчени ѡ грѣшникѣ	ѡдѣче ѡ грѣшникѣ
25. <u>правомѣ ѿ</u> житїемѣ	правомѣ ѿ житїемѣ	правон житїемѣ
26. <u>ѿже</u> можѣтѣ	ѿ <u>можѣтѣ</u>	ѿ <u>же</u>
27. <u>возьможеѣ</u> ѿзглаголати	<u>можѣтѣ</u> ѿзглати	<u>можѣтѣ</u> ѿзглати
28. <u>предвѣзанный</u> <u>достойности</u>	прѣвѣзанны <u>достойности</u>	прѣвѣзанны <u>достойности</u>
29. <u>Богѣ</u> <u>самѣ</u> <u>ѡблѣжилѣа</u>	бгѣ <u>ѡблѣжи</u>	бѣ <u>ѡблѣжи</u>
30. <u>сыновѣ</u> свѣта	<u>снѣвѣ</u> свѣта	<u>сновѣ</u> свѣта
31. <u>прославленный</u> ѡ <u>Бога</u>	<u>прославленный</u> ѡ бга	<u>прѣславный</u> ѡ бга
32. <u>недѣланице</u> <u>церковное</u> <u>ѡко</u>	<u>нещѣрне</u> <u>црквное</u> <u>ѡко</u>	<u>нещѣрне</u> <u>црквное</u> <u>ѡко</u>
33. ѡ <u>Духѣ</u> <u>свѣта</u>	ѡ <u>дхѣ</u>	ѡ <u>дхѣ</u>
34. <u>всѣвѣдѣншоу</u> <u>ѿ</u> <u>прѣчетоу</u>	<u>всѣтѣншоу</u> <u>прѣтоу</u>	<u>всѣтѣншоу</u> <u>прѣтоу</u>
35. <u>ѡ</u> <u>вѣстинѣ</u>	<u>ѿ</u> <u>вѣстинѣ</u>	<u>ѿ</u> <u>вѣстинѣ</u>
36. <u>ни</u> <u>ѣдино</u> <u>ѣсть</u> <u>слово</u>	<u>ни</u> <u>ѣно</u> <u>ѣ</u> <u>слово</u>	<u>ни</u> <u>ѣное</u> <u>слово</u>
37. <u>ко</u> <u>похваленїю</u>	<u>к</u> <u>похваленїю</u>	<u>похваленїю</u>
38. <u>благое</u> <u>похваленїе</u>	<u>блгое</u> <u>похваленїе</u>	<u>блгоухваленїе</u>

1	2	3
39. оублажннѡмѡ <u>сѡщѡ</u>	оублажнѡмѡ <u>сѡщѡ</u>	оублажннѡмѡ <u>сѡщѡ</u>
40. ѡли <u>почѣти</u>	ѡли <u>по почѣти</u>	ѡли <u>по почѣти</u>
41. всѣхъ <u>прѣмѡдрѡстѣи</u> разѡм	всѣхъ <u>прѣмѣтѣи</u> разѡм	всѣхъ <u>прѣмѡдрѡстѣи</u> разѡм
42. <u>вснлсвѣтѣишии</u> Божїи	<u>Вснлсвѣтѣишѡмѡу</u> бжїи	<u>вснлсвѣтѣишѡмѡу</u> бжїи
43. ѣже ѡ насѡ	ѣ ѡ на	ѣ
44. сѣ ти <u>прїносим</u>	снѡ тї <u>прїносим</u>	снѡ тн <u>прїносим</u>
45. <u>бо прѡтецѡ</u>	<u>бо прѡѡцѡ</u>	<u>бгѡпрѡѡцѡ</u>
46. <u>прѡзнаменанѡ</u> ѣси	<u>прѡзнаменованнѡ</u> ѣси	<u>прѡзнаменовѡ</u> ѣси
47. <u>сѡкѡщи</u> ѡхѡ	<u>сѣкѡщи</u> ѡ	<u>сѡкѡщи</u> ѡ
48. <u>со царѣми</u> ѡхѡ	<u>сѡ цѣрѣми</u> ѡ	<u>со цѣрѣм</u> ѡ
49. <u>поразнѡ</u> ѡхѡ	<u>поразнѡ</u> ѡ	<u>поразнѡвѡ</u> ѡ
50. <u>дѡже</u> ѡ до ѡдѡ	<u>дѡ</u> до ѡдѡ	<u>дѡ</u> до ѡдѡ
51. <u>прѡколѡшии</u> ѣси <u>во ѡрѡхнѣрѡхѡ</u>	<u>прѡкѡшѡ</u> ѣси <u>вѡ ѡрѡхнѣрѡхѡ</u>	<u>прѡколѡшии</u> ѣси <u>вѡ ѡрѡхнѣрѣѣ</u>
52. <u>ѡже</u> к немѡ	<u>ѡ</u> к немѡу	<u>ѡ</u> к немѡу
53. <u>вменилѡѡ</u> ти ѣсѡ	<u>вѡмѣнѡ</u> ти ѣ	<u>вменисѡ</u> ти ѣ
54. <u>Вселенскїи</u> <u>пѡстырѡ</u> <u>пѡстырѡ</u> <u>великаго</u> <u>пѡстырѡ</u> <u>Хрїста</u>	<u>вселенскїи</u> <u>пѡстырѡ</u> <u>пѡстырѡ</u> <u>великаго</u> <u>пѡстырѡ</u> <u>хѡ</u>	<u>Вселенскїи</u> <u>пѡстырѡ</u> <u>великѡ</u> <u>пѡстырѡ</u> <u>хѡ</u>
55. <u>вознѡѡ</u> <u>чѣстныѡ</u> <u>дѡры</u>	<u>вѡзнѡѡ</u> <u>чѣтныѡ</u> <u>дѡры</u>	<u>вознѡѡ</u> <u>чѣтныѡ</u> <u>дѡры</u>
56. <u>к</u> <u>Богѡ</u> <u>Ѡтцѡ</u>	<u>кѡ</u> <u>бгѡу</u> <u>ѡ</u> <u>ѡцѡу</u>	<u>бгѡ</u> <u>ѡцѡ</u>
57. ѡ <u>ѡсѡщнїи</u> <u>дѡшѡ</u>	ѡ <u>ѡщннннн</u> <u>дѡшѡ</u>	ѡ <u>ѡщннннн</u> <u>дѡшѡ</u>
58. ѡ <u>сѡбокѡпнѡ</u> <u>тѡ</u>	ѡ <u>сѡбокѡупнѡ</u> <u>тѡ</u>	ѡ <u>сѡбокѡпнѡ</u> <u>тѡ</u>
59. <u>ннзрѣннаго</u> <u>чѡлѡвѡколѡвѡнаго</u> <u>рѡднн</u>	<u>ннзрѣннаго</u> <u>рѡ</u>	<u>ннзрѣнна</u> <u>рѡ</u>

1	2	3
60. тѡномъ понгитинчани	тѡн ^м понгитиннѣ тѡн ^м	тѡн ^м понгитинѣ
61. прѣстатѣльствомъ сѣщинной слѡжбѣ	прѣстатѣ ^л ство ^м сѣщ ^н ^м слѡжбѣ	прѣстатѣ ^л ство ^м сѣщ ^н ^м слѡжбѣ
62. съ богоприматными	съ бѣгоприматными	со бѣгоприматными
63. молитвами ѿ моленіемъ	млтѣвамі ^м льбамі ѿ моленіемъ	млтѣвамі <u>молбамі</u> ѿ моленіемъ
64. милостиваго судѣлай	млѣтва того судѣлай	млѣтва тѡ судѣла ^л
65. ѿко Господне	ѿ бѣго гнѣ	ѿко гнѣ
66. Господне ѣсть благословеніе	гнѣ ѣсть <u>спасеніе</u>	гнѣ ѣ <u>сплени</u>
67. мы вси сѡщии	мы вси сѡщии	мы вси сѡщии
68. на странѣ далече	на стѣа далече	на стѣа далече
69. сватыхъ соборныхъ тоажь апостольскіа церкви	стѣа соборныхъ аплькїа цркѣн	стѣа соборныхъ аплькнѣ цркѣн
70. ѡ оуставѣ ихъ ѡбычлѣ ѿ преданїа	оуставѣ ѿ ѡбычлѣ преданнѣ	оуставѣ ѿ ѿ ѡбычлѣ преданнѣ
71. ѡбновленнѣ банию	ѡбновленнѣ банию	ѡбновленнѣ банию
72. ѿ стѣаны гажѣ сѡтъ	ѿ сѡу ^т	ѿ сѡтъ
73. Богъ въ тѣжистѣхъ ѣго знаемъ ест	бѣ в тѣжистѣ ѣго знаемъ	бѣ в тѣжистѣ ѣго зна ^м
74. ѣже восхотѣ	ѣгѡ восхотѣ	ѣгѡ восхотѣ
75. ѡпроверже намъ сїю странѣ	ѡпроверже ѿ намъ снѡ странѡу	ѡпроверже ѿ на ^м снѡ странѡу
76. на водахъ покойныхъ насѣ воспитѣ	на водѣ покойнѣ на ^л воспитѣ	на водѣ покойнѣ воспитѣ
77. наставляла насѣ	наставляющнѣ на ^л	наставляющнѣ на ^л
78. въ неже крѣтихомъсѣ	въ немъ крѣтихомъсѣ	въ не ^м крѣтихомъсѣ

1	2	3
79. <u>благодатию свыше</u> <u>свѣтаго Духа</u>	<u>блѣтъ стго дха</u>	<u>блѣтню стго дха</u>
80. не оубоимъса <u>зла</u>	не оубон ^м са	не оубон ^м са
81. <u>ѡко самъ</u> Господь <u>с нами есѣтъ</u>	<u>ѡко с нами гъ е самъ</u>	<u>ѡ^с с нами бъ е са^м</u>
82. <u>пастырѣ ѡ</u> щедрыи <u>обчелюбещѣ</u>	<u>пастыи щерыи ѡбчелюбещѣ</u>	<u>пастыи щерыи ѡ бчелюбещѣ</u>
83. <u>браздами ѡ</u> оузъдани	<u>браздѣми ѡ оузоѡ</u>	<u>браздѣми ѡ оузоѡ</u>
84. <u>всѣмъ</u> порѣчьныхъ <u>ѡ Христа</u>	<u>всѣмъ порѣчьнымъ ѡ хѣ</u>	<u>всѣ^м порѣчьнымъ ѡ хѣ</u>
85. <u>начальнѣйшій</u> пастырѣ <u>по Христѣ</u> вѣрныи <u>Петрѣ</u> <u>по Христѣ</u>	<u>началнѣйшій</u> пасты ^м по хѣ <u>вѣрныи</u> петрѣ по хѣ	<u>началнѣйши</u> пасты ^м по хѣ ^ѣ <u>вѣрныи</u> петрѣ
86. <u>серафимъскіи</u> <u>надѣтыи</u>	<u>серафимъскыи</u> <u>надѣтыи</u>	<u>серафим^{скіи}</u> <u>надѣтыи</u>
87. <u>ѡзыкъ</u> глаголет	<u>ѡзыкъ</u> глѣтъ	<u>ѡзык^{ом}</u> глѣтъ
88. <u>той</u> бо есѣтъ	<u>та</u> бо е	<u>та</u> бо е
89. <u>богъ</u> <u>богатаи</u>	<u>бъ</u> <u>бгатаи</u>	<u>бъ</u> <u>богата</u>
90. <u>зачвори</u> <u>богъ</u> <u>вса</u>	<u>зачвори</u> <u>бгъ</u> <u>вса</u>	<u>зачвори</u> <u>вса</u>
91. <u>въ</u> <u>сопротивленіи</u>	<u>въ</u> <u>противленіи</u>	<u>во</u> <u>противленіи</u>
92. <u>да</u> <u>помядетъ</u> <u>всѣхъ</u>	<u>да</u> <u>помілоуетъ</u>	<u>да</u> <u>помядетъ</u>
93. <u>ѣдино</u> <u>главы</u> <u>Христа</u>	<u>ѣдино</u> <u>лавы</u> <u>хѣ</u>	<u>ѣдино</u> <u>лавы</u> <u>хѣ</u>
94. <u>христѣанскѣхъ</u> <u>всѣхъ</u> <u>дѣшъ</u>	<u>хрѣтъанскы</u> <u>всѣ</u> <u>шъ</u>	<u>хрѣтъанскы</u> <u>шъ</u>
95. <u>составленіи</u> <u>истинно</u>	<u>съставленіи</u> <u>истинно</u>	<u>составленіи</u> <u>истинно</u>
96. <u>крещеніемъ</u> <u>воды</u> <u>ѡ</u> <u>свѣтаго</u> <u>Духа</u>	<u>крещеніемъ</u> <u>стго дха</u>	<u>крѣщеніемъ</u> <u>стго дха</u>
97. <u>всако</u> <u>созданіи</u> <u>составляема</u> <u>расте</u>	<u>всако</u> <u>съзаніи</u> <u>съставляма</u> <u>расте</u> ^т	<u>всако</u> <u>созаніи</u> <u>составла^{ма}</u> <u>расте</u> ^т

1	2	3
98. <u>мы съзиддохомъса</u> <u>во жилище сіе Пожїимъ</u> <u>ддохомъ, ꙗко да вселнимъса</u> <u>къпно вси</u>	мы съзиддохомъса коупно вси	мы созиддохомъса къпно вси
99. <u>В немъже кто званъ</u> <u>бысть</u>	въ немъже зва ^ѣ бы ^ѣ	в не ^м же званъ бы ^ѣ
100. <u>вснмъ же намъ</u> <u>начатокъ Христоу</u>	вснмъ же на ^ѣ чак ^ѣ х ^ѣ	вснмъ на ^м чак ^ѣ х ^ѣ

Підрахунок кількості збігів у цих варіантах показує, що: Кревський і Смоленський списки близькі у 27 %, Кревський і Синодальний – у 7 %, Смоленський і Синодальний – у 49 %, Написання різняться в усіх списках у 17 %.

Звичайно, такий математичний підрахунок може дати тільки загальне уявлення про спорідненість між збірниками, засвідчуючи лише «близькість текстів один до одного, а не їхню відмінність»³ (саме тому було вирішено подати відсотки збігів між списками, а не розбіжностей різночитань у них). Окрім того, ця статистика не відображає всіх аспектів взаємозв'язку між джерелами. Так, наприклад, існує чимало різночитань, де Синодальний список відрізняється як від Смоленського, так і від Кревського, тож, відповідно, вони були віднесені до вказаних щойно 17 % вузлів⁴. Та навіть побіжний погляд на ці відмінності фіксує настільки близьку спорідненість Смоленського та Синодального збірників, що видається, ніби останній переписувався з першого. Порівняймо:

Кревський список	Смоленський список	Синодальний список
68. на <u>страни</u> <u>далече</u>	на <u>стра</u> <u>далече</u>	на <u>стра</u> <u>далече</u>
81. <u>ꙗко самъ</u> <u>Господь</u> <u>ѣ нами</u> <u>ѣсть</u>	ꙗко <u>ѣ нами</u> <u>гъ</u> <u>ѣ</u> <u>самъ</u>	ꙗ ^к <u>ѣ нами</u> <u>бъ</u> <u>ѣ</u> <u>са^м</u>
100. <u>вснмъ же намъ</u> <u>начатокъ Христоу</u>	вснмъ же на ^ѣ чак ^ѣ х ^ѣ	вснмъ на ^м чак ^ѣ х ^ѣ

³ А. А. Алексеев. *Текстология славянской Библии*, с. 59.

⁴ Місця, де між собою різняться всі списки, були внесені до таблиці вузлів спеціально, в т. ч. й для цієї ілюстрації.

Усі ці приклади, як і найвищий відсоток збігів (49 %), підтверджують високий ступінь спорідненості між Смоленським та Синодальним списками. Оскільки, згідно з кодикологічними та палеографічними дослідженнями, перший з них постав раніше, можна було б припустити, що він якщо й не є антиграфом для другого, то принаймні є родоначальником того списку, на основі якого з'явився Синодальний. Таке припущення висловив, зрештою, й А. Плігузов, котрий, базуючись переважно на зовнішніх ознаках (як-от приблизна кількість знаків у збірниках), накреслив таку їхню генеалогію: «Перша редакція, яка, ймовірно, походить від оригіналу послання 1476 р., збереглася в смоленському збірнику, друга, скорочена (очевидно, новгородського походження, пор. склад і палеографію рукопису) – в синодальному кодексі, третя – Потієва – у всіх інших списках. Обсяг тексту першої редакції приблизно відповідає 47 тис. знаків, другої редакції – бл. 14 тис. знаків, третьої редакції – бл. 61 тис. знаків»⁵. Що стосується характеристики всіх трьох списків як окремих редакцій послання, то вона, ґрунтована лише на приблизній оцінці числа знаків у них, без докладного текстологічного аналізу, є дещо поспішною.

Та припустімо на хвилю, що А. Плігузов має рацію і в Смоленському кодексі справді репрезентована первісна редакція послання, а Синодальний є похідною від неї ланкою в генеалогії твору. На таку думку наштовхує нас і вже згаданий ряд ознак, які начебто й справді представляють собою наступну стадію переписування, пропонуючи в Синодальному збірнику форми, що виглядають похідними від поданих у Смоленському списку (див. *табл. 7*).

---

⁵ А. И. Плигузов. Приложение // *РФА* 1992, с. 1064. Пишучи про публікацію в п'ятому випуску *РФА* послання Мисаїла за Синодальним списком, дослідник припускається помилки: «тут видається (№ 54) невідомий досі текст другої (новгородської?) редакції за збірником ДІМ, Синод–700». Насправді ж грамота видана там не під номером 54, а під номером 59 (пор.: там само, с. 1067, 1071). Також А. Плігузов, очевидно, вважав, що ім'я митрополита було «Михаїл», а не «Мисаїл»: «Послання Йони смоленському єпископу Михаїлу („Мисаїлу“)…», далі майже весь час у коментарі до грамоти № 24 – «Михаїл» (пор.: *РФА* 1992, с. 949–950). Так виявляється брак знання священних текстів (що не дивно, з огляду на атеїстичний дискурс радянської доби), який залишив свій відбиток на судженнях тогочасних істориків, далеких від церковної традиції: адже ім'я «Мисаїл» належить у церковнослов'янській традиції одному з трьох юнаків, які були кинуті до печі у Вавилоні (див.: Дан. 1–3), тоді як Михаїлом іменується архангел (див.: Дан. 12, 1; Юд. 1, 9; Одрк. 12, 7).

Таблиця 7

Ознаки залежності Синодального списку від Смоленського

Кревський список	Смоленський список	Синодальний список
Ѡвѣмъ <u>просвѣщеніи</u>	Ѡвѣ ^м <u>просѣннѣ</u>	Ѡвѣ ^м <u>прошеніи</u>
нравомъ <u>и житіемъ</u>	нравомъ <u>и житиѣ^м</u>	нравон <u>житіѣ^м</u>
иЗеранъ бѣвъ <u>ѡ</u> самого того	иЗеранъ бѣвъ <u>ѡн</u> самого того	иЗерѣ ^ѣ бѣ ^ѣ <u>ѡнѣ</u> самого то ^ѣ
ни <u>ѣдино</u> <u>ѣсть</u> слово	ни <u>ѣно</u> <u>ѣ</u> слово	ни <u>ѣноѣ</u> слово
и <u>совокѣпнѣтъ</u> <u>ѡ</u>	и <u>сѣвокоупнѣтъ</u> <u>ѡѡ</u>	и <u>совокѣпнѣ</u> <u>ѡ</u>
<u>ниже</u> <u>всегда</u> <u>прѣстоѡи</u>	<u>ни</u> <u>всѣгда</u> <u>прѣстоѡи</u>	<u>ни</u> <u>всѣгда</u> <u>прѣстоѡи</u>
<u>прѣстѣпительствомъ</u> <u>сѣлщениной</u> <u>сѣлѣбѣѣ</u>	<u>прѣстѣпительство^м</u> <u>сѣнш^м</u> <u>сѣлѣбѣѣ</u>	<u>прѣстѣпительство^м</u> <u>сѣннш^м</u> <u>сѣлѣбѣѣ</u>
<u>ѡ</u> ко <u>самъ</u> Господь <u>с нами</u> <u>ѣсть</u>	<u>ѡ</u> ко <u>с нами</u> <u>гъ</u> <u>ѣ</u> <u>самъ</u>	<u>ѡ</u> ^к <u>с нами</u> <u>бѣ</u> <u>ѣ</u> <u>сѡ</u> ^м
<u>ѣ</u> диноѡ <u>славѣ</u> Христа	<u>ѣ</u> диноѣ <u>славѣ</u> <u>хѣ</u>	<u>ѣ</u> диноѣ <u>славѣ</u> <u>хѣ</u>
<u>вѣ</u> коле <u>рождѣнѣ</u> <u>своѣ</u> го	<u>вѣ</u> коле <u>жрѣтѣ</u> <u>своѣ</u> го	<u>вѣ</u> коле <u>жрѣтѣ</u> <u>своѣ</u>
<u>ни</u> ѣтъ <u>свыше</u> <u>нихѡдѣшѡ</u>	<u>ни</u> ѣтъ <u>свыше</u> <u>нихѡди^{нѣ}</u>	<u>ни</u> ѣтъ <u>свыше</u> <u>нихѡди^{нѣ}</u>
<u>но</u> <u>акн</u> <u>прѣмѣдѣръ</u> <u>вселеннѣѣ</u> <u>пастыръ</u>	<u>но</u> <u>пѡпн</u> <u>прѣмѣрѣстѣ</u> <u>пастыръ</u> <u>и</u> <u>вселеннѣѣ</u>	<u>но</u> <u>пѡкн</u> <u>прѣмѣдѣръ</u> <u>пасты^ѣ</u> <u>вселеннѣѣ</u>

Як видно і з попередніх, і з цієї таблиці, Синодальний список, здасться, не лише часто повторює за Смоленським спосіб скорочення слів та винесення літер, але й іноді дуже специфічно і ніби залежно від останнього змінює текст («Ѡвѣмъ просѣннѣ» – «Ѡвѣмъ прошеніи», «ни ѣно ѣ слово» – «ни ѣноѣ слово», «вѣ коле жрѣтѣ своѣго» – «вѣ коле жрѣтѣ своѣ», «ѡко с нами гъ ѣ самъ» – «ѡ^к с нами бѣ ѣ сѡ^м»). Своєю чергою, Кревський список таки більший за обсягом, аніж Смоленський і Синодальний, тож, напевно, А. Плігузов, не вдаючись до текстологічного аналізу, просто застосував щодо нього відоме правило, за яким коротший варіант є старшим (*lectio brevior potior*), оскільки збірник із Крева втрачений і, на відміну від двох інших, сьогодні вже неможливо дослідити його кодикологічні й палеографічні характеристики.

Текстологічні ознаки, які заперечують генеалогічну первинність Смоленського списку щодо Кревського та Синодального

Здавалося б, висновки А. Плігузова актуальні і для аналізованих нами збірників. Так, на перший погляд видається, що зворот 7 у Кревському кодексі об'єднує тексти Смоленського та Синодального, доповнюючи їх і створюючи в такий спосіб свій, розгорнутіший, третій варіант:

Кревський список	Смоленський список	Синодальний список
<p>«. ѿ него <u>много просвѣщенъ</u> <u>бывъ всенапресвѣтлѣйшимъ</u> <u>блистаніемъ свѣта</u></p>	<p>ѿ него <u>мно свѣта</u></p>	<p>ѿ не <u>процѣ бы</u> <u>всенапресвѣтлѣиши^а</u> <u>блистани^а свѣта</u></p>

Те, що справедливе для редакцій, застосовне і для різних списків однієї редакції. З огляду на те, що слово «много» вжите у ранішому за часом появи Смоленському списку, мусимо прийняти, що воно належало до первісного тексту. Тепер пригляньмося до вставки в Синодальному та Кревському збірниках. Якщо подивитися на досліджуваний зворот у контексті речення, то побачимо, що в такій формі, як у Смоленському кодексі, він не має сенсу: «всѣхъ привлача желаніе^а любве яже к нему в чудны его свѣтъ є єхъ непостижимъ всякому оуму и тако ѿ него мно свѣта паче всѣхъ священноначал^аи црковныхъ и прочимъ препѣна и сущимъ поѣваше»⁶. Звідси висновуємо, що первісним є не коротший, а ширший варіант. Навіть більше, оскільки у версії Кревського списку знаходимо не лише сенс, але й слово «много», наявне у старшому Смоленському списку та загублене в молодшому Синодальному, це наводить на думку, що Кревський список мав за протограф давніший та краще переданий текст, аніж обидва збережені на сьогодні: «всѣхъ привлачая желаніемъ любве, яже к нему в чудный его свѣтъ, еже есть непостижимъ всякому уму. и тако от него много просвѣщенъ бывъ всенапресвѣтлѣйшимъ блистаніемъ свѣта. паче всѣхъ священноначаліи церковныхъ и прочымъ преподобная, и сущымъ подаваше»⁷. Отож брак цього звороту в Смоленському рукопису є лакуною, що доводить також неможливість постановки на його підставі Синодального, в якому ця лакуна заповнена (за винятком слова «много»).

Текстологічні ознаки наявності в Кревському списку давнішої версії послання

Спробуємо тепер перевірити нашу гіпотезу про те, що основою Кревського списку став давніший і краще переданий варіант послання. При уважному

⁶ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 226 об.

⁷ Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 201.

перегляді легко помітити помилку, характерну як для Смоленського, так і для Синодального списку, проте цілком відсутню в Кревському. Зокрема, у Смоленському зазначено: «звѣзды прелестны имже мракъ тмы въ вѣки блюдетсѧ. ѿ нѣхъ же пророчествова седмыи иѡанъ дамакинъ ено сна гл҃а ѡкоже свѣдѣтельствоватъ ѿ имѣи иѡда ѡковль : . – Въ зборно⁸ своемъ послании пішла ѿ нѣхъ прот҃ранкѣи⁸. Те саме й у Синодальному: «ѿ нѣхъ же пророчествова седмыи иѡанъ дамакинъ ено»⁹. Це пряме покликання на соборне послання апостола Юди Яковового, що, однак, ані словом не згадує Йоана Дамаскина, подаючи натомість таке: «звѣзды прелестныя, имже мракъ тмы въ вѣки блюдетсѧ. Пророчествова же и ѡ сн҃хъ седмыи ѡ адама енохъ»¹⁰. А от у Кревському збірнику, виданому Іпатієм (Потієм), апостольське послання цитується точно: «звѣзды прелестныя, имже мракъ тмы въ вѣки блюдетсѧ. о нихъ же пророчествова седмый от Адама Енохъ»¹¹. Судячи з усього, у вихідному тексті (написаному, звісно, без пробілів між словами) було «седмыи иѡданъ». На одному з етапів переписування це словосполучення відчитали неправильно: винесену «т» в «ѡ» було прийнято за винесену «н» («ѡ»), а першу «а» у слові «адама» – за останню в імені «іоан»: «иѡанъ» – «иѡанъ» (так є і в Синодальному списку), відтак чотири літери «адама» сприйнялися за скорочення від «Дамаскинъ». Тож і вийшов зворот «седмыи иѡанъ дама енохъ», перетворений під час наступних переписувань на «повну» форму: имѣи иѡанъ дамакинъ ено. Якби Кревський список становив собою пізнішу ланку в генеалогічному ланцюжку, то ця помилка мала б потрапити й до нього. А так ця вельми специфічна хиба спостерігається тільки у Смоленському та Синодальному. Її відсутність у Кревському підтверджує висловлену гіпотезу про те, що він з'явився раніше від Смоленського або що принаймні протографом Кревського був раніший та краще збережений список, тому саме кодекс із Крева представляє давнішу в генеалогії послання традицію. Ці спостереження щодо вставки «Іоан Дамаскинъ», як і попереднє дослідження виявленої в Смоленському списку лакуни, яка заповнена у Кревському та (частково) в Синодальному, унеможливають припущення, що Кревський постав через об'єднання текстової традиції Смоленського й Синодального списків, що пояснило б наявність у ньому спільних місць із Синодальним списком, відсутніх у Смоленському. А отже, теорія А. Плігузова помилкова, і саме Кревський список містить найдавнішу версію грамоти.

Таких прикладів, які засвідчують відображення у Кревському списку старшої традиції передання «Послання Мисаїла», доволі багато. При

⁸ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 233.

⁹ ГИМ, Синод–700, л. 308 об. (О. Русина. Мисаїлове послання, с. 295).

¹⁰ *Острозька Біблія*, Юд. 14.

¹¹ *Архив ЮЗР*, ч. 1, т. 7, с. 206.

подальшому текстологічному аналізі зосередимося також на інших аспектах, котрі стосуються проблематики генеалогії списків.

Визначення типу спорідненості між Смоленським і Синодальним списками

Наявність у Кревському списку місць, які є лише в одному з двох інших – у Смоленському або Синодальному, дає підстави стверджувати, що в обох споріднених списках на одній зі стадій передання існував спільний протограф, котрий мав багато спільного з протографом Кревського списку. Це пояснює їхню близькість, адже в неможливості прямого походження Синодального збірника від Смоленського ми вже переконалися. На неможливість безпосередньої генеалогічної залежності Синодального (та Кревського) списків від Смоленського вказує також низка інших огріхів, перекручень і пропущень у тексті зі збірника СОКМ–9907, яких нема ні у Кревському, ні в Синодальному (див. *табл. 8*).

Таблиця 8

Помилки Смоленського списку, відсутні в інших списках

Кревський список	Смоленський список	Синодальний список
1	2	3
Ѡдиномѡ <u>точнѡ</u> Ѡт ѡрфимовѡ	Ѡдиномѡ <u>тчениѡ</u> ѡ ѡрфимѡ	Ѡдиномѡ <u>точѡ</u> ѡ ѡрфимѡ
и пакѡ <u>во</u> <u>коже</u> тѡвнѡмѡ <u>любѡ</u>	и пакѡ <u>бжѡтѡвнѡ</u> <u>любѡ</u>	и пакѡ <u>вѡ</u> <u>бжѡтѡвнѡ</u> <u>любѡ</u>
стѡдо <u>своихѡ</u> <u>словесныхѡ</u> Ѡвнѡ	стѡ <u>всѡ</u> <u>словеснѡ</u> Ѡвнѡ	стѡдо <u>своихѡ</u> <u>словеснѡ</u> Ѡвнѡ
лицѡ <u>и</u> <u>ходимѡ</u>	лицѡ <u>и</u> <u>хшмѡ</u>	лицѡ <u>ходимѡ</u>
во <u>свидѡтельство</u> <u>всѡ</u>	вѡ <u>свидѡтельство</u> <u>всѡ</u>	вѡ <u>свидѡтельство</u> <u>всѡ</u>
<u>вменилосѡ</u> <u>чи</u> Ѡстѡ	<u>вмѡнѡнѡ</u> <u>чи</u> Ѡ	<u>вменилосѡ</u> <u>чи</u> Ѡ
<u>прѡвѡшнѡ</u> Ѡси <u>во</u> <u>лрѡхирѡхѡ</u>	<u>прѡвѡшлѡ</u> Ѡси <u>вѡ</u> <u>лрѡхирѡхѡ</u>	<u>прѡвѡшнѡ</u> Ѡси <u>вѡ</u> <u>лрѡхирѡхѡ</u>
Ѡ <u>мирѡ</u> <u>всѡ</u> <u>мира</u>	Ѡ <u>ми</u> <u>всѡ</u> <u>мира</u>	Ѡ <u>мирѡ</u> <u>всѡ</u> <u>мира</u>
вѡ <u>мѡжа</u> <u>совѡршѡна</u>	в <u>мѡ</u> <u>сѡврѡшѡна</u>	в <u>мѡжа</u> <u>совѡршѡна</u>
ѡко <u>дѡ</u> <u>ни</u> <u>Ѡдина</u> ѡ Ѡвнѡ <u>Ѡго</u>	ѡко <u>дѡ</u> <u>ни</u> <u>Ѡнаго</u> ѡ Ѡвнѡ <u>Ѡ</u>	ѡко <u>дѡ</u> <u>ни</u> <u>Ѡна</u> ѡ Ѡвнѡ <u>Ѡ</u>

1	2	3
ГЛАГОЛѢТЪ <u>КЛЕВѢЩІЩЕ</u>	ГЛѢТЪ <u>КЛЕВѢЩЕ</u>	ГЛѢТЪ <u>КЛЕВѢЩІЩЕ</u>
НАПИСАНО НА ЧЕЛѢХЪ	НАПИНО НА ЧЕЛѢ ^Ѡ	НАПИСАНО НА ЧЕЛѢ ^Ѡ
ІАКОЖЕ І ІЗЪ ВОЗЛЮБИХЪ <u>БЫ</u>	ІАКО І ІЗЪ ВЪЗЛЮБИ ^Ѡ <u>БЫ</u>	ІАКО ЖЕ І ІЗЪ <u>БЫ</u> ВЪЗЛЮБИ ^Ѡ
ВЪСПИНАЮЩЕ СВОА <u>СТѢДА</u>	ВЪСПѢВАНУЩІ СВОА <u>СТѢДА</u>	ВОСПѢВАНУЩА СВОА <u>СТѢДА</u>
Ѡ ВОСТОКЪ І <u>ЗАПАДЪ</u> , СЕВѢРА МОРА	Ѡ ВОСТОКЪ СЕВѢРА МОРА	Ѡ ВОСТОКА <u>ЗАПА</u> ^Ѡ СѢВѢРА МОРА
<u>ПРЕДИВЪННЫ</u> ДОСТОИНОСТИ	<u>ПРЕДЪННЫ</u> ДОСТОИ ^Ѡ СТИ	<u>ПРЕВѢННЫ</u> ^Ѡ ДОСТОИНОСТѢИ

Останній з наведених у цій таблиці прикладів вказує на те, що вже на ранньому етапі переписування на цьому місці виникло скорочення, яке можна було читати і як «предивъный» (Кревський список), і як «преподобный» (Смоленський), і як «праведный» (Синодальний). Очевидно, що в тому скороченому слові чітко прописаними були перші дві літери («пр») та останні три («ны»). Хоча третя буква однакова не всюди («а» чи «е»), показово, що вона збігається саме у Кревському та Смоленському списках, які між собою не є спорідненими, як рівно ж і «в» у Кревському і в не спорідненому з ним Синодальному. Привертає увагу також факт, що літера «д» наявна в усіх трьох варіантах. З іншого боку, зауважуємо, що після букви «в» у списку з Крева поданий твердий знак, котрий, якщо порівняти спосіб його написання у збережених до сьогодні списках «Послання Мисаїла», свідчить, що літера «в» у Кревському кодексі винесеною не була, тож, імовірно, в ньому це слово мало повну форму. Таким чином, намагаючись відтворити скорочення, яке могло бути у спільному протографі Смоленського та Синодального списків і яке пояснило б відповідні варіанти різночитань, доходимо висновку, що, найвірогідніше, це була лексема з надрядковим «в» або «д»: п^Ѡд^Ѡнны або п^Ѡв^Ѡнны. В обох випадках можливе відчитання і як «предив^Ѡныи», і як «правед^Ѡный», і (залежно від того, наскільки добре проглядається винесена «в» у першому варіанті) як «пре^Ѡдобныи». У кожному разі, логічніше мовити про існування спільного для Смоленського та Синодального списків протографа, який дозволив обом переписувачам так по-різному передати те саме слово.

Зазначимо також, що навряд чи укладач Синодального списку користувався кількома антиграфами при копіюванні тексту послання. Бо інакше виправлення зіпсованих місць були б численніші й суттєвіші, як і розбіжності між Смоленським і Синодальним списками. Та навіть якщо Синодальний список і мав декілька антиграфів, то всі вони походили з тієї ж

рукописної традиції, що й протограф Смоленського. Саме цим зумовлюється така кількість повторених в обидвох списках помилок, а також характер виправлень у Синодальному списку, більшість із котрих не виявляє впливу якоїсь іншої традиції, ніж та, що відображена й у Смоленському. Усі ці корективи, як показують спостереження, є, вочевидь, результатом критичного підходу самого укладача Синодального рукопису (див. *табл. 9*).

Таблиця 9
Виправлення в Синодальному списку

Кревський список	Смоленський список	Синодальний список
1	2	3
1. нобѣго завѣѣта <u>Христова</u> совершении оумѣ	нобаго завѣѣта <u>Хѣ</u> сѣвршени оумѣ	ноба <u>ѣ</u> завѣѣта <u>Хѣа</u> – <u>Хѣа</u> («с» виправлено на «в»)
2. вѣ немѣже лежатѣ не скрѣжали камены, <u>но</u> самое тоѣ слово <u>Поже</u>	вѣ немѣже лежатѣ не скрѣжали камены <u>нш</u> самое то слово <u>Бѣне</u>	в немѣ лежатѣ не скрѣжали камены <u>нш</u> – <u>но</u> самое то слово <u>Бѣне</u> («нш» виправлено на «но»)
3. плоти ѿ кровии агница непорочнаго Христа нзбавитела всего мира.	плоти ѿ кровии агница непорочнаго <u>хѣ</u> нзбавитела всего мира	плоти ѿ кровии агница непорочна <u>хѣ</u> нзбавитела <u>хѣ</u> все мира (непотрѣбний повтор закреслено)
4. котороѣ <u>бо</u> благоѣ похвалениѣ	котороѣ <u>бо</u> благоѣ похвалениѣ	котороѣ <u>бѣо</u> благохвалениѣ** («бго» закреслено, як і винесену «м»)
5. теплыя вѣры, ѿ палимыя любви	теплыя вѣры ѿ палимыя любви	теплыя вѣры ѿ палимыя <u>любви</u> – <u>любви</u> («о» виправлено на «ъ»)
6. полки побѣжда ѿ, ѿ <u>сѣдци</u> нѣцадно	полки побѣжда ѿ <u>сѣдци</u> ѿ нѣцадно	полки побѣжда ѿ <u>сѣдци</u> нѣцадно (винесену «х» закреслено)
7. поразив ѿхъ, гонивъ даже до <u>дллана</u> . плачеже оубоѣ рци, прогонивъ	поразив ѿ <u>х</u> годивъ <u>дл</u> до <u>фана</u> паче <u>оубоѣ</u> рци прогонивъ	поразив ѿ гонивъ <u>дл</u> до <u>дллана</u> паче <u>оубоѣ</u> рци прогонивъ («ѿ» закреслено)
8. жертвѣ свѣтѣ <u>вскровидѣ</u>	жртвѣ свѣтѣ <u>вскровидѣ</u>	жртвѣ свѣтѣ <u>вскровидѣ</u> – <u>вскровидѣ</u> («ъ» виправлено на «ъ»)

1	2	3
9. ѿ мнрѣ всего мнра, и ѿ благогоудни свѣтхъ божиихъ црквиахъ	ѿ ми всего мнра и ѿ благогоудни стѣхъ бѣжихъ црквиахъ	ѿ мнре ѿ всего мнра и блгогтоудни стѣхъ бѣжихъ црквиахъ («ѿ» закреслено)
10. не по законѣ Ароновѣ но по чинѣ Мелхиседековѣ	не по законуу Ароновѣ нѣ по чинноу мелхиседековѣ	не по законѣ Ароновѣ но по чинѣ мелхиседековѣ (вписане «но»)
11. душа наша ѡбратиахъ ѣстѣ к себѣ	душа наша ѡбратиа ѣстѣ к себѣ	душа нѣша ѡбратиа ѣстѣ – ѣстѣ к себѣ («и» виправлено на «ть»)
12. іако во всякомѣ азыце ѡтица бога Бога и делла праведѣ приатемѣ емѣ ѣстѣ	іако въ всяко ^а азыце ѿца бога бѣ и делла правѣ приате ^ѣ емѣ ѣстѣ	іако во всяко ^а азыцѣ ѿца бога бѣ и делла правѣ приате ^ѣ емѣ ѣ («ѿца» закреслено)
13. ѡблаци безводни ѡтѣ вѣтрѣхъ приносими	ѡблаци бѣвони ѿ вѣтрѣхъ приносими	ѡблаци безвѣдни ѿ вѣтрѣхъ приносимѣ – приносими («и» та «я» закреслено, над «и» написано «е»)
14. тѣ истроини всяка злаа вѣщѣ	тѣ истроини всяка злаа вѣщѣ	тѣ истроини і всяка злаа вѣщѣ («і» вписане пізніше)

Бачимо, що тільки у трьох випадках із чотирнадцяти – № 1, 5 та 11, виправлення наближає написання Синодального списку до Кревського, відрізняючи його від Смоленського. Та якщо проаналізувати ці втручання на ширшому мовному тлі, то легко впевнитися, що переписувач насправді лише узгоджував окремі лексеми з граматиною й синтаксисом речення. Надто вже невідповідними є форми, які Смоленський список, очевидно, перейняв від свого протографа і які укладач Синодального збірника поправив (як-от «типлы вѣтры и палимы лнковы» та ін.). Більшість корективів, наомість, пов'язані з похибками самого переписувача: № 2–4, 6, 9, 10, 13. Так, у № 2, 4 та 6 було, мабуть, спершу неправильно відчитано вихідний текст («нш» – як «нѣ»), а наявне в обох інших списках слово «во» – як скорочене «ѡ» («бого-»), і т. д.). Решта внесених змін (№ 7, 8, 12 та 14), правдоподібно, продиктовані особистими міркуваннями писця, котрий, уважаючи певні слова невідповідними до контексту, переправляв чи закреслював їх (тому й перекреслено, зокрема, слово «отец» (№ 12), сприйняте як не потрібна вставка, хоч воно і є в обидвох інших списках). Такий характер

виправлень у Синодальному списку унеможливилює гіпотезу про побутування в ньому іншої традиції передання «Послання Мисаїла», аніж у Смоленському. Для цього розбіжність між ними занадто мала. Тож навіть якщо під час укладання Синодального списку й було залучено ще один список, то він, судячи з типів втручань та однакових помилок, мав те саме походження, що й Смоленський. Беручи це до уваги, а також місце походження/знаходження рукописів, пропонуємо традицію передання «Послання», яку представляє Кревський список, надалі називати литовською, а лінію, репрезентовану Смоленським і Синодальним списками, – московською.

На те, що Смоленський та Синодальний списки на котромусь із етапів своєї генеалогії мали спільний протограф, може вказувати і вживання в другому з них знака «: · ~» (який переважно маркував завершення певної думки і нині означав би кінець речення чи абзацу). Кожен випадок використання цієї графеми в Синодальному списку фіксується й у Смоленському (див. *табл. 10*):

Таблиця 10

Уживання знака «: · ~» у Смоленському та Синодальному списках

Смоленський список	Синодальний список
но ѡ ѿ ѿ вѣѣм твоѣмъ таковоѣмъ прѣмѣѣмъ промышленинѣ и попечѣѣннѣ вѣѣвнѣ ѡвѣѣцѣ : · ~ ¹²	но ѡ ѿ ѿ вѣѣмъ твоѣмъ таковоѣмъ прѣмѣѣроѣмъ промышленинѣ и попечѣѣннѣ вѣѣвнѣ ѡвѣѣцѣ : · ~ ¹³
иѣѣ ко завистѣ и рѣѣннѣ тѣѣ нестроѣннѣ вѣѣвнѣ злѣѣ вѣѣщѣ : · ~ ¹⁴	иѣѣ ко завистѣ и рѣѣннѣ тѣѣ нестроѣннѣ и вѣѣвнѣ злѣѣ вѣѣщѣ : · ~ ¹⁵
ѣѣко да ѡ немѣѣ вѣѣвѣѣвѣѣтѣѣ вѣѣ колѣѣнѣ зѣѣмнѣѣ и вѣѣнѣ ѣѣзѣѣмѣѣ ѡвѣѣвѣѣжѣѣтѣѣ ѣѣго : · ~ ¹⁶	ѣѣко да ѡ немѣѣ вѣѣвѣѣвѣѣтѣѣ вѣѣ колѣѣнѣ зѣѣмнѣѣ и вѣѣнѣ ѣѣзѣѣмѣѣ ѡвѣѣвѣѣжѣѣтѣѣ ѣѣго : · ~ ¹⁷

Особливо промовистим є перший із цих прикладів. Адже якщо у двох останніх випадках такий знак можна очікувати, виходячи з логіки тексту, в якому одна думка завершується й починається нова, то в першому такого логічного закінчення немає – знак фактично розриває речення, котре наведеною фразою допіру розпочалося.

¹² СОКМ, Фонды, № 9907, л. 230.

¹³ ГИМ, Синод–700, л. 304.

¹⁴ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 233.

¹⁵ ГИМ, Синод–700, л. 309.

¹⁶ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 233 об.–234.

¹⁷ ГИМ, Синод–700, л. 309–309 об.

Впадає також у вічі, що ця графема у Смоленському списку трапляється значно частіше, однак те, що її вживанню в Синодальному списку щоразу відповідає такий же знак на тому ж місці у Смоленському, і так тричі, явно не звичайний збіг. Виглядає, що в усіх цих випадках обидва списки запозичили графему зі свого протографа, а менша частота її використання в Синодальному пояснюється тим, що його переписувач не просто копіював текст, а вносив до нього корективи, відповідно до власного розуміння змісту, тож іноді міг пропускати цей знак, уважаючи, що той перериває плин думки (у деяких місцях він справді недоречний, як-от у першому з поданих у табл. 10 прикладів).

Наявність у Смоленського та Синодального списків спільного попередника засвідчують також дуже характерні огріхи, які, попри їхню очевидність, залишилися в Синодальному невиправленими. Ось декілька з таких помилок, допущених, найімовірніше, вже в тексті протографа:

Таблиця 11

Спільні для Смоленського та Синодального списків помилки

Кревський список	Смоленський список	Синодальний список
СикѣтѸ	сикѣтѸ	сикѣтѸ
внкарїи	внкарїи	внкарїи
нѣзбѣрнѣ бывѣ ѿ самого того	нѣзбѣрнѣ бывѣ ѿн самого того	нѣзбѣрѣ бы ѿ ѿнѣ самого то
недремлющее церковное око	нещѣрне црквное ѿко	нещѣдрне црквное ѿко
совокѸпнѣтъ ѿ во єдино стѣдо н ѿггѣлъ н челоуѣкъ	сѣвокоѸпнѣтъ тѣ во єдино стѣ ѿггѣлъ н чѣкъ	совокоѸпнѣтъ во єдино стѣдо ѿггѣлъ н чѣкъ
на странѣ далече	на стѣа дѣче	на стѣа дѣче
мѣсто прѣдѣлѣн своємѸ вкѣвѣчломѸ оумѸ	мѣсто прѣдѣлѣн своємѸ вкѣвѣчломѸ оумѸ	мѣсто прѣдѣлѣн своємѸ вкѣвѣчломѸ оумѸ

Аналіз лакун у списках «Послання Мисаїла»

Лакуни Смоленського й Синодального списків

Наше припущення про спільний для Смоленського та Синодального списків протограф підтверджують також лакуни в другому з них, що фіксуються в тих самих місцях і в першому. Виявити таку подібність вдалося під час аналізу пропусків у Смоленському списку, який містить повний текст

«Послання», та їх порівняння з текстом Кревського списку. Дослідження більших лакун (а не просто одного чи двох слів), наявних у Смоленському списку, мало би вказати на місця, де переписувач перескакував через рядок або й кілька. При цьому кількість знаків у лакуні відповідала б кількості знаків у пропущеному рядку того антиграфа¹⁸, з котрого копіювався Смоленський список. Число ж, кратне цій кількості, означало б пропуск двох чи більше рядків. Використанню такої методики частково перешкоджало те, що всі слова у Кревському списку, з яким велося звірвання, написані повністю, а в оригіналі пам'ятки з Крева, швидше за все, були скорочення й титла, проте зіставлення типових скорочень у кодексах СОКМ–9907 та Синод–700 дозволило без особливих труднощів застосувати їх і до паралельного тексту Кревського списку там, де в Смоленському є лакуни, щоб вирахувати з великою ймовірністю кількість графем у них. Та при аналізі цих пропусків з'ясувалася цікава закономірність: одна група лакун після застосування типових скорочень до відповідної частини тексту, заповненої в Кревському списку, вказувала на рядок антиграфа розміром 19–22 знаки, тоді як інша – на рядок у 29–33 знаки (надрядкові літери не рахувалися, оскільки в рукописах вони не впливають на розмір рядка). Розглянемо ці типові приклади:

Таблиця 12

Приклади лакун на 19–22 знаки в рядку*

№ п/п	Текст лакун за Кревським списком	Текст лакун із типовими скороченнями
1	2	3
1	послѣжывѣи въ посланіи семѣ	послѣжывѣи в посланіи се ^м 21
2	в немѣ сіящѣю твою дѣшѣ паче солнца к немѣ палащѣю любовію	в не ^м сіящѣю твою дѣшѣ пѣ ^л снѣца к немѣ палащѣю любовію 43 (21+22)
3	божеотнноу манноу, намыщеннемѣ свѣтаго Дѣха ѿ подчинна свѣтѣхѣ	бѣжѣтноу манноу намыщенне ^м сѣ ^т го дѣ ^х ѿ подчинна сѣ ^т хѣ 40 (20+20)
4	некое стѣжніи подлмы слѣхѣ влшомѣ всѣвѣтомѣ. ѿно зде сіа ѡстаивши на прежнию пѣчинѣ дѣховныхѣ словесѣ	нѣ ^к оѣ стѣжніи подлмы слѣхѣ влшѣмѣ всѣ ^т омѣ ѿно з ^д ѣ сіа ѡстаивши на прежнию пѣчинѣ дѣ ^х внѣхѣ словѣ ^с 81 (3×20+21)

¹⁸ «Різні випадки дитографії та гаплографії пов'язані з перескакуванням переписувача з одного рядка на інший. Довжина рядка зазвичай кратна розміру пропуску чи повторення...» (Д. С. Лихачев. *Текстология*, с. 214).

* Тут і в наступних таблицях число знаків подається збоку біля скороченого варіанта написання.

1	2	3
5	БЛАЖЕНСТВО СВОГО ДОСТОЯНІА РАЙСКАГО, НАСЛАЖДАЮТСА	БЛАЖѢСТВО СВОѢ ДОСТОЯНІА РАЙСКѢ НАСЛАЖДАЮТСА 39 (20+19)
6	ѢГО ДАРѢ ТАКОВѢМЪ СЪЩИМЪ НА ТОВѢ	Ѣ ДАРѢ ТАКОВѢМЪ СЪЩИМЪ НА ТОВѢ 20

Таблиця 13

Приклади лакун на 29–32 знаки в рядку

№ п/п	Текст лакун за Кревським списком	Текст лакун із типовими скороченнями
1	оустроинѣхъ во воскогостивнѣхъ пчелнѣхъ	оустроинѣхъ во воскогостивнѣхъ пчелнѣхъ 29
2	и державою морскою иже отъ нихъ пробывають	и державою морскою иже ѿ нихъ пробывають 30
3	даже и до послѣднихъ земли, и дозиде иже мы	да и до послѣднѣхъ земли и дозиде иже мы 29
4	от двинѣхъ волковъ или от татѣй и разбойниковъ и	ѿ двинѣхъ волковъ или ѿ татѣй и разбойниковъ и 32
5	яко да ѿ тѣхъ пшеничнаго напитаемы ны	яко да ѿ тѣхъ пшеничнѣхъ напитаемы ны 27
6	и намъ кормятъ, яко да и мы блаженни бѣдемъ живуще	и намъ кормятъ яко да и мы блаженни бѣдемъ живуще 31
7	блаженни есте егда поносають вѣмъ и иждивють вы	блаженни есте егда поносають вѣмъ и иждивють вы 29

Така відмінна кількість знаків у рядку гіпотетичного антиграфа спонукає припустити, що котрась із цих груп містить ті пропуски, які з'явилися з вини самого писця Смоленського збірника, а інша – ті, які існували ще в антиграфі цієї пам'ятки. Або ж, що обидва типи лакун були вже в тому тексті, з котрого копіювався Смоленський список СОКМ–9907. Порівнявши ж під таким кутом зору Смоленський і Синодальний кодекси, віднаходимо в них на тому самому місці дві лакуни з приблизною кількістю знаків 31–33 у рядку, тобто вони належать до другої з виділених нами груп (див. *табл. 14*).

Таблиця 14

Спільні для Смоленського та Синодального списків лакуни

№ п/п	Текст лакун за Кревським списком	Текст лакун з типовими скороченнями
1	во жилище сїе Божїимъ дѣломъ, іако да вселимса ¹⁹	в жилище сїе бжїимъ дѣомъ іако да вселимса 31
2	мнѣт но творцы закона сїи сѣтъ праведнїи оу Бога ²⁰	мнѣт но творцы закона сїи сѣтъ правднїи оу бга 32

Однак тут може виникнути підозра, що лакуни на 29–32 знаки насправді є пізнішими вставками у Кревському списку, а в архетипі «Послання Мисайла» їх не було. Тому розглянемо якусь довільну лакуну з цієї групи, щоб остаточно впевнитися в їхній автентичності. Візьмемо, для прикладу, зворот із відсутнім у Смоленському кодексі фрагментом (його підкреслено): «ты бо владеешь всея вселенныя християнствомъ и державою морскою идеже отъ нихъ пребываютъ, возмущение еже волнъ грѣховныхъ отъ вѣтръ вражыхъ ты укротеваеши»²¹. У Смоленському списку натомість читаємо лише: «ты бо владеши всея вселенныя хртїянство възмущий волнъ грѣховныхъ вѣтровъ вражыхъ ты оукротевашї»²². Те, що слова, яких тут бракує, автентичні, доводять два спостереження. По-перше, вони не можуть бути пізнішою вставкою, оскільки перша половина звороту (включно з «державою морскою») є парафразою на пс. 88, 9: «Ты владѣши державою морскою възмущенъ же волнъ его ты оукротиши»²³. Кваліфікувати відсутність згаданих слів у Смоленському списку як лакуну допомагає факт, що далі в ньому продовжується парафраза на той самий стих того самого псалма (з додаванням морально-алегоричного тлумачення): «възмущеню ж волнъ грѣховныхъ отъ вѣтровъ вражихъ ты укротеваешї». Отже і перша половина цієї парафрази, повністю наведена у Кревському списку і частково пропущена в Смоленському, є органічною частиною цілого звороту.

Другим аргументом на користь автентичності фрази «и державою морскою идеже отъ нихъ пребываютъ» стало те, що «Послання Мисайла»

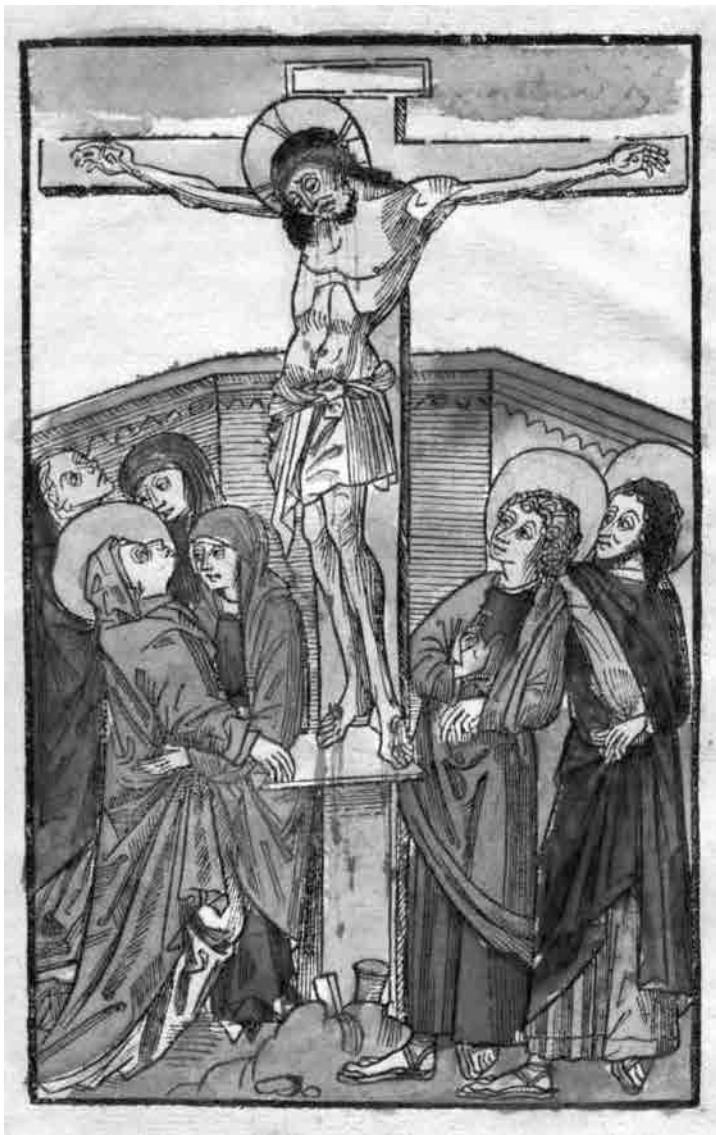
¹⁹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 205. Пор.: ГИМ, Синод–700, л. 306 об.; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 232.

²⁰ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 205. Пор.: ГИМ, Синод–700, л. 307; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 232.

²¹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 210.

²² СОКМ, Фонды, № 9907, л. 238.

²³ *Київський псалтир*, Пс. 88, 9, арк. 122 зв.

Гравюра на дереві із сюжетом Розп'яття Христа.
Автор невідомий, бл. 1490 р.

належить до найвищих зразків мистецтва «плетення слівес»²⁴. У творах цього стилю, як знаємо, нагромадження епітетів та образів відбувається не хаотично, а на основі фонетичних, етимологічних чи семантичних подібностей²⁵. Якщо ж осмислити аналізований нами уривок у варіанті Смоленського рукопису, то такого слова, котрого могла б стосуватися мова про «хвилі гріховні», там немає, через що весь наступний зворот сприймається як долучений безпідставно, де початок (виділено півжирним шрифтом) семантично відірваний від свого продовження (курсив), всупереч засадам мистецтва «плетення слівес»: **«ты бо владееши всеа вселенныа христьянством възмуцению ж волнь грѣховных от вѣтров вражиих ты укротеваеши»**. І саме пропущене тут «державою морскою» є тим принципово важливим словосполученням, котре логічно завершує попередній вислів про володіння христьянством «всієї вселенної», до якого нав'язується, своєю чергою, образ «хвиль гріховних». Щобільше, ота друга половина відсутнього в СОКМ–9907 звороту – це парафраза на пс. 88, 9, закінчення котрої в Смоленському кодексі наявне. Проте без слів «державою морскою» цей зв'язок не відстежується: виразу «ты бо владееши» замало, щоб розпізнати в наступному «възмуцению ж волнь грѣховных от вѣтров вражиих ты укротеваеши» парафразу на стих псалма. Відтак зворот «и державою морскою идеже отъ нихъ пребывають» є автентичною частиною «Послання Мисаїла», а не пізнішою вставкою в Кревському списку, натомість відсутність його в Смоленському треба розуміти як лакуну.

Та повернімося до пропусків, спільних для Смоленського і Синодального списків. Аби довести, що й ці дві лакуни були фрагментами оригінального тексту «Послання Мисаїла», розберемо детальніше одну з них. Ось як цілий зворот звучить у Кревському списку (текст лакуни підкреслено): «ни едини бо послушници закона оправдаются якоже нѣцци мнят но творцы закона сии суть праведнии у Бога, естествомъ законная творяще, имуще законъ написанъ во сердцахъ своихъ»²⁶. Аналогічне місце у Смоленському кодексі має таку форму: «ни єдино бо послѣшници закона ѡправдаются

²⁴ Як зауважує Ю. В. Пелешенко, «Послання Мисаїла» є «твором, у якому оригінальне українсько-білоруське мистецтво „плетення слівес” досягло найвищого розвитку» (Ю. В. Пелешенко. *Розвиток української ораторської та агіографічної прози*, с. 79).

²⁵ «„Плетення слівес” ґрунтується на якнайважливішому ставленні до слова: до його звукової сторони (алітерації, асонанси і т. п.), до етимології слова (поєднання однокореневих слів, етимологічно однакові закінчення), до тонкощів його семантики (поєднання синонімічних, тавтологічних та ін.), – на замилюванні в словесних новоутвореннях, складних словах, калках із грецької. Пошуки слова, нагромадження епітетів, синонімів походили з уявлення про тотожність слова й сутності божественного писання та божественної благодаті» (Д. С. Лихачев. *Предвозрождение в русской литературе*, с. 463).

²⁶ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 205–206.

іакѡ нѣции ѿтворомъ закона творѣци імѡщи закѡнъ написѣ въ срѣцѣ своѣхъ»²⁷. Про те, що цей уривок автентичний, свідчить, по-перше, семантична суперечливість виразу у варіанті обох споріднених списків: «ни единого бо послушники закона оправдаются, яко же нѣции естествомъ закона творяще, имуще законъ написанъ въ сердцахъ своихъ». Тобто, з одного боку, мовиться, що не тільки слухачі закону виправдаються («ни единого бо послушники закона оправдаются»), а з іншого – що саме деякі з них від природи виконують закон («яко же нѣции естествомъ закона творяще»), маючи його написаним у своєму серці («имуще законъ написанъ въ сердцахъ своихъ»). По-друге, в тому, що це частина архетипу «Послання Мисаїла», а не пізніша вставка в Кревському списку, переконує той факт, що це місце є парафразою на послання апостола Павла до римлян 2, 13–15а (спільні з грамотою Мисаїла 1476 р. місця підкреслено): «ни послушники бо закона праведни ѿ блъ но творѣци закона ѡправдаются. егда бо ізыци не имущи закона, ѿтворомъ законная творѣтъ сии закона не имущи себѣ едѣ законъ иже являютъ дѣло закона написано въ срѣцѣхъ своихъ»²⁸. Порівняймо повний текст звороту з «Послання Мисаїла» (за Кревським списком) з відповідним виділенням парафрази: «ни единого бо послушники закона оправдаются, якоже нѣции мнят, но творцы закона сии суть праведни у Бога, естествомъ законная творяще, имуще законъ написанъ во сердцахъ своихъ». Таким чином, лише з тим виразом, який наведено у Кревському списку, це висловлювання має сенс і коректно відтворює логіку парафразованої думки зі Святого Письма, отож пропущення його в Смоленському й Синодальному списках потрібно вважати лакуною.

Це підтверджує, що і для аналізованих двох уривків, наявних у Кревському і пропущених у Смоленському та Синодальному списках, актуальні ті висновки, які були зроблені раніше. А саме, що в разі наявних у Кревському і пропущених в інших списках текстових частин із середньою кількістю знаків 29–32 у рядку (та частин із кратним їм числом) ідеться не про пізніші вставки, а про автентичні фрагменти архетипу, оскільки лише з ними текст послання правильно передає парафразовані думки священних книг, відповідає стилю «плетення слівес» і, зрештою, просто має зміст, тоді як без них окремі звороти цілком беззмістовні. Тому їхню відсутність у Смоленському та Синодальному списках необхідно кваліфікувати саме

²⁷ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 232.

²⁸ НИОР РГБ, ф. 304.1., Рук. № 80 (88), л. 53 об. Так само в *Острозькій Біблії*: «не слышательіе бо закону праведни предъ бгомъ, но творцы закону, сии оправдятся. егда бо ызыци не имуще закона, естествомъ законная творятъ, сии, закона не имуще, сами себѣ суть законъ, иже являютъ дѣло законное написано въ срѣцѣхъ своихъ» (Рим. 2, 13–15а, зач. 81).

як лакуни, що перекочували до них із їхнього протографа, адже не могли два писці, котрі працювали в різний час, у тексті зі сотень рядків перескочити на тому ж місці і через той же рядок, і причому аж двічі. Звідси висновоюємо, що пропустити рядок міг тільки переписувач списку, який слугував протографом Смоленського й Синодального. А отже, рукопис, із котрого копіювався спільний для них протограф, налічував по 29–32 знаки в рядку, тому й писець, помилково проминувши один рядок, залишив у своєму тексті лакуни обсягом бл. 30 графем (там, де випало декілька рядків, розмір лакун визначався числом, приблизно кратним 30).

На підставі сказаного логічно віднести другу групу лакун (із середньою кількістю по 19–22 знаки в рядку) до пропусків укладача Смоленського списка. Але й тут варто спершу довести, що це такі лакуни, а не пізніші вставки. З огляду на невеликий розмір пропусків, зробити це набагато важче, ніж для попередньої групи. Тому оберемо місце, де, згідно з нашими розрахунками, бракує двох рядків, що дозволить точно встановити, чи відсутній у Смоленському списку уривок є лакуною. Так, у збірнику СОКМ–9907 написано (початок і кінець лакуни підкреслено): «дондеж призрѣ Господь на смирени твое, видя много труд и терѣние удручение тѣла твоего зрѣти ко любовному любви любителю»²⁹. Як бачимо, в такому вигляді речення не має сенсу. Його і смислове наповнення, і синтаксис набувають лише тоді, коли прочитати цей рукописний фрагмент разом із тим уривком, якого бракує в Смоленському і який поданий у Кревському списку (у цитаті його підкреслено): «донъдеже призрѣ Господь на смиреніе твое, видяй многій трудъ и терпеніе удрученіе тѣла твоего, зря в немъ сіяющую твою душу паче солнца, к нему палящую любовію, ко любимому любви любителю»³⁰.

Слушність припущення, що в наступному спільному для Смоленського та Синодального списків протографі було по 19–22 знаки в рядку, доводить лакуна в Смоленському рукописі, заповнена в Синодальному, де вона нараховує 37 графем (окрім винесених літер), займаючи там рівно два рядки, що спонукає думати, що й у протографі її текст теж охоплював таку кількість рядків (пропущений у Смоленському кодексі зворот підкреслено, межі лакуни виділено півжирним шрифтом): «и тако от него **много про-свѣщенъ** бѣвъ всенапресвѣтелѣйшимъ блистаніемъ **свѣта** паче всѣхъ священночиноначалій церьковныхъ»³¹. Натомість у Смоленському списку за-

²⁹ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 236. Синодальний список закінчується ще перед цим уривком.

³⁰ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 209.

³¹ Там само, с. 201; див. також: *МУН*, т. 9–10, с. 8 (№ 4). Пор.: ГИМ, Синод–700, л. 298.

значається (місце пропуску підкреслене): «*такѡ ѿ него мноꙋ свѣта плачѣ вѣѣ цѣнїионачїи цр҃квїнїи*»³². Позаяк цей вислів цілком позбавлений змісту, то можемо впевнено констатувати, що перед нами лакуна в Смоленському списку, а не пізніша вставка в Синодальному та Кревському. Число же знаків показує, що писцем Смоленського списку тут пропущено два рядки, які існували в його протографі, звідки й потрапили до Синодального (крім слова «много», котре скопіював укладач Смоленського, проминувши два рядки після нього).

Отож стає очевидним, що уривки із щорядковою кількістю знаків 19–22 (чи, відповідно, 38–44, якщо опущено два рядки, як у наведених прикладах) – це не пізніші вставки, а такі лакуни, за обсягом яких можна скласти уявлення про довжину рядка в протографі. Тобто в наступному протографі, з котрого переписувався і Смоленський, і Синодальний список, було пересічно 19–22 знаки в рядку.

Але тут постає питання: а чи не мали насправді рядки у протографі Смоленського та Синодального списків не по 19–22, а по 38–44 графеми, себто чи описана щойно лакуна не була однорядковою? Проте тоді слід було б лакуни на 19–22 знаки вважати просто пропущеними фразами. Та якби йшлося про помилкове опущення декількох слів, то число графем щоразу істотно відрізнялося б, що не дало б змоги вивести приблизну кількість знаків, до того ж кратну їхній кількості у більших лакунах. Тим часом у Смоленському списку було виділено групу аж із чотирьох лакун розміром 19–22 знаки, що відповідає пересічній довжині рядка в протографі. З іншого боку, припущення, що спільний для Смоленського та Синодального списків протограф мав по 19–22 знаки в рядку, дає чітку відповідь на запитання, чому в Синодальному таких лакун не виявлено зовсім: як виглядає, його переписувач скопіював також наявний у протографі поділ на рядки. Адже в Синодальному списку розмір рядка приблизно такий самий – 17–22 знаки, тоді як у Смоленському, де первісного варіанта членування не дотримано, – 27–31. Це й пояснює численність лакун, які охоплюють цілий рядок, а іноді навіть два чи й більше (як це спостерігалось в уже коментованому прикладі з пропуском 37 знаків, який у Синодальному списку дорівнює двом рядкам).

Таким чином, результати текстологічного аналізу всіх трьох пам'яток заперечують гіпотезу А. Плігузова про те, що саме Смоленський кодекс містить найранішу редакцію «Послання Мисаїла». З огляду на те, що всі лакуни заповнені тільки в Кревському списку (який А. Плігузов називав Потієвою редакцією), доводиться прийняти цей текст як кращий та похідний

³² СОКМ, Фонды, № 9907, л. 226 об.

від давнішого списку. Також не підтвердилася теза вченого про те, що Синодальний список походить від Смоленського, становлячи собою наступну редакцію послання. Текстологічне дослідження (зокрема лакун, наявних у Смоленському списку і заповнених у Синодальному) наочно продемонструвало, що Синодальний список мав, найімовірніше, той самий протограф, що й Смоленський. А те, що Синодальний список коротший від Смоленського, зумовлене вміщенням у першому з них лише уривку грамоти: мабуть, переписувач припинив свою роботу, як тільки в тексті завершилася апологія укладачами послання своєї правовірності. На рацію такого пояснення вказує передовсім зміст Синодального кодексу, в якому знаходимо переважно твори антилатинського спрямування. Відтак закономірно, що тут *«Послання Мисаїла»* обривається відразу після звинувачення представників Західної Церкви в Польсько-Литовській державі, що вони ісповідують «г(ла)голы ложныя хулящая насъ»³³ (доповнені гнівними епітетами та мальовничими порівняннями їх із безплідними деревами тощо). Справді, було б дуже дивно, якби у збірнику з такою кількістю антикатолицьких текстів подавався увесь той величний панегірик папі римському, яким є Мисаїлова грамота. Натомість у препарованому вигляді, після викриття нападок з боку латинської єрархії та апології власної правовірності, цей фрагмент доволі органічно вписується в загальний контекст рукопису. Водночас не варто розглядати Синодальний уривок як нову редакцію Мисаїлового послання: у ньому немає тих тенденційних змін змісту, які з'явилися б унаслідок цілеспрямованого редагування (обривання тексту задовго до його кінця та виправлення переписувачем місць, кваліфікованих ним як синтаксичні чи граматичні помилки, до уваги не беремо). Отже, Синодальний список – це лише уривок *«Послання Мисаїла»*, доданий до збірки антилатинських творів через звучання в ньому подібних ноток, який обривається відразу після апології правовірності Руської Церкви.

Лакуни Кревського списку

Цей розгляд лакун у списках *«Послання Мисаїла»* був би неповним без спроби визначити також розмір рядка у протографі Кревського списку, котрий репрезентує ранішу традицію тексту. Бо ж і в пам'ятці з Крева помічаємо кілька пропусків, які дозволяють зробити відповідне припущення. Ось вони (звороти із текстом лакун, наведеним за Смоленським збірником, підкреслено):

³³ ГИМ, Синод–700, л. 307.

Таблиця 15
Лакуни Кревського списку

Кревський список	Смоленський список
1. АЩЕ РЕЧЕТЬ ОУХО, ІАКО НЕСМЪ ОКО НЕСМЪ ОТЪ ТѢЛА ³⁴	АЩЕ РЕЧЕТЬ ОУХО ІАКО НЕСМЪ ОКО НЕСМЪ Щ ТѢЛА НЕ Ш ЕГО НЕСМЪ Ш ТѢЛА ³⁵
2. НАПАВШИ ВСЯКОУ ТѢАРЪ НА ОЖИВЛЕНІЕ ЕВАНГЕЛЬСКИМЪ БЛАГОВѢТВОВАНІЕМЪ, ЧРЕЗЪ ЧОТЫРЕ ВСЕЛЕНСКІА ПАТРІАРХИ ³⁶	НАПОАВШИ ВСЯКОУ ТѢАРЪ НА ОЖИВЛЕНІЕ ЕВАНГЕЛИИ ^М ПРОПОВѢДАНІЕМЪ И ТВОИМЪ ВСЕНАСТѢНИШИМЪ ИЗЪЛІАНІЕМЪ БЛАГОВѢНІЕ ЧРЕ ЗЪ ВСЕЛЕНСКІА ПАТРІАРХИ ³⁷

Те, що наявна у Смоленському списку і відсутня у Кревському частина фрази № 1 є автентичною, впливає з того, що, по-перше, без неї речення, як воно подане у виданні Потія, не має сенсу: «и аще речеть оухо, іако несмъ око несмъ отъ тѣла»³⁸. По-друге, це частина великої цитати з Першого послання апостола Павла до коринтян (1 Кор. 12, 14–18). Порівняймо:

Таблиця 16
Уривок цитати з 1 Кор. 12 у тексті «Послання Мисаїла»

«Послання Мисаїла» за Кревським списком	1 Кор. 12, 14–18
ІБЕ ВСЕ ТѢЛО НЕСТЪ ЕДИНЪ ОУДЪ, НО МНОЗИ, АЩЕ РЕЧЕТЬ НОГА ІАКО НЕСМЪ РѢКА НЕСМЪ ОТЪ ТѢЛА, НЕ ОТЪ ЕГО НЕСТЪ ОТЪ ТѢЛА И АЩЕ РЕЧЕТЬ ОУХО, ІАКО НЕСМЪ ОКО НЕСМЪ ОТЪ ТѢЛА И АЩЕ БИ БЫЛО ВСЕ ТѢЛО ОКО, ГДЕ СЛЪХЪ АЩЕ ВСЕ СЛЪХЪ, ГДЕ ОУХАНІЕ НЫНѢ ЖЕ ПОЛОЖИ БОГЪ ОУДИ ЕДИННОГО КОЖДО ВЪ ТѢЛИИ ІАКОЖЕ ВОСХОТЕ ³⁹	ІБЕ ТѢЛО НѢСЕТЪ ЕДИИ ОУДЪ, НО МНОЗИ. АЩЕ РЕЧЕТЬ НОГА ІАКО НѢСЕМЪ РѢКА, НѢСЕМЪ Ш ТѢЛА, НЕ ЕГО РАДИ НѢСЕТЪ Ш ТѢЛА; И АЩЕ РЕЧЕТЬ ОУХО, НѢСЕМЪ ОКО, НѢСЕМЪ Ш ТѢЛА. НЕ ЕГО РАДИ НѢСЕТЪ Ш ТѢЛА; И АЩЕ ВСЕ ТѢЛО ОКО, ГДЕ СЛЪХЪ; АЩЕ ЖЕ ВСЕ СЛЪХЪ, ГДЕ ОУХАНІЕ; НИЧѢ ЖЕ ПОЛОЖИ БЪ ОУДИ ЕДИННОГО КОИКОЖДО ИХЪ ВЪ ТѢЛИИ, ІАКОЖЕ ИЗВОЛИ ⁴⁰

Як бачимо, текст практично ідентичний, тобто це явно не парафраза, а пряма біблійна цитата, звісно, з певними особливостями відповідного

³⁴ Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 215.

³⁵ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 243 об.

³⁶ Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 219.

³⁷ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 248 об.

³⁸ Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 215.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Острозька Біблія, зач. 152.

перекладу. Зрозуміло, що за такої численності зворотів, які впроваджуються словами «нѣсть» («нѣтъ») та «нѣсмь» («нѣмь»), один із них міг легко випасти у процесі копіювання, тож це або помилка запам'ятовування, або ж помилка відчитання, коли переписувач перескочив поглядом одразу на наступний зворот, що починався тим самим словом. Однак навряд чи цей пропуск у протографі Кревського списку охоплював цілий рядок – кількість знаків для цього тут надто мала: 17 при написанні без скорочень, а якщо додати типові скорочення, то ще менше (наприклад, за вживання типового «не ѿ ѿ нѣ ѿ чѣла» нараховуємо лише 12 графем у рядку). Напевно, фраза випала через те, що і такий зворот, і слово, яким він починався, неодноразово повторювалися, тому тут при відтворенні тексту архетипу потрібно покладатися на Смоленський список і на Святе Письмо.

Залишається питання другої лакуни, обсяг котрої у Смоленському рукописі обчислюється 37 знаками (її текст підкреслено): «наполюци всакоу чѣла на ѡживленіи євѣликии проповѣданыи и твои вснастѣишии и зланиании бл҃гѣнии чре ѡ вселїкїи патрїархи»⁴¹. Перед нами дилема: або вирішити, що це кількість графем у одному рядку, або припустити, що бракує двох рядків, у кожному з яких було приблизно по 18 графем.

Встановити орієнтовне число знаків у рядку протографа Кревського списку допомагає інша зауважена в останньому помилка. Так, у наступному звороті прочитуємо: «божественною же благодатію безпрестани кипящи, и от него истекают чотыре реки»⁴². У Смоленському кодексі (та в «Посланні до Макарія») частка «же» в цьому місці відсутня – її було вжито після слів «от него», що краще узгоджується із синтаксисом речення: «бж҃ственоу бл҃гѣтиу кїпѣщїи оукипѣщи ѿ него истекѣюу ѡу рекїи»⁴³. Найпростіше цю перестановку в Кревському збірнику витлумачити тим, що переписувач зісковзнув поглядом на рядок нижче і вставив частку «же» після слова, яке стояло рядком вище. У такому разі, незалежно від розташування цих лексем, достатньо підрахувати приблизну кількість знаків між обома частинами за умови, що слова «от него» написані під словом «бж҃ственоу», точніше під його кінцем, і наявність складів з однаковими голосними «е» та «о» і приголосною «н» сприяє виникненню помилки відчитання, щоб з'ясувати приблизне число графем у рядку. Відтак, якщо відтворити фрагмент Кревського списку з типовими скороченнями, то отримаємо: «бж҃ствѣ – ѿноу бл҃годатїю кїпѣщїи оукипѣщи ѿ ѿ него же истекѣюу ѡу рекїи».

Залежно від скорочень, це орієнтовно 32–35 знаків щорядково. А позаяк дуже низька ймовірність того, що згадане щойно зісковзування поглядом

⁴¹ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 248 об.

⁴² *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 219.

⁴³ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 248 об.

охопило аж два рядки, доцільніше прийняти, що вказаним числовим діапазоном і визначається пересічна кількість знаків одного рядка в протографі пам'ятки з Крева.

Оскільки лақун у самому Кревському списку обмаль – лише дві (до того ж одна з них – це пропуск не цілого рядка, а тільки його частини), то логічно висувати, що його переписувач, як і писець Синодального списку, продублював за своїм протографом поділ на рядки та, відповідно, діапазонний розмір рядка, що й пояснює високу якість копії з нечисленними пропусками, попри величезний розмір скопійованого тексту. Тож навіть незважаючи на відсутність оригіналу самого Кревського збірника, можна припустити, що й у ньому, як і в його протографі, щорядково налічувалося по 32–37 графем.

Обчислення кількості знаків

у рядку спільного для всіх списків протографа

Порівнюючи наявні тексти, маємо змогу також з'ясувати, які помилки були допущені на найранішій стадії переписування, і спробувати визначити довжину рядка того списку, від котрого походять усі інші. Допоможе нам у цьому ситуація, коли спершу переписувач перескочив через рядок, а тоді знову повернувся до пропущеного і вписав його пізніше. Зокрема, у Кревському списку читаємо (помилку підкреслено): «якоже научени быхомъ отъ святыхъ Апостоль и святыхъ божественныхъ отецъ Никеискаго собора изложившихъ православную вѣру (сію)⁴⁴ еже есть Вѣрую во единого Бога, имуще в себе вѣ членовъ святыхъ соборныхъ апостольскихъ церкви»⁴⁵. Подібно і в Смоленському збірнику (Синодальний цієї частини не вміщує): «яко научени быхомъ отъ святыхъ апостоль и святыхъ божественныхъ отцевъ никийскаго звора изложившихъ православную сію еже есть : . – Вѣрую въ единого бга имущи въ свѣѣ вѣ членко свѣта свѣборныхъ апостольскихъ церкви»⁴⁶. За такої побудови речення виходить, що вираз «дванадцять членів» стосується «Святої Соборної Апостольської Церкви», що є богословським нонсенсом. Не пов'язаний семантично зворот «святыхъ соборныхъ апостольскихъ церкви» і з наступними після нього словами, бо далі йде «мы же симъ последующе», а укладачі листа, безперечно, аж ніяк не могли слідувати за цими дванадцятьма членами Церкви. Насправді ж

⁴⁴ Слово «сію» є лише в римському виданні Кревського списку: *MUH*, т. 9–10, с. 18 (№ 4).

⁴⁵ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 215; *MUH*, т. 9–10, с. 18 (№ 4); *Соборное послание русско-го духовенства и мирян*, с. 213. Так само й у польському перекладі Потія: *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, к. 26.

⁴⁶ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 242 об. – 243. Тут же віднаходимо також приклад іншої помилки: у звороті «быхомъ сѣыхъ апѣль» переписувач пропустив «отъ», яке йшло після ще одної літери «омега» з винесеним над нею «м» («омл»).

«имущє в себе 12 членовъ» нав'язується до Символу віри, який, власне, і складається з дванадцяти членів.

Усе це наштовхує на думку, що словосполучення «святія соборныя апостолския церкви» тут не на своєму місці, а помилка сталася вже на першому етапі переписування, через що така структура цього уривка є в обидвох повних списках, котрі представляють і литовську, і московську лінії передання «*Послання Мисаїла*». Себто зворот із «святія соборныя апостолския церкви» з'явився там, де він зараз, уже згодом, коли переписувач виявив пропуск і вирішив додати опущене трохи нижче. У варіанті зі Смоленського кодексу цей зворот нараховує рівно 23 графєми, отож у тексті, з якого укладався список, що мав цей огріх, середня довжина рядка становила 23 знаки. З усього викладеного робимо висновок, що рядок складався з бл. 23–25 знаків.

На користь гіпотези про те, що в рядку спільного для всіх варіантів «*Послання Мисаїла*» протографа було приблизно 23 знаки, свідчить іще одна помилка в обох повних його списках⁴⁷. Ідеться про пропущений, а тоді вписаний пізніше підпис Олександра Солтана, на який уже було звернено увагу в спеціальній розвідці, присвяченій саме цій темі⁴⁸. Зреферуємо тут головні результати цього дослідження. У підписі Івана, котрий наведено останнім з усіх, ужито займенник «ихъ»: «Благочестный свѣтлый въ божественныхъ писаніи книголюбец, кирь Иоан братъ ихъ юнѣйшій»⁴⁹. Це передбачає наявність у переліку підписантів перед тим Іоаном іще принаймні двох його братів, а натомість йому безпосередньо передує лише «Благородный мужь, пань Салтанъ Александръ (...) подьскарбій великославного двору пресвѣтлаго короля Казимера»⁵⁰. Таке розташування змусило багатьох істориків думати, що «кирь Иоан» був братом «Салтана Александра»⁵¹, проте тоді важко обґрунтовувати множину займенника «ихъ», адже у випадках інших братів, які фігурують в цьому переліку, постійно вживається однина – «его». Зате трохи вище, перед іменем Олександра Солтана, справді знаходимо ще двох братів: «Благородный пань Михаилъ Александровичъ зъ Загорова...»⁵² та «Благородный братъ его пань Андрей с Попртеи, сынъ пана Александра подскарбега». Те, що власне вони і є бра-

⁴⁷ Синодальний список обривається раніше.

⁴⁸ Н. Заторський. Родина Солтанів за свідченням «*Послання Мисаїла до папи Сикста IV*», с. 38–40.

⁴⁹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 200. Так само й у Смоленському списку: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 225 об.

⁵⁰ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 225 об.; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 200.

⁵¹ Н. Заторський. Родина Солтанів за свідченням «*Послання Мисаїла до папи Сикста IV*», с. 39.

⁵² *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 200.

тами укладача грамоти Івана, засвідчують такі спостереження: перший з підписантів має по батькові «Олександрович» («Михаиль Александровичь»), а в описі другого сказано, що він «сынъ пана Александра подскарбего», тоді як посаду Олександра Солтана визначено саме як «подъскарбій великославного двору пресвѣтлаго короля Казимера». А отже, займенник «ихъ» в описі «кирь Иоана» («братъ ихъ юнѣйшій») треба пов'язувати не з Олександром Солтаном, котрий був його батьком, а з обидвома старшими братами «Олександровичами». Звідси стає очевидним, що ім'я батька потрапило поміж імена трьох його синів через помилку, а первісно всі три брати були названі один за одним, що й дозволило означити останнього з них як «братъ ихъ юнѣйшій».

Незалежно від того, де в оригіналі було зафіксовано ім'я підскарбія – до чи після його синів, важливо констатувати сам факт зміщення його підпису, яке відбулося на найранішій стадії передання тексту, через що цей огріх виявляємо в обох повних списках грамоти Мисаїла. Оскільки цей підпис доволі довгий, робимо висновок, що пропущено кілька рядків. Відсутність повторів унеможливило обчислення довжини рядка – ясно тільки, що пропуск, а відтак і вписування сталися через специфічне місце розташування цього автографа (ймовірно, внизу аркуша), тож писець його пропустив, тоді, зауваживши помилку, вставив дещо пізніше (після імен двох старших синів Олександра Солтана), відтак продовжив переписування (ім'ям молодшого сина). Щодо довжини рядка, то у Смоленському збірнику підпис підскарбія займає п'ять рядків – на 27, 25, 26, 34 і 25 знаків. Впадає в око, що четвертий рядок набагато більший за всі інші. Та це пояснюється розкриттям типових скорочень у прикметниках і деякими відхиленнями, які відрізняють текст Смоленського списку від Кревського. Якщо ж застосувати до тексту останнього типові скорочення та поділити на логічні уривки, то отримаємо ті ж п'ять рядків із більш-менш однаковою кількістю графем:

Благородный муж, пан Салтан Александр (26)
великославный рыцар бжыа гробу (26)
и ушпанский златаг стрыха носитель, (28)
подскарбій великославног двору (26)
пресвѣтлаг короля Казимера (23)

Це приблизно відповідає вирахуваній для спільного для всіх списків протографа щорядковій кількості знаків, із коригуванням на 23–27 знаків.

Крім пропусків тексту та вписування пропущеного пізніше, типовою помилкою переписувача з оригіналу було, як виглядає, подвоєння. Так, у Кревському списку зазначено: «нѣсть бо на лице зрѣнія у Бога, якоже о семь вещаетъ начальнейшій пастырь по Христъѣ, верный Петръ по Христе, яко во всякомъ языце отецъ бояйся Бога и деляя правду приятель

ему есть»⁵³. А в Смоленському: «нѣ бо на лице зрѣннѣ оу бѣа: ꙗко ѿ семъ вѣщаетъ началнѣйшій пастырѣ по хѣ вѣрнѣй Петръ по хѣ ꙗко въ всакоꙗ ꙗзыци ꙗзыци боаа бѣа и дѣлаа прѣвѣдъ приатѣ емоу ееть»⁵⁴. Те, що тут цитується промова апостола Петра в домі сотника Корнилія (Ді. 10, 35), нічого нам не дає, бо лексичне подвоєння не входить до цитати і не є парафразою на неї. Однак із контексту видно, що подвійна згадка Христа не виконує жодної ролі, навпаки, вона радше заважає плину думки. Можливо, власне з таких міркувань укладач Синодального збірника й усунув цей повтор (а також перекреслив ужите в обох інших кодексах слово «отец»), подавши: «якож о семъ вѣщаетъ началнѣйшій пастырѣ по Христѣ вѣрнѣй Петръ яко во всякомъ языцѣ отецъ»⁵⁵.

Ось інший приклад подібного дубляжу в обидвох повних списках: «Вселенскій пастырю, пастырю великаго пастыря Христа»⁵⁶ (рукопис із Крева); «вселенскій пастырю пастырю великаго пастыря хѣ»⁵⁷ (Смоленський). Ця хиба також була виправлена писцем збірника Синод–700: «вселенскій пастырю велика пастыря хѣ»⁵⁸. Паралельне існування таких повторень у двох пам'ятках, які походять із різних рукописних традицій, доводить, що вони ведуть свій початок від спільного джерела, котрим навряд чи було саме послання до папи, адже між ним і цими кодексами ми виявили ще цілу групу текстів-посередників, які хоч і вже втрачені, залишили свої сліди в текстуальному корпусі наявних списків у формі лакун, повторів тощо. Безсумнівно, що й помилки дублювання виникли на найранішому етапі переписування, напевно вже в період копіювання з оригіналу, а відтак ретранслювалися далі, тому вони фіксуються і в литовській, і в московській традиції передання «Послання Мисаїла». З іншого боку, їхня відсутність у Синодальному фрагменті пояснюється виправленнями переписувача (на цю його практику вже було звернуто увагу, – див. табл. 9).

Знаходимо в обох повних текстах іще одну помилку лексичного подвоєння: «Возлюбивъ законъ много лѣтъ пребывая уставъ рекгулы светаго отца Францишка, в немъже много лѣтъ пребылъ и достойне ходивъ житие жестокое искусивъ, донъдеже призрѣ Господь на смиреніе твое» (Кревський список)⁵⁹; «Възлюбѣи законъ и много лѣтъ пребыва оустѣ рекламы етго ꙗзыци Францишка в немъже много лѣтъ пребыви и достойне хѣ въ житие жестокое искусиви

⁵³ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 205.

⁵⁴ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 231 об.

⁵⁵ ГИМ, Синод–700, л. 306.

⁵⁶ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 203.

⁵⁷ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 229–229 об.

⁵⁸ ГИМ, Синод–700, л. 302 об.

⁵⁹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 209.

дондѣ призрѣ гѣ на смириши твоѣ» (Смоленський)⁶⁰. На перший погляд, останнє з підкреслених у Кревському списку слів не є повтором, бо ж спочатку була використана форма «пребывая», а потім – «пребыль», проте паралельне місце зі Смоленського прояснює ситуацію: вочевидь, в оригіналі тут існувала надрядкова літера «в», відтворена в Смоленському кодексі – «прѣкѣи», яку згодом відчитали як «л» – «прѣкѣи». У цій випадково подвоєній фразі в обох рукописах також простежується датоване раннім часом намагання виправити огріх через додавання «а(-я)» до первісно написаного, мабуть, теж із винесеною «в» слова «пребыв», унаслідок чого з'явився варіант «пребыва(я)». Тож стає зрозумілим, що на одній з перших стадій передання тексту переписувач, зісковзнувши поглядом на рядок (чи два) нижче, вписав частину наступного звороту: «много лѣтъ пребыв», тоді виправився й дописав потрібний рядок до кінця: «у устав рекгулы святаго отца Францишка». На відміну від попередніх повторень, тут немає змоги полічити число графем у рядку протографа, бо у фразі відсутні неодноразово повторені слова, на які могла переключитися увага писця, та й середня кількість знаків у продубльованому звороті – лише 14 (якщо рахувати за Смоленським списком), чого явно замало для повного рядка.

Облишивши спробу вирахувати на підставі цього огріху довжину рядка в протографі, мусимо обмежитися тільки констатацією, що аналізоване подвоєння відбулося ще на початках передання тексту грамоти, через що похибка потрапила до всіх наявних нині списків «Послання Мисаїла». І вже під час наступних копіювань (можливо, зі списку з оригіналу, якщо прийняти, що помилку допустив той самий писець, з вини котрого виникли й попередні повтори) переписувачі намагалися усунути це порушення вимог синтаксису.

Лакуни протографа та реконструкція втраченого тексту

Після всіх наведених спроб реконструкції автентичного тексту та обчислення кількості знаків у рядках протографів різних списків на основі описаних помилок природно замислитися над питанням: а чи не можна припустити, що й на найранішому етапі переписування (ще з оригіналу) виникали лакуни, які збереглися в усіх копіях «Послання Мисаїла» і заповнити які сьогодні немає змоги через відсутність оригіналу. На це запитання можна відповісти лише ствердно.

Щобільше, в обох повних списках послання віднаходимо таке місце, котре вказує на пропуск великого звороту, найімовірніше одного рядка, через брак якого наступний зворот не має сенсу. Так, у Кревському списку читаємо (слова, між якими випав текст, підкреслено): «да упасеши люди

⁶⁰ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 236.

его хрестияньское стадо, вся приводя во единение и совокупление прежняя славы и любве. любовію паче пастырської нежели палицею желѣзною вышняго Бога Слова. научитесь от мене яко кротокъ есмъ и смиренъ сердцемъ»⁶¹. Аналогічно й у Смоленському: «Да оуплашиши люде его хрестияньское стадо вса приводя въ единение и съвокупление приима славы и любве любовію паче пастырской нежели палицею желѣзною вышняго бѣа слово наоучитица ѿ мене іако кротокъ есмъ и смиренъ сердцемъ»⁶². Виходячи з контексту, вираз «вышняго Бога слово» є частиною впровадження цитати з Євангелія від Матея 11, 29, яка й подається далі: «наоучитица ѿ мене іако іако кротокъ есмъ и смиренъ сердцемъ»⁶³. Ясно, що цьому мало б передувати якийсь представлення біблійного стиха, що забезпечило б логічний зв'язок цитованих слів із загальним змістом, наприклад «іакоже глаголетъ» (або щось із таким самим семантичним навантаженням, як-от «іакоже вѣщаетъ» чи «іакоже речитъ»).

Цей структурний недолік помітили вже давні переписувачі. Тому не випадково в Кревському списку «слово» змінено на «Слова», через що замість уведення думки з Євангелія (яке є словом Бога) з'явилася згадка про «Бога Слова», тобто Бога-Сина, Христа, що, однак, не дуже допомогло, бо синтаксис так і лишився з прогалинами. Виправити ситуацію намагався і митрополит Іпатій (Потій), який додав необхідну лексичну зв'язку у свій польський переклад, попри її відсутність у пам'ятці з Крева⁶⁴ (розбіжності з кириличним виданням підкреслено): «abyś paś lud iego krześcianańskie stado wszystkich przywodząc do ziednoczenia y do spolnego złączenia pierwszey sławy y miłości a to miłością radszey pasterską a niżli laską żelazną y naywyższego Boga słowem który mowi: Nauczcie sie odemnie iakom iest ćichy y pokornego serca»⁶⁵. Що ж до спричиненого лакуною семантичного і синтаксичного розриву між словосполученнями «палицею желѣзною» та «вышняго Бога Слова», то його перекладач вирішив подолати, вставивши між ними рівно ж відсутній у всіх церковнослов'янських друках Кревського списку сполучник «і». Проте такий спосіб вирішення проблеми суперечить контексту, оскільки в Мисаїловій грамоті мовиться про доконечність лагідності в пастиря, згідно з Христовими настановами, за одночасної

⁶¹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 209.

⁶² СОКМ, Фонды, № 9907, л. 236.

⁶³ *Острозька Біблія*, Мат. 11, зач. 43.

⁶⁴ Про це можемо стверджувати досить упевнено, оскільки тут *Архив ЮЗР* відтворює текст кириличного першодруку з наявних тоді ще екземплярів. Протилежним наш висновок може бути хіба що в тому разі, якщо прийняти, що в першовиданні церковнослов'янською мовою була допущена помилка, виправлена в польській едиції, або ж помилки припустилися при підготовці документа до публікації в: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 209. Пор. також: *МУН*, т. 9–10, с. 14 (№ 4); *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 8.

⁶⁵ *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, k. 20.

відмови від суворості, яку змальовано в образі залізної палиці. Саме тому «залізна палиця» й проповідуюче лагідність «Боже слово» не можуть бути пов'язані тут єднальним сполучником, адже насправді є зовсім протилежними й у посланні одне одному протиставляються. Звідси й висновок, що описані зміни були внесені митрополитом Іпатієм при польсько-му перекладі, а в кириличному виданні вони, певно, були відсутні. Судячи з усього, в тексті грамоти бракує кінця фрази «любовію паче пастырської нежели палицею желѣзною». Таким завершенням, з огляду на контекст і синтаксис, може стати словосполучення «*пала всѣхъ*». Отже, в оригіналі цей уривок звучав, вочевидь, так (реконструкцію підкреслено): «да упасеши люди его хрестіянское стадо, вся приводя во единение и совокупление прежняя славы и любве. любовію паче пастырскою нежели палицею желѣзною *паса всѣхъ*, якоже речеть вышняго Бога слово: научитеся от мене яко кротокъ есмь и смиренъ сердцемъ». Позаяк перша частина лакуни закінчувала попередню фразу, а друга починала наступну, то все пропущене містилося в одному рядку, через який писець помилково перестрибнув при копіюванні. А оскільки ця лакуна наявна в обох повних списках «Послання Мисаїла», потрібно прийняти, що й цей рядок мав 23–27 знаків. Запропонований же гіпотетичний текст налічує 20 графем у написанні без скорочень, а з типовими скороченнями – лише 13–15 знаків, залежно від того, який із синонімів обрати для слова «речеть»: *пала всѣ ѡко рече* чи *пала всѣ ѡко глѣ*). Окрім цих найбільш імовірних слів (їх можна підставити, дослідивши мовне тло), у тексті лакуни були, безумовно, й інші слова, котрі в сукупності й заповнювали цей пропущений рядок довжиною 23–27 знаків. Але на відміну від пропонованих лексем, реконструювати котрі допомагає доволі конкретний контекст, визначити інші елементи втраченого рядка надзвичайно важко, тому обмежимося тільки тими, гіпотетична наявність яких більш певна. Для кращого розуміння змісту грамоти ця остання кон'єктура буде внесена в критичний текст, зі звичним для таких випадків виділенням її з обох боків хрестиками (т. зв. *crux desperationis* або *crux critica*).

На цьому розбір основних текстологічних ознак відомих сьогодні списків Мисаїлового листа завершується. Та перед тим, як накреслити їхню генеалогію, слід спочатку вивчити особливості «Послання до Макарія», щоб встановити тип спорідненості його протографа з наявними копіями первісної редакції «Послання Мисаїла» і його місце в стеммі.

Текстологічний аналіз «Послання до Макарія» і з'ясування місця його протографа в генеалогії списків «Послання Мисаїла»

Як уже зазначалося, для використання «Послання до Макарія» як можливого вторинного джерела при реконструкції архетипу «Послання Мисаїла»

необхідно насамперед упевнитися, чи не постав він на основі Кревського чи Смоленського списків⁶⁶ (або копій із них), бо в такому разі будь-яке його свідчення було б нерелевантним, а залучення до випрацювання критичного тексту – зайвим. Отож спершу з'ясуємо місце того рукопису Мисайлової грамоти 1476 р., що був підставою «*Послання до Макарія*», в генеалогії списків.

Передовсім важливо дізнатися, чи є в тексті «*Послання до Макарія*» елементи, які спростовували б тезу про його пряме походження від Смоленського списку. Тут досить побіжного погляду на інципіти обидвох творів, щоб дати однозначну відповідь на це питання: тоді як у Смоленському кодексі текст документа починається словами «*всестых стѡѡ бѡа преизволеніемъ*»⁶⁷, у «*Посланні до Макарія*» подано «*Всестіго великого бѣа произволениемъ*»⁶⁸, що наближає його до Кревського («*всесвятого, великого Бога произволеніемъ*»⁶⁹) та Синодального списків («*всестых стіго великаго бѡа произволениемъ*»⁷⁰). Уже наявності в Макаріївській редакції пропущеного у Смоленському збірнику слова «великаго» достатньо, щоб відкинути тезу про безпосередній генетичний зв'язок між ними.

Залишається перевірити, чи має ця компіляція ознаки її походження від пам'ятки з Крева. Під час аналізу тексту натрапляємо на одну лакуну в Смоленському списку, що повністю заповнена в Кревському й частково – у Синодальному. Кревський список подає це місце в такому звучанні: «*и тако от него многопросвѣщенъ бывъ всенапресвѣтлѣйшимъ блистаниемъ свѣта паче всѣхъ священноначалій церковныхъ*»⁷¹. У протографі Смоленського списку цей список займав, згідно з нашим попереднім припущенням, два рядки, через що виникла така лакуна: «*чѣко ѿ него мно свѣта паче всѣхъ свѣтлѣнѣи црковнѣхъ*»⁷². Цікаво, що ту саму лакуну виявляємо й у «*Посланні до Макарія*»: «*и тако от него многосвѣтъ паче всѣхъ священноначалій црковныхъ*»⁷³. Усе це спонукає думати, що «*Послання до Макарія*» споріднене радше зі Смоленським списком і не походить від Крева.

⁶⁶ Те, що «*Послання до Макарія*» не походить від Синодального списку, було доведено під час дослідження структури пам'ятки, яка містить елементи з цілого «*Послання Мисайла*», а не тільки з фрагмента на початку твору, поданого в Синодальному збірнику. Див.: Н. Заторський. «*Послання до Новгородського архієпископа Макарія*», с. 387–392.

⁶⁷ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 225 об.

⁶⁸ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 342.

⁶⁹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 200.

⁷⁰ ГИМ, Синод–700, л. 297.

⁷¹ Там само, л. 298. Пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 201; *МУН*, т. 9–10, с. 8 (№ 4).

⁷² СОКМ, Фонды, № 9907, л. 226 об.

⁷³ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 343 об.

ського, інакше цей пропуск, заповнений в останньому, був би заповнений і в компіляції. Факт повторення лакуни, наявної у Смоленському, але заповненої в Кревському та (частково) Синодальному кодексах, а також уживання слів, використаних у Кревському й Синодальному, однак відсутніх у Смоленському списку, ставлять питання щодо протографа «Послання до Макарія» (назвемо його для зручності «список Х») та його місця в генеалогії списків «Послання Мисаїла». Для визначення цього вдамося спершу до таблиці вузлів, де придивимося ближче до тих характеристик тексту Макаріївської редакції, які наближають його до вже проаналізованих нами копій Мисаїлової грамоти (табл. 17). Звісно, явні помилки, що є наслідком роботи переписувачів «Послання до Макарія», а також ті зміни, котрі були зумовлені зміною адресата й конкретною ситуацією укладача, до уваги брати не будемо. Для більшої наочності місця, які збігаються і на які варто звернути увагу, виділимо підкресленням.

Таблиця 17

Вузли різночитань у «Посланні до Макарія» в порівнянні з наявними списками «Послання Мисаїла»

Кревський список	Смоленський список	Синодальний список	«Послання до Макарія»
1	2	3	4
1. <u>в</u> сесвятого, великого Бога произволеніемъ	<u>В</u> СЕСѢТѢ СѢТѢ БѢ ПРѢИЗВОЛЕНІЕМЪ	<u>В</u> сесѣтых сѣго великаго Бѣга произволением	<u>В</u> сесѣго великого бѣга произволением
2. огнем <u>божественнымъ</u> разгараему	ѠГНЕМЪ НѢНЫМЪ РѢГГАРЕМУ	огнем нѣсным разгараему	огнем нѣсным разгоряему
3. палимъ <u>от</u> божественныя любви и паки <u>во</u> божественную любовь	ПАЛИМЪ Ѡ БЖѢТВЕННЫМЪ ЛЮБВѢ И ПАКИ БЖѢТВЕННУЮ ЛЮБѢ	палим бжственыя любви и пак <u>въ</u> бжственую любовь	палимъ <u>от</u> бжѣственныя любви и паки бжѣственную любовь
4. у престола <u>суши</u>	ѠУ ПРѢСТАЛА СѢЩА	оу престола <u>суша</u>	у прѣстола <u>суши</u>
5. и тако от него <u>мног</u> просвѣщень бывъ всенапресвѣтлѣйшимъ блистаніемъ <u>свѣта</u>	ТАКО Ѡ НИГО МНО СѢЩА	И так <u>от</u> нег <u>прощен быв</u> <u>все</u> напросветлѣишимъ блистаніемъ <u>свѣта</u>	и тако <u>от</u> него <u>многосвѣтъ</u>

1	2	3	4
6. сущим <u>подаваше</u> свято божественною священносною свяतिною	сущимъ <u>по̀ваше</u> стоблжноу сщнносною стьнию	сущим <u>подаваше</u> стоблжноу сщнносною стнею	і сущим <u>под вшею</u> стостию блженною свещенносною свтнею
7. и во <u>всяческіа</u> чловческіа <u>духы</u> и <u>умы</u>	и <u>всакиа</u> члчкыма дхы и оумы	и <u>всякия</u> члчкскія дхы имущи	і <u>всякия</u> члвчскія умы и духи
8. стадо <u>своихъ</u> словесныхъ овецъ	ста <u>вси</u> словеснй овцы	стадо <u>своихъ</u> словесныхъ овец	стадо <u>своих</u> словесныхъ овецъ
9. Великій пастырю	великй пастырю	Великыи пастырю	о великий пастырю
10. <u>всѣхъ</u> <u>ходотая</u> <u>израдн</u> а <u>предположивъ</u> къ <u>ходотаю</u> новаго завѣта <u>Христова</u>	всѣхъ <u>ходотая</u> израдн предложй к <u>ходотая</u> новаго завѣта хѣ	<u>Всѣх</u> <u>ходотая</u> <u>изрядно</u> <u>предложив</u> к <u>ходотая</u> новаг завѣта	<u>всѣх</u> <u>ходотая</u> новаго завѣта <u>Хрста</u>
11. <u>посаждей</u> <u>тя</u> на престолѣ	<u>посажй</u> <u>тя</u> на прѣстлѣ	<u>посаждей</u> <u>тя</u> на прѣстлѣ	<u>воставлей</u> <u>тя</u> на прѣстолѣ
12. на <u>сѣдалищи</u>	на <u>сѣдалищи</u>	на <u>сѣдалищех</u>	на <u>седалищи</u>
13. <u>просвѣща</u> слово истинное	<u>правяще</u> слово истинное	<u>правяще</u> слово истинное	<u>правяще</u> слово истинное
14. во <u>свидителство</u> всѣмъ	въ <u>свидѣтельство</u> всѣмъ	въ <u>свидѣтельство</u> всѣмъ	во <u>свидѣтель</u> всѣмъ
15. истинному <u>Сыну</u> Божію	истинному <u>снѣ</u> бжнй	истинному <u>слову</u> бжію	истинному <u>снѣ</u> бжію
16. <u>подая</u> <u>всімъ</u> <u>миръ</u>	<u>подаа</u> <u>всѣмъ</u> <u>миръ</u>	<u>подаа</u> <u>всѣм</u> <u>мир</u>	<u>подавая</u> в <u>всѣ</u> <u>миръ</u>
17. безсквернень <u>благоугодень</u>	бѣзсквернѣ бгоугоднѣ	бесквернен бгоугоден	бѣзсквернень блгоугодень
18. О <u>великоначалнѣйшый</u>	Ѡ <u>великй</u> <u>началнѣйшй</u>	Ѡ <u>великйи</u> <u>началнѣйшии</u>	о <u>великйи</u> <u>начальнейшии</u>
19. всѣхъ <u>святыхъ</u> <u>отцем</u> <u>отче</u>	всѣхъ <u>стхъ</u> <u>отцмъ</u> <u>отчѣ</u>	всѣхъ <u>стхъ</u> <u>отцмъ</u> <u>отчѣ</u>	<u>отцемъ</u> <u>отче</u>
20. кто <u>от</u> <u>человѣкъ</u> <u>возьможет</u> <u>изглаголати</u>	кто <u>ѡ</u> <u>члчкѣ</u> <u>може</u> <u>изглати</u>	кто <u>ѡт</u> <u>члчкѣ</u> <u>может</u> <u>изглати</u>	кто <u>от</u> <u>члчкѣ</u> <u>возможет</u> <u>изглати</u>

1	2	3	4
21. <u>предивный</u> достоинства	прѣдѣвныи догѣтѣи	праведныи достоинствѣи	предивныѣ достоинства
22. святительство твое изрядное	свѣдѣтельство твоѣ изрядное	свѣдѣтельство изрядное твое	свѣдѣтельство твоѣ изрядное
23. ты Господь Богъ самъ ублажилъ	ты гѣ бгѣ оублажи	ты гѣ бѣ оублѣжил	ты го сѣ бгѣ ублѣжи
24. и самъ хотѣхъ сыновъ свѣта	и самъ хотѣхъ снвѣ свѣта	И сам хотѣхъ снѣвъ свѣта	и самѣхъ тѣхъ снѣвъ свѣта
25. паче Арона прославленный	пѣ арона прославленный	пач Арона преславныи	паче аарона прославленный
26. не скрижали камени	не скрижали камени	не скрижали камени	не скрижали камени
27. <u>вкоренено</u> от Духа <u>свята</u> манною	въкоренено ѿ дха манною	<u>вкоренено</u> от дха манною	<u>вкоренено</u> от дха манною
28. и воспитано весвятѣйшою и пречистою	и въпитано всвѣтѣйшою прчѣстою	воспитанно всвѣтѣйшою прчѣстою	і воспитано всвѣтѣйшою прчѣстою
29. о воистинну яко ни <u>едино</u> есть слово	и въистиннѣ яко ни єно є слово	и воистинну як ни <u>единое</u> слово	отче воистинну яко ни <u>едино</u> єсть слово
30. возможно <u>ко</u> похвалению	възможно к похвалению	возможно похвалению	возможно к похвалению
31. чудныхъ и предивныхъ	чюдныхъ прѣдѣвныхъ	чюдныхъ предивныхъ	чюдныхъ и предивныхъ
32. которое <u>бо</u> <u>благое</u> похваление	которое бо блгоѣ похваление	которое блгохваление	которое <u>бо</u> блгоѣ похваление
33. милости или почести	млчѣи ли по почести	млѣсти или по почести	млѣсти і почести
34. возможно еже от насъ	възможно є ѿ на	возможно <u>ес</u>	возможно єсть от нас
35. <u>сѣ</u> ти приносим	сѣя тѣ приносим	<u>сѣя</u> ти приносим	<u>сѣя</u> приносимъ
36. малое <u>гранесловіе</u>	малое сѣе гранесловіе	малое <u>се</u> гранесловіе	малое <u>се</u> гранесловіе

1	2	3	4
37. от Бога бо праотець всѣмъ	ѡ бѣа бо прѡѡць всѣмъ	от бѣа бѡпраотць всѣмъ	от бѣа бо <u>дан еси</u> отць всѣхъ
38. прежде лѣтъ вѣчныхъ прознаменанъ	прѣдѣ лѣт вѣчнѣхъ прознаменовани	преж лѣт вѣчныхъ прознаменовал	прежде лѣт прознаменован
39. вселенскій пастырю, пастырю великаго пастыря Христа	вселенскѣй пастырю пастырю великаго пастыря Хста	вселеньскій пастырю великаго пастыря хса	вселенскій пастырь <u>от</u> великаго пастыря Хрста <u>учиненный</u>
40. приносящи ему жертву	прѣношѣ емѣ жртвѣ	прѣносяще ему жртву	прѣносяще ему жртву
41. святыхъ божіихъ церквахъ	сѣтѣхъ бжѣихъ цркви	стѣхъ бжѣихъ црквахъ	сѣтѣхъ бжѣихъ цркви

На цьому великий початковий фрагмент, спільний для всіх текстів як первісної, так і Макаріївської редакції «Послання Мисаїла» завершується. Розглядаючи наведені приклади, зауважуємо, що подекуди під одним номером фіксуються два або й три вузли, тож загальна їхня кількість буде більшою, ніж 41 (нумерація введена лише для полегшення орієнтації в цих уривках). Охарактеризуємо їх докладніше. У прикладах № 11 та 37 «Послання до Макарія» має свою версію, непритаманну для списків первісної редакції «Послання Мисаїла», і версія ця, судячи зі зміненого синтаксису й контексту, вийшла з-під руки компілятора. Натомість різночитання № 9, 16 та 41 виникли, як виглядає, через виправлення синтаксичних помилок. А у випадку № 10 відмінності, вочевидь, є наслідком лакуни в протографі «Послання до Макарія». Поза цими шістьма випадками нараховуємо ще 44 вузли, де помітні збіги з тими чи тими текстами «Послання Мисаїла».

Спершу здається, що найбільше збігів (а отже, і найвищий ступінь спорідненості) існує між «Посланням до Макарія» і Кревським списком – 11 (№ 1, 4, 12, 17, 19–21, 26, 31, 33, а також № 29, де варіант компіляції міг бути спричинений помилкою прочитання слова, вжитого в рукописі з Крева (ѡ – ѡ – ѡѡ), але аж ніяк не виводиться зі Смоленського й Синодального кодексів, де на цьому місці бачимо сполучник ѡ). Та якщо цей компілятивний твір порівнювати за критерієм спорідненості не з окремими списками, а з цілою традицією (литовською чи московською, другу з яких репрезентують Смоленський і Синодальний збірники), то більшість збіжностей буде на боці московської лінії – 18 (№ 2, 3, 5, 7 (два зразки), 10, 13, 18, 23, 27, 28, 34, 36 та ін.). Ще в 14 випадках спостерігаємо подібність між «По-

сланням до Макарія» та списками і литовської, і московської традицій одночасно (№ 3, 7, 15, 22, 25 та ін. – збіги з Кревським і Смоленським списками; № 1, 8, 14, 27, 40 – з Кревським і Синодальним). Найменша кількість збігів між текстом Макарієвої редакції і самим лише Синодальним кодексом – один випадок (№ 36 – слово «се»). Такі результати аналізу дозволяють припустити, що список X (субстрат для «Послання до Макарія») сформувався на матеріалі якогось іншого протографа з московської лінії, а не збережених до нині Смоленського та Синодального списків, або що під час його переписування використовувалося два списки, що пояснило б численність ідентичних місць у «Посланні до Макарія» і Кревському списку, котрий, попри певну модернізацію мови послання (див. розділ 3), представляє старшу традицію передання Мисаїлової грамоти. Своєю чергою, збіги між Смоленським списком і текстом компіляції у восьми випадках (№ 3, 5, 6, 10 та ін.) засвідчують високий ступінь спорідненості між ними. Проте, як уже наголошувалося, у 14 прикладах помітні відповідності між списками як литовської (Кревським), так і московської лінії (Смоленським і Синодальним). Тому, щоб точніше розібратися в генеалогії «Послання до Макарія» і, зокрема, його протографа, списку X, мусимо продовжити дослідження вузлів, незважаючи на те, що відтепер кожна традиція відтворення «Послання Мисаїла» буде репрезентована тільки одним збірником: литовська – Кревським, а московська – Смоленським. Це допоможе також з'ясувати, наскільки та чи взагалі доречний такий поділ на дві лінії в традиції передання Мисаїлового листа.

Таблиця 18

**Вузли різночитань у Кревському та Смоленському списках
«Послання Мисаїла» й у «Посланні до Макарія»**

Кревський список	Смоленський список	«Послання до Макарія»
1	2	3
1. паче славы <u>достоенство</u>	пѣ славы <u>дѣннѣтѣ</u>	паче славы <u>достоинства</u>
2. насъ <u>влекуще</u> к вашей	нѣ <u>влѣкѣщи</u> к вѣшнѣ	нас <u>влекуще</u> к вашей
3. высокое <u>бо</u> истинное	высокоѣ <u>нѣтнннѣ</u>	высокое <u>бо</u> истинное
4. еже ест и <u>мнишеское</u>	ѣ <u>ѣтъ</u> мнишескоѣ	еже <u>ѣтъ</u> мнишеское
5. избрав и <u>блага</u>	<u>нѣзбравъ</u> и <u>бѣгови</u>	избрав и <u>бѣгови</u>
6. <u>все</u> во всемъ присвоився	вѣ <u>всѣ</u> ^м <u>присвоився</u>	во <u>всѣх</u> просвоився
7. невозможна <u>инако</u>	<u>нѣвозможна</u> <u>нѣнока</u>	невозможная <u>инакая</u>
8. много лѣтъ <u>пребывая</u>	много <u>лѣт</u> ^т <u>пребыва</u>	много лѣт <u>пребыва</u>

1	2	3
9. много лѣтъ <u>пребыль</u>	много лѣт̃ <u>прѣбы̃</u>	много лѣт̃ <u>прѣбые</u>
10. видяй <u>многій трудъ</u>	видѣа̃ <u>многотруд̃</u>	видя <u>многотруд̃</u>
11. <u>зря в немъ сіяющую твою душу паче солнца к нему палящую любовію, ко любимому любви любителю</u>	<u>зрѣти ко любикомѣ любили любителю</u>	<u>зрѣти к любови любителю</u>
12. сего ради посетилъ ты	и̃ сего ра̃ <u>посѣти</u> тѣ	и сего ради посетилъ ты
13. направилъ ноги <u>твоя</u>	направи наги <u>нашаа</u>	і направи ти ноги <u>твоя</u>
14. помяни <u>еже оное</u> слово глаголющее	помани слово <u>глаголюще</u>	помяни слово <u>глаголющее</u>
15. не токмо семь крѣтъ на день челоукомъ отпущати <u>грехи</u>	не токмо <u>семь</u> крѣтъ на днь члѣкомъ <u>отпущати</u>	не токмо семь крѣтъ на днь члѣкомъ <u>отпущати</u>
16. но <u>седм</u> крѣтъ седмерицею	но <u>семьдесят</u> семѣрицею	но <u>седьдесят</u> седмерицею
17. и мы того ради <u>желаемъ</u>	и̃ мы того ра̃ <u>же/лаемъ</u> и̃ <u>требуемъ</u>	и мы того ради <u>желаемъ</u>
18. добродителныхъ даровъ	<u>милостивы̃хъ добродѣтелиныхъ даровъ</u>	<u>милостивыхъ</u> твоихъ добродѣтельныхъ даровъ
19. аки <u>желаетъ</u> елень на источники водныя	аки <u>желаетъ</u> елень <u>паліимы</u> на источники <u>водныа</u>	аки <u>желает</u> елен <u>палимы</u> на источники водныя
20. вся сѣя возможна <u>намъ будутъ</u>	всѣа сѣа <u>возможна</u> <u>будутъ</u> намъ	вся сѣя возможна <u>будут</u> <u>намъ</u>
21. <u>праведному</u> солнцу Христу	<u>праведномѣ</u> <u>свѣтъ</u> солнцу <u>христу</u>	<u>праведному</u> солнцу <u>христу</u>
22. <u>всесветейшій</u> отче пречестный	<u>вснластѣишій</u> ѿ <u>пречѣстный</u>	<u>всестѣишій</u> <u>отче</u> <u>прѣстный</u>
23. <u>посѣти</u> и исцѣли	<u>посѣти</u> и̃ <u>исцели</u>	посѣти і̃ <u>исцели</u>
24. любовію <u>просяща</u>	любовию <u>просяще</u>	любовию <u>просяще</u>
25. <u>оживи</u> и исцели	ѿживи и̃ <u>исцели</u>	оживи і̃ <u>исцели</u>
26. <u>животъ</u> <u>всѣмъ</u> хрестіанскимъ душамъ	<u>животъ</u> <u>хрѣстіанскы</u> душамъ	<u>живот</u> хрѣстіанскимъ душамъ

1	2	3
27. свое <u>многомилосерд- ное</u> смилованіе	свое <u>многое</u> <u>мѣрноѣ</u> смилованіе	свое <u>многое</u> <u>мѣсрдіе</u>
28. во <u>удоль</u> плачевну	въ <u>долѣ</u> <u>плачеванѣ</u>	во <u>юдолі</u> <u>плачевне</u>
29. на мѣсте <u>сем</u> идеже	на <u>мѣстѣ</u> <u>идѣже</u>	в мѣсте <u>идѣже</u>
30. яже <u>есть</u> <u>темница</u> горко	<u>яже</u> <u>есть</u> <u>темницы</u> <u>горко</u>	яже <u>есть</u> в <u>темницы</u> <u>горко</u>
31. алчуще и <u>жаждуше</u> и слезами ся обливаю ще	<u>алчущи</u> <u>плачущи</u> <u>и</u> <u>слезами</u> <u>сѧ</u> <u>обливанше</u>	алчуще и <u>жаждуше</u> слезами сѧ <u>бливанше</u>
32. <u>допомози</u> сего намъ твоими светыми молитвами	<u>помози</u> <u>ми</u> <u>нама</u> <u>твоими</u> <u>сѣтими</u> <u>мѣтвами</u>	<u>помози</u> ми сего твоими <u>сѣтими</u> <u>мѣтвами</u>
33. о насъ <u>к</u> Богу <u>буди</u> милосердый хода тай	<u>о</u> <u>на</u> <u>боу</u> <u>к</u> <u>гоу</u> <u>мѣрды</u> <u>ходатаи</u>	о мнѣ <u>буди</u> ко <u>гѣдрю</u> <u>мѣсрды</u> <u>ходатаи</u>
34. присно сіяющій и блистаемый	<u>прѣносѧющій</u> <u>облистаемы</u>	<u>прѣносѧющеи</u> <u>облистаемы</u>
35. <u>алчущимъ</u> питатель, <u>жаждущимъ</u> напоитель	<u>алчущи</u> <u>питатель</u> <u>жаждущи</u> <u>напоитель</u>	<u>алчущих</u> <u>питатель</u> <u>жаждущих</u> <u>напоитель</u>
36. въ темници и въ узах <u>утѣшитель</u> и отецъ мило- сердый, <u>страннымъ</u> всѣмъ	<u>странны</u> <u>всѣмъ</u>	в <u>опалах</u> <u>утѣшитель</u> <u>страннымъ</u> <u>всѣмъ</u>
37. пишемъ к вашей все- пренасветейшей святости	<u>пише</u> <u>къ</u> <u>вашей</u> <u>ко</u> <u>всѣмъ</u> <u>прѣсвѣтѣйши</u> <u>сѣтости</u>	пишемъ к <u>вашей</u> всесвѣтѣйши <u>свѣте</u>
38. вся премудрости и разума	<u>всѧ</u> <u>прѣмудрости</u> <u>разума</u>	вся премудрости і <u>разума</u>
39. <u>богословнихъ</u> книгъ	<u>богословни</u> <u>книгъ</u>	<u>богословенскихъ</u> <u>книгъ</u>
40. камен <u>же</u> живый	<u>камень</u> <u>живый</u>	камѣн <u>живый</u>
41. всеразумный отецъ	<u>всеразумны</u> <u>сѣты</u> <u>отѣцъ</u>	всеразумный <u>свѣтый</u> <u>отѣцъ</u>
42. <u>утѣшиши</u> и печаль нашу на радость <u>предложиши</u>	<u>утѣшити</u> <u>и</u> <u>печаль</u> <u>на</u> <u>радость</u> <u>предложити</u>	<u>утѣшити</u> і <u>печаль</u> <u>на</u> <u>радость</u> <u>предложити</u>
43. в совѣстныхъ нашихъ въ семь постраждемъ	<u>въ</u> <u>совѣстѣ</u> <u>нашихъ</u> <u>въ</u> <u>сѣмъ</u> <u>не</u> <u>постраждемъ</u>	в <u>совѣстѣхъ</u> <u>моихъ</u> <u>не</u> <u>постражду</u>
44. челоуѣкомъ тобою даровася	<u>челоуѣкомъ</u> <u>тобою</u> <u>дарова</u>	члѣвомъ тобою <u>дарова</u>

1	2	3
45. показуя в чловецехъ <u>благословение</u>	показѹѣ въ члѣвцѣхъ <u>бл҃гословеніи</u>	покасуя в члѣвцехъ <u>бл҃гословение</u>
46. предивная и великая <u>творить</u>	прѣдѣннаѧ ѡ великаѧ <u>творѧ</u>	предивная великая <u>творя</u>
47. Мелхиседече небесный отче	мелхисѣдече небснѣи <u>отче</u>	мелхиседече нбснѣи <u>отць</u>
48. Отче <u>духовнии</u> , даровъ вседержителю	отче <u>дхвнѣхъ</u> дарѡвъ вседержителю	отць <u>дховныхъ</u> даровъ вседержителя
49. единоправнии ему <u>служитель</u> святии	ѣдиноправнии ѣмоу <u>служителю</u> стѣи	единоправнии ему <u>служителю</u> стѣи
50. отпускаи грѣхи миру	отпушчѧи грѣхи <u>всемѹ</u> мїру	отпушчѧя грехъ <u>всему</u> миру
51. прийми <u>сія</u> молитвы наша	прїимї млчѣвѣ наша	приими млтвы нша
52. хваляще и <u>благодаряще</u>	хвалѧще бл҃годарѧще	хваляще и бл҃годаряще
53. о <u>несказанномъ</u> его <u>даре</u> <u>таковѣм</u> <u>сущим</u> <u>на тобѣ</u> <u>имиже</u> ты	о <u>нїсказаннѣ</u> ѡмїже ты	о <u>несказаннем</u> его <u>дарѣ</u> <u>таковѣмъ</u> <u>сущем</u> <u>на тобѣ</u> <u>имиже</u> ты
54. токмо от оныхъ <u>силъ</u>	а токмо от ѡнѣхъ <u>силѣ</u>	а токмо <u>от</u> о иныхъ сил
55. <u>непрестанно</u> <u>воспеваемый</u>	нпрѣстѧнѣ спѣвѧемѣи	непрестанно <u>воспеваемый</u>
56. слава и <u>честное</u> <u>велеиѣ</u>	слава ѡ чѣстнѣ <u>велїчїи</u>	слава и чѣстное <u>величїе</u>
57. область и <u>держжава</u>	область же ѡ держава	область <u>же</u> и держава
58. и еще <u>будеть</u> <u>и</u> <u>пробудеть</u> <u>и</u> <u>преизбудеть</u> <u>во</u> <u>безконечныя</u>	ѡ ѣще <u>бѹдѣтъ</u> <u>въ</u> <u>всконечнѣ</u>	и <u>будет</u> <u>бесконечныя</u>

Проаналізувавши таблицю 18, легко доходимо висновку, що список X, який став основою для «Послання до Макарія», належав до московської лінії передання «Послання Мисаїла». Бо лише в 16 випадках знайдено збіги між Макаріївською редакцією та Кревським списком Мисаїлової грамоти, але й там їхня значущість відносно невелика. У чотирьох, зокрема, ідеться про спільний для цих пам'яток сполучник «и», якого бракує в Смоленському збірнику. До того ж, якщо зважити на те, що в усіх чотирьох

прикладах або попереднє слово закінчується, або наступне починається з «и», то виникає цілком обґрунтована підозра, що це радше помилковий пропуск переписувача Смоленського рукопису, аніж вагомий доказ належності списку Х до литовської традиції «Послання Мисаїла». Натомість серед 42 (!) збігів між «Посланням до Макарія» та Смоленським списком виявляємо дуже важливі ознаки, котрі виразно вказують на те, що список Х походив із тієї ж московської лінії Мисаїлового листа, до якої належить і Смоленський, та що для поділу на дві такі групи справді є підстави (також і з огляду на припущення про князя Івана Більського як укладача «Послання до Макарія»). До цих істотних ознак відносимо насамперед дві лакуни, віднайдені на тих самих місцях і в Смоленському кодексі, і в «Посланні до Макарія» (№ 11 і 58 у табл. 18). А якщо додати ще лакуну, наведену в попередній таблиці 17 (№ 5), то їх буде вже три. Водночас у таблиці 18 бачимо тільки один пропуск (№ 53), наявний у Смоленському списку і заповнений у Кревському та в тексті компіляції. Також у прикладі № 36 із таблиці 18 знаходимо в «Посланні до Макарія» слово «утѣшитель», яке є частиною фрази, поданої у Кревському списку, однак пропущеної в Смоленському, що знову свідчить про те, що список Х не опирався безпосередньо на Смоленський, а постав на основі котрогось із раніших протографів його традиції, або ж було залучено ще один, повніший варіант «Послання Мисаїла», але з тієї самої московської лінії (інакше лакуни з Смоленського списку, заповнені в Кревському, були б й у «Посланні до Макарія»).

Цей розгляд Макаріївської редакції Мисаїлового листа буде неповним, якщо оминати увагою два випадки, коли саме «Послання до Макарія» представляє краще читання змісту, ніж списки первісної редакції. Мовиться про зворот «имъже ты Господь Богъ самъ ублажиъ паче всѣхъ земныхъ сыновъ чловѣческихъ. и самъ хотѣхъ сыновъ свѣта, славою и честію вѣнчавъши ты»⁷⁴. Слова «самъ хотѣхъ сыновъ свѣта» містять синтаксичну помилку, яку простежуємо як у Кревському, так і в Смоленському⁷⁵ та Синодальному⁷⁶ списках. Натомість «Послання до Макарія» подає тут, цілком відповідно до контексту й синтаксису, «и самѣхъ тѣхъ сновъ свѣта»⁷⁷. Звідси можемо зрозуміти шляхи появи цього огріху в інших списках: очевидно, літера «ѣ» у слові «самѣхъ» була прочитана як «ъ», відтак фраза «исамѣхътѣхъ сновъ свѣта» – як «исамѣхътѣхъ сновъ свѣта» – «и самъ хтѣхъ сновъ свѣта» («и самъ хотѣхъ сыновъ свѣта»). Помилки ця була допущена ще на найранішій стадії переписування (до поділу на литовську й московську лінії), через що

⁷⁴ Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 202.

⁷⁵ «и самъ хотѣхъ сновъ свѣта» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 228).

⁷⁶ «и сам хотѣхъ сновъ свѣта» (ГИМ, Синод–700, л. 300 об.).

⁷⁷ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 345 об.

нею хибують усі тексти первісної редакції, а відсутність її у Макаріївській є першим аргументом на користь присутності в історії цієї копіяції якогось іншого (додакового?) джерела, відмінного від протографів доступних на сьогодні списків Мисаїлової грамоти. Хоча можна пояснити відмінне читання «*Послання до Макарія*» також правильним відчитанням суцільного тексту в одному з протографів.

Другим таким аргументом став зворот «Вселенській пастырю, пастырю великаго пастиря Христа»⁷⁸, де перед нами наче помилкове подвоєння, яке є в Кревському та Смоленському⁷⁹ списках і яке пишець Синодального виправив, опустивши повторне «пастырю»⁸⁰. Натомість у «*Посланні до Макарія*» цей вираз читається «вселенский пастырь от великаго пастиря Хр̑ста учиненныи»⁸¹, що виявляє автентичність другого «пастырю» та вносить логіку до звороту. Щоправда, можна припустити, що це тільки ще одна спроба унормувати проблематичний текст (лише, на відміну від Синодального списку, тут не видалено, а додано слова, котрі теж виправили помилку), тому цей приклад доволі непевний.

Усі ці спостереження наводять на думку, що для створення якогось зі списків у традиції передання Макаріївської редакції було використано не один протограф, проте для певніших висновків лише цих двох прикладів замало – потрібно більше текстів, які дозволили б заповнити прогалини та вказали на ймовірні проміжні ланки.

Аби визначити точніше тип спорідненості між збереженими списками, маємо детальніше вивчити лакуни в обох пам'ятках московської лінії, адже якщо ці пропуски в «*Посланні до Макарія*» заповнені, то це дасть підставу вважати, що його протограф походить від давнішого списку, ніж останній спільний для Смоленського та Синодального. Як ми вже знаємо, у цих списках є група з двох лакун, притаманних для них обох (див. *табл. 13*), однак жодного зі слів, яких бракує в Смоленському й Синодальному списках і які вживаються у Кревському, в «*Посланні до Макарія*» нема. Тож це дає змогу ствердити, що на тому етапі не лише протограф із розміром рядка 29–33 знаки був спільним для всієї московської традиції (включно зі списком X), але й список із нього, в котрому допущено згадані пропуски, себто список із рядками на 18–22 графеми й лакунами на 29–32.

Наступним етапом історії текстів московської лінії і є вказаний щойно список (із довжиною рядка 18–22 знаки), в якому фіксуються перші

⁷⁸ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 203.

⁷⁹ «вселенский пастырю пастырю великаго пастиря х̑са» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 229–229 об.).

⁸⁰ «вселенский пастырю великаго пастиря х̑са» (ГИМ, Синод–700, л. 302 об.).

⁸¹ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 347.

Зображення Віленського василіянського храму Пресв. Трійці на панорамі столиці ВКЛ.
Автор Томаш Маковський, початок XVII ст.

розходження: у Кревському – «и тако от него **многпросвѣщенъ бывъ всенапресвѣтлѣйшимъ блистаніемъ свѣта**»⁸², у «Посланні до Макарія» та Смоленському збірнику – однакова лакуна «и тако от него **многосвѣтъ**»⁸³, яка в Синодальному майже заповнена: «И так от нег **просщенъ бывъ всенапресвѣтлѣйшимъ блистаніемъ свѣта**»⁸⁴ (відсутня тільки лексема «много»). Мабуть, саме тут шляхи трьох списків московської традиції розійшлися: власне тоді, у результаті копіювання з рукопису із щорядковою кількістю 18–22 знаки, постав Синодальний список (де пропущено першу частину слова «многпросвѣщенъ» – «много»), а також наступний, спільний для списку X і Смоленського протограф (де було перейнято початок слова («много»), але опущено подальший текст, аж до «свѣта»). Отож саме протограф із розміром рядка 18–22 знаки був останнім спільним для всіх наявних на сьогодні списків московської лінії.

Тепер розгляньмо лакуну Смоленського збірника, заповнену в «Посланні до Макарія»: «о **нескасаннемъ его дарѣ таковѣмъ сущемъ на тобѣ имиже** тя»⁸⁵ (у Смоленському – лише «**о нѣтъказаннѣ имиже тѣ**»⁸⁶). Така розбіжність між цими двома текстами підводить нас до висновку, що саме на цьому етапі постали відмінності між протографом Макаріївської редакції та Смоленським списком.

Для визначення подальшої генеалогії протографа «Послання до Макарія», зупинимося докладніше на помічених в останньому лакунах. Позаяк перед нами компіляція, де автор вибирав із вихідного твору одні фрагменти (часом тільки якась речення чи фразу) та опускав інші, сказати впевнено, чи це справді лакуни, що існували ще в списку X, чи радше сліди креативної роботи укладача скомпільованого тексту, буде досить складно. Однак ті місця, де логічний хід думки обривається, попри те, що наведене в «Посланні Мисаїла» добре пасує до контексту «Послання до Макарія» (або принаймні не суперечить задумові компілятора), можливо вважати лакунами, перейнятими зі списку X. Безперечно, не варто забувати й про те, що ці пропуски могли з'явитися й пізніше, вже в час укладення чи передання тексту компіляції, але в кожному разі їхнє дослідження допоможе краще збагнути історію Макаріївської редакції. Задля зручності, наявні в усіх рукописах слова, які маркують межі лакун, підкреслено, а зміст пропуску між ними, з'ясований за іншими списками «Послання Мисаїла», як і в попередніх таблицях, виділено півжирним шрифтом (паралельні місця

⁸² *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 201.

⁸³ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 343 об.; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 226 об.

⁸⁴ ГИМ, Синод–700, л. 298.

⁸⁵ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 358.

⁸⁶ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 261.

в Синодальному збірнику не зазначаються, оскільки стосуються лише двох перших лакун «Послання до Макарія», які в Синод–700 заповнені, а відповідні покликання подано в примітках до тексту Смоленського списку, з огляду на належність Синодального до тієї ж московської лінії).

Таблиця 19
Лакуни «Послання до Макарія» (а також списку X)

Кревський список	Смоленський список	«Послання до Макарія»
1	2	3
1. духовная дарованія, овьмъ <u>просвѣщеніе</u> , купно же всѣмъ конечное прощение , и <u>совершенное</u> благословеніе ⁸⁷	Духѣна дарованна ѡвѣмъ <u>прощѣнне</u> кѣпноже всѣмъ конечное прощенне <u>и свершеное</u> блѣвенне ⁸⁸	Дѣховная дарованія о <u>всемъ просвещеніе</u> і <u>совершенное</u> блѣгословеніе ⁸⁹
2. церковному свѣтилнику, всемирному солнцю, всѣхъ <u>ходотая</u> зрадна <u>предположив</u> , къ <u>ходотая</u> новаго <u>завѣта</u> Христова ⁹⁰	црѣковному свѣтилнику всѣм мирному <u>снѣцѣ</u> всѣхъ <u>ходотая</u> нзрѣна <u>прѣложѣ</u> к <u>ходотая</u> новаго <u>завѣта</u> хѣ ⁹¹	црковному свѣтилнику всемирному свѣту всѣхъ <u>ходотая</u> новаго <u>завѣта</u> Хрста ⁹²
3. а всего виденіемъ <u>горныхъ</u> восхищеннаго . и не инако иже въ тѣлы въвѣр яюща жизнь , <u>развей</u> богословнаго языка ученіем . емуже и пѣвецъ съклада и слова глаголаше ⁹³	и всего вѣдннне гвннн въ хшци наго : . . и не ина и въ телѣ въвѣр яюща жизнь рѣчѣ и богословнаго языка учннне ѣмѣ и пѣвецъ съклада и слова глаголаше ⁹⁴	всего мира <u>горныхъ</u> разве бо славнаго языка ученіе емуже и склада первенець слово глаголаше ⁹⁵

⁸⁷ Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 201.

⁸⁸ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 226 об. Заповнена ця лакуна також і в Синодальному списку: ГИМ, Синод–700, л. 298 об.

⁸⁹ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 343 об.

⁹⁰ Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 201.

⁹¹ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 227. У Синодальному збірнику ця лакуна теж заповнена: ГИМ, Синод–700, л. 299.

⁹² РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 344.

⁹³ Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 208.

⁹⁴ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 235.

⁹⁵ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 347 об.

1	2	3
<p>4. Чтожъ к <u>симъ</u>, дерзнемъ ли убо къ похваламъ вашей святыни, дерзнемъ вся къ усердію любовному насъ влекуще⁹⁶</p>	<p>Чтѡ к <u>симъ</u> дерзнемъ ли убо к похваламъ вашей стѣни дерзнемъ вся къ усердію любовному на близиши⁹⁷</p>	<p>Что ж <u>симъ</u> дерзнемъ вся ко усердию любовному нас влекуще⁹⁸</p>
<p>5. аки отъ пастыра милостиваго и утишителя <u>душъ</u>, да подаси намъ обилное се въ наслаждение и насыщение на спасение душамъ нашимъ к <u>вѣчному</u> животу. <u>Понеже</u>бо алчны есмь⁹⁹</p>	<p>Аки ѿ пастыра млѣтываго и утѣшителя <u>душъ</u> да подаси на ѡбильно се въ наслаждение в насыщение на спасение душамъ нашимъ къ вѣчному животу <u>поне</u>же бо алчны есмь¹⁰⁰</p>	<p>аки пастыря милостиваго и утѣшителя <u>душъ</u> <u>понеже</u> убо алченъ есмь¹⁰¹</p>
<p>6. Сего ради мы и о толикихъ и тако великихъ твоихъ <u>небесныхъ</u> даровъ хвалимтя хвалимаго отъ <u>всѣхъ</u> <u>человѣкъ</u>, <u>благословимтя</u> <u>благословенного</u> отъ <u>вышняго</u> Бога¹⁰²</p>	<p>Сего ради мы ѿ толикихъ и тако великихъ твоихъ <u>небесныхъ</u> дарѡвъ хвалимъ та хвалимому ѿ всѣхъ члвкъ <u>благлвнма</u> <u>блгвнаго</u> ѿ <u>вышня</u> <u>ба</u>¹⁰³</p>	<p>сего ради и мы о толикихъ и таковыхъ твоихъ <u>нбсныхъ</u> <u>словити</u> <u>тя</u> <u>блгословеннаго</u> <u>от</u> <u>вышняго</u> <u>ба</u>¹⁰⁴</p>
<p>7. имиже ты ублажилъ самъ <u>великій</u> <u>мудрый</u> <u>зидитель</u> <u>един</u> <u>блаженный</u> <u>силный</u> <u>Царь</u> царствующихъ и Господь господствующихъ¹⁰⁵</p>	<p>Имиже та ублажилъ самъ <u>великы</u> <u>мрмн</u> <u>зидител</u> <u>единъ</u> <u>блжны</u> <u>силный</u> <u>црь</u> <u>црствующн</u> и гь <u>гпоствдущн</u>¹⁰⁶</p>	<p>имиже ты ублажилъ самъ <u>великий</u> <u>црь</u> <u>црствующим</u> і <u>гдѣ</u> <u>гдѣствующим</u>¹⁰⁷</p>

⁹⁶ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 208.

⁹⁷ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 235 об.

⁹⁸ РНБ СПб, Сол-902/1012, л. 347 об. – 348.

⁹⁹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 218.

¹⁰⁰ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 247.

¹⁰¹ РНБ СПб, Сол-902/1012, л. 350–350 об.

¹⁰² *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 230.

¹⁰³ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 260 об.

¹⁰⁴ РНБ СПб, Сол-902/1012, л. 357.

¹⁰⁵ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 230.

¹⁰⁶ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 261.

¹⁰⁷ РНБ СПб, Сол-902/1012, л. 358.

1	2	3
<p>8. сиянія главы <u>своя</u> <u>всегда въ премудрости,</u> <u>единосущныя</u> <u>и неразделимыя Троица</u> <u>и отнюдь никогда</u> <u>никимъ недовѣдомыя</u> <u>и неудобъ к тому</u> <u>недомыслимыя. ТОКМО</u> от оныхъ силъ небесныхъ умовъ¹⁰⁸</p>	<p><u>сиянія главы своѧ</u> <u>всѧгда въ премѣрѣтї</u> <u>ѣнидиноѡщныма</u>¹⁰⁹ <u>и живнѡначалныа</u> <u>и неразѡимыа трѣца ѡ ѡнѡ</u> <u>никогда никимъ неѡвѡдомыа</u> <u>ни неудобъ ктому</u> <u>нидомыслимыа а токмо</u> <u>ѡ ѡныи силъ небы ѡмо</u>¹¹⁰</p>	<p>сияния схавы¹¹¹ <u>своя</u> <u>всегда а токмо от о</u>¹¹² иных сил нбснхъ умов¹¹³</p>
<p>9. <u>величаемый и по-</u> <u>клоняемый и благода-</u> <u>римый от всякого дыха-</u> <u>нія дивно удивляемый</u> <u>и воспеваемый и сла-</u> <u>вимый. яко того</u> есть єдиногo превѣчная слава¹¹⁴</p>	<p><u>величаемый и ѡ всакого</u> <u>дѡданиа дивный дѡдивляемы</u> <u>въспѡваемы и славимый</u> <u>яко то ѣ єдиногo</u> <u>превѣчнаа слава</u>¹¹⁵</p>	<p><u>величаемый от всякого</u> <u>дыхания. яко того єсть</u> єдинаго превѣчная слава¹¹⁶</p>

При вивченні виявлених у «Посланні до Макарія» лакун помічаємо, що їх також можна поділити на дві групи: в одній – лакуни обсягом 29–34 знаки у рядку (№ 3–5, 6, 8 і 9), у другій – 21–25 знаків (№ 1, 2 і 7). Впадає у вічі й те, що всі ці пропуски заповнені в Синодальному і, що показовіше, у Смоленському списках, чим підтверджуються зроблені дотепер висновки щодо їхнього місця в генеалогії «Послання Мисаїла». А отже, появи Макаріївської редакції передували щонайменше два протографи: один – із розміром рядка 29–34 знаки, а інший – 21–25, і якийсь з них, імовірно й був списком X (якщо одна група цих лакун виникла при створенні компіляції). Знаючи, що Смоленський список та «Послання до Макарія» мали спільний протограф, логічно припустити, що деякі з лакун листа до Макарія потрапили до нього при переписуванні саме з цього спільного протографа. А виявлений у Смоленському кодексі пропуск довжиною приблизно

¹⁰⁸ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 230.

¹⁰⁹ Помилка переписувача. Має бути: «єдиносущныя».

¹¹⁰ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 261.

¹¹¹ Має бути, звісно «славы», однак друга літера явно не «л», а «х».

¹¹² Це «о» зайве (вочевидь, помилково вставлене писцем).

¹¹³ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 358–358 об.

¹¹⁴ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 230.

¹¹⁵ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 261 об.

¹¹⁶ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 358 об.

21 знак (№ 53 у табл. 18), заповнений у *«Посланні до Макарія»*, відповідає, вочевидь, розмірові рядка цього протографа. Тому лакуни, що містять по 29–34 графеми в рядку, доцільно віднести до наступної ланки в генеалогії Макаріївської редакції. Слушним буде і припущення, що ця група лакун вказує на розмір рядка самого списку X і з'явилася вона в процесі створення копії, проте, оскільки певності щодо цього немає, а також задля більшої наочності ця ланка в стеммі залишиться окремою (рис. 2).

На жаль, від докладного текстологічного дослідження Йосифівської редакції та внесення її разом з протографами до стемми списків і редакцій *«Послання Мисаїла»* довелося відмовитися. Це спричинено передовсім відсутністю її тексту оригінальною церковнослов'янською мовою, а також невеликим обсягом грамоти Йосифа й меншою, в порівнянні з *«Посланням до Макарія»*, питомою вагою в ній запозичених елементів вихідного тексту, що не дозволяє провести глибший текстологічний аналіз. У стеммі гіпотетично реконструйовані рукописи представлені овалами, а наявні – чотирикутниками. Розташування списків відображає не хронологію їхньої появи, а етапи в історії передання тексту.

Запропонована стемма є правильною за умови, якщо кожен із наявних списків постав на основі лише одного протографа. Якщо ж до роботи над якимось із них залучалося більше протографів, то констеляція може бути дещо іншою, складнішою, та навряд чи це суттєво вплине на оцінку списків *«Послання Мисаїла»*, серед котрих Кревський, незважаючи на відчутну модернізацію мови, містить найкраще та найповніше переданий текст листа. За ним іде Синодальний (хоча його писець і втручався в текст, вносячи деякі синтаксичні «виправлення»), тоді як Смоленський, який репрезентує найстаршу стосовно мови грамоти версію (хоча він і рясніє численними помилками та перекрученнями, більшість з котрих, однак, походить із його протографів), і, врешті-решт, Макаріївська редакція, що доповнює свідчення Смоленського збірника, виявляючи у своїй генеалогії сліди тих самих протографів, попри те, що, як іноді видається, власне в традиції протографа послання до Макарія використано понад один список. При цьому Смоленський та Синодальний списки разом із *«Посланням до Макарія»* належать до т. зв. московської лінії передання *«Послання Мисаїла»*, оскільки всі вони між собою споріднені. З'ясувати достеменно, чи на теренах ВКЛ переважали списки з тієї ж традиції (а відтак спростувати тезу про формування окремої московської лінії), тепер уже немає змоги, позаяк до нас не дійшло жодного з тих рукописів, що були віднайдені на початку XVII ст. на територіях, які до Люблінської унії входили до ВКЛ, і т. зв. литовська лінія представлена нині єдиним Кревським списком.

Щодо місця в стеммі протографа списку X чи самого цього рукопису, то ланок у його генеалогії може бути на одну менше, якщо прийняти, що

Рис. 2. Генеалогія списків і редакцій «Послання Мисаїла» (крім Йосифівської)

група лакун на 29–34 знаки відображає розмір рядка списку Х і з'явилася вона через пропуски компілятора при укладенні «*Послання до Макарія*». У такому разі це ще більше посилює значущість його свідчень для відновлення архетипу «*Послання Мисаїла*».

Імовірне число знаків у рядку певної ланки наводиться в цій схемі тільки задля чіткішої ідентифікації того, на підставі чого висувалися гіпотези про існування тих чи тих утрачених на сьогодні списків. Для побудови точнішої стемми потрібен численніший корпус рукописів, що уможливив би краще відтворення історії передання «*Послання Мисаїла*». Наразі ж охоплено ті ланки, наявність котрих впливає з аналізу текстів, які є в нашому розпорядженні, хоча, безсумнівно, між зазначеними протографами та списками, що збереглися до наших днів, могли бути ще рукописи-посередники. Таким чином, у стеммі зафіксовано лише встановлену в результаті текстологічних спостережень (зокрема дослідження лакун) мінімальну кількість проміжних ланок між оригіналом послання (А) та збереженими текстами. Та позаяк між датою укладення Мисаїлового листа (1476 р.) й останнім за часом появи з наявних нині Синодальним списком первісної редакції (який датується найпізніше 1550-ми рр.) минуло тільки три чверті століття, то кількість не відображених тут проміжних ланок навряд чи буде надто великою, особливо якщо пригадати відносно малу популярність «*Послання Мисаїла*» (у порівнянні, скажімо, з таким твором, як «*Повість о бѣломъ клоубкѣ*», що постав приблизно в той самий період, але нараховує не три¹¹⁷, а близько трьох сотень наявних сьогодні рукописних копій).

---

¹¹⁷ Навіть із урахуванням коли-небудь згаданих копій «*Послання Мисаїла*», про які ми знаємо лише, що вони існували та де їх було знайдено, загальна кількість усіх списків не перевищує шести: окрім Кревського, Смоленського та Синодального згадуються також рукописи із села Вельбовна під Острогом і Києва (Г. Я. Галенчанка. *Невѣдомыя і малавѣдомыя помнікі*, с. 283–285; його ж. *Пасланне*, с. 87–88, 95). Третім є список, знищений Стефаном Зизанієм у часі його побуту в Святотроїцькому монастирі Вільна, про що згадував Ілля Мороховський: «Другий такий той милий братчик Лжеслов Стефанко Зизаній зрадницьки видер із книг віленських» (Н. Morochowski. *Paregoria albo utulenie uszczypliwego lamentu cerkwie świętej wschodniej zmyślonego Theophila Orthologa*. Wilno 1612, k. 87). Існування цієї пам'ятки вельми ймовірно з огляду на те, що серед підписантів грамоти Мисаїла був архимандрит Віленської обителі Св. Трійці Макарій. До того ж Стефан Зизаній справді в 1599 р. протягом восьми тижнів перебував у цьому монастирі, ба більше – «руська частина міської ради повірила йому книги та всі приходи церковні, як самому архимандритови» (Б. Бучинський. «Грамота Мисаїла» і «грамота Ніфонта», с. 7). Тож скепсис Б. Бучинського щодо звістки Мороховського цілком необґрунтований, а єдиним його аргументом проти неї є аргумент *ex silentio* (мовляв, Іпатій (Потій) прямо на це не вказує, хоч і був противником Зизанія), обумовлений скептичним налаштуванням автора щодо автентичності «*Послання Мисаїла*» в цитованій статті (пізніше він від цієї позиції відійшов). Та все ж

2. Характерні помилки у списках

За слухною увагою Д. Ліхачова, помилку в тексті «помітити легко, однак щоб визначити, яким було первісне читання досліджуваного тексту, та довести, що воно було саме таким, а не іншим, слід визначити, в чому полягала помилка та як вона сталася»¹¹⁸. Тому наводимо тут типи помилок, згідно з класифікацією цього науковця й відповідним коментарем, пояснюючи ймовірні причини кожного такого огріху. Звісно, з огляду на значний обсяг тексту та численність хиб у ньому, обговорити їх усі в цій книзі неможливо. Тож зосередимося лише на тих, які найбільш помітні або найбільш характерні. Про решту з них ітиметься в супровідних до критичного тексту послання примітках, де можна знайти й обґрунтування іншого прочитання чи кон'єктури та передумову відповідної помилки, якщо вона не очевидна.

Помилки прочитання

Цей тип огріхів охоплює все, що пов'язано з прочитанням переписувачами тексту оригіналу, з якого робиться копія. Д. Ліхачов виділяє кілька причин виникнення таких помилок: «Переписувач може не розібрати окремі літери, які вийшли з ужитку. Він може пропустити в читанні надрядкові букви, особливо якщо надрядкових знаків багато і вони позбавлені сенсу. Він може прочитати числа як букви, а букви – як числа. Він може прочитати одне слово замість іншого, особливо якщо їх написання схоже»¹¹⁹.

Ось ілюстрація до останнього з перелічених випадків: у Кревському списку подано «всѣмъ конечное прошєніє»¹²⁰, а в Смоленському, зовсім невідповідно до контексту, «всемъ конечное прошєніе»¹²¹. Напевно, помилка сталася через подібність графем «щ» та «ш». Проте трапилася вона не з вини писця Смоленського збірника, бо й у Синодальному також

таке «видирання з книг» із боку противників унії було загальновідоме і Митрополит Іпатій теж говорить про нього в передмові до кириличного видання Мисаїлової грамоти, щоправда не називаючи ні імені Зизанія, ні документа (чи документів), які він знищив (можливо тому, що це вже йшлося в якомусь ранішому творі): «нужь выдиранья с книгъ церковныхъ правдивыхъ соборовъ, губечи правду божую. о чомъ ужъ писалося и явно показано» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 193). А оскільки звістка Йоакима (Морховського) не єдина й заслуговує на цілковиту довіру, маємо прийняти й існування Віленського списку «*Послання Мисаїла*», знищеного серед інших творів Стефаном Зизанієм під час його перебування в монастирі Св. Трійці м. Вільна 1599 р.

¹¹⁸ Д. Ліхачев. *Текстология*, с. 64.

¹¹⁹ Там само, с. 69.

¹²⁰ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 201. Пор.: *МУН*, т. 9–10, с. 8 (№ 4).

¹²¹ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 226 об.

«всѣм конечное прошение»¹²². Мабуть, слово «прошение» замість потрібного «прошение» з'явилося вже в протографі, з якого копіювалися обидва ті списки. Це, до речі, не єдиний випадок, коли в них продубльовані хиби протографа, про що буде ще йтися далі. Загалом підміна «щ» на «ш» спостерігається в тексті послання неодноразово. Інший приклад цього знаходимо, зокрема, в Синодальному списку в тому самому реченні, і пов'язаний він, очевидно, з некоректним відчитанням щойно прокоментованого нами слова, через що було неправильно прочитано або ж виправлено і слово перед ним (адже переписувалися тексти зазвичай цілими фразами¹²³): там, де в Смоленському збірнику фігурувало «ѡвѣмъ прощѣннѣ кѡпнѡже всѣмъ конечнѡ прошннѣ»¹²⁴, укладач Синодального, можливо не додивившись, що в підкресленій тут лексемі є ще літера «с», яка в спільному зі Смоленським антиграфі, скоріш за все, була винесена над рядком (скажімо, у такому написанні: прощѣннѣ), відчитав це слово вже не як «просвѣщение», а як «прошение». А скільки серед однорідних членів того ж речення не могло знову вживатися «прошение», то він повторив за своїм антиграфом «прошение», замість правильного «прошение». Відтак у нього вийшло «ѡвѣмъ прощннѣ кѡпнѡ всѣмъ коннѣнѡ прошннѣ»¹²⁵ там, де мало бути «ѡвѣмъ прощѣннѣ (тобто скорочено «просвѣщннѣ», як є у Кревському та Смоленському рукописах) кѡпнѡже всѣмъ коннѣнѡ прощннѣ». Бачимо, як помилка переписувача протографа призводить до виникнення подальших огріхів у списках.

В останньому прикладі представлено комбінацію пропуску літери (найвірогідніше надрядкової) та прочитання одного слова замість іншого через подібність їхньої графічної форми. Ось іще один зразок такої ж помилки: тоді як у Кревському списку маємо, цілком відповідно до контексту, «сеже глаголемъ»¹²⁶, Смоленський подає, всупереч логіці змісту, «ѣ гласъ»¹²⁷ – «сеже гласом». Вочевидь, її причиною стало неправильне розуміння скорочення в тексті протографа: «глѣмъ» («глаголемъ») переписувач прийняв за «глѣсъ» – «гласом». Схожі хибні відчитання простежуються в «Посланні Мисаїла» також зі словом «благоугодный», замість якого з'являється «богоугодный»: через постійне скорочення цієї лексеми

¹²² ГИМ, Синод–700, л. 298 об.

¹²³ «Переписування тексту можна для зручності розбити на чотири операції: 1) переписувач прочитує уривок оригіналу, 2) запам'ятовує його, 3) внутрішньо диктує собі текст, який він запам'ятав, 4) передає текст на письмі. Кожна з цих операцій може привести до специфічних помилок» (Д. Лихачев. *Текстология*, с. 69).

¹²⁴ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 226 об.

¹²⁵ ГИМ, Синод–700, л. 298 об.

¹²⁶ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 216. Пор.: *МУН*, т. 9–10, с. 19 (№ 4); *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 14.

¹²⁷ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 244 об.

(наприклад *бѣгоугоднѣи*, коли «л» була винесена над рядком і могла затертися або не зауважитися при читанні) в різних традиціях трапляються різні випадки вживання. Так, у пам'ятці з Крева мовиться: «тако бо угодень есть во всѣмъ первосвятитель по писанію, преподобень, незлобивъ, безсквернень, благуюгодень»¹²⁸ (аналогічно й у «*Посланні до Макарія*» – «прпдбѣн незлобив бѣзсквернень блѣгоугодень»¹²⁹), натомість у Смоленському збірнику цей прикметник подано як «*бѣгоугоднѣи*»¹³⁰ (подібно й у Синодальному – «*бѣгоугоднѣи*»¹³¹ – «богоугоден»). Таку саму помилку виявляємо трохи далі у фразі «приносити всегда жертву живу, святу и благуюгодну Богу»¹³², де Смоленський і Синодальний списки знову подають некоректний варіант – «богоугодну»¹³³, що нашоує на думку, що так було вже в їхньому джерелі. Проте хибна інтерпретація написання «бого-»/«благо-» характерна не тільки для Смоленського та Синодального списків – її спостерігаємо також і в Кревському. Зокрема, у звороті «благо все во всѣмъ присвоився»¹³⁴, який майже позбавлений сенсу в контексті оповіді про монаше життя папи Сикста, що передувало його обранню на Римський престол. Набагато краще відповідає змісту варіант Смоленського списку: «бѣгови въ всѣмъ присвоився»¹³⁵ – «Б(о)гови въ всѣмъ присвоився». Аналогічно й у «*Посланні до Макарія*»: «бѣгови во всѣхъ просвоився»¹³⁶. Тож у відтвореному архетипі було надано перевагу саме цій версії.

Помічаємо в досліджуваних списках також прочитання цифр як літер: хоча в церковнослов'янських текстах числа переважно мали буквену форму, але іноді, як-от і в досліджуваних списках, використовувалася комбінація букв на позначення числа із буквами, якими закінчувався б відповідний числівник, якби кількість вказувалася словом. Для прикладу у Смоленському збірнику: «*требуемъ вси сиѣ шестерыхъ добродѣтелии людѣи*»¹³⁷, тобто, якщо писати все це словами і розкривати скорочення: «требуемъ всихъ сихъ шестерыхъ

¹²⁸ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 201; *МУН*, т. 9–10, с. 9 (№ 4); *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 2.

¹²⁹ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 345.

¹³⁰ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 227.

¹³¹ ГИМ, Синод–700, л. 299 об.

¹³² *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 202; *МУН*, т. 9–10, с. 9 (№ 4); *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 2.

¹³³ ГИМ, Синод–700, л. 300; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 227 об.

¹³⁴ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 208–209; *МУН*, т. 9–10, с. 14; *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 8.

¹³⁵ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 235 об. Синодальний фрагмент цієї частини листа вже не містить.

¹³⁶ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 348.

¹³⁷ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 247.

милосердых добродѣтельных даров», як цей числівник і передано в пам'ятці з Крева¹³⁸. Те саме число фігурує в тексті грамоти кількома рядками вище, і в Кревському списку воно знову передане прописом: «яже суть шестеры милосердные болшии добродѣтели»¹³⁹. А от у Смоленському рукопису на цьому місці написання букв у ролі цифр разом з літерами закінчення числівника призвело до помилки: «ѣ ѿ зря милѣрдыи колшии добродѣтели»¹⁴⁰ – «яже сут зря милосердыи болшии добродѣтели». Напевно, один із переписувачів на котромусь етапі історії «Послання до Мисаїла» хибно відчитав поєднання літери «з» на позначення цифри «6», сприйнявши її та дві останні букви в закінченні числівника як окреме слово, а не як число: «зры» («шестеры», за Кревським списком). Відтак титло над числом зникло, «з» перетворилася на рівнозвучну їй «з», а щоб хоча б частково узгодити із загальним змістом, «зры» змінено на «зря».

«Услід за неправильним прочитанням літер особливо часто трапляється неправильний поділ тексту на слова. Річ у тім, що багато стародавніх текстів писалися без поділу на слова – повністю або частково (разом з наступним словом писалися, наприклад, прийменники). Звідси могли виникнути специфічні помилки прочитання: неправильний поділ переписувачем тексту»¹⁴¹. Яскравий зразок такої хибі копіювання з подальшим її розвитком ми вже бачили у Смоленському та Синодальному кодексах, що змусило нас віднести її знову ж таки на рахунок писця їхнього спільного протографа: тоді як у Кревському списку читаємо «о них же пророчествова седмый от Адама Енохъ»¹⁴², тексти обох інших списків однотайно, та при цьому всупереч контексту, подають (помилку підкреслено) «ѡ ѿ же прѣрѣчѣвова ѿмы ѿ ѡл дамакѣ ѿно»¹⁴³ – «о них же пророчествова седмы Иоан Дамаскин Енох» (що в Синодальному написано як «ѡ ѿ же прѣрѣчѣвова ѿды ѿ дамакѣ ѿно»¹⁴⁴). Оскільки цей огріх уже було детально розглянуто раніше, обмежимося тут лише його згадкою.

¹³⁸ Лише замість «желаем и требуем», як читаємо у Смоленському списку, в Кревському є просто «желаем»: «желаемъ всихъ сихъ шестерыхъ добродителныхъ даровъ» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 218; *МУН*, т. 9–10, с. 21 (№ 4); *Соборное послание русского духовенства и мирян*), с. 16.

¹³⁹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 218; *МУН*, т. 9–10, с. 20 (№ 4); *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 16.

¹⁴⁰ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 246 об.

¹⁴¹ Д. Лихачев. *Текстология*, с. 72.

¹⁴² *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 206; *МУН*, т. 9–10, с. 12 (№ 4); *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 6.

¹⁴³ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 233.

¹⁴⁴ ГИМ, Синод–700, л. 308.

«Типова помилка читання – це „стрибок від подібного до подібного”, а в результаті – пропуск слова чи кількох слів чи, рідше, повторне читання одного й того ж шматка тексту»¹⁴⁵. Одну таку помилку зауважуємо у пам’ятці з Крева: «помяни еже оное слово глаголющее великаго овцамъ пастыра Христа ко первоначалнѣишому всѣхъ прежде пастыру верховному Петру [...], повелевая ему не токмо седмъ кратъ на день человѣкомъ отпушати грехи, но седмъ крат седмерицею»¹⁴⁶. Натомість у Смоленському збірнику підкреслений нами числівник звучить так: «но ѣмьдесятъ седмѣрицею»¹⁴⁷ – «но седмьдесят седмѣрицею», себто «сімдесят разів по сім». Той же варіант і в *«Посланні до Макарія»*: «но седмьдесят седмерицею»¹⁴⁸. Вирішальним для визначення правильного (в сенсі первісного) написання є, отже, текст Євангелія, на який прямо покликаються в посланні. Йдеться про Євангеліє від Матея 18, 21–22, де сказано: «Тут підійшов Петро й каже до нього: „Господи! Коли мій брат згрішить супроти мене, скільки разів маю йому простити? Чи маю до сімох разів прощати?»” Ісус промовив до нього: „Не кажу тобі: До сімох разів, але – до сімдесяти раз по сім»»¹⁴⁹. Аналізований нами числівник у церковнослов’янській версії Святого Письма має такий вигляд: «ѣмьдесятъ кратъ ѣмьцию»¹⁵⁰. Тобто існує велика ймовірність того, що передумовою помилкового відтворення стало повторення у вихідному тексті слова «крат» і числівників з коренем «седм»: у Кревському списку переписувач від першого словосполучення «седмъ кратъ» перескочив відразу до повторно вжитого «крат», продублювавши числівник «седмъ» замість потрібного «седмьдесят». Своєю чергою, укладач Смоленського кодексу, написавши перший раз правильно: «седмъ кратъ», у другому випадку у виразі «седмьдесят крат седмерицею» слово «крат» пропустив, перескочивши від одного числівника з коренем «седм» одразу до наступного: «ѣмьдесятъ седмѣрицею». Таким чином, в обох рукописах перед нами приклади гаплографії¹⁵¹, виявити (і виправити) котрі вдалося завдяки їхньому зіставленню з біблійним текстом.

Інший варіант гаплографії дуже поширений і стосується сполучника «и», який деколи зливається з наступним словом (якщо воно починається

¹⁴⁵ Д. Лихачев. *Текстология*, с. 74.

¹⁴⁶ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 213; *МУН*, т. 9–10, с. 17 (№ 4); *Соборное послание русско-го духовенства и мирян*, с. 12.

¹⁴⁷ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 241.

¹⁴⁸ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 350.

¹⁴⁹ *Святе Письмо*, перекл. І. Хоменка, Мат. 18, 21–22.

¹⁵⁰ *Острозька Біблія*, Мат. 18, зач. 76.

¹⁵¹ «Пропуск у читанні між подібними словами, складами чи в результаті стрибка через рядок чи кілька рядків дає пропуск на письмі. Цей пропуск на письмі текстологи часто називають гаплографією» (Д. Лихачев. *Текстология*, с. 74).

з цієї літери), або з попереднім (якщо воно нею закінчується). Порівняймо: зворот «освещенно Духомъ святымъ и истинною»¹⁵² у Кревському списку написаний правильно, а в обох інших – із помилкою: «Ѡсѣщѣнно дѣшѣмъ стѣмъ истинно» (Смоленський збірник¹⁵³) та «Ѡсѣщѣно дѣшѣмъ стѣмъ истинно» (Синодальний¹⁵⁴).

Наявна в аналізованих рукописах також дитографія¹⁵⁵, цікавий зразок котрої фіксуємо в усіх церковнослов'янських виданнях пам'ятки з Крева: «многиа бо у Отца небеснаго обители суть по мере дарованія комуждо разделени. А тобѣ сия вся отъ вишнаго Бога небеснаго дарованія комуждо разделены уручена суть»¹⁵⁶. У Смоленському кодексі відповідне місце позбавлене цієї хиби: «многѣ бо ѡтца нѣнѣ ѡбители сѡуть по мѣрѣ дарованнѣ комуждо раздѣленнѣ и тобѣ сѣа всѣа ѡ вышнѣа бѣа нѣнѣ дарованнѣ урученѣ сѣа»¹⁵⁷. Правдоподібно, помилка сталася через повторення слова «дарованія», після якого в першому випадку було словосполучення «комуждо разделени», яке переписувач випадково продублював і після другого вживання цієї лексеми. Помилку зауважив уже митрополит Іпатій (Потій) і виправив її у своєму польському перекладі послання: «a tobie to wszystko od nauwyższego Boga u niebieskich darow poruczono iest»¹⁵⁸. На те, що в кириличному виданні 1605 р. вона таки була, вказує не лише видання *Архив ЮЗР* (яке через брак сторінок в оригінальних екземплярах, з яких воно готувалося, слідує тут за виданням А. Петрушевича¹⁵⁹), а насамперед ранні списки з першодруку – ватиканські рукописи Vat. slav. 12 (арк. 49) і Borg. ill. 16 (арк. 23 (25) зв.). Тож якщо це не хиба, допущена в кириличному першовиданні, то йдеться про дитографію, яка була в Кревському списку. У критичному тексті цей огріх виправлено.

Ще один приклад дитографії, але вже на рівні складу, віднайдено у Смоленському збірнику: «ѡ бѣа даннѣ ти млѣти їни по почитѣи»¹⁶⁰. Ту саму ваду

¹⁵² *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 202.

¹⁵³ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 227 об.

¹⁵⁴ ГИМ, Синод–700, л. 300.

¹⁵⁵ «Повторення складів чи слів і цілих пасажів тексту, викликане поверненням до подібного місця, називається „дитографією”» (Д. Лихачев. *Текстология*, с. 74). Один із її прикладів ми вже розглядали, розбираючи зворот «все купно просвѣщаются освященіемъ душъ, все купно просвѣщаются, все ново порождаются освященіемъ душъ свѣше милосердіемъ Божиимъ: все купно нескверныи и безгрѣшныи паки являються».

¹⁵⁶ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 221.

¹⁵⁷ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 249 об.

¹⁵⁸ *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, k. 32.

¹⁵⁹ «32 л. печатается по изданию Петрушевича» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 220).

¹⁶⁰ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 228 об.

має Синодальний список: «мѣѣти ѿли по почитти»¹⁶¹, отже, вона походить із їхнього спільного протографа. Натомість у Кревському добре: «отъ Бога данныя ти милости, или почести»¹⁶². Аналогічно й у «Посланні до Макарія» (тільки «или» тут перетворилося на «і»): «мѣсти і почести»¹⁶³.

До помилок прочитання належить також пропуск рядка чи кількох рядків, коли погляд переписувача зміщується нижче від того тексту, на якому він зупинився. Лакуни, що виникають унаслідок цього типу огріхів, було вже проаналізовано при дослідженні генеалогії списків «Послання Мисаїла» 1476 р.

Помилки запам'ятовування

Коментуючи хиби запам'ятовування, Д. Ліхачов так описує працю копійста та пов'язані з нею труднощі: «Прочитавши оригінал, переписувач намагався затримати його в пам'яті. Характер цього запам'ятовування буде різним, залежно від того, чи переписувач читає та запам'ятовує довгі, чи порівняно короткі уривки. Якщо переписувач читає довгі уривки і має погану пам'ять, то помилки запам'ятовування будуть у нього траплятися частіше, аніж в разі короткого читання та хорошої пам'яті. Часто при запам'ятовуванні тексту переписувач пропускає другорядне чи робить перестановку слів, допускає синонімічні підстановки, модернізує давній текст і т. д. Також, як і при читанні тексту, переписувач мимоволі підміняє важке та малознайоме легким та знайомим»¹⁶⁴.

Саме модернізація тексту чи допасовування його писцем до свого звичайного слововжитку простежується в досліджуваних рукописах досить часто. Так, наприклад, у Кревському списку було: «возмущение еже волнь грѣховныхъ отъ вѣтрѣ вражыхъ ты укротеваеши»¹⁶⁵, а переписувач Смоленського слово «вѣтрѣ» осучаснив, подавши: «ѿ вѣтровъ вражій»¹⁶⁶.

Доволі часто простежуємо в досліджуваних текстах і перестановку слів: якщо у Кревському списку структура звороту така: «данныя ти свыше отъ Бога»¹⁶⁷, то у Смоленському вже «данныя ти ѿ бга свыше»¹⁶⁸; у Кревському – «премудръ вселеннѣй пастырь и учительный отецъ»¹⁶⁹, а в обох

¹⁶¹ ГИМ, Синод–700, л. 301 об.

¹⁶² *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 202.

¹⁶³ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 346 об.

¹⁶⁴ Д. Ліхачев. *Текстология*, с. 76.

¹⁶⁵ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 210.

¹⁶⁶ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 238.

¹⁶⁷ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 210.

¹⁶⁸ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 238.

¹⁶⁹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 207; *МУН*, т. 9–10, с. 12–13 (№ 4); *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 6.

споріднених списках – «премѣрѣсть пастырь и вселенскѣи оучительный ѡца» (Смоленський¹⁷⁰) та «премѣрѣтъ пастыи и вселенскѣи оучительный ѡца» (Синодальний¹⁷¹). Однаковий порядок слів у виразі «святительство твое изрядное»¹⁷² демонструють Смоленський список¹⁷³ і «Послання до Макарія»¹⁷⁴, натомість у Синодальному він змінений: «святѣство изрядное твое»¹⁷⁵.

Виявлено також синонімічні підстановки: у Кревському списку подається «огнем божественнымъ разгараему»¹⁷⁶, у Смоленському¹⁷⁷ ж і Синодальному¹⁷⁸ та в Макаріївській редакції¹⁷⁹ замість «божественним» знаходимо «небесним» – «ѡгнемъ нбнныѣ разгаремѣѡ». І навпаки: тоді як у Кревському – «насытившеса сего небеснаго хлѣба»¹⁸⁰, у Смоленському – «насытивши сего вжѣтнаго хлѣба»¹⁸¹. У тому, що деякі огріхи запам'ятовування, в т. ч. й заміну синонімами, Смоленський список успадкував від свого протографа, переконуємося, порівнявши його із Синодальним фрагментом. До прикладу, коли у Кревському читаємо «о освященіи душъ»¹⁸², Смоленський і Синодальний списки одностайно зупиняються на варіанті «о очищеніи душъ»¹⁸³, що спонукає висувати, що він перейнятий зі спільного для них протографа. Сюди ж, до помилок запам'ятовування, можна віднести і зміну числа з однини на множину чи навпаки. Так, використана у Кревському списку множина «враги со царьми ихъ»¹⁸⁴ (у Смоленському: «враги съ царьми ихъ»¹⁸⁵), у Синодальному замінена одноною: «враги со ц(а)рем ихъ»¹⁸⁶, що є явною помилкою, оскільки у відповідному уривку Старого Завіту (Бут. 14), на який покликаються укладачі послання, йшлося про багатьох царів, а не про одного.

¹⁷⁰ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 233 об.

¹⁷¹ ГИМ, Синод–700, л. 309.

¹⁷² *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 202.

¹⁷³ Пор.: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 228.

¹⁷⁴ Пор.: РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 345–345 об.

¹⁷⁵ ГИМ, Синод–700, л. 300 об.

¹⁷⁶ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 201; *МУН*, т. 9–10, с. 8 (№ 4); *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 1.

¹⁷⁷ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 226.

¹⁷⁸ ГИМ, Синод–700, л. 297 об.

¹⁷⁹ «огнем нбнныѣ разгаремѣѡ» (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 343).

¹⁸⁰ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 219.

¹⁸¹ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 247 об.

¹⁸² *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 203.

¹⁸³ ГИМ, Синод–700, л. 303 об.; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 229 об.

¹⁸⁴ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 203; *МУН*, т. 9–10, с. 10 (№ 4). У Петрушевича тут – «со царями» (*Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 3).

¹⁸⁵ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 229.

¹⁸⁶ ГИМ, Синод–700, л. 302 об.

Нерідко відстежуємо в аналізованих текстах і пропуски другорядних або подібних слів. Наприклад, у Смоленському та Синодальному збірниках читаємо «сѣ бл҃гоприятными твоими млтвѣми мѣлбамѣ ѿ молинемъ»¹⁸⁷, а в пам'ятці з Крева слово «мольбами» опущено, можливо, через його семантичну близькість до наявних уже тут «молитвами и моленіемъ»¹⁸⁸. Подібно обґрунтовується й інший пропуск: у фразі «славою и честію вѣнчавъши тя»¹⁸⁹ (так за Кревським та Смоленським¹⁹⁰ списками; «славою и честію венчавъши тя» – за «Посланням до Макарія»¹⁹¹) переписувач Синодального фрагмента слова «и честію» опустив: «славою вѣнчавши тя»¹⁹².

Властиві цим спискам і пропуски прийменників. Зіставмо: у Кревському – «и паки во божественную любовь»¹⁹³ (у Синодальному подібно: «и паки въ бж҃твеннѣи любви»¹⁹⁴), а в Смоленському «въ» («во») випало: «и паки бж҃твеннѣи любви любви»¹⁹⁵, як і в пізнішому «Посланні до Макарія»: «и паки бж҃твенную любовь»¹⁹⁶. Або в наступному уривку: «и во всяческіа чловеческіа духы и умы изливая»¹⁹⁷, де вже обидва списки, і Смоленський, і Синодальний, не вживають прийменник «во»: «и всѣкни чл҃вкыи дх҃и и оумы и^нзливаа» (Смоленський¹⁹⁸) та «и всѣкни чл҃вкыи дх҃и и и^нмѣщи и^нзливаа» (Синодальний¹⁹⁹), з чого випливає, що так було ще в протографі, з якого вони копіювалися. У «Посланні до Макарія», де ця службова частина мови теж відсутня, бачимо ще й іншу помилку запам'ятовування – перестановку слів місцями: «и всякіа чл҃вческіа умы и духи изливая»²⁰⁰. Бракує нераз прийменників і в Кревському списку. Якщо в обидвох споріднених списках наступний зворот написано правильно: «и вѣ ти подаетъ многозлыиа прѣмѣр҃чѣ бж҃на къ свершении ст҃ымъ» (у Смоленському²⁰¹) та «и вѣ ти подаетъ многозлыиа прѣмѣр҃чѣ

¹⁸⁷ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 230; Синод–700, арк. 304.

¹⁸⁸ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 204.

¹⁸⁹ Там само, с. 202; *МУН*, т. 9–10, с. 9 (№ 4); *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 2.

¹⁹⁰ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 228.

¹⁹¹ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 345 об.

¹⁹² ГИМ, Синод–700, л. 300 об.

¹⁹³ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 201; *МУН*, т. 9–10, с. 8 (№ 4); *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 1.

¹⁹⁴ ГИМ, Синод–700, л. 298.

¹⁹⁵ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 226.

¹⁹⁶ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 343.

¹⁹⁷ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 201; *МУН*, т. 9–10, с. 8 (№ 4); *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 1.

¹⁹⁸ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 226 об.

¹⁹⁹ ГИМ, Синод–700, л. 298 об.

²⁰⁰ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 343 об. – 344.

²⁰¹ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 226 об.

бжїа к совершениу стѣмь» (у Синодальному²⁰²), то в Кревському слова «к(ъ)» уже немає: «юже ти подаст многоразличная премудрость Божїа совершениу святимь»²⁰³. Схожа ситуація й у «Посланні до Макарія»: «еже ти подаст многорачителная премудрость бжїа совершениу стѣмь»²⁰⁴.

Часто пропускали писці й сполучник «и» («і»). Ось, наприклад, коректна в Кревському списку фраза «возможно ко похвалениу чудныхъ и предивныхъ святын твоихъ»²⁰⁵ у Смоленському наведена без сполучника «и»: «възможно к похвалениу чѣны прѣвны стѣны твоѣ»²⁰⁶, а в Синодальному – вже без обох службових частин мови: «во мѣю похвалениу чѣны предивны стѣны твоѣ»²⁰⁷. У «Посланні до Макарія», натомість, помилку запам'ятовування допущено у слові «святынъ»: «возможно к похвалениу чудныхъ и предивныхъ стѣхъ твоихъ»²⁰⁸.

Літеру «и» («і») не лише опускалося, але й подекуди додавалося там, де її раніше не було²⁰⁹. Приклад такого місця є у Кревському кодексі (вставлену букву «и», що виступає в ролі підсилювальної частки, підкреслено): «даже и до ада преисподняго»²¹⁰, тим часом як у Смоленському зворот без цієї вставки: «дѣ до ада преисподняго»²¹¹, і в Синодальному також: «дѣ до ада преисподняго»²¹². Трохи згодом у тексті виявляємо таку вставку у Смоленському списку: «възносѣ чѣны дары с похвалами къ бгѣу и ѡцѣ»²¹³, хоча у спорідненому з ним Синодальному рукопису її нема: «бгѣ ѡцѣ»²¹⁴, як і в Кревському: «возноса честные дары с похвалами к Богу Отцу»²¹⁵. Ще далі в Кревському списку віднаходимо інший подібний випадок: «во едино стадо и аггель и человекъ»²¹⁶, тоді як у Смоленському: «во ѣдино стѣ аггль

²⁰² ГИМ, Синод–700, л. 298 об.

²⁰³ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 201; *МУН*, т. 9–10, с. 8 (№ 4); *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 1.

²⁰⁴ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 344.

²⁰⁵ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 202; *МУН*, т. 9–10, с. 9 (№ 4). У Петрушевича замість «святынъ» наведено «святыхъ» (*Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 3).

²⁰⁶ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 228 об.

²⁰⁷ ГИМ, Синод–700, л. 301.

²⁰⁸ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 346.

²⁰⁹ Пор.: Д. Лихачев. *Текстология*, с. 76.

²¹⁰ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 203.

²¹¹ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 229.

²¹² ГИМ, Синод–700, л. 302 об.

²¹³ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 229 об.

²¹⁴ ГИМ, Синод–700, л. 303.

²¹⁵ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 203; *МУН*, т. 9–10, с. 10 (№ 4); *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 4.

²¹⁶ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 203; *МУН*, т. 9–10, с. 10 (№ 4). У Петрушевича слово «аггель» написано через «нгг» – «ангель» (*Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 4).

і члкъ»²¹⁷, аналогічно й у Синодальному («во ѿно стадо лігль і члкъ»²¹⁸). Загалом можна констатувати, що вставляння сполучника «и» («і») є типовою хибією писця пам'ятки з Крева, що взято до уваги у роботі над критичним текстом.

Поширена в рукописах і помилка, коли при читанні переписувач перескочив через рядок чи декілька рядків, а тоді повернувся поглядом до пропущеного і вписав його пізніше. Нагадаємо приклад такої ситуації, яку вже розбирали, визначаючи довжину рядка спільного для всіх списків протографа: «якоже научени быхомъ отъ святыхъ Апостоль и святыхъ божественныхъ отецъ Никеискаго собора изложившихъ православную вѣру (сію)²¹⁹ еже есть Вѣрую во единаго Бога, имуще в себе вѣ членовъ святыхъ соборныхъ апостольскихъ церкви»²²⁰. У критичному виданні відновлено первісний порядок написання, за якого цей уривок виглядає таким чином (переміщену фразу підкреслено): «якоже научени быхомъ отъ святыхъ апостоль и святыхъ божественныхъ отецъ Никейскаго собора изложившихъ православную вѣру сію святыхъ соборныхъ апостольскихъ церкви еже есть: вѣрую во единаго Бога, имуще вь себѣ вѣ членовъ».

Обговоримо ще один випадок, коли пропущений фрагмент було вписано дещо згодом. Так, у переліку підписантів на останній позиції виступає «Благочестный свѣтлый вь божественныхъ писаніи книголюбец, кирь Иоанъ братъ ихъ юнѣйшій»²²¹. Проблема тут полягає в займеннику «ихъ», який передбачає наявність у списку перед цим Йоаном принаймні двох його братів. Однак замість них там згаданий тільки «Благородный мужь, пань Салтанъ Александръ [...] подьскарбій великославного двору пресвѣтлаго короля Казимера»²²². Таке розташування фактично вказує на те, що «кирь Иоанъ» був братом цього «Салтана Александра», але тоді важко пояснити множину займенника «ихъ», адже щодо інших братів, котрі є серед підписантів листа, постійно вживається займенник «его». Порівняймо: «Благородный, и великонарочитый в полате, Иоанъ Ходкевичъ»²²³, за цим: «Благородный братъ его пань Павелъ Каменецькій»²²⁴; «Благородный

²¹⁷ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 230.

²¹⁸ ГИМ, Синод–700, л. 303 об.

²¹⁹ Слово «сію» є тільки в римському виданні Кревського списку: МУН, т. 9–10, с. 18 (№ 4).

²²⁰ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 215; МУН, т. 9–10, с. 18 (№ 4). Пор. також: *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, к. 26.

²²¹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 200. Так само й у Смоленському списку: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 225 об.

²²² СОКМ, Фонды, № 9907, л. 225 об.

²²³ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 199.

²²⁴ Там само. В однині «братъ его» й у Смоленському списку: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 225.

пань Романъ с Кіева»²²⁵, а нижче: «Благородный братъ его, пань Иоан с Кіева»²²⁶. Наведені приклади доводять, що розглядати займенник «ихъ» як *pluralis maiestatis* стосовно попереднього імені Олександра Солтана немає підстав, тож треба з'ясувати, яких саме братів він може стосуватися.

Якщо піднятися по переліку підписантів трохи вище, перед ім'ям Олександра Солтана, то справді знаходимо ще двох братів: «Благородный пань Михайль Александровичъ зъ Загорова»²²⁷ та «Благородный братъ его пань Андрей с Попортеи, сынъ пана Александра подскарбега». Обидва вони Александровичі, тому цілком можливо, що це сини того-таки Олександра Солтана. Цю здогадку підтверджує, з одного боку, по батькові першого з братів («Михайль Александровичъ»), а з іншого, докладніше представлення другого – Андрія, про якого сказано, що він є «сынъ пана Александра подскарбега», тоді як посаду Олександра Солтана означено саме як «подъскарбій великославного двору пресвѣтлаго короля Казимера». Тепер стає зрозумілим і займенник «ихъ» в ідентифікації «кирь Иоана» («братъ ихъ юнѣйшій») – він стосується не Олександра Солтана, котрий, отже, був його батьком, а двох старших братів Александровичів. Вочевидь, ім'я батька потрапило між імена його синів через помилку, а первісно в списку всі три брати були названі один за одним, що й дозволило вжити щодо останнього з них вираз «братъ ихъ юнѣйшій».

Відтак постає питання, де в оригіналі розташовувалося ім'я їхнього батька. Існує лише два варіанти відповіді: або воно було подано першим, а потім зсунулося після імен двох перших синів (що найбільш вірогідно), або воно стояло після імен усіх синів, завершуючи перелік підписантів, а зсунулося вниз «кирь Иоана» (що малоймовірно). Припущення, що Олександр Солтан підписався останнім, заперечує сама концепція укладення цього списку, який формувався ерархічно – від знатніших до менш визначних достойників. Згідно із засадами тогочасного устрою, батько не міг посідати в цій ерархії нижче місце, ніж його сини, котрі також фіксувалися відповідно до пануючого в патріархальному суспільстві принципу первородства: спочатку старший брат, тоді молодший. Проти того, що ім'я Олександра Солтана замикало цей перелік, свідчить і контекст, адже один з його синів Андрій фігурує тут як «сынъ пана Александра подскарбега», що має сенс тільки тоді, коли самого «подскарбега» вже представлено.

Тож робимо висновок, що цілий довгий опис Олександра Солтана спершу наводився перед описом трьох його синів (відразу після імені писаря

²²⁵ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 199.

²²⁶ Там само, с. 200. В однині «брат его» й у Смоленському списку: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 225.

²²⁷ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 200.

Якуба), а після двох з них він опинився в результаті помилки, коли переписувач (найімовірніше з оригіналу, через що ця хиба притаманна обидвом повним спискам) випадково пропустив його, вписавши спершу двох братів Михайла й Андрія Олександровичів, тоді, помітивши це, повернувся до пропущеного й зазначив ім'я їхнього батька, а вже за ним – третього брата. Тому при відновленні тексту архетипу підпис руського шляхтича Олександра Солтана буде повернуто на первісне місце.

Помилки внутрішнього диктанту

Причини появи цього типу помилок Д. Ліхачов пояснює так: «Переписуючи, переписувач внутрішньо вимовляє те, що він пише. Цим шляхом вимова переписувача проникає в письмо. Звідси глухі замість дзвінких приголосних у кінці слів, плутанина „ѣ” та „е”, модернізація написання через вимову, проникнення в письмо діалектних форм і т. д.»²²⁸.

Саме модернізацію через вимову спостерігаємо, зокрема, у Смоленському списку, де вжита в Кревському давніша форма «вѣтръ» у родовому відмінку множини («отъ вѣтръ вражыхъ»²²⁹) була замінена новішою – «вѣтровъ»²³⁰. Як зауважує Андрій Ізотов з приводу зміни закінчень іменників унаслідок осучаснення мови, «форма родового відмінка множини чоловічого роду первісно збігалася з формою називного відмінка однини. У церковнослов'янській мові давнє відмінкове закінчення майже в усіх іменниках витіснено новими закінченнями -овъ, -евъ, -ей»²³¹.

Є у збережених текстах «*Послання Мисаїла*» також приклади модернізації дієслів. Так, у Кревському списку бачимо зворот «яко же выше о сем рекохомъ»²³², хоча у Смоленському використано давніше «рехомъ»²³³. А. Ізотов теж описує цей процес: «У дієслів із православ'янськими основами інфінітива на приголосний форми нетематичного (старого) аориста типу **рѣхъ, вѣсь** поступово були витіснені формами тематичного (нового) аориста типу **рекохъ, ведохъ**»²³⁴.

Наступний випадок осучаснення тексту виявляємо в тій же пам'ятці з Крева у фразі «затвориль Богъ вся въ сопротивленіе»²³⁵, тим часом як

²²⁸ Д. Ліхачев. *Текстология*, с. 77.

²²⁹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 210.

²³⁰ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 238.

²³¹ А. И. Изотов. *Старославянский и церковнославянский языки. Грамматика, упражнения, тексты*. Москва 2007, с. 33.

²³² *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 214.

²³³ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 242 об.

²³⁴ А. И. Изотов. *Старославянский и церковнославянский языки*, с. 65.

²³⁵ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 205; *МУН*, т. 9–10, с. 11 (№ 4). У Петрушевича останнє слово написано як «всопротивленія» (*Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 5).

у Смоленському й Синодальному кодексах це слово подається в більш ранній формі – «*противлини*»²³⁶. Також помітне проникнення розмовної мови у звороті «языкомъ клеветуеще *ражженымъ* от огня геонскаго»²³⁷, де замість «ражженымъ» обидва споріднені списки вживають «*праймъ*»²³⁸ («празнымъ»), похідне від давньослов'янського «празити»²³⁹ – «жарити». Додатковим аргументом на користь останнього з варіантів як автентичного для архетипу стало те, що, за свідченням протоєрея Г. Дяченка, у Смоленській губернії (де постав Смоленський збірник) слово «празити» не має нічого спільного з вогнем або розжарюванням, бо означає «прягти»²⁴⁰, відтак мусимо віднести форму «празнымъ» до його протографа.

Інший зразок проникнення діалектного слова міститься вже у Смоленському списку в словосполученні «*ѣзикоіновъ змѣдѣніи*»²⁴¹, де у Кревському читаємо нормативне для церковнослов'янської «Езекиино *воздыханіе*»²⁴², якому й було надано перевагу. З огляду на те, що всі слова у Смоленському кодексі написані разом, не варто відкидати можливість також такого поділу: «*ѣзикоіно възмѣдѣніи*», та навіть у цьому разі виглядає, що писець змінив «въздыханіе» на більш відоме йому з власної мови «(въ)змѣдѣніи». Безумовно, не слід виключати тут і помилки плутання літер: «възыхдх» замість потрібного «въздых».

Проникнення вимови переписувача в текст копійованого ним твору простежується й у «*Посланні до Макарія*». Так, згідно з російською вимовою ненаголошених «о» як «а», він замість «апосто~~л~~ския цѣркви» написав «апосто~~л~~ския цѣркви»²⁴³, замість «врата адова» – «врата адава»²⁴⁴, замість «ѡпованіе» – «ѡпаваніе»²⁴⁵ та ін.

Рясніють тексти і плутаниною літер «ѣ» та «е». У Смоленському збірнику ці букви часто використовуються як взаємозамінні у коренях слів

²³⁶ Пор.: ГИМ, Синод–700, л. 306 об.; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 231 об. Пор.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 518.

²³⁷ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 206; *МУН*, т. 9–10, с. 12 (№ 4). У Петрушевича замість «ражженымъ» наведено «раждеженнымъ», а замість «геонскаго» – «геенскаго» (*Соборное послание русскаго духовенства и мирян*, с. 6).

²³⁸ ГИМ, Синод–700, л. 307 об.; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 232 об.

²³⁹ *Полный церковно-славянский словарь*, с. 475.

²⁴⁰ Там само.

²⁴¹ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 252 об.

²⁴² *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 223; *МУН*, т. 9–10, с. 24 (№ 4). У Петрушевича – «Езекиино-воздыханіе» (*Соборное послание русскаго духовенства и мирян*, с. 20).

²⁴³ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 342 об.

²⁴⁴ Там само, л. 356.

²⁴⁵ Там само, л. 349 об.

«грѣх», «вѣра» тощо, пор.: неодноразове «грехи»²⁴⁶, «грѣхѡ»²⁴⁷, «грѣхом»²⁴⁸, «грѣшники»²⁴⁹. А ось приклади двоваріантного написання слова у тій самій формі: «грѣхѣ»²⁵⁰ і, кількома рядками далі, «грѣхѣ»²⁵¹; «вѣрѣхѣ»²⁵² і «вѣрѣ»²⁵³. У «Посланні до Макарія» також маємо випадок плутання «ѣ» та «е» у звороті «мѣсти бѣс числа»²⁵⁴, де ця помилка поєднується із заміною «з» на «с» у приємнику «без». Подібно змішано глухі і дзвінки компіляції у словосполученні «о врачу подѣся»²⁵⁵, замість потрібного тут «ѡ врачу дѣша потѣши»²⁵⁶, як у Смоленському та Кревському²⁵⁷ списках. Типову для російської вимову «в» як «ф» зраджує інший приклад із «Послання до Макарія»: у слові «філософских» замість другої «ф» писець вивів «в» – «глубоких философских ѹчений»²⁵⁸.

Цікавий зразок плутання «ѣ» та «е» віднайдено в Смоленському кодексі в словах із коренем «свѣт»: «просвѣщеніемъ всесвѣтлаго свѣта»²⁵⁹, хоча ще рядок перед цим спільнокореневе з ним «просвѣщаніемъ»²⁵⁹ було написано правильно, як і таке саме слово на тому ж аркуші дещо нижче: «просвѣщенію»²⁶⁰. Показово, що у Кревському списку бачимо аналогічну картину: «просвѣщеніемъ всесвѣтлаго свѣта»²⁶¹, а перед цим «просвѣщаємъ», а далі, знову ж таки, «просвѣщенію». Це спонукає нас думати, що такий спосіб написання був уже якщо не в самому оригіналі послання, то принаймні в копії з нього, через що цей огріх прийняли обидва неспоріднені між собою списки. Під час відновлення первісного тексту перевага надавалася словам із коректним уживанням літери «ѣ» за умови, що воно відстежувалося у котромусь зі списків. Якщо ж усюди було однакове написання, хоч і неправильне, з підміною «ѣ» та «е», то тоді залишався наявний варіант, з огляду на те,

²⁴⁶ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 250 об. (двічі), 252 об.

²⁴⁷ Там само, л. 227 об.

²⁴⁸ Там само, л. 239, 241 об., та ін.

²⁴⁹ Там само, л. 239 об.

²⁵⁰ Там само, л. 252 об.

²⁵¹ Там само, л. 253.

²⁵² Там само, л. 238.

²⁵³ Там само, л. 244 об.

²⁵⁴ РНБ СПб, Сол-902/1012, л. 349.

²⁵⁵ Там само, л. 353.

²⁵⁶ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 252.

²⁵⁷ «о врачу душамъ потѣся» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 223).

²⁵⁸ РНБ СПб, Сол-902/1012, л. 355 об.

²⁵⁹ Там само, л. 226.

²⁶⁰ Там само, л. 226 об.

²⁶¹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 201; *МУН*, т. 9–10, с. 8 (№ 4). У Петрушевича ця підміна не простежується, оскільки майже всюди замість «ѣ» наведено «е» (*Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 1).

що помилка могла походити ще з оригіналу послання чи копії з нього. При цьому окремим коментарем таке слово не супроводжувалося, оскільки в ньому не було зроблено жодних виправлень. Свідчення едіції А. Петрушевича у разі підміни «ѣ» та «е» до уваги переважно не бралось, позаяк при порівнянні його тексту з іншими публікаціями Кревського списку впадає у вічі, що переписувачі рукописів, на основі яких готувалося його видання, вочевидь, міняли первісний спосіб написання слів.

До помилок внутрішнього диктанту належить і підміна однакових (для писця) чи подібних за вимовою приголосних. Проаналізуємо цей різновид огріхів на матеріалі Смоленського збірника. Там нерідко плутаються, зокрема, літери «ф» і «ѿ» (тета), наприклад: «*философскихъ*»²⁶² («філософських»), де перше «ф» так і передане через «ф», а вже друге – через «ѿ»; «*серафимъ*» (той же спосіб написання перейнято і в «*Посланні до Макарія*» – «сераѿимъ»²⁶³), тоді як раніше було через «ф» – «серафимъскимъ» і «серафимовъ» на початку грамоти, і тут же, буквально через один рядок, «*серафимъ*»²⁶⁴. Іноді плуталися «г» та «х»: «*христы*»²⁶⁵, хоча на звороті того ж аркуша подано вже через «г»: «*гристи*». Або «з» та «с», як-от у звороті «*чиркы нѣжы*»²⁶⁶ (у Кревському правильно: «черезъ»²⁶⁷), «*ни темныцы*»²⁶⁸ замість «из темницы» (ця помилка є і в Кревському списку²⁶⁹, а отже, що вона була допущена вже в оригіналі послання чи списку з нього, через що потрапила до обох рукописів).

Часто помічаємо також асиміляцію, рідше дисиміляцію літер²⁷⁰. Чудовий взірець дистантної прогресивної асиміляції репрезентують Смоленський і Синодальний списки, де у слові «викарію»²⁷¹ в обох випадках є «рикарію»²⁷². Спільність помилки вказує на те, що такий спосіб напи-

²⁶² СОКМ, Фонды, № 9907, л. 258.

²⁶³ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 358 об.

²⁶⁴ Там само, л. 226.

²⁶⁵ Там само, л. 252.

²⁶⁶ Там само, л. 226 об.

²⁶⁷ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 201. У Синодальному списку комбінований варіант: «через с них же» (ГИМ, Синод–700, л. 298 об.).

²⁶⁸ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 255.

²⁶⁹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 225.

²⁷⁰ «Розрізняють асиміляції та дисиміляції, прогресивні й регресивні. Прогресивні асиміляції та дисиміляції – це уподібнення чи розрізнення букви щодо тієї, яка стоїть у наступному складі. Регресивні асиміляції та дисиміляції – це уподібнення чи розрізнення букви щодо тієї, яка стоїть у попередньому складі» (Д. Лихачев. *Текстология*, с. 78).

²⁷¹ Пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 200; *МУН*, т. 9–10, с. 8 (№ 4). У Петрушевича – «викарию» (*Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 1).

²⁷² ГИМ, Синод–700, л. 297 об.; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 226.

саннія існував уже в їхньому протографі. Інші приклади прогресивної асиміляції: «течень»²⁷³ замість «точен»²⁷⁴, «просвѣтлому»²⁷⁵ замість «пресвѣтлому»²⁷⁶ (дистантна), «пѣрѣучнымъ»²⁷⁷ замість «пороученымъ» (тут, напевно, діалога взначи типове для української вимови передання ненаголошеного «о» як «у»). Не позбавлене таких огріхів і «Послання до Макарія»: так, некоректно відтворене «совершенно прещение»²⁷⁸ (мало бути «совершенное прощение») перетворює прохання про прощення на прохання про збільшення покарання.

Наведемо кілька зразків регресивної асиміляції в Смоленському збірнику: «единомо»²⁷⁹ замість «единому»²⁸⁰, «пажитемъ»²⁸¹ замість «пажитехъ»²⁸² (регресивна асиміляція відбувається тут і в Синодальному фрагменті, однак не з приголосною, а з голосною: «пажитихъ»²⁸³), «съвокупить тя»²⁸⁴ замість «съвокупить я»²⁸⁵. В останньому випадку на цьому місці додалася ще й асиміляція прогресивна: «*совокупити то ко єно глго*»²⁸⁶. Подібну еволюцію асиміляції спостерігаємо у Смоленському та Синодальному списках: замість «аки премудръ»²⁸⁷, у Синодальному є «паки премудръ»²⁸⁸, а в Смоленському – не «паки», а «папи»²⁸⁹. Цілком вірогідно, що в антиграфі, з котрого переписувалися ці два кодекси, відбулася прогресивна асиміляція «паки премудръ», яка збереглася у Синодальному кодексі, а в Смоленському її доповнила регресивна, що й дало варіант «папи». Наявна регресивна асиміляція й у Кревському списку, як-от у слові «чиноначанія»²⁹⁰ (замість «чиноначалія»)²⁹¹. Хибує на регресивну асиміляцію (дистантну)

²⁷³ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 226.

²⁷⁴ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 200; ГИМ, Синод–700, л. 297 об.

²⁷⁵ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 227 об.

²⁷⁶ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 202; ГИМ, Синод–700, л. 300.

²⁷⁷ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 231 об.

²⁷⁸ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 349 об.

²⁷⁹ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 226.

²⁸⁰ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 200. Пор.: ГИМ, Синод–700, л. 297 об.

²⁸¹ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 230 об.

²⁸² *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 204.

²⁸³ ГИМ, Синод–700, л. 304 об.

²⁸⁴ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 229 об.–230.

²⁸⁵ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 203.

²⁸⁶ ГИМ, Синод–700, л. 303 об.

²⁸⁷ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 207.

²⁸⁸ ГИМ, Синод–700, л. 309 об.

²⁸⁹ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 233 об.

²⁹⁰ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 200; МУН, т. 9–10, с. 8 (№ 4). У Петрушевича – «чиноначанія» (*Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 1).

²⁹¹ ГИМ, Синод–700, л. 297 об.; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 226.

також «*Послання до Макарія*»: замість «невозможная инако» – «невозможная инакая»²⁹².

Дисиміляція трапляється набагато рідше, але маємо і її приклади. Зокрема, замість «нещадно», як подають Кревський²⁹³ і Синодальний²⁹⁴ списки, укладач Смоленського написав «неисщадно»²⁹⁵, також «безкровную»²⁹⁶ замість «бескровнную»²⁹⁷ (як у Синодальному) чи «безкровную»²⁹⁸ (як у Кревському). Схожої хиби припустився й переписувач Синодального фрагмента: замість «через» написав «черезс»²⁹⁹. У Кревському списку як випадок дисиміляції можна навести слово «очищаеши»³⁰⁰ замість «очищаеши».

Помилки письма

Серед помилок письма Д. Ліхачов перераховує такі: «плутанина в однакових літерах, пропуск літер чи складів, переставляння літер чи складів, орфографічні спрощення та ін.»³⁰¹.

Ось приклади пропуску складів чи літер (здебільшого однакових чи подібних³⁰²): замість звороту «в себѣ чынообразно нося»³⁰³ у Смоленському збірнику прочитується «в ~~себѣ~~ чыно~~образно~~ нося»³⁰⁴, а в Синодальному переписувач дещо поправив цю фразу, щоб вона мала сенс, додавши сполучник «и»: «в ~~себѣ~~ чин и ~~образно~~ нося»³⁰⁵ – «в себѣ чин и образ нося». Тобто ще в спільному для обох споріднених списків протографі було, вочевидь, опущено склад «но», що у Смоленському так і передано, а в Синодальному виправлено писцем, відповідно до його розуміння. У виразі «во образ свой божественный и светый»³⁰⁶ в обидвох цих рукописах бракує сполучника «и» – «в~~о~~ ~~б~~ж~~т~~в~~н~~н~~ы~~и ~~и~~ ~~с~~в~~т~~ыи»³⁰⁷, що свідчить про те, що цей огріх походить із їхнього

²⁹² РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 348.

²⁹³ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 203.

²⁹⁴ ГИМ, Синод–700, л. 302.

²⁹⁵ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 229.

²⁹⁶ Там само, л. 229 об.

²⁹⁷ ГИМ, Синод–700, л. 303.

²⁹⁸ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 203.

²⁹⁹ ГИМ, Синод–700, л. 298 об.

³⁰⁰ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 208.

³⁰¹ Д. Ліхачев. *Текстология*, с. 79.

³⁰² Див.: Д. Ліхачев. *Текстология*, с. 80.

³⁰³ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 200.

³⁰⁴ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 226.

³⁰⁵ ГИМ, Синод–700, л. 297 об.

³⁰⁶ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 201.

³⁰⁷ ГИМ, Синод–700, л. 299; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 227.

протографа. У звороті «въ мужа совершена»³⁰⁸ укладач Смоленського кодексу пропустив останній склад у слові «мужа»: «в му съвршена»³⁰⁹, а замість «на странѣ далече»³¹⁰ в обох споріднених списках виведено «на страдалче(е)»³¹¹, звідки висновуємо, що склад «нѣ» знову-таки був опущений ще в їхньому протографі. Інші приклади пропусень у Смоленському збірнику: «напино»³¹² замість «написано»³¹³, «клеवेशе»³¹⁴ замість «клеवेशуше»³¹⁵, «стуа»³¹⁶ замість потрібного «струа» (чи «струя»³¹⁷), «терѣние»³¹⁸ замість «терпѣние»³¹⁹, «браско»³²⁰ замість «братско»³²¹ тощо. Пропуск літер спостерігаємо й у «Посланні до Макарія»: «прославия»³²² замість «православия», «во свидѣтель»³²³ замість «во свидѣтельство», «та великъ»³²⁴ замість «тако великъ», «ицелюю»³²⁵ замість «исцелюю», «слесами ся бливающе»³²⁶ замість «слезами ся обливающе» і т. д.

Переставлено літери у Смоленському списку у звороті «во свидителство»³²⁷ (чи «въ свидѣтелство» за Синодальним³²⁸), де переписувач написав «въ всидѣтельство»³²⁹, а також у словах «инока»³³⁰ замість «инако»³³¹, «напаесмя»³³² замість «напаяемся»³³³ (тут до того ж пропущено першу букву «я»: «напаесмя»). Відклались у Смоленському кодексі й інші зразки описок:

³⁰⁸ ГИМ, Синод–700, л. 303; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 203.

³⁰⁹ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 229 об.

³¹⁰ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 204.

³¹¹ ГИМ, Синод–700, л. 304; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 230.

³¹² СОКМ, Фонды, № 9907, л. 231.

³¹³ ГИМ, Синод–700, л. 305 об.; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 204.

³¹⁴ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 232 об.

³¹⁵ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 206. У Синод–700 – «клеवेशуше» (ГИМ, Синод–700, л. 308).

³¹⁶ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 233.

³¹⁷ Пор.: ГИМ, Синод–700, л. 308.

³¹⁸ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 236.

³¹⁹ Чи «терпеніє» у виданні С. Голубева: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 209.

³²⁰ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 245.

³²¹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 216.

³²² РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 344 об.

³²³ Там само.

³²⁴ Там само, л. 345.

³²⁵ Там само, л. 353.

³²⁶ Там само, л. 354.

³²⁷ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 201.

³²⁸ ГИМ, Синод–700, л. 299.

³²⁹ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 227.

³³⁰ Там само, л. 236.

³³¹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 209.

³³² СОКМ, Фонды, № 9907, л. 248.

³³³ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 219.

«Мерхиседекову»³³⁴ замість «Медхиседекову»³³⁵, «годнив»³³⁶ замість «гонив»³³⁷, «гранесословіє»³³⁸ замість «гранесловіє»³³⁹. Такі огріхи знаходимо й у «Посланні до Макарія»: «всестѣнное»³⁴⁰ замість «всѣспѣнно», «достоинствию»³⁴¹ замість «достоинностию» і т. д. Як виглядає, один із його переписувачів був великим любителем сиру, бо коли в тексті зайшло про їжу та нагодування голодного, він виказав свою пристрасть, написавши «алчнаго мя накорми і насыти сир мѣсрдием»³⁴² замість необхідного тут «сим милосердіем» (у первісній редакції: «накорми, и насыти симъ небеснымъ хлебомъ»³⁴³).

За слухним ствердженням Д. Ліхачова, «до числа помилок письма можуть бути віднесені й досить часті в рукописах повторення окремих слів»³⁴⁴. Наприклад, у Кревському списку читаємо: «ту насъ и на водахъ покойнахъ насъ воспита»³⁴⁵, тоді як укладач Синодального, мабуть, звернув увагу на цю хибу і виправив її: «тѣ нѣ и на водѣхъ покойнѣхъ воспита»³⁴⁶. На користь того, що і в протографі збірника Синод–700 слова «нас» уживалося двічі, мовить форма прикметника «покойнахъ» замість звичного «покойныхъ», наявна в усіх кодексах. Виникнення такої помилки можемо пояснити прогресивною асиміляцією голосної «а», відповідно до наступної лексеми: «покойнахъ насъ». Це відбулося, напевно, на найранішій стадії копіювання, через що така форма прикметника й потрапила до всіх списків. Хоча можлива також інша версія появи цього огріху: спершу виникла регресивна дистантна асиміляція щодо попереднього слова: «водахъ покойнахъ», а тоді сталося подвоєння через подібність закінчення: «покойнѣхъ нѣ». Відсутність такого повтору в Синодальному фрагменті зрозуміла: його писець, як ми вже переконалися, не раз усував аналогічні дублювання.

Помилковий лексичний повтор виявляємо також у Смоленському списку: «твоимъ понечиниѣ твоимъ ѿ многоблжнны ѿчи»³⁴⁷, хоча у Синодальному й Кревському його немає: «твоимъ поистиньни о многоблаженный отче»³⁴⁸.

³³⁴ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 229 об.

³³⁵ ГИМ, Синод–700, л. 303; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 203.

³³⁶ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 229.

³³⁷ Пор.: ГИМ, Синод–700, л. 302 об.; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 203.

³³⁸ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 228 об.

³³⁹ ГИМ, Синод–700, л. 301 об.; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 203.

³⁴⁰ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 344 об.

³⁴¹ Там само, л. 345.

³⁴² Там само, л. 350 об.

³⁴³ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 218.

³⁴⁴ Д. Ліхачев. *Текстология*, с. 80.

³⁴⁵ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 231; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 204.

³⁴⁶ ГИМ, Синод–700, л. 305.

³⁴⁷ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 230.

³⁴⁸ ГИМ, Синод–700, л. 303 об.; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 204.

Інший зразок такого подвоєння, вже у Кревському, відсутній як у Синодальному³⁴⁹, так і в Смоленському³⁵⁰ списках: «породивыйся от отъ просвѣщенія славы»³⁵¹. Необґрунтоване повторення знайдено і в «Посланні до Макарія», зокрема в уривку, вписаному компілятором: «Гсѣдря православного црѣя всеа русии і великого Гсѣдря ивана василевича всеа русии»³⁵².

Типовими є пропуски надрядкових (винесених) літер через не уважність переписувача. Особливо часто опускається у Смоленському та Синодальному збірниках винесена «т» над омегою в часто вживаному прийменнику «от»: «ѡ» замість «ѡт». Так, у тому звороті, де в Кревському списку подвійне «от», у Смоленському від «от» залишилося просто «о»: «порѡбыла ѡ просвѣщеніи славы»³⁵³. Прикладом пропуску надрядкової букви стало й слово «безводни»³⁵⁴, яке в Синодальному кодексі відтворене правильно: «бѣзводни»³⁵⁵, а в Смоленському – без винесеної «д»: «бѣзводни»³⁵⁶ («без вони»). Фіксуємо цей різновид помилок і в «Посланні до Макарія»: надрядкова «м» загубилася у слові «молчание» – мало бути «молчанием»³⁵⁷, словосполучення «на оставление» перетворилося на слово «наставление»³⁵⁸, а через втрату винесеного «и» зворот «милосердоѡ сѣти» («милосердої святости»³⁵⁹) став словом «милосердоѡсти»³⁶⁰, як його й передав перший видавець компіляції І. Добротворський: «милосердоѡсти»³⁶¹.

3. Синтаксичні помилки в архетипі послання

Аналізуючи текст «Послання Мисаїла», натрапляємо на кілька місць, у яких zostалися сліди синтаксичних помилок, допущених, очевидно, ще в самому архетипі. Аби з'ясувати причини та механізм їхнього формування, зосередимося спочатку на методах написання творів цього типу. Як стверджує

³⁴⁹ Пор.: ГИМ, Синод–700, л. 299 об.

³⁵⁰ Пор.: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 227 об.

³⁵¹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 201; *МУН*, т. 9–10, с. 9 (№ 4). У виданні А. Петрушевича ця помилка відсутня, хоча це може бути наслідком виправлення тексту першодруку переписувачами. Пор.: *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 2.

³⁵² РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 349.

³⁵³ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 227 об.

³⁵⁴ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 206.

³⁵⁵ ГИМ, Синод–700, л. 308.

³⁵⁶ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 233.

³⁵⁷ РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 347 об.

³⁵⁸ Там само, л. 350.

³⁵⁹ «Нынѣ же и мы того ради желаемъ всихъ сихъ шестерыхъ добродителныхъ даровъ отъ Вашей Всенаисвятеишого милосердного Святости» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 218).

³⁶⁰ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 218.

³⁶¹ И. М. Добротворский. Послание опального к новгородскому архиепископу, с. 414.

російський дослідник Дмитрій Буланін, появі таких текстів нерідко передувало виписування цитат із авторитетних джерел: «Річ у тім, що укладення підбірок виписок, іноді об'єднаних спільною темою чи розташуванням їх за різними рубриками, – звичайне явище в давньокиївській писемності. Тут важливим є інший факт: вдалося встановити, що руські книжники, будь-то Максим Грек, Авакум чи автори „Поморських відповідей”, вносили окремі виписки до складу своїх оригінальних творів, тобто використовували свої збірки виписок як заготовки або „цитатники”. Активне використання цих підбірок виписок, „цитатників”, свідчить про те, що вони становили собою цілком визначений, початковий етап створення оригінального твору чи творів»³⁶².

Безперечно, що такий великий за своїм обсягом і насичений незліченною кількістю алюзій та цитат зі Святого Письма твір, як «*Послання Мисаїла*», також потребував попередньої праці з підбору виписок зі священних книг. Можливо, довгим підготовчим періодом і пояснюється почасти запізнення укладачів більш ніж на рік із проханням до папи про уділення їм повного відпусту: адже Ювілейним роком, коли надавався повний відпуст, був рік 1475, сама ж грамота постала допіру в 1476-му. Дата 14 березня 1476 р. є, вочевидь, днем, коли було закінчено весь текст, оскільки підписи церковних та світських достойників не завершують, а відкривають його³⁶³.

³⁶² Д. М. Буланін. О некоторых принципах работы древнерусских писателей // *ТОДРЛ XXXVII* (1983) 4–5.

³⁶³ Тому важко погодитися з І. Малишевським, який уважав, що «підписи під грамотою з'явилися не відразу, а збиралися поступово» (І. І. Малышевский. О грамоте киевского митрополита Мисаила, с. 591). Таке твердження науковця пояснюється тим, що на момент появи його реферату єдиним відомим перевиданням «*Послання Мисаїла*» була публікація А. Петрушевича, в якій список підписантів справді поданий у кінці документа, що й дозволило дослідникові припустити, що підписи збиралися вже після укладення основного тексту. Сьогодні, маючи у своєму розпорядженні кращі перевидання першодруку Потія, а також свідчення Смоленського списку, можемо з певністю сказати, що перелік підписантів не завершував, а відкривав послання, а отже, припущення І. Малишевського вже неактуальне. Доволі дивною здається нині також така його заувага: «Деякі неузгодженості й різночитання підписів у різних списках грамоти референт (І. Малишевський. – Н. З.) пояснює тим, що деякі списки її неавтентичні» (там само, с. 591–592 (виділення наше. – Н. З.). Таке міркування викликає подив тому, що в XIX ст. єдиним доступним списком «*Послання Мисаїла*» був Кревський, опублікований митрополитом Іпатієм у 1605 р. і републікований у 1869 р. А. Петрушевичем на підставі трьох рукописних копій з цього першодруку Потія. Власне ті три копії І. Малишевський і називає «списками»: «Нещодавно Антоній Петрушевич видав її (грамоту Мисаїла. – Н. З.) на основі трьох списків: одного із Львівського ставропігального братства й двох, отриманих ним від професора грецької колегії св. Атанасія в Римі» (там само, с. 586). По-перше, «львівський список» зберігався не у Львівському ставропігійському братстві, а в архіві Галицької митрополії (пор.: *Соборное послание русского*

Окрім згаданої підготовки цитатників, багато часу забрала, мабуть, також гармонізація у процесі зведення в єдине ціле різних листів, написаних двома особами³⁶⁴, котрі зазначені серед авторів послання, – писаря ВКЛ Якуба та Івана Солтана³⁶⁵.

Саме використання прямих цитат і парафраз із біблійних текстів, їхнє вплітання у канву грамоти й накладання одна на одну і спричинило іноді випадки синтаксичних порушень, коли іноді виникає неузгодженість у роді, іноді в числі іменників чи дієслів, що при подальшому копіюванні породжувало наростання відмінностей між списками через виправлення таких місць писцями.

Нагородження кількох парафраз на Святе Письмо констатуємо, зокрема, в реченні: «Ты смирыль еси яко язвеннаго гордаго денницу мышцею силы твоея данныя ти свыше отъ Бога твоя суть небесная дарования, и твоя есть земная всенаисвятѣйшая благословения...»³⁶⁶. В основу цього

духовенства и мирян, с. 30). По-друге, наведені о. Петрушевичем відмінності в переліку підписантів, виявлені в цих трьох копіях, виникли при переписуванні з публікації Іпатія (Потія), тож заявляти про «неавтентичність» тих копій зовсім нелогічно (адже джерелом для них слугував першодрук митрополита з 1605 р., що А. Петрушевич чітко вказує у своїй едичії (там само, с. 32–33). Тоді як справді автентичним списком можна було б уважати лише сам давно втрачений манускрипт Кревського списку чи, відповідно, церковнослов'янський першодрук. На щастя, це непорозуміння було виправлене перевиданням «*Послання Мисаїла*» в *Архиве ЮЗР* у 1887 р., в основу якого покладено ще наявні в той час примірники першодруку 1605 р. Таким чином згадані І. Малишевським різночитання й розбіжності в переліку підписантів були усунуті.

³⁶⁴ З огляду на це, некоректно приписувати авторство грамоти тільки одному з них, Йоанові Солтану, як це робить Ю. Пелешенко, мовлячи, що послання «склав не сам Мисаїл, а отець Іоан, про що він у посланні й повідомляє: „Благочестый свѣтлый въ божественных писаніи книголюбец, кир Іоан [...] выбранный нынѣ подскарбимъ найвышшимъ земскимъ великого князства Литовьского. Послуживый вѣрнѣ духомъ в посланіи семъ”» (Ю. В. Пелешенко. «Посольство київського митрополита Мисаїла до папи Римського Сикста IV», с. 17). Детальніше про помилкове іменування Івана Солтана «отцем» та приписування йому одноосібного авторства «*Послання Мисаїла*» див.: Н. Заторський. Посольство до папи Сикста IV з посланням Мисаїла у світлі деяких документів Ватиканського таємного архіву, с. 18. Зрештою, досі немає остаточної відповіді на питання, чи називав себе митрополитом сам Мисаїл, чи, не маючи затвердження на Київську митрополію ні від папи (чого він, вочевидь, і добивався в листі), ні від константинопольського патріарха, так і залишився «електом», управляючи нею як «вibrаний на митрополію». Тому винесення Ю. Пелешенком у заголовок своєї статті титулу «київський митрополит» – титулу, що жодного разу не вжитий у самому посланні, також виглядає дуже сумнівним та невідповідним до задуму укладачів грамоти.

³⁶⁵ Більше про це див.: Н. Заторський. Хронологічні маркери в тексті «*Послання Мисаїла*», с. 7–12. Пор.: И. И. Малышевский. О грамоте киевского митрополита Мисаила, с. 591.

³⁶⁶ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 210.

речення покладено парафрази на різні стихи пс. 88. Відкривається воно стихом 10: «Ты смириль еси яко язвена гордаго (тут зміст псалма доповнено словом «денницу». – Н. З.) мышцею силы твоея» (закінчення «разгналь еси врагы твоя» опущено). Далі додаються власні слова «данняя ти свыше отъ Бога», а потім продовжується парафраза на пс. 88, 11, який у Старому Завіті звучить так: «твоя суть нѣбса, и твоя есть земля вселенную и конца ея ты основаль еси»³⁶⁷. У тексті ж послання «небеса» змінено на «небесная дарования», а «земля» – на «земная всенаисвятѣйшая благословения», тобто з однини на множину. Однак відповідне дієслово так і залишилося в однині, як у псалмі, всупереч синтаксису цього речення у грамоті: «твоя есть земная всенаисвятѣйшая благословения», замість потрібного «твоя суть земная всенаисвятѣйшая благословения». Бачимо передання тієї ж помилки й у тексті Смоленського списку: «твоя ко суть нѣбныя дарованья и твоя ѣ зѣмная всенаисвятѣйшая блгѣнныя»³⁶⁸.

Не варто, проте, забувати й про можливість зумисного порушення синтаксичних норм задля чіткішого маркування цитат чи парафраз священних книг, з метою привернення до них особливої уваги читача. Хоча, скоріш за все, перед нами лише сліди використання цитатників, коли певну фразу з них додавали в текст «Послання Мисаїла», зберігаючи її структуру, і, таким чином, подекуди ігноруючи правила синтаксису.

³⁶⁷ Острозька Біблія, Пс. 88.

³⁶⁸ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 238.

Розділ 3

ЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ВНУТРІШНЯ СТРУКТУРА ЕПІСТОЛІЇ

1. Ознаки другого південнослов'янського впливу

Під час підготовки критичного тексту *«Послання Мисаїла»* було ґрунтовно вивчено графіко-орфографічні та мовні ознаки наявних на сьогодні рукописів грамоти. Результати цих студій уже опубліковані, тому тут обмежимося тільки тими висновками, які важливі для відновлення архетипу послання.

Проведене дослідження Кревського, а також Смоленського та Синодального списків показало, що «в архетипі грамоти повною мірою були присутні характерні для згаданого явища графіко-орфографічні ознаки»¹, як-от: «вживання літери „ъ” замість „ь” після літер твердих приголосних на кінці слів»², інверсія твердого знака³ та побутування твердого знака замість „о” в префіксах⁴. Після аналізу форм та їхньої видозміни було вирішено передавати слова у критичному тексті через «ъ», якщо принаймні два списки, хай навіть з однієї традиції, мають твердий знак або паєрик (він виконував фактично ту саму функцію), бо власне такий спосіб написання, найвірогідніше, був характерним для первісного варіанта послання.

До найпомітніших рис II ПСлВ, як зауважують дослідники, належить також «часте вживання літери „а” у відповідності з /ja/, графемами „і” перед літерами голосних» та «наявність численних „південнослов'янських” написань кореневих сполучень з плавними, написання з „ъ” замість „ь” на кінці слів після твердих приголосних»⁵. Названі ознаки особливо часто

---

¹ Н. Заторський. Елементи 2-го південнослов'янського впливу, с. 239–245.

² М. Г. Гальченко. О времени появления, с. 137. Див. також: Н. Заторський. Елементи 2-го південнослов'янського впливу, с. 240.

³ Н. Заторський. Елементи 2-го південнослов'янського впливу, с. 240.

⁴ Там само, с. 241.

⁵ М. Г. Гальченко. О времени появления, с. 131.

зустрічаються у Смоленському списку, хоча їхні сліди проступають і в текстах Кревського та Синодального⁶. Щодо них було прийнято таке рішення: передавати звук «йа» через «а» тоді, коли так є щонайменше у двох рукописах, навіть споріднених між собою. Те саме стосується і внесення твердого (іноді м'якого) знака в корінь лексеми після плавних. У випадках, коли слово модернізувалося через додавання голосних «е» чи «о», але залишався і «ъ», логічно повернутися до давнішого способу написання, якщо бодай у двох списках на тому місці присутній «ъ» чи «ь»: у такому разі голосні опускалися, а лишався тільки твердий чи м'який знак, відповідно до ознак другого болгарського впливу.

Що ж до написання з «*ж*», що відображає праслов'янське *dj⁷, то тут, як впливає з результатів аналізу⁸, доцільно передавати такі слова із «жд» за умови, що його містять принаймні два тексти, хай і з однієї традиції. У тих же частинах послання, які є лише у Кревському та Смоленському списках, це «жд» зберігалось тоді, коли з ним писалося якесь із спільнокореневих слів хоча б в одній із досліджуваних пам'яток, як-от «нужда» у Кревському⁹, котре Смоленський подає без «д»: «нужа»¹⁰; або «ново породжаються»¹¹ (у Смоленському – «новопорожаються»¹², попри те, що в інших лексемах із цим коренем у ньому неодноразово фіксується «жд»). Це стосується і слів із коренем «чужд»: так, слово «чуждъ» в обох списках написано через «жд»¹³, а кількома рядками далі однокореневе з ним – як «чужаго» (у Кревському)¹⁴ і «чюждаго» (у Смоленському)¹⁵. Ужите у Смоленському списку «невежствиих»¹⁶ (у Синодальному подібно: «невѣжствиих»¹⁷) у Кревському фігурує із «жд»: «невѣждствиих»¹⁸. Прикладом, коли слово в критичному виданні не передавалося через «жд», незважаючи на використання цієї звукосполюки в одному зі списків, є «княжа», яке у Смоленському списку має «жд»: «кнжда»¹⁹ («княжда» або «княджа»)

⁶ Н. Заторський. Елементи 2-го південнослов'янського впливу, с. 241–242.

⁷ М. Г. Гальченко. О времени появления, с. 136.

⁸ Н. Заторський. Елементи 2-го південнослов'янського впливу, с. 243–244.

⁹ Там само, с. 207.

¹⁰ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 234.

¹¹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 211.

¹² СОКМ, Фонды, № 9907, л. 239.

¹³ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 209; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 236 об. (у варіанті «чюждъ»).

¹⁴ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 209.

¹⁵ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 237.

¹⁶ Там само, л. 227 об.

¹⁷ ГИМ, Синод–700, л. 300.

¹⁸ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 202.

¹⁹ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 225.

замість звичного «княжа» (у Кревському)²⁰, оскільки така форма засвідчена Смоленським тільки раз. Адже пізніше не лише в Кревському, але й у Смоленському списку бачимо спільнокореневе «княжата»²¹ без «д»: «кнѣжта»²².

Щодо «написань з „ѣ” після „р” у словах із неповноголосними сполученнями типу „врѣмя”»²³, то тут працювало те саме правило, що й у попередньому випадку: слово подавалося через «ѣ», якщо хоча б у двох текстах побутували такі слова із префіксом чи коренем через «ѣ» і в певному конкретному місці хоча б один з них репрезентував форму з «ѣ». Тому, до прикладу, у критичній едиції й обрано варіант «врѣмя», бо власне такий спосіб його написання спостерігається і в Смоленському, і в Кревському списку²⁴. Цей підхід застосований і до слів з коренем «зрѣ», позаяк в обох щойно вказаних пам’ятках знаходимо форми «призрѣ»²⁵, «оузрѣ»²⁶ тощо.

Безумовно, що й усі інші типи для другого південнослов’янського впливу ознаки, які тією чи тією мірою простежуються у відомих нам списках «*Послання Мисаїла*», будуть узяті до уваги при реконструкції архетипу.

2. Вкраплення староукраїнської мови та іншомовних запозичень

Елементи староукраїнської мови в тексті грамоти розглянуто автором монографії в одній зі статей²⁷. При цьому дещо поспішним і тенденційним виявилось твердження Г. Голенченка, що Кревський рукопис написаний білоруською²⁸. Підстави для такого висновку залишаються неясними, адже в тій самій публікації зазначено: «мова послання досі науково не досліджена»²⁹. Наведені ж А. Петрушевичем зразки білоруських слів³⁰ насправді відображають мову не самого Кревського списку, а мову переписувачів із видання 1605 р., за копіями яких підготував свою едицію греко-католицький священник. Тоді як у відтвореному на основі наявних іще примірників

²⁰ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 199.

²¹ Там само, с. 229.

²² СОКМ, Фонды, № 9907, л. 259.

²³ М. Г. Гальченко. О времени появления, с. 137.

²⁴ Див.: Н. Заторський. Елементи 2-го південнослов’янського впливу, с. 244.

²⁵ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 236; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 209.

²⁶ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 236 об.; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 209.

²⁷ Н. Заторський. Сліди народної мови в «Посланні Мисаїла», с. 7–12.

²⁸ Про першодрук 1605 р. цей дослідник заявив: «Спочатку побачило світ кириличне видання білоруською мовою» (Г. Я. Галенчанка. *Невядомыя і малавядомыя помнікі*, с. 283; його ж. Пасланне, с. 79).

²⁹ Г. Я. Галенчанка. *Невядомыя і малавядомыя помнікі*, с. 297; його ж. Пасланне, с. 91.

³⁰ *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 33.

з 1605 р. тексті *Архив ЮЗР* ужиті о. Петрушевичем словоформи відсутні, натомість є церковнослов'янські³¹. Крім того, цей історик відніс до білоруської деякі слова, притаманні староукраїнському мовленню XV ст.³² Стосовно ж доволі поширеного у грамоті плутання «ѣ» та «е», котре властиве для всіх її списків, то його слід віднести не до білорусизмів, а до основних мовних ознак Полісся – українського регіону, який увійшов до складу ВКЛ і суттєво вплинув на його офіційну мову, що пізніше відобразилося, зокрема, в різних виданнях Литовських статутів³³.

З-поміж характерних для тогочасної староукраїнської мови тенденцій, які відстежуємо і в епістолі Мисаїла, можна виокремити набуття іменниками чоловічого роду на означення осіб закінчення «-ове»³⁴ у називному відмінку множини («панове», «оудове»³⁵), іменниками (особливо однокладовими) чоловічого роду в родовому відмінку однини – закінчення «у»³⁶ («гробу», «дару», «двору»³⁷), прикметниками чоловічого роду в родовому відмінку однини – закінчення «-ого» замість типового для церковнослов'янської «-аго» («великого», «литовского» та ін.)³⁸, а також заміну «е» на «о» після шиплячих³⁹ тощо. Серед українізмів, котрі є в усіх копіях *«Послання Мисаїла»*, трапляються такі: «ані», «про», «пристигати», «винити», «парализ», «забитый», «попелом», «быстрына» («быстрина»), «великородный» тощо⁴⁰.

Усі ці тенденції та вкраплення народної мови, якщо вони виявлені у двох і більше списках, відповідно відтворені й у критичному тексті послання.

Звісно, перелічені в наших попередніх розвідках приклади не вичерпують усіх елементів староукраїнської мови та інших лінгвістичних особливостей Мисаїлової грамоти. Так, скажімо, не було згадано слово «полата», використане в обох повних рукописах, але не в значенні «церковні хори»

³¹ Н. Заторський. Сліди народної мови в «Посланні Мисаїла», с. 8–9.

³² Там само, с. 7.

³³ Див.: В. М. Мойсієнко. «Причинки до історії української мови» Міхаеля Мозера – неупереджена оцінка мовного українського минулого // *Українська мова* 4 (2009) 73–81.

³⁴ Див.: В. М. Русанівський. *Історія української літературної мови*. Київ 2001, с. 50. Пор.: Н. Заторський. Сліди народної мови в «Посланні Мисаїла», с. 8.

³⁵ Н. Заторський. Сліди народної мови в «Посланні Мисаїла», с. 8.

³⁶ В. М. Русанівський. *Історія української літературної мови*, с. 50.

³⁷ Н. Заторський. Сліди народної мови в «Посланні Мисаїла», с. 8.

³⁸ Там само, с. 10. Пор.: В. М. Русанівський. *Історія української літературної мови*, с. 50.

³⁹ Н. Заторський. Сліди народної мови в «Посланні Мисаїла», с. 10. Пор.: В. М. Русанівський. *Історія української літературної мови*, с. 49.

⁴⁰ Останні три приклади, поряд із деякими важкозрозумілими словами, глибше досліджено в статті: Н. Заторський. Малоозрозумілі й рідковживані слова «Послання Мисаїла» та їхня етимологія, с. 116–123.

Церква Благовіщення Пресвятої Богородиці Супрасльського монастиря.
Літографія за малюнком Василя Грязнова. Друга половина XIX ст.

(як його тлумачить словник⁴¹), а радше зі семантикою «царський двір і всі державні чини», що властива для лексеми «палата»⁴². Ідеться, найімовірніше, про Раду панів ВКЛ, у чому переконує контекст: «великонарочитый в полате, Иоан Ходковичъ, наместъник витебский, и маршалокъ земли великого князства литовскаго въ войсках гетманъ найвышъшій»⁴³. Оскільки Ходкевич був вітебським намісником, маршалком і гетьманом, а отже, входив у пани-раду⁴⁴, то, правдоподібно, саме її окреслювалося словом «полата». Це спостереження важливе ще й тим, що для пани-ради досі були відомі означення «дума», «рада», «бояри»⁴⁵, «сенат»⁴⁶, «зъехане»⁴⁷ і «сейм» («сойм»)⁴⁸, а от «полата» («палата») з таким семантичним наповненням не фіксувалося. До речі, опис іншого підписанта «Послання» – Євстафія Василевича, котрий представлений як «преболшый в боярех»⁴⁹, вказує, вочевидь, на те саме, що й опис Ходкевича («великонарочитый в полате»), підкреслюючи в обох випадках, що ці достойники були впливовими членами пани-ради. Навіть більше: позаяк цей орган влади складався зі «старших» і «менших» радників, епітет «преболшый в боярех» може маркувати належність Євстафія Василевича до «преднійшої лавиці», тобто «старших радників»⁵⁰. На жаль, «Словник староукраїнської мови» терміна «полата» (як і «палата») не нотує взагалі (на відміну від однокореневого «полатникъ»)⁵¹. Не подає він і значення «пани-рада» для множини слова «бояры»⁵².

Окрім лексеми «полата» в цитованому уривку з підписом Івана Ходкевича, помічаємо також іншомовне запозичення «гетманъ», засвідчене в щойно названому словнику у тому ж значенні, що й у «Посланні Мисаїла»: «найстарший над військом»⁵³, що дослівно передає опис у грамоті: «въ войсках гетманъ найвышъшій»⁵⁴. Особливу увагу приділено тим словоформам, які не ввійшли до «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» або

⁴¹ *Полный церковно-славянский словарь*, с. 448–449.

⁴² Там само, с. 404.

⁴³ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 199.

⁴⁴ Див.: Ф. И. Леонтович. Рада великих князей литовских // *Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия* XI (1907) 128.

⁴⁵ Ф. И. Леонтович. Рада великих князей литовских, с. 124–125.

⁴⁶ Там само, с. 134–135.

⁴⁷ Там само, с. 175.

⁴⁸ Там само, с. 173–174.

⁴⁹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 199.

⁵⁰ Ф. И. Леонтович. Рада великих князей литовских, с. 147–148.

⁵¹ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, т. 2. 1978, с. 121, 180–181.

⁵² Там само, т. 1, с. 116–117.

⁵³ Там само, с. 242.

⁵⁴ Найцікавіші слова з інших мов, які віднаходимо в епістолі, репрезентовано в статті: Н. Заторський. Іншомовні запозичення в «Посланні Мисаїла», с. 9–13.

ввійшли не в усіх властивих їм значеннях та способах написання. До них належать: «алекть», «епістолія», «боулний» (від «булла»), «кирь», «лекгатось», «рекула», «коруна», «рыцер» («рытеръ»). Додамо до цього переліку також поняття «викарії», застосоване до папи римського і наявне в обох повних списках, але опущене у згаданому словниковому виданні, та уже згаданий раніше германізм «стрыхъ»⁵⁵.

Усі ці словоформи будуть відповідно відображені в реконструкції архетипу твору, а їхнє семантичне навантаження – у першому повному українському перекладі грамоти.

3. Структура епістоли в «Посланні Мисаїла»

Насамперед необхідно наголосити, що досі не було здійснено жодної спроби чітко визначити жанр «Послання Мисаїла». Насправді він не настільки очевидний, як видається на перший погляд. Ця проблема ще потребує подальших студій, тож тут зосередимося тільки на загальній класифікації твору як «послання» або, за термінологією його укладачів, «епістолії». Вже на початку документа читаємо: «Все во святыхъ и всесвятого, великого Бога произволеніемъ дышуще, сію епістолію послахомъ вашей святости»⁵⁶. Серйозним аргументом проти віднесення тексту до цієї категорії є його обсяг: адже, згідно з приписами середньовічних формулярників, лист (або епістолія) має бути доволі стислим, щоб не переобтяжувати тих, кому адресований: «Ідеал *brevitas* (стислості) – можливо, найбільш вирішальна стилістична ознака середньовічного *modus epistolaris* (способу листування. – Н. З.), підкреслюється в майже кожному наявному *ars dictandi* (формулярнику. – Н. З.). Вона вважалася абсолютно суттєвою для *narratio*, але часто прикладалася і до листа в цілому»⁵⁷. Незважаючи на те, що аналізована нами пам'ятка явно ігнорує таку вимогу, саме це визначення неодноразово застосовується щодо неї укладачами (див. також наприкінці тексту: «сего ради и пишемъ о мире и любви всенасветѣишии епістолію»⁵⁸). Назва «епістолія» за величезного обсягу грамоти Мисаїла не зовсім доречна й з огляду на розповсюджену в середньовіччі практику публічного читання листів уголос⁵⁹. Отже, перед нами таки не просто послання, точніше не лише послання. У цьому контексті варто пригадати слова Д. Ліхачова

⁵⁵ Пор.: *Словник староукраїнської мови*, т. 1, с. 173; т. 2, с. 395; М. А. Астахов. Загадочный испанский орден литовского шляхтича XV века, с. 167-175.

⁵⁶ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 200.

⁵⁷ М. Camargo. *Ars dictaminis ars dictandi // Typologie des sources du Moyen Âge occidental*, вип. 60. Brepols (Belgium) 1991, с. 24.

⁵⁸ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 227.

⁵⁹ М. Camargo. *Ars dictaminis ars dictandi*, с. 19.

про те, що іноді «давньоруські твори справді поєднували в собі декілька жанрів. Той самий твір міг складатися, наприклад, із життя, за яким слідувала служба святому, посмертні чуда і т. д. Багато творів „нанизували” на одну тему окремі, відмінні за своїм жанром, дрібніші твори [...] Однак головна причина змішування та неясного розрізнення окремих жанрів у давньоруській літературі полягала в тому, що основою для виділення жанру, поряд із іншими ознаками, слугували не літературні особливості викладу, а сам предмет, тема, якій було присвячено твір»⁶⁰. Тому, вказавши на жанрову неоднозначність грамоти й залишивши достеменно визначення її жанру для майбутніх досліджень, зупинимось на структурі «*Послання Мисаїла*», беручи до уваги його авторську класифікацію й пам’ятаючи, що поєднання жанру епістолиї з іншими жанровими різновидами не суперечить засадам укладення епістолиї. Бо, як уже було з’ясовано вченими, «середньовічні письменники класифікували набагато ширший ряд писань як епістолярні, ніж ми це звично робимо сьогодні. І навіть якщо *dictatores* (укладачі формулярників. – Н. З.) часто відрізняли ці різноманітні типи документів від “посильних” листів – аж до такої міри, що їх розглядали осібно, в додатках до *ars dictandi* (формулярників. – Н. З.) – було ясно, що за своєю формою та функцією ці публічні інструменти були більше подібними, ніж неподібними до епістолиї. Що більш важливо, *dictatores* зазвичай визначали лист як те, що виражає волю того, хто фізично неprisутній і, таким чином, не може говорити за себе»⁶¹.

Отож спробуємо розібрати «*Послання Мисаїла*» під цим оглядом, адже середньовічний лист має сталу будову та типові характеристики, описані в численних посібниках, включно з правилами укладення і зразками листів у формулярниках. Це стосується не лише Західної Європи, де в рамках *ars dictaminis* (мистецтва листування) було розроблено цілу теорію написання листів, яка ґрунтувалася на принципах риторики⁶². Намагання формалізувати загальну структуру листа зауважуємо також у Церквах київської традиції, зокрема у випадку митрополичої канцелярії: «У збірниках копій митрополичих грамот вихідні документи [...] часто наводяться у скороченні, без початкового й кінцевого протоколів, зі скопійованих актів часто виключалися власні імена й титули адресантів, адресатів та інших

⁶⁰ Д. С. Лихачев. *Поэтика древнерусской литературы*. Москва 1979, с. 58.

⁶¹ Пор.: М. Camargo. *Ars dictaminis ars dictandi*, с. 18. Хоча сказане автором стосується юридичних документів, однак його можна віднести, поза всяким сумнівом, і до категорії «послання» в сенсі певного богословського твору, трактату.

⁶² Див.: J. Herold. *Empfangsorientierung als Strukturprinzip: Zum Verhältnis von Zweck, Form und Funktion mittelalterlicher Briefe / Medien der Kommunikation im Mittelalter* [вид. Karl-Heinz Spieß] // *Beiträge zur Kommunikationsgeschichte*, вид. B. Sösemann, т. 15. Stuttgart 2003, с. 265.

осіб, назви міст, а на їхнє місце поставлені звороти „имярек”. У подібний спосіб чинили укладачі грецьких і південнослов’янських писемників XIV–XVIII ст., давньоруські переписувачі епістолярію відомих авторів, редактори типологічно близьких до канцелярських збірників митрополичих грамот [...] і західноєвропейських *formulaire*s VII–XIV ст. За аналогією із каролінгськими *formulaire*s, запропоновано називати руські збірники зразків грамот ерархів „формулярниками”⁶³. Навіть більше – як зазначає М. Мозер щодо давньоукраїнських грамот, «їхній формуляр, із походження візантійський, дуже скоро зазнав впливу західноєвропейських зразків і почав дослівно відтворювати той, що його вживано по канцеляріях Священної Римської імперії»⁶⁴.

Проаналізуємо будову «Послання Мисаїла», виходячи з правил написання та структурування середньовічного листа, а також на основі порівняння грамоти з тогочасними зразками⁶⁵.

Поетична складова

За своїм типом листи в *ars dictandi* поділялися на два види: *dictamen metricum* (метричний текст) і *dictamen prosaicum* (прозовий)⁶⁶. Окрім них деякі автори ще виділяли також *dictamen rhythmicum* (ритмічний) та *dictamen prosimetricum* (змішаний тип – прозіметричний)⁶⁷. Попри те, що епістолярна належала до прозових текстів, у випадку «Послання Мисаїла» важко достеменно відповісти на питання, чи це прозовий наратив, чи поетичний. Хоча сьогоднішній читач сприймає його як прозу, самі укладачі вважали свій твір (принаймні почасти) поетичним, кажучи: «сіє ти приносим малое гранесловіє»⁶⁸, тобто дослівно: «оце тобі приносимо мале віршування». І йдеться тут не просто про образну мову. У києворуській літературі існували свої поетичні форми, встановлення ступеня метризації яких і донині залишається доволі складною проблемою. Так, покликаючись на Д. Ліхачова, Лідія Сазонова говорить, зокрема, про «існування в літературі XII ст. глибоко своєрідної ритмічної системи, яка пов’язана із синтаксичною побудовою фраз і не піддається сучасним визначенням поезієзнавства»⁶⁹.

⁶³ РФА 2008, с. 33–34.

⁶⁴ М. Мозер. *Причинки до історії української мови*. Вінниця 2011, с. 44.

⁶⁵ Частково такий аналіз уже було здійснено у статті: Н. Заторський. Хронологічні маркери в тексті «Послання Мисаїла», с. 7–12.

⁶⁶ А. Bütow. *Die Entwicklung der mittelalterlichen Briefsteller bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts, mit besonderer Berücksichtigung der Theorien der ars dictandi*. Greifswald 1908, с. 49.

⁶⁷ М. Camargo. *Ars dictaminis ars dictandi*, с. 17.

⁶⁸ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 203.

⁶⁹ Л. И. Сазонова. Принцип ритмической организации в произведениях торжественного красноречия старшей поры // *ТОДРЛ* XXVIII (1973) 31.

Підкреслюючи неможливість однозначно охарактеризувати ритмічну побудову киеворуської прози, дослідниця цитує А. Робінсона, котрий пояснює це тим, що згадана система «не може знайти такого ж строгого схематичного вираження, яке представляє собою метрика у віршуванні, тому що в основі цієї системи лежать не фонетичні, а синтаксичні явища. Вони виявляються у відносній простоті конструкцій, у певній тенденції до однотипності розташування в них членів речення, в тяжінні до семантично обумовленого накопичення і симетричного розміщення більш чи менш однотипних періодів»⁷⁰. Відкидаючи і здійснену А. Позднеевим спробу описати гармонізацію й ритмічну організацію пам'яток Києворуської літератури в категоріях т. зв. кондакарної системи віршування, і запропоновану К. Тарановським категорію «молитвословного стиха», Л. Сазонова звертається до категорії «ритмічної прози», про характерність котрої для творів літератури Київської Русі говорили також Ігор Єрьомін та Володимир Стелецький⁷¹. Намагаючись окреслити цей феномен, дослідниця акцентує, що «домінантною ознакою ритмічної прози є принцип синтаксичної аналогії, який покликаний до життя спеціальним авторським завданням і виступає в тексті як естетичний елемент, як задумана композиція тексту»⁷². Складність полягає в тому, що, «мабуть, для ритмічної прози неможливо знайти, на відміну від вірша, якусь єдину універсальну систему ритмічних фігур і закономірностей, щоб, наклавши її на текст, можна було точно визначити, що перед нами ритмічна проза. Можна лише, керуючись принципом синтаксичної аналогії, який впливає із самої природи ритмічної прози, вивчати ритмоутворюючі фактори – факти поетичного синтаксису, тобто і власне синтаксичні явища, і риторичні фігури, а іноді й складний асоціативно-смысловий малюнок тексту»⁷³. Це явище, згідно зі спостереженнями Л. Сазонової, властиве не тільки літературі XII ст., – певні його елементи, як-от ритм перелічення, близькі також стилю «плетення слів» XV ст.⁷⁴ Подібно висловлювався про цей стиль – як про радше прозіметричний, аніж суто прозовий, Ю. Пелешенко: «„Плетеніє слів“ становить собою своєрідний різновид орнаментальної прози з *ритмічною організацією мовлення*, в основі якої лежать лексичні, звукові, фразові та образні повтори. Вони можуть функціонувати як у межах колону, так і в межах періоду, створюючи при цьому певну „словесну рамку“, „ритмічний візерунок“,

⁷⁰ А. Н. Робинсон. Какие возникают задачи дальнейшего изучения «Слова о полку Игореве»? // *Сборник ответов на вопросы по литературоведению: IV Международный съезд славистов*. Москва 1958, с. 44.

⁷¹ Пор.: Л. И. Сазонова. Принцип ритмической организации, с. 31–34.

⁷² Там само, с. 35.

⁷³ Там само, с. 36.

⁷⁴ Там само, с. 40.

подібний до плетінчастого орнаменту тогочасних рукописних книг. Твори, написані в стилі „плетеніє словес”, помережані окличними реченнями, риторичними запитаннями, внутрішніми монологами, нагромадженнями синонімів, епітетів, порівнянь тощо. Ці художньо-стильові засоби надають мовленню підвищеної емоційності та емпатичності, а також служать абстрагованості викладу й гіперболізації почуттів»⁷⁵.

Своєрідна ритмічна організованість притаманна й для «Послання Мисаїла». Уже на початку твору в око впадає різниця між звичайною прозою першої фрази («сію епістолю послахомъ вашей святости») і ритмічною прозою наступної – ефект, який досягається за допомогою ампліфікації: «Вселенскому папе, великому солнѣцу, всемирному свѣтилнику, церковному свѣту, всесвятому и всенасветѣйшому, отцу отцемъ и всеначалнѣйшому пастыру пастыремъ»⁷⁶. Проте навіть ця відмінність між першою фразою і подальшим нагромадженням епітетів, ця ритмічна неоднорідність, котра відчувається вже на початку грамоти, навряд чи випадкова: «Ритмічна неоднорідність – вагомий елемент структури тексту, свідомо допущений волею автора. Ритмічна неоднорідність створює тло, на якому враження від ритмічно організованого тексту ще більше посилюється, і водночас вона дозволяє певним чином розподілити акценти в розвитку теми»⁷⁷.

Урешті-решт, вивчаючи спосіб організації текстів, написаних у час поширення другого південнослов'янського впливу, Д. Ліхачов представляє їх саме як різновид орнаментальної прози, близькість котрої «до вірша виражається насамперед у специфічному характері слова та в особливостях організації мовлення. Наближення ритму прози до віршотворного ритму – явище не обов'язкове, хоч і трапляється в орнаментальній прозі. Орнаментальна проза орієнтується на віршовану мову перш за все як на специфічний спосіб організації художнього мовлення»⁷⁸.

Таким чином, можемо класифікувати «Послання Мисаїла» як почасти поетичний текст і віднести його, з певними застереженнями, до змішаного типу – *dictamen prosimerticum*. Тут знову-таки відкривається широке поле для дослідження грамоти літературознавцями, а критичне її видання стане, як сподіваємося, додатковим імпульсом до зацікавлення цією проблематикою.

⁷⁵ Ю. В. Пелешенко. «Посольство київського митрополита Мисаїла до папи Римського Сикста IV», с. 23.

⁷⁶ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 200.

⁷⁷ Л. И. Сазонова. Принцип ритмической организации, с. 38.

⁷⁸ Д. С. Лихачев. *Поэтика древнерусской литературы*, с. 117.

Salutatio

Як уже було показано, укладачі Мисаїлового листа принаймні двічі називають свій твір «епістолією»⁷⁹. У середньовічних формулярниках жанрові «epistola», до якого відносили також різноманітні грамоти⁸⁰ (тому й цілком виправданим є найменування «Послання Мисаїла» також *грамотою*), приділялася основна увага, а відтак було виведено досить чіткі вимоги і приписи щодо його форми та структури. Сама ж «епістолія» розглядалася як один із видів «legatio», себто посольства⁸¹, котре могло відбуватися «viva voce» («живим голосом») або «litteris» («літерами» чи то пак «листами»), себто в письмовому вигляді, формою чого і була «епістолія»⁸². Залежно від місця адресата й адресанта в суспільній єрархії, розрізняли три види «епістолії»: 1) коли нижчий за соціальним становищем пише вищому; 2) коли рівний пише рівному; 3) коли вищий пише нижчому⁸³. Цим детермінувалося також розташування певних елементів у внутрішній структурі «епістолії». Більшість авторів виділяє в ній п'ять основних частин: 1) *salutatio* (вітання, яке ще іноді називали *prologus*, хоча цей термін використовувався і для найменування другої частини); 2) *captatio benevolentiae* (здобуття прихильності, зрідка побутували також назви *prologus*, *exordium*, *proverbium*); 3) *narratio* (виклад суті справи); 4) *petitio* (прохання) та 5) *conclusio* (завершення)⁸⁴.

Подібну композицію митрополичого листа в Київській Церкві фіксує також А. Плігузов: «Зазвичай формуляр послання глави Руської церкви включав у себе ланцюжок таких компонентів: *salutatio – intitulatio – inscriptio – narratio – dispositio – sanctio – apprecatio – datum*. Окремі елементи цього переліку могли пропускатися, однак їхній порядок здебільшого залишався незмінним»⁸⁵. Перші три елементи, котрі згадує науковець (*salutatio – intitulatio – inscriptio*), відповідно до представленої п'ятичленної будови «епістолії», входять до *salutatio*⁸⁶ у ширшому розумінні – у значенні

⁷⁹ Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 200, 227.

⁸⁰ Пор.: А. Bütow. *Die Entwicklung der mittelalterlichen Briefsteller*, с. 53.

⁸¹ Це дозволяє називати «Послання Мисаїла» також «Посольством Мисаїла», проте у виданні Іпатія (Потія) таке найменування є наслідком помилки при перекладі слова «послание».

⁸² Пор.: А. Bütow. *Die Entwicklung der mittelalterlichen Briefsteller*, с. 53.

⁸³ Див. також іншу працю: там само, с. 54. Див. також: М. Camargo. *Ars dictaminis ars dictandi*, с. 22.

⁸⁴ А. Bütow. *Die Entwicklung der mittelalterlichen Briefsteller*, с. 56–60; М. Camargo. *Ars dictaminis ars dictandi*, с. 22.

⁸⁵ А. И. Плигузов. Гипотетический сборник митрополита Филиппа // *РФА* 1992, с. 1032–1033.

⁸⁶ Пор.: J. Herold. *Empfangsorientierung als Strukturprinzip*, с. 269.

Портрет папи римського Сикста IV.
Художники Йос ван Гент та Педро Берругете.
1473–1475 рр.

вступу, впровадження до листа. Розглянемо їх у тій послідовності, в якій їм належало з'являтися в «епістолії», адресованій до вищої за рангом особи, згідно з приписами західних та руських формулярників.

Inscriptio

Місце розташування окремих частин *salutatio* (в широкому сенсі) залежало від виду листа: якщо він писався до особи, вищої за статусом (як у випадку «*Послання Мисаїла*», що було зверненням до папи), то спершу ставилося *inscriptio* (найменування адресата і його рангу), тоді *intitulatio* (ім'я та ранг адресанта), а вже згодом вітання (*salutatio* у вужчому значенні цього слова – «привіт»). Правило про зміну послідовності окремих частин *salutatio*, обумовленої статусним співвідношенням адресата й адресанта, діяло і в Київській митрополії. На підтвердження цього А. Плігузов наводить такий приклад: «Зміну порядку початкового протоколу знаходимо в посланні кандидата на митрополію ростовського архієпископа Феодосія Бивальцева новгородському архієпископові Йоні: *inscriptio* – *intitulatio* (...), що підкреслює старшинство новгородської катедри щодо ростовської»⁸⁷. Поданий ученим факт особливо важливий, оскільки згадана ним грамота постанала 1461 р., фактично в тих же часових рамках, що й «*Послання Мисаїла*». Цікаво порівняти початки обох листів (*inscriptio* виділено півжирним шрифтом, а *intitulatio* – курсивом). Ось текст листа архієпископа Феодосія: «**Священному и боголюбивому и всечестнейшему и о Святем Дусе старейшему и сослужебнику имярек, архиепископу Великого Новагорода и Пскова. О Святем Дусе брат и сослужебник святого ти владычства имярек, архиепископ ростовски и ярославски...**»⁸⁸. А ось відповідник із «*Послання Мисаїла*» (*inscriptio*, яке виявляємо в польському перекладі митрополита Потія⁸⁹, перекладено церковнослов'янською мовою): «**Блаженному Сиксту, папѣ святыя вселенскія церкве апостольскія, пастырю пастыремъ. Пречестный въ Бозѣ отецъ, освященный епископъ смоленский Мисаиль, выбранный алектъ на митрополію кievского православнаго престола и всея Росіи...**».

Зіставивши ці два зразки, доходимо висновку, що наявне тільки в польському варіанті *inscriptio* повністю відповідає вимогам оформлення «епістолії», якщо вона адресована особі, вищій за рангом: спершу ім'я і титули адресата в давальному відмінку, далі ім'я й титули адресанта в називному. Викладене спостереження свідчить на користь того, що це *inscriptio* взяте

⁸⁷ J. Herold. Empfangsorientierung als Strukturprinzip, с. 269.

⁸⁸ РФА 2008, с. 177.

⁸⁹ «Błogosławionemu Sixtowi Papieżowi świętego powszechnego Kościoła Apostolskiego Pasterzowi pasterzow» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 9).

з оригіналу Кревського списку «Послання Мисаїла» і не є додатком митрополита Іпатія (Потія).

Intitulatio

У Мисаїловій грамоті *intitulatio* має чітку єрархічну побудову, згідно з усіма правилами оформлення «епістолії». При цьому бачимо в переліку достойників цілком недвозначну богословську заяву, коли на першому місці в ньому представлені духовні особи й лише після них перераховуються світські, також відповідно до їхнього суспільного становища, хоча деякі з цих світських осіб у тогочасній єрархії стояли, поза всяким сумнівом, вище від згаданих у посланні духовних і мали би бути названі перед ними. Так, спочатку вписано ім'я Мисаїла як смоленського єпископа й алекта на Київську митрополію, пізніше о. Івана, архимандрита Києво-Печерської лаври, і тільки потім Макарія, архимандрита монастиря Пресв. Трійці у Вільні, позаяк ця обитель, безсумнівно, нижча за рангом від лаври в Києві. Вражає, що ці достойники поставлені вище від осіб королівської крові та князів, хоча і єпископи й абати (у Східній Церкві – архимандрити) зазвичай ідуть після представників княжого роду, вважаючись нижчими від них за статусом⁹⁰.

Такі самі уявлення про місце вищого духовенства в суспільній піраміді, зокрема про вищість світських вельмож (особливо князів) над духовними єрархами (в т. ч. єпископами, не кажучи вже про архимандритів), панували і в руському соціумі. У цьому переконує й лист митрополита Йони до короля і великого князя Казимира, що походить із тієї ж епохи (А. Плігузов датує його 1451 р.): тут спершу вводиться *inscriptio* з титулами монарха і щойно тоді *intitulatio* зі згадкою митрополита: «**Превысокому, благородному, славному великому королю Казимиру польському и краковскому, и великому князю литовському, и русскому, и князятю прусскому и жемотскому, и инных многих земель предержателю. Богомолець великого вашего господства митрополит имярек благословляет и Бога молит и низки поклон творит вашему великому господству...**»⁹¹. Іншим взірцем аналогічного розташування елементів *salutatio* (в ширшому значенні) може слугувати формулярний ізвод послання Малого собору Московської митрополії до князя Дмитра (Шемяки) з 1447 р., де також *inscriptio* з титулом князя подається перед *intitulatio*, в якому перелічуються за старшинством

⁹⁰ На що вказують відповідні приписи формулярників: «*dominus papa, imperator, reges, archiepiscopi, margiones, comites, duces, episcopi, abbates, abatisse...*» («пан папа, імператор, королі, архієпископи, маркізи, графи, князі, єпископи, абати, абатиси...») (А. Bütow. *Die Entwicklung der mittelalterlichen Briefsteller*, с. 63).

⁹¹ РФА 2008, с. 144.

єпископи, відтак архимандрити, відтак ігумени і т. д.: «**Господину князю имярек** богомолци, господине, твоего брата старейшего, великого князя имярек, и вашего благородия обций – Ефрем владыка ростовски, Аврамий владыка суждальский, Иона владыка рязанский, Варлам владыка коломенский, Питирим владыка пермский и мы, ваши нищии и молебнищи, Геронтий архимандрит симановский, Мартиниян игумен Сергиева монастыря и с прочими архимандриты и игумены, нашею братьею, всех святых обителей настоятели и во всем, еже о Христе, братством нашим, со всеми священноиноки и со всеми священники всех святых Божиих церквей челом бьем и благословляем»⁹².

У такому ж вигляді, як укладено *intitulatio* в «Посланні Мисаїла», де духовні особи (і то не тільки єпископ і алект на митрополію, але й «прос-ті» архимандрити) фігурують у переліку перед світськими вельможами (в т. ч. королівського й княжого родів), воно є чіткою богословською заявою про місце та роль духовенства в суспільстві, засвідчуючи позицію авторів і підписантів листа в теологічній дискусії про два мечі: оскільки світські достойники отримують просвітлення й благодать через Церкву⁹³, то, отже, стоять нижче від достойників церковних. Тому достатньо кинути оком на саме лише *intitulatio*, щоб збагнути, що «Послання Мисаїла» написано в дусі булли папи Боніфатія VIII «*Unam sanctam*»⁹⁴. Єрократичний уклад *intitulatio* Мисаїлової грамоти становить собою ясно виражену богословську програму, окреслену вже при компонуванні листа. Це тим більше вражає з огляду на те, що і в західних, і в українсько-білоруських та московських формулярах того часу фіксується зовсім інша традиція. Оформлення *intitulatio* всупереч їхнім вимогам доводить, що перед нами цілком осмислена позиція, яка є частиною богословської концепції послання.

Salutatio (вітання)

Свої конкретні приписи щодо вигляду *salutatio* (у вужчому значенні, як власне вітання) були як у західних, так і в києворуських формулярниках. Вони передбачали використання певних граматичних структур і стилістичних правил. Характерною ознакою вітання є те, що в ньому, на відміну від інших частин листа, і про отримувача, і про відправника мовиться в третій особі, саме ж ім'я адресата могло зазначатися або в давальному, або в знахідному відмінку, і в такому ж відмінку мали стояти й віднесені до цього імені атрибути⁹⁵ – т. зв. *aliquid laudis vel honestatis* («щось похвальне або

⁹² РФА 2008, с. 119.

⁹³ Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 201.

⁹⁴ Див.: М.-J. Congar Yves. Die Lehre von der Kirche // *Handbuch der Dogmengeschichte*, вид. М. Schmaus та ін., т. 3. Basel; Wien 1971, с. 176–182.

⁹⁵ Поп.: А. Bütow. *Die Entwicklung der mittelalterlichen Briefsteller*, с. 65.

почесне»). Натомість ім'я адресанта супроводжували слова, які виявляли його цілковите смирення. Розрізнялися три види *salutatio*, відповідно до взаєморозташування в ньому імені отримувача та його атрибутів: *salutatio prescripta* (ім'я називалося перед атрибутами), *salutatio subscripta* (ім'я після атрибутів) і *salutatio circumscripta* (ім'я з обох сторін оточене віднесенням до нього атрибутами).

У «Посланні Мисаїла» використано останній з цих різновидів – *salutatio circumscripta*: воно відкривається атрибутами в давальному відмінку, далі подається ім'я адресата в тому самому відмінку, тоді знову йдуть титули й означення, також у давальному: «Вселенському папе, великому солнцю, всемирному свѣтилнику, церковному свѣту, всесвятному и всенасветѣйшому, отцу отцемъ и всеначалнѣйшому пастыру пастыремъ, блаженному Сиксту, святяя вселенскія соборъныя апостольскія церкви викарію надостоинѣйшому...»⁹⁶. Проте, за умови вживання в *salutatio* давального відмінка, воно повинно було завершуватися *causalibus dictionibus* (принагідними побажаннями), поданими в знахідному, родовому або орудному відмінку (тобто закінчення *salutatio* маркується насамперед зміною відмінкових форм, а також наявністю побажання). Ось як виглядає завершення цієї частини в Мисаїловій грамоті (перехід на іншу особу підкреслено, а *causalibus dictionibus* виділено півжирним шрифтом): «паче всѣхъ священночиноначалій церьковныхъ и прочымъ преподобная, и сущымъ подаваше свято, божественною священносною святынею [...] изливая в нѣхъ изобилно свѣтъ богоразумія к просвѣщенію ихъ душамъ **юже ти подаст** многоразличная премудрость Божія, совершенію святымъ, пасти свою церьковъ и избранное стадо своихъ словесныхъ овецъ, яже **ти** Господь самъ уручы а не человекъ»⁹⁷. Оце «юже», судячи зі структури речення, стосується «священносною святині», надання котрої Господом папі якраз і є тим принагідним побажанням, яким закінчується це розлоге вітання. Та особливо помітний перехід із третьої на другу особу однини, з чого можемо зробити висновок, що це саме *causalibus dictionibus*.

Впадає, однак, у вічі, що відразу після цього починається друге *salutatio*. Цей неочікуваний хід суперечить нормам *ars dictandi*, оскільки, на відміну від таких елементів, як *captatio benevolentiae* чи *petitio*, котрих могло бути й декілька в різних місцях листа, *salutatio* мало бути лише одне. Тим часом наступні слова, які спершу апелюють до папи в другій особі, знову переходять на третю особу і давальний відмінок (підкреслено), а отже, згідно з граматичною структурою, тут початок другого *salutatio*: «Великій пастыру, пастыремъ начальнику, и всѣхъ священноначаліи перъвнейшому

⁹⁶ Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 200.

⁹⁷ Там само, с. 201.

свѣту, церковному свѣтилнику, всемиръному солнцю»⁹⁸ (замість потрібно-го, як цього вимагає узгодження однорідних членів речення, «перъвенеи-ший свѣте, церковный свѣтилнице, всемиръное солнце»). І це попри те, що ті самі похвали (у тому ж давальному), тільки в дещо іншій конфігурації, вживалися вже на початку першого *salutatio*: «великому солнцю, всемир-ному свѣтилнику, церковному свѣту». Мало того – це друге *salutatio* також завершується «принагідним побажанням» (підкреслене): «подая всимъ мирь и здравіе и все спасенное благословеніе силою подавь ти от всемогу-щаго Бога, на спасенне всім душамъ»⁹⁹.

Усе це переконує нас у тому, що обидва укладачі тексту послання не писали його спільно, а створили нарізно дві окремі версії, об'єднані зго-дом в один лист. Унаслідок такого поєднання подвійне *salutatio* хибує не лише на дублювання певних елементів, але й на деякі синтаксичні прога-лини, незважаючи на всі намагання знівелювати текстову неоднорідність. Такою спробою забезпечити плавний перехід між обома текстами була, вочевидь, зміна первісного звертання у третій особі однини в давальному відмінку («Великому пастыру, пастыремъ начальнику...»), яким розпочи-налося вітання в другому листі, на другу особу однини і кличний відмінок («Великій пастыру, пастыремъ начальнику...»), тоді як решта атрибутів його *salutatio* залишилися в давальному відмінку третьої особи однини, що й дозволяє реконструювати історію створення грамоти.

На підставі викладеного, можемо гіпотетично відтворити первісний ви-гляд початку другого листа і його *salutatio*, в котрому, ймовірно, просто було змінено кінець першого слова (з «Великому» на «Великій»), потім пере-числено атрибути в давальному відмінку, а пізніше, очевидно, названо ім'я адресата, теж у давальному відмінку, бо далі зауважуємо зміну відмінка на знахідний, що свідчить про іншу таки частину вітання, яку в рекомендаці-ях із *ars dictamini* окреслено як *congrui et determinati sermones* («милозвучні й визначені (етикетом. – Н. 3.) висловлювання»), і завершувалося все вже наведеними *causalibus dictionibus* – побажаннями «миру, здоров'я і всеспа-сенного благословення». Отож первісно другий лист починався, найвіро-гідніше, так (внесені нами відмінності від теперішньої редакції підкресле-но): «Великому пастыру, пастыремъ начальнику, и всѣхъ священноначалии перъвенеишому свѣту, церковному свѣтилнику, всемиръному солнцю Сикс-ту». Як бачимо, тільки реконструювавши первісну форму цього другого по-чаткового вітання та збагнувши історію творення тексту, можна зрозуміти заплутаний синтаксис відповідного речення, з його постійними перехода-ми з другої особи на третю і з кличного відмінка на давальний і навпаки.

⁹⁸ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 201.

⁹⁹ Там само.

Captatio benevolentiae

Сам вираз *captatio benevolentiae* походить від латинського *captare* («полонити», «схоплювати») й означає «здобуття прихильності». Деколи цю частину ще називали *prologus* або *exordium*. Перш ніж узятися до розгляду окремих її елементів, пригадаємо, що в ширшому розумінні вираз *captatio benevolentiae* характеризував цілу концепцію середньовічного листа, яким відправник, не маючи змоги представити свою справу особисто, прагнув донести важливе для нього до адресата за допомогою засобів красномовства: «Концепція *captatio benevolentiae* [...] полягає насамперед у принципі вкладення повідомлення чи прохання в певні інтерпретативні рамки з метою переконання»¹⁰⁰. Згодом цим терміном стали позначати другу частину епістоли, власне *exordium*, завданням якого в риторичі (з котрої й запозичені ці елементи) було викликати в слухачів прихильність до промовця.

Captatio benevolentiae могло мати чотири основних модуси, залежно від об'єкта, до якого приверталася увага: а) *a persona auditoris* (до особи слухача, себто адресата); б) *a persona sui* (до власної особи); в) *ab ipsa re* (до власної справи); г) *a persona adversarii* або ж *ab adversaria parte* (до особи супротивника чи до супротивної сторони). У деяких формулярниках кількість модусів зводилася до трьох – опускався переважно четвертий зі щойно перелічених. Іноді якісь модуси ділилися на кілька, тож їхнє загальне число часом сягало й п'яти чи навіть шести¹⁰¹. Та все ж базовими були саме чотири згадані типи, тому, аналізуючи *captatio benevolentiae*, візьмомо за основу саме такий поділ.

Оскільки, згідно з окремими західними формулярниками, *captatio benevolentiae* може входити також в інші структурні компоненти листа, то при виділенні декількох частин не завжди реально встановити остаточно, чи перед нами *captatio benevolentiae* з двох написаних порізно послань (як це було у випадку із *salutatio*), чи розсіпані серед інших елементів епістоли фрагменти одного протолиста. З огляду на те, що в епістолі допускалося неодноразове повторення *captatio benevolentiae*, для ідентифікації частин із двох первісно автономних творів необхідно з'ясувати особливості стилю й аргументації кожного з укладачів.

Captatio benevolentiae a persona auditoris

Одразу після закінчення *salutatio* з другого листа (друге *salutatio*) помічаємо своєрідний місток до наступної частини – перехід, у якому описується ідеальний архиєрей (у третій особі однини), поки що без конкретної прив'язки до папи римського. Цей перехід починається фразою «тако бо

¹⁰⁰ J. Herold. Empfangsorientierung als Strukturprinzip, с. 271.

¹⁰¹ Див.: А. Bütow. *Die Entwicklung der mittelalterlichen Briefsteller*, с. 67–70.

угодень есть во всѣмъ первосвятитель по писанію»¹⁰², а завершується зворотом «яко да будетъ приношеніе еже о словесных овцахъ приятно Богу и освещенно Духомъ святымъ и истинною»¹⁰³. Натомість власне *captatio benevolentiae a persona auditoris* стосовно папи Сикста маркується появою другої особи однини та звертанням особисто до понтифіка: «О великоначальнѣйшій всѣхъ святыхъ отцемъ отче»¹⁰⁴, після чого знаходимо цілу низку титулів та біблійних символів, котрі перенесені на вселенського архиєрея. Первісно в цьому *captatio benevolentiae a persona auditoris* останніми були, мабуть, слова, які позначають кінець молитви й славослов'я в літургійній традиції Церкви: «вменилося ти есть в правду въ род и род до вѣка»¹⁰⁵. Однак відразу по тому розпочинається ще одне *captatio benevolentiae a persona auditoris*, що відкривається звертанням «о всесвятій избранній Божій вселенській пастырю». Іпатій (Потій) цю фразу поділив на дві, зробивши її початок («о всесвятій избранній Божій») закінченням попереднього вислову «въ род и род до вѣка». На наш погляд, такий поділ є хибним, позаяк суперечить і традиції вживання виразів типу «до вѣка», після яких додається хіба що «Аміль», і внутрішній логіці тексту. За своєю богословською суттю це друге *captatio* великою мірою повторює і розвиває сказане в перехідному уривку (де йшлося про ідеального архиєрея в третій особі), тому, напевно, саме воно було його безпосереднім продовженням у первісному варіанті листа, тоді як частину, котра зараз уміщена перед цим, внесено до грамоти Мисаїла з іншого тексту. Друге *captatio benevolentiae a persona auditoris* теж завершується словами «до вѣка»¹⁰⁶, що дозволяє припустити, що перед нами знову два тих самих елементи епістолії з двох різних протолистів, подані підряд, чи точніше так: спершу половина з одного листа, тоді ціла частина з другого й урешті-решт друга половина з першого листа. Порівнюючи стиль обидвох *salutatio*, а також спосіб викладу в *captatio benevolentiae a persona auditoris*, переконуємося, що один автор більше покладався на традицію Святого Письма (вдаючись до біблійних алегорій та символічного тлумачення біблійних подій, осіб і висловів) та філософські схеми, натомість другому ближча літургійна традиція, на основі котрої він вибудовує свою аргументаційну лінію.

Згодом у тексті з'являється вже третій довший уривок із повторенням *captatio benevolentiae a persona auditoris*, який розташований після невеликого *captatio benevolentiae a persona sui* та починається з «аще убо Аарон

¹⁰² *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 201.

¹⁰³ Там само, с. 202.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Там само, с. 203.

¹⁰⁶ Там само, с. 204.

древніи...»¹⁰⁷. У цьому фрагменті наводяться біографічні відомості про самого папу Сикста, зокрема про його перебування в ордені францисканців. Закінчення цього третього *captatio benevolentiae a persona auditoris* теж легко розпізнати: «Научитесь от мене яко кроток есмь и смиренъ сердцемъ»¹⁰⁸. Воно чітко відділяється від наступної частини, оскільки далі слідує повторне *captatio benevolentiae a persona adversarii*. Цитування там Євангелія від Йоана наштовхує на думку, що позитивні елементи в першому *captatio benevolentiae a persona adversarii* взяті саме з повторного *captatio benevolentiae a persona auditoris*, принаймні туди вони пасують набагато більше.

Звісно, що прокоментованими щойно уривками, які за своїм змістом репрезентують *captatio benevolentiae a persona auditoris*, цей модус не обмежується. Як уже мовилося, *captatio benevolentiae* є суттю й концепцією цілого середньовічного листа, тому його елементи будемо виявляти протягом розлогого «Послання Мисаїла» ще неодноразово. Щоб не перевантажувати цей розділ, представимо їх у відповідній схемі при кінці розбору структури епістоли в Мисаїловій грамоті.

Captatio benevolentiae a persona sui

По завершенні першого *captatio benevolentiae a persona auditoris* (у якому поєднано *captatio benevolentiae a persona auditoris* із двох протолистів) починається наступний елемент – *captatio benevolentiae a persona sui*. Пам'ятаючи про схильність двох авторів «Послання Мисаїла» до використання біблійно-філософської чи літургійної аргументації, відстежимо й у цій частині моменти стику обидвох первісних епістолій. Так, руку автора, котрий виходив із літургійної традиції, впізнаємо на самому початку, де еклезіальна повноцінність Київської Церкви доводиться на підставі спільної для всіх християн Тайни Хрещення, а також Тайни Миропомазання, через які й відбувається ініціація в Тіло Христове. Саме цьому укладачеві й належить *captatio benevolentiae a persona sui*, яке відкриває фраза «Но о сем о всѣм твоєм таковом премудромъ промышлѣнни и попеченіи божественныхъ овец мы вси сущи зде на странѣ далече» і закінчує подібна (ключовим поняттям є «страна»): «на пажитехъ живоносныхъ, на благоцвѣтущихъ горахъ сѣвѣрньныхъ страны»¹⁰⁹. Другий автор, котрий надавав перевагу біблійно-філософським аргументам, створив *captatio benevolentiae a persona sui*, яке починається парафразою на Пс. 47, де йдеться про «ребра сѣверова, градъ самого царя великого», що чудово допасовується до останніх слів

¹⁰⁷ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 207.

¹⁰⁸ Там само, с. 209.

¹⁰⁹ Там само.

попереднього речення з іншого листа. Що ж до тематики, то хоча другий автор також пише про Хрещення як Таїнство, через яке відбувається входження в Церкву, однак там це не центральний аргумент, а лише маргінальна згадка, основна ж лінія обґрунтування рівності християн Західної та Східної Церков побудована на цитатах із послань апостола Павла. Після цього вводиться наступний елемент – *captatio benevolentiae a persona adversarii*.

Пізніше, після першого *captatio benevolentiae a persona adversarii*, подається ще одне *captatio benevolentiae a persona sui*, покликане створити контраст до поведінки опонентів із Західної Церкви, а почато його так: «Мы же вѣруемъ насвятѣишей вашой всей и многоразумной, во благоразсужденіи, велико глубинной премудрости»¹¹⁰. Завершенням цієї частини слугує зворот «якоже и выше о сихъ писахом от сѣверныхъ странъ, мы словеснии суще овцы»¹¹¹, який засвідчує (судячи зі слововжитку – «сѣверныхъ странъ»), що вона вийшла з-під пера того ж автора, що й перша половина першого *captatio benevolentiae a persona sui*.

Captatio benevolentiae a persona adversarii

Виділити *captatio benevolentiae a persona adversarii* доволі легко. На самому його початку читаємо інформацію про те, що власне нападки представників місцевої єпархії Римо-Католицької Церкви й дали поштовх до написання листа: «сего ради сія написахомъ к вашей и всенасвятѣишой святости. Слышахомъ некии о насъ предъ вашею святынею исповѣдающе глаголы ложныя хулящя насъ и глаголюща яко нѣсмы сѣверьшени истиннии хрестіане святаы православныя вѣры Христовы»¹¹². Цікавою є внутрішня структура цього компонента тексту, яка спонукає нас думати про його компілятивність. Перша частина *captatio benevolentiae a persona adversarii* починається парафразою на Послання апостола Якова, де перелічуються приклади негативної, деструктивної поведінки, котру укладачі грамоти відносять до своїх супротивників («и иная таковая много на насъ хулящя, бляденіемъ дышуще, завистию опаляеми...»¹¹³), а завершується позитивною за своїм змістом парафразою на Послання до Тита та 2 Тимотея, слова яких укладачі застосовують до себе (переходом стала репліка з Послання Якова «благовѣрно живущимъ созданнымъ Духомъ святымъ по образу Божію и по подобію»¹¹⁴): «званнымъ же прежде лѣтъ вѣчныхъ» та «чающе ѿного блаженнаго оупованія». Тоді ж, начебто й не було того доволі дов-

¹¹⁰ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 207.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Там само, с. 206.

¹¹³ Там само. Пор.: Як. 3, 6.

¹¹⁴ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 206.

гого позитивного закінчення, що стосується авторів твору, відразу вклинюється друга негативна за своїм семантичним навантаженням частина: «сіиже елика убо невѣдят, хулять...»¹¹⁵. Якщо йти за логікою граматики, то саме укладачі листа є тими, які «хулять те, чого не знають» («сіиже»), хоча із контексту зрозуміло, що насправді так охарактеризовано супротивників. Аналогічну проблему бачимо й у наступному уривку цієї частини, який складається з парафрази на Послання апостола Юди, де негативні епітети віднесені до опонентів, але закінчується він цілком позитивною парафразою на Євангеліє від Йоана: «о семъ познають васъ вси яко мои ученицы есте, аще любов имѣти будете между собою. а идиже нѣсть любви тамъ Богъ не пребываетъ»¹¹⁶. Та після цього знову зворот, котрим описується негативна поведінка супротивників (ще одна парафраза на Послання апостола Якова): «такова мудрость нѣсть свыше нызходящя, но земна душевная бѣсовская, идѣже бо зависть и рвенія, ту нестроение всяка злая вѣщь»¹¹⁷. Така різка зміна вектора оцінки виглядає тут доволі дивно, наче не на своєму місці. Адже виходить, що саме ця любов і є «земною, душевною бісівською», що, безперечно, нонсенс. Найвірогідніше, в оригіналі *captatio benevolentiae a persona adversarii* містило лише негативні елементи, при цьому ключовими тут були поняття, які мали б вести до «премудрості» – «вѣдѣти» і «разумѣвати», а завершувалося все словом «премудрость», та оскільки те «знання» і «розважання» були душевними, то й премудрість виявилася «земна, душевна, бісівська». В остаточному ж варіанті грамоти, на тому місці, де зворот із мовою про цю «бісівську премудрість» розташовується тепер, немає жодного слова, котрого ця премудрість могла б стосуватися, адже перед цим говориться про любов і зміст безпосереднього контексту позитивний. Сум'яття, яке виникає при читанні тексту в теперішньому його вигляді, спричинене руйнуванням первісно стрункої структури *captatio benevolentiae a persona adversarii* з першого протолиста і змішуванням його негативних елементів із позитивними елементами відповідного фрагмента другого листа, що створило в нинішньому *captatio benevolentiae a persona adversarii* дві виразно окреслені синтаксичні фігури контрасту, котрі, швидше за все, є компонентами ритмічної організації твору, тоді як третє протиставлення переходить своєю позитивною частиною в *captatio benevolentiae a persona sui*.

Збагнути структуру першого протолиста допомагає закінчення його *captatio benevolentiae a persona adversarii*. Маємо на увазі вже згадане раніше повторне *captatio benevolentiae a persona sui*, в якому віра та відданість

¹¹⁵ Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 206.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ Там само, с. 206–207.

папі укладачів твору протиставляється нашіптуванням їхніх опонентів: «Мы же вѣруемъ насвятѣишей вашей всей и многоразумной, во благоразсужденіи велико глубинной премудрости, яко не имѣте вѣры симъ и тако к тому подобнымъ и инымъ прочимъ вѣщемъ, еже на насъ клевещуть не по истинѣнѣ»¹¹⁸. Наявність цього абзацу може свідчити про те, що первісно *captatio benevolentiae a persona adversarii* першого з протолистів охоплювало тільки негативні елементи (з парафразами на послання апостолів Якова та Юди), противагою до яких і став цитований абзац (із опертям, знову-таки, на слово «премудрость» у мові про премудрість папи, що протиставлена «земній, душевній, бісівській» «премудрості» супротивників). Натомість позитивні елементи наприкінці кожної з обидвох його частин, котрі віднаходимо в сучасній структурі грамоти Мисаїла, були додані в процесі об'єднання обидвох протолистів, що дещо заплутало загальну схему викладу та спричинило проблеми в синтаксисі. Своєрідним маркером, який дає змогу відтворити структуру першого з протолистів, є лексема «клевещуть», що тричі вживається в *captatio benevolentiae a persona adversarii* з негативними епітетами, а четвертий раз – у *captatio benevolentiae a persona sui*: 1) «языкомъ клевещуще ражженымъ»¹¹⁹ (парафраза на Послання апостола Якова); 2) «симъже паки клевещуть на вѣрныя челоуѣки»¹²⁰ (парафраза на той самий новозавітний текст); 3) «еликаже по естеству, яко безсловесна, животна видятъ, разумѣюще собѣ душевно а не духовно сими прельщающесе глаголютъ, клевещуще на ны»¹²¹ (парафраза на Послання апостола Юди); 4) «мы же вѣруемъ [...] вашей [...] премудрости, яко не имѣте вѣры симъ и тако к тому подобнымъ и инымъ прочимъ вѣщемъ, еже на нас клевещуть не по истинѣнѣ»¹²² (*captatio benevolentiae a persona sui*). Ця структура підтверджує попередній висновок, що в первісному вигляді *captatio benevolentiae a persona adversarii* складалося лише з негативних елементів, яким протиставлялася наступна частина – *captatio benevolentiae a persona sui*, а ключовими були і терміни, що стосувалися знання та премудрості, і похідні від «клевещуть», що червоною ниткою проходили через *captatio benevolentiae a persona adversarii* першого протолиста і слугували містком до подальшого тексту.

Свою чергою, в *captatio benevolentiae a persona adversarii* з другого протолиста мовилося, мабуть, здебільшого про три християнські чесноти

¹¹⁸ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 207.

¹¹⁹ Там само., с. 206.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Там само.

¹²² Там само, с. 207. Слово «нас» написано з помилкою: «пас», тому виправляємо згідно з виданнями. Пор.: *МУН*, т. 9–10, с. 12 (№ 4); *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 6.

(віру, надію та любов), серед яких основну увагу приділено любові. А завершувалося все цитатою з Євангелія від Йоана 13, 34–35¹²³ і зробленим на її підставі узагальненням: «а де немає любові, там Бог не перебуває»¹²⁴. Таким чином, у другому протолисті *captatio benevolentiae a persona adversarii* було влаштоване субтильніше й не містило настільки явних гнівних епітетів. Правдоподібно, обидва *captatio benevolentiae a persona adversarii* злучені в одне, щоб дещо ослабити згущені барви негативних епітетів першого та додати позитивні елементи, які стосувалися представників Східної Церкви. Отже, в остаточному варіанті *captatio benevolentiae a persona adversarii* з першого протолиста було поділено надвоє і в кінці кожної з частин додано позитивні висловлювання про укладачів грамоти, запозичені з другого протолиста. Такий поділ, з одного боку, дещо злагіднив гостроту викладу в *captatio benevolentiae a persona adversarii* першого з протолистів (хоча й ослабив враження від протиставлення, яке виникало при переході до *captatio benevolentiae a persona sui*), а з іншого – створив досить чітко виражені фігури контрасту. Детальніше цю структуру представлено у відповідній схемі.

Решту *captatio benevolentiae a persona adversarii* з другого протолиста можна знайти після повторного *captatio benevolentiae a persona auditoris*. Його починає перехід від цитати з Євангелія від Йоана: «подобаеть бо премудростию любовною, кротостию растваряти яко не требовати оружия ярости отнюдь къ исправленіе таковыя паствы, многихъ бо в нашихъ странахъ видим од части западныхъ церкви, обычай той содеръжащихъ, от нарицающихся пастырей, яростию мняще снабдевати стадо...»¹²⁵. Закінчують цю частину слова «и хребетное составление преломи, или ребренныя кости имиже внутрняя защищаются»¹²⁶. Відносно невеликий обсяг цього *captatio benevolentiae a persona adversarii* пояснюється тим, що раніше елементи з нього було допасовано в *captatio benevolentiae a persona adversarii* з першого протолиста, щоб пом'якшити його доволі жорстку мову. Окрім того, деякі його компоненти під час формування остаточної версії послання могли бути опущені, що ускладнює відтворення автентичної структури другого протолиста.

¹²³ «Нову заповідь даю вам, щоб ви любили один одного! Як я був полюбив вас, так любіте і ви один одного! З того усі спізнають, що мої ви учні, коли любов взаємну будете мати» (переклад Хоменка).

¹²⁴ Пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 206.

¹²⁵ Там само, с. 209.

¹²⁶ Там само.

Captatio benevolentiae ab ipsa re

Завданням *captatio benevolentiae ab ipsa re* було привернути увагу адресата до власної справи. Попри важливість цієї частини, виокремити її в тексті «Послання Мусаїла» досить важко. Можливо, це спричинено злиттям двох автономно написаних протолистів у один, з їх відповідною переробкою. На елементи *captatio benevolentiae ab ipsa re* в сьогоденній структурі грамоти натрапляємо в різних місцях *captatio benevolentiae a persona adversarii* чи *captatio benevolentiae a persona sui*, однак самого *captatio benevolentiae ab ipsa re* в чистому вигляді немає (хоча в оригіналі воно могло існувати). Труднощі з виділенням цього компонента пов'язані також і з тим, що за своєю суттю він подібний до іншої ланки в структурі епістоли, з котрою поєднаний спільним завданням, – *narratio*.

Narratio

Метою *narratio* було представлення справи, викладення суті листа, нагоди, з якої він постав, і відповідних аргументів. *Narratio* могло бути *simplex* (коли мовилося про одну справу) або *multiplex* (коли тих справ налічувалося більше) і стосуватися минулого, теперішнього чи майбутнього¹²⁷. У західних формулярниках зазначалося, що цю частину тексту потрібно подавати «коротко, ясно та вільно»¹²⁸, що відповідало таким перенесеним в *ars dictaminis* ораторським засадам, як «*brevitas*» (стислість), «*claritas*» (ясність) і «*varietas*» (розмаїтість)¹²⁹.

Структурний аналіз «Послання» показує, що таких елементів у ньому є кілька і присвячені вони різним пунктам, тож перед нами *narratio multiplex*. Перше *narratio* тягнеться від слів «Тако вѣруемъ, тако исповѣдуемъ...»¹³⁰ до розлогого виразу «а не паче любовь, яже есть соузь всякому совершению. без неяже никтоже внидетъ къ Господу, аще мнит се и тмы благихъ дѣлъ имѣти в собѣ. яко и оны буйя дѣвы, ихже есть ѣ числом»¹³¹. Суть справи в цьому *narratio* розкривається в фразі: «такое и вѣруемъ, тако исповедуемъ единому крещению быти во оставление грѣховъ, а не двема, якоже нецѣи творять в нашихъ странахъ зде сущыи некихъ и слою влекуще отъ нашае церкви и паки второе крещение на ня вскладающе»¹³². Себто йдеться про невизнання представниками Західної Церкви Тайни Хрещення, котру уділяли за візантійським обрядом. Це була проблема, яка для авторів листа стосувалася теперішнього. Як впливає з грамоти, у середовищі

¹²⁷ Див.: А. Bütow. *Die Entwicklung der mittelalterlichen Briefsteller*, с. 71.

¹²⁸ М. Camargo. *Ars dictaminis ars dictandi*, с. 23.

¹²⁹ Там само, с. 24.

¹³⁰ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 214.

¹³¹ Там само, с. 216.

¹³² Там само, с. 215.

латинського духовенства нерідко практикувався агресивний прозелітизм, коли вже охрещених у візантійській традиції перехрещувано в традиції латинській. Такий акт означав заперечення дійсності Тайни Хрещення, а отже, й невизнання Східної Церкви за Церкву Христову. Його наслідки були цілком конкретні: вони передбачали не лише привласнення вірних, яких перетягували з «неправильної» Церкви в «правильну», але і привласнення католицькою єрархією церковних маєтків, якими володіли монастирі, парафії та єпархії Київської митрополії. Саме тому представники «руської віри» і звернулися до папи із проханням захистити їхні права.

Друге *narratio*, вже наприкінці послання, вводиться звертанням «о всепренасветѣйшій велико много премудрый святоблаженный отче...»¹³³. Воно достатньо коротке і триває до слів «и ни единого сумнения въ совестныхъ нашихъ въ семь постраждемъ къ вашей всеинасвятѣйшой великомилостивой святости»¹³⁴. Предметом цього *narratio* була справа з минулого: «прежде сего мало времени минувшу, послаша къ вашей всенасвятѣйшой святости от нашихъ странъ наши святїи отцы. освященный епископи. тажъ и пренаяснишыя великославные княжата и велможнии и многочисельнии благороднии панове и вси благочестивїи нарочитїи мужїе написанїе нѣкое благопотребно вашимъ леггатосомъ Аньтонїемъ»¹³⁵. Знаючи про соборний характер того попереднього листа, котрий до нас, на жаль, не дійшов, можемо з великою мірою впевненості сказати, що йшлося про прохання затвердити обраного собором єпископа Мисаїла на митрополичій кафедрі Києва¹³⁶. Це друга проблема, яку намагалися вирішити новим листом, – благословення римським понтифіком вибору руських владик, що мало б також цілком відчутні юридичні наслідки не тільки для латинської єрархії, захищаючи від претензій на руську митрополію з боку конкурентів: чи то митрополитів московських, чи то поставлених у Константинополі претендентів на митрополію. Адже якраз у вересні 1475 р. в Константинополі був номінований на київський митрополичий престол Спиридон (Сатана). І хоча він прибув до ВКЛ щойно 1477 р., але відомості про це призначення мали дійти до єпископів та вельмож значно раніше. А папський декрет із благословенням Мисаїла на архипастиря київського мав би для володаря Польсько-Литовської держави, безумовно, набагато більшу вагу, ніж поставлення від константинопольського патріарха. Таким чином, це друге *narratio* було присвячене минулому, а саме відсутності відповіді на попереднє звернення до понтифіка, що й спричинило появу нового послання.

¹³³ Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 228.

¹³⁴ Там само, с. 229.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Див.: М. С. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 5, с. 531.

Petitio

Petitio, в якому адресант щось просив чи вимагав у свого адресата, теж, як і *narratio*, могло бути *simplex* (коли стосувалося однієї справи) чи *multiplex* (коли стосувалося кількох). Залежно від проблеми, особи укладача, отримувача і т. д. *petitio* поділялося на дев'ять видів¹³⁷: 1) *deprecativa* (попереджувальне); 2) *preceptiva* (повчальне/інструктивне); 3) *conminativa* (зобов'язуюче); 4) *exhortativa* (закликаюче); 5) *hortoria* (заохочуюче); 6) *ammonitoria* (пригадуюче/наставницьке); 7) *consultoria* (дораджуюче); 8) *correptoria* (докоряюче); 9) *absoluta* (звільняюче, або «разрішительне» – «розв'язуюче»).

Перше *petitio* в Мисаїловій грамоті (*exhortativa* (закликаюче) чи то пак *absoluta* («розв'язуюче»)) починається реченням «Понеже бо тобѣ уручени суть ключи царства небеснаго вязати и решати оть самага Бога область приемъ, сего ради и мы ти отселе припадаемъ и молимъ твое человиколюбие о владыко милостивъ буди намъ...»¹³⁸. У ньому вселенського архиерея прохають про уділення повного відпусту з нагоди Ювілейного року в Римі. Кінець цієї розлогої петиції визначити складно, оскільки укладачі послання вплітають у неї безліч парафраз і цитат зі Святого Письма про Боже милосердя та прощення гріхів. До того ж тут, як і в інших структурних компонентах, були злучені в одне елементи двох протолистів. Ідентифікувати походження всіх частин теперішнього тексту – з того чи того протолиста – можна лише гіпотетично, опираючись на типові для кожного з авторів стилістичні прикмети. Так, з огляду на те, що мова котрогось із них простіша і він надає перевагу взятим із життя порівнянням, а другий тяжіє до накладання біблійних висловів і образів один на одного, цілком у дусі «плетення словес», вдається встановити такі приблизні межі обидвох уривків. Належне першому авторові *petitio*, яке завершувало доволі простий виклад інформації про визнання Флорентійського собору восьмим вселенським і прохання про уділення відпусту, закінчується словами «яко да обогатятся паки вси купно помилованиемъ его святимъ»¹³⁹. Відтак, виразом «Буди же уже ктому наисвятеиши отче намъ всемилостивъ и щедръ»¹⁴⁰, починається *petitio* з другого джерела, сповнене біблійних парафраз, особливо на улюбленого його автором апостола Павла. Межу цієї частини маркує типова завершальна формула: «Всемъ познаваемъ великое милоседие Божье бывшее ко всимъ грѣшникомъ и нынѣ еще тоеже есть и будетъ, и пребудеть

¹³⁷ А. Bütow. *Die Entwicklung der mittelalterlichen Briefsteller*, с. 71.

¹³⁸ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 211.

¹³⁹ Там само, с. 212.

¹⁴⁰ Там само.

даже до скончания вѣка»¹⁴¹. Відразу після нього продовжується, вочевидь, *petitio* з першого протолиста: «Сия писахомъ не яко не вѣдущеи ваше святыни о семь...»¹⁴². Тут висловлюється надія «приятти посланіе булныхъ епископиі святыхъ написанныхъ къ намъ», однак, судячи з множини («булныхъ епископиі»), у первісному тексті було не тільки прохання про відпуст, але й якийсь інше, для вирішення котрого укладач протолиста просив ще однієї (крім відпустової) булли. З огляду на те, що одним із укладачів послання був Іван Солтанв, можна припустити, що прохалося також письмового підтвердження про прийняття його батька Олександра до Католицької Церкви, оскільки в цьому сумнівалися представники латинського клиру. Зрештою, сімейні мотиви написання одного з протолистів пояснюють, чому серед підписантів «Посланія» бачимо аж чотирьох представників родини Солтанів. Очевидно, в остаточний варіант послання додано лише невеликий уривок із *petitio* першого з первинних текстів на тему відпусту, а фрагмент з іншим клопотанням опущено. У кожному разі, логічною межею цього уривка видаються слова «чающе блаженнымъ упованіемъ сие получитьи»¹⁴³, позаяк наступна частина, яку відкриває нове урочисте звертання «О всепренаисвятѣиши отче, помяни, еже оноє слово»¹⁴⁴, продовжує перерваний дуктус із численними алюзіями й цитатами з Біблії про Боже милосердя і підсумовується ще однією типовою кінцевою формулою «тресвятый Богъ един, от негож и имже и въ немж всяческая, тому слава въ вѣкы»¹⁴⁵.

Друге *petitio* (*consultoria* (дораджуюче)) подане після першого *narratio*, у котрому писалося про невизнання Латинською Церквою Тайни Хрещення, уділеної в Київській митрополії. Для вирішення цієї проблеми укладачі просять (чи точніше радять) прислати комісію з одного представника Західної та одного представника Східної Церкви, які дотримуються постанов Флорентійського собору і приписів своєї традиції. Розпочинається це *petitio* сентенцією «Потребно убо естъ зело потребно всенасвятейшой отческой святости о семь помыслити добре, и благоразумно и благолюбно...»¹⁴⁶. Закінченням же є такі рядки: «яко симъ милосердымъ и милостивнымъ милованіемъ вси оправдятся благочестіи въ день судный по глаголу Господню. симъже паки осудятся вси немилосердіи, челоуѣконенавистницы и нелюбящии Бога»¹⁴⁷.

¹⁴¹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 213. Слово «Всемъ» мало б писатися окремо: «в семь», окрім того, звісно, «милосердие», а не «милоседие». Тут відтворюємо текст за *Архив ЮЗР*.

¹⁴² Там само.

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Там само, с. 214.

¹⁴⁶ Там само, с. 216.

¹⁴⁷ Там само, с. 218.

За цим слідує уривок, який, очевидно, був написаний під час укладення остаточної концепції послання і завданням якого було створити перехід від *petitio* з першого листа до наступного фрагмента із другого. Початок цієї логічної зв'язки виражений словами «но довольно намъ уже о семь буди беседовати къ вашей всенасвятейшой святости...»¹⁴⁸, а кінець – «яко в тебе лежат сокровища Божія премудрости и Божіяго смилования, милосердыхъ и многих его щедрость»¹⁴⁹. Далі йде ланка з подвійним «яже суть», що видає певну штучність такої прив'язки (коли вправний у мистецтві «плетення словес» другий автор не знайшов іншого способу допасувати мову про шість чеснот до попереднього тексту): «яже суть шестеры милосердные болшии добродѣтели преданые самыь Господом яже суть сия».

Після цього натрапляємо на розлоге духовне тлумачення шістьох добрих діл для тіла, що, напевно, повністю перейняте з другого протолиста аж до слів «раduitесь и веселитесь, яко мзда ваша многа ест на небесехъ»¹⁵⁰. У цьому третьому *petitio*, яке поєднує в собі елементи типу *exhortativa* (закликаючого) й *absoluta* («розрішительного») і, судячи з усього, є продовженням попередньої мови про Боже милосердя, частини котрої були допасовані між частини *petitio* з першого листа, йдеться знову ж таки про Божу милість та благання послати свою ласку представникам Київської митрополії. Натомість *petitio* з першого протолиста містило конкретні прохання, виконання яких забезпечило б дотримання прав Київської митрополії та її захист перед нападками з боку місцевого латинського єпископату. Це стосується й першого прохання про уділення повного відпусту: адже якби папа відповів буллою, в котрій підписантам «Послання» справді надавався б повний відпуст, це означало б автоматичне визнання їхнього Хрещення, оскільки повний відпуст, як і інші тайни та таїнства, можна вділити тільки християнам. Ще конкретнішим було клопотання щодо створення комісії з двох єрархів, папських арбітрів, для підтвердження правовірності вірних Київської митрополії. Що ж до *petitio* з другого протолиста, то воно обмежується вельми красномовними, але дуже розпливчастими проханнями до римського понтифіка бути милосердним до русинів, хоча за своїми художніми якостями, звісно, перевершує текст першого автора.

Conclusio

У *conclusio* зазвичай відбувалося підсумування вже сказаного, іноді з частковим повторенням викладених раніше аргументів¹⁵¹. Саме це повторення

¹⁴⁸ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 218.

¹⁴⁹ Там само. Замість «щедрость» має бути: «щедрот».

¹⁵⁰ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 227.

¹⁵¹ A. Bütow. *Die Entwicklung der mittelalterlichen Briefsteller*, с. 72.

допомагає розпізнати його в «Посланні», бо наприкінці грамоти дублюється абзац, дещо поширеніше поданий на початку твору. Починається це *conclusio* словами «[О отче пречестныи]¹⁵². Но о семь о всемъ слава уже буде во вишныхъ Богу...»¹⁵³. Повернення ж до вже мовленого впізнаємо в наступному уривку: «многоблаженный Сикъсте, славою и честію от Бога Отца многопочтенъ сый, паче всих земнородныхъ сыновъ чловѣчскихъ»¹⁵⁴. Його розвинутіше формулювання на початку послання звучить так: «да кто от чловѣкъ възможет (...) ублажити по достоянію святительство твое изрядное имъже ты Господь Богъ самъ ублажил паче всѣхъ земныхъ сыновъ чловѣчскихъ и самъ хотѣхъ сыновъ свѣта, славою и честію вѣнчавъши тя»¹⁵⁵. Причиною того, що повторюється саме цей уривок, а не якісь елементи з *petitio* чи *narratio*, як цього можна було б очікувати в *conclusio*, є поєднання двох протолистів: вочевидь, саме той фрагмент входив до *conclusio* одного з протолистів, через що був перейнятий в останню версію грамоти без особливих переробок. Завершенням же *conclusio* слугує відома нам кінцева формула «и нынѣ есть, и еще будетъ, и пребудеть, и преизбудеть во безконечныя и неисчетныя превѣчныя вѣки аминь»¹⁵⁶.

Terminatio

Деякі західні формулярники виділяють як окрему частину *conclusio* ще т. зв. *terminatio*¹⁵⁷, в якому, залежно від рангу особи, передавалося вітання чи уділялося благословення. У «Посланні Мисаїла» таким *terminatio* є досить розгорнуте прохання милості й благословення: «Будиже к тому благословеніе на насъ тобою»¹⁵⁸, котре також закінчується типовим «отнынѣ и до вѣка, паки трикратный аминь»¹⁵⁹, що дає змогу відокремити цей уривок як від *conclusio* (теж завершене словом «аминь»), так і від наступного прикінцевого славослов'я Пресвятій Трійці.

Зразки такого *terminatio* з проханням чи уділенням благословення знаходимо і в інших тогочасних грамотах від або до духовних осіб. Ось, для прикладу, останні рядки листа московського митрополита Филипа до новгородського архієпископа Йони та новгородців з 1467 р.: «А милость Божиа на тебе и нашего смирения благословение да есть всегда с твоим

¹⁵² Беремо ці слова у квадратні дужки, оскільки немає певності, чи вони завершували попередній уривок, чи радше відкривали нову частину.

¹⁵³ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 229–230.

¹⁵⁴ Там само, с. 230.

¹⁵⁵ Там само, с. 202.

¹⁵⁶ Там само, с. 231.

¹⁵⁷ Див.: А. Bütow. *Die Entwicklung der mittelalterlichen Briefsteller*, с. 72.

¹⁵⁸ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 231.

¹⁵⁹ Там само.

святительством и боголюбием, даже и на всем православном христианьстве Богом врученныя тебе паствы»¹⁶⁰. Прохання про благословення міститься також у формулярі початкового й кінцевого протоколів послання до архієпископа та єпископа, що постав між 1448 і 1471 рр.: «Твое святое благословенне буди на нас...»¹⁶¹. Цікавий вірець *terminatio* в листі від нижчого за статусом до вищого зауважуємо в грамоті від новгородського архієпископа Геннадія до московського митрополита Зосими, написаній у жовтні 1490 р.: «А милость Господа Бога Вседержителя въ Трївпостасномъ Божествѣ, Отца глаголю и Сына и Святаго Духа, и въ послѣдняя лѣта единого отъ Троица явлшесея Бога и человекѣка, сугуба естествомъ, а не съставомъ, и того пречистые Богоматере молитва и покровъ, также святыхъ чудотворецъ Петра и Алексѣа молитва, да есть на твоємъ святительствѣ, господина отца нашего; и язъ, сынъ твой, архієпископъ Великого Новагорода и Пскова, тебѣ, своему господину отцу, челомъ бью»¹⁶². Показово, що в паралельній грамоті від того ж архієпископа, адресованій окремо собору єпископів, бачимо вже уділення благословення, оскільки цей владику посідав у духовній єрархії вищий від них уряд: «А милость Господа Бога Вседержителя, и Пречистые его Матере и святыхъ чудотворецъ молитва, и нашего смиренія молитва, купно же и благословеніе, да есть всегда съ вашимъ святительствомъ и боголюбиемъ. Аминь»¹⁶³.

Laudatio

У західних формулярниках *laudatio* як окрема частина не згадується. Та й у тогочасних руських листах цей елемент помічаємо доволі рідко. Як приклад можемо навести відписну грамоту вологодського єпископа Філофея з 1501 р., який завершує її так (*laudatio* підкреслено): «по реченному словеси Господем нашим Исусом Христом: „Никто же бо, рече, възложь руки на рало и зря въспятъ, управленъ есть в царствии небеснемъ”, яко того еси слава и дръжава в веки веком. Аминь»¹⁶⁴. Кінцеве славослов'я віднаходимо також у повчанні ростовського архієпископа Феодосія (Бивальцева), яке з'явилося між 1454 та 1461 рр.: «И вы, сынове и чада, послужите Богу верою, не приступающе писаных, славяще Отца и Сына, и Святого Духа и ныне и присно, и в веки веком. Аминь»¹⁶⁵. У «Посланні Мисаїла»

¹⁶⁰ РФА 2008, с. 81.

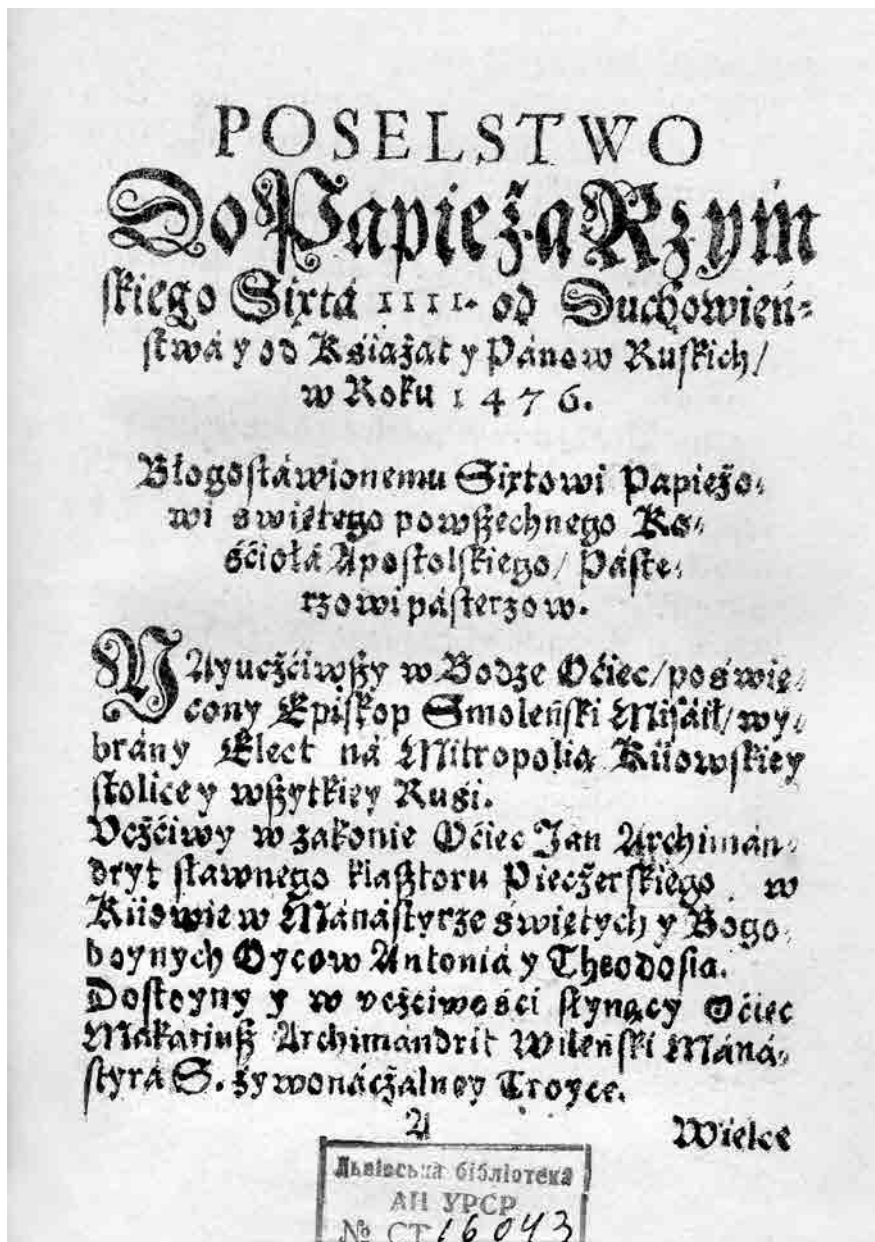
¹⁶¹ Там само, с. 183.

¹⁶² РИБ, т. 6, стп. 777–778.

¹⁶³ Там само, стп. 784.

¹⁶⁴ РФА 2008, с. 279. Замість «того еси слава» має бути: «того есть слава».

¹⁶⁵ Там само, с. 329. Пор. також повчання Феодосія (Бивальцева) пресвітерові з того ж періоду (там само, с. 334).

Початок польського перекладу грамоти Мисаїла
«Poselstwo do Papięszego Rzymskiego Sixta IV», виконаного Іпатієм (Потієм).
Вільно, друкарня Мамоничів, 1605 р.

laudatio має таке звучання: «Честь святѣй Тройцы яко да въ всѣмъ славить-ся три едино превѣчный Богъ»¹⁶⁶.

Datum

Цей елемент типовий для епістолії. Фігурує він часто і в руських формулярниках з листами того часу, хоч і не в такому поширеному варіанті, як у «*Посланні Мисаїла*», де крім місця постання вказано рік (відповідно до прийнятого тоді в Київській митрополії літочислення від сотворення світу, а також від Різдва Христового) та індикт: «Писано у Вилни Въ лѣто њс. џ. џ. џ. от перьво стьворенаго Адама. Подъ лѣты рожества Христова њл. џ. џ. шостое. Мѣсяця марта џџ дня. Индикта џ.»¹⁶⁷. Таке докладне датування подається у грамотах досить рідко. Переважно обмежувалися місцем появи документа і короткою датою, і тільки в особливо врочистих випадках зазначався індикт, як-от у соборній грамоті Московської митрополії про поставлення архимандрита Геннадія (Кожина) архієпископом тверським у 1461 р.: «И сего ради дана бысть грамота сия нашего смирения, на утверждение сего боголюбиваго епископа богоспасаемаго града Тфери Генадия на Москве, месяца марта в 22 день, в лето 6[9]69, индикта 9»¹⁶⁸. Що ж до згадки про рік від Різдва Христового, то ця деталь для руських грамот тієї доби взагалі нехарактерна і була обумовлена, мабуть, особою адресата.

Підсумовуючи розгляд структури епістолії в «*Посланні Мисаїла*», представимо її для кращого розуміння у формі схеми, в якій у дужках зафіксовано гіпотетичну первісну належність елементів обидвох протолистів, де (1) означає перший протолист, а (2) – другий.

Схема 1.

Структура епістолії в «*Посланні Мисаїла*»¹⁶⁹

1. Inscriptio (засвідчене лише в польському перекладі Потія):

«Блаженному Сиксту папѣ святяга вселенскія церкве апостольскія пастырю пастыремъ»¹⁷⁰.

2. Intitulatio

«Пречестный въ Бозѣ отецъ, освященный епископъ смоленскей, Мисаиль...»¹⁷¹ – «...Послуживый вѣрнѣ духомъ в посланіи семъ»¹⁷².

¹⁶⁶ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 231.

¹⁶⁷ Там само.

¹⁶⁸ *РФА 2008*, с. 83.

¹⁶⁹ Для зручності подаємо початок і кінець частин та сторінки відповідно до видання *Архив ЮЗР*.

¹⁷⁰ «Błogosławionemu Sixtowi Papieżowi świętego powszechnego Kościoła Apostolskiego Pasterzowi pasterzow» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 9).

¹⁷¹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 199.

¹⁷² Там само, с. 200.

3. *Salutatio*

(1) «Вселенскому папе, великому солнцу, всемирному свѣтилнику, церковному свѣту...»¹⁷³ – «...пасти свою церковь и избранное стадо своих словесных овец, яже ти Господь самъ уручы а не челоуѣкъ»¹⁷⁴.

(2) «Великій пастыру, пастыремъ начальнику, и всѣхъ священноначалии первенейшему свѣту, церковному свѣтилнику. всемирному солнцу...»¹⁷⁵ – «...подая всимъ миръ и здравіе и все спасенное благословеніе силою подавъ ти от всемогущаго Бога, на спасенне всім душамъ»¹⁷⁶.

4. *Captatio benevolentiae a persona auditoris 1*

(1a) «такъ бо угоденъ есть во всѣмъ первосвятитель по писанію...»¹⁷⁷ – «...яко да будетъ приношеніе еже о словесных овцахъ приятно Богу и освещенно Духомъ святымъ и истинною»¹⁷⁸.

(2) «О великоначальнѣйшій всѣхъ святыхъ отцем отче...»¹⁷⁹ – «...вменилося ти есть в правду въ род и род до вѣка»¹⁸⁰.

(1б) «о всесвятый избранный Божый вселенский пастырю...»¹⁸¹ – «...ибо Господне есть благословеніе на людехъ твоихъ, и благословенне твое от нынѣ и до вѣка»¹⁸².

5. *Captatio benevolentiae a persona sui 1*

(1) «Но о сем о всѣмъ твоёмъ такомъ премудромъ промышлѣніи и попеченіи божественныхъ овецъ мы вси сущии зде на странѣ далече...»¹⁸³ – «...на пажитехъ живоносныхъ, на благоцвѣтущихъ горахъ свѣрныя страны»¹⁸⁴.

(2) «[а страны] яже суть ребра свѣрова, градъ самого царя великого...»¹⁸⁵ – «...естествомъ законная творяще, имуще законъ написанъ во сердцахъ своихъ»¹⁸⁶.

6. *Captatio benevolentiae a persona adversarii 1*

(1a) «сего ради сія написахомъ к вашей и всенасвятѣйшой святости. Слышахомъ некіи о насъ предъ вашею святинею исповѣдающе глаголы ложныя

¹⁷³ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 200.

¹⁷⁴ Там само, с. 201.

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ Там само.

¹⁷⁷ Там само.

¹⁷⁸ Там само, с. 202.

¹⁷⁹ Там само.

¹⁸⁰ Там само, с. 203.

¹⁸¹ Там само.

¹⁸² Там само, с. 204.

¹⁸³ Там само.

¹⁸⁴ Там само.

¹⁸⁵ Там само. Слова «а страны» – це, вочевидь, слід помилкового подвоєння в Кревському списку, позаяк у Смоленському їх нема. Пор.: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 230 об.

¹⁸⁶ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 205–206.

хулящая насъ...»¹⁸⁷ – «...симъже паки клеветчуть на вѣрныя чловѣки»¹⁸⁸.
 (2а) «благовѣрно живущимъ, созданнымъ Духомъ святымъ...»¹⁸⁹ – «...чающе оного божественного упования и просвѣщенія славы великаго Бога Господа Ісусъ Христа»¹⁹⁰.

(1б) «сииже елика убо невѣдят, хулятъ...»¹⁹¹ – «...якоже свидѣтельствуеть о семъ Іюда Іяковль во соборъномъ своемъ посланіи пиша о сихъ пространѣй, таковіи не хотятъ, да быхомъ были вси едино тѣло о Христѣ»¹⁹².

(2б) «не слышатъ самого Христа заповѣдающа и глаголюща...»¹⁹³ – «а идѣже нѣсть любви тамъ Богъ не пребываетъ»¹⁹⁴.

(1в) «такова премудрость нѣсть свыше низходящяя, но земна душевная бѣсовская, идиже бо зависть и рвенія, ту нестроение и всяка злая вѣщь»¹⁹⁵.

7. Captatio benevolentiae a persona sui 2

(1) «Мы же вѣруемъ насвятѣишей вашей всей и многоразумной, во благоразсужденіи, велико глубинной премудрости...»¹⁹⁶ – «...якоже и выше о сихъ писахом от сѣверныхъ странъ, мы словесніи суще овцы»¹⁹⁷.

8. Captatio benevolentiae a persona auditoris 2

«аще убо Аарон древній...»¹⁹⁸ – «...Научитесь от мене яко кроток есмь и смиренъ сердцемъ»¹⁹⁹.

9. Captatio benevolentiae a persona adversarii 2

(2в) «подобаетъ бо премудростію любовною, кротостію растваряти яко не требовати оружія ярости...»²⁰⁰ – «...и хребетное составление преломи, или ребреняя кости имиже внутрѣняя защищаются»²⁰¹.

10. Captatio benevolentiae a persona auditoris 3

«но милосердый пастырь всихъ сихъ чуждъ вне обретається...»²⁰² – «Понеже бо тобѣ уручены суть ключи царства небеснаго вязати и решати отъ самага Бога область приемъ...»²⁰³.

¹⁸⁷ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 206.

¹⁸⁸ Там само.

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ Там само.

¹⁹¹ Там само.

¹⁹² Там само.

¹⁹³ Там само.

¹⁹⁴ Там само.

¹⁹⁵ Там само, с. 206–207.

¹⁹⁶ Там само, с. 207.

¹⁹⁷ Там само.

¹⁹⁸ Там само.

¹⁹⁹ Там само, с. 209.

²⁰⁰ Там само.

²⁰¹ Там само.

²⁰² Там само.

²⁰³ Там само, с. 210–211.

11. Petitio 1

(1a) «Сего ради и мы ти оселе припадаемъ и молимъ твое челоуиколюбие...»²⁰⁴ – «...яко да обогатятся паки вси купно помилованиемъ его святымъ»²⁰⁵.

(2a) «Буди же уже ктому наисвятеиши отче намъ всемилостивъ и щедръ...»²⁰⁶ – «Всемъ познаваемъ великое милоседие Божые бывшее ко всимъ грѣшникомъ и нынѣ еще тоеже есть и будетъ, и пребудеть даже до скончания вѣка»²⁰⁷.

(1б) «Сия писахомъ не яко не ведущей вашей святыни о семь...»²⁰⁸ – «...чающе блаженнымъ упованиемъ сие получитьи»²⁰⁹.

(2б) «О всепренаисвятѣиши отче, помяни, еже оное слово...»²¹⁰ – «...тревсвятѣй Богъ един, от негож и имже и въ немж всяческая, тому слава въ вѣкъ»²¹¹.

12. Narratio 1

«Тако вѣруемъ, тако исповѣдуемъ Бога...»²¹² – «...а не паче любовь, яже есть соузь всякому совершено. без неяже никтоже внидетъ къ Господу, аще мнит се и тмы благихъ дѣлъ имѣти в собѣ. яко и оны буйя дѣвы, ихже есть ѣ числом»²¹³.

13. Petitio 2

«Потребно убо есть зело потребно всенасвятейшой отческой святости о семь помыслити добре, и благоразумно и благолюбно...»²¹⁴ – «яко симъ милосердымъ и милостивнымъ милованиемъ вси оправдятся благочестивіи въ день судный по глаголу Господню. симъже паки осудятся вси немилосердіи, челоуѣконенавистницы и нелюбящіи Бога»²¹⁵.

14. Petitio 3

«но доволно намъ уже о сем буди беседовати къ вашей всенасвятейшой святости, да не предолженіемъ многихъ словесъ некое стуженіе подамы слуху вашему всесвятому...»²¹⁶ – «...радуйтесь и веселитесь, яко мзда ваша многа ест на небесехъ»²¹⁷.

²⁰⁴ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 211.

²⁰⁵ Там само, с. 212.

²⁰⁶ Там само.

²⁰⁷ Там само, с. 213.

²⁰⁸ Там само.

²⁰⁹ Там само.

²¹⁰ Там само.

²¹¹ Там само, с. 214.

²¹² Там само.

²¹³ Там само, с. 216.

²¹⁴ Там само.

²¹⁵ Там само, с. 218.

²¹⁶ Там само.

²¹⁷ Там само, с. 227.

15. *Captatio benevolentiae a persona auditoris 4*

«Сія вся духовная словеса пишемъ к вашей всепренасветейшей святости, вѣдуще добрѣ, яко вся премудрости и разума глубокихъ философскихъ учений, и святая священная божественная писанія богодухновѣньныхъ богословнихъ книгъ, вся сія вашей великоразумной и всенасветѣйшой премудрости явѣ благоразумна суть...»²¹⁸ – «... имущи имена написана на небесехъ въ книгахъ животныхъ»²¹⁹.

16. *Narratio 2*

«О всепренасветѣйшій велико много премудрый святоблаженный отче...»²²⁰ – «... и ни единого сумнения въ совѣстныхъ нашихъ въ семь постраждемъ къ вашей всеинасвятѣйшой великомилостивой святости. [О отче пречестныи]»²²¹.

17. *Conclusio*

«[О отче пречестныи.] Но о семь о всемъ слава уже буде во вишнихъ Богу...»²²² – «...во безконечныя и неисчетныя превѣчныя вѣки аминь»²²³.

18. *Terminatio*

«Будиже к тому благословеніе на насъ тобою...»²²⁴ – «...и спасеніе твое даждь намъ отнынѣ и до вѣка, паки трикратный аминь»²²⁵.

19. *Laudatio*

«Честь святѣй Тройцы яко да въ всѣмъ славиться три едино превѣчный Богъ»²²⁶.

20. *Datum*

«Писано у Вилни...»²²⁷ – «... Индикта ѿ»²²⁸.

²¹⁸ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 227–228.

²¹⁹ Там само, с. 228.

²²⁰ Там само.

²²¹ Там само, с. 229. Закінчення цієї частини непевне, бо з контексту неясно, чи слова «О отче пречестныи» завершують цю частину, чи відкривають наступну.

²²² *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 229–230.

²²³ Там само, с. 231.

²²⁴ Там само.

²²⁵ Там само.

²²⁶ Там само.

²²⁷ Там само.

²²⁸ Там само.

Розділ 4

РЕКОНСТРУКЦІЯ ТЕКСТУ АРХЕТИПУ «ПОСЛАННЯ МИСАЇЛА»

1. Вступні зауваги

Під час реконструкції архетипу «*Послання*» головна увага приділяється відновленню логічного та послідовного (як з богословського, так і з синтаксичного погляду) тексту. При цьому в примітках фіксуються помічені різночитання, навіть якщо вони нелогічні чи явно помилкові. У примітках посилення на сторінку певного видання вказується лише тоді, коли згадане місце подане вже на іншій сторінці, ніж та, котра була зазначена для цього джерела останньою. Для маркування зроблених емендацій та кон'єктур використовуються квадратні дужки [...], в яких і наводиться текст правки, при цьому в примітці подається необхідне обґрунтування. Частини тексту, наявні в одному зі списків, але відсутні в іншому, квадратними дужками не відмежовуються, а лише супроводжуються відповідними посиланнями. Аби позначити частини, видалені з критичного тексту (їх слід уважати наслідком помилки переписувача, і в архетипі їх не було), також уживаються квадратні дужки, які заповнені тільки трикрапкою, а сам опущений текст можна знайти у примітці, як і пояснення причин його пропущення. Те саме стосується частин тексту, які через помилку опинилися не на своєму місці: увесь повернутий на своє первісне місце текст подається у квадратних дужках, а на тому місці, звідки його забрано, залишено квадратні дужки з крикрапкою. Ті лакуни, заповнити котрі через брак джерел вдається хіба що гіпотетично, виділені з обидвох боків хрестиками (т. зв. *cruх desperationis* або *cruх critica*), між якими внесено пропонований імовірний фрагмент: †...†.

Свідчення варіанта «*Послання Мисаїла*», виданого о. Петрушевичем, бралось до уваги тоді, коли йшлося про лексично-синтаксичне наповнення тексту, зокрема при внесенні емендацій та кон'єктур. Що ж до написання різних літер для позначення однакового звука, то його свідчення видавалося надто непевним, щоб на нього покладатися, оскільки цей варіант постав

на основі рукописних копій з першодруку, тож у цьому питанні надто вже залежав від волі та смаку переписувачів.

Відтворюючи числа, ми надавали перевагу буквеній або змішаній формі (тобто коли одна літера позначала число, а інші додавалися як флексія слова для визначення відмінка числівника), якщо вона існувала в якомусь із рукописів.

Що стосується різних букв на позначення звука «у», то з огляду на те, що різниці між вимовою різних уків (принаймні сьогодні) немає і зміна уків не зумовлює зміни граматичних форм, то дотримуватимемося тут правила, за яким ук-диграф ставиться на початку слова, а в решті випадків використовується ук-гамаподібний. Юс великий, через його наявність лише у Смоленському списку, вживатися в критичному тексті не буде. Подібно вирішена й проблема різноманітних літер на передавання звука «йа»: оскільки відмінність між ними суто графічна, юс йотований застосуватиметься на початку слів, а юс малий – у всіх інших ситуаціях (із застереженням для багатозначного слова «языкъ»). Використання ж літери «аз» на позначення звука «йа» відповідно до тенденцій II ПСлВ уже було описано під час аналізу мови послання, воно буде відображене в критичному тексті відповідно до свідчення списків.

У разі плутання «ѣ» та «е» слова з цими буквами виправлялися на підставі доступних нам текстів (якщо літера «ѣ» вжита в певному слові хоча б в одному із рукописів). Не уніфікувалися вони тоді, коли таке плутання (в межах тієї самої лексеми) спостерігалось щонайменше у двох неспоріднених між собою списках (Кревському і Синодальному чи Кревському і Смоленському, або Кревському списку і «Посланні до Макарія»). Це правило діяло і стосовно слів із коренем «свят», які у Кревському списку часто бачимо з «е» («свет»): позаяк і в оригіналі пам'ятки із Крева в них, очевидно, були скорочення, то скорочені форми цих лексем, наявні в Смоленському чи Синодальному збірниках, розшифровуватимуться поновно, відповідно до нинішнього узусу – через «я», бо написання через «е» з'явилося, вочевидь, зусиллями першовидавця грамоти. Виняток становитимуть знову-таки слова з цим коренем, поданим через «е», якщо такий варіант виявлено принаймні у двох неспоріднених списках. Те саме правило застосовано і для лексем із коренем «свѣт» («свет»). Ці поновні розкривання титлів і скорочень не коментуються у примітках, щоб іще більше не перевантажувати й без того критичний апарат.

Стосовно дієслова «есть», яке в українській редакції церковнослов'янської мови має на кінці твердий знак¹, як неодноразово зауважуємо в Потієвому кириличному виданні, то в реконструкції архетипу воно фігуруватиме

¹ Див.: Д. Лихачев. *Поэтика древнерусской литературы*, с. 161.

з м'яким знаком, оскільки в існуючих нині списках «*Послання Мисаїла*» жодних слідів побутування твердого знака в таких дієсловах знайти не вдалося. Звісно, проблема ускладнюється тим, що «єсть» переважно писалося в скороченні – «ес». Однак усюди, де воно наведене повністю (один раз у Синодальному² і 10 разів у Смоленському списку³), на кінці поставлено м'який знак. Аналогічно і в ситуації зі спорідненим з цією лексемою дієсловом «нѣсть» («несть»)⁴. Тому не маємо достатньо підстав припускати, що в архетипі «*Послання Мисаїла*» в кінці слова «єсть» (чи «нѣсть») був твердий знак, – це радше наслідок розкриття Іпатієм (Потієм) відповідних скорочень.

У зв'язку з тим, що в публікаціях *Архив ЮЗР* та *МУН* бракує розрізнення окремих букв на позначення звука «о», відтворюватимемо написання в обох збережених списках грамоти, надаючи перевагу старшому та повнішому з них – Смоленському.

Літера «й» не вживається, адже в найдавнішому з доступних сучасному дослідникові Смоленському списку, як і в Синодальному фрагменті, чіткого розмежування «и» та «й» немає. Не було його, швидше за все, і в архетипі послання, що підтверджується, зокрема, типовою помилкою, коли сполучник «и» додався до попереднього слова (переважно прикметника) як його закінчення «й».

Під час застосування викладених щойно правил передачі тотожних звуків різними буквами, а також виправлення плутанини різних літер, варіанти графічної репрезентації того самого слова в критичному тексті фіксувалися тільки тоді, коли вони хоча б гіпотетично окреслювали відмінну синтаксичну структуру. Проте, наголосимо це повторно, зміни способу написання слів ніколи не були довільними – вони завжди обумовлювалися наявністю певної літери принаймні в одному з рукописів «*Послання Мисаїла*» чи в «*Посланні до Макарія*».

До слів, які закінчуються на приголосну, в кінці додавався твердий чи м'який знак, але лише в тому разі, якщо так було бодай в одній із копій. Якщо ж у всіх аналізованих текстах відповідне слово після кінцевої приголосної не має ані «ь», ані «ъ», то їх не додаємо, оскільки, мабуть, і в Кревському списку, як це є здебільшого в Смоленському, така кінцева приголосна була надрядковою. Позаяк завдання цієї праці – відтворити насамперед первісний текст «*Послання Мисаїла*» в його логічно-семантичній послідовності, а не графічне представлення певних слів у архетипі листа

² ГИМ, Синод–700, л. 305 (виправлено з помилкового «еси»).

³ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 230, 231 об., 235 об. (двічі), 240, 243, 245 об., 250, 251, 255.

⁴ ГИМ, Синод–700, л. 306 об.; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 233.

(з усіма скороченнями, винесеннями літер і т. д.), ці кінцеві приголосні над рядком виноситися не будуть, як не будуть також скорочуватися іменники, які стосуються Бога («Господь», «Троица» та ін.), – їх, згідно з теперішнім правописом, подаємо повністю. У цьому питанні наслідуємо Іпатія (Потія), котрий, як можна судити з виданого ним тексту, мав на меті репрезентувати пристосований до потреб читача текст грамоти, де всі слова написані роздільно, титла розкрито, а винесені букви повернуто в рядок. Єдиною винесеною літерою, яку тут збережено, є «т» над омегою: «ѡ».

Подвоєння «н» у суфіксі прикметників, дієприкметників та прислівників найчастіше спостерігаємо в рукописі з Крева, хоча трапляються в ньому й варіанти з одним «н». Натомість аналіз списків і редакцій московської лінії показав, що «н» завше подвійна тільки у словах із основами «священ-», «стран-», «(из)бран-», «(неиз)речен-», «истин-» (в останньому випадку «нн» виявлено навіть в іменнику, причому подекуди навіть у Кревському списку), тож і в критичному тексті в лексемах із цими основами таке подвоєння в суфіксі зберігаємо. Хоча Синодальний кодекс і Макаріївська редакція подвоюють «н» також у словах із основою «блажен-», однак порівняння з тогочасними Євангеліями й Апостолами доводить радше протилежне: так, у рукописі 66 (Євангеліє), арк. 21 вони пишуться з одним «н», як і в рукописі 80 (88) (Апостол) на арк. 34 (попри те, що в іншому Апостолі, Рук. № 79 (87), на відповідному місці (арк. 51 зв.) «н» подвоєне). У Макаріївській редакції «нн» незмінно вживається також у лексемах із основами «божествен-» і «совершен-». Як висновуємо з цього короткого дослідження, кількість подвійних «н» зростає в пізніших пам'ятках: чим ближчий до нашого часу рукопис, тим більше в ньому випадків такого подвоєння у суфіксах прикметників, дієприкметників та прислівників. Крім перелічених п'яти основ, у яких «н», вірогідно, було подвійним уже в архетипі послання, віднайдено ще кілька слів, котрі в усіх списках московської лінії мають «нн»: «живонаписанно», «иноплеменная», «съ(о)зданным», «неприкосновенна(я)» та «неисъказаннѣ(о)» (два останні побутують лише у Смоленському збірнику та Макаріївській редакції, бо Синодальний фрагмент закінчується раніше). До названих іще потрібно додати «многочѣнный», «данныя» та «безчисленно» у Смоленському та Кревському списках (інші рукописи не містять відповідних частин тексту послання). У всіх цих словах «н» подвоюватиметься й у критичному виданні. У решті ж випадків ця літера в суфіксах прикметників, дієприкметників та прислівників залишиться одинарною.

Що стосується паєрика, то його використовуємо переважно тоді, коли в обох списках з московської лінії на тому ж місці наявний паєрик, особливо якщо йому відповідає «ъ» чи «ь» у Кревському. Також використання паєрика можливе й тоді, коли один зі списків московської лінії має паєрика,

якому відповідає у Кревському «ъ» чи «ь», оскільки приймаємо, що при виданні останнього паєрики могли бути замінені на відповідні знаки.

Особливу увагу звернено також на пунктуацію. Йдеться передовсім про відмінну від сучасної роль розділових знаків у давньоруському письмі. Адже, згідно з висновками Б. Осипова, основою давньої пунктуації було не властиве для сьогоднішніх правил конструктивне членування, а т. зв. актуальне членування, з опорою на комунікативно-синтаксичну структуру⁵. Тому розділові знаки в опублікованому Потієм Кревському списку нерідко не збігаються із сучасними (що вже призводило до хибного розуміння та тлумачення змісту грамоти⁶). Б. Осипов, скоригувавши результати попередніх студій С. Абакумова⁷, дійшов думки, що «і в проаналізованій пам'ятці (Остромировому Євангелії. – Н. З.), і в інших текстах руської давнини та середньовіччя явно проглядається норма, яка в сучасних термінах формулювалася би так: усередині мінімальної синтагми розділовий знак ставити не можна, а на кінці її – можна (але саме **можна**, а не **треба**)»⁸. З огляду на це, не тільки місце (відповідно до відмінного значення), але й кількість розділових знаків у критичному тексті буде мінімально можливо: їх проставлятимемо за умови, що у двох (навіть споріднених) рукописах (Смоленському та Синодальному) наявний відповідний розділовий знак. Якщо ж він відстежується лише в якомусь одному зі списків, то в нашому виданні він відтворюватися не буде (пунктуацію Смоленського та Синодального кодексів окремо відображено в їхніх текстах, які додаються в кінці монографії, а пунктуацію Кревського – в едиції С. Голубева в межах *Архив ЮЗР*). Проведене дослідження спонукає припустити, що Іпатій (Потій), готуючи до друку пам'ятку з Крева, передав і її пунктуацію. Від цього, з одного боку, відштовхуватимемося, а з іншого боку, намагатимемося таку тезу верифікувати, порівнюючи системи розділових знаків обох споріднених списків «*Послання Мисаїла*» із запропонованою в перевиданні грамоти в *Архив ЮЗР*. На те, що в останньому продубльовано пунктуацію з 1605 р., вказує, зокрема, численність пунктуаційних збігів у ньому та в римських рукописах, скопійованих з першодруку Потія, а також у публікації А. Петрушевича (в ній розділових знаків менше, ніж в *Архив ЮЗР*, проте майже всі вони мають свої відповідники і в С. Голубева).

⁵ Б. Осипов. *Судьбы русского письма: История русской графики, орфографии и пунктуации*. Москва; Омск 2010, с. 228.

⁶ Див.: Н. Заторський. Українські переклади «Послання Мисаїла» // *Гілея: Наук. вісник* 127 (№ 12) (2017) 16.

⁷ С. Абакумов. Вопросы пунктуации в трудах русских книжников XV–XVIII вв. // *Ученые записки Московского областного педагогического института. Труды кафедры русского языка* XII (1) 1948, 3–31.

⁸ Б. Осипов. *Судьбы русского письма*, с. 233 (виділення півжирним шрифтом автора).

Вивчаючи розділові знаки, типові для XV ст., Б. Осипов зауважив, що «під другим південнослов'янським впливом графічний арсенал руської пунктуації значно збагатився: крім крапки для членування рядка, починають використовуватися кома, крапка з комою, регулярнішим стає використання двокрапки. Почали також розрізняти крапки різного виду: срока – крапка посередині рядка (як уже мовилося, найбільш уживаний і зазвичай єдиний знак у попередню добу), і власне крапка, яка ставилася внизу, при цьому крапки могли бути різного розміру й кольору. Але збагачення графічне не відразу стало збагаченням власне пунктуаційним. Засвоївши зовнішню відмінність між крапкою та комою, „нижньою” крапкою і срокою і т. п., руські писці часом не знають, що з цією відмінністю робити. Не тільки в XIV–XV, але й у XVI–XVII ст. можна наштовхнутися на пам'ятки, де функціонально крапка й кома не протиставлені, хоча, з іншого боку, вже наприкінці XIV ст. трапляються рукописи з доволі чітким протиставленням різних знаків не тільки за малюнком, але й за призначенням»⁹. На підставі такого спостереження науковця, у критичному тексті було вирішено надавати перевагу саме сроці, оскільки за своєю функцією вона часто ідентична то «нижній крапці», то комі, тим паче, що в аналізованих рукописах чіткого функціонального розрізнення між ними немає. Бо хоча в Кревському та Синодальному списках уживаються і коми, і крапки, у хронологічно більш ранньому Смоленському знаходимо переважно крапку, натомість коми поставлено лише кілька разів, як і двокрапку. Окрім крапки, в обох споріднених списках побутує також знак «: · ~», який, судячи з його вживання (найбільше в Смоленському кодексі), ставиться як у кінці речення, так і в кінці синтагми. Отож, крім сроки та нижньої крапки, буде використано також типовий для Смоленського й Синодального збірників знак «: · ~», застосування котрого обмежиться, однак, кінцем речення (насамперед там, де йому відповідає крапка у Кревському списку і де цим реченням завершується певний розділ).

Незважаючи на те, що «пробіл як специфічний сигнал словесної межі з'являється в руських рукописах з початку XVI ст., первісно в документах, написаних на територіях, підвладних Польщі»¹⁰, всі слова в критичному тексті подано окремо. Дотримуючись характерної для обох наявних на сьогодні списків, Смоленського й Синодального, тенденції здебільшого виділяти розділові знаки пробілами, у цьому виданні (як і в наведених наприкінці текстів зі Смоленського й Синодального кодексів) усі пунктуаційні графеми відокремлюватимуться пробілом з обох боків. Власні назви, а також слова «Бог», «Господь» писатимемо з великої літери.

⁹ Б. Осипов. *Судьбы русского письма*, с. 240.

¹⁰ Там само, с. 260.

Як бачимо, реконструйований архетип «*Послання Мисаїла*» є текстом синтетичним, який у багатьох випадках відображає певні рішення та переконання дослідника, завданням котрого було відновити максимально наближений до оригіналу й водночас логічний, послідовний у своєму викладі документ, що, ймовірно, був відісланий до папи Сикста IV. Тому це критичне видання призначене перш за все для літературознавців, істориків і богословів та лише частково для лінгвістів.

Для розкриття логіки емендацій та кон'єктур у супровідних примітках внизу сторінки за потреби подається відповідне обґрунтування, що дає змогу відразу оцінити виправданість того чи того втручання.

Поділ на речення й абзаци слугує насамперед для кращого розуміння тексту, тому інколи відрізняється від застосованого в едіціях, які відтворюють першодрук Кревського списку. Розбиваючи текст на речення й абзаци, ми намагалися уникнути суб'єктивності, опираючись не тільки на внутрішню логіку викладу змісту, але й на вже виконану в списках розбивку, в т. ч. за допомогою знаків пунктуації, а також тих семантичних і синтаксичних конструкцій, з котрих можна розпізнати кінець чи початок певної частини. Мовиться, зокрема, про властиві для завершення фраз у літургійному слововжитку вирази «въ вѣки», «до вѣка», «аминь», які маркують закінчення, та урочисті звертання до папи (як-от «Вселенській пастырю», «о всепренаисвятѣиши отче») і звороти на кшталт «сеґо ради», котрими зазвичай починається нова думка й нове речення. До зовнішніх формальних ознак, свідчення яких впливали на поділ тексту, належить і написання в Смоленському збірнику деяких літер більшим шрифтом та/або виділення їх циноброю, що відображає, вочевидь, графіку його протографа та, як можна припустити, якоюсь мірою й архетипу. Хоча це не може бути єдиною підставою, оскільки подекуди більшими буквами та/або червоною циноброю наведено початок цитати чи й просто початок певного слова всередині речення. Враховувалося і використання графеми «: · ~», яка дуже часто вживається у Смоленському, а також іноді в Синодальному кодексі для маркування кінця синтагми, котрий нерідко є одночасно кінцем речення чи навіть абзаци (хоч і тут трапляються випадки, коли цей знак розриває думку, містячись усередині речення і позначаючи межу мінімальної синтагми).

Задля наочнішої візуалізації структури грамоти, введено нумерацію розділів та підрозділів послання, що полегшить у подальшому його цитування. Кожен початок нового розділу пронумеровано латинськими цифрами у квадратних дужках. Якщо котрусь із частин тексту вдається поділити на декілька підрозділів (як-от в *intitulatio*, де є цілий ряд підписантів з їхніми титулами й описами, кожного з яких доцільно виділити в окремий підпункт), то такі підрозділи нумеруються арабськими цифрами, взятими рівно ж у квадратні дужки.

2. Критичний текст «Послання Мисаїла»

[I]¹¹ [Блажиномъ Сикретъ] пачѣ сватыхъ вселенскїа церкви апостольскїа · паствыю паствыремъ]¹²

[II]¹³ [1]¹⁴ Пречистныи въ Бозѣ ѿцы¹⁵ ѡсвѣщенныи єпископъ смоленскїи · Шн-санлъ · выданыи ѡлектъ на митрополїю · кїевского православнога¹⁶ престола ѿ вса Росїи¹⁷ : · ~

[II] [2]¹⁸ Чистныи въ законѣ ѿцы¹⁹ Полн · архимандритъ славныа лавры печерскїа въ Киевѣ въ ѡбители сватыхъ богоносныхъ ѿцы Антонїа ѿ Феодосїа : · ~

[II] [3]²⁰ Достойныи въ благочестїи сїающїи чистныи²¹ ѿцы Макарьи · архимандритъ вилнискїи ѡбители сватыхъ жывоначалныа Троица : · ~

¹¹ Підставою для виділення цієї частини в окремий розділ є її роль у структурі епістоли – це *Inscriptio*.

¹² *Inscriptio* додане за польським перекладом Іпатія (Потія): *Poselstwo do Papieza Rzymskiego Sixta IV*, k. 9.

¹³ Підставою для виділення цієї частини в окремий розділ слугує її роль у структурі епістоли – це *Intitulatio*. Далі окремою позицією подаємо кожного з підписантів послання, оскільки вони, з одного боку, є елементами того ж *Intitulatio*, а з іншого – виступають автономними структурними одиницями.

¹⁴ Виділено як підрозділ також через зовнішнє оформлення цієї частини у Смол: так у тому збірнику відкривається «Послання Мисаїла», а документ, який йому передував, відмежовано знаком «: · ~». Таким самим знаком цей підрозділ відокремлюється від наступного. Крім того, перша літера слова «Преч(е)стныи» написана червоною циноброю більшим шрифтом.

¹⁵ З огляду на невизначеність щодо вживання різних літер «о» у слові «отец» у Крев, подаватимемо це слово відповідно до способу його написання у Смол.

¹⁶ Це слово у Крев відсутнє. Додано за Смол (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 224 об.).

¹⁷ У Смол – «Руси». Як було в архетипі, невідомо, бо в посланні трапляються прикметники з обома коренями – «рус» і «рос». Обрано варіант Крев, позаяк цей список краще зберіг первісний текст.

¹⁸ Виділено як підрозділ також через зовнішнє оформлення цієї частини у Смол: від попереднього та наступного імені у переліку підписантів її відмежовує знак «: · ~», а перша літера слова «Ч(е)стныи» написана більшим шрифтом червоною циноброю.

¹⁹ Це слово у Смол відсутнє. Додано за Крев (*МУН*, т. 9–10, с. 7).

²⁰ Виділено як підрозділ також через зовнішнє оформлення цієї частини у Смол: від попереднього та наступного імені у переліку підписантів її відмежовує знак «: · ~», а перша літера слова «Достойныи» написана більшим шрифтом червоною циноброю.

²¹ У Смол прикметники переважно без кінцевого «и» (достойны, сияющї, честень), але не всюди. Вважаючи таке написання помилковим, наводимо ці слова за Крев. У Смол – «Макареи»; у Петр та римських списках з першодруку – «Макарии» (або «Макарии»). Тут подано за Крев.

²² Виділено як підрозділ також через зовнішнє оформлення цієї частини у Смол: від попереднього та наступного імені у переліку підписантів її відділяє знак «: · ~», а перша

[Ш] [4]²² Великославное княжа · існрожденны²³ Шиханла²⁴ · братъ по плоти пре-
свѣтлаго Корола польского [...] Казимира [княза]²⁵ литовского и руского пана²⁶ : · ~

[Ш] [5]²⁷ Благовѣрныи князь Оѳодоръ зъ Бѣлоє братъ въ крови великого
княза литовского²⁸ Андрѣа : · ~

[Ш] [6]²⁹ Благовѣрныи князь Дмитре³⁰ Ваземскіи сынъ княза Константина³¹
зъ Бѣлоє Руси : · ~

[Ш] [7]³² Благородныи и великонарочитыи³³ въ полатѣ · Юли Ходкевичъ³⁴ на-
местникъ витевскіи · и маршалокъ³⁵ земли великого князства литовского въ консках
германъ найвышчшии : · ~

літера слова «Великославное» (у Смол з помилкою – «Великогославное») написана більшим шрифтом червоною циноброю (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 225).

²³ У Крев – «ясно врожденный»: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 199. Тут подано за Смол (де з помилкою написане попереднє слово – «княжда»).

²⁴ У Смол – «Мисаил». Правильний варіант імені подано за Крев.

²⁵ Це слово, вочевидь, має бути не перед «Казимира» (як у всіх наявних списках), а перед «литовського», що точно відтворює офіційний титул Казимира Ягеллончика. Бо інакше воно розриває синтаксис: сполучник «и» між словами «литовського» та «руського» тоді стає невиправданим, адже цей правитель іменувався не «литовським паном» (як виходить), а «[великим] князем литовським» і «паном Русі» («руським паном»). Після відновлення синтаксично правильної послідовності однорідних членів речення кожному іменнику-номінації відповідатиме певний прикметник: «король польський», «князь литовський», «руський пан», що коректно і з фактологічного боку, оскільки офіційний титул Казимира Ягеллончика: «król Polski [...], wielki książę Litwy, pan i dziedzic Rusi».

²⁶ Зворот «литовського и руского пана», відсутній у Смол, додано за Крев. Наявний після слова «Казимира» в Смол розділовий знак відтворено після заповнення лакуни.

²⁷ Виділено як підрозділ також через зовнішнє оформлення цієї частини у Смол: від попереднього та наступного імені у переліку підписантів її відділяє знак «: · ~», а перша літера слова «Бл̄говѣрныи» написана більшим шрифтом червоною циноброю.

²⁸ Це слово у Крев відсутнє. Додано за Смол.

²⁹ Виділено як підрозділ також через зовнішнє оформлення цієї частини у Смол: від попереднього та наступного імені у переліку підписантів її відділяє знак «: · ~», а цілий цей фрагмент, від першого й до останнього слова, написаний червоною циноброю.

³⁰ Так за Смол, що відповідає ознакам II ПСЛВ (тоді кличний відмінок використовувався замість називного). У Крев – «Дмитръ».

³¹ У Крев – «Константиновъ», що є порушенням синтаксису. Подано за Смол.

³² Виділено як підрозділ також через зовнішнє оформлення цієї частини у Смол: від попереднього та наступного імені у переліку підписантів її відділяє знак «: · ~», а перша літера слова «Бл̄городныи» написана більшим шрифтом червоною циноброю.

³³ У Смол – «великий нарочитый».

³⁴ В *Архив ЮЗР* – «Ходкевичъ», однак МУН і Петр (йдучи за обома повними римськими списками) подають «Ходкевичъ»: *Соборное послание русского духовенства и митрян*, с. 27. Так само («ходкевич») і в Смол.

³⁵ У Смол – «маршалко».

- [Ш] [8]³⁶ Благородныи братѣ ѿго панѣ Павель намѣстникъ³⁷ Каменскій³⁸ : · ~
 [Ш] [9]³⁹ Благородныи панѣ Евстафій Василевичъ с Полоцка · прѣболшын в бол-
 рѣх : · ~
 [Ш] [10]⁴⁰ Благородныи панѣ Романъ с Кієва · староста пѣтивльскій⁴¹ : · ~
 [Ш] [11]⁴² Благородныи братѣ ѿго панѣ Іоан с Кієва стронитель градскій троцкыа⁴³
 власти · ѿ поголъ мирныи къ поганом ѿ стверженіи мира христїанскїх сыновѣ : · ~
 [Ш] [12]⁴⁴ Благоразумныи въ законѣ Божїемъ · панѣ Якубъ навышшїи писарѣ
 великого князѣства литовского⁴⁵ · ѿ канцарѣ вилнєскии послужывыи въ посланїи
 семъ⁴⁶ : · ~
 [Ш] [13]⁴⁷ [Благородныи мѣжъ · панѣ Солтанъ Александръ · великославныи
 рыцарѣ⁴⁸ Божїа Гробѣ · ѿ оушчпанскїи · златаго стѣрѣхъ носытель⁴⁹ · подскарбїи ве-
 ликославнаго⁵⁰ дворѣ прѣвѣталаго корола Владимїра⁵¹ : · ~]

³⁶ Виділено як підрозділ також через зовнішнє оформлення цієї частини у Смол: від попереднього та наступного імені у переліку підписантів її відділяє знак «: · ~», а цілий цей фрагмент, включно з кінцевим знаком «: · ~», написаний червоною циноброю.

³⁷ Це слово відсутнє в *Архив ЮЗР*, проте наявне як у ватиканських списках (і також у Петр і *МУН*), так і в Смол (пор.: BAV, Vat. slav. 12, p. 24 v.; Borg. illir. 16, p. 34 (36)).

³⁸ У Смол – «Каменский».

³⁹ Виділено як підрозділ також через зовнішнє оформлення цієї частини у Смол: від попереднього та наступного імені у переліку підписантів її відділяє знак «: · ~», а перша літера слова «Бл̄городныи» написана більшим шрифтом червоною циноброю.

⁴⁰ Виділено як підрозділ також через зовнішнє оформлення цієї частини у Смол: від попереднього та наступного імені у переліку підписантів її відділяє знак «: · ~», а перша літера слова «Бл̄городныи» написана більшим шрифтом червоною циноброю.

⁴¹ У BAV, Borg. illir. 16 – «пустинский» (p. 34 (36) v.).

⁴² Виділено як підрозділ також через зовнішнє оформлення цієї частини у Смол: від попереднього та наступного імені у переліку підписантів її відділяє знак «: · ~», а перша літера слова «Бл̄горазумныи» написана більшим шрифтом червоною циноброю.

⁴³ У Крев – «троецкое». Тут подано за Смол.

⁴⁴ Виділено як підрозділ також через зовнішнє оформлення цієї частини у Смол: від попереднього та наступного імені у переліку підписантів її відділяє знак «: · ~», а перша літера слова «Бл̄городныи» написана більшим шрифтом червоною циноброю.

⁴⁵ У Смол порядок слів інший: «кн̄зѣства великаг литовского» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 225–225 об.).

⁴⁶ Зворот «послужывыи въ посланїи семъ», відсутній у Смол, додано за Крев. Наявний у кінці підпису вельможі в Смол розділовий знак відтворено після заповнення лакуни.

⁴⁷ Хоча в обидвох повних списках ім'я Олександра Солтана вказується на передостанньому місці, в архетипі воно, поза всяким сумнівом, було відразу після писаря Якуба. Виділено як підрозділ також через зовнішнє оформлення цієї частини у Смол: від попереднього та наступного імені у переліку підписантів її відділяє знак «: · ~», а перша літера слова «Бл̄городныи» написана більшим шрифтом червоною циноброю.

⁴⁸ Так в *Архив ЮЗР* і *МУН*, а також у Vat. slav. 12 (p. 25). У Петр – «рыцарѣ» (*Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 29). У Смол, як і в *Архив ЮЗР*, з «е», однак через «т»: «великий и славный рытерѣ».

[Ш] [14]⁵² **Благородный панъ Миханлъ Александровичъ зъ Загорова**⁵³ · честный в боарѣхъ Земли воыныскоѣ : · ~

[Ш] [15]⁵⁴ **Благородный братъ ѣго панъ Андрѣи**⁵⁵ ꙗ Попорѣи сынъ пана Алек- сандра подкарѣиго : · ~

[...]⁵⁶

[Ш] [16]⁵⁷ **Благочестный**⁵⁸ свѣтъ[х]⁵⁹ кожитвѣныхъ писаніи книголовецъ · кнрѣ Полн братъ ѣхъ ѡнѣишій⁶⁰ · выбраны нынѣ подкарѣенимъ⁶¹ навѣшшимъ⁶² земскимъ ве- ликого князѣтѣа литовского · послѣживыи вѣрнѣ дѣхомъ въ посланіи семъ⁶³ : · ~

⁴⁹ У Смол – «страха носит».

⁵⁰ У Смол – «великаго славнаго».

⁵¹ Так у Смол, а також у Петр, слідом за BAV, Borg. illir. 16 (р. 34 (36)). Натомість в *Архив ЮЗР і МУН*, як і через «е» – «Казимѣра» у Vat. slav. 12 (р. 25). Оскільки раніше (поряд з іменем кн. Михайла, брата короля) всюди було через «и» («Казимира»), надаємо перевагу саме такому написанню цього імені.

⁵² Виділено як підрозділ також через зовнішнє оформлення цієї частини у Смол: від попереднього та наступного імені у переліку підписантів її відділяє знак «: · ~», а перша літера слова «Бл̄городный» написана більшим шрифтом червоною циноброю.

⁵³ У Смол замість «зъ Загорова» наведено «зо Загерова», а після «честный» ще раз вставлено слово «пан»: «честны пан въ боарехъ». Уважаємо це повторне «пан» помилкою, позаяк раніше, в описі Євстафія Василевича, в обидвох списках в аналогічній формулі такого дубляжу не було.

⁵⁴ Виділено як підрозділ також через зовнішнє оформлення цієї частини у Смол: від попереднього та наступного імені у переліку підписантів її відділяє знак «: · ~», а цілий фрагмент, включно з кінцевим знаком «: · ~», повтореним кілька разів, написаний червоною циноброю.

⁵⁵ Подано через «ѣ» згідно зі Смол, оскільки перед цим у тексті обидвох повних списків є однозгідне «Андрѣя» (в описі кн. Теодора з Білої, брата великого князя Андрія).

⁵⁶ Сюди при переписуванні з оригіналу було помилково перенесено ім'я Олександра Солтана.

⁵⁷ Виділено як підрозділ також через зовнішнє оформлення цієї частини у Смол: від попереднього імені у переліку підписантів та наступного елемента епістоли її відділяє знак «: · ~», а перша літера слова «Бл̄гочстныи» написана червоною циноброю.

⁵⁸ В *Архив ЮЗР* – «Благочестый», що, певно, є помилкою при передруці. Пор.: у Петр (відповідно до Vat. slav. 12) – «Благочестыйный», у Смол – «Бл̄гочстный».

⁵⁹ У Крев – «свѣтлый». Однак таке означення не застосовується до жодного з підписантів, тому надаємо перевагу варіанту Смол: «сты», вносячи як кон'єктуру кінцеву «х» у лексемі «святых», оскільки вважаємо це частиною опису «писаній» – «святых божественныхъ». Вочевидь, літера «х» у слові «святыхъ» була винесена над рядком і на одному з етапів переписування у традиції Смол втратилася, тоді як у Крев вона залишилася у слові «божественныхъ». У Крев прикметник «свѣтлый» стосується «кирь Иоана», а після нього бачимо ще «въ», якого у Смол нема: «Благочестный свѣтлый въ божественныхъ писаніи книголюбѣцъ». Найімовірніше, зміна закінчення в означенні «свѣтлый» з «х» на «й» є наслідком регресивної дистантної асиміляції, а прийменник «в» дано пізніше, щоб виправити синтаксис. Пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 200.

⁶⁰ У Смол – «юнший».

[Ш]⁶⁴ [1]⁶⁵ **Всѣхъ свѣтлыхъ свѣтото**⁶⁶, великого⁶⁷ Бога произволеніемъ⁶⁸ · дмшѣще
 ѿнъ ѿпистолиѣ поглахомъ ваши свѣтотти⁶⁹ : · ~
 [Ш] [2]⁷⁰ **Вселенскомъ** папе · великомъ голницѣ · всемирномъ свѣтлникѣ, црков-
 номъ свѣтѣ · всевѣтотомъ ѿ всенасвѣтчишомъ⁷¹ · ѿцѣ ѿцемъ · ѿ всеначалнчишомъ

⁶¹ Подано «подскарбиимъ» згідно зі Смол, у Крев – «подскарбимъ» (МУН, т. 9–10, с. 8).

⁶² Подано «навышшимъ» згідно зі Смол (у Крев «найвышшимъ»), бо перед цим стосовно писаря Якуба в обох списках було однозгідно без «й» – «навышшій».

⁶³ Так за Крев, у Смол з помилкою: «пістоли сей».

⁶⁴ Тут починається наступна частина епістоли – *Salutatio*, яку виділяємо в самостійний розділ.

⁶⁵ Підставою для виділення цього невеликого речення в окремий підрозділ слугує його оформлення у Смол: там ця частина майже повністю написана більшим шрифтом червоною циноброю та відмежована від наступного тексту знаком «: · ~».

⁶⁶ На початку послання у Крев є повтор, що з'явився, мабуть, унаслідок помилки: «Все во святыхъ и всесвятого». У Мак тут лише «Всеѣтго». Проте й варіант «Все-святыхъ святого», який пропонують Смол та Синод, не переконливий з богословського погляду. Найвірогідніше, первісно було «Всехъ святыхъ святого», на користь чого свідчить латинський текст Йос: «*omnium sanctorum sancti*» – «всехъ святыхъ святого» (*Vetera monumenta*, с. 267). Напевно, літери «х» у цьому звороті були надрядковими й під час переписування у традиції Смол та Синод втрапилися, відтак написані в ряд слова «всестыѣтото» помилково об'єднали в одне чи «виправили», в результаті чого й виникло «всесвятого». Своєю чергою, варіант Крев є наслідком помилки подвоєння: «всестыѣтото» – «всестыѣтото» – «всестыѣтото». Відновлюючи первісну версію, виходячи зі свідчення Йос, а також з порівняння читань у наявних списках, зауважимо водночас, що цей зворот не є парафразою на Пс. 67 (68), 36: «дивень бѣ въ стѣхъ своихъ» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 3 (2006), л. 88 об.), хоча можна було б припустити, що перша літера «в» у «Всехъ святыхъ святого» злилася з наступною, що й дало варіант «Всехъ святыхъ святого». Однак цьому суперечить, знову-таки, латинський переклад, оскільки тоді замість ужитого там родового відмінка («*omnium sanctorum*») мав би бути давальний («*omnibus sanctis*»), як і в латинському тексті згаданого псалма «*Mirabilis Deus in sanctis suis*».

⁶⁷ Це слово відсутнє в Смол, однак наявне в усіх інших джерелах, включно з Мак і Йос.

⁶⁸ Після слова «произволеніемъ» у Мак долучено вступне славослов'я з грамоти короля Казимира IV Ягеллончика митрополитові Йоні, в яке додані імена осіб Пресв. Трійці: «всяко дѣло бѣго и всякъ дар свершенъ свыше сходит от бжѣственнаго промысла во имя стѣе и живоначалныя и неразделимыя трѣцы отца яве сѣна и стѣо дѣха» (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 342).

⁶⁹ Так за Крев. У Синод послання починається «Всеѣтыхъ стѣо великаго Бѣа произволеніемъ» (ГИМ, Синод–700, л. 297). У Смол іще коротше (без «великаго»): «Всестыѣтото Бѣа преизволеніемъ» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 225 об.). Використаний у Смол розділовий знак ставимо наприкінці цілого звертання, вже після заповнення лакуни.

⁷⁰ Виділено як підрозділ також через зовнішнє оформлення цієї частини у Смол: від попередньої вона відокремлена знаком «: · ~», а перша літера слова «Вселенскому» написана більшим шрифтом червоною циноброю.

⁷¹ У Мак цей зворот спрощено: «стѣому і всестѣишему», у Йос об'єднано в одне слово: «*sacrosanctissimo*».

пастырю пастыремъ · блажиномъ Сикетъ⁷² · свѣтъмъ великѣиѣа соборънымъ апостолю-
скѣа⁷³ церкви · викариѣ⁷⁴ надостоинѣишомъ въ первыхъ свѣщениыхъ чиноначалѣхъ⁷⁵ ·
свѣтлоилющѣмъ просвѣщеніемъ · невснѣаго разума ѡзарѣнѣа, свѣщѣиноначалѣишѣаго
великаго свѣта, пачѣ ѡснозителныхъ⁷⁶ хрѣдѣиномъ⁷⁷ блистала · ѡмножѣннѣмъ про-
свѣщеніемъ великаго ѡума⁷⁸ · вснѣапросвѣтѣишѣаго · в свѣтѣ чинѣобразно⁷⁹ носѣа ·
ѣдинномъ точнѣа⁸⁰ ѡ ѡрафимовъ, пламѣноблистѣишѣаго⁸¹ свѣтѣовъ, ѣдиноѡмноомъ ·
и всесвѣтломъ ѡрафимѣ · ѡгнемъ божѣиствннѣмъ⁸² разгарѣмъ, и многорачѣишнѣмъ
желаніемъ, вснѣа пламѣмъ ѡ⁸³ божѣиствннѣа любви · и пакн въ⁸⁴ божѣиствннѣа любви · ѡу
прѣстола сѣщи⁸⁵ славы⁸⁶ великаго Бога, трнѣсвѣтѣнѣа ѣмъ прѣносащѣ⁸⁷ ѡ⁸⁸ всѣхъ
и за всѣа · и⁸⁹ ѡ него просвѣщѣишѣа⁹⁰ и ѡсвѣщѣишѣа · въ дѣховннѣа благодѣтѣа ·

⁷² У Смол та Синод із помилкою: «Сикту» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 226; ГИМ, Синод–700, л. 297 об.).

⁷³ Це слово відсутнє в Синод, але наявне в усіх інших списках і редакціях, включно з Мак і Йос.

⁷⁴ У Синод і Смол – «рикарию». У Йос цей зворот звучить відповідніше до богословської термінології (відмінності підкреслено): «ecclesie Potifici maximo, dignissimo Vicario Christi» («церкви первосвященнику, надостоинѣишѣаго викарію Христову»).

⁷⁵ Кінцеву літеру «х» у слові «чиноначалѣхъ» внесено відповідно до свідчення Мак (пор.: РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 342 об.). У всіх інших списках ця буква (найімовірніше, надрядкова), як виглядає, зникла через помилку переписувачів. Проте її вимагає синтаксис і контекст.

⁷⁶ У Смол пропущено «р»: «яснозителныхъ».

⁷⁷ У Синод – «херуови».

⁷⁸ У Мак замість «оума» є «бѣа» («Бога»).

⁷⁹ У Смол – «чинообразъ», у Синод – «чин и образъ», а в Мак – лише «образъ».

⁸⁰ У Смол – «течен».

⁸¹ У Смол – «пламнѣноблистѣишѣаго», у Крев – подібно: «пламѣноблистѣишѣаго» (МУН, т. 9–10, с. 8). У Синод – «пламеннѣноблистѣишѣаго».

⁸² Так за Крев. Хоча всі списки московської лінії (включно з Мак) подають тут «небеснѣмъ» (пор.: РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 343), однак дещо далі в тексті двічі повторюється «божѣиствннѣмъ» стосовно тієї самої дії (горіння божѣиствннѣа любов'ю), тому вважаємо, що й тут правильний саме цей варіант.

⁸³ У Синод «отъ» відсутнє (ГИМ, Синод–700, л. 298).

⁸⁴ У Смол і Мак цього прийменника немає.

⁸⁵ У Смол та Синод – «суща», що, певно, є наслідком дистантної регресивної асиміляції.

⁸⁶ Це слово «славы» у списках московської лінії (Син, Смол і Мак) відсутнє.

⁸⁷ У Крев – «прносащѣ», тоді як у списках московської лінії (включно з Мак) – «прноса», що могло з'явитися через помилку відчитання та втрату надрядкової «щ» у скороченому варіанті «прносащѣ» (хоча форма «прноса» теж відповідає синтаксису та контексту).

⁸⁸ У Мак – «отъ».

⁸⁹ Цього сполучника в Мак бракує.

⁹⁰ У Синод – «прощаемъ».

свершенимъ просвещеніемъ⁹¹ · всевѣтлаго⁹² свѣта . на⁹³ ѡсвѣщеніи дѣшамъ всѣхъ⁹⁴
 привлачаа⁹⁵ желаніемъ любви , ѡже к немѹ в чюдныи ѣго свѣтъ · ѣже ѣтъ не-
 постижимъ вѣкомѹ оумѹ . ѡ тако ѡ него многопросвѣщенъ⁹⁶ бывъ всенапресвѣтлей-
 шимъ блистаніемъ свѣта . паче всѣхъ свѣщенноначалии церковныхъ ѡ прочимъ [свѣ-
 щимъ]⁹⁷ преподобнаа⁹⁸ [...] ⁹⁹ , подаваше¹⁰⁰ свѣтблаженю¹⁰¹ свѣщенноосноу
 свѣтныи , комѹждо¹⁰² по мѣре раздѣлаа¹⁰³ духовнаа дарованіа · ѡвими¹⁰⁴ про-
 свѣщеніи¹⁰⁵ , кѣпно же всѣмъ конечно прощеніи¹⁰⁶ , ѡ совершенное благословеніи ·

⁹¹ У Синод – «пресѣщеніемъ» («пресвещениемъ»), а в Мак, унаслідок помилок переписувачів, замість «свершенимъ просвещеніемъ» наведено «свершении просвещаемъ».

⁹² У Мак – «всего свѣтлаго».

⁹³ Цього прийменника в Мак бракує.

⁹⁴ У Мак – «все» (очевидно, на одній зі стадій копіювання винесена над рядком «х» утратилася).

⁹⁵ У Смол і Синод – «привлача», у Мак – «привлеча».

⁹⁶ У Синод – «просѣенъ» («просвѣщенъ»), у Смол замість «многопросвѣщенъ» є лише «мноѹ», а наступних слів («просвѣщенъ бывъ всенапресвѣтлейшимъ блистаніемъ») бракує (пор.: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 226 об.). У Мак повторюється помилка Смол: «многосвѣтъ» (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 343 об.).

⁹⁷ Ця прогалина у синтаксисі, швидше за все, виникла через помилкову перестановку місцями слів «преподобная» та «сущим», а також через подвоєння сполучника «и»: «и прочимъ преподобная и сущимъ подаваше». Така трансформація тексту мала відбутися на найранішому етапі переписування (ще з оригіналу), бо вона спостерігається в усіх списках. Відновлюємо первісний порядок слів, дотримуючись вимог синтаксису, а також виходячи з продовження мови про розподілення папою духовних дарів (у наступній частині речення).

⁹⁸ У Мак помилка: «преподобия».

⁹⁹ Сюди було помилково переставлено слово «сущим», перед яким додано ще один сполучник «и».

¹⁰⁰ У Мак – «под вшею» («под вашею»).

¹⁰¹ Так у Смол та Синод. У Крев – «свято, божественною», а в Мак – «стостию блженною».

¹⁰² У Мак – «кождо».

¹⁰³ Так у Крев та Смол, у Синод – «раздая», а в Мак – «раздѣся».

¹⁰⁴ У Мак – «о всемъ».

¹⁰⁵ У Синод замість «просвѣщеніе» наведено «прощеніе» (ГИМ, Синод–700, л. 298 об.). У Мак після слова «просвещеніе» – лакуна аж до слів «і совершенное блгословеніе».

¹⁰⁶ У Смол та Синод замість «прощеніе» наведено «прошение».

¹⁰⁷ Цей сполучник додано за Мак, бо його використання тут логічне і зі семантичного, і зі синтаксичного погляду. В інших списках це «и» відсутнє.

¹⁰⁸ У Мак замість «через них» наведено «ангелския», що суперечить богословській логіці звороту. Мабуть, така некоректна заміна сталася через помилку запам'ятовування, коли слова «начала же и власти» викликали в одного з переписувачів асоціацію з чинами ангелів, серед яких є також «начала и власти».

во вса ѿ¹⁰⁷ на вса церковны чины , начала же ѿ власти · через них¹⁰⁸ же ѿ во¹⁰⁹
 всакїа человекскїа¹¹⁰ дѣхы ѿ оумы¹¹¹ , ѿзлива в них ѿзобилно · свѣтъ когораздѣ-
 мїа · къ просвѣщенїю¹¹² ихъ дѣшамъ ѿже¹¹³ ти подати многоразличнаа¹¹⁴ премуд-
 рость Божїа · къ¹¹⁵ совершению свѣтымъ пасти свою церковь¹¹⁶ · избранно: стадо
 своихъ¹¹⁷ словесныхъ овецъ · ꙗже¹¹⁸ ти Господь самъ¹¹⁹ · оуди ти ꙗ не человекъ¹²⁰.

¹⁰⁹ Цей приименник у списках московської лінії (включно з Мак) відсутній.

¹¹⁰ У Смол, Мак і Синод це слово скорочено, а у виданні Іпатія (Потія) наявне, вочевидь, у Крев скорочення розшифровано як «чловеческіа».

¹¹¹ У Синод замість «и умы» наведено «имуши», що, з огляду на контекст, є радше помилкою копіїста. У Мак порядок слів змінено: «умы и духи» (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 343 об. – 344).

¹¹² У Синод замість «просвѣщенїю» – знову «прошению».

¹¹³ Хоча в Мак тут «еже», що видається логічнішим з погляду синтаксису, однак у цьому випадку переважає одностайне свідчення всіх інших списків «Послання Мисаїла». У них вжито «юже» (для жіночого роду), що, напевно, стосувалося «священносної святині», натомість у Мак, швидше за все, воно було підкориговано, щоб пов'язати його з діями, які представлені однорідними членами речення безпосередньо перед цим словом.

¹¹⁴ У Мак – «многорачителная», що також узгоджується із контекстом, проте переважає одностайне свідчення інших списків. На користь того, що має бути саме «много-различная», свідчить парафразоване тут Еф. 3, 10, де в тогочасних священних текстах знаходимо власне це слово: «да скажется нынѣ, начяломъ и властемъ, на нѣсныхъ црквию многоразличнаа прѣмоудрсть, бжїя» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 152); «да скажется ныне началомъ и власьтемъ на нѣсныхъ црквию многоразличная премудрѣсть бжїя» (там само, Рук. № 80 (88), л. 116 об.). Аналогічно і в стародруках: «да скажется нынѣ началомъ и властемъ на нѣсныхъ, црквию, много различная премудрость бжїя» (*Острозька Біблія*, зач. 223, арк. 46), «да скажется нынѣ началом, и властемъ на небесныхъ церковию много различная премудрость божїя» (*Апостол Скорини*, зач. 223, арк. 104 зв.).

¹¹⁵ Цей приименник, відсутній у Крев і Мак, додано за Смол і Синод, оскільки тут парафразується Еф. 4, 12, де він теж наявний: «овыже пастыре, и оучителе къ сввршенїю стымъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 295); «овыже пастыря и оучителя къ сввршенїю стымъ» (там само, Рук. № 80 (88), л. 291). Так само і в стародруках: «овыж пастыря и оучителя, къ сввршенїю стымъ» (*Острозька Біблія*, Еф. 4, арк. 46 зв.); «а иныя пастыри, и вчителы ко совершенїю светымъ» (*Апостол Скорини*, Еф. 4, арк. 106).

¹¹⁶ У Крев і Мак після «церковь» ще додається «и», яке виглядає радше помилковим подвоєнням першої літери наступного слова «избранное» і з богословського погляду цілком зайве. Крім того, в Мак пропущено займенник «свою» перед «церковь».

¹¹⁷ У Смол – «всих».

¹¹⁸ У Мак замість «яже» – знову «еже», яке граматично пов'язане з іменником «стадо», тоді як в інших списках – «яже», що стосується «словесныхъ овецъ».

¹¹⁹ Це слово у Мак відсутнє.

¹²⁰ У Мак слів «а не человекъ» немає.

[III] [3]¹²¹ Великій¹²² пастырю пастыремъ началникѹ · ѿ всѣхъ священноначалій¹²³ · прѣвѣншиомѹ¹²⁴ свѣтѹ , црковъномѹ свѣтилиникѹ · всемирномѹ солнцю¹²⁵ , всѣхъ ходатаа ѿзрядна¹²⁶ предложивъ¹²⁷ , къ ходатаю новаго зѣбѣта Христа · ѿзбравшаго¹²⁸ та в сѣи радѣ ѿ¹²⁹ чинъ · по благоволенію¹³⁰ хотѣніа своого , въ шѣраз свои коже- ствении¹³¹ свѣтми · ѿ полагденіа¹³² та на престолѣ великаго Рима · на сѣдалищы¹³³ свѣтхъ вѣрховныхъ своихъ апостола . прѣвѣщи¹³⁴ слово ѿстинное ѿстиннаго Бога · воззѣщавши во всю вселеннѹ · ѿ в концѣ еѣ спавшии Божіи , въ свидѣтельство¹³⁵ всѣмъ хотѣщимъ вѣрвати ѿстинномѹ Сыну¹³⁶ Божію . подѣла всѣмъ мирѣ ·

¹²¹ Виділяємо цей абзац в окремих підрозділ, оскільки тут починається повторне *Salutatio*. Він, однак, не може бути самостійним розділом, оскільки становить собою частину великого *Salutatio*, зведеного в одне з листів двох укладачів.

¹²² У Мак – «о великии».

¹²³ У Смол та Синод – «священночиноначалии» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 227; ГИМ, Синод–700, л. 298 об.). Тут покладаємося на Крев, де написано «священноначалій», а також на Мак, де подібно до Крев, лише з помилкою в закінченні: «свещенноначалия».

¹²⁴ У Синод – «первѣйшему», в Мак – «первенеишнему».

¹²⁵ У Мак замість «солнцю» – знову «свѣту».

¹²⁶ У Синод – «изрядно» (ГИМ, Синод–700, л. 299).

¹²⁷ Так за Смол та Синод. У Крев тут «предположивъ», що не відповідає контексту, а в Мак бракує цілого звороту «ходатая изрядна предложивъ къ» (це одна з лакун).

¹²⁸ У Синод попереднє слово «Христа» відсутнє, а замість «избравшаго тя» наведено «избрав всего тя». У Крев тут «Христова, избравшаго тя», а в Смол і Мак – «Христа, избравшаго тя» (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 344–344 об.), чому й надаємо перевагу, оскільки останній варіант більше відповідає синтаксису й богословському контексту (інакше виходить, що це не Христос, а завіт обрав папу, що є нонсенсом).

¹²⁹ Слів «рядъ и» в Мак бракує, у Синод текст поділено писцем так, що виходить або «в си и рядъ», або «вси и рядъ». У кожному разі, друге «и» прилучене до іменника «рядъ».

¹³⁰ У Мак помилка: замість «благоволенію» наведено «блѣгословенію» («благословенію»).

¹³¹ У Крев тут ще додано «и». У Йос наступнє слово «святій» відсутнє, а цілий зворот про обрання віднесено до Бога Отця, тоді як у «Посланні Мисаїла» – до Христа, хоча і в Йос папа римський є образом саме Бога Слова: «ad imaginem divini Verbi sui».

¹³² У Мак – «воставлеи».

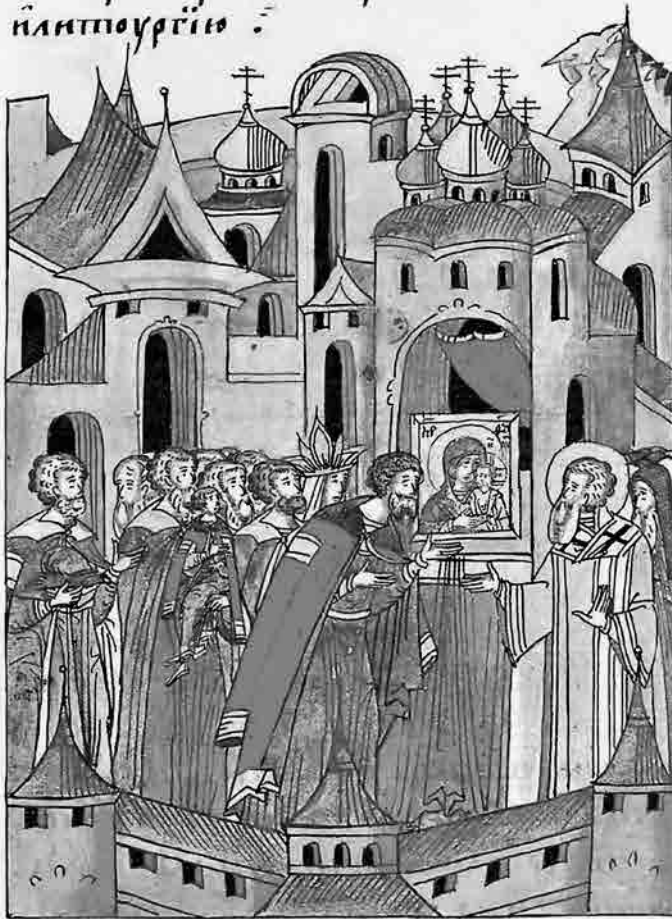
¹³³ У Смол та Синод – у множині: «сѣдалищех». Проте для церковної термінології та для цього контексту більше властива однина, тому слідуємо тут за Крев і Мак, де це слово вжите саме в цьому числі. У Йос також однина, але там вона зумовлена передовсім тим, що згадується не двох апостолів Петра і Павла, а тільки св. Петра: «sedenti in Trono principis Apostolorum Petri» – «сидящому на престолѣ князя апостоломъ Петра».

¹³⁴ У Крев – «прсвѣща». Обираємо варіант «правляще» зі Смол, Мак і Синод, оскільки тут використано цитату з Літургії, де однозначно «правляще» (див. *Служебник* 1474 р. // НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 224 (1072), л. 23).

¹³⁵ У Мак бракує закінчення слова: є лише «во свидѣтель».

¹³⁶ У Синод – «слову Божию», але Смол, Мак і Крев подають «Сыну». У Йос – також «Сыну», але там ще додано «Христу»: «verum filium Dei Christum» – «істинному Сыну Божію Христу».

полити . и десь е же шемъ священныи
 соборъ , а въ цркви благоущеніи насъ
 дворъ . понеже штамо стоа шетіа
 икона на поклонѣ во цркви на деснѣи
 странѣ . ѿ стѣдверей цркви . ми
 прополити и вси прѣжереченніи при
 шесе . прѣжде молебна сопръши
 аше прѣшбразомъ прѣтпыа . погложе
 и литургію .

Молебен перед чудотворною іконою Смоленської Богородиці у Москві під час передачі її владі Мисаїлу. 1456 р. Мініатюра 1570-х рр.

ї¹³⁷ Здрлвіє і вспланно¹³⁸ благословнїи слою подавъ ти¹³⁹ ѿ¹⁴⁰ всемогѣцаго Бога · на спласнїе всемъ душамъ .

[IV]¹⁴¹ Таков оубо¹⁴² оугоднѣ¹⁴³ єсть¹⁴⁴ во всемъ первоєвѣчитель по писанїю прѣподобнѣ , незлобнѣ , безсквернѣ , благоуднѣ¹⁴⁵ , всемъ милостнѣ¹⁴⁶ · и ѿдѣчнѣ ѿ грѣшникѣ¹⁴⁷ , правомъ и¹⁴⁸ житїемъ . Єгоже порождїнї¹⁴⁹ , ни ѿ плоти

¹³⁷ Замість «подавая всемъ миръ и» в Мак читаємо: «подавая в вѣс миръ». У Йос після «миръ» додається «милосердіє»: «largiris pacem, misericordiam».

¹³⁸ Хоча в Смол та Синод (ГИМ, Синод–700, л. 299 об.) тут «всеспсние» («всеспасение»), проте варіант «всеспасенное» з Крев краще узгоджується синтаксично. Саме це слово вжите і в Мак, хоча й із помилкою – «всесѣнное». Прикметник, а не іменник виявляємо також у цьому місці в Йос, хоч і в дещо простішій формі: «et salutarem benedictionem» («и спасенное благословеніє»).

¹³⁹ Мак – «подавати».

¹⁴⁰ Замість «om̄ всемогущаго» в Синод помилково «om̄ всем̄ могущаго» («о всем̄ могущаго»), а Мак знову повторює тут «силою». У Йос після «всемогущаго» додано ще «eterno immortali» – «вѣчнаго безсмертнаго».

¹⁴¹ Виділяємо цю частину в окремий розділ, оскільки тут починається наступний елемент у структурі епістоли – *Captatio benevolentiae a persona auditoris*.

¹⁴² У Крев і Мак – «так о бо», а в Смол і Синод – найпоширеніший варіант: «так о (о)убо» (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 345). Зрозуміти, який з них правильний, допомагає цитоване тут Послання до Євр. 7, 26: «Таков оубо намъ подобаше архїереи» (*Острозька Біблія*, зач. 318); «Таков оубо намъ подобаше быти первоєвѣщеннѣ» (*Апостол Скорини*, зач. 318). Так само і в рукописних Апостолах XV ст.: «таковъ намъ подобаше прѣвосѣщеннѣ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 278); «таковъ нам подобаше первоєвѣщеннѣ» (там само, Рук. № 80 (88), л. 258 об.). Варіант з «оубо» бачимо в рукописних «Апостолах» XVI ст.: «таковъ оубо намъ подобаше первоєвѣщеннѣ» (там само, Рук. № 71 (78), л. 396 об.); «таковъ оубо нам подобаше первоєвѣщеннѣ» (там само, Рук. № 72 (80), л. 296). Нарешті, в Йос ужито прямий відповідник до «таков оубо»: «talis enim». Судячи з усього, таким же був і початок цього речення в «Посланні Мисаїла», однак винесена над рядком «в» (таков оубо) при переписуванні згубилася, відтак «так оубо» (Смол) перейшло у «так о бо» (у Крев і Мак) і «так оубо» (у Син). Тож відновлюємо первісний варіант «таков оубо», вносячи літеру «в» у слові «таков», на основі свідчень Смол, Йос і Святого Письма, а також вимог синтаксису, однак квадратними дужками не виділяємо, оскільки такий варіант наявний у Йос.

¹⁴³ У Смол – «угодени».

¹⁴⁴ У Мак – «еси».

¹⁴⁵ Так у Крев і Мак, у Смол та Синод – «богоугоден», що також узгоджується зі змістом. Це слово не є частиною парафрази на Євр. 7, 26, тому визначити остаточно, який варіант був первісним, а який наслідком помилки, немає змоги. У Йос це слово відсутнє.

¹⁴⁶ Судячи з усього, в Мак на одній зі стадій переписування надрядкова «м» у слові «всем» загубилася, тож виник варіант «всемлѣтив».

¹⁴⁷ Хоча Смол та Синод уживають тут «грѣшниковѣ», подаємо все ж за Крев і Мак, оскільки це цитата з Євр. 7, 26, що церковнослов'янською звучить так: «Таковъ оубо нам подобаше архїереи, прѣдбѣнъ незлобнѣ, безсквернѣ, и отлучѣнъ от грѣшникѣ» (*Острозька Біблія*, Євр. 7, зач. 318). Аналогічно і в *Апостолі Івана Федорова* з 1564 р.:

ни ѿ крови¹⁵⁰, ни ѿ похоти мѣжикїа, но ѿ самого Бога дѣхомъ свѣши поро-
дыви҃са . ѿ¹⁵¹ просвѣщенїа¹⁵² славы великаго свѣта . ѿже просвѣщаетъ всакого че-
ловѣка грядѹщаго в¹⁵³ миръ , ѿ [ѿ]¹⁵⁴ небесъ ѿбранъ бывъ [выше]¹⁵⁵ самого того
серафимскаго лика . ѿже¹⁵⁶ ввѣгда предстои оу престола славы великаго Бога ,
ѿ просвѣтломъ величїемъ на небесѣхъ , по ѿбразѣ сѣшемъ оуказан[омѣ]¹⁵⁷ емъ на
горѣ свѣтлїи . свѣтлымъ слѣжителѣ ѿ стїни ѿстиннїи . ѿже самъ Господь вѣдрѣзи
ѿ не человекъ . ѿже можетъ¹⁵⁸ приножити ввѣгда жртѣвъ живѣ , свѣтѣ ѿ благоуднѣ¹⁵⁹

«Таковъ оубо намъ подобаше архїереи . преподобенъ незлобивъ, безскверненъ, и отлу-
ченъ от грѣшникъ», а також у рукописних Апостолах XV ст.: «...прѣднѣ незлобивъ
бесквѣрнѣнъ ѿтлоученъ ѿт грѣшникъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 278–
278 об.), «...прѣднѣ незлобивъ бесквѣрнѣнъ и ѿтлоученъ ѿт грѣшникъ» (там само,
Рук. № 80 (88), л. 258 об.). В *Апостоли Скорини* з 1525 р. на цьому місці знаходимо,
натомість, «грїхів»: «...отлученъ от греховъ».

¹⁴⁸ У Синод замість «нравом и» наведено «правои».

¹⁴⁹ У Крев тут явна помилка – «порожденїемъ».

¹⁵⁰ Слів «ни от крови» в Смол немає. Вважаємо їх частиною автентичного тексту та-
кож з огляду на те, що це парафраза на Йо. 1, 13: «Иже не ѿт крови, ни ѿт похоти
плотьскїа, ни ѿт похоти мужьскїа, но ѿт ба родишася» (*Острозька Біблія*, Йо. 1,
зач. 1).

¹⁵¹ У Крев тут помилкове подвоєння «от отъ», тоді як у Смол і Синод пропущено
винесену «т» над омегою: «ѿ». Також у Смол у попередньому слові помилка, судячи з
місця розташування надрядкової «д», – «подровься».

¹⁵² У Смол – «просвѣщение» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 227 об.).

¹⁵³ Цього приїменника у Смол немає.

¹⁵⁴ В усіх наявних списках тут слово «выше», яке, на нашу думку, під час копіюван-
ня з оригіналу випадково поміняли місцями з «ѿт». Адже саме варіант «ѿт небесъ
избранъ бывъ выше самого того серафимскаго лика» є цілком коректний з богослов-
ського погляду, на відміну від конструкції «выше небесъ избранъ бывъ ѿт самого того
серафимскаго лика», з якої випливає, що папа був обраний не «небесами» (себто Бо-
гом), а серафимським ликом або ж із серафимського лику.

¹⁵⁵ Сюди помилково було переставлено слово «ѿт». У Синод і Смол замість «от» на-
ведено «он(ъ)».

¹⁵⁶ У Синод – «и».

¹⁵⁷ У всіх наявних списках – «указаннаго» – вочевидь, помилка сталася при перепису-
ванні з оригіналу (ГИМ, Синод–700, л. 300). Кон'єктура ґрунтується на свідченні
тексту Євр. 8, 5, який тут парафразовано: «виждь бо реч и створиши вся по ѿбразоу
показанномуу ти на на горѣ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 80 (88), л. 254; так само
в усіх (кільканадцяти) рукописних Апостолах, використаних нами для верифікації
цього місця). Подібно й у цитованій автором Послання до Євр. книзі Вих. 25, 40:
«смотри створиши по образу сказанному тебѣ на горѣ» (там само, Рук. № 1 (2013), л. 80).

¹⁵⁸ У Синод замість «иже можетъ» є «им же», а в Смол – «и может».

¹⁵⁹ У Смол і Синод – знову «бѣоудноу» («богоудноу»), тоді як у Крев – «бла-
гоудноу». Подане в Йос «placens Deo» («оудноу Бога») не допомагає встановити, як
саме було в «Посланні Мисаїла» (пор.: *Vetera monumenta*, с. 268). Окрім того, що зво-
рот «богоудноу Богу» сприймається як певна тавтологія, на користь варіанта Крев

Богъ . не токмо ѿ¹⁶⁰ свѣтѣ но ѿ ѿ¹⁶¹ людскихъ невѣжствнихъ ѿ грѣховъ . ꙗко да
вѣдѣтъ приношнїи · ѣже ѿ¹⁶² словесныхъ ѡбщѣхъ прїятно Богъ ѿ ѿ¹⁶³ свѣщенно Дѣ-
ломъ свѣтлымъ ѿ¹⁶³ истинною : · ~

[V]¹⁶⁴ ѿ великоначалнѣшии¹⁶⁵ всѣхъ свѣтлыхъ ѡцѣмъ ѡчи¹⁶⁶ . тако великъ¹⁶⁷
ѿ толико многоблжнѣхъ єси неизреченноу догтонностїю¹⁶⁸ оу¹⁶⁹ Бога . да кто
ѡ человекъ възможт¹⁷⁰ ѿзглаголати · ѿли истини · предивныи¹⁷¹ догтонности¹⁷²

свідчить і парафразоване тут Рим. 12, 1, де в усіх давніх текстах є «благоугодну»: «прѣдставите тѣлеса ваша жртьвою живоу сѣоу блгоугодну боу» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 79 (87), л. 104 об.); «представити телѣса ваша жертвою живоу, сѣоу блгооугоду бви» (там само, Рук. № 80 (88), л. 74 об.). Аналогічно і в стародруках: «представи-те тѣлеса ваша жертву живу, сѣу, блгооугодну бви» (*Острозька Біблія*, Рим., зач. 108, арк. 30 зв.). Інакше тільки в *Апостолі Скорини*: «представте телеса ваша, жертву живу свѣту приятну богу» (Рим. 12, зач. 108, арк. 26).

¹⁶⁰ У Крев і Смол – «о». Попри те, що у виданні О. Русиної тут «от», у збірнику Синод–700 насправді «о» (пор.: ГИМ, Синод–700, л. 300; О. Русина. Мисаїлове послання, с. 292).

¹⁶¹ Див. поп. прим. Форма «грѣховъ» синтаксично некоректна, але з'ясувати походження помилки доволі складно. У кожному разі, до парафрази на Євр. 9, 7 (зач. 320) належать лише слова «о людскихъ невѣжствнихъ» (пор.: НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 79 (87), л. 291; Рук. № 80 (88), л. 262 об.). Тож виглядає, що словосполучення «и грѣховъ» або додане авторами, або нав'язує до іншого священного тексту, що й може пояснити появу проблем у синтаксисі. У Йос виразу «о людскихъ невѣждствнихъ и грѣховъ» немає, є тільки «рго semetipso et pro populo» – «о себѣ и о людехъ».

¹⁶² У Синод – «от».

¹⁶³ Цього сполучника в Синод і Смол немає.

¹⁶⁴ Попри належність цього уривка до того ж *Captatio benevolentiae a persona auditoris*, виділяємо його в окремий розділ. По-перше, тому що тут починається *Captatio benevolentiae a persona auditoris*, укладене іншим автором, і по-друге, тому що в Смол закінчення попередньої частини марковане знаком «: · ~», а початкова літера першого слова цього фрагмента не тільки виділена червоною циноброю, але й написана більшим шрифтом. У Синод перша буква цієї частини («о») також наведена більшим шрифтом, що позначає початок нового розділу.

¹⁶⁵ Так за Крев. У Синод і Смол – «великій началнѣшии», у Мак – так само («великий началнеиший»).

¹⁶⁶ Так у Крев і Мак. У Смол – «отчѣ», у Синод – «отчѣ». У Йос тут «Pater», що може бути як називним, так і кличним відмінком, оскільки їхні форми для цього іменника збігаються.

¹⁶⁷ У Синод – «так великии», а в Мак помилка: «та великъ», а замість «и толико» – «и толикъ».

¹⁶⁸ У Мак замість «неизреченною достоїнстюю» наведено «неизреченно достоїнствию».

¹⁶⁹ Слово додане за Йос: «sic beatificatus incomparabili dignitate apud Deum». Без цього прийменника текст перетворює папу на Бога, що є цілковитим нонсенсом (*Vetera monumenta*, с. 268).

¹⁷⁰ У Смол та Синод – «может» (ГИМ, Синод–700, л. 300 об.).

и¹⁷³ величїтвїа свѣтныя твоѣхъ . или оублажити по достоинїю свѣтителство твоє и¹⁷⁴ изрядно¹⁷⁴ . имъже¹⁷⁵ та Господь Богъ самъ¹⁷⁶ оублажилъ паче всѣхъ земныхъ сыновъ¹⁷⁷ чловекикихъ . и самѣхъ тѣхъ¹⁷⁸ сыновъ¹⁷⁹ свѣта славою и честїю¹⁸⁰ вѣнчавъши та . мною оубо тако многоблагенныи¹⁸¹ свѣтителю Божїи . великїи пастырю . вселенскїи оучителю . законоположенныи¹⁸² вторымъ Иосїю . паче Арона прославленныи¹⁸³ ѿ Бога архїерїю самого того превышши чюдного Самонна новаго закѣта Христова¹⁸⁴ собрѣшныи оумѣ¹⁸⁵ , недремлюще¹⁸⁶ церковное око . правителю

¹⁷¹ У всіх наявних списках по-різному: Смол – «преподобный», Синод – «праведный», а Крев – «предивный». У Мак дещо модернізовано варіант Крев – «предивные». На користь форми «предивный» свідчить і Йос: хоча зворот подано в однині й немає слова «достойности», однак є «предивное величєствїє свѣтныи твоєя» – «*admirabilem magnitudinem Sanctitatis tue*».

¹⁷² Так у Крев і Мак. У Смол – «достоинсти», в Синод – «достоинствїи».

¹⁷³ Цього сполучника в Смол, Мак і Синод немає.

¹⁷⁴ У Синод порядок слів інший: «изрядное твоє».

¹⁷⁵ У Мак помилково написано «умъже» – найімовірніше, через уживання тут в одному з протографів їжиці (v) (РНБ СПб, Сол-902/1012, л. 345 об.). У Смол – «имже» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 228).

¹⁷⁶ У Смол, Мак і Синод цього слова немає. Проте воно наявне в Крев, та й варіант «*per solum Deum*» – «от єдинаго Бога», який знаходимо в Йос, очевидно, є перекладом виразу зі словом «самъ».

¹⁷⁷ У Синод – «снѣвъ» («сыновѣ»), що не узгоджується із синтаксисом (ГИМ, Синод-700, л. 300 об.).

¹⁷⁸ Так у Мак, в усіх інших списках – слід ранньої помилки відчитання: «и самѣхъ хотѣхъ».

¹⁷⁹ У виданні О. Русиної тут помилково «снѣвъ», хоча насправді в Синод-700, як і в інших списках «Послання Мисаїла», є «снѣвъ» («сыновѣ»). Пор.: ГИМ, Синод-700, л. 300 об.; О. Русина. Мисаїлове послання, с. 292 (аркуш вказаний під номером 300, замість потрібного 300 зв.). Вочевидь, похибка сталася через те, що дослідниця помилилася рядками: у Синод-700 обидва слова («снѣвъ» та «снѣвъ») знаходяться на початку нового рядка, безпосередньо одне під одним.

¹⁸⁰ Слів «и честїю» в Синод немає, а в Мак замість «вѣнчавши» наведено «венчавы». У Йос цей зворот також дещо відрізняється: «*gloria et honore coronatus*» («славою і честїю вѣнчаний»).

¹⁸¹ У Смол – «умногооублѣннѣй», у Синод – «умнога оублѣннѣ», а в Мак перед цим відсутнє слово «тако» й саме слово подається як «многблѣженныи».

¹⁸² У Мак – «саконуположеннѣй».

¹⁸³ У Синод – «преславныи».

¹⁸⁴ Так за Крев. У Смол – «Хсѣа» («Христа»), у Мак так само – «Хрсѣта», а в Синод виправлення – чи то з «Хсѣа» («Христа») на «Хсѣва» («Христова»), чи то навпаки.

¹⁸⁵ У Мак – «умъ».

¹⁸⁶ Смол та Синод подають тут «нещєдриє» (ГИМ, Синод-700, л. 301), однак лише варіант «недремлющее» з Крев має в цьому контексті сенс. У Мак слово відсутнє взагалі (пор.: ГИМ, Синод-700, л. 300 об. – 301). На словах «недремлющее церковное око» обривається ватиканський фрагмент (BAV, Vat. slav. 20).

новаго¹⁸⁷ ковчига заветѣ Христова . въ немъже лежатъ¹⁸⁸ не каменни¹⁸⁹ .
но самое то¹⁹⁰ слово Божіе живописанно¹⁹¹ ѿ позлащено Духомъ свѣтымъ въ едци
твоимъ свѣтомъ вкоренно¹⁹² ѿ Духа свѣта¹⁹³ [и¹⁹⁴ воспитано]¹⁹⁵ . манною небесною
[...]¹⁹⁶ вивѣдѣшию и¹⁹⁷ причестю плотію · и кровію агньца¹⁹⁸ непорочнаго Христа
избавителя всего мира : · ~

[VI]¹⁹⁹ Да что еше ѿ сѣмъ предложал²⁰⁰ время много глаголемъ . ѿ²⁰¹
востинно ѿко ни едино есть²⁰² слово тако возможно быти . еже ѿ насъ досто-
но или возможно к²⁰³ похваленію чюдныхъ и²⁰⁴ предивныхъ свѣтынъ²⁰⁵ твоихъ .
которое бо благо похваленію²⁰⁶ мы земнородни · и ненадѣни принеємъ ти · оубла-
женомъ ищѣ²⁰⁷ ѿ самого вышняго Бога · богоносне²⁰⁸ ввѣлажене ѿче , не может

¹⁸⁷ У Смол – «нова».

¹⁸⁸ У Мак – «лежит».

¹⁸⁹ Так у Крев і Мак. У Смол і Синод – «камены» (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 346).

¹⁹⁰ У Крев тут регресивна асиміляція: «самое тое».

¹⁹¹ У Мак – «живописанное».

¹⁹² У Смол переписувач загубив один склад: «вкорено».

¹⁹³ Це слово є лише в Крев.

¹⁹⁴ Цього сполучника бракує тільки в Синод.

¹⁹⁵ Тут у всіх списках прогалина в синтаксисі, спричинена помилковим перенесенням слів «и воспитано» після «манною небесною», в результаті чого розривається зв'язок між прототипом (манною небесною) та антитипом (Євхаристією). Повернення цього словосполучення перед «манною небесною» виправляє і синтаксис, і контекст.

¹⁹⁶ Сюди помилково перенесено слова «и воспитано».

¹⁹⁷ Цей сполучник відсутній у всіх списках московської лінії (включно з Мак).

¹⁹⁸ Так («агньца») в *Архив ЮЗР і МУН*, натомість у Петр – «агньца». У Синод тут «агнеца», а в Смол – «агница». У Мак, як і в Петр, також «агньца», хоча порядок слів інший: «агньца Хрѣста непорочнаго избавителя».

¹⁹⁹ Підстави для виділення цієї частини ті самі: у Смол попередній уривок завершується знаком «: · ~», а перша літера фрагмента написана червоною циноброю.

²⁰⁰ У Синод – «предложая».

²⁰¹ У Синод – «и», у Крев і Смол (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 228 об.) – «о», а в Мак – «отче». Ймовірно, варіант Мак з'явився внаслідок хибного відчитання слова «о» як скорочення від «оч» – «отче» .

²⁰² У Синод помилка: «ни единое слово». Вочевидь, на якомусь із етапів переписування скорочене від «есть» «ѣс» (яке є у Смол) з'єдналося з «едино», що й дало наявний у Синод варіант.

²⁰³ Приймника «к» у Синод немає.

²⁰⁴ Цей сполучник відсутній у Смол і Синод.

²⁰⁵ У Мак замість «святых твоихъ» – «стых твоихъ».

²⁰⁶ У Синод замість «которое бо благо похваление» – «которое благохваление» (ГИМ, Синод–700, л. 301 об.).

²⁰⁷ У Смол і Синод тут «сущи», однак, з огляду на синтаксис, надаємо перевагу формі «сушу» з Крев; у Мак – «еще», що, можливо, помилково утворене із «суще» (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 346 об.).

во [никтоже]²⁰⁹ ѿ чловѣкъ ѿ Бога данныя²¹⁰ ти милости, ѿны почести²¹¹ словомъ изрещи. ѿще кто ѿ²¹² всѣхъ премудрости разум²¹³ [ѿ]²¹⁴ ѿзыка имать. По токмо еже ѿ оубравдїа чплма вѣры, ѿ палима любви²¹⁵ ѿже имамы²¹⁶ к тобѣ · всенасветлѣишии Божии свѣтлы²¹⁷ мѣжд', поеликѣ возможно естъ ѿ нас²¹⁸ · сїи ти приносимъ малое гранеслові²¹⁹. оублажающи²²⁰ та Господень великій свѣтителю ·

²⁰⁸ У Мак – «бгоносе».

²⁰⁹ Відповідник цього слова знаходимо в польському перекладі Іпатія (Потія): «nie może bowiem żaden z ludzi» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 13). Отже, або його було помилково пропущено при підготовці кириличного тексту Крев до друку, або ж це спроба митрополита виправити синтаксис. Пам'ятаючи про правила мистецтва «плетення словес», схилиємося до думки, що в архетипі слово «никтоже» таки існувало, перегукуючись із «аще кто» в підрядній частині речення. Додатковим аргументом є парафразований тут, судячи з усього, текст 1 Тим. 6, 16: «егоже нѣс видѣлъ никтож от члкъ ни видѣти можетъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 80 (88), л. 278).

²¹⁰ У Синод – «от бгданныя» («от богоданныя»); у Мак слів «от Бога» немає, а замість «данныя» – «данная».

²¹¹ У Синод і Смол тут помилкове подвоєння складу: «по почести», а в Мак замість «или почести словомъ изрещи» є «і почести словом или изрещи».

²¹² Цього сполучника в Мак бракує.

²¹³ У Синод – «прмдростнѣ и разум» («премудростнѣ и разум»), а в Мак відсутнє слово «разум», що навряд чи є випадковим пропуском – найімовірніше, це спроба одного з переписувачів виправити синтаксичні недоліки фрази «аще кто и всѣх премудростей разум языкъ имать».

²¹⁴ Кон'єктура зумовлена порушенням синтаксичної структури речення. Найвірогідніше, помилка виникла через те, що випав сполучник «и», який поєднував обидва іменники в знахідному відмінку.

²¹⁵ У Смол замість «любви» подано «любовь». Цю похибку переписувач перейняв із протографа, бо в Синод також після «б» було «о», яке копіїст потім виправив на «ъ», тож вийшло «любви».

²¹⁶ У Синод після цього слова є ще надрядкова літера «и», якої немає в інших списках.

²¹⁷ У Синод – «всенасветлѣишему бжїи стїи мужю» («всенасветлѣишему Божии свѣтлыи мужю»), а в Смол – «всенасвѣтѣишому бжїю стїи мужю» («всенасвѣтѣишому Божию свѣтлыи мужю»). Напевно, на одному з етапів копіювання, можливо в протографі обох списків, писець автоматично узгодив відмінки, замінивши «всенасвѣтѣишый» на «всенасвѣтѣишому», однак решту слів зі звороту залишив без змін. Відтак у Смол спостерігаємо наступну стадію узгодження, коли слово «Божий» було переправлено на «Божію». З огляду на синтаксичну правильність варіанта Крев, дотримуємося саме його. У Мак тут «свѣтѣишему бжїю», а наступних слів «свѣтлыи мужю» немає взагалі.

²¹⁸ Зворот «еже от нас» у Синод пропущено, замість нього подається тільки слово «ес» («есть»). У Смол – проміжний варіант: «ес от нас», у Мак – «есть от нас». Обираємо за основу останні два варіанти, вважаючи форму в Крев наслідком помилкової заміни «ес» («есть») на «еж» («еже»).

²¹⁹ Так у Крев. У Синод – «сія ти приносим малое се гранесловіє», у Смол – подібно, лише з помилкою в останньому слові: «сія ти приносим малое сїе гранесословіє»,

Ѡ́ Бога во праѠѠицѣ²²¹ всѣмъ христїанскимъ дѣшамъ . прѣжде лѣтъ вѣчныхъ про-
знаменованъ²²² еси . Ѡ²²³ Духа святаго свѣше порождѣніемъ²²⁴ . папа вселенскїи
нарѣкобала свѣтла великїа вселенскїа соборъна ѡпостольскїа церкви . съпрѣстолникъ
Ѡ причастникъ . Ѡ²²⁵ вначалнѣшнїи викарїи . Ѡсправлнїи вѣрѣ²²⁶ . столпъ крѣпокъ
Ѡ лица вражна . хрѣбрыи воинъ цѣла невиснаго . въторымъ Исѣсъ Павъвїи²²⁷ . на ѡно-
племнѣнымъ полъкъ побѣждаа , Ѡ²²⁸ сѣдши ѡухъ²²⁹ ницѣдно²³⁰ глголомъ²³¹ Божїимъ

а в Мак так само, як і в Смол, тільки без «ти» – «сія приносимъ малое се гранесѣло-
вие». Проте таке повторення слова «сія» (чи «с(і)е») виглядає радше помилкою,
оскільки форма «сія» передбачає після себе слово в жіночому роді або множину, тоді
як «гранесловіє» є середнього роду однини.

²²⁰ В *Архив ЮЗР* тут помилка: «ублажанши» (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 203).
У виданні *МУН* її немає, оскільки не мають її й ватиканські списки (пор.: *МУН*, т. 9–10,
с. 10; *BAV, Vat. slav.* 12, р. 28; *Borg. illir.* 16, р. 6 (8) v.). У Мак слова «ублажающе тя»
взагалі відсутні, а замість «Господень» написано «гѣдне» («господине» або «господ-
не») (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 347).

²²¹ У Синод «бо» помилково злилося з наступним словом, через що там утворилося
«бѣопраотѣцъ» («богопраотець») замість «бо праотець». У Мак дещо інша версія цього
звороту: «от бѣа бо дан еси отѣцъ всѣхъ хрѣistianскимъ дѣшамъ». У Йос – також «отець»,
хоча це можна пояснити особливостями перекладу: «*fideliu animarum pater*» – «отець
душамъ вѣрныхъ».

²²² У Крев – «прознаменанъ», у Синод із помилкою: «прознаменовал» (ГИМ, Си-
нод–700, л. 302), а в Смол – «прознаменовани». У Мак – «прознаменован», натомість
попереднього слова «вѣчныхъ» немає взагалі. Важко визначити, який з варіантів був
первісним: «прознаменанъ» чи «прознаменованъ». Перший з них є також у творі XVII ст.
«О четвероконечном кресте, иже именуютъ крѣжемъ», де у статті III сказано: «Аще убо
хочете разумѣти суще таинство честнаго и животворящаго креста, яко свѣше и изва-
чала естъ проречень и прознаменанъ образъ его» (Н. Ф. Каптерев. *Патриарх Никон
и царь Алексей Михайлович*, т. 2. Сергеев Посад 1912, с. XXXVI). Та з огляду на одно-
стайне свідчення списків московської лінії, надаємо перевагу варіантові «прознамено-
ванъ», тим більше, що це правильна форма від дієслова «прознаменовати» (див.: *Пол-
ный церковно-славянскїи словарь*, с. 507).

²²³ У Мак замість «и Духа святаго» – «*омъ дѣха стѣго*». У Йос – така ж версія, як і в решті
списків: «*et Spiritus sancti regeneratione*» – «и Духа святаго порождѣніемъ».

²²⁴ Так у Крев і Синод. У Смол – «пораждонѣемъ», а в Мак – «порожения».

²²⁵ Цього сполучника немає ані в Смол (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 229), ані в Синод.
Але оскільки виникнути внаслідок помилкового подвоєння сусідньої літери він не міг,
бо ані попереднє слово не закінчується, ані наступне не починається з «и», а до того ж
його наявність забезпечує тяглість нанизування однорідних членів речення, то вноси-
мо цей сполучник у критичний текст, взоруючись на Крев.

²²⁶ Так за Смол, у Синод – «вѣре», у Крев виправлено на «вѣры».

²²⁷ Після «Наввїи» Синод додає ще сполучник «и», відсутній в інших списках. Він
не потрібний ні зі синтаксичного, ні зі стилістичного погляду, тому в критичний текст
його не вносимо.

²²⁸ У Крев цей сполучник помилково подвоєний (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 203;
МУН, т. 9–10, с. 10).

мечемъ дѣховнымъ враги креста Христова . кѣпножѣ всѣ видимыя ѿ невидимыя ратники · ѿ противники Христовы . Авраамовъ ѡбразъ на себѣ въземъ · плѣнники шплѣнныя ѡ лыцѣ бражыа · ѿ враги со царьми²³² ѿхъ поразивъ ѿхъ²³³ ѿ гонивъ²³⁴ даже до [Дана]²³⁵ . пате же оудобни²³⁶ рци прогонивъ ѿхъ²³⁷ ѡ челоуѣчскихъ дѣш

²²⁹ У Синод слова «секущи их» злилися в одне – «секущих». Уважаючи це слово помилковим, писець надрядкову «х» перекреслив (ГИМ, Синод–700, л. 302).

²³⁰ У Смол тут дисиміляція: «неисщадно».

²³¹ У Смол – «глем» («глаголем»).

²³² У Синод перед цим «вражая» (ГИМ, Синод–700, л. 302 об.), а тут в однині – «црѣли» («царем»), та оскільки інші списки подають «царьми» (чи «царьми»), до того ж це алюзія на Бут. 14, то обираємо саме цей варіант (ГИМ, Синод–700, л. 302 об.). Форма «царами» в Петр є помилкою львівського списку, бо обидва повні ватиканські рукописи мають у цьому місці «царми» (BAV, Vat. slav. 12, р. 28; Borg. illir. 16, р. 6 (8) v.).

²³³ У Крев і Смол – «ихъ поразив ихъ гонивъ». Більш відповідним за змістом і синтаксисом видається варіант Син: «их поразивъ и гонивъ», хоч це й виглядає радше виправленням писця Синод або помилкою, коли він недогледів чи забув надписати літеру «х» над «и». Натомість у парафразованому тут тексті Бут. 14, 15 бачимо і подвійне «ихъ» (як у Крев та Смол), і сполучник «и» (як у Син): «и поразѣ ихъ и гони ихъ до хавала» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 44 (1550), л. 16), однак, на відміну від біблійного першоджерела, де обидва займенники «ихъ» є особовими, у посланні перший з них змінив свій розряд на присвійний («со царьми ихъ»), тоді як другий залишився особовим («поразив ихъ»). Узавши до уваги Синод і книгу Буття, а також синтаксис, який вимагає сполучникового зв'язку, поєднуємо два однорідні члени речення («поразивъ та «гонивъ») сполучником «и», проте квадратними дужками його не виділяємо, позаяк він є у Синод.

²³⁴ У Смол – «годниѣ».

²³⁵ В усіх наявних списках – «до Даѡана». Виправити цей огріх у написанні топоніма допомагає порівняння з парафразованим тут біблійним текстом Бут. 14, 14–15. Так, у рукописному П'ятикнижжі XV ст. читаємо: «и гнаша вслѣдъ ихъ до дана и нападе на ня ношю самъ и отроци его съ нимъ и поразѣ ихъ и гони ихъ до хавала» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 44 (1550), л. 16). Подібно і в рукописі XIV ст.: «и погна вслѣдъ ихъ до дона» (там само, Рук. № 1 (2013), л. 13). Можливо, появі помилки сприяло існування біблійного персонажа на ім'я Даѡан (Чис. 16, 25–33), під яким розверзлася земля, через що він опинився зі своїми прибічниками в безодні, де, за тогочасними уявленнями, було пекло, – при запам'ятовуванні, коли писець прочитав слова «до ада преисподняго», він міг несвідомо змінити «Дана» на «Даѡана». Можемо також припустити, що похибка виникла ще на стадії підготовки цитатника чи його копіювання, коли написані без пробілів слова «додана» було відчитано як «доѡана» (графема «д» іноді дуже подібна до «ѡ»), а прийменник безпідставно подвоєно («додована»), й урешті-решт «додована» змінено на «доѡана». Натомість припущення, що заміна «Дана» на «Даѡана» була інтендована укладачами послання і наявна ще в архетипі, надто мало ймовірно, оскільки перед нами тут приклад алегоричного тлумачення Святого Письма: спочатку мовиться про перемогу Авраама над ворогами та їхніми царями і прогнання їх аж до Дану, тоді її інтерпретується як перемогу папи над дияволом і всіма ворогами християнства і відігнання їх «даже до ада преисподняго». Якби заміна «Дана» на «Даѡана» була інтендованою, то це означало б, що до алегоричного тлумачення

свѣтлыми твоими молитвами , даже²³⁸ до ѿда приисподнаго . сего ради превольшии²³⁹
 єси въ ѿхирешихъ , ѿко ррѣчь Пожїи наречеа . ѿ²⁴⁰ многоблаженыхъ²⁴¹ даровъ .
 свѣше даровныхъ²⁴² ти силою великаго Бога . вѣры ради твоєа²⁴³ [...] к немѣ .
 [ѿже]²⁴⁵ вѣмѣннєа²⁴⁶ ти єсть въ правдѣ въ род ѿ род до вѣка : ~

[VII]²⁴⁷ ѿ свѣтлыми ѿзбранными Пожїи²⁴⁸ . велиньскїи паствѣрю [...] , [ѿ]²⁵⁰
 великаго паствѣря Христа [оучиненнїи]²⁵¹ . вѣстиннѣ ѿстиннїи ты єси свѣщеникѣ

Бут. 14, 14–15 долучається алегоричне тлумачення Чис. 16, 25–33, а відтак до образу Авраама долучалося б іще порівняння папи з Мойсеєм і Аароном, проти котрих повстав був Датан, однак у цьому уривку жодної згадки про Мойсея й Аарона немає. До того ж слово «Датан» є не топонімом, а іменем особи, яка ще й жила набагато пізніше за Авраама, а отже, «гнати до Датана» (навіть якщо спробувати пов'язати цей фрагмент із Чис. 16) Авраам точно не міг.

²³⁶ У Крев – «удобее», у Смол – «оудобне», а в Синод – помилкове «уби е».

²³⁷ Це слово відсутнє в *Архив ЮЗР*, проте воно було-таки в кириличному виданні Крев, оскільки є в Петр і *МУН* (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 203; Петр, с. 3; *МУН*, т. 9–10, с. 10). Уживається ця лексема й у ватиканських списках із першодруку (BAV, Vat. slav. 12, р. 28; Borg. illir. 16, р. 6 (8) v.).

²³⁸ У Крев після «даже» додано ще підсилювальну частку «и».

²³⁹ У Смол замість «преболший» подано «преболшая».

²⁴⁰ У Крев замість «от» – просто «о». Ймовірно, це помилка митрополита при відчитанні винесеної літери «т», а може – переписувача, який її не надписав. Пор.: *МУН*, т. 9–10, с. 10; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 203.

²⁴¹ У Крев – «много блаженныхъ».

²⁴² У Смол – «даровныхъ».

²⁴³ У Смол – «твоа».

²⁴⁴ Тут у списках уживається слово «яже» («юже»), що стає причиною синтаксичної помилки (див. наст. прим.).

²⁴⁵ У Крев – «юже», що не узгоджується із синтаксисом, тому подаємо «яж», згідно з Синод і Смол. Слово вирішено перенести сюди, оскільки цього вимагає синтаксис (інакше бракуватиме лексеми, яка впроваджує підрядне речення). Такий порядок слів, напевно, був і в архетипі, а помилка закралася під час переписування з нього.

²⁴⁶ У Смол – «вѣмѣны» – очевидно, переписувач забув надписати чи недобачив надрядкову «с» у слові «вѣмѣныс» («вѣмѣныся»). У Синод – «вменися», а в Крев – «вменилося». Обрано варіант Синод (і Смол), оскільки це парафраза на Пс. 105 (106), 31, де всі давні тексти мають саме «вѣмѣныс»: «и вѣмѣнысєму правдоу и в род и род до вѣка» (*Київський псалтир*, Пс. 105, арк. 151); «и вѣмѣнысєму въ правдоу в род и род до вѣка» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 143); «и вѣмѣнысєму въ правдоу въ род и родъ до вѣка» (там само, Рук. № 46 (838), л. 18); «и вѣмѣнысємоу въ правду въ род и родъ до вѣка» (там само, ф. 173.I, Рук. № 7 (69), л. 60 об.). Аналогічно і в стародруках: «и вѣмѣнысєму в правду, въ род и родъ до вѣка» (*Острозька Біблія*, Пс. 105, арк. 21 зв.); «и вменисяєму въ правду, ѿт рода в родъ до вѣка» (*Псалтир Скорини*. Вильна 1522, Пс. 105, арк. 94 зв.).

²⁴⁷ Окрім завершення попереднього абзацу словами «до вѣка», після яких у Смол поставлено знак «: ~», підставою для виділення цієї частини є також написання її першої літери великим шрифтом червоною циноброю в цьому збірнику.

Бога вышнѣго · прїнослѣци²⁵² ѣмѣ жертвѣ свѣтѣи²⁵³ безкровнѣи , ѡ мирѣ²⁵⁴ всего
 мира · ѡ²⁵⁵ благогоулїи²⁵⁶ свѣтѣхъ Божїихъ церквахъ²⁵⁷ , ѡ ѡвокоупленїи²⁵⁸ ихъ
 пакѣ во ѣдино . дондеже достигнѣтъ²⁵⁹ вси въ ѣдиннїи вѣрѣ²⁶⁰ · ѡ в ѡздѣмъ²⁶¹
 любви Сына Божїа · въ мѣжѣ²⁶² · сокрыши въ мѣрѣ възраста исполненїа Христова .

²⁴⁸ Поділ тексту на абзаци в едіціях Крев, зроблений його першовидавцем Потїєм, на котрого в цьому місці взурувалася й О. Русина (у Синод тут жодного натяку на якийсь абзац чи початок нового речення немає), є не завжди вдалим, надаючи перевагу логічному членуванню цього фрагмента у Смол. Тому переносимо слова «О всесвятый избранный Божий» з кінця попереднього абзацу на початок нового, оскільки цей вираз є радше елементом розлогого звертання до «вселенського пастиря». Зрештою, згодом готуючи польський переклад, митрополит сам переглянув своє рішення щодо синтаксичної локалізації цих слів (див.: *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, к. 14).

²⁴⁹ У Смол і Крев тут, очевидно, помилково повторюється слово «пастирю» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 229 об.). У Синод та Мак таке подвоєння відсутнє.

²⁵⁰ Див. наст. прим.

²⁵¹ Відтворюємо зворот згідно з Мак: «*от* великаго пастиря Хрѣста *учиненныи*». Хоча цього варіанта не бачимо в жодному іншому списку, однак саме він найбільш виправданий як із синтаксичного, так і з богословського погляду. З огляду на доволі пізні походження Макаріївської редакції та на відсутність цих слів у всіх трьох версіях первісної редакції «Послання Мисаїла», позначаємо це місце як кон'єктуру.

²⁵² У Смол – «принош».

²⁵³ Мак додає ще «і»: «сѣю і бескровную», а в Синод «безкровную» написано як «бескровънную» (ГИМ, Синод–700, л. 303).

²⁵⁴ У Смол копіїст не дописав слова «мире»: «о ми всего мира».

²⁵⁵ Цього прийменника в Синод немає.

²⁵⁶ Так за Крев. У Синод – «блѣгостоянїа» («благостоянїа»), а в Мак – «блѣгостоянїихъ».

²⁵⁷ У Крев, Смол і Синод – «церквахъ», лише в Мак є варіант «цѣрквей» («церквей»), який є пізнішим допасуванням до цитованого тексту мирної ектенії. Перевагу надаємо свідченню списків первісної редакції, оскільки форму «церквахъ» бачимо також у деяких службениках XV ст. До прикладу, у службенику 1474 р. читаємо: «О смиренїи всего мира. благостоани сѣтыхъ бжїихъ цѣрквахъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 216 (1079), л. 7 об.).

²⁵⁸ У Синод – «совокупленї». Закінчення слова, вочевидь, злилося з наступним після нього словом «ихъ».

²⁵⁹ У Смол помилково вжита форма в першій особі однини: «достигноу» (ймовірно, втрапилася надрядкова «т»).

²⁶⁰ У Крев – «вѣры», а в Смол – «вѣрѣ» (у Синод – похідне «вѣре»). Визначити первісну форму дає змогу Еф. 4, 13, яке тут парафразується: «дондеже достигнемъ вси въ единенїе вѣры» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 295); «дондеже приспѣдемъ вси въ единенїе вѣрѣ» (там само, Рук. № 80 (88), л. 291). Позаяк в інших випадках текст «Послання Мисаїла» ближчий до Рук. № 80 (88) (там само), обираємо варіант «вѣрѣ», уважаючи форму «вѣрѣ» пізнішим виправленням писця. З огляду на це, вже було надано перевагу тому ж варіанту, де наявне таке ж різночитання у списках: у Крев – «вѣрѣ», а в Смол – «вѣрѣ» (у Синод – також похідний від цього «вѣре»).

²⁶¹ У Синод перед «любве» додано ще одне «в».

²⁶² У Смол бракує кінцевого складу: замість «мѣжа» написано лише «му».

не по законѣ ꙗроновѣ но по чинѣ Мерхиседековѣ²⁶³ · возноса²⁶⁴ чистныа дары ꙗ похвалами · къ²⁶⁵ Богѣ²⁶⁶ ѿцѣ въ²⁶⁷ воню благоуханія · причистое тѣло и кровъ Сына єго возлюбленаго Господа нашего Ісуса Христа за спасеніе всего мира , и²⁶⁸ ѿ ѿсващенія²⁶⁹ душъ · кѣпножъ и ѿ вѣтхъ и за вѣа · плачежъ ѿ²⁷⁰ заблудшихъ и погнѣшихъ ѿвцахъ²⁷¹ домѣ Христова . ꙗко да многомилирдны Богѣ премногимиъ своимъ человеколюбїемъ²⁷² симъ ѿмолнѣ бывѣ · расчотеныа пакы собирѣтъ , и совокѣпитъ ѿ²⁷³ бо єдино стадо , ангелъ²⁷⁴ и человекъ, въ церковь прѣвворожденныхъ написаномъ²⁷⁵ на небѣхъ , милосердіа ради милости своєа богатѣа . неизречѣнаго человеколюбенаго²⁷⁶ ради благодѣтелїа . ѿже вѣемъ ѿмать²⁷⁷ ꙗко щедры и²⁷⁸ человекѣколюбца тѣомнѣ поистиннѣ²⁷⁹ . ѿ многоблажныи ѿче прѣдстателѣствомъ свашенно²⁸⁰

²⁶³ У Смол – «мерхиседекову».

²⁶⁴ У Синод – «вознес», але у Смол та Крев – «вознося».

²⁶⁵ Цей прийменник у Синод відсутній.

²⁶⁶ У Смол – тут додано сполучник «и».

²⁶⁷ Цього прийменника у Смол немає, проте він є в інших списках, а також у Йос: «in odorem» – «въ воню».

²⁶⁸ Цей сполучник додано за Крев, бо Смол і Синод (ГИМ, Синод–700, л. 303 об.) його не мають (МУН, т. 9–10, с. 10).

²⁶⁹ Хоча в Смол і Синод тут «ѿ освященїи», та з огляду на насиченість речення літургійними зворотами, надано перевагу варіантові «ѿ освященїи» з Крев.

²⁷⁰ У Синод – «и».

²⁷¹ У Синод «о» в цьому слові помилково подвоїлося: «ѿ овцах».

²⁷² У Синод – «члѣкомлюбием» – «человѣком любием».

²⁷³ У Смол – «тя», що суперечить контексту і синтаксису; у Синод, вочевидь, через намагання відновити змістові та синтаксичні зв'язки, вжито «то» (ГИМ, Синод–700, л. 303 об.; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 230).

²⁷⁴ Перед цим словом Крев подає сполучник «и», який тут цілком зайвий.

²⁷⁵ Форма «написаномъ», хоч і хибна з синтаксичного погляду, проте засвідчена в усіх списках. Своім походженням вона завдячує парафразованому тут біблійному тексту – Євр. 12, 23. Найпоширенішою була синтаксично коректна форма «(на)писаныхъ»: «и цркви прѣвворожденных на нбсѣхъ писанныхъ» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 79 (87), л. 311 об.). На жаль, у Рук. № 80 (87) це читання (зач. 332, від пожежі) відсутнє. Аналогічно і в Апостолах XVI ст.: «на нбсѣхъ написаныхъ» (там само, Рук. № 71 (78), л. 408). Однак іноді натрапляємо й на варіант «написаномъ»: «и къ цркви прѣвворожденных написаномъ на нбсѣхъ» (там само, Рук. № 72 (80), л. 307). У перекладі, звісно, за основу буде взято свідчення біблійного першоджерела.

²⁷⁶ Це слово «человеколюбнаго» є лише в Крев.

²⁷⁷ У Смол тут без «и» – «мать», у Синод – скорочено, але теж без «и»: «мѣтъ».

²⁷⁸ У Крев – «щедрыи человекѣколюбецъ», так само й у Синод. Проте, на нашу думку, тут до слова «щедры» помилково долучено сполучник «и», а насправді це типовий літургійний зворот «щедр(ы) и человекѣколюбецъ». Вочевидь, так його відчитав і писець Смоленського списку, через що знаходимо там форму «щедрыи» без згаданого сполучника.

²⁷⁹ У Смол після цього слова помилково повторено «твоимъ».

²⁸⁰ У Смол – «сщномъ» («священномъ»), а в Синод – «сщнныи» – «священнымъ».

сдѣжѣѣ , ѿ прѣчитѣхъ жерѣтѣхъ приношеніе[м]²⁸¹ · съ благопріятными²⁸² твоими молитвами · мольбами²⁸³ ѿ моленіемъ · пакн всѣмъ намъ милостива того²⁸⁴ содѣлай²⁸⁵ · прѣтворѣ єго гнѣва²⁸⁶ на кротость милосердія . ꙗко да ѿ него ѡбращѣтѣ вси милость въ днь сдѣны . ꙗко²⁸⁷ Господне єсть спасеніе²⁸⁸ на людехъ твоихъ , ѿ благословеніе твоє ѿ нынѣ ѿ до вѣка .

[VIII]²⁸⁹ [1]²⁹⁰ По ѡ сем ѡ всѣмъ твоємъ таковома прѣмудромъ промыслѣннѣ , ѿ пощеніи божественныхъ ѡвцѣ · мы²⁹¹ вси сщщн²⁹² Здрѣ²⁹³ на странѣ далече²⁹⁴

²⁸¹ Попри те, що тут у всіх наявних списках одностайно подано «приношение», вважаємо, що на найранішій стадії переписування в цьому слові випала надрядкова «м» – літера, що наявна в інших однорідних членах речення («предстательствомъ» та «моленіемъ»), тому вносимо її як кон'єктуру.

²⁸² У Крев – «богоприятными» (МУН, т. 9–10, с. 11).

²⁸³ У Крев цього слова немає (пор.: МУН, т. 9–10, с. 11; Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 204; Петр, с. 4). Однак воно є в Смол і Синод (ГИМ, Синод–700, л. 304).

²⁸⁴ У Крев два слова злилися в одне: замість «милостива того» є «милостиваго».

²⁸⁵ У Синод – «содиваи», що також узгоджується з контекстом, та оскільки в обох повних списках – «содѣлай», взуємося на них. Доданий після цього слова в Синод і Смол сполучник «и», відсутній у Крев і зовсім невідповідний синтаксису, розглядаємо як помилкове подвоєння останньої літери попередньої лексеми.

²⁸⁶ У всіх наявних списках – «гнѣва» («гнева»), хоча більше пасувало б «гнѣвъ». На перший погляд видається, що перед цим словом випало «от», але таке припущення дисонує з логікою звороту. Тому кон'єктури не вносимо, сприймаючи «гнѣва» як дещо невдалу форму знахідного відмінка.

²⁸⁷ У Смол огріх «ибго» («и бога»).

²⁸⁸ У Крев – «благословение». Однак це парафраза на Пс. 3, 9: «гне есть спсєне и на людехъ твоихъ блѣвнєе твоє» (Київський псалтир, Пс. 3, арк. 4 зв.). Аналогічно і в рукописних псалтирях XV ст.: «гне есть спсєненіє и на людехъ твоихъ блѣвеніє твоє» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 7); «гѣснє єсть спсєненіє, и на людехъ твоихъ блѣсвеніє твоє» (там само, Рук. № 46 (838), л. 1). До того ж цей стих часто співається на вечірні саме у варіанті «Господне єсть спасеніє», тож виглядає, що правильно подають саме Смол та Синод.

²⁸⁹ Підставою для виділення цього уривка в окремий розділ слугує як завершення попереднього уривка словами «от нынѣ и до вѣка», так і те, що звідси починається нова частина в структурі епістоли – *Captatio benevolentiae a persona sui*.

²⁹⁰ Виділено як підрозділ з огляду на чітке відмежування від нього (за зовнішніми ознаками) у Смол наступного підрозділу, який, однак, належить до того самого *Captatio benevolentiae a persona sui*.

²⁹¹ Так у Крев і Синод У Смол, усупереч контексту, – «вы».

²⁹² У Смол – «соущи».

²⁹³ У Смол – «здѣс».

²⁹⁴ У Смол і Синод тут однакова помилка: замість «на странѣ далече» вони подають «на стра далче(е)».

²⁹⁵ Хоча в Крев є «овцы», але в Смол і Синод виявляємо варіант «овца», що теж може розглядатися як той же називний відмінок множини. Лексично цей зворот нагадує

словныа ѡвца²⁹⁵ тогожъ стада Христова ѡ дворѣ е҃го свѣтаго · свѣтыа го-
ворына тоажъ²⁹⁶ апоптолыскїа цркви · ѡ чытырехъ євангелїстѣ вселенскїихъ
пресвѣтѣишнїихъ²⁹⁷ патрїархѣ греческїихъ ѡ²⁹⁸ оуставѣ нїхъ ѡбычаѣ н²⁹⁹ преданїѣ · на-
чїнїемъ нїхъ греческїимъ церковнымъ³⁰⁰ · е҃ще порождени³⁰¹ ѡ кѡпелї свѣтыа н̄ жи-
воначална³⁰² Троица · [баниѣ пакибытїѣ]³⁰³ [н̄] [ѡбновленїемъ]³⁰⁴ свѣше благодатїю
свѣтаго Духа · добрѣ пажитїемъ³⁰⁵ н̄ми · во³⁰⁶ истїнномъ благовѣрїи на пажитїехъ³⁰⁷
живоноснїихъ · на благоцѣлѣбнїихъ горахъ свѣверныа страны³⁰⁸ · ѡже е҃сть река

алюзію на Йо. 10, 3–4 (зач. 35), де в тогочасних Євангелїях у тїй самїй граматичнїй формї вживається закінчення «-а» («-я»): «и овца глас его слышать (...) и овца по немъ идоуть» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 66 (14), л. 400 об.) «и овца глас его слышатъ (...) и овца по немъ идоуть» (там само, Рук. № 46 (838), л. 79).

²⁹⁶ У Смол і Синод цього слова немає, проте воно тут цілком доречне з огляду на намагання укладачів послання довести свою еклезіальну повноцінність.

²⁹⁷ У Синод – «сѣвшиших» («святїиших») (ГИМ, Синод–700, л. 304 об.).

²⁹⁸ У Смол (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 230 об.) і Синод слова «от» нема. Вносимо його згідно з Крев.

²⁹⁹ Цей сполучник у Смол відсутній, а в Синод стоїть перед словом «обычая».

³⁰⁰ У Смол – «црквныхъ» («церковныхъ»), що не узгоджується у відмінку з іншими членами речення.

³⁰¹ У Смол – «порожени», а в Синод – «порожени».

³⁰² У Смол – «живоначалны».

³⁰³ У Смол – «пакибытя». Порядок слів у всіх наявних списках проблематичний з богословського погляду, оскільки вираз «баниѣ пакибытїѣ» радше стосується Тайни Хрещення, а не Миропомазання, до якої нав'язується «благодать Святаго Духа», як показує порівняння з таким самим зворотом дещо далі. Про помилкову зміну первісного розташування слів свідчить і парафразований тут уривок із 1 Тит. 3, 5: «спсе насъ банею пакибытїѣ. и ѡбновленїемъ дѣа с҃го» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 80 (88), л. 289), «спсѣ насъ, банею пакибытїїскою. и ѡбновленїемъ, дѣа с҃та» (там само, Рук. № 79 (87), л. 293 об.). Відновлюючи автентичну структуру речення, вносимо також наявний у парафразованому тексті сполучник «и», якого вимагає синтаксис і богословська логіка. При цьому «ѡбновлени» змінюємо на «ѡбновленїемъ», бо вжита у Смол форма «ѡбновление» вказує на те, що так було в архетипі, де надрядкова «м» випала при переписуванні (інакше пояснити закінчення «-е» у слові «ѡбновление» у Смол неможливо). У результаті такого виправлення слово «ѡбновленїемъ» стає однорідним членом із «банею», а не з «порождени», як це було за форми «ѡбновлени».

³⁰⁴ У Смол – «ѡбновление». Після цього слова при переписуванні з архетипу було помилково перенесено слова «банею пакибытїѣ».

³⁰⁵ У Синод – «пасущасъ» («пасущася»).

³⁰⁶ Так за Синод, у Смол подібно – «въ». В *Архив ЮЗР і МУН* – «по», але в Петр теж – «во» (Петр, с. 4), як і в рукописах: BAV, Vat. slav. 12, р. 29 v.; Borg. illir. 16, р. 7 (9) v).

³⁰⁷ У Смол – «на пажитѣ».

³⁰⁸ У Крев після слів «сѣверныа страны» – ще раз помилково «а страны», що суперечить синтаксису. У Смол і Синод ця хиба відсутня, тож надаємо перевагу їм. У тому, що такий повтор у Крев справді був, немає жодного сумніву, бо його простежуємо й у польському перекладі Іпатія (Потія), хоча там усунуто проблематичність синтаксису

сѣверова · градъ самого царя великаго · понеже бо Богъ въ тяжестѣхъ его знаемъ
 еста³⁰⁹, егда заступаетъ ѿ³¹⁰ ѿ великаго³¹¹ насила³¹² вражда споспсита старлаго
 зміа діавола · воздѣшнаго князя тмѣ [дѣха]³¹³ злости поднебнаго · еже³¹⁴ бо-
 хотѣ престолъ свои поставити на нашихъ сѣверныхъ странахъ · ѿ быти подобенъ
 вышнемъ · его ради Богъ ѿ опроверже³¹⁵ ѿ³¹⁶ намъ сію страну дарова · самъ послъ

(де перше «страны» є одноиноу, а друге стоїть у множині), оскільки митрополит поста-
 вив обидва слова у множині: «na paszach żywot daiących na mile kwitnaczych gorach
 północnych krain a krainy ktore są u zachodzą północne kraie miasto samego wielkiego
 Krola» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 15). Ймовірно, таке читання у Крев
 виникло через помилкове подвоєння кінцевої голосної в «сѣверныхъ» «страны», особ-
 ливо якщо вони відкривали новий рядок.

³⁰⁹ У Смол і Синод (ГИМ, Синод–700, л. 305) цього слова немає, однак залишаємо
 його, йдучи за Крев, оскільки тут цитується Пс. 47, 4: «бѣ въ тяжестѣхъ его знаемъ естъ
 егда застоупаетъ и» (*Київський псалтир*, арк. 64 зв.); «бѣ въ тяжестехъ его знаемъ естъ
 егда застоупаетъ и» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 63 об.); «бѣ въ тяжестехъ
 его знаемъ естъ егда заступаєтъ и» (там само, Рук. № 46 (838), л. 7 об.); «бѣ въ тяжестехъ
 знаемъ естъ егда застоупаетъ и» (там само, ф. 173.I, Рук. № 7 (69), л. 25 об.).

³¹⁰ У Синод цей займенник відсутній.

³¹¹ У Смол пропущено останній склад: «ото всяко».

³¹² У Смол – «насила».

³¹³ У цьому місці на найранішій стадії передання тексту випав іменник, якого стосува-
 лися слова «злости поднебнаго», відтак помилка перейшла в усі інші списки. Проте
 на існування цього іменника в архетипі вказує те, що перед тим усі означення стояли
 поряд із означуваним словом: «старого змія, діавола, воздушнаго, князя тмѣ» (інший
 можливий поділ теж вимагає іменника: «старого змія діавола, воздушнаго князя тмѣ,
 духа злости поднебнаго»). Відновити лексему допомагає парафразований тут уривок
 з Еф. 6, 12, де є те саме означення, а також пов'язаний з ним іменник: «къ дѣховомъ злюбѣ
 поднѣбнымъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 80 (88), л. 159); «къ духовомъ злюбѣ под-
 нѣбнымъ» (Еф. 6, зач. 233, арк. 47). Унаслідок помилки, замість цієї частини мови в де-
 яких текстах фігурує прикметник «духовнымъ» («духовомъ» – «духовнымъ»): «къ духов-
нымъ злюбѣ, поднѣбнымъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 197–197 об.);
 «противу духовнымъ лукавствямъ во поднебсныхъ» (*Апостол Скорини*, Еф. 6, зач. 233,
 арк. 110). Судячи з синтаксису звороту «злости поднебнаго», перед нами узгоджене
 означення, себто іменник, якого бракує, був чоловічого роду однини (хоча в Еф. 6, 12 він
 у множині) та стояв у тому ж родовому відмінку, що й означення, а виходячи з парафра-
 зованої цитати Біблії, можемо визначити, що йдеться про слово «дух».

³¹⁴ У Синод і Смол – «егоже», що синтаксично не узгоджується з іншими членами
 речення, тому обираємо варіант Крев – «еже».

³¹⁵ У Синод – «отроверже» (вочевидь, пишець автоматично надписав «т» над омегою).

³¹⁶ Цього сполучника «и» в Крев немає. Та оскільки воно виразно покращує структу-
 ру речення, відтворюємо його за Смол і Синод. У Синод це друге «и» вживається
 в значенні займенника («його»), про що свідчить наголос перед приходом, хоча з по-
 гляду синтаксису на таку роль більше підходить перше «и»: «Богъ и опроверже
 и намъ сію страну дарова», як і передано тут. Ймовірно також, що в архетипі після слова
 «опроверже» було два «и» підряд, перше з яких мало значення займенника, а друге –

насъ въ мѣстехъ снхъ пастыренѣхъ · чѹ насъ ѿ на водахъ поконн[ы]хъ³¹⁷ воспита ·
 дѣша наша ѡбратилъ єсть³¹⁸ к собѣ наставляла³¹⁹ насъ на стезя³²⁰ правды заповѣди
 своихъ свѣтлыхъ · ѿмени своего ради · въ неже³²¹ крестникомъ прїимше печатъ свѣт-
 го мира ѿмѣще³²² написано³²³ на челехъ нашихъ благодати³²⁴ свыше³²⁵ свѣтаго Дѣха ·
 [VIII] [2]³²⁶ Сего ради ѿще ѿ³²⁷ ходимъ подѣ стѣни стѣни смертныа князя сего
 прежде реченнаго власти³²⁸ воздушныа · ѿ³²⁹ не ѡконима зла³³⁰ ꙗко словъ Господѣ

сполучника (тоді як «и» після слова «Богъ» виконувало функцію підсилювальної частки): «Богъ и опроверже и и намъ сію страну дарова», але в процесі переписування два суміжні «и» були сприйняті за помилку й переправлені на одне або ж вони просто злилися в одне при відчитанні чи запам'ятовуванні. Та через брак джерельних свідчень на користь такої гіпотези, другого «и» вносити не будемо, приймаючи, що переписувач Синод помилився і поставив наголос над другим «и», замість першого. У Смол не наголошене жодне з них.

³¹⁷ Тут у Крев та Смол – знову «насъ» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 231). Це помилкове повторення, зроблене, вочевидь, на найранішій стадії передання тексту, вже було обговорене в іншому розділі. У Синод переписувач його пропустив. Попри те, що в усіх наявних списках подається «водахъ покойнахъ», уважаємо це прогресивною дистантною асиміляцією, тому виправляємо на «покойныхъ».

³¹⁸ У Смол – «еси». Так було спершу і в Синод, однак писець переправив це слово на «есть».

³¹⁹ У Крев – «наставляя». У Смол і Синод – «наставляючи».

³²⁰ У Смол і Синод – «стезю». Обрано варіант Крев, оскільки це парафраза на Пс. 22, 3: «дѣшо мою обрати, настави мя на стезя правы имени ради его» (*Київський псалтир*, арк. 29 зв.); «дѣшо мою обрати, настави мя на стезя правды имени своего ради» (НИОР РГБ, ф. 173.І, Рук. № 7 (69), л. 12); «дѣшо мою обрати настави мя на стезя правы имени ради его» (там само, ф. 304.І, Рук. № 3 (2006), л. 29 об.); «дѣшоу мою обрати настави мя на стѣся правы имени ради его» (там само, Рук. № 46 (838), л. 4); аналогічно і в давніх виданнях Біблії: «дѣшу мою обрати настави мя на стеся правы, имени ради его» (*Острозька Біблія*); «душоу мою обратил и наставил мя на стезя правды, имени ради своего» (*Псалтир Скорини*, арк. 20 зв.).

³²¹ У Смол і Синод – «в нем».

³²² У Смол – «имяще».

³²³ У Смол – «напино».

³²⁴ У Смол – «благодать», хоча в Синод також орудний відмінок: «благодатью».

³²⁵ У Смол і Синод цього слова немає (пор.: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 231). Відсутнє воно й у виданні Петрушевича (пор.: Петр, с. 4), та це радше помилка львівського списку, бо в обох повних ватиканських списках слово «свыше» наявне (BAV, Vat. slav. 12, р. 30; Borg. illir. 16, р. 8 (10)). Є воно і в *Архив ЮЗР* та *МУН*. На його існування в оригіналі Крев указує також польський переклад Іпатія (Потія): «maiaс napisane na szołach naszych łaską z wysokości ducha świętego» (*Poselstwo do Papieża Rzymkiego Sixta IV*, k. 15 v.).

³²⁶ Підставою для виділення цієї частини в окремий підрозділ слугує не лише типовий для початку нового абзацу зворот «сего ради», але й відмежування її в Синод від попереднього тексту крапкою та прямою вертикальною лінією, яка наведена тим самим чорнилом, що й решта тексту, а отже, зроблена переписувачем Синод.

с нами єсть³³¹, жєзломъ ѿ палици своєи ѿгонѧ³³² ѿ бѣа мыслєныхъ влѣки · ꙗко
 ꙗкѡ ни єдина³³³ ѿ ѡбщєи єго погнєнєтъ · ѿ сѣдѡ вєи цѣло³³⁴ соклєнєно прєждєтъ ·
 єи³³⁵ палици ѿ жєзломъ ѡутѣшєнєтъ дѡша наша · ѿ пєстєтъ ꙗко милосєрдєи
 пєстєрь ѿ³³⁶ щєдрєи · ѡчєлєбєцѣ милосѣтїи своєи погонѧ нас · ѿ не хотєщи хѣ
 прєблїжитисѧ к нємѡ · ꙗже не єсть ѿ двѡра єго, ѿ ѡного єго ѿ тыѧ подобно
 єи хощєтъ прєблїгнѣти · вѣстѧгивѧ брєздѧми ѿ ѡуздою³³⁷ чєлєсти ихъ · ꙗкѡ єдїно
 єдиное сѣдѡ подѧ єдинимѣ пєстєримѣ Христовимѣ : · ~

³²⁷ У Синод без «и»: «аще ходимъ». Обрано варіант Смол і Крев, оскільки це парафраза на Пс. 22, 4: «аще бо и поиду посреде сѣнеи смѣртныхъ не оубоюся зла» (*Київський псалтир*, арк. 29 зв.). У рукописних псалтирях з кінця XV ст. по-різному: «аще бо поиду посреде сѣнеи смѣртныхъ не оубоюся зла» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 3 (2006), л. 29 об.); «аще бѡ и поиду посрѣд сѣнеи смѣртныхъ не убоюся зла» (там само, Рук. № 46 (838), л. 4). Уживається ця підсилювальна частка й у Псалтирі, переписаному 1474 р. в Києво-Печерській лаврі: «аще бо и поиду посрѣди сѣни смѣртныхъ не оубоюся зла» (там само, ф. 173.І, Рук. № 7 (69), л. 12). Це останнє свідчення особливо важливе, оскільки його текст найближчий до тексту *«Послання Мисаїла»*, де також бачимо слова «сѣни смертныя» в однині.

³²⁸ У Смол – «власть».

³²⁹ Так у всіх списках, хоча синтаксична роль цього «и» неясна: чи то це підсилювальна частка, чи то частина парного протиставного сполучника. Однак парний протиставний сполучник «аще и...» передбачає в сурядному реченні хіба що слово «но», але аж ніяк не «и». Пор. також парафразований тут Пс. 22 (23), 4, де в цьому місці немає жодного сполучника: «аще бо поиду посреде сѣнеи смѣртныхъ не оубоюся зла» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 3 (2006), л. 29 об.); «аще бо и поиду посрѣди сѣни смѣртныхъ не оубоюся зла» (там само, ф. 173.І, Рук. № 7 (69), л. 12). Ймовірно, первісно тут і було протиставлення «но» чи, точніше, «нъ», в якому при переписуванні зник твердий знак, а оскільки наступне слово починалося на «н» («не»), то ту саму літеру перед ним помилково відчитали як «и».

³³⁰ У Смол і Синод цього слова немає. Обрано варіант Крев, оскільки це парафраза на Пс. 22, 4 (див. приклади з рукописів та стародруків, наведені в поп. прим.).

³³¹ У Смол порядок слів інший: «яко с нами гѡдє єс самъ» («яко с нами Господь єсть самъ»); у Синод – «як с нами бѡ єс сам» («яко с нами Богъ єсть самъ»). Обрано варіант Крев, оскільки це парафраза на Пс. 22.

³³² У Смол і Синод – «ѡтгонѧ».

³³³ У Смол – «единого».

³³⁴ У Синод тут додано ще «и». Обрано варіант Смол і Крев, оскільки ні синтаксис, ні контекст цього слова не вимагають.

³³⁵ У Смол – «сію».

³³⁶ Так у Крев. У Синод цей сполучник є після слова «щєдрєи», а в Смол відсутній узагалі. Віддаємо перевагу порядку слів із Крев, оскільки тоді сполучник «и» поєднує «милосєрдєий пєстєрь» і «щєдрый овчєлєбєцѣ», що видається логічнішим.

³³⁷ У Крев множина: «узьдѧми» (пор.: *МУН*, т. 9–10, с. 11). Обрано варіант Смол і Синод (ГИМ, Синод–700, л. 306), оскільки це парафраза на Пс. 31, 9, де відповідне слово в однині: «браздами и оуздою чєлєсти ихъ вєстѧгнєши» (*Київський псалтир*, арк. 41 зв.); «броздами и оуздою чєлєсти ихъ вєстѧгнєши» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 3 (2006),

[IX]³³⁸ По семъ же вашии свѣтѣни всѣмъ порученымъ³³⁹ ѿ Христа пастыремъ старейшаго пастыра³⁴⁰, нѣсть бо на лицѣ зрѣніа³⁴¹ оу Бога · ꙗкоже ѿ семъ³⁴² вѣщають началнѣишии пастырь по Христе · вѣрнии Петръ³⁴³ ꙗко во всякомъ ꙗзыцѣ ѿщѣ³⁴⁴ божа³⁴⁵ Бога · ѿ дѣлаа правду приаити³⁴⁶ емъ естъ · къ нимъ

л. 40 об.); «бръздами и уздою челюсти их вѣстягнешѣ» (там само, Рук. № 46 (838), л. 5); «браздами и оуздою челюсти их вѣстягнешѣ» (там само, ф. 173.I, Рук. № 7 (69), л. 16 об.); аналогічно і в: «бродзлами и оуздою челюсти ихъ вѣстягнешѣ» (*Острозька Біблія*); «браздами и оуздою челюсти их востягнешѣ» (*Псалтир Скорини*, арк. 27 зв.). Ужита в Крев форма є наслідком регресивної дистантної асиміляції: «браздами и узьдами».

³³⁸ Підставою для виділення цього уривка в окремий розділ є його смислова відокремленість, а також зовнішнє оформлення у Смол, де перша літера слова «По», яким розпочинається розділ, наведена червоною циноброю.

³³⁹ В *Архив ЮЗР* та *МУН* – «порученымъ», проте це, мабуть, помилка видання *Архив ЮЗР*, перейнята *МУН*, бо в Петр (вочевидь, услід за львівським списком) – «порученымъ», а в обох повних ватиканських списках – «поручнымъ» («порученымъ») (BAV, Vat. slav. 12, р. 30; Borg. illir. 16, р. 8 (10)), тож у Крев, швидше за все, теж був давальний відмінок. Давальний відмінок і в Смол («пуроученымъ») та Синод («подрученнымъ»), хоча основа слова й дещо відмінна. Позаяк саме цей відмінок найкраще узгоджується із синтаксисом (тут помітне намагання вжити конструкцію давального самостійного, який вимагає, щоб і дієприкметник стояв у відповідному відмінку), надаємо перевагу свідченню Смол і Синод (а також Петр), виправляючи основу за Крев (пор.: ГИМ, Синод–700, л. 306; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 231 об.; *МУН*, т. 9–10, с. 11).

³⁴⁰ Заплутаний синтаксис фрази «По семь же вашей светыни всемъ порученымъ от Христа пастыремъ, старейшаго пастыра» пояснюється намаганням використати конструкцію давального самостійного, хоча цілком можливо, що тут пропущено ще якесь слово.

³⁴¹ У Смол – «зрѣнію», що не узгоджується синтаксично.

³⁴² У Синод – «семъ».

³⁴³ У Крев та Смол – знову «по Христе».

³⁴⁴ Це слово переписувач Синодального списку пізніше перекреслив.

³⁴⁵ У Крев – «бояся Бога и дѣлая правду», так само і в Смол: «бояся бга и дѣлая правду». Варіант «бояся» є лише в Синод, але й там літера «и» «злегка перекреслена», як уже було зауважено О. Русиною (О. Русина. Мисаїлове послання, с. 295). Таке нерішуче виправлення (зазвичай писець Синод–700 перекреслює непотрібне кількаразово, а тут тільки раз), мабуть, є наслідком зв'язки переписаного з текстом антиграфа, де, напевно, не було літери «и», хоча синтаксис і зміст цитованого тут зі Святого Письма її вимагають (ймовірно, саме тому цю букву і внесено автоматично, однак потім, під час звіряння, перекреслено). У всіх залучених для зіставлення рукописних текстах Дій 10, 35 ця лексема подана з «и»: «бояис его и дѣлая правду» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 31); «бояися его и дѣлая правдоу» (там само, Рук. № 80 (88), л. 19). Аналогічно в стародруках (лише слово «дѣлая(и)» написано по-різному): «яко не на лица зрить бѣ, но въ всякомъ языцѣ бояися его и дѣлаяи правду, пріятен ему естъ» (*Острозька Біблія*, Ді. 10, зач. 26, арк. 6 зв.); «яко на лица не зрить богъ но во всякомъ языке бояися его и дѣлая правду, пріятень ему естъ» (*Апостол Скорини*, Ді. 10, зач. 26, арк. 34).

³⁴⁶ В *Архив ЮЗР* (с. 205) – «пріятель». Ймовірно, це помилка в передруці з першовидання 1605 р., яку перейняло й *МУН* (с. 11). Про те, що такої похибки не було

же³⁴⁷ великій Павелъ сѣрфимскій надѣштынъ ѡзыкъ³⁴⁸ глаголетъ . всѣкъ³⁴⁹ ѡже
 ѡще призываетъ ѡма Господне сплетѣ . тои³⁵⁰ ко естъ Богъ всѣмъ³⁵¹ богатѣи³⁵²
 въ всѣхъ . ѡкоже комѣ хочеть³⁵³ раздѣлитъ мѣроу дарованіа³⁵⁴ вѣры³⁵⁵ . по своимъ
 емѣ воли . воли бо его кто противитѣ . и³⁵⁶ его ради затвори³⁵⁷ Богъ³⁵⁸ всѣ

в кириличному виданні, свідчить її відсутність у львівському списку, текст котрого тут відтворив Петрушевич, а також у повних ватиканських списках (BAV, Vat. slav. 12, p. 30; Borg. illir. 16, p. 8 (10) v.)

³⁴⁷ У Мак додано ще «рече». Це неправильне подвоєння внаслідок помилки запам'ятовування, бо пізніше в Мак з'являється також слово «гѣа» (в інших списках – «глаголет») на позначення тієї самої дії (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 348 об.).

³⁴⁸ Так у Крев і Смол. У Синод – «надустыи языком», а в Мак – тільки «язык».

³⁴⁹ У Синод – «вся». Це слово в Мак пропущено.

³⁵⁰ У Смол та Синод – «тя» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 231 об.; ГИМ, Синод–700, л. 306 об.). Обрано варіант Крев, оскільки це цитата з Рим. 10, 12: «тъи бо гѣ всѣмъ богатѣ всѣхъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 84); «тои бо гѣ всѣмъ богатоуя всѣхъ» (там само, Рук. № 80 (88), л. 59 об.). Бачимо його також і в стародруках (зокрема, в Острозькій Біблії також з іменником «Бог», як і в тексті послання, тоді як в інших «Господь»): «тои бо бѣ всѣмъ богатѣ въ всѣхъ» (*Острозька Біблія*, Рим. 10, зач. 104), «тои бо ес гѣдъ всемъ богатѣ всехъ» (*Апостол Скорини*, Рим. 10, зач. 104, арк. 23). До того ж слово «тя» не підходить і за контекстом та синтаксисом.

³⁵¹ Це слово у Смол і Синод відсутнє. Обрано варіант Крев, оскільки це цитата з Рим. 10, 12 (див. поп. прим.).

³⁵² У Синод – «богатѣ». Такий варіант засвідчений для Рим. 10, 12 і в одному з рукописних Апостолів XV ст. (див.: НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 84), а також у стародруках. Однак сукупне свідчення Смол і Крев переважає.

³⁵³ У Смол – «хощемъ».

³⁵⁴ У Смол – «дарованіе».

³⁵⁵ У Смол і Синод – «вѣре», у Крев – «вѣры». Визначити первісний варіант наразі неможливо, бо в парафразованому тут Рим. 12, 3 у тогочасних текстах по-різному: «къмоуждо якоже бѣ раздѣлилъ естъ мѣроу вѣрѣ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 105); «къмоуждо якоже бѣ раздѣлилъ ес мѣроу вѣры» (там само, Рук. № 80 (88), л. 76); «къмоуждо якоже бѣ раздѣлилъ естъ мѣроу вѣры» (*Острозька Біблія*, Рим. 12, зач. 108, арк. 30 зв.); «каждѣи якоже богъ разделил естъ вам меру веры» (*Апостол Скорини*, Рим. 12, зач. 108, арк. 26). Закінчення «ѣ» трапляється і в Апостолах XVI ст., пор.: НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 71 (78), л. 233 об.; Рук. № 72 (80), л. 156; Рук. № 73 (83), л. 205; Рук. № 74 (84), л. 122 об.; Рук. № 75 (85), л. 194. З огляду на те, що раніше вже спостерігалось таке різночитання флексій слова «вѣра» («єдиненіє вѣрѣ»), де в родовому відмінку в списках московської лінії було «е» (чи то пак «ѣ»), а в Крев – «ы», а також зваживши на кількісне домінування в рукописних «Апостолах» закінчення «ѣ», зупиняємося на цьому варіанті, який пояснює й появу «е» в Смол і Синод, натомість «ы» в Крев розглядаємо як виправлення під час копіювання.

³⁵⁶ У Синод цього слова немає.

³⁵⁷ У Крев – «затвориль» (ще один приклад модернізації задля унормування синтаксису в Крев). Обрано варіант Смол та Синод, оскільки це цитата з Рим. 11, 32: «затвори бо бѣ всѣхъ въ противленіє да всѣхъ помилуетъ» (*Острозька Біблія*, Рим. 11, зач. 107);

въ противленіи³⁵⁹ да помилуетъ вснхъ³⁶⁰ . понеже бо єдиноа главы³⁶¹ Христа · все тѣло христїанскихъ вѣсхъ³⁶² дѣшъ составлен[о]³⁶³ ѿ стѣкмено крещенїемъ воды ѿ святаго Дѣха . ѿ немже всако созданїе составляема³⁶⁵ растет · въ церковъ свѣтѣхъ ѿ Господи ѿ немже ѿ ми създанагома , во жилищї сїе Божїимъ Дѣхомъ³⁶⁶ ,

«затвори убо богъ всех во противленїи да всехъ помилоуетъ» (*Апостол Скорини*, Рим. 11, зач. 107, арк. 25 зв.). Аналогічно і в обидвох рукописних «Апостолах» XV ст. з Трійце-Сергієвої лаври: «затвори бо бѣ вся въ противленїе, да вся помилоуетъ» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 79 (87), л. 87 об.); «затвори бо бѣ вся въ противление, да вся помилоуетъ» (там само, Рук. № 80 (88), л. 62).

³⁵⁸ У Синод цього слова немає.

³⁵⁹ У Крев – «сопротивленїе». Обрано варіант Смол і Синод, оскільки так у цитаті Рим. 11, 32.

³⁶⁰ У Смол і Синод цього слова немає. Обрано варіант Кревського списку, оскільки так і в цитованому тут Рим. 11, 32, тим більше, що цього слова «всѣхъ» вимагає й синтаксис.

³⁶¹ У Смол і Синод – «единое славы». Обрано варіант Кревського списку (із виправленням «главы» на «главы»), оскільки цього вимагає контекст і парафраза Еф. 4, 16: «глава хс̄ из негоже все тѣло съставлено и стокмено» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 80 (88), л. 117 об.).

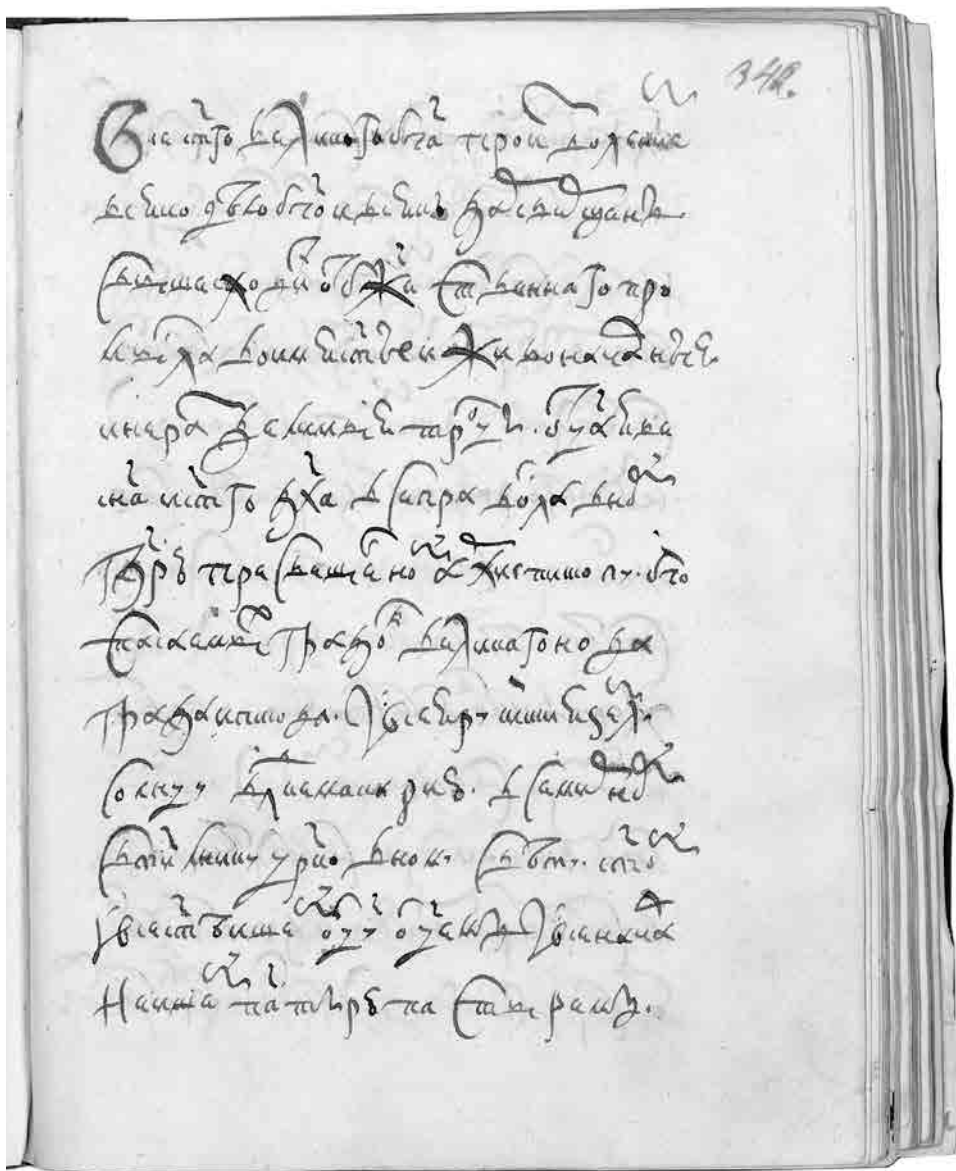
³⁶² У Синод слова «всѣхъ» немає.

³⁶³ У Крев тут «составленїе истѣкменно», у Смол «съставление истинно», в Синод подібно: «составление истинно». Визначальним для кон'єктури став парафразований тут текст Еф. 4, 16, засвідчений в Апостолі XV ст. зі збірки Трійце-Сергієвої лаври: «съставлено и стокмено» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 80 (88), л. 117 об.). Щодо слова «истинно» в обох списках московської лінії, то воно виглядає правкою незрозумілого слова, зробленою в одному з їхніх протографів.

³⁶⁴ Слова «воды и» є лише в Кревському списку. Проте вони відповідають sacramentalному контексту цього уривка, тому залишаємо їх у публікації критичного тексту «Послання».

³⁶⁵ У Смол і Синод – «составляя». Вочевидь, на одній зі стадій переписування випала надрядкова «с» у кінці слова (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 231 об. – 232; ГИМ, Синод–700, л. 306 об.).

³⁶⁶ Зворот «во жилище сїе Божїим духомъ», відсутній у Смол і Синод, подано за Крев (пор.: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 232). Це частина парафрази на Еф. 2, 21–22: «сущу краеоуголну самому їс̄ ху, о немже всяко създанїе съставляемо, растить въ црковъ стую гви. о немже и вы съзыдаются въ жилище бжїе дхомъ» (*Острозька Біблія*, Еф. 2, зач. 222, арк. 46). Подібно і в *Апостолі Скорини*: «сущу краеоуголну каменю самому їс̄у хрсту на немже всяко зданїе ставляемо, растет въ церковъ свтую о гдїи о немже и вы сосидаются въ жилище божие, въ духу свтѣтомъ» (Еф. 2, зач. 222, арк. 104). Єдина відмінність полягає в тому, що у парафразованому тут біблійному уривку слово «Божие» стосується «жилища», а не Духа, як у Крев. Так є і в одному з Апостолів з Трійце-Сергієвої лаври: «въ жилище бжїе дхомъ» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 79 (87), л. 151). Однак в іншому Апостолі – як і в Крев: «въ жилище божїемъ дхомъ» (там само, Рук. № 80 (88), л. 116). Те, що це не єдинична помилка, а доволі поширений варіант,

Початок Макаріївської редакції «Послання Мисаїла» («Послання до архієпископа Макарія»). Рукопис XVII ст.

іако да вселимса³⁶⁷ кѣпно вси въ домѣ Господнѣ въ долготѣ днѣ³⁶⁸ вѣка . нѣсть
 ко рзньнствіа ѿ Христѣ грекомѣ ѿ римлянѣмѣ · ѿ намѣ сѣцимѣ рѣискимѣ
 слованомѣ вси єдино тожѣ сѣтъ . въ немѣже кто³⁶⁹ званѣ бытъ · в томѣ да
 пребываетъ кождо въ своемѣ чинѣ · вимѣ же намѣ начатокѣ³⁷⁰ Христос . потому

доводять інші рукописні Апостоли з книгозбірні Трійце-Сергієвої лаври (XVI ст.): «божіємъ дѣхомъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 81 (79), л. 144); «бжіємъ дѣхомъ» (там само, Рук. № 73 (83), л. 300 об.), «бжіємъ дѣхомъ» (там само, Рук. № 75 (85), л. 290 об.).

³⁶⁷ Слів «яко да вселимся» немає у Смол і Синод. У різних виданнях Крев тут різночитання: у Петр – «вселимся», аналогічно й у ватиканських рукописах (BAV, Vat. slav. 12, р. 30 v.; Borg. illir. 16, р. 8 (10) v.), натомість в *Архив ЮЗР* та *МУН* – «веселимся» (що не узгоджується з контекстом і синтаксисом) (пор.: Петр, с. 5; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 205; *МУН*, т. 9–10, с. 12). Про те, що зазначені слова були в архетипі, свідчить той факт, що це частина парафрази на Пс. 22, 6, закінчення якої («в дом гснѣ в долготу дни») знаходимо й у Смол і Синод. Ось цей уривок із псалма: «вселитимся в домъ гнѣ в долготу днѣи» (*Київський псалтир*, арк. 30); «вселитимся въ домъ гнѣ въ длъготу днѣи» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 30); «ввселитимся въ домъ гнѣ въ длъготу днѣи» (там само, Рук. № 46 (838), л. 4); «вселитимся в домъ гнѣ в долготу днѣи» (*Острозька Біблія*, арк. 4 зв.). Та найближчим є текст Псалтиря 1474 р.: «и да вселюся в домъ гснѣ в долготу днѣи» (НИОР РГБ, ф. 173.I, Рук. № 7 (69), л. 12). На те, що в Крев було саме «вселимся», а не «веселимся», вказує польський переклад Іпатія (Потія): «abysmy wszyscy spolnie wprowadzili się w dom Pański w długie dni wieka» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 16 v.).

³⁶⁸ З огляду на те, що у біблійному першоджерелі, як засвідчують тогочасні тексти (див. поп. прим.), у слові «дни» переважно є титло (навіть якщо лексема написана повністю і не має надрядкових літер), вносимо цей знак у критичний текст, оскільки так і в Синод.

³⁶⁹ Це слово, без якого синтаксис неповний, є лише в Крев. Пор. також парафразоване тут 1 Кор. 7, 24: «кождо въ званіи немже призванъ бытъ, в том да пребываетъ» (*Острозька Біблія*, 1 Кор. 7, зач. 137, арк. 34 зв.); «каждѣи во званіи немже званъ бытъ, в том да пребываетъ» (*Апостол Скорини*, 1 Кор. 7, зач. 137, арк. 46 зв. – 47); «кождо в немже призванъ бытъ братие в том да пребываетъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 80 (88), л. 72 об.); в іншому рукописі, де відповідного фрагмента бракує, знаходимо подібний зворот дещо раніше (1 Кор. 7, 17): «къждо въ званіи въ нѣмже званъ бытъ, въ томѣ да и прѣбываетъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 102). Оскільки, на відміну від біблійного тексту, у фразі з послання нема слова «кождо» (воно вживається тільки в наступному звороті як частина іншої парафрази), виглядає, що його було замінено на «кто» (ймовірно, «кождо» було пропущено саме для того, щоб додати другу парафразу з цим словом).

³⁷⁰ У Смол замість «начаток» – контекстуально необґрунтоване «нас тако», у Синод – «нам тако» (ГИМ, Синод–700, л. 307). Обрано варіант Крев, оскільки це цитата з 1 Кор. 15, 23: «кождо же въ своемѣ чину, начатокъ хс, потомже хрѣстовнѣи» (*Острозька Біблія*, 1 Кор. 15, зач. 160); аналогічно і в рукописних «Апостолах»: «къждо въ своем чину начатокъ хс потомже хѣвнѣи» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 312); «кождо бо въ своем чину начатокъ хс потомже хрѣстовни» (там само, Рук. № 80 (88), л. 321 об.).

же Христовіні³⁷¹ єлицы во Христа крциніні · во Христа ѡблѣкшася . ни єдини³⁷² во послѣдшныцы закона ѡправдѣтсѣ . іакоже нѣцыи мнѣт³⁷³ , но твѡрцы закона сїи сѣть праведніи ѡу Бога , єстествомъ законна³⁷⁴ твѡраще · імѡще законъ написанъ въ срѣдцѣхъ³⁷⁵ свѡихъ .

[X]³⁷⁶ [1]³⁷⁷ Сего ради іа написаномъ · к вѣши³⁷⁸ вснасвѣтѣишо³⁷⁹ свѣлѡс-ти . слышаномъ никїи ѡ³⁸⁰ насъ предъ вѣшию свѣлѡснїю · ісповѣдающе глаголы ложныя · хвалѣша насъ і глаголюще³⁸¹ · іако нѣкмы сѣврѣшени³⁸² істиннїи христіане свѣлѡс правѡславныя вѣры Христовы . і інаѣ такобѣа много³⁸³ на насъ хвалѣцѣа³⁸⁴ · блѣднїемъ дышѡще · завнїтїю ѡпалаемїи . въ коле рѡждѣтѣа³⁸⁵ свѡего .

³⁷¹ У Смол – «хѣви», у Синод – «хѣви.и» («Христови и»). Обрано варіант Крев, оскільки він більше відповідає цитованому тут уривку з 1 Кор. 15, 23 (див. поп. прим.).

³⁷² У Смол – «ни єдино».

³⁷³ Цілий наступний зворот «мнѣт, но твѡрцы закона сии сѣть праведныи у Бога», що є парафразою на Рим. 2, 13: «Не слышателїе бо закону праведни предъ бѡгомъ, но твѡрцы закону, сїи оправдѣтсѣя» (*Острозька Біблія*, Рим. 2, зач. 81), подано лише в Крев. Це одна з лакун протографа Смол і Синод.

³⁷⁴ У Смол – «закона».

³⁷⁵ У Синод – «написано во срѣдцих» («написано во сердцях»).

³⁷⁶ Підставою для виділення цього уривка в окремих розділ є те, що звідси починається *Caritatio benevolentiae a persona adversarii*.

³⁷⁷ Виділено як підрозділ з огляду на внутрішню композицію, оскільки тут, на відміну від наступної частини (де парафразується Послання ап. Юди), парафразовано Послання ап. Якова.

³⁷⁸ Після цього слова у Крев додано «и», що не вмотивовано ні синтаксично, ні контекстуально. Мабуть, воно з'явилося через помилкове подвоєння кінцевої «и» у слові «вашей» (пор.: *МУН*, т. 9–10, с. 12; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 206).

³⁷⁹ У Синод – «всеи насѣишої» («всей насвѣтѣишої»), у Смол – «всей настѣишої» («всей насвѣтѣишої»).

³⁸⁰ У Синод – «от», що протирічить контексту. Вочевидь, писець автоматично дописав «т» над омегою.

³⁸¹ У Крев – «глаголюща», тоді як у Смол і Синод – «глаголюще», якому й надаємо перевагу з огляду на таке ж закінчення поєданого з ним сполучником «и» попереднього дієприслівника «ісповѣдающе» (так і в Крев).

³⁸² У Смол – «сѣврѣшение».

³⁸³ У Синод – «многа» (ГИМ, Синод–700, л. 307 об.).

³⁸⁴ У Синод – «хвалящая», що цілком суперечить контексту.

³⁸⁵ У Синод – «жртѣа» («жертѣа»). У Смол – проміжний варіант: «жрѣства», який видає помилку переписувача при відтворенні скорочення «ржѣства» («рождѣства») (пор.: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 232 об.). Те, що тут має бути саме «рождѣства», не викликає сумнівів, оскільки це парафраза на Як. 3, 6: «и опалѣюци коло рѡждѣства» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 79 (87), л. 217 об.), «и ѡпалѣюци коло ржѣства нашего» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 80 (88), л. 179 об.); подібно і в *Апостолі Скорини*: «и языкъ огонь єс, собрание неправды тако языкъ чинить во оудехъ наших, скверня все тело, и распалѣя коло прирѡженїя нашего, и опалѣемъ ѡт геенны» (Як. 3, зач. 55 (помилк., має бути 54),

ꙗзыкомъ³⁸⁶ клевищѣцѣ пражнымъ³⁸⁷ ѿ ѿгна гвнникаго ради лѣпота³⁸⁸ неправдѣ³⁸⁹
 ѿсполнь сѣще ꙗда³⁹⁰ смитносна . ѿмже ѿбыкоша Бога ѿца благословити . симъ
 же пакн клевищѣцѣ³⁹¹ на³⁹² вѣрныа человекѣн . благовѣрно живущимъ³⁹³ созданнымъ

арк. 6). Цікаво, що в *Острозькій Біблії* та московському *Апостолі Федорова* слова «рожденія» нема, замість нього вжито «твари»: «и языкъ огнь, лѣпота неправдѣ. сице и языкъ въдворяется въ оудесѣхъ наших, скверня все тѣло, и паля около твари нашае, и опалаяся ѿт геены» (*Острозька Біблія*, Як. 3, зач. 54); «и языкъ огнь лѣпота неправдѣ. сице и языкъ водворяется во оудесехъ нашихъ, скверня все тѣло, и паля около твари нашае, и опалаяся ѿт геены» (*Апостол Федорова*, Як. 3, зач. 54).

³⁸⁶ У Синод – «языка».

³⁸⁷ Так за Синод і Смол. У традиції передання Крев це слово замінили на більш зрозуміле, мабуть, «ражженымъ» (*МУН*, т. 9–10, с. 12; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 206). Така форма є водночас наслідком виправлення при підготовці до друку *Архив ЮЗР*, її перейняло й пізніше римське видання, а в самому першодруці Крев 1605 р. була дисиміляція – «раждеженнымъ», як свідчать Петр і повні римські списки (BAV, Vat. slav. 12, р. 31; Borg. illir. 16, р. 9 (11); Петр, с. 6). Попри те, що тут продовжується парафраза на Як. 3, 6, укладачі послання вжили інше слово, позаяк у тогочасних священних текстах бачимо «опалаяемъ», похідне від того ж слова «опаляти», яке було використано і щодо «кола рожества» (пор.: НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 217 об.; Рук. № 80 (88), л. 179 об.).

³⁸⁸ У Синод – «лѣпотень».

³⁸⁹ В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «неправдѣ», у Синод – «неправде» (це можна вважати похідним від «неправдѣ»), а в Смол – «неправды», так само в Петр і одному з ватиканських списків, (BAV, Borg. illir. 16, р. 9 (11)), хоча в іншому, Vat. slav. 12, – «неправде» (р. 31). Визначальним є свідчення рукописних Апостолів XV ст., де, як і в Крев, – «лѣпота неправдѣ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 80 (88), л. 179 об.; Рук. № 79 (87), л. 217 об.). Аналогічно і в *Острозькій Біблії* та московському *Апостолі Федорова*. Тільки *Апостол Скорини* має «собрание неправды» (Як. 3, зач. 55, арк. 6). Усе це вказує на те, що первісним був варіант «неправдѣ», проте ця форма означала родовий відмінок (подібно до «вѣрѣ» – «вѣрь»), а не давальний, як могло б здаватися з Крев і Синод. Тож варіант Смол і Петр – це, очевидно, цілком обґрунтовані граматично пізніші виправлення писців, де «ѣ» (чи «е») були змінені на «ы».

³⁹⁰ У Смол – «ада» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 232 об.). Вочевидь, правильно все ж «яда», як подають Синод і Крев, натомість «ада» є, напевно, відгомоном II ПСлВ (написання «а» замість «я»), хоча така форма й анонімічна до цього слова в значенні «пекла».

³⁹¹ У Смол і Синод – «клеवेशуще». Обрано варіант Крев, як більш відповідний до синтаксису й контексту.

³⁹² Це слово відсутнє у Смол і Синод.

³⁹³ У всіх списках це слово та однорідні щодо нього члени речення – із закінченням «м»: «живущимъ, созданнымъ». І хоча в іменниках спостерігаємо зміну зі знахідного відмінка на давальний, відповідної конструкції, яка виправдала б таку граматичну трансформацію, немає. Найвірогідніше, це наслідок об'єднання в один наратив текстів двох листів. Інший спосіб пояснити цю проблему синтаксису – прийняти, що укладачі послання намагалися використати давальний самостійний (тут, судячи з контексту, обставина допустовості – «хоча», «незважаючи на те, що»). Або ж (що дуже

Духомъ свѣтымъ по ѡбразѣ Пожїи њ по подобїю · званымъ³⁹⁴ же прежде лѣтъ вѣчныхъ въ благодать сїю · њ по прозрѣнїю³⁹⁵ великаго Бога · егда еще миръ не бысть · ꙗко да внидѣтъ въ вѣрѣ сїю свѣтъ · надеждѣ њ любовѣ въ свѣтъ њмѣще къ Господѣ · чинци ѡного блажнаго³⁹⁶ оупованїа , њ просвѣщенїа · славы великаго Бога Господа нашего Исуса Христа .

[X] [2]³⁹⁷ Сїи же³⁹⁸ елика оубо не вѣдѣтъ хвалѣтъ · елика же по естествоу · ꙗко безсловесна³⁹⁹ животна видѣтъ⁴⁰⁰ · разумѣюще⁴⁰¹ свѣтъ духовно ꙗ не духовно ·

малоймовірно) в іменниках, однорідних членах речення, відбулася асиміляція (за граматичними ознаками) зі словами «Духом Святим», відтак замість «благовѣрно живущия, созданыя Духомъ Святымъ... званыя» з'явилося «благовѣрно живущим, созданным Духомъ Святымъ... званым». Цієї думки дотримувався митрополит Іпатїй, як випливає з його польського перекладу, де всі іменники подано в знахідному відмінку: «*tymże zaszе у oskarżaiaі wierchych ludzi pobożnie żywїаcych stworzonych duchem swiętym na obraz Boży у na podobїęstwo iego wezwanych przed wieki do tey łaski*» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 17). Тут, однак, йдемо за текстом джерел, віддаючи перевагу попередньому поясненню про давальний самостійний.

³⁹⁴ У Смол і Синод – «зван(н)ых». Та оскільки це один з однорідних членів речення, решта з яких у Смол і Синод мають закінчення «м», уважаємо «х» помилкою або пізнішою спробою унормування синтаксису.

³⁹⁵ У Синод – «позрѣнїю».

³⁹⁶ В *Архив ЮЗР* та *МУН* (з опискою) – «божественнаго» (*МУН*, т. 9–10, с. 12; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 206), у Петр – «божественнаго» (*Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 6). Проте обрано варіант Смол і Синод – «блїжн(на)го» («блаженнаго») (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 232 об.; ГИМ, Синод–700, л. 308), оскільки це цитата з Тит. 2, 13, де як *Острозька Біблія* («ждуще блїженаго оупованїа»), так і *Апостол Скорини* («ожїдающе блїженаго оупованїа») мають саме «блаженнаго», а не «божественнаго»; так само і в рукописних Апостолах: «чяюще блїженнаго упованїа» (НИОР РГБ, ф. 304.1, Рук. № 79 (87), л. 293 об.); «чающе блїжнаго оупованїа» (там само, Рук. № 80 (88), л. 289). Ймовірно, на одній зі стадій переписування неправильно відчитано відповідне скорочення. Те, що в Крев справді було «божественнаго», а не «блаженнаго», засвідчує польський переклад Іпатія (Потія): «*Boskiey nadzieie*» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 17).

³⁹⁷ Виділено як підрозділ з огляду на внутрішню композицію, оскільки тут парафразується Послання ап. Юди, на відміну від попередньої частини, в якій переважали парафрази на Послання ап. Якова.

³⁹⁸ У Синод – «си имже» (або «сиим же», залежно від поділу).

³⁹⁹ У Синод – «бесловеснах».

⁴⁰⁰ Привертає увагу відмінний спосіб написання слів «не вѣдѣтъ» і «видѣтъ» у цьому реченні, що однаково передані в усіх списках. Тут автори грамоти, змінивши одну літеру в первісно однаково написаних словах, перефразовують Юд. 1, 10: «сїи же елика оубо не вѣдѣтъ хоулять, елика же по естеству яко безсловесна животна вѣдѣтъ в сїих сквернѣях» (*Острозька Біблія*, Юд. 1, зач. 77); аналогічно і в *Апостолі Скорини*: «Сїиже чего не ведѣтъ, хоулять И что пак от прироженїя ведѣтъ яко немая говяда, сими сквернѣяхся» (Юд., зач. 77), а також у рукописних «Апостолах» XV ст.: «сїиже елика оубо не вѣдѣтъ хоулять. елика же по естествоу яко безсловесна животна вѣдѣтъ сими

сими⁴⁰² прельщающесеа · глаголють , клеветщи⁴⁰³ на ны . консттннѣ снъ сѣть ѡбелци
 безводни⁴⁰⁴ · ѡ вѣтрѣхъ приносими . дѣвеса бесплодна есиinna . влѣны сверѣпыа · моря
 въспѣнающа⁴⁰⁵ своа струа⁴⁰⁶ . звѣзды прелестныа⁴⁰⁷ · ѡмъже мракъ тмы въ вѣки

сквернятся» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 80 (88), л. 206); «сіиже елика не вѣдять, хоулять. елика же по еству яко безъсловьсна животнаа вѣдять в сіх же сии, сими сквернятся» (там само, Рук. № 79 (87), л. 247). У посланні навмисно змінено з «ѣ» на «и», щоб таким чином виникла гра слів: опоненти через своє невідання (бо «не вѣдять») покладаються на те, що бачать («видять»), себто помічають лише обрядову відмінність, а не її однакову суть. Цю словесну гру вловили, вочевидь, усі писці, відповідно відтворивши графічні форми ключових слів (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 206; *МУН*, т. 9–10, с. 12; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 232 об.; ГИМ, Синод–700, л. 308). Так само передав переписувач львівського списку: «не ведать» – «видять» (*Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 6). В одному з ватиканських рукописів також використано цей мовний прийом: «не ведют» – «видят» (BAV, Vat. slav. 12, р. 31), натомість у другому він цілком знівельований: «не видють» – «видют» (Borg. illig. 16, р. 9 (11) v.).

⁴⁰¹ У Смол – «разумѣвающе», хоча це, мабуть, лише інша форма з тим самим значенням («разумѣти» – «разумѣвати») (пор.: *Толковый словарь живаго великорускаго языка*, т. 4, с. 52). Обрано варіант Крев і Синод, які представляють як литовську, так і московську традицію передання «Послання Мисаїла».

⁴⁰² Замість «сими прельщающесея» в Синод «сами прелщающес», тобто вказівка на вину самих осіб, що теж узгоджується із синтаксисом і може відповідати контексту. Обрано, однак, варіант Крев і Смол, оскільки це парафраза на біблійний текст, у якому також «сими» (див. уже наведені приклади з *Апостола Скорини* та з рукописних Апостолів XV ст. з Трійце-Сергієвої лаври).

⁴⁰³ У Смол – «клеветше».

⁴⁰⁴ У Смол – «безвони». Вочевидь, переписувач забув додати надрядкову «д» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 233).

⁴⁰⁵ У Смол – «въспѣвающи». У Крев – «въспеняюще», а в Синод – «воспѣняюща» (ГИМ, Синод–700, л. 308 об.). Обрано варіант Крев, виправивши «е» на «ѣ», відповідно до Синод і тогочасних текстів Апостола. Що стосується закінчення, то можливі всі три варіанти, як показує порівняння цієї цитати в давніх рукописах і стародруках: в Острозькій Біблії – «волны сверѣпыа моря, въспѣняющи своя струа» (Юди, зач. 78); у рукописних Апостолах XV ст. – «влѣны сверѣпа моря, въспѣняюще своя строуа» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 247 об.), «волны свѣрепыа моря въспѣнающа своя строуа» (там само, Рук. № 80 (88), л. 206); в Апостолах XVI ст. – «въспѣняюще своя строуа» (там само, Рук. № 73 (83), л. 171 об.), «въспѣняюще своя струа» (там само, Рук. № 81, л. 289) і «воспѣняюща своя строуа» (там само, Рук. № 72 (80), л. 132).

⁴⁰⁶ У Смол – «стуа».

⁴⁰⁷ У Смол – «прелестны». Обрано варіант Крев і Синод, оскільки така форма домінує в тогочасних біблійних текстах. Пор.: у рукописних Апостолах XV ст. – «звѣзды лестны» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 247 об.) і «звѣзды прелестныа» (там само, Рук. № 80 (88), л. 206 об.), в Апостолах XVI ст. – переважно «звѣзды прелестныа» (там само, Рук. № 72 (80), л. 132; Рук. № 73 (83), л. 171 об.), аналогічно і в *Острозькій Біблії* й *Апостолі Федорова* – «звѣзды прелестныа» (Юди, зач. 78). Цікаво, що в *Апостолі Скорини* вжито зовсім інший прикметник: «звезды блудящие» (Юд., зач. 78, арк. 35 зв.).

вѣдѣтѣ . ѡ нихъ же пророцествова седми ѡ Адама⁴⁰⁸ , Енохъ ѿа глагола⁴⁰⁹ .
 ѡкоже свидѣтельствѣтѣ ѡ семъ Иуда Іаковъ . въ соборномъ⁴¹⁰ своемъ посланіи
 пиша ѡ ихъ прогнѣнїи таковои не хотѣтъ , да быхомъ были вси єдино члѣло ѡ
 Христѣ . не слышатъ самого Христа⁴¹¹ заповѣдающа ѿ глаголюща⁴¹² ѿа заповѣдан⁴¹³
 вамъ . да любите другъ друга . ѡкоже ѿ азъ⁴¹⁴ възлюбихъ вы⁴¹⁵ . ѡ семъ позна-
 вѣтѣ⁴¹⁶ вси ѡко мои оученицы⁴¹⁷ єсте . ѡще ликовъ имѣти⁴¹⁸ будѣте между собою .

⁴⁰⁸ У Синод і Смол – «от Адама Иоанъ Дамаскин». Ідемо, однак, за Крев, що більше відповідає біблійному першоджерелу, адже, до прикладу, першоджерелом, де в *Острозькій Біблії* читаємо: «пророцествова же о сихъ седми от Адама Енохъ глѣ» (Юди, зач. 78) (в *Апостолі Скорини* так само: «пророцествова же о сихъ седми от адама енохъ глѣ» (Юд., зач. 78, арк. 35 зв.)).

⁴⁰⁹ У Крев – «глагола», тоді як у Смол – «глѣ» («глаголя»), а в Синод – «глатъ» («глаголят»). Обрано варіант «глаголя», оскільки це слово вжито у використаній тут до цитаті з Юд., стих 14: «седми от адаама, енохъ глѣ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 247 об.), «седми от адама енохъ глѣ» (там само, Рук. № 80 (88), л. 206 об.).

⁴¹⁰ У Смол – «зборном».

⁴¹¹ У Смол і Синод цього слова немає (пор.: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 233; ГИМ, Синод–700, л. 308 об.). Оскільки контекст і синтаксис його вимагають, обрано варіант Крев.

⁴¹² У Смол – «заповѣдающе и глѣще» («заповѣдающе и глаголюще»).

⁴¹³ У Смол і Синод – «заповѣди вамъ», що не відповідає ні контексту, ані синтаксису. Тому надано перевагу варіанту Крев, на користь якого свідчить також біблійне першоджерело, на котре прямо покликаються автори послання (Йо. 15, 17): «си заповѣдаю вам да любите другъ друга» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 66 (14), л. 424); «си заповѣдаю вамъ да любите другъ друга» (там само, Рук. № 46 (838), л. 82); «си заповѣдаю вамъ, да любите другъ друга» (*Острозька Біблія*, Йо. 15, зач. 52, арк. 53).

⁴¹⁴ У Синод після «азъ» додано «вы», відсутнє в інших списках. З огляду на його повторення ще раз після наступного слова «възлюбихъ», стає очевидним, що це помилкове подвоєння, допущене при переписуванні.

⁴¹⁵ У Смол тут відбулася дистантна прогресивна асиміляція: «възлюбихъ выхъ» замість потрібного «възлюбихъ вы», в чому переконують інші списки, а також біблійне першоджерело (Йо. 13, 34б): «да любите друг друга, якоже възлюбихъ вы» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 66 (14), л. 418 об.).

⁴¹⁶ У Крев після «познають» додано «вас» (*МУН*, т. 9–10, с. 12), відсутнє у Смол і Синод. Обрано варіант без вставки, оскільки це цитата з Йо. 13, 34–35 (зач. 46), у давніх рукописах і виданнях якого цього слова немає. Пор. в Євангеліях XV ст. – «о сем разоумѣють вси яко мои оученицы есте, аще любовь имате между собою» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 66 (14), л. 418 об.), «о семь разоумѣють вси яко мои оученицы есте аще любовь имате между собою» (там само, Рук. № 46 (838), л. 81); в *Острозькій Біблії* – «о семь разумѣют вси яко мои оучнцы есте аще любов имате между собою».

⁴¹⁷ У Смол слова поміняні місцями: «учнцы мои» («ученицы мои»). Надано перевагу порядку слів у Крев, який ближчий до цитованого тут тексту Євангелія (див. поп. прим.).

⁴¹⁸ У Смол – «имете», що не узгоджується синтаксично, оскільки після нього йде «будете». Вочевидь, це наслідок прогресивної дистантної асиміляції або ж плутання «ѣ», «е» та «и».

а иѣже нѣсть лѣвѣи⁴¹⁹ чамъ Богъ не прѣмѣяетъ . такава премѣдрость нѣсть свѣше
низходящ[ы]⁴²⁰ , но земна душевна⁴²¹ бѣговъскаа , иѣже ко зависти и рвеніа⁴²² ,
чѣ нитроніи і⁴²³ всака злаа вѣщъ : · ~

⁴¹⁹ Можна порівняти; у Смол – «любви», а в Крев і Синод – «любви» (ГИМ, Синод–700, л. 309).

⁴²⁰ В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «низходящія» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 206; *МУН*, т. 9–10, с. 12), у Петр (за львівським списком) – «нисходящая» (*Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 6), так само й у ватиканських списках (BAV, Vat. slav. 12, р. 31 v.; Borg. illir. 16, р. 9 (11) v.), а в Смол і Синод – «низходитъ», що не відповідає синтаксису. Натомість у тогочасних текстах біблійного першоджерела, звідки взято цю цитату (Як. 3, 15), бачимо такі форми: у рукописних Апостолах XV ст. – «низходящи» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 218) і «нисходящи» (там само, Рук. № 80 (88), л. 180 об.); в Апостоли XVI ст. (там само, рук. № 72 (80), л. 100 об.) – також «нисходящи»; в друкованій *Острозькій Біблії* – «низходящи» (Як. 3, зач. 55). Тільки в *Апостоли Скорини* с: «нестъ бо сия премудрость свѣше нисходяща но земная, говядская, бевсовская» (Як. 3, зач. 56, арк. 6 зв.). Отже, виправляємо «низходящія» на «низходящы», вважаючи, що при переписуванні в традиції Крев було помилково додано закінчення «я».

⁴²¹ У Крев – «душевная», тоді як у Смол і Синод – «душевна». Також «душевна» і в Апостолах XV ст. (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (80), л. 218; Рук. № 80 (88), л. 180 об.), Апостоли XVI ст. (Рук. № 72 (80), л. 100 об.) й *Острозькій Біблії*.

⁴²² В *Архив ЮЗР* та *МУН* тут множина: «рвенія», так само й у списку Vat. slav. 12 (р. 31 v.), натомість у Смол і Синод одина: «рвение». На користь того, що й у Крев була одина, свідчить видання Петр («рвение») і Borg. illir. 16 (р. 9 (11) v. – 10 (12)), а також польський переклад Іпатія (Потія): «bo gdzie iest zazdrosc y roznośc tam też nierząd y wszystko złe» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 17 v.). Хоча, слід визнати, ці останні свідчення не настільки переконливі, як *Архив ЮЗР* та Vat. slav. 12. У залучених як допоміжні джерела біблійних текстах теж по-різному. У рукописних Апостолах XV ст. – множина, часто в обох іменниках (імовірно, наслідок хибного подвоєння сполучника «и»): «идѣже бо зависти и рвенья» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 218), «идѣже бо зависти и рвенія» (там само, Рук. № 80 (88), л. 180 об.), як і в Апостоли XVI ст.: «идѣж бо зависти и рвенія» (там само, Рук. № 72 (80), л. 100 об.). В *Острозькій Біблії* перший іменник – в однині, а другий – у множині: «идѣже бо зависть и рвенія, ту нестроеніе и всяка зла вещь» (Як. 3, зач. 55), і лише в *Апостоли Скорини* – двічі одина: «иде бо зависть и рвение ту нестроение и всяка зла вещь» (Як. 3, зач. 56, арк. 6 зв.). Тут надаємо перевагу множині, засвідченій у Крев і практично всіх залучених біблійних текстах.

⁴²³ У Крев і Смол цей сполучник відсутній, а в Синод дописаний переписувачем пізніше. Обрано варіант Синод, оскільки це цитата з Як. 3, 16, де є «и», як і в давніх біблійних текстах: «нестроенія и всяка зла вещь» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 218 об.), «нестроения и всяка зла вещь» (там само, Рук. № 80 (88), л. 180 об.), «нестроеніе и всяка зла вещь» (там само, Рук. № 72 (80), л. 100 об.). У польському перекладі Іпатія (Потія) також уживається відповідний сполучник «и» («nierząd y wszystko złe»), хоча неясно, чи він був у Крев, чи внесений перекладачем для гармонізації синтаксису.

[XII]⁴²⁴ Мы⁴²⁵ же вѣруемъ на свѣтъишии вашни⁴²⁶ вси⁴²⁷ многоумнои . въ бл-горазумѣннѣи , великоглубинои⁴²⁸ премудрости⁴²⁹ . ꙗко не имѣте вѣры симъ . ꙗ тѣко к томъ подобнымъ⁴³⁰ инымъ прочимъ вѣщимъ . ѣже на нас⁴³¹ клеветѣтъ не по истиннѣ . хотѣши раздражити⁴³² твои⁴³³ незлобиво⁴³⁴ благомилосердїи⁴³⁵ ѣже к намъ . но акн⁴³⁶ премудрѣ⁴³⁷ вселеннѣи пастырѣ ꙗ оучительнымъ⁴³⁸ шѣцѣ . мѣсто прѣдси⁴³⁹ своемъ свѣтломъ оумѣ , въ разумѣннѣи⁴⁴⁰ свѣтлыхъ истинныхъ писаннѣи . ꙗже шѣрашѣ⁴⁴¹ незлобиво правда . къ намъ ꙗ⁴⁴² ко вѣщѣмъ требующимъ благоговѣннѣи твоего свѣтлого . послѣдующѣ тобѣ⁴⁴³ своего первоначальнѣшаго пастыра

⁴²⁴ Виділено в окремий розділ, бо звідси починається повторне *Captatio benevolentiae a persona sui*. Крім того, у Смол перша літера слова «мы» написана більшим шрифтом червоною циноброю, а вкінці попереднього речення стоїть знак «: ~».

⁴²⁵ У Синод перед цим займенником додано «и»: «и мыж вѣруемъ».

⁴²⁶ У Смол після цього займенника додано сполучник «и». Це, вочевидь, наслідок редуплікації останньої літери слова «вашей» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 233 об.).

⁴²⁷ Після «всєи» Крев і Смол мають сполучник «и», зайвий з огляду на контекст. Це, мабуть, ще один приклад редуплікації останньої літери попереднього слова, що відбулася на найранішій стадії переписування.

⁴²⁸ У Синод – «великои глубинои».

⁴²⁹ У Смол замість давального відмінка – називний: «прмдрсть» («премудрость»).

⁴³⁰ У Крев після «подобнымъ» – зайвий у цьому контексті сполучник «и», який з'явився внаслідок подвоєння першої літери наступного слова – «иннымъ».

⁴³¹ В *Архив ЮЗР* – «пас».

⁴³² У Синод – «раздражати».

⁴³³ У Смол – тут додано сполучник «и», цілком зайвий із погляду синтаксису.

⁴³⁴ У Синод – «незлобие». Це, вочевидь, наслідок прогресивної дистантної асиміляції: «незлобие благомилосердїе».

⁴³⁵ У Крев – «благосердїе», проте в Смол та Синод – «благомилосердїе».

⁴³⁶ У Смол – «папи», у Синод – «паки» (ГИМ, Синод-700, л. 309 об.), але жоден із цих варіантів не відповідає синтаксису й контексту, тому віддаємо перевагу Крев – «аки».

⁴³⁷ У Смол і Синод – «премудрость», що не узгоджується ні з синтаксисом, ні з контекстом.

⁴³⁸ У Синод і Смол порядок слів інший: «премудрость пастыр и вселеннѣи оучительныи отець». Надаємо перевагу варіанту Крев, оскільки тоді перед нами два поширені однорідні члени «вселеннѣи пастырѣ и учительныи отець», що дозволяє віднести слово «премудрыи» до обох іменників (у Смол та Синод воно стосується лише слова «пастырѣ», звужуючи зміст звороту).

⁴³⁹ У Смол та Синод – «продаси», що суперечить контексту.

⁴⁴⁰ У Синод – «в рассужение».

⁴⁴¹ У Смол та Синод – «обрящет».

⁴⁴² Цей сполучник є тільки в Крев, але виглядає частиною автентичного тексту, розширюючи зміст висловлювання (у сенсі повноважень папи як арбітра Вселенської Церкві, згідно з рішенням Флорентійського собору).

⁴⁴³ У Смол і Синод – без цього слова: «послѣдующи своего», а в Крев використано давальний самостійний: «послѣдующу тобѣ своего» (*МУН*, т. 9–10, с. 13; *Архив ЮЗР*,

Хриґа⁴⁴⁴ . ѿко г҃а дѣицѣхъ къ немѣ не и҃згонѣтъ вонѣ · но вѣсѣхъ равно кѣпно милос-
тѣи к сѣбѣ приѣмлетъ · ѿ востокѣ⁴⁴⁵ и западѣ⁴⁴⁶ , сѣвера и⁴⁴⁷ моря⁴⁴⁸ . ѿко да ѿ
немѣ възблагословѣтъ⁴⁴⁹ всѣ колѣна земная · и вси ѿзыци оублажатъ его⁴⁵⁰ : · ~

ч. I, т. 7, с. 207; Петр, с. 6; BAV, Vat. slav. 12, p. 32; Borg. illir. 16, p. 10 (12)). Хоча ця конструкція переважно перекладається складнопідрядним реченням часу, іноді вона може виражати також відношення мети, причини, умови чи способу дії. Найімовірніше, так її й було вжито в архетипі послання – у значенні «оскільки ти слідуєш». Певно, варіант Смол і Синод є спрощенням, як і польський переклад Іпатія (Потія): «nie odmowisz błogosławieństwa twego świętego nasladuiąc swego naupzedniejszego pasterza Chrystusa» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 18).

⁴⁴⁴ У Синод цього слова немає.

⁴⁴⁵ У Синод – «востока».

⁴⁴⁶ Слів «и запад» у Смол немає, а в Синод відсутній лише сполучник «и».

⁴⁴⁷ У Смол і Синод цього сполучника нема, однак він був у Крев, оскільки є в Петр (виданому за львівським списком), а також у ватиканських рукописах: BAV, Vat. slav. 12, p. 32; Borg. illir. 16, p. 10 (12). Відтворює його і польський переклад Іпатія (Потія), хоча в ужитій там синтаксичній конструкції цей сполучник виглядає радше зайвим: «ale wszystkich zarowno do siebie przymuie od wshodu do zachodu od pūnocy u do morza» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 18). На користь цього «и» свідчить також біблійний текст, який тут парафразується (див. наст. прим.).

⁴⁴⁸ У списках московської лінії в цілому цьому звороті відсутні деякі слова, тому йдемо за Крев, який найближчий до парафразованого тут Пс. 106, 3: «да рекоут избавлени г҃м ихже избави из роуки врагѣ и ѿт странѣ събра их, ѿт вѣстокѣ и запад и сѣвера и моря» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 144–144 об.), «да рекут избавленіи г҃демь ихже избави из руки врагѣ и ѿт странѣ събра их ѿт вѣстокѣ и запад и сѣвера и моря» (там само, Рук. № 46 (838), л. 18.); «да рекоуть избавлени г҃м, ихже избави из роуки врага и ѿт странѣ собра ихъ ѿт вѣстокѣ и запад и севера и моря» (*Київський псалтир*, Пс. 106, арк. 152 зв.); «ѿт вѣстокѣ и западѣ и сѣвера и моря» (НИОР РГБ, ф. 173.I, Рук. № 7 (69), л. 61); «да рекутъ избавленіи г҃м ихже избави из руки враг и ѿт странѣ собра ихъ, ѿт востокѣ и западѣ, и сѣвера и моря» (*Острозька Біблія*). Переймаємо зі Смол і Синод тільки закінчення слова «морья», позаяк у Крев – «мора» (вочевидь, один зі слідів II ПСлВ).

⁴⁴⁹ У Крев – модернізована форма «возблагословятъся», а в Смол і Синод – «вблагословятся». Вирішальним мало б стати свідчення вплетеного тут Пс. 71, 17, однак і в ньому відтворюється по-різному. Так, *Київський псалтир* подає варіант, якому відповідає Крев: «и възбл҃святся ѿ немѣ вся колѣна земная вси язъци оублажатъ его» (*Київський псалтир*, арк. 97 зв.). Аналогічно і в переписаному в Києво-Печерській лаврі 1474 р. Псалтирі, до якого найбільш подібне за формою парафразованих псалмів «Послання Мисаїла»: «и възбл҃гословятся о немѣ вся колѣна земная вси язъци оублажатъ его» (НИОР РГБ, ф. 173.I, Рук. № 7 (69), л. 39). Натомість в інших текстах є просто «благословятся»: «и бл҃святся о немѣ вся колѣна земная вси язъци оублажатъ и» (там само, ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 95 об.); «и бл҃гсвятся о немѣ вся колѣна земная вси язъци ублажатъ его» (там само, Рук. № 46 (838), л. 11 об.); «и бл҃святся о немѣ вся колѣна земная, вси язъци оублажатъ и» (*Острозька Біблія*); «и благословятся о немѣ вся колена земная, вси язъци возвеличатъ и» (*Псалтир Скорини*, арк. 62 зв.). Оскільки

[XII]⁴⁵¹ Мы во вси вѣрѣдемъ ѿ ѿповѣдемъ быти твоѣ всна свѣтѣншаго⁴⁵² паствы ѿ вселенскаго всначалнѣншаго · старѣншии же всемъ свѣщамъ свѣщеннымъ ѿщемъ ѿ православыиымъ патрїархомъ верховнаго правѣца · ѿ подклонимъ главы наша со всякимъ послѣшанїемъ благоволеннымъ⁴⁵³ · не ѿ нѣжда⁴⁵⁴ ни ѿ скорен · но ѿ вѣры желаемыя любви благоволеннаго сердца · требующихъ ѿ твоеа свѣтѣншаго твоего благословенїа вперивши⁴⁵⁵ оумъ во глѣбину⁴⁵⁶ кожитвенныхъ словесъ свѣтлаго писанїа ѿ ѿтѣдѣ ѿзбликше многоцѣнныи енеръ разума ѿки пчелныи⁴⁵⁷ сотъ · ѿ многоцѣтѣщихъ⁴⁵⁸ цѣтѣтовъ собравше ищѣще принести духовныи медъ⁴⁵⁹ · въ многочисленныхъ⁴⁶⁰ ѿ дивнѣи⁴⁶¹ нѣкако оустроенныхъ⁴⁶² во⁴⁶³ вогосотавныхъ

в жодному з останнїх чотирьох свїдчень немає початкової літери «в», наявної у Смол та Синод, то вважаємо її рудиментом префікса «воз» («въз»). Імовірно, у традиції Смол та Синод буква «з» з цього афікса була надрядковою й на одному з етапів переписування помилково випала, через що залишилася тільки «въ».

⁴⁵⁰ На цьому місці фрагмент «Послання Мисаїла», поданий у Синод, закінчується.

⁴⁵¹ Виділено в окремий розділ, бо в Смол попереднє речення завершується знаком «: · ~», а початкова літера слова «мы» написана більшим шрифтом червоною циноброю (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 234).

⁴⁵² У Смол – «сѣтѣншае» («святѣншае»).

⁴⁵³ У Крев – «благоволеннымъ», тобто «добре пахнучим», «запахущим», що не підходить за контекстом, тому обираємо варіант «благоволеннымъ» зі Смол. (у тому ж реченні той самий прикметник уживається ще раз у словосполученні «благоволеннаго сердца», яке знаходимо й у Крев.). На користь варіанта «благоволеннымъ» свідчить і Йос: «cum omni obedientia bone voluntatis» – «со всякимъ послушанїемъ благоволеннымъ».

⁴⁵⁴ У Смол – «нужа».

⁴⁵⁵ У Крев – «впѣрившіи», однак варіант «вперивши» зі Смол більш відповідніший.

⁴⁵⁶ Так за Смол. У всіх виданнях Крев – множина: «глубины» (пор.: *Соборное посланіе русскаго духовенства и мирян*, с. 7; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 207; *МУН*, т. 9–10, с. 13). Обрано варіант Смол, оскільки видається більш правдоподібним, що переписувач Крев змінив слово «глубину» на «глубины» відповідно до множини наступних після цього слів («божественныхъ словесъ»).

⁴⁵⁷ Так у Смол. На користь того, що так само було й у Крев, свідчать ватиканські списки (BAV, Vat. slav. 12, р. 32 зв.; Borg. illir. 16, р. 10 (12) v.), а в слід за ними й Петр, хоча в *Архив ЮЗР* (звідки перейнято до *МУН*) «пчелны».

⁴⁵⁸ У більшості текстів Крев ці слова подано окремо: «много цвѣтущихъ», лише у Vat. slav. 12 разом (при цьому з помилковими «а» замість «о»): «мнагацветущихъ».

⁴⁵⁹ Так за Смол. В *Архив ЮЗР* (з нього перейнято до *МУН*) – «меч», що не має сенсу в контексті наведеного тут порівняння з працею бджіл. Напевно, помилка виникла при відтворенні тексту грамоти в *Архив ЮЗР*, а в Крев, як і в першодруці, насправді було «медъ», бо це саме слово є в Петр і ватиканських списках (BAV, Vat. slav. 12, р. 32 v.; Borg. illir. 16, р. 10 (12) v.), а також у польському перекладі Іпатія (Потія): «miód duchowny» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 18 v.).

⁴⁶⁰ Так за Смол. У Крев, судячи з усього, було так само, лише з подвосним суфіксом «нн»: «многочисленныхъ», оскільки так подають ватиканські списки з першодруку та Петр, лише *Архив ЮЗР* (а за ним і *МУН*) – «многочисльныхъ».

пчелныхъ соудѣхъ · со многю чистію ѿ с⁴⁶⁴ похвалами · сложивши ѿ сладкоч-
ныхъ словесъ принесемъ къ похваленію всенасвятѣишѣхъ святыхъ твоих⁴⁶⁵ · ꙗкоже
ѿ выше ѿ сихъ писахом ѿ свѣрихъ⁴⁶⁶ странъ · мы словеснии еше ѿвцы : · ~

[XIII]⁴⁶⁷ ꙗще оубо ꙗвон дивнии ѿнъ законама⁴⁶⁸ стѣни вѣтхаго заветѣ священ-
никъ жертвами безсловесныхъ · ѿ кровию ѿнчию ѿ козлю ѿ попелом ѿница кропа
ѿсквернима ѿвещаше · к плотни⁴⁶⁹ чистотѣ · ѿ ѿмѣл⁴⁷⁰ памати⁴⁷⁰ сподобляем
с похвалами въ слѣдахъ Божіихъ⁴⁷¹ поминаючи⁴⁷² ѿма его въ законахъ ꙗлломикихъ
книгахъ не много ли ѿ колми паче новаго заветѣ Христова преболши⁴⁷³ великии

⁴⁶¹ У Крев і Смол – «дивнѣи» («дівнѣи»), у Петр – «дивнеи». Це, ймовірно, неправильна форма прислівника «дивно» (пор.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 143–144, 943–944). Прислівник виявляємо й у польському перекладі Іпатія (Потія): «w niezliczonych y dziwnie nieiako zrobionych woskowych pszczelnych naczyniach» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 18 v.). Інше можливе пояснення: це помилка переписувача, який після слова «дивнѣ» продублював наявний перед ним сполучник «и». У кожному разі, відділяти «и» як сполучник немає сенсу, бо це суперечить синтаксису.

⁴⁶² Звороту «устроеныхъ во воскооставныхъ пчелныхъ» у Смол нема.

⁴⁶³ Попри те, що приименник «во» тут не обов'язковий (перед тим було вжито його аналог «въ»), та й на цьому місці він видається радше помилковим подвоєнням першого складу наступного слова («воскооставныхъ»), залишаємо це «во», позаяк повторення приименників є однією з типових ознак стилю укладачів послання.

⁴⁶⁴ Це «с» додано за Смол, у Крев відсутнє.

⁴⁶⁵ У Смол в однині: «всѣнастѣиши стни твоей» («всѣнасвятѣйші святини твоей») (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 234–234 об.). Оскільки перше слово («всѣнасвятѣйші») ближче за формою до Крев, тоді як в однині правильно мало би бути «всѣнасвятѣйшей святини твоей», уважаємо варіант Крев первісним, а зміну з множини на одну – результатом помилок писців. На це вказує також уміщена після цих слів згадка про те, що вище вже про це писалося («якоже и выше о сихъ писахом»). Справді, раніше ці слова («похваленіє» та «святини твоя») вже вживалися, і саме в множині, як бачимо в усіх списках, в т. ч. у Синод і Смол. В останньому, зокрема, подається: «к похваленію чюдныхъ предивныхъ стѣнъ твоихъ» («к похваленію чюднихъ предивныхъ святыхъ твоихъ»). Пор.: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 228 об.; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 202.

⁴⁶⁶ У Смол: «сверныхъ» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 234 об.).

⁴⁶⁷ Виділено в окремий розділ, бо звідси починається повторне *Captatio benevolentiae a persona auditoris*. Окрім того, у Смол попереднє речення завершується знаком «: · ~», а перша літера слова «аще» написана більшим шрифтом червоною циноброю.

⁴⁶⁸ У Смол це місце затерте, вдається відчитати лише першу літеру «з» та останню «а», тому вносимо слово за Крев, але без подвоєного «н» у суфіксі, бо дещо далі на тому ж аркуші є той самий прикметник «законыхъ» із одним «н».

⁴⁶⁹ У Смол – «плонѣй».

⁴⁷⁰ У Смол – «пам/ти».

⁴⁷¹ У Смол – «бжиі» («Божіі»). Вочевидь, помилково пропущено надрядкову «х».

⁴⁷² У Крев – «поминают», проте варіант «поминаючи», який знаходимо на цьому місці в Смол, видається більш відповідним, з огляду структуру речення.

⁴⁷³ У Смол – «преболши».

ἀρχιρέου · многоблажнныи⁴⁷⁴ ѿче · ѿ внадогтонѣшии Сиксте⁴⁷⁵ ѿ⁴⁷⁶ похвалами вы-
 чиншими †...† быти⁴⁷⁷ достоинъ еси ꙗко свѣщениикъ Бога вышнаго · Второи Мелхисе-
 декъ чинникъ · недоумныхъ чинствъ великѣа⁴⁷⁸ ѿныа жертвы небныа · свѣщениикъ
 ѿ слѣжителъ · в нрже желаютъ аггели приникнѣти · еиже ѿчищаша ѿ ѿбѣщаша⁴⁷⁹ не
 токмо къ плотнѣи чистотѣ · но ѿ совѣсти мертвыхъ дѣлъ · всѣхъ душа спашаши ·
 ꙗ тако много болши ѿного достоинъ быти ѿ⁴⁸⁰ похвалами ѿ памяти въ сынов
 христіанскихъ вегда проглаголашася · ꙗма твоѣ всприсѣвѣшиоѣ · въ соборехъ⁴⁸¹
 ѿ в слѣжехъ поминани · ꙗки⁴⁸² ѿца началѣшиаго всего събора⁴⁸³ христіанскаго ·

Но к тако⁴⁸⁴ великомѣ свѣтомѣ которыа ти достоинныа⁴⁸⁵ похвалы словомъ пред-
 ставимъ · ꙗже паче славы достоинствѣа⁴⁸⁶ · вѣстѣа любоуслышныа · молчаливѣа⁴⁸⁷ възмѣс-
 то слова⁴⁸⁸ добродѣтелъ похвалати наказуѣтъ⁴⁸⁹ · ѿ самого естествоа прѣозшедшемѣ

⁴⁷⁴ Іпатій (Потій) поділив це слово на два: «много блаженный (отче)» (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. 1, т. 7, с. 208; *МУН*, т. 9–10, с. 13; *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 7). Уважаємо, однак, що його потрібно писати разом, як було подано при виданні Смол: Н. Заторський. «Послання Мисаїла» за Смоленським списком, с. 414.

⁴⁷⁵ У Смол є «Сиксте».

⁴⁷⁶ Цього приименника у Крев немає, він є тільки у Смол.

⁴⁷⁷ Після «быти» у Смол додано ще «и», яке є, очевидно, помилковим подвоєнням останньої літери цього слова. Крім того, із синтаксичного погляду сполучник тут є цілком зайвий, натомість бракує якогось іншого слова, оскільки синтаксис із прогалинами. Найвірогідніше, пропущено «поминаем», наявність котрого забезпечувала б дзеркальне відображення мови про Аарона: «с похвалами [...] поминают имя его» – «не много ли и колими паче [...] с похвалами высочайшими (поминаем) быти достоин еси». Інший варіант заповнення цієї лакуни – слово «прославлен», позаяк бачимо такий же зворот дещо нижче: «а тако много болши оногo достоинъ быти (с) похвалами и памяти [...] всегда прославлятися». Кон'єктура не внесена через неможливість точно визначити пропущене слово.

⁴⁷⁸ У Смол – «великаа».

⁴⁷⁹ У Крев у попередньому слові дисиміляція: «очищаеши». Слів «и освящаеши» у Смол нема (пор.: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 235).

⁴⁸⁰ Це «с» є лише в Смол, однак синтаксис і контекст його допускають, до того ж дещо раніше в подібному звороті в усіх наявних списках уживалося з «с»: «памяти сподоб-ляемъ с похвалами въ слугахъ Божиихъ».

⁴⁸¹ У Смол – «зборех».

⁴⁸² У Крев – «якы».

⁴⁸³ У Смол – українізований варіант: «збора».

⁴⁸⁴ У Крев – «таковому» (вочевидь, це наслідок прогресивної дистантної асиміляції: «таковому великому»). У Смол – «тако великому».

⁴⁸⁵ У Мак – «каторые ти достоинныи» (РНБ СПб, Сол-902/1012, л. 347 об.).

⁴⁸⁶ У Крев – «достоенство», а в Смол – «достоинства». Обрано останній варіант, бо він відповідніший синтаксису та множині попереднього звороту «достоинныа похвалы».

⁴⁸⁷ У Мак – «молчаніе» (мабуть, через пропуск кінцевої надрядкової «м»).

⁴⁸⁸ У Смол – «слава».

⁴⁸⁹ У Мак у третій особі однини: «накасуеть», що не узгоджується з іншими членами речення.

мѣры · ѿ⁴⁹⁰ всего вѣдиніемъ⁴⁹¹ грьнихъ восхищеннаго⁴⁹² . ѿ не ѿнако⁴⁹³ ѿже въ тѣлѣ
въвѣряюща жизньъ ѿ⁴⁹⁴ богословаго⁴⁹⁵ ѡзыка оучиніемъ . ѿмѣже ѿ пѣвца⁴⁹⁶
съклада [похвалѣ]⁴⁹⁷ ѿ слова⁴⁹⁸ глаголаше . ѡзыка мон трогѣ книжника коро-
пица : · ~

[XIV]⁴⁹⁹ Чтожь к снмъ дръзнемъ⁵⁰⁰ ли оубо къ похваламъ вашнмъ святини ·
дръзнемъ вса ко оубѣдїю любовномъ насъ влекуще⁵⁰¹ · к вашнмъ всенаѣстѣиши⁵⁰²
шчникомъ святости ниже бо⁵⁰³ безвѣдно ѿ⁵⁰⁴ намъ молчати такова ѿца всего
христїанства наркшимса члдом · не ѿко да⁵⁰⁵ ваша проглавленна святости нашнми

⁴⁹⁰ У Крев – «а», проте «и», яке знаходимо в Смол, краще узгоджується з контекстом. У Мак тут немає нічого.

⁴⁹¹ У Крев – «виденіємъ» («видѣніємъ» за Петр), тобто «видінням», що не зовсім відповідає контексту, тому надаємо перевагу Смол, де подано «вѣдиньемъ», переймаючи закінчення з Крев («вѣдити» – «наказувати, казати» – див.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 939). У Мак тут замість «вѣдиньемъ» є «мира» (напевно, хибне повторення слова «мѣры», яке було перед цим, з подальшою помилкою в слові).

⁴⁹² Звороту «восхищеннаго и не инако иже въ тѣлѣ въвѣряюща жизньъ» у Мак немає.

⁴⁹³ У Смол: «ина».

⁴⁹⁴ У виданнях, які йдуть за публікацією Іпатія (Потія), тут слід його невеликого поділу слів: «развей». Пропонуємо логічніше членування – «развѣ и», відділяючи «и» як підсилювальну частку (пор.: Н. Заторський. «Послання Мисаїла» за Смоленським списком, с. 414). У Мак є лише «разве», без «и».

⁴⁹⁵ У Смол – «богославнаго», що в Мак перетворилося на ще більш помилкове «бо славнаго».

⁴⁹⁶ У Мак – помилка у слові «пѣвецъ» і в порядку слів: «и складая первенець».

⁴⁹⁷ Тут, судячи з усього, під час переписування з оригіналу випав іменник, якого стосувалося дієслово «съклада». Це, найімовірніше, слово «похвалу», що постійно з'являється в цьому уривку, ставши його лейтмотивом: «похвалами височайшими быти достоинъ», «достоинъ быти похвалами», «которыя ти достоинья похвалы словомъ представимъ». Тому вносимо «похвалу» як кон'єктуру.

⁴⁹⁸ У Мак в однині: «слово», а сполучник «и» перед ним відсутній.

⁴⁹⁹ Виділено в окремий розділ на підставі того, що в Смол попереднє речення закінчується знаком «: · ~»), а перша літера слова «что» написана більшим шрифтом червоною циноброю.

⁵⁰⁰ Звороту «дръзнемъ ли оубо къ похваламъ вашей святини» в Мак немає.

⁵⁰¹ У Смол – «влекущо» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 235 об.). У Мак, як і в Крев, – «влекуше».

⁵⁰² У Мак, унаслідок помилки відчитання, відбулося подвоєння префікса «все», який перетворився на окреме додаткове слово: «*всемъ всенаѣстѣиши*» (РНБ СПб, Сол-902/1012, л. 348).

⁵⁰³ У Смол замість «ниже бо» є «ни бож».

⁵⁰⁴ Це «и» додано за Смол, оскільки воно не суперечить контексту і синтаксису, хоча й цілком можливо, що це результат помилкового подвоєння літери «н» (з наступного слова «намъ»), яка подібна в написанні до «и».

⁵⁰⁵ У Смол тут помилкове подвоєння: «да да».

похвалами лѣчшии ебѣте . како бо нѣже⁵⁰⁶ го апостола водворѣнїица . ѿ тѣх
 возвращающїи[и]⁵⁰⁷ число, самого [Исуса образ[ъ]]⁵⁰⁸ на себѣ носѣ . се ѿснѣ⁵⁰⁹ ѿв-
 лнно . понеже бо прежде апостольское житїи ѿ⁵¹⁰ самое ѿности ѿзволн[л]⁵¹¹ .
 Петръ порѣвновалъ⁵¹² апостольскомѣ верхѣ . ѿ Зеведеѣвымъ⁵¹³ сыномъ ѿ не ѿставлѣ

⁵⁰⁶ У Смол – «их». Однак «иже» краще узгоджується з контекстом і синтаксисом, тому надаємо перевагу Крев (*МУН*, т. 9–10, с. 14; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 208; *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 8).

⁵⁰⁷ В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «возвращаючи», яке означає, що папа своїм апостольським служінням наче збільшує число апостолів. У Смол – «възвращающи», тобто тут йдеться не про збільшення, а про відновлення числа апостолів. (Пор.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 85, 89–90). Ситуацію прояснює Петр (с. 8), де знаходимо варіант зі Смол – «возвращающы», як і в рукописах: BAV, Vat. slav. 12, р. 33 v.; Borg. illir. 16, (р. 11 (13) v.). Хоча в польському перекладі Іпатія (Потія) це місце передано описово, проте і з нього можна зробити висновок, що в Крев первісно було те саме слово, що й у Смол і Петр, – «возвращающи»: «ktoryś iest rowny Apostołom u samego Jezusa figurę posisz» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 19 v.). Отже, варіант «возвращающи» в *Архив ЮЗР* (звідки він потрапив до *МУН*) з’явився через помилку при перевиданні тексту з першодруку. Що стосується семантики слова «возвращающи» в цьому контексті, то переклад митрополита Іпатія в значенні рівності апостолам є наслідком нерозуміння того змісту, який намагалися донести автори послання. Звісно, «возвращающи» не означає «рівний». Щодо синтаксису, то виглядає, що первісно формою цього слова було «возвращающи», оскільки воно мало б узгоджуватися з попереднім «водворяющїи», адже обидва звороти поєднані сполучником «и». Найімовірніше, друге кінцеве «и» зникло через помилку переписування, тому й вносимо його як кон’єктуру.

⁵⁰⁸ І в Крев, і в Смол цей зворот звучить так: «самого образа Ісуса на собі нося», що означає, що папа носить не «образ самого Ісуса», а «сам образ Ісуса», що не відповідає контексту. Тут, мабуть, сліди кількох помилок на найранішій стадії переписування: очевидно, що має бути не «образ», а «образъ», закінчення ж «а» з’явилося внаслідок асиміляції із закінченням слова «Ісуса»; слова «Ісуса» та «образъ» не на своїх місцях – їх треба поміняти місцями – «самого Ісуса образ», тому вносимо відповідну кон’єктуру.

⁵⁰⁹ Так за Смол, у Крев – «откуда».

⁵¹⁰ У Смол перед «от» ще додано «и», яке тут зайве з синтаксичного погляду.

⁵¹¹ Попри однозначне свідчення наявних джерел, тут явна помилка: адже «изволи» – це третя особа однини, що не узгоджується зі звертанням до папи в другій особі однини. Отже, у кінці цього слова бракує або «л», або «в». Виходячи із синтаксису, вносимо як кон’єктуру кінцеву «л».

⁵¹² В *Архив ЮЗР*, за яким іде *МУН*, – «поревновальъ», однак у львівському списку (згідно з Петр) було «поревновальъ» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 208; *МУН*, т. 9–10, с. 14; *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 8). Так само й у ватиканських рукописах (BAV, Vat. slav. 12, р. 33 v.; Borg. illir. 16, р. 11 (13) v.). Натомість у польському перекладі Іпатія (Потія) знаходимо радше відповідник до форми «поревновальъ»: «Piotrowi między Apostoły rownaiąc u Zebedeuszowym synom» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 19 v.). Надаємо перевагу Смол («поревновав»), який найкраще узгоджується із синтаксисом і контекстом (пор.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 458). Спільнокореневе слово вжито, зокрема в Прип. 6, 6: «буди подобень мравію

ли⁵¹⁴ вєл про нищєтѣ⁵¹⁵ вознєнавидѣлѣ⁵¹⁶ євангельскїи⁵¹⁷ послѣдова[в]⁵¹⁸ . њже ни-
щєтѣ⁵¹⁹ возлюблєшємѣ⁵²⁰ њ навчєшємѣ⁵²¹ тѣбѣ⁵²² владѣце Христѣ⁵²³ · Высокоє бо⁵²⁴ њс-
тинное лєбомѣ⁵²⁵ њночєкоє єже єсть⁵²⁶ мнєшєкоє глаголю житїи њзбавѣ⁵²⁷ · њ Бо-
гови⁵²⁸ во вєсѣхъ⁵²⁹ присвоєвє⁵³⁰ . єже єсть нєвозможно⁵³¹ њнако⁵³² · развѣ⁵³³ њже⁵³⁴

о лѣностивє и вззєревнє видѣвѣ пути єя» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 730 (1855), л. 215 об.); «иди кѣ мравїи ѿ лѣностивє и вззєревнє видѣвѣ пути єя» (*Острозька Біблія*, арк. 31).

⁵¹³ У Смол – «звѣдеовым».

⁵¹⁴ Так за Крев. У Смол це «ли» помилково пропущено, що перетворює риторичне питання на протилежне до інтенції укладачів послання ствердження.

⁵¹⁵ У Смол – «про шєту».

⁵¹⁶ Так за Крев. У Смол – «вззєнавидѣл єси».

⁵¹⁷ У Смол подано «євѣглискїхъ» («єванглискїх») – напевно, хтось із писців автоматично надписав надрядкову «х» наприкінці слова. У Крев, натомість, «євангельскїи» – вочевидь, видаючи Крев, митрополит Іпатїй (Потїй) долучив до слова «євангельскїи» наступний після нього сполучник «и», що також цілком необґрунтовано із синтаксичного погляду.

⁵¹⁸ У Смол – «прєслѣдова», у Крев – «послѣдова». При цьому жодна з форм не відповідає синтаксису, який вимагає або ще одного дієприслівника, або дієслова в перфекті (а не в аористі, та ще й третій особі, як тут). Найвірогідніше, кінцевою літерою слова була надрядкова «в» або «л», яка загубилася під час переписування. Тут вносимо як кон'єктуру кінцеву «в», зваживши на інші численні дієприслівникові звороти в цьому уривку в Смол і Крев. Хоча можливе й таке альтернативне коригування цього звороту на основі Смол: «вознєнавидѣл єси євангельскїи и послѣдовал».

⁵¹⁹ Так за Крев. У Смол – «вззєлюбшєму».

⁵²⁰ У Смол – «навчєшємоу».

⁵²¹ Цього займенника у Смол немає. Оскільки ватиканські списки з першодруку (та Петр) подають «тебе», віддаємо перевагу їхньому свідченню. В *Архив ЮЗР* (з якого перейнято до *МУН*) є «тебѣ».

⁵²² Так за Крев і Мак. У Смол «бо» відсутнє.

⁵²³ Так за Смол і Мак. У Крев – тут додано «и», яке тут зайве з синтаксичного погляду.

⁵²⁴ Так за Смол і Мак. У Крев – «благо все», що не вкладається в контекст (*МУН*, т. 9–10, с. 14; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 208–209; *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 8). Цю невідповідність помітив і митрополит Іпатїй, тож у своєму перекладі він цілий наступний зворот (включно з помилково повтореною фразою «много лѣтъ пребывая» просто оминув (на пропуск вказано в дужках і підкресленням): «Wy-soka bowiem mądrość zakonnicza to jest stan Mniski któryś ty obrał y (...) vlubileś zakon y Regule świętego Oycy Franciszka» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 19 v.).

⁵²⁵ У Мак – «во вєсѣхъ».

⁵²⁶ Так за Смол і Мак. У Крев – «присвоєвєся».

⁵²⁷ У Мак цього слова немає.

⁵²⁸ У Крев окремо: «не возможно». У Мак – «невозможная».

⁵²⁹ У Смол – «инока», що не відповідає контексту (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 236). У Мак – «инакая».

⁵³⁰ У Мак цього слова немає.

ѿ оуспедїа стажати лубовь ѿ быти с ними єдино . возлюбивъ законъ ѿ⁵³¹ [...] ⁵³²
 оуставъ рекгулы⁵³³ святаго ѿца Францишка . в немже много лѣтъ пребывъ⁵³⁴ .
 ѿ догтонне⁵³⁵ ходивъ . житїи житкоу⁵³⁶ ѿкѣсивъ до нѣже призре Господь на сми-
 ренїи⁵³⁷ твоє , видѣ⁵³⁸ многїи⁵³⁹ трудъ ѿ терпѣннїи⁵⁴⁰ ѿ⁵⁴¹ оудѣчїнїи⁵⁴² тѣла твоего .
 зрѣ⁵⁴³ въ⁵⁴⁴ немъ сіяющю твою дшю паче солнца⁵⁴⁵ к нему палащю лубовїю ко
 лубнѣмому⁵⁴⁶ лубви лубителю . ѿ⁵⁴⁷ него ради посетилъ тѣ єсть востокъ свѣше .

⁵³¹ Сполучника «и» в Крев немає, додаємо за Смол і Мак.

⁵³² Тут в обох повних списках «Послання Мисаїла» і в Мак додається «много лѣтъ пре-
 быва(я)», що не вкладається в контекст. Імовірно, що на найранішій стадії передання тек-
 ту переписувач перескочив на рядок (чи два) нижче і вписав слова з наступного звороту:
 «много лѣтъ пребывъ», тоді повернувся до попереднього й дописав його до кінця: «устав
 рекгулы святаго отца Францишка». Як видно з польського перекладу Іпатія (Потія), він
 теж уважав це помилковою вставкою, яку відтворювати непотрібно: «vlubiles zakon (...)»
 у *Regule świętego Oycy Franciszka* (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 19 v.).

⁵³³ У Смол – «рекулы».

⁵³⁴ У Крев – «пребыль». Однак варіант «пребывъ» зі Смол і Мак видається відповід-
 нішим. На користь останнього свідчить і помилкове повторення звороту «много лѣтъ
 пребыва(я)», де також бачимо «в» (хоча зворот і допасовано, щоб виправити синтак-
 сис), яке дозволяє відновити первісну форму дієслова – «пребывъ».

⁵³⁵ У Мак – «достойно».

⁵³⁶ Так за Крев і Мак. У Смол – «жестькое».

⁵³⁷ У Смол – «смирени».

⁵³⁸ В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «видяй». Обрано варіант Смол і Мак, який краще узгоджу-
 ється з контекстом і синтаксисом. Так само в Петр (вочевидь, відповідно до львівсько-
 го списку) та у ватиканських списках (BAV, Vat. slav., p. 33 v.; Borg. illir. 16, p. 12 (14);
 РНБ СПб, Сол-902/1012, л. 348 об.).

⁵³⁹ У Смол і Мак – «многотруд».

⁵⁴⁰ У Смол – «терѣннїи». У Мак – «терпения», однак літера «я» була виправлена з іншої.

⁵⁴¹ Сполучник додано за Мак. Проте важко сказати, чи він є частиною оригінального
 тексту, чи результатом помилки. Бо хоча попереднє слово не закінчується, а наступне
 не починається літерою «и» («і»), а отже, це не є помилкове подвоєння, але в Мак бра-
 кує попереднього сполучника «и» (між словами «труд» і «терпения»), тож сполучник
 «і» на цьому місці міг з'явитися внаслідок переставлення. Припускаємо також, що це
 слід додаткового протографа, вплив якого іноді можна запідозрити саме в Мак.

⁵⁴² У Мак – «вдручение».

⁵⁴³ У Смол – «зрѣти», як і в Мак («спрѣти»).

⁵⁴⁴ Так за Крев. У Смол і Мак звороту «в немъ сіяющую твою душу паче солнца
 к нему палящую лубовїю» немає.

⁵⁴⁵ У Петр – «слонца», а в *Архив ЮЗР* і *МУН* – «солнца». На користь того, що в пер-
 шодруці було саме «слонца», свідчать і римські списки. Однак це радше слід розкрит-
 тя Іпатієм (Потієм) типового для цього слова скорочення «слнца», яке знаходимо, на-
 приклад, у Смол (л. 226, 227 та ін.) і Синод (л. 297).

⁵⁴⁶ У Смол – «любивому». В Мак бракує останнього складу, крім того у звороті про-
 пущено наступне слово «любви»: «к любиво любителю».

⁵⁴⁷ Так за Смол і Мак. У Крев це «и» відсутнє.

ї⁵⁴⁸ направилъ⁵⁴⁹ ноги⁵⁵⁰ твоѧ⁵⁵¹ на пѣть свѣтителства римскаго престола . да оупла-
 шши люди ѣго⁵⁵² христїанское стадо . всѧ привода въ єдиннїи ѣ совокупленїи преж-
 наѧ славы ѣ любви . любовїи паче пастырскою⁵⁵³ . нежели палицею желѣзною † паса
 всѣх ѣкоже речет †⁵⁵⁴ вышнаго Бога слово⁵⁵⁵ надчинеѧ ѡ мене ѣко кроток єсмь
 ѣ смиренъ⁵⁵⁶ сердцемъ .

[XV]⁵⁵⁷ [1] Подоклетъ бо премудростїи любовною . кротостѧ⁵⁵⁸ растворяти⁵⁵⁹
 ѣко не требовати ѡрѣжїѧ ѣрети ѡниѧ къ исправленїю⁵⁶⁰ таковоѧ паствы . мно-
 гихъ бо в нашихъ странахъ видим ѡ⁵⁶¹ члсти западнаѧ церкви ѡбщан тои содръ-
 жанихъ . ѡ⁵⁶² нарицанихъ⁵⁶³ пастыри . ѣрети мнѧще⁵⁶⁴ снабдевати⁵⁶⁵ стадо .

⁵⁴⁸ Сполучник додано за Мак.

⁵⁴⁹ У Смол – «направи», а в Мак – «направить» (чи «направи ти», залежно від поділу).

⁵⁵⁰ У Смол – «наги».

⁵⁵¹ У Смол, усупереч контексту, «нашая» – вочевидь, услід за парафразованим тут Лк. 1, 79.

⁵⁵² У Мак – «людие». Напевно, це наслідок злиття слова «люди» і наступного за ним «єго», що особливо ймовірно, якщо приголосна була надрядковою – «людие?».

⁵⁵³ Так за Крев. У Смол – «пастырскою».

⁵⁵⁴ Судячи з неправильного синтаксису та невідповідностей у контексті, тут є допущена в одному з раних протографів лакуна, яка простежується в усіх пізніших списках послання. Запропонований тут гіпотетичний текст заповнення лакуни було обгрунтовано раніше.

⁵⁵⁵ Так за Смол. У Крев – «слова», проте з такою формою граматично не узгоджується наступний зворот, який є цитатою Мт. 11, 29.

⁵⁵⁶ У Смол – «смирени».

⁵⁵⁷ Виділено в окремий підрозділ, оскільки звідси починається повторне *Captatio benevolentiae a persona adversarii*.

⁵⁵⁸ Так за Смол. У Крев – синтаксично невмотивоване «кротостїю», що є радше наслідком регресивної дистантної асиміляції («премудростїю любовньою кротостїю»).

⁵⁵⁹ Так за Смол. В *Архив ЮЗР* і *MUH* – «растваряти». На користь того, що у Крев було саме «растворяти», свідчать Петр і ватиканські рукописи (BAV, Vat. slav. 12, p. 34; Borg. illir. 16, p. 12 (14)).

⁵⁶⁰ В *Архив ЮЗР* і *MUH* – «къ исправленїю», що суперечить синтаксису. Граматично коректну форму «къ исправленїю» знаходимо в Смол, а також у Петр («ко исправленїю») та ватиканських списках, тож у Крев радше було саме так (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 236–236 об.).

⁵⁶¹ В *Архив ЮЗР*, *MUH* і списку Vat. slav. 12 – «од», тож наявний у ньому варіант «отъ» Петр перейняв із Borg. illir. 16 (p. 12 (14) v.), тоді як у Крев (чи помилково в першовиданні) було саме «од». Тут переймаємо «от» зі Смол.

⁵⁶² У Смол писець забув дописати винесену «т»: замість «от» є просто «о».

⁵⁶³ У Смол – «нарицаювихся».

⁵⁶⁴ У Смол – «мнящїе».

⁵⁶⁵ З огляду на те, що в *Архив ЮЗР*, *MUH* і в обох ватиканських списках це слово написано через «е» – «снабдевати», а в Смол через «і» – «снабдівати», можемо припустити, що перед нами приклад плутання «е» та «и» («і») при відчитанні літери «ѣ».

Божественна Літургія за візантійським обрядом (імовірно, за участі київського митрополита Григорія (Цамблака)) під час Вселенського собору в Констанці (1414–1418).

Малюнок невідомого художника, бл. 1460 р.

болше⁵⁶⁶ погдбллантѣ то ѿ⁵⁶⁷ предавшемѣ оуды ѿдантѣ догтоннымъ · влжѣще ѿ мѣ-
чаше ѿ иныхъ⁵⁶⁸ ѿ⁵⁶⁹ силоу влжѣще ѿз⁵⁷⁰ благочестїа въ благочестїї⁵⁷¹ · ѿ содзъ
мира левѣ · завистнымъ гнѣвомъ рачтерзаяще · ѿбо бо крччаннемъ прерртивъ
ненскдснн⁵⁷² пастырѣ направо ѿ скоро низверже ѿ ѿ числа ѿпдсти · ѿвож⁵⁷³ жезлъ
пдствивъ предъоустрашаа⁵⁷⁴ оурази⁵⁷⁵ · въ главѣ ѿ мртвотги лѣѣ оузрѣ предъ собою ·
дрдгое стремленїемъ ѿвмороднѣ⁵⁷⁶ ногоу пхнѣвъ · ѿ хрвктное составленїе преломи ·
ѿли рвернмъ кости ѿмнжѣ вндѣрнмъ захищантѣсѣ ·

[XV] [2]⁵⁷⁷ По милосердн⁵⁷⁸ пастырѣ встѣхъ снхъ ѿждѣ внѣ ѿбрѣтатѣсѣ ·
кротко оубо зрѣ на свое стѣдо · тихо оустнѣ⁵⁷⁹ двнжѣ · ѿ воплем⁵⁸⁰ дѣха ѿглашаа
стѣдо въ єдино обнратнѣсѣ створлетѣ · да ѿ прочнѣ⁵⁸¹ нерасходно⁵⁸² бѣдѣтѣ · ѿ хрома

Тому це дає змогу віддати належне як формі Крев, так і Смол (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. 1, т. 7, с. 209; *МУН*, т. 9–10, с. 14; *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 8; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 236 об.).

⁵⁶⁶ У Крев – «болши» (чи «болшы»), якщо йти за ватиканськими списками).

⁵⁶⁷ Так за Смол. У Крев – «той и». Вважаємо, що тут сполучник «и» був помилково подвоєний, відтак утворилося нове слово «той» (замість «то и»).

⁵⁶⁸ У Смол замість «а иных» є «аных».

⁵⁶⁹ Цієї підсилювальної частки у Крев немає, додаємо за Смол.

⁵⁷⁰ У Смол – «за». Ймовірно, в його протографі було «зъ», яке через помилку відчитання перетворилося на «за».

⁵⁷¹ У Смол тут «блгстие», тож замість потрібного «благочестїе» виходить «благостие».

⁵⁷² У Смол – «неискуный».

⁵⁷³ У Крев тут менш відповідне до синтаксису «ово бо», що виглядає радше помилкою запам'ятовування писця, який повторив словосполучення, вжите в попередньому звороті, тому переймаємо «овож» за Смол.

⁵⁷⁴ У Крев – «престрашая», однак варіант «прѣдусташая», який виявляємо в Смол, видається більш доречнішим. Тут пропонуємо виправлену форму «предѣустрашая».

⁵⁷⁵ У Смол – «оузри», у Крев – «врази». Запропоновано відповідніший компромісний варіант «урази» (див.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 760).

⁵⁷⁶ У Петр – «ѿбюродѣвъ», як і в Borg. illir. 16 («ѿбюродивѣ») (р. 12 (14) v.). Натомість у Vat. slav. 12, як і в *Архив ЮЗР*, – «ѿбюроден». Так, вочевидь, і було в першодруці.

⁵⁷⁷ Виділено в окремий підрозділ, оскільки тут починається третє *Captatio benevolentiae a persona auditoris*, яке нав'язує до попередньої частини та є її дзеркальним відображенням (протиставляється постава папи і місцевих латинських єрархів у ВКЛ).

⁵⁷⁸ У Смол «мл̄срды» – «милосерды».

⁵⁷⁹ У Borg. illir. 16 (р. 12 (14) v.) і Петр (який віддавав перевагу свідченню цього ватиканського списку) – «оустъ», тоді як у Vat. slav. 12 – «устне», подібно до *Архив ЮЗР* («устнѣ») (BAV, Vat. slav. 12, р. 34 v.). У Смол теж «устнѣ».

⁵⁸⁰ У Петр і ватиканських списках – «соплемъ» («сопілкою»), що теж можливо, проте переважає свідчення *Архив ЮЗР* і Смол, підтвержене також польським перекладом Потія: «gwiznieniem ducha» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 20 v.).

⁵⁸¹ У Смол – «прочие», що не відповідає контексту, тому переймаємо «прочее» з Крев.

⁵⁸² В *Архив ЮЗР* окремо – «не расходно», у Петр – «не росходна», однак це радше помилка львівського списку, бо в обох ватиканських – «нерасходно» (*Соборное послание*

на рамѣ ногѣ голѣловарт не ѡстати⁵⁸³ . ꙗко⁵⁸⁴ ꙗко въ⁵⁸⁵ ѡбычан ѡзвыкше ѡвца
 младѣаго ѡного⁵⁸⁶ пастырева глагола вѣдѣдѣтѣчѣ . ѡждаго же⁵⁸⁷ ѡбѣгающе⁵⁸⁸ . ꙗ тѣко
 предѣ ними радостными⁵⁸⁹ стѣпаѣа ногама . на⁵⁹⁰ ѡпогтолыкаѣа ꙗ⁵⁹¹ пророкѣкаѣа пола
 ѡвѣнгельскимѣ⁵⁹² пѣтемѣ наставлѣтѣ⁵⁹³ . ꙗ чѣсто ѡбращѣѣа⁵⁹⁴ . ꙗ зѣѣа гнѣхъ
 благочинїи⁵⁹⁵ . въ ѡже шѣтѣовати⁵⁹⁶ въ ѡже рѣждати⁵⁹⁷ . въ ѡже тѣчнѣ⁵⁹⁸ ꙗсти

русского духовенства и мирян, с. 9). Тут подаємо разом, взоруючись на подібний при-
 слівник «нераскольно» (потрібної нам лексеми у словнику немає) (пор.: *Полный цер-
 ковно-славянский словарь*, с. 350, 1059).

⁵⁸³ Так за Смол. У Крев – «оставляти». З огляду на контекст і синтаксис, відповіднішим є варіант «ѡстати», тобто «залишатися», а не «оставляти» з його значеннями «звіль-
 няю, відпускаю, відкладаю, відмінюю» чи (в староукраїнській) «залишаю» (пор.: *Слов-
 ник староукраїнської мови*, т. 2, с. 96–97; *Полный церковно-славянский словарь*, с. 391).
 У польському перекладі Іпатія (Потія) бачимо відповідник староукраїнського семан-
 тичного навантаження цього слова: «а chromą owieczkę na ramionach dźwiga у nie
 rozgusa ieu» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 20 v.). Та можливе й інше
 пояснення розбіжностей: на ранній стадії передання тексту один із писців не надписав
 «т» над омегою, тож первісно було «ѡстати», а всі наявні варіанти постали внаслідок
 цієї помилки чи спроб її виправити. У контекст звороту добре вкладаються обидва
 слова: і «ѡстати», і «ѡтстати». Надаємо перевагу вжитому в Смол «ѡстати», бо хоча
 форма «ѡтстати» ймовірніша, однак вона не засвідчена в жодному списку.

⁵⁸⁴ У Смол – просто «и».

⁵⁸⁵ У Крев помилково написано разом: «яковъ».

⁵⁸⁶ У Смол – «ѡтного».

⁵⁸⁷ Цього «же» в Смол, а також у Петр немає (одна з помилок львівського списку),
 проте воно є в *Архив ЮЗР* і *МУН* та в обох ватиканських рукописах, тож у Крев це
 слово таки було.

⁵⁸⁸ В *Архив ЮЗР*, *МУН* і *Vat. slav. 12* без «т»: «обѣгающе» («обєгающе»). Натомість
 у *Borg. illir. 16* (і Петр, який, як виглядає, у разі розбіжностей віддавав перевагу цьому
 списку) – «ѡтбѣ(е)гающе».

⁵⁸⁹ Так за Крев, що відповідає орудному відмінку двоїни, який тут краще узгоджу-
 ється із синтаксисом і контекстом, тоді як у Смол – «радостными», себто в орудному
 множини. Ймовірно, помилка у Смол сталася через регресивну дистантну асиміляцію
 («пред ними радостными») або ж через «виправлення» мови.

⁵⁹⁰ В *Архив ЮЗР* (і, відповідно, *МУН*) цього прийменника немає, проте знаходимо його
 в Петр і ватиканських списках (див.: *BAV, Vat. slav. 12*, р. 34 v.; *Borg. illir. 16*, р. 13 (15);
 пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 210; *МУН*, т. 9–10, с. 14; *Соборное послание русского ду-
 ховенства и мирян*, с. 9). Є він і в Смол.

⁵⁹¹ Цього сполучника в Смол нема.

⁵⁹² У Смол – «евѣлиискым» («евангелийським»).

⁵⁹³ У Смол – «наставляем».

⁵⁹⁴ У Смол – «ѡбращая».

⁵⁹⁵ У Смол – «благочиниа».

⁵⁹⁶ В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «шестовати», тоді як у Петр і ватиканських списках – «ше-
 ствовати». Оскільки ту саму форму знаходимо й у Смол, її й переймаємо.

всѣлащна⁵⁹⁹ . іако не⁶⁰⁰ токмо хотѣ⁶⁰¹ мзѣнѣ совѣршнѣ прѣлти ѿ господина⁶⁰²
стада⁶⁰³ . но ѿ многа⁶⁰⁴ чести чаа сподобленѣ быти . тяжѣ и зноу наставшѣ⁶⁰⁵ ѿ
солнечнаго вѣра . ѿ хладѣ великѣ потребнѣ сѣщѣ⁶⁰⁶ . на євангеліскіхъ горѣ⁶⁰⁷ высотѣ
сна возводнѣти ѿ свокодѣ всакѣ подавати примати . такоже ѿтѣдѣ на небеса⁶⁰⁸
предпосылаетѣ сна всѣ ѿ інаа множаа такова ѡбѣтаетѣ ѿ дѣйствѣннѣ в сѣдци
твоємѣ всѣмѣ⁶⁰⁹ дѣйствѣннѣ прѣсвѣтлѣ Духѣ дѣйствѣннѣ в тѣбѣ : · ~
[XV] [З]⁶¹⁰ Видимѣ бо ѿ інѣнѣ прѣмѣрѣннѣ пастырѣствѣ⁶¹¹ вѣща⁶¹² свѣтлѣннѣ іако
інаа⁶¹³ ѡбѣца іажѣ не сѣтъ ѿ двора шного⁶¹⁴ любовнѣ оукротѣваннѣ ѿ прѣговокѣплѣ.

⁵⁹⁷ У Крев – «раждатися». Та оскільки варіант Смол («раждати») контекстуально логічніший (до того ж він краще поєднується із поданим рядом однорідних членів, де жоден інший не є рефлексивним), надаємо перевагу йому.

⁵⁹⁸ У Смол – «тучно».

⁵⁹⁹ Так за Смол. В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «веселяшесь», у Петр – «веселяшесь» (у ватиканських списках скорочено, але також із «ш»: «веселяшес»).

⁶⁰⁰ Цієї частки в Смол немає.

⁶⁰¹ У Крев цього слова немає.

⁶⁰² У Смол – «господня».

⁶⁰³ Від цього місця *Архив ЮЗР*, через брак аркушів у наявних примірниках першодруку, подає текст за Петр, де є слово «стаду» (як і у ватиканських списках). Хоча така форма теж можлива, надаємо перевагу варіанту Смол.

⁶⁰⁴ Слова «но и многа» додані за Смол, оскільки їх вимагають контекст і синтаксис. У жодному виданні Крев (як і у ватиканських списках) їх немає. Позаяк без них слово «чести» позбавлене сенсу, Іпатій (Потій) у польському перекладі його пропустив: «oczekawaiąc zapłaty doskonałej od pana tego stada (...) dla tegoż kiedy gorącość słoneczna nastanie...» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 20 v.).

⁶⁰⁵ У Смол – «наставшою».

⁶⁰⁶ У Смол – «суши».

⁶⁰⁷ У Смол – «евѣлискыѣ горѣ» («евангелиських горѣ»).

⁶⁰⁸ У Смол – «на небеси», проте варіант Крев більше відповідає синтаксису (пор.: *МУН*, т. 9–10, с. 15).

⁶⁰⁹ У Крев окремо: «все святомѣ».

⁶¹⁰ Виділено в окремий підрозділ на підставі оформлення цього уривка у Смол: попереднє речення завершується знаком «: · ~», а перша літера слова «Видимѣ» написана більшим шрифтом червоною циноброю.

⁶¹¹ У Смол – «і пастырѣство» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 237 об.).

⁶¹² У Смол – «вашее».

⁶¹³ У Смол – «ныя».

⁶¹⁴ У Смол – «оного». Обрано варіант Крев, оскільки це парафраза на Йо. 10, 16, пор.: «И іны овца имам яже не суть ѿ двора сего и тыя ми подбаѣт привесті» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 66 (14), л. 401 об.); «И ины овця имамъ яже нѣ соуть ѿ двора сего, и тыя ми подбаѣтъ привести» (там само, Рук. № 46 (838), л. 79); «И ины овця имамъ, яже нѣ суть ѿ двора сего и тыя ми подобаѣтъ привести» (*Острозька Біблія*, Йо. 10, зач. 36).

⁶¹⁵ У Крев – «привсовокупление». Хоча тут *Архив ЮЗР* іде за Петр, однак так само подають і ватиканські списки, тому це, напевно, таки помилка Крев або першовидання.

ни⁶¹⁵ єдиномѣ [стаду]⁶¹⁶ сотворла ѿхъ да бѣдѣтъ вси єдино ѡ Христѣ⁶¹⁷ каждое же⁶¹⁸ въ своемъ чинѣ да пребываетъ⁶¹⁹ ꙗкоже ѿзволия⁶²⁰ ѿ звыкля⁶²¹ бѣ ѿзвала сваимъ пажытемъ рачитомъ ѡ толжъ роги небина • ꙗко да оуже к томѣ ни звѣри ни тати ни разбонничи ни дивни мыслины⁶²² волки дерзнутъ къ стаду притѣпнати • не стрѣлами бо ни пращю • ни песимъ⁶²³ ланнимъ ѡгоними выбають но силноу молитвою • ѿ несопнымъ⁶²⁴ бдѣниемъ того боащє ѡни • ѿ гласа вашиго наисващѣшиша паствыскаго ꙗко грома трепещѣще далече⁶²⁵ ѡ стада ѡбѣгають • ꙗко да стадо цѣло ѿ невѣрженно пребѣдѣтъ твоими свѣтлыми молитвами • ѿ худатаиством ѿ⁶²⁶ застѣплениемъ : • ~

[XVI]⁶²⁷ Ѡ⁶²⁸ таковоухъ ѿ толкинухъ твоихъ чѣднухъ промыслии[х]⁶²⁹ [ѿ]⁶³⁰ попечини[х]⁶³¹ ѡбщи⁶³² тебе такоба[го]⁶³³ ѿ толкио великаго паствыа вснаисващѣшиши

⁶¹⁶ Судячи із синтаксису й контексту, тут випав іменник «стаду», наявний у парафразованому на цьому місці уривку з Ів 10, 16 (запозичені з Євангелія слова підкреслено): «и іны ѡвца имам яже не суть *от двора сего* и тыя ми подбаеи привести и глас мои оуслышать и *боудеть едино стадо единъ пастырь*» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 66 (14), л. 401 об.).

⁶¹⁷ Перед «ѡ Христѣ» додавати слово «стадо» непотрібно, бо це вже інша парафраза – на Йо. 17, 21: «да вси *едино* соуть якоже ты ѡче во мнѣ, и азъ въ тебѣ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 66 (14), л. 430 об. – 431).

⁶¹⁸ У всіх виданнях Крев – «кождо еже». Ту саму помилку допущено і в едиції Смол, хоча там на користь такого поділу свідчив придих над першим «е» (пор.: Н. Заторський. «Послання Мисаїла» за Смоленським списком, с. 415).

⁶¹⁹ У Смол – «пребывае». На правильність обраного варіанта вказує свідчення «Апостолів» XV ст., де знаходимо парафразований тут уривок із 1 Кор. 7, 24: «къждо, въ немже званъ бысть в томже да *прѣбывает*» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 102 об.); «кождо в немже призванъ быс в том да *пребывает*» (там само, Рук. № 80 (88), л. 73 об.).

⁶²⁰ У Смол – «изволи», проте форма із Крев більш відповідна синтаксично, бо тоді два дієслова, поєднані сполучником «и», узгоджуються, а слово «бѣ», за допомогою якого утворено плюсквамперфект, стосується їх обидвох. Вочевидь, надрядкова «л» у традиції Смол випала.

⁶²¹ У Смол – «звыкли». Тут, однак, граматично доречніша форма Крев («звыкль»), яку й відтворюємо, але тільки через «ы» в корені («звыкль»), як у Смол.

⁶²² У Смол помилка подвоєння: «мысллены».

⁶²³ Так за Смол. У Крев – «песиемъ», та це радше помилка прогресивної дистантної асиміляції: «*песиемъ* лаяниемъ».

⁶²⁴ У Смол помилка прогресивної дистантної асиміляції: «несопнымъ бдѣнемъ».

⁶²⁵ У Смол цього слова немає.

⁶²⁶ У Смол помилкове подвоєння сполучника: «и и» (мабуть, через перехід на новий аркуш) (пор.: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 237 об. – 238).

⁶²⁷ Виділено в окремий розділ на підставі оформлення цього уривка в Смол: у кінці попереднього речення поставлено знак «: • ~», а літера «ѡ» написана більшим шрифтом червоною циноброю.

⁶²⁸ Так за Смол (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 238). У Крев – «от», яке є або наслідком помилки, або, що більш вірогідно, спробою виправити синтаксис, де відмінок іменників

ѡче ѡкѡдѣѣ та похвалимъ · како ли та прославимъ · конимъ ли та словомъ
 оублажимъ ты бо владеши всея⁶³⁴ вселенныа христіанствомъ ѡ⁶³⁵ державою морскою
 идеже ѡ нихъ пребываютъ возмущеніи же⁶³⁶ волнь грѣховныхъ ѡ вѣтрѣхъ⁶³⁷ вразнихъ
 ты оукротивши ты смириаѣ еси ꙗко язвѣна⁶³⁸ гордаго деннице⁶³⁹ мышцею силы

(«промьшленіи [и] попеченіи») не узгоджується з відмінком інших членів цієї частини речення («таковихъ и толикихъ твоихъ чудныхъ»). Однак таке виправлення не в'яжеться з наступним зворотом («откуда ты похвалимъ»), котрий вимагає на початку речення слова «о» («задля»).

⁶²⁹ У Смол – «промьшленіи». З огляду на те, що іменник мав би узгоджуватися в роді, числі та відмінку з відповідним прикметником, вносимо як кон'єктуру кінцеву «х» в обидвох словах («промьшленіи» та «попеченіи»), яка, судячи з усього, була надрядковою й випала ще на ранній стадії переписування.

⁶³⁰ Цього синтаксично необхідного тут сполучника немає в жодному із кириличних текстів Крев. Ймовірно, під час переписування його було пропущено, оскільки тією самою літерою «и» закінчувалося попереднє слово («промьшленіихъ», де літера «х» була надрядковою). Вочевидь, також виходячи з вимог синтаксису або ж прагнучи виправити помилку кириличного видання, вніс цей сполучник у свій польський переклад і митрополит Іпатій: «za takowym dziwnym obmyślaniem y staraniem o owcach» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 21 v.).

⁶³¹ У Смол – «попѣчинии».

⁶³² Так за Смол. У Крев – «овець».

⁶³³ Хоча Крев і Смол подають «таковая», проте ця форма не узгоджується в роді й числі з іншими членами речення. Швидше за все, під час копіювання з оригіналу сталася помилка, котру перейняли всі наступні списки (або, що менш імовірно, тут бракує слів у тексті, яких могло стосуватися це означення). Такої самої думки був і Іпатій (Потій), бо в польському перекладі подано відповідник «такогова»: «*ciebie takowego i tak wielkiego pasterza*» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 21 v.). Додатковим аргументом для внесення кон'єктури є аналогічна конструкція на початку речення: «таковыхъ и толикихъ» – «такогова и толико великаго».

⁶³⁴ Так за Смол. В *Архив ЮЗР* і *MUN* – «вся». Помилку допущено при переданні в *Архив ЮЗР* тексту Петр, де бачимо правильний варіант «всея» (як і у ватикан. списках).

⁶³⁵ Звороту «и державою морскою идеже отъ нихъ пребываютъ» у Смол бракує.

⁶³⁶ У Смол – «възмущенюж» («възмущеню же»). Натомість у Крев помилково подвоєно літеру «е», тож первісний зворот «возмущение же» (більш відповідний синтаксично) перетворився на «возмущение еже». Відновлюємо вихідний варіант, покладаючись на свідчення Смол, а також Псалтиря з Києво-Печерської лаври 1474 р.: «възмущеніе же волнь его ты оукротиши» (НИОР РГБ, ф. 173.I, Рук. № 7 (69), л. 49 об.).

⁶³⁷ У Смол – «вѣтровъ».

⁶³⁸ У Смол – «язена», у Крев із «в»: «язвенна». У Псалтирях парафразований тут уривок із Пс. 88, 11 має в цьому слові «в»: «ты смириль еси яко язвѣна гордаго» (*Київський псалтир*, арк. 122 зв.); «ты смѣриль еси яко язвѣна гордаго» (НИОР РГБ, ф. 173.I, Рук. № 7 (69), л. 49 зв.). Тому віддаємо перевагу Крев, проте без подвійного суфікса «н», відповідно до свідчення Смол і біблійних текстів.

⁶³⁹ У Смол помилка прогресивної асиміляції: «денницею мышцею».

твоя динна ти ѿ Бога свыш⁶⁴⁰ твоя бо⁶⁴¹ суть небеса дарованна⁶⁴² · ѿ твоя
 єсть⁶⁴³ земна вселенна вѣщанна благословенна вселенну всю ѿ в конца⁶⁴⁴ єа ты⁶⁴⁵
 благословаша ѿ прорѣщаша конечнымъ разрѣшенимъ⁶⁴⁶ ѿ вѣхъ грѣховъ ихъ .

⁶⁴⁰ Так за Смол. У Крев – «свыше отъ Бога». Тут *Архив ЮЗР* переймає текст Петр, поданий за львівським списком. Так само у Vat. slav. 12 (р. 35 v.), тоді як у Borg. illir. 16 слова «свыш» бракує (р. 14 (16)). У польському перекладі слова «отъ Бога» відсутні, тому на його основі встановити первісний порядок слів у Крев немає змоги.

⁶⁴¹ В *Архив ЮЗР* (услід за Петр) цього слова немає (вочевидь, помилка львівського списку чи Петр), проте в Крев воно таки було, про що свідчать обидва ватиканські рукописи. Наявне воно й у Смол.

⁶⁴² Так за Крев. У Смол, усупереч синтаксису, одина: «дарованье».

⁶⁴³ Помилка в синтаксисі сталася через вплітання сюди тексту Пс. 88, 11: «твоя соутъ нбса и твоя єс земля» (*Київський псалтир*, арк. 122 зв.); «твоя соутъ нбса и твоя єс земля» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 119); «твоя суть нбса, и твоя єсть земля» (там само, Рук. № 46 (838), л. 14 об.); «твоя соутъ нбса и твоя єс земля» (там само, ф. 173.I, Рук. № 7 (69), л. 49 об.); «твоя суть небеса и твоя єс земля» (*Псалтир Скорини*, арк. 78); «твоя суть нбса, и твоя єсть земля» (*Острозька Біблія*). Вочевидь, автори не змінили форми дієслова з однини на множину («єсть» на «суть»), попри те, що далі використовуються множина: «земная благословения».

⁶⁴⁴ У Borg. illir. 16, свідченню якого віддав перевагу Петрушевич, є «вселенную всю и концы ея». Від Петр цей варіант перейнято до *Архив ЮЗР* а звідти – до *МУН* (де, до того ж, замість «ея» подано «ся»). Натомість у Vat. slav. 12 теж «и конца», хоча прийменник «в» відсутній. У Смол – «вселенную всю в конца еа» (бракує «и»). Обраний варіант ґрунтується на сукупному свідченні цих двох списків, а також текстів Пс. 18, 5, який тут парафразовано: «въ всю землю изыде вѣщаніе ихъ и в конца вселенныя гѣли ихъ» (*Київський псалтир*, арк. 23 зв.); «въ всю землю изыде вѣщаніе ихъ и в конца вселенныя гѣли ихъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 24); «въ всю землю изыдоша вѣщанія ихъ и въ конца вѣселенныя гѣли ихъ» (там само, Рук. № 46 (838), л. 3 об.); «въ всю землю изыде вѣщаніе ихъ и в конца вселенныя гѣли ихъ» (там само, ф. 173.I, Рук. № 7 (69), л. 10); «въ всю землю изыде вѣщаніе ихъ и в конца вселенныя гѣли ихъ» (*Острозька Біблія*).

⁶⁴⁵ Так за Смол. У Крев бракує цього займенника, хоча в польському перекладі Іпатія (Потія) він є: «Ty wszystek świat u granice iego błogosławisz u oświęcasz doskonałym rozgrzeszeniem» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 21 v.). Мабуть, був він і у Крев, але до першодруку з якоїсь причини не потрапив, або ж це наслідок виправлення ситаксису перекладачем.

⁶⁴⁶ У виданнях Крев – «разрушениемъ» (Петр, с. 9; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 211; *МУН*, т. 9–10, с. 15). Однак це радше наслідок помилки в рукописі з архіву Галицької митрополії або Петр, перейнятої звідти до *Архив ЮЗР*, а відтак до *МУН*, оскільки у ватиканських списках, цілком відповідно до контексту, є «разрешениемъ» (BAV, Vat. slav. 12, р. 35 v.) та «разрышениемъ» (BAV, Borg. illir. 16, р. 14 (16)). Про те, що насправді мало бути «разрешениемъ», свідчить повторення цього звороту дещо далі в цьому ж абзаці: «яко благословениемъ твоимъ и всеконечнымъ прощениемъ разрешение приемлемъ всемъ грехомъ нашимъ» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 211). У Смол – «раздрѣшенемъ». Обраний варіант є компромісом між ним і ватиканськими списками.

понеже бо тобѣ⁶⁴⁷ оуручени сѣть ключи⁶⁴⁸ царства небснаго вѣзати⁶⁴⁹ и рѣшати ѿ
самого Бога ѡбелаеть приимѣ .

[XVII]⁶⁵⁰ [1]⁶⁵¹ Сиго ради и мы ти⁶⁵² ѡбелѣ припадаемѣ и молимѣ твое⁶⁵³ чело-
вѣколениѣ ѡ владыко милостивѣ бѣди нами живущимѣ далече на северныхъ странахѣ⁶⁵⁴
въ градѣ свѣтлоросійския⁶⁵⁵ чреды . подѣ оуставомѣ и радѣ восточныхъ церкви содер-
жащисѣ святыхъ седми великихъ соборовѣ⁶⁵⁶ . к нимѣ же⁶⁵⁷ кѣпно и ѡсмыи⁶⁵⁸
флорентійскии оухваляющи и ѡже на нихъ оуставлена свѣтлыми ѡцыи снхъ всехъ
держависѣ крепко и цѣло в вѣрѣ свѣтон . и⁶⁵⁹ истинныи соблюдающе держимѣ да
того ради бѣдимѣ и оумоляемѣ милостивное твое милосердие ѡбычнаго ти прѣва
ходатаиствѣи милостивне и ѡ нас къ Богу да спасетъ тебе ради души наша . ѡко
благословеніемѣ твоимѣ и вѣконечнымѣ прощеніемѣ разрѣшени⁶⁶⁰ приимемѣ⁶⁶¹ .

⁶⁴⁷ У Смол цього слова немає. Окрім Крев, воно є також у Йос: «quoniam tibi tradite sunt claves regni celorum» – «понеже бо тобѣ оуручені єть ключі царства небснаго».

⁶⁴⁸ У Крев множина: «ключи», тоді як у Смол двоїна, хоча літера «ч» помилково подвоєна: «ключча». Надаємо перевагу двоїні, оскільки на її користь свідчать також давні тексти Мт. 16, 19, алюзією на яке є цей зворот: «и дам ти ключа црства нбснаго» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 66 (14), л. 68 об.); «и дам ти ключа црства нбснаго» (там само, Рук. № 46 (838), л. 36 об.); «И дам ти ключа црствіа нбснаго» (*Острозька Біблія*, Мт. 16, зач. 67, арк. 9 зв.).

⁶⁴⁹ У Смол – «вѣзати».

⁶⁵⁰ Виділено в окремий розділ, оскільки тут починається наступний елемент зі структури епістоли – *Petitio*.

⁶⁵¹ Виділено в окремий підрозділ, бо тут починається *Petitio* першого автора.

⁶⁵² У Смол замість «и мы ти» – помилково «имати».

⁶⁵³ У Смол цього слова немає.

⁶⁵⁴ У Смол замість «на северныхъ странахѣ» подано «северныхъ стран» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 238–238 об.).

⁶⁵⁵ У Смол – «въ градѣ свѣтлоросійскы чред». У Крев – «во граде свѣтле росііския чреды», що відносить прийменник «свѣтле» до слів «въ градѣ». Встановити первісний варіант допомагає такий самий вираз трохи далі в тексті, подібно написаний в обидвох списках: у Крев – «намѣ сыновомѣ свѣтло росііския чреды» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 212), у Смол – «нам снѣм свѣторосійскія чред» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 238 об.). Тому відповідно виправляємо такий же зворот і тут.

⁶⁵⁶ У Смол – «зборов».

⁶⁵⁷ У Смол – «к имже».

⁶⁵⁸ У Смол – «осимы».

⁶⁵⁹ Сполучник додано за Смол, бо в кириличних текстах Крев він відсутній, хоча в польському перекладі Іпатія (Потія) цей сполучник вже є: «mocnie u cale trzymamy w wierze świętej u prawdy świętej» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 22).

⁶⁶⁰ У Смол – знову «разрѣшение», а в Крев цього разу – «разришение».

⁶⁶¹ У Крев – «приемлемѣ» (дієслово теперішнього часу). Обрано варіант зі Смол, який більше відповідає синтаксису – там це дієслово подане в умовному способі, що впроваджується часткою «яко», наявною в обох списках.

всѣмъ грѣхомъ нашимъ въ сѣмъ нынѣшнѣмъ вѣсѣ · ѿ ѿномъ бѣдѣмъ · ѿ нашеа
вѣры⁶⁶² великое желаніе · еже ѿ мамы къ тебе · прими съ⁶⁶³ любовию · всенла-
свѣтѣшиши ѿче · вѣсѣто многосвѣщеннѣхъ даровъ · ѿ наше прошеніе ѿ хотѣнне
ѿполни ꙗко милосердїи пастырь · пониже бо доходитъ насъ слухъ снѣ⁶⁶⁵ въ наша⁶⁶⁶
страны ꙗко настоитъ⁶⁶⁷ нынѣ годъ пѣтьдесятныи въ прелавномъ⁶⁶⁸ Римѣ ѿмѣли⁶⁶⁹
въ сѣбѣ милосѣтвное лѣто · на ѿпѣщеніе всѣмъ грѣхомъ · на ѿставлени⁶⁷⁰ всимъ⁶⁷¹
долгомъ на спасеніе⁶⁷² душамъ нашимъ · на ѿсвѣщеніе смысломъ · на просвѣщеніе
оумомъ · на ѿзбавленіе ѿ мѣк⁶⁷³ · на ѿправленіе жизни · на порожденіе⁶⁷⁴ паки-
бытїа⁶⁷⁵ въ прежнее⁶⁷⁶ сыновство · ꙗки непорочнїи младенцы ѿзшедши⁶⁷⁷ ѿзъ чрева⁶⁷⁸
матери своеа · ѿ матки свѣтлаа церкви · вси купно просвѣщаются ѿсвѣщеніемъ⁶⁷⁹
душъ · [...] ⁶⁸⁰ вси конопорождѣются [...] ⁶⁸¹ свѣше милосердїемъ Божїимъ · вси

⁶⁶² У Смол цього слова немає. У пізніших перевиданнях Крев – «вѣря». Таку похибку перейнято до *Архив ЮЗР* з Петр, тож це помилка львівського списку чи Петр, бо у ватиканських рукописах уживається синтаксично коректне «вѣры» (BAV, Vat. slav. 12, р. 36; Borg. illir. 16, р. 14 (16) v.). У польському перекладі також відповідник іменника «вѣры»: «A naszey wiary wielkie żądanie» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 22).

⁶⁶³ Так за Смол. У Крев – «зъ».

⁶⁶⁴ Так за Крев. У Смол – «приношение», яке не узгоджується з контекстом.

⁶⁶⁵ У Смол – «сих». Вочевидь, це наслідок регресивної асиміляції: «слух сих».

⁶⁶⁶ У Крев – «наше», що, ймовірно, є неправильною формою двоїни («наши»). Обраний варіант зі Смол більше відповідає синтаксису й контексту, оскільки йдеться про множину («страны»).

⁶⁶⁷ У Смол замість «настоить» написано «настои их».

⁶⁶⁸ У Смол цього слова немає. Ймовірно, воно випало через перехід на нову сторінку (пор.: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 238 об. – 239).

⁶⁶⁹ Так за Смол. У Крев – «имея» (*МУН*, т. 9–10, с. 16).

⁶⁷⁰ У Смол випала «о», тож замість «на оставление» є «наставление» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 239).

⁶⁷¹ У Смол цього слова немає.

⁶⁷² У Смол пропущено останню літеру: «сѣснї».

⁶⁷³ У Крев одина: «от муки». Обраний варіант зі Смол краще узгоджується з контекстом і рядом попередніх однорідних членів речення, які також усі в множині.

⁶⁷⁴ У Смол – «параждение».

⁶⁷⁵ У Крев – «пакибытїа». У Смол правильно: «пакибытїа».

⁶⁷⁶ Хибний варіант «прежнеіе» потрапив до видань Крев з ватиканського списку Borg. illir. 16.

⁶⁷⁷ У Крев – «изышедшеи».

⁶⁷⁸ У Смол – «с черева».

⁶⁷⁹ У Смол – «ѿсѣщенїемъ». Це явна помилка, бо далі, при редуплікації цього однорідного члена (див. наст. прим.), подано «ѿсѣченьемъ». Очевидно, і в першому випадку кінцева «м» була надрядковою, однак потім втратилася. У Крев тут «освящаниемъ».

⁶⁸⁰ Мабуть, вже на ранній стадії передання тексту (бо так і в Смол, і в Крев) тут допущена редуплікація першого однорідного члена речення («вси купно просвѣщаются освящениемъ душъ»), дві частини якого було повторено між двома частинами

кѣпно нескверни⁶⁸² ѿ безгрѣшни пакѣ ѡблѣютѣ ѿ ѡправдани⁶⁸³ настоѣщаго рѣди
 лѣтѣ милостиваго сего преданаго ѡ вѣка Богомъ въ книгѣхъ левитскихъ дѣвнѣаго
 закѣтѣ · ѡ немъже Псалмъ величїаго проповѣда · Духъ Господень на мнѣ ѣгоже
 рѣди помаза ма благовѣстити ницимъ посла ма ѡсѣлѣти сокрушенимъ срдцемъ⁶⁸⁴
 проповѣдати плѣнникомъ ѡпдѣшнѣ ѿ слѣпимъ прозрѣннѣ призвати лѣто⁶⁸⁵ Господне
 благоприятно⁶⁸⁶ ѣже ѣсть сие нынѣ⁶⁸⁷ настоѣще лѣто · многомилостивое лѣто⁶⁸⁸
 милосрдїа божїтвнаго безчисленно многомилостиве⁶⁸⁹ · смилованнѣ ѡсполненое · ѣгоже

наступного однорідного члена («вси новопорождаются свыше милосердіемъ Божьимъ») (подвоєння підкреслено): «вси купно просвѣщаются освященіемъ душъ, вси купно просвѣщаются, вси ново порождаются освященіемъ душъ свыше милосердіемъ Божьимъ».

⁶⁸¹ Тут була друга частина редуплікації («освященіемъ душъ»). Див. поп. прим.

⁶⁸² Варіант «нескверныи и безгрѣшныи» потрапив до видань Крев зі львівського списку (та, можливо, Vog. illir. 16, де бачимо «нескверныи и безгрѣшныи»). Тоді як у Vat. slav. 12 так само, як і в Смол: «нескверни и безгрѣшни».

⁶⁸³ У Смол – «о^{правдани}и». Це, вочевидь, помилкове подвоєння кінцевої літери «и».

⁶⁸⁴ У Смол в іменнику втрачена (вочевидь, надрядкова) «м» наприкінці слова: «скрушениа срдце» («скрушениа сердце»).

⁶⁸⁵ У Смол приголосні поміняні місцями: «тѣло» замість «лѣто» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 239 об.).

⁶⁸⁶ У Смол – «блг^опрятны».

⁶⁸⁷ Слів «сие нынѣ» у Смол немає.

⁶⁸⁸ Слова «многомилостивое лѣто» додані за Смол, у наявних кириличних текстах Крев їх немає. На користь того, що в самому Крев вони були, свідчить польський переклад Іпатія (Потія), де задля уникнення тавтології перше «лѣто» перекладено як «рік», а друге – як «літо» (у тому ж значенні «рік»): «ktory rok oto teraz nadchodzi Lato miłościwe miłosierdzia Bożego» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 23). Вочевидь, відсутність цих слів є помилкою кириличного першовидання.

⁶⁸⁹ У Смол – «много мѣсти» («многомилости»). Тут в обох списках перед нами порушення синтаксичної структури, що є результатом помилки на ранніх стадіях переписування у звороті «безчисленно многомилостиве съмилованнѣ исполненое». Варіантів пояснення цієї похибки є кілька. По-перше, можна прийняти, що закінчення «е» в іменнику «съмилованнѣ» постало внаслідок прогресивної асиміляції щодо прикметника «исполненое», тоді як первісно було «смилованнѣ», а слово «многомилостиве» потрапило сюди з попереднього рядка, зі словосполучення «многомилостивое лѣто», тож первісно фраза звучала «безчисленно съмилованнѣ исполненое». По-друге, можливо також, що правильним є написання «много милости», як у Смол, після чого був іще сполучник «и», який згодом злився із закінченням слова: «многомилости» – «многомилости», а форма «многомилостиве» в Крев з'явилася через помилкове додавання в кінці слова надрядкової «в»: «многомилости» – «многомилостиве», тобто первісно було «безчисленно много милости и съмилованнѣ исполненое» (це найімовірніше пояснення). По-третє, цілком імовірно, що насправді надрядкова «в» у слові «многомилостив(е)» пропущена саме в традиції Смол. З огляду на брак певності, кон'єктури в проблематичний зворот не вносимо, обмежуючись лише вказівкою на проблемний синтаксис, який у перекладі буде згармонізовано.

и́ мы вѣрѣмъ ѡтомкнѣти⁶⁹⁰ ѡснѣдъ ключомъ⁶⁹¹ небнымъ когдѣ хуновнымъ свыше .
 и́мъ ѡлломомъ⁶⁹² дѣхомъ сокрѣшнымъ и́ сердцемя смиреннымъ · и́ к томѣ патми
 ранами Христовыми · ѡворотн двѣри милосердіа небнаго Бога Отца⁶⁹³ аще къ томѣ⁶⁹⁴
 намъ допоможет сего⁶⁹⁵ вша свѣтаа волаа вснани свѣтѣиши ѡче .

Вѣрѣмъ бо ваши⁶⁹⁶ многобелажнон⁶⁹⁷ свѣтныи · іако да сего намъ не воз-
 браниши но милостивне намъ вѣ⁶⁹⁸ кѣпно подати и́ змычн⁶⁹⁹ нам сего милосердіе

⁶⁹⁰ У Смол – «отмыкнути».

⁶⁹¹ Так за Смол. У всіх кириличних перевиданнях Крев – «ключамъ» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 212), натомість в обох ватиканських списках із першодруку «ключомъ». Звідси робимо висновок, що помилка була допущена у львівському списку чи виданні Петр, звідки перейшла до *Архив ЮЗР*, а відтак до *MUH*, хоча в самому Крев її не було.

⁶⁹² У всіх кириличних перевиданнях Крев – «псалм», хоча в обох ватиканських списках слово написано повністю: «псалмомъ»; це особливість львівського списку чи Петр, перейнята до інших видань. У Смол – «пслѡмъ», з якого переймаємо літеру «псі».

⁶⁹³ Так за Крев. У Смол – «отца». Про те, що це не помилка перевидань із першодруку, свідчить польський переклад Потія: «wierzymy odewrzeć drzewi miłosierdzia Boga Oycy niebieskiego» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 23), а також ватиканські рукописи. Водночас у наступному абзаці, в тому ж контексті милосердя Божого, ужито «отець небесныи», без «Богъ»: «Буди же уже к тому наисвятеиши отче намъ всемилостивъ и щедръ, якоже и самъ тои отець небесныи милосердъ естъ» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 212, пор. також: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 240), але тут у зворот вплетено цитату з Лк. 6, 36: «боудите оубо мѣсрдѣ якоже и ѡтць вашъ мѣсрдѣ есѣ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 66 (14), л. 252 об.). Натомість далі до цитат із Йо. 3, 16 та Рим. 8, 32 укладачі додали слово «Отець», яке є в усіх списках грамоти: «Тако Богъ Отець возлюбиль естъ мира, иже Сына своего не пощади» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 212; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 240), хоча в тексті Євангелія читаємо: «Тако бо възлюби бѣ миръ, яко и сѣна своего еднороднаго даль есѣ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 66 (14), л. 364 об.); «Тако бо възлюби бѣ миръ яко и сѣна своего еднороднаго даль естъ» (*Острозька Біблія*, Йо. 3, зач. 10). Тож можна прийняти, що й на цьому місці «Бога Отца» було в архетипі.

⁶⁹⁴ У Смол – «кто», що не узгоджується ні з синтаксисом, ні з контекстом. У Крев правильно: «к(ъ) тому» (в *Архив ЮЗР* і *MUH* помилково додано «ъ»), хоча в Петр, текст якого вони тут повторюють, його немає, як і у ватиканських списках). Інше питання, чи має бути «к тому» («до цього»), як подають кириличні видання Крев, чи «ктому» («ще», «до того ж», «відтепер»); оскільки далі вживається слово «сего», то словосполучення «к тому» видається малоімовірним, бо повторює ту саму думку.

⁶⁹⁵ У виданнях Крев – «аще къ тому намъ да поможет сего», тоді як у Смол «нам сего допоможет». Варіант Смол правильніший з погляду синтаксису, тож надаємо перевагу йому. І хоча у ватиканських списках також «да поможет» (BAV, Vat. slav. 12, р. 26 v.; Borg. illir. 16, р. 15 (17)), однак це, ймовірно, помилка едиції 1605 р., на користь чого свідчить польський переклад Іпатія (Потія): «ieśli nam do tego doпомоże wasza święta wola» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 23).

⁶⁹⁶ У Смол – «вашей».

⁶⁹⁷ Варіант – «много уболоженной» в *Архив ЮЗР* і *MUH* помилковий, бо у Петр, за яким С. Голубев реконструював тут текст послання, є «много оублаженной» (*Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 10), так само й у ватиканських списках.

восхощѣши⁷⁰⁰ пачеже намъ сыновомъ свѣторосиискѣ⁷⁰¹ чреды · ꙗко да на семъ
 знаемъ милосердїе твоє лѣбовное⁷⁰² · ѡце⁷⁰³ ѡмаши къ намъ нѣкое благоволенїе ѡки
 милосердїи ѡце⁷⁰⁴ · сего⁷⁰⁴ ради молимъ тя⁷⁰⁵ много ꙗко да не возбранїши намъ
 сего прещедѣго ѡ ѡбещѣго вѣсѣмъ⁷⁰⁶ великаго ѡ многомилосердїя лѣта · в немъже
 лежатъ сокровища безъ числа ѡбильно милосердїя божества⁷⁰⁷ полно⁷⁰⁸ подавѣма⁷⁰⁹

⁶⁹⁸ Узявши до уваги типовий узус вживання словосполучення «вси коупно», можна припустити що й тут первісно подавалося не «нам все купно», а «нам всем купно», де друга «м» була надрядковою й тому її під час копіювання з оригіналу писець, або не помітив або забув написати над рядком. Та з огляду на однозгідне свідчення списків і можливість також наявного варіанта, відповідної кон'єктури не вносимо.

⁶⁹⁹ У Смол – «изучити». Однак «зычыти» з Крев (так само й у ватиканських списках) краще узгоджується з контекстом (пор.: *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 11).

⁷⁰⁰ Звороту «нам сего милосердне восхощещи, пачеже» в *Архив ЮЗР* немає. Це ще одна помилка цього видання, оскільки у Петр, за яким *Архив ЮЗР* відтворює відсутній через брак аркушів у примірниках першодруку текст, цей зворот наявний (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 212; *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 11; *МУН*, т. 9–10, с. 16). У *МУН* – «милосерді», хоча в Петр і обох повних ватиканських списках, «милосердне», тож у Крев, поза сумнівом було саме так. У Смол, натомість, «мїсрдіа». Віддаємо перевагу лексемі «милосердне», оскільки вона більше підходить за синтаксисом, а також утворює ряд поширених однорідних членів речення: «милостивне ... подаси и зычыти ... милосердне восхощещи».

⁷⁰¹ У Крев – «светло росиискїя», тоді як у Смол «свѣторосиискїя». Раніше в такому прикметнику теж було «л», тому віддаємо перевагу Крев, переймаючи зі Смол «ѣ».

⁷⁰² У Смол – «любное».

⁷⁰³ У Смол – тут додано «не», яке суперечить контексту.

⁷⁰⁴ У Мак перед цим словом є сполучник «і» (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 349).

⁷⁰⁵ У списку *Vat. slav. 12*, на основі якого постав львівський рукопис, є «молим ти ся» (р. 36 зв.). Натомість у *Borg. illir. 16* (р. 15 (17) v.) – «молимтя». На те, що в Крев було саме так, вказує і польський переклад Потія: «A dla tegoż prośimy cię wielce abyś nam nie zabronił tego szczodrobliwego...» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 23). Так само («молимъ тя») є у Смол. У Мак вихідний текст було змінено з першої особи множини на першу однину, однак це все те ж дієслово: «сего ради молю тя много».

⁷⁰⁶ У Смол – «вѣѣ» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 240).

⁷⁰⁷ У всіх кириличних виданнях і ватиканських списках Крев – «безчисленнаго Божья», а в Смол – «бжѣстенаго» («божественнаго»). Те, що в Крев було саме так, не викликає сумнівів, бо відповідно й у польському перекладі Іпатія (Потія): «niezliczone skarby obfite y pełne miłościerdzia Bożego przez ciebie podawane» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 23). Обрано варіант Смол, оскільки повторення «безчысла» та «безчисленнаго» в одному звороті є доволі сумнівним.

⁷⁰⁸ У Смол – «полна».

⁷⁰⁹ У всіх кириличних виданнях Крев є хибне «падаема». Цю помилку було допущено у львівському списку чи Петр, звідки вона перейшла до інших видань. Адже в обох ватиканських списках правильно – «подаема». Тут віддаємо перевагу Смол – «подавѣма».

чтоюу вѣмъ оубоимъ грѣшникомъ вѣроу желициимъ ѣго⁷¹⁰ ѡко да ѡбогачатъса пакы вси кѣпно помилованиимъ⁷¹¹ ѣго⁷¹² сватимъ .

[XVII] [2]⁷¹³ Бѣди же оубоже ктомоу наисвѣтѣиши ѡче намъ всемилогитивъ и щедръ . ѡкоже и смъ твои⁷¹⁴ ѡцъ небесныи милосердъ ѣсть ко вѣмъ ѡсияваа⁷¹⁵ солнце свое на злыа и блгяа . такожде и ѡждиваа дождъ свои⁷¹⁶ на праведныа и на⁷¹⁷ грѣшныа⁷¹⁸ . не хотан никогоже ѡ нихъ погубити но вѣмъ спастиса и въ разѡмъ истинныи⁷¹⁹ принти . праведники любяи и грѣшники милуаи⁷²⁰ . и всѣхъ зоветь ко спасению за ѡбѣщаниа⁷²¹ ради⁷²² будущихъ своихъ блгъ . ѡко щедръ

⁷¹⁰ У Смол цього слова немає.

⁷¹¹ У Смол – «помилование». Вочевидь, на певному етапі кінцева «м», яка була надрядковою, втратилася.

⁷¹² У Смол цього слова немає.

⁷¹³ Виділено в окремий підрозділ, оскільки тут, судячи з усього, починається *Petitio* другого автора, долучене до *Petitio* першого. У кожному разі, ця частина відрізняється за змістом від попередньої, що дозволяє виокремити її як структурну одиницю.

⁷¹⁴ У Смол – «ть».

⁷¹⁵ У виданнях *Архив ЮЗР* і *МУН* повторюється помилка Петр – «осиевая», тоді як в обох ватиканських рукописах правильно: «осиявая».

⁷¹⁶ Ще одна помилка всіх кириличних видань Крев, яка виникла через помилку в Петр, це відсутність слова «свои» (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 212; *МУН*, т. 9–10, с. 16; Петр, с. 11). Про те, що в першовиданні воно було, свідчать ватиканські списки (див.: BAV, Vat. slav. 12, р. 37; Borg. illir. 16, р. 15 (17) v.), а також польський переклад Іпатія (Потія): «także u deżdż swoy spuszcza» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 23 v.). Присутня ця лексема й у Смол («свої»).

⁷¹⁷ У всіх кириличних текстах Крев цього другого приименника «на» бракує. Однак у Смол він уживається, як і в польському перекладі Іпатія (Потія): «na sprawiedliwych u na grzesznych» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 23 v.).

⁷¹⁸ У Смол замість субстантивованих прикметників використано іменники: «на првдники и на грѣшники». Обрано варіант Крев, оскільки це парафраза на Мат. 5, 45, де в тогочасних текстах теж стоять субстантивовані прикметники: «яко сѣнецъ свое сѣаетъ на злыа и блгяа, и дѣждитъ на праведныи и на неправедныи» (НИОР РГБ, ф. 304.1, Рук. № 66 (14), л. 25); «яко сѣнецъ свое сѣаетъ на злыа и блгяа и дождитъ на праведныи и на неправедныи» (там само, Рук. № 46 (838), л. 31); «и дождитъ на праведныи и на неправедныи» (*Острозька Біблія*, Мт. 5, зач. 15). Хоча на користь Смол може свідчити те, що в наступному звороті вже в обох списках ці категорії згадуються в іменниковій формі: «праведники любяи и грѣшники милуяи».

⁷¹⁹ У Смол – «истинны».

⁷²⁰ У Смол – «милуя».

⁷²¹ У Смол – «за ѡбѣщание». Та оскільки це парафраза молитви «Иже на всякое время» на полуношниці й часах, то обрано варіант «обѣщания», після якого йде слово «ради», як бачимо й у Часослові: «ѡбѣщаніа ради будущихъ блгъ» (*Часослов*. Краків 1491).

⁷²² Слово «ради» відсутнє в Петр і *Архив ЮЗР* (тут подає за Петр). Однак у Крев воно вживалося, про що дізнаємося з *МУН*, яке наводить його за Vat. slav. 12 і Borg. illir. 16: «за обещанія ради будущихъ». Є ця лексема також у Смол, хоча там і змінений порядок слів: «за ѡбѣщание будущихъ ради своихъ блгъ». Звісно, за наявності в тому

и́ милостивъ и́⁷²³ челоуѣколюбѣцъ . чакѡ Богъ ѿцъ воздвигнѣвъ єсть мира . и́же
 Сына своего не пощадѣ . но за всѣхъ насъ⁷²⁴ прѣдѣсть єго на смѣртъ . да мы спл-
 емся и́мъ ѿ гнѣва и́ вѣдѣ[м]⁷²⁵ правду Божию ѡ немъ . то како оубо⁷²⁶ оуже

самому звороті приименника «за», оте «ради» стає непотрібним, бо дублює його зміст, що, ймовірно, і спричинило згадану перестановку в Смол. Ймовірно, це слід народної мови – слова «заради» (*Словник староукраїнської мови*, т. 1, с. 385), написаного тут окремо, між дві частини якого потрапили інші члени речення. Вважаємо варіант Крев автентичнішим, оскільки він точніше відтворює цю цитату з часослова (див. поп. прим.).

⁷²³ У Смол – «щедрь милостивыи чѣлколюбѣцъ», як свідчить Vat. slav. 12 (свідчення друкованих видань не зовсім достовірне, бо тут вони переймають читання Петр). Визначення автентичнішого варіанта ускладнюється тим, що тут поєднано слова з Пс. 102, 8 та з виголосу сугубої ектенії. Так, в *Острозькій Біблії*: «щедрь и мѣстивъ гѣ, дълготърпѣливъ и многмѣстивъ», подібно й у *Київському Псалтирі*: «щедрь и мѣтивъ гѣ долготерпеливъ и многмѣтвъ» (арк. 141 зв.). Аналогічно в рукописних Псалтирях: «щедрь и мѣстивъ гѣ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 135); «щедрь и мѣстивъ гѣ» (там само, Рук. № 46 (838), л. 16 об.); «щедрь и мѣстивъ гѣ» (там само, ф. 173.I, Рук. № 7 (69), л. 56 об.). А у виголосі сугубої ектенії, зокрема на Літургії, знаходимо другу частину цього звороту: «милостив и челоуѣколюбѣцъ», – див. рукописний Службеник XV ст.: «Яко мѣстивъ и чѣлколюбѣцъ бѣ еси» (там само, ф. 304.I, Рук. № 216 (1079), л. 16). Таким чином, правильними є обидва варіанти – як Крев, так і Смол: флексій у цих прикметниках, виходячи з цитованих щойно текстів, справді не було; натомість були сполучники, відчитані згодом як закінчення слів і відповідно почасті змінені (з «и» на «ь»), як у слові «милостивѣ» в Крев). Тому відділяємо ці сполучники, не маркуючи їх квадратними дужками, бо йдеться про поновне членування тексту.

⁷²⁴ Так за Крев. У Смол – «за всѣх за нас». Однак повторне «за» виглядає радше помилковим подвоєнням, оскільки це парафраза на Рим. 8, 32, де такого повтору ні в тогочасних рукописах, ні в стародруках немає: «иже бо своего сѣна не пощадѣ, нѣ за всѣхъ ны прѣдѣсть его» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 264 об.); «иже бо своего сѣна не пощадѣ но за ны вся прѣдѣсть его» (там само, Рук. № 80 (88), л. 228); «иже оубо сѣна своего не пощадѣ, но за ны вся прѣдал єсть его» (*Острозька Біблія*, Рим. 8, зач. 99, арк. 29); «онъ теже своего едиnorodнаго сына не пощадѣ, но за всѣхъ насъ прѣдал его» (*Апостол Скорини*, Рим. 8, зач. 99, арк. 19 зв.). Тому віддаємо перевагу Крев.

⁷²⁵ І в Крев, і в Смол – «будет(ь)», що начебто стосується Сина Божого, тобто з богословського погляду і з погляду контексту та синтаксису є некоректним. Правильний варіант визначено за першоджерелом, парафразою на який є цей текст, – 2 Кор. 5, 21: «иже бо невѣдѣвшаго грѣха по насъ грѣхъ сѣтвори, да мы будемъ правда бжїя о немъ» (*Острозька Біблія*, 2 Кор. 5, зач. 180, арк. 40 зв.); «да мы будемъ правда бжїя о немъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 126 об. – 127); «да мы боудемъ правда бжїя ѡ немъ» (там само, Рук. № 80 (88), л. 95). В *Апостолі Скорини*, попри деякі текстові зміни, дієслово «будемъ» також у першій особі множини: «да мы будемъ оправдани богови о немъ» (2 Кор. 5, зач. 180, арк. 74). Найімовірніше, в протографі остання приголосна слова була надрядковою (як у Смол) і під час переписування її помилково прочитали як «т».

⁷²⁶ Так за Крев. У Смол цього слова немає (пор.: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 240 об.). На користь того, що в тексті архетипу воно було, свідчить цитата Рим. 8, 32, яку сюди

кътомо⁷²⁷ не все ли намъ⁷²⁸ всимъ⁷²⁹ · съ нимъ намъ подасть Богъ⁷³⁰ самъ ѡправ-
данъ⁷³¹ то кто ѣсть ѡсужданъ⁷³² нѣсть бо разньства · вси⁷³³ бо согрѣшамъ ѡ лиша-
емъ славы Божья⁷³⁴ ѡправданиса тѣне того⁷³⁵ благодатию ѡ⁷³⁶ избавленнѣмъ ѣже
ѡ Христѣ Ісѣе ѣгоже предложѣ Богъ ѡчищеннѣ вѣрою ѡ⁷³⁷ кровію ѣго въ глѣнни

вплетено: «како оубо не и с ним вся нам даръствуеть» (*Острозька Біблія*, Рим. 8, зач. 99, арк. 29); «како не оубо и с нимъ всѣмъ намъ подасть» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 80 (88), л. 228); «како не оубо с нимъ вся намъ подаде» (там само, Рук. № 79 (87), л. 265); «како оубо и с нимъ всѣмъ намъ подасть» (там само, Рук. № 72 (80), л. 149 об.).

⁷²⁷ Виходячи з контексту й синтаксису, у словосполученні «уже къ тому» «кътому» слід писати разом, хоча в усіх виданнях Крев подано окремо, вочевидь, услід за поділом Іпатія (Потія).

⁷²⁸ Попри очевидну зайвість котрогось із «нам» («не все ли намъ всимъ съ нимъ намъ подасть»), залишаємо обидва, оскільки друге з них, безсумнівно, є частиною парафрази на Рим. 8, 32; натомість перше, як видається, додане укладачами з огляду на вимогу синтаксису.

⁷²⁹ Це слово, найімовірніше, з'явилося через перенесення зіпсованого читання з відповідного рукопису Апостола при підготовці цитатників. Так, бачимо «всѣмъ» (замість потрібного «вся») в: НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 72 (80); Рук. № 80 (88).

⁷³⁰ В *Архив ЮЗР* і *МУН* тут помилка, перейнята з Петр – «Богу», тоді як в обох ватиканських списках «Богъ», як і в Смол («бъ» – «Богъ»), що більше відповідає синтаксису й контексту і до того ж засвідчується текстом Рим. 8, 33, який тут парафразується: «бъ оправдаяи, кто осуждаяи» (*Острозька Біблія*, Рим 8, зач. 99, арк. 29); «бъ оправдаяи, кто осуждаа» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 265); «бъ оправдаи, кто осужая» (там само, Рук. № 80 (88), л. 228 об.); «бъ оправда, а кто осуждаа» (там само, Рук. № 72 (80), л. 149 об.).

⁷³¹ У Смол – «оправдаи». У Крев після «оправдаяи» додано «и», яке є, мабуть, помилковою редуплікацією останньої літери попереднього слова.

⁷³² У Крев «осуждаяи», у Смол – «осуждаа», якому й віддано перевагу з огляду на свідчення біблійних рукописів (див. поп. прим.).

⁷³³ У Смол – «вся». Обрано варіант з Крев, з огляду на свідчення біблійного тексту, який тут парафразується (див. наст. прим.).

⁷³⁴ У Смол цього слова немає. Обрано варіант Крев, оскільки це парафраза на Рим 3, 23: «вси бо сьгрѣшиша и лишаються славы бжия оправдающеса тоуне того блгдтію» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 76); «вси бо сьгрѣшиша и лишаються славы бжия оправдающеса тоуне того блдтію» (Рук. № 80 (88), л. 53); «Нѣсть бо разньства вси бо сьгрѣшиша, и лишени суть славы бжия» (*Острозька Біблія*, Рим. 3, зач. 84, арк. 27).

⁷³⁵ У *МУН* і *Архив ЮЗР* – «тою». Це, напевно, наслідок помилки при передруці з Петр, де є правильно: «того», як і в ватиканських списках (BAV, Vat. slav. 12, p. 37; Borg. illir. 16, p. 16 (18)). Так само й у Смол.

⁷³⁶ У Смол цього «и» немає. Додано згідно з Крев та свідченням Святого Письма, з якого взято цей зворот (див. наст. прим.).

⁷³⁷ У Смол слів «вѣрою и» немає. На те, що вони мають бути, вказує Рим 3, 24–25, що тут парафразується: «егоже прѣположи бъ въ оцѣщеніе вѣрою, вѣрою кровью его» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 76); «егоже прѣположи бъ оцѣщеніе вѣрою кровию его» (там само, Рук. № 80 (88), л. 53); «оправдаеми туне блгодатию его

п^равды ѓго за ѡпѣщение прѣжде бывшихъ грѣховъ · въ оудрѣжаннї⁷³⁸ Бо^жїи въ глѣ-
 лнннн правды ѓго въ нынѣшнї⁷³⁹ вре^мя д^ловавъ намъ⁷⁴⁰ вса прѣгрѣшннн ѡт-
 мывъ⁷⁴¹ кровнн ѓго · расп^латннмъ⁷⁴² С^нна сво^го ѡмж^е смнрнвъ к себѣ⁷⁴³ въ^сь⁷⁴³ мнрѣ
 не в^мнннвъ тѣмъ вснхъ⁷⁴⁴ сѣгрѣшннн нхъ⁷⁴⁵ не посла бо⁷⁴⁶ Бо^гъ С^нна сво^го

і избавленіємъ еже о хѣ ісѣ, еогоже предположи бѣ оцѣщеніе вѣрою въ крови его» (*Острозька Біблія*, Рим. 3, зач. 84, арк. 27). Такий самий варіант, як у грамоті, знаходимо в одному з рукописних Апостолів XVI ст.: «еогоже предложи бѣ оцищеніємъ вѣрою и кровію его» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 72 (80), л. 141).

⁷³⁸ У Смол – «въ удръжаниа», у Крев «во удержанїи». Прийменник переймаємо зі Смол, а іменник із Крев, відповідно до тексту Рим. 3, 25–26, звідки взято цей зворот: «за отпушенїе прѣжде бывшихъ грѣховъ въ оудръжанїи бѣїи» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 76); «за ѡпоушение преж бывшихъ грѣховъ въ оудержани бѣїи» (там само, Рук. № 80 (88), л. 53); «за отпушенїе прежде бывшихъ грѣховъ, въ долготерпѣннн бѣїи» (*Острозька Біблія*, Рим. 3, зач. 84). Слово «удержанїе» в значеннї «терпіннн» вживається також в *Апостоли Скорини* (лише в ньому є прийменник «во»): «за отпушеннн прежде бывшихъ греховъ, во удержанїи божемъ» (Рим. 3, зач. 84, арк. 10 зв.).

⁷³⁹ У Крев – «нынешнеїе».

⁷⁴⁰ У Смол цього слова немає.

⁷⁴¹ У Смол – «отмывъ». Хоча в усіх друкованих виданнях тут «омыв», однак у Крев теж було, поза сумнівом «отмив», як подає Vat. slav. 12 (р. 37 v.), а форма «омыв» стала наслідком помилки при переписуванні до Borg. illir. 16 (р. 16 (18)), якому віддавав перевагу Петрушевич при підготовці свого перевидання грамоти. Від Петр цю помилку перрейнято в *Архив ЮЗР і МУН*. Тут віддаємо перевагу лексемі «отмывъ», засвідченїй у Смол і Крев (на підставі Vat. slav. 12).

⁷⁴² Так за Крев. У Смол – «распятие». У результаті такої помилки виникає богословський нонсенс: начебто Бог омив кров'ю Свого Сина Його ж розп'яття. Вочевидь, один із писців недописав чи недогледів літеру «м», яка була, швидше за все, надрядковою.

⁷⁴³ У Смол пропущено титло: «всь».

⁷⁴⁴ У Смол цього слова немає. Про те, що воно справді вживалося в Крев, а не було вставкою пізніших переписувачів з першодруку (оскільки тут *Архив ЮЗР* подає за Петр), свідчить польський переклад Іпатія (Потія): «nie poszytaiać im wszystkich grzechow ich» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 24). Наявне це слово й у ватиканських списках (BAV, Vat. slav. 12, р. 37 v.; Borg. illir. 16, р. 16 (18)).

⁷⁴⁵ У Vat. slav. 12 – «согрѣшеннхъ». Цю помилку перейнято до Петр (можливо, зі львівського списку, який постав на базі цього ватиканського рукопису), а звідти й до інших видань (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 213). У Borg. illir. 16 правильно: «согрѣшеннн ихъ». На користь того, що в Крев було саме так, свідчить і польський переклад І. Потія (див. поп. прим.). Так і в Смол («сѣгрѣшений ихъ»). Коректність такого написання засвідчується також першоджерелом, яке тут цитується, – 2 Кор. 5, 19: «не вѣмѣнннвъ тѣмъ сѣгрѣшеннн ихъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 126 об.); «не вѣмѣнннвъ тѣм сѣгрѣшеннн ихъ» (там само, Рук. № 80 (88), л. 94 об.); «зане бѣ о хѣ весь мнрѣ прнмнрнн себѣ не вѣмѣнннвъ тѣмъ сѣгрѣшеннн ихъ» (*Острозька Біблія*, 2 Кор. 5, зач. 180); «не вѣмѣннн имъ прегрешеннн ихъ» (*Апостол Скорини*, 2 Кор. 5, зач. 180).

⁷⁴⁶ Так за Крев. У Смол цього слова немає. Однак це уривок з Йо. 3, 17, тогочасні руські тексти якого мають «бо»: «Не посла бо бѣ сѣна сво^го в мнрѣ да суднть мнровн,

да⁷⁴⁷ судити мiрови · но⁷⁴⁸ да спiсється їмъ миръ⁷⁴⁹ · в семъ познаваемъ великое милосердіє Божіє бывше ко всѣмъ грѣшникомъ ѿ нынѣ еще тоже⁷⁵⁰ естъ ѿ будеть ѿ пребудеть даже до скончанія вѣка ·

[XVII] [3]⁷⁵¹ Сїа послухомъ не іако не⁷⁵² вѣдущи⁷⁵³ вши свѣтлинѣ ѿ семъ · но іако да тымъ милосердннши ѿ милосердннши⁷⁵⁴ будши къ намъ · іако да іавитса милость Божїа ѿ насъ⁷⁵⁵ спiсительнаа всѣмъ челоувѣкомъ · начнѣ ѿ вши наивѣтннши⁷⁵⁶ свѣтости преславнаго Рима⁷⁵⁷ даже ѿ до послѣднихъ земли · ѿ дозде

но да спiсется имъ миръ» (*Острозька Біблія*, Йо. 3, зач. 10); «не посла бо бѣ сна своего в миръ да судит мiрови но да спiсється имъ миръ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 66 (14), л. 364 об.); «не посла бо бѣ сна своего въ миръ да судит мiрови ну да спiсется имъ миръ» (там само, Рук. № 46 (838), л. 74).

⁷⁴⁷ Так за Крев. Натомість у Смол – «да яко». Як показує порівняння з тогочасними текстами Йо. 3, 17, звідки взято цей зворот (див. поп. прим.), слово «яко» тут зайве і в традиції Смол було додане, мабуть, для виділення умовного способу.

⁷⁴⁸ У Смол – протиставний сполучник «ино» (зафіксований, зокрема, у: *Словник староукраїнської мови*, т. 1, с. 443–444). Та це, найвірогідніше, наслідок хибного подвоєння останньої літери попереднього слова «мирови».

⁷⁴⁹ Так за Крев. У Смол – «да спiсѣть имъ всѣ миръ». З огляду на те, що у Крев, як і в усіх наведених прикладах тексту Йо. 3, 17, дієслово «спасеться» є зворотним, логічно припустити, що на одній зі стадій переписування в традиції Смол просто випала надрядкова «с» у первісному скороченні «спiсѣсь». Також ані в Крев, ані в євангельських текстах немає слова «весь», яке, вочевидь, з'явилося у Смол через помилкове повторення, оскільки в попередньому реченні було «весь миръ».

⁷⁵⁰ У Смол замість «еще тоже» подано «еже что». Обираємо варіант Крев, оскільки наприкінці грамоти вжито подібний зворот, де обидва джерела мають «еще»: «и нынѣ естъ, и еше будеть, и пребудеть, и преизбудеть во безконечныя и неисчетныя и превѣчныя вѣки аминъ» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 231); «и ннѣ ес и еше будть» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 261 об.).

⁷⁵¹ Виділено в окремий підрозділ, бо тут, судячи з усього, знову починається *Petitio* першого автора.

⁷⁵² У Смол цього слова немає. Однак контекст його вимагає, тому йдемо тут за Крев.

⁷⁵³ Так за Крев. У Смол «е» надрядкова, тому це слово може відчитуватися і як «вѣдушею», і як «вѣдушие», однак останній варіант стосується укладачів листа, що суперечить контексту.

⁷⁵⁴ У Крев – «милостивнейшыи и милосерднешыи».

⁷⁵⁵ У Петр (від якого цю помилку перейнято в *Архив ЮЗР* і *МУН*) порядок слів такий: «и на насъ милость божья», натомість у ватиканських списках «мiлсть божия и на нас», тож у Крев було саме так. У Смол так само: «мiлсть бжїа и на нас» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 241).

⁷⁵⁶ Так за Крев, у Смол – «настеишии».

⁷⁵⁷ Так за Крев. У Смол після цього слова бракує цілого уривка: «даже и до послѣднихъ земли и дозде идеже мы пребываемъ, чающе отъ вашей всенаисвятейшого святости». Оскільки ця лакуна, залежно від способу скорочення слів, нараховує від 62 до 68 знаків,

їдеже мы пребывамъ , чяще ѿ вашихъ всенасвѣтѣншое свѣтоготи приати посланіе
вѣданихъ епископѣи свѣтыхъ написанихъ къ намъ ваше всевагое благословеніе . ѿ со-
вершеное процини⁷⁵⁸ ѿ вконечное ѿ вѣсѣхъ грѣховъ разрѣшение егоче вѣрон ѿ любовни
чяще блаженнимъ оупованіямъ⁷⁵⁹ сіе⁷⁶⁰ ползчти .

[XVII] [4]⁷⁶¹ ѿ всенасвѣтѣнши⁷⁶² ѿче помани еше ѿное⁷⁶³ слово глаголюще
великаго ѿвѣдамъ⁷⁶⁴ пастыра Христа ко первоначалномъ⁷⁶⁵ вѣсѣхъ⁷⁶⁶ прежде пастырю
верховномъ⁷⁶⁷ Петръ емдже самъ оудчилъ⁷⁶⁸ вѣ⁷⁶⁹ парти своа ѿвѣца ѿ агньца⁷⁷⁰
повелила емъ не токмо седмь кратъ на днь челоуѣкомъ ѿпдцати грѣхн⁷⁷¹ . но
седмьдесятъ кратъ седмерицею⁷⁷² . гавла⁷⁷³ свое челоуѣколюбіе грѣшникомъ . ѿко да
не ѿчавятеа⁷⁷⁴ спасіна своего . ѿмдше толнко ѿвѣцаніе на ѿставленіе⁷⁷⁵ долгомъ .

відтак приблизно кратна і 20, і 30, то вона могла бути допущена як автором протографа Смоленського списку, так і переписувачем останнього.

⁷⁵⁸ У Мак – «прещеніе» (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 349 об.), що, звісно, суперечить контексту й інтенції компілятора.

⁷⁵⁹ У Мак, усупереч синтаксису: «бл̄женнаго упаваніе».

⁷⁶⁰ Так за Крев і Мак. У Смол – «оупованіе сім». Вочевидь, писець помилково надписав надрядкову «м» над наступним словом.

⁷⁶¹ Виділено в окремий підрозділ, бо тут, судячи з усього, знову починається *Petitio* другого автора.

⁷⁶² У Смол – «всенапр̄стеишии», у Мак – «всенасвѣ̄иши».

⁷⁶³ У Смол і Мак слів «еже оное» немає.

⁷⁶⁴ У Мак цього слова немає.

⁷⁶⁵ У Смол – «к первоначалному», в Мак – так само, лише без прийменника «к».

⁷⁶⁶ У Крев – «всѣмъ». Надано перевагу варіантові Смол і Мак, бо він краще узгоджується із синтаксисом і контекстом.

⁷⁶⁷ У Смол – «врвнному».

⁷⁶⁸ У Смол – «вручивъ», у Мак – там само («вручивъ»).

⁷⁶⁹ У Мак цього слова немає (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 350).

⁷⁷⁰ У Смол – «агница». У Мак слів «и агньца» немає. Обрано варіант Крев, оскільки тут укладачі грамоти покликаються на Йо. 21, 17: «Гла ему, паси агньца моа» (*Острозька Біблія*, Йо. 21, зач. 67); «гла ему паси агньца моа» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 66 (14), л. 447), «гла емоу паси агньца моя» (там само, Рук. № 46 (838), л. 85).

⁷⁷¹ У Смол і Мак цього слова немає.

⁷⁷² У Крев – «седм крат седмерицею», а в Смол і Мак – «седмдесят седмѣрицею». Це алюзія на Мт. 18, 22: «гла ему іс, не глію тебѣ до седмь кратъ но до седмьдесятъ кратъ седмицею» (*Острозька Біблія*, Мт. 18, зач. 76); «гла ему ісс не глію тебѣ до седмь краты но седмьдесятъ кратъ седмицею» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 66 (14), л. 76); «гла емоу іс не глію тебѣ до седмь крат но до седмьдесятъ кратъ седмицею» (там само, Рук. № 46 (838), л. 37 об.). З огляду на те, що в посланні автори прямо покликаються на євангельський текст, уважаємо, що і в Крев, і в Смол є пропуски, які відповідно заповнюємо.

⁷⁷³ Так за Крев. У Смол і Мак звороту «явля свое челоуѣколюбіе грѣшникомъ» немає.

⁷⁷⁴ У Смол пропущено над омегою «т»: «ошчаваются».

⁷⁷⁵ У Мак замість «на ошавленіе» подано «наставленіе».

ліце никако вре́мѧ⁷⁷⁶ порѧзгнѣвѧрѧ но не до конца⁷⁷⁷ · тогда погѣцѧрѧтѧ же зломѧ беззаконїѧ нѧхъ · ѧ рѧнами неправды нѧхъ · милость же своѧ никогда же не разорѧрѧтѧ ѿ нихъ · не по беззаконїѧмъ нашѧмъ⁷⁷⁸ сотворилѧ єсть⁷⁷⁹ намъ · ни по грѣхомъ нашимъ воздалѧ єсть⁷⁸⁰ намъ · но ꙗко по вышотѣ небинѣнѧ ѿ зѧмля оутѣдилѧ єсть Господь милость своѧ на козѧнѧхѧ єго · ѧ єлико ѿгтоѧтъ корѧцы ѿ западовѧ тако оудлиилѧ єсть⁷⁸¹ ѿ насѧ беззаконїѧ нашихъ⁷⁸² · ꙗ ꙗкоже оущѧдилѧтѧ ѧ милѧст

⁷⁷⁶ Так за Крев. У Смол після цього слова додається «на ня». Проте тут мовиться про дію Бога щодо третьої особи множини («ихъ»), тоді як перехід на першу особу множини відбувається трохи далі.

⁷⁷⁷ У Смол – «нца».

⁷⁷⁸ В обох списках тут одина: у Смол – «не по беззаконию нѧшему», у Крев – «не по беззаконїи нашѧмъ» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 241 об.). Однак у всіх текстах Пс. 102, 10, який тут парафразується, вживається множина: «ни по беззаконїемъ нашимъ створилъ єсть намъ ни по грѣхомъ нашимъ въздалъ єсть намъ» (*Київський псалтир*, арк. 141 зв.); «не по беззаконїемъ нашимъ сѣтворилъ єсть намъ, ни по грѣхомъ нашимъ въздалъ єсть намъ» (*Острозька Біблія*); «не по бѣзаконїемъ нашимъ сотворилъ єс намъ, ни по грехомъ нашимъ въздалъ єс намъ» (*Псалтир Скорини*); «не по беззаконїемъ нашимъ сѣтворилъ єсть намъ нї по грѣхомъ нашимъ въздалъ єсть намъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 135); «не по беззаконїемъ нашимъ сѣтворилъ єсть намъ ни по грѣхомъ нашимъ въздалъ єсть намъ» (там само, Рук. № 46 (838), л. 16 об.); «не по беззаконїемъ нашимъ сѣтвори єсть намъ ни по грѣхомъ нашимъ въздалъ єс намъ» (там само, ф. 173.I, Рук. № 7 (69), л. 56 об.). Якби укладачам послання йшлося про якийсь конкретне «беззаконня», через що вони змінили форму цього слова з множини на одну, то така граматична трансформація охопила б й усі інші випадки вживання лексеми в наведеному уривку. Натомість усюди, за цим єдиним винятком, бачимо множину, як і в іменниках «неправды» та «грѣхи», разом із яким «беззаконїя» утворює пари однорідних членів речення. Отже, в архетипі була множина, а зміна на одну є наслідком помилки. Можна припустити, що при переписуванні з оригіналу до першого протографа помилково переставлено голосні «и» та «е» в сусідніх словах, які закінчувалися на «-м»: «беззаконїемъ нашимъ» – «беззаконїѧмъ нашѧмъ» (з надрядковою «м» у першому з них, згодом утраченою). Відтак варіант «не по беззаконїи нашѧмъ» залишився в Крев, а в традиції Смол цей синтаксично неправильний зворот переправили на «не по беззаконию нѧшему». Напевно, таке виправлення відбувалося поступово: спершу замість «нашемъ» з'явилося «нашему», тоді на пізніших стадіях переписування з цим займенником було узгоджено іменник: «беззаконїи» – «беззаконїю». Те, що тут має бути множина, помітив уже Потій, бо в його перекладі використано саме її (хоча слова «беззаконїемъ» та «грѣхомъ» і переставлено місцями): «nie uczynił nam według grzechow naszych ani według nieprawości naszych odpłaca namъ» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 24 v.). Тому вносимо відповідну кон'єктуру, виділяючи її квадратними дужками.

⁷⁷⁹ У Смол – «еси», що суперечить контексту, адже тут мовиться про Господа, а не про папу.

⁷⁸⁰ У Смол – знову «еси».

⁷⁸¹ У Смол – знову «еси».

⁷⁸² В обидвох списках – «удалил єсть от насъ беззаконїи нашихъ», що синтаксично некоректно. Така однотайність особливо дивує тому, що це продовження тексту з Пс. 102, 12:

ЩЕЩА СЫНЫ ЧАКО ОУЩЕДРАТЬ И МИЛДЬЕЪ ГОСПОДѦ⁷⁸³ ВЪСѦХЪ БОЛШИХЪ ЕГО И ОУПОВАЩИХЪ
 НА МИЛОСТЬ ЕГО . ИКО ТОН⁷⁸⁴ СЛМЪ ЗНАИТЬ СОЗДАНИИ НАШЕ⁷⁸⁵ . ІАКО ТѦ ЕДИНОА ПЕРСТИ
 ВСИ СОЗДАНИИ ЕСМЪ⁷⁸⁶ ЧЕЛОВѦЦЫ . ВЪ ДУХОВНИИМЪ БОЖИИМЪ ОУЖИВЛИИ ВЪХОМЪ НА
 ШЕБРАЗЪ ЕГО И⁷⁸⁷ НА ПОДОБИИ БОЖЕСТВЕННОЕ ВОСПРІИМШИ ТѦ СЪЩЕГЪ ЕГО ОУМЪ СЛОВО

«елико отстоять встоци от запада оудалиль есть от нас безакония наша» (*Київський псалтир*, арк. 142); «елико отстоять встоцы от запад оудалиль есть от нас безаконія наша» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 135); «елико отстоят встоцы от запад оудалиль ес от нас безаконія наша» (там само, Рук. № 46 (838), л. 16 об.); «елико отстоять встоци от западъ оудалиль есть от нас безаконія наша» (там само, ф. 173.I, Рук. № 7 (69), л. 57); «елико отстоять встоцы от запада оудалиль есть от насъ безаконія наша» (*Острозька Біблія*); «елико отстоить востокъ от западу, сице удалиль ес от насъ безакония наша» (*Псалтир Скорини*). Попри невеликі розбіжності у способі написання, в усіх наведених прикладах тут «безакония наша». Можна припустити, що перед цим словосполученням у архетипі послання стояв ще якийсь іменник у знахідному відмінку, котрого й стосувалися слова «безаконии наших», що пояснювало б такий синтаксис. На користь цього припущення свідчить те, що «безаконія» в цьому уривку завжди вживається в парі однорідних членів речення («безаконія ихъ» – «неправды ихъ», «не по безаконіем нашим» – «не по грехомъ нашим»), тож логічно було б очікувати тут третьої пари – з новим або з повтореним з котроїсь із попередніх пар іменником. Це, щоправда, ускладнювалося тим, що перед нами парафраза. Аби її зберегти, в текст псалма, можливо, додали тільки одне слово (з однієї з попередніх пар), що, з одного боку, дозволяло відчитати парафразу на священний текст (оскільки зміна була невеликою), а з іншого – завершити тріаду однорідних членів речення з подібним семантичним навантаженням. Додане слово мало також стояти у множині (як і в попередніх однорідних членах речення) і, відповідно до вимог синтаксису, у знахідному відмінку. Ним могло б стати «грѣхи» («безаконий наших»), випадково чи свідомо (як тавтологія) пропущене раннім переписувачем через подібне зі словосполученням «безаконий наших» семантичне навантаження. Та більш вірогідно, що помилка існувала вже в процитованому біблійному тексті або ж виникла під час переписування з нього (укладачі могли потрактувати це словосполучення як форму знахідного відмінка), а насправді мало бути «безаконія наша». Цю альтернативу взято до уваги в перекладі, де наведено два способи виправлення синтаксису.

⁷⁸³ У Смол цього слова немає.

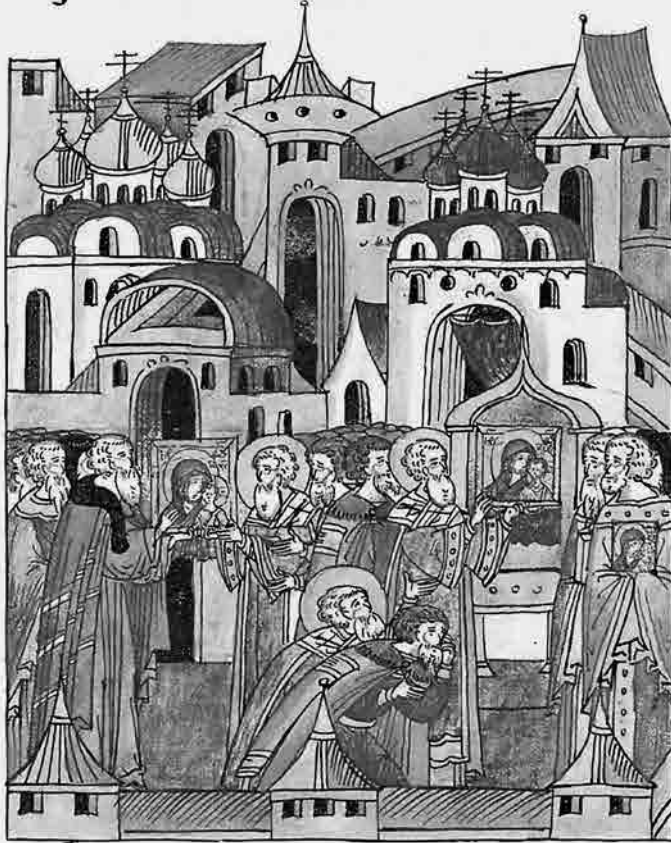
⁷⁸⁴ У Смол – «то».

⁷⁸⁵ Множина «создания наша» є помилкою Петр (чи львівського списку), перейнятою в *Архив ЮЗР* і *МУН*, бо в обох ватиканських списках однина: «создание наше», як і в Смол. Однина й у тексті парафразованого тут Пс. 102 (103), 14: «яко то позна созда- нье наше» (*Київський псалтир*, арк. 142); «як ть позна създаніе наше» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 135 об. – 136); «яко тьи позна създаніе наше» (там само, Рук. № 46 (838), л. 17), «як ть позна създаніе наше» (там само, ф. 173.I, Рук. № 7 (69), л. 57); аналогічно й у ранніх стародруках: «яко тои позна създаніе наше» (*Острозька Біблія*, арк. 20); «тои убо знаеть создание наше» (*Псалтир Скорини*, арк. 89).

⁷⁸⁶ Так за Крев. У Смол порядок слів інший: «есмо създани».

⁷⁸⁷ У Смол цього сполучника немає.

Про совершенїи же литургїа, приходї
 кнѣзь великїи ко ѡбразоу прѣтмыа
 ꙗкоже и митрополитѣ . и великїа
 кнѣзь мрїа неидей , церквїи кнѣзь
 иоаннѣ . и кнѣзь юрїи . іадрѣн . и
 борїсѣ . іадрѣн меншей прїнесѣ
 нарѣкѣ . еще дѣтїи кнѣзь великїи , и ꙗко
 ко знамена ошеша сїи .

Кнѣзь же великїи мпѣ гнєзѣн злїа ,
 ꙗкоже и митрополитѣ . ꙗкоже

Владика Мисаїл (ліворуч, із чорним куколем, спущеному на плече)
 під час урочистого виносу з Московського Благовіщенського храму
 чудотворної ікони Смоленської Богородиці. 1456 р. Мініатюра 1570-х рр.

и́и дѣхъ · ꙗко да снмъ раздѣваемъ превышнне⁷⁸⁸ бытїи грьнаго сдѣствѣ · просвѣ-
щенїи славы великого Бога тридинопрѣвѣчнобезначалнѣи⁷⁸⁹ силѣ⁷⁹⁰ свѣтла Тронца
ѣвже содржатса всацискаа · манїемъ державы благоволенїемъ ѣа · ꙗко да в насъ не
вѣдѣтъ бози мнози · но намъ встѣмъ кѣпно да вѣдѣтъ ѣдинъ Богъ Ѡцъ всемогнн ·
[Ѡ негож]⁷⁹¹ вса [и]⁷⁹² мы оу него · и ѣдинъ Господь нашъ Исѣс Христос · имже⁷⁹³

⁷⁸⁸ У Смол – «прѣвышнне».

⁷⁸⁹ У Крев окремо: «три едіно превечно безначалную».

⁷⁹⁰ У Смол – «силу».

⁷⁹¹ Найімовірніше, тут пропущено кілька слів, через що синтаксис із прогалинами. На цьому місці парафразується 1 Кор. 8, 5–6, де часто виявляємо помилки переписувачів, обумовлені повторенням однакових чи подібних мовних елементів. У давніх рукописах цей зворот про Бога Отця подано так: «единъ бѣ ѡтѣцъ из него же вся, и мы оу него» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 104 об.); «единъ бѣ ѡтѣцъ из него же вся, и мы тѣмъ» (там само, Рук. № 80 (88), л. 75 об.; тут пропущено згадку про Христа, тому слово «тѣмъ», яким вона закінчувалася, завершує фразу про Бога Отця). Порівняння з іншими рукописами та *Острозькою Біблією* свідчить, що повний текст звороту був такий: «единъ бѣ ѡтѣцъ изнегоже вся и мы оу него». Отже, у «Посланні Мисаїла» бракує слів «из него же» та сполучника «и». Важко сказати, чи помилку було допущено ще в «Апостолі», з якого готувався цитатник для грамоти, чи під час переписування з «Апостола» до цитатника, чи з цитатника до одного з двох протолистів, чи вже в процесі написання оригіналу послання. На те, що слова «из него же» (чи їхні відповідники) таки тут були, вказує далі завершення мови про Пресв. Трійцю, яке, з одного боку, не входить до парафразованого біблійного тексту, а з іншого – його підсумовує. У цьому підсумку вжито саме ті лексеми, які стосувалися кожної з перелічених у парафразованому джерелі осіб Пресв. Трійці: «Тресвятый Богъ един, от негож и имже и въ немж всяческая». Як бачимо, слова щодо Сина та Святого Духа («имже и въ немж всяческая») тут фігурують, хоча в головному тексті відсутнє оте «от негож» стосовно Бога Отця, яке звучить і в біблійному першоджерелі (у варіанті «из негоже»), і в цьому підсумковому уривку (у варіанті «от негож»). Що ж до сполучника «и», то його вимагає як синтаксис, так і зіставлення із структурою наступних фраз, котрі побудовані за однаковим зразком: спершу йдеться про «вса», а тоді сполучником упроваджується мова про «нас»: «вса.. и мы...». Виходячи з цих міркувань, вносимо в реконструкцію архетипу як слова «от негоже», так і сполучник «и», виділяючи кон'єктуру квадратними дужками.

⁷⁹² Див. поп. прим.

⁷⁹³ Так за Крев. У Смол – «имыж» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 242). Проте це помилка, оскільки в парафразованому тут тексті 1 Кор. 8, 5–6: «имже вся, и мы тѣмъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 104 об.). Згадка про Святого Духа, попри її відсутність у Вульгаті та більшості сучасних перекладів, теж становить частину церковнослов'янського варіанта 1 Кор. 8, 6. Так, хоча в Рук. № 79 (87) уривок про Святого Духа відсутній (пор.: л. 104 об.), однак він є в Рук. № 80 (88) (НИОР РГБ, ф. 304.I), де, натомість, помилково пропущено мову про Христа (пор.: л. 75 об.). Повністю згадку про Пресв. Трійцю знаходимо в рукописних «Апостолах» XVI ст.: «но намъ едїнь бѣ, ѡтѣцъ, изнегоже вся, и мы оу него и единъ гѣ іѵ хѣ, имже всячьскаа, и мы тѣмъ и единъ дѣхъ стѣ въ немже всячьскаа, и мы въ немъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 71 (78), л. 257 об.; Рук. № 72 (80),

и́ Дѣхъ нерождѣніи [и́мѣѣт]⁸⁰⁹ · рождѣніи и́⁸¹⁰ схождѣніи · вса бо⁸¹¹ ѣлика⁸¹² и́мать
 Ѡца · тож и́мать и́ Сынъ развѣ нерождѣніа · і́коже выше ѡ семъ рѣхомъ⁸¹³ ·
 вса ѣлика пакы и́мать⁸¹⁴ Сынъ · Дѣха і́тъ развѣ рождѣніа · вса же⁸¹⁵ ѣлика і́тъ
 Дѣха · Ѡче⁸¹⁶ и́ Сыновѣ · развѣ і́схождѣніа · понеже бо Дѣхъ не рождѣнъ но
 і́сходѣнъ⁸¹⁷ ѡ Ѡца и́ Сына⁸¹⁸ · і́ тако сїи и́мена нерождѣніи и́ рождѣніи и́ і́сходноѣ

⁸⁰⁹ Як зауважив Іпатій (Потій) у коментарі до цього місця: «Тут щось не до речі бо чогось не доставаєть, муселся писарь помылити» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 214). Справді, і синтаксис, і богословська логіка вимагають якогось додаткового слова для зв'язку цього нагромадження іменників: «и сего ради Отець и Сынъ и Духъ не рождениємъ, рождение исхождение» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 214; *МУН*, т. 9–10, с. 18; *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 13); подібно і в Смол: «и сего рад отць и снъ и дхъ нерождением рожение и схождение» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 242 об.). Насамперед привертає увагу те, що слово «нерождениємъ» відрізняється своїм відмінком від двох інших однорідних членів речення («нерождениємъ, рождение исхождение»), синтаксично не узгоджуючись з ними помилка сталася саме тут. Вочевидь, було пропущено слово «имут», яке вживається в повторі цього самого звороту в наступному реченні: «а тако сїи имена нерождение и рождение, и исходное имут» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 214; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 242 об.). Мабуть через те, що все писалося в ряд, один з ранніх писців словосполучу «нерождениєимут» (де «т») була винесеною і, можливо, затерлася чи просто залишилася непоміченою) відчитав як «нерождениємъ» (в обох списках «имут» у другій фразі також має надрядкову «т»). Тому вносимо як кон'єктуру слово «имут».

⁸¹⁰ Іпатій (Потій), видаючи Крев, неправильно поділив слова, подавши тут разом «исхождение», хоча в попередньому звороті воно пишеться в обох списках без літери «и» перед «с». І хоча в наступному звороті вживається «исходения», однак тут це «и» радше виглядає сполучником, тим більше, що його вимагає синтаксис. Можна припустити, що при переписуванні з архетипу сполучник «и» злився з початком слова «исхождение», а первісно було «рождение и исхождение», як у наступному звороті: «нерождение и рождение, и исходное». Виправляємо помилку першовидавця (і свою, допущену в публікації Смоленського списку), відділяючи сполучник «и» від іменника «схождение».

⁸¹¹ У Смол цієї частки немає.

⁸¹² У Смол – «елико». Віддаємо перевагу формі «елика» з Крев, оскільки в наступному звороті обидва списки однотайно подають «елика».

⁸¹³ Так за Смол. У Крев – модернізована форма аориста: «рекохомъ».

⁸¹⁴ Так за Смол. У Крев – «имаєть».

⁸¹⁵ У Смол цього слова немає.

⁸¹⁶ У Крев – «Отче», у Смол – скорочення «оц».

⁸¹⁷ Так («исходен») за Смол. У Крев тут відбулася регресивна асиміляція: «не рождень, но исхождень», тоді як у Смол «рожен, но исходен».

⁸¹⁸ Так за Смол. У Крев слів «и Сына» – ні в Петр, ні в *Архив ЮЗР* і *МУН*, ані в жодному з ватиканських списків – нема. Відсутні ці слова й у польському перекладі Іпатія (Потія), де читаємо: «*kabowiem Duch nie vrodzony ale pochodzący od Oycy*» у *takoto te nazwiska Nierodzenie y Rodzenie y Pochodzenie mają»* (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 25 v. – 26). Та кількома рядками вище укладачі послання вже визнали походження

імѣѣт . въ трѣхъ⁸¹⁹ лицехъ⁸²⁰ ѣдино божество . ѣдина сила . ѣдино сѣщество . ѣдино хотѣнїе⁸²¹ . равно свѣѣ во всемъ . равно дѣйствиюще во всѣхъ . ѣкоже комѣ хощѣт тако ѣ творѣт . ѣа ѣсть вѣра наша . ѣ тако исповѣдаемъ свѣтѣ Троицѣ быти . да оуже ктомѣ заградѣтсѣ оубѣта глаголющихъ на насъ неправѣѣ . предъ вл- шимъ свѣтителскимъ ѣ вснасвѣтѣншимъ лицемъ . повѣдающе ѣко быхомъ ѣнако⁸²² вѣрѣвали ѣ исповѣдовали⁸²³ свѣтѣ ѣ⁸²⁴ живоначалнѣ нераздѣлимнѣ⁸²⁵ Троицѣ . ѣже нѣсть ѣнако⁸²⁶ . развѣѣ точнѣ ѣкоже наѣчнн быхомъ ѣ⁸²⁷ свѣтѣхъ апѣстѣолѣ ѣ свѣтѣхъ божествиннхъ ѣща Пикинскаго собора⁸²⁸ ѣзложившихъ правѣславнѣнн вѣрѣ⁸²⁹ сїѣ⁸³⁰ [свѣтѣхъ соборннхъ апѣстѣольскнхъ цѣркѣхъ]⁸³¹ ѣже ѣсть . вѣрѣнн во ѣдн- наго Бога . имѣюще въ свѣѣѣ вѣ члонковѣ⁸³² [...] ⁸³³.

Духа від Отця і Сина: «Духа же святаго равна купно исходяща от Отца прежде, тажде и Сына единомъ духовенїемъ» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 214; *МУН*, т. 9–10, с. 18; *Соборное послание русскаго духовенства и мирян*, с. 12), на що звернув увагу й сам Іпатїй (Потїй), написавши у своєму коментарі: «Тыми словы исповѣдуютъ ижъ Духъ Святый походитъ отъ Отца и Сына вечно» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 214). Оскільки пропущення згадки про Сина на цьому місці нічого не дає (адже «Filioque» вже недвозначно було визнано раніше, що засвідчено також у Крев), тому брак цих слів у Крев потрібно вважати радше помилкою писця (таке припущення про пізнішу лауну висловила також: О. Русина. Мисаїлове послання, с. 282).

⁸¹⁹ У Смол – «трех».

⁸²⁰ У Смол після «лицехъ» додано «и», зайве і контекстуально, і синтаксично.

⁸²¹ У Смол – «хоние».

⁸²² У Смол – «нако».

⁸²³ У Смол – «верили и исповѣдали».

⁸²⁴ У Смол цього сполучника немає.

⁸²⁵ Так за Смол. В *Архив ЮЗР*, а вслід за ним і в *МУН* – «неразделную». Однак це помилка даних видань, бо в Петр, текст якого переймає тут *Архив ЮЗР*, є «нераздели- мую», як і в обох повних ватиканських списках.

⁸²⁶ У Смол – «иноко».

⁸²⁷ Так за Крев. У Смол цього слова немає (пор.: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 243; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 215).

⁸²⁸ У Смол – «збора».

⁸²⁹ У Смол цього слова немає.

⁸³⁰ Так за Смол. У Петр цього слова немає. Однак це помилка львівського списку або Петр (звідки вона перейшла до *Архив ЮЗР*), оскільки «сію» є в *МУН* (відповідно до одностайного свідчення обох ватиканських рукописів).

⁸³¹ Словосполучення «святѣя соборнѣя апѣстѣольскѣя цѣркѣ» вирішено перенести сюди на підставі вже зробленого аналізу в одному з розділів монографії).

⁸³² У всіх друкованих перевиданнях Крев «членовъ», проте це помилка, перейнята в Петр зі львівського списку чи Vogt. illig. 16 (р. 18 (20)), де є «членовъ». *Архив ЮЗР* відтворює тут текст грамоти за Петр, відтак цю помилку перейнято в *МУН*. Однак у Vat. slav. 12 (р. 39 v.) «члонковъ», у Смол теж із суфіксом «к», хоча розібрати голосну після «к» важко («членковъ»/ «члонковъ?»), бо місце затерте, тому переймаємо варіант Крев.

[XVIII] [2]⁸³⁴ **Мы** же смѣ послѣдѹюще⁸³⁵ тако ѿ вѣрѹемъ · тако ѿповѣрѹемъ ѣдиномѹ крѣщеню быти въ ѡставленіи грѣхомъ⁸³⁶ · а не двѣма · ꙗкоже⁸³⁷ нѣцимъ творѣтъ въ нашихъ странахъ **Здѣ** едцимъ⁸³⁸ никнихъ ѿ⁸³⁹ силомъ влѣкѹще⁸⁴⁰ ѿ нашеа⁸⁴¹ церкви ѿ пакы второ⁸⁴² крѣщени на на възкладающе ѿ глаголюще · ꙗко тако намъ повелѣютъ вснливѣтѣишии ѡица папа творити · разсмотрѣ [ѿ]⁸⁴³ разсѣди снѣ⁸⁴⁴ ѡ⁸⁴⁵ вснливѣтѣишии ѡче премѹдри · ѡще естъ смѣ тако лпо быти · ѿ снѣ тако о҃годно творити · ѣдиномъ главы едци Христа · вѣтъ тѣло ѣдино вѣдѹщи⁸⁴⁶ вси мы⁸⁴⁷ · есмы⁸⁴⁸ еже тѣло ѿ о҃уды ѿмать многи въ свѣтъ · вси же о҃уды ѣдиного тѣла⁸⁴⁹

⁸³³ Сюди, вочевидь, уже на найранішій стадії переписування рукопису (див. обидва повні списки) помилково перенесено словосполучення «святѣя соборныя апостолскія церкви».

⁸³⁴ Виділено в окремих підрозділ, оскільки ця частина чітко відрізняється за своїм змістом від попередньої.

⁸³⁵ У Смол тут затерто, але можна розібрати закінчення слова: «(по-?)слѣдующеі». Тут віддаємо перевагу формі «последующе» (без «і» в кінці) з Крев.

⁸³⁶ У всіх перевиданнях Крев – «грѣховъ», однак це помилка львівського списку чи Петр, бо в обох повних ватиканських списках «грѣхом(ъ)» (BAV, Vat. slav. 12, р. 39 v.; Borg. illig. 16, р. 18 (20) v.). У Смол теж «грѣхом». Так само звучить це слово й у давніх текстах Символу віри (початок якого цитовано дещо раніше), зокрема в часословах XIV і XV ст.: «исповѣдоуо едино крѣщение въ оставленіи грѣхомъ» (там само, Рук. № 17 (2007), л. 10).

⁸³⁷ У Смол – «яко».

⁸³⁸ У Смол – «суши».

⁸³⁹ Так за Крев. У Смол – «неки силою». Вносимо підсилювальну частку «и», оскільки це не суперечить контексту й синтаксису.

⁸⁴⁰ У Смол – «влѣкущих».

⁸⁴¹ У Смол – «нѣше» («нашее»).

⁸⁴² У Смол – «вторье».

⁸⁴³ Хоча в жодному зі списків цього сполучника немає, однак його вимагає контекст і синтаксис. Очевидно, через це Іпатій (Потій) також додав його у свій польський переклад: «Obaczące a rozsądz» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 26 v.). Найімовірніше, «и» втрачено під час переписування через злиття з кінцем попереднього слова: «разсмотрѣиразсуди» – «разсмотрѣиразсуди».

⁸⁴⁴ У Смол – «се».

⁸⁴⁵ У Смол «о» відсутнє.

⁸⁴⁶ У Смол – «будеши», а в Крев – «будущи». Виправляємо це слово на «будущи», покладаючись на свідчення обох списків.

⁸⁴⁷ Так за Крев. У Смол порядок слів інший: «мы вси».

⁸⁴⁸ Додано за Смол. Хоча воно не є необхідним із погляду синтаксису, проте наявне (в т. ч. у Крев) трохи далі, при повторенні тієї ж думки: «Вси же есмы тѣло Христово, уды его отчасти» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 216).

⁸⁴⁹ У Смол – «едино тѣло». Відновити первісну форму допомагає парафразований тут текст 1 Кор. 12, 12 і д.: «вси же оуды единого тѣла, мнози соуше» (НИОР РГБ, ф. 304.І,

мнози еѣще разнѣствомъ⁸⁵⁰ · єдино⁸⁵¹ єсть ѡ Христѣ тѣло ѿ єдинемъ дѣ-
хомъ⁸⁵² мы вси · въ єдино тѣло крѣстѣхомся · ѡще ли иудѣи · ѡще ли єллины⁸⁵³ ·
ѡще рабы⁸⁵⁴ · ѡще євободни ѡще ли⁸⁵⁵ ѿ мы в тожь роуникуа сыны ѿ вси нашъ
вєлкородныи ѿ многи⁸⁵⁶ словѣныкии ѡзыкъ ѿ вси єдинемъ пивомъ дѣхѡвнымъ⁸⁵⁷

Рук. № 79 (87), л. 112); «вси же оуды единого тѣла, мнози соуще» (там само, Рук. № 80 (88), л. 82); «вси же оуды единого тѣла, мнози суще» (*Острозька Біблія*, 1 Кор. 12, зач. 152). Узавши до уваги спосіб написання слова «единого» в рукописних Апостолах, можна припустити, що так воно виглядало і в архетипі, але в одному з рукописів було скорочено (з винесенням літери «г», яка загубилася), тож вийшов варіант Смол «едино», з котрим потім узгодили іменник «тѣла», змінивши його на «тѣло». Тому надаємо перевагу варіантові Крев, що більше відповідає біблійному уривку, змінюючи лише закінчення з «единого» на «единого», згідно зі свідченнями Смол і рукописних «Апостолів».

⁸⁵⁰ Так за Крев. У Смол – «разнеством». (*Полный церковно-славянский словарь*, с. 539).

⁸⁵¹ У Смол слово «едино» помилково написано двічі.

⁸⁵² У Крев – «и во единомъ духу», тоді як у Смол – «и въ единемъ дѣхмъ». Варіант Крев не є помилкою переписувачів з першодруку, бо так відтворено і в польському перекладі Потія: «y w jednym duchu my wszyscy» (*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, к. 26 v.). Форма Смол, яка на перший погляд видається наслідком регресивної асиміляції («единомъ духу» – «единемъ дѣхмъ»), насправді більше відповідає тексту парафразованого тут 1 Кор. 12, 13: «ибо единѣмъ дѣхомъ, мы вси есмы, въ едино тѣло крѣстѣхомся» (НИОР РГБ, ф. 304.1, Рук. № 79 (87), л. 112); «оубо единѣмъ дѣхомъ и мы вси въ едино тѣло крѣстѣхомся» (Рук. № 80 (88), л. 82); «ибо единѣмъ дѣхомъ мы вси въ едино тѣло крѣстѣхомся» (Рук. № 71 (78), л. 265 об.); аналогічно й у: «ибо едїнѣмъ дѣхомъ мы вси въ єдино тѣло крѣстѣхомся» (*Острозька Біблія*, 1 Кор. 12, зач. 152, арк. 36 зв.); «ибо единымъ духомъ мы вси, во едино тѣло крѣстѣхомся» (*Апостол Скорини*, 1 Кор. 12, зач. 152, арк. 55 зв.). Спершу також здається, що написання «иво» в Крев – це результат хибоного відчитання первісного «ибо» або ж прогресивної дистантної асиміляції («и во единомъ духу мы вси во едино тѣло»). Однак така конструкція (але з «въ») у Смол теж свідчить на користь її архетипності, тоді як «и во» у Крев з'явилося через осучаснення мови. Найбільш вірогідно, що автентичний вигляд цієї фрази – «и въ единемъ дѣхмъ», де «и въ» або було перейнято з тексту Апостола, або ж стало наслідком його парафразування, й укладачі не внесли належних синтаксичних змін, що й призвело до проблем і «виправлень» у Крев: «и въ единемъ дѣхмъ» – «и во единомъ духу». Тому вносити кон'єктуру на цьому місці не будемо, а в перекладі орієнтуватимемося на текст біблійного першоджерела (де є «ибо»), вказавши як альтернативну конструкцію з «и въ».

⁸⁵³ У Смол – «аще ли и єллині».

⁸⁵⁴ У Смол – «рива» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 243 об.).

⁸⁵⁵ У всіх перевиданнях Крев цього слова немає (пор.: *МУН*, т. 9–10, с. 19), хоча воно точно було в першовиданні, оскільки відтворене в обох ватиканських списках. Тут *Архив ЮЗР* переймає текст Петр (де й прослідковуємо вперше цей пропуск), відтак помилку повторено в *МУН*. У Смол це слово теж наявне, як було і в Крев.

⁸⁵⁶ У Смол – «многыа».

⁸⁵⁷ У Смол – «дѣхмъ» («духомъ»). Обрано варіант Крев, оскільки тут парафровано 1 Кор. 12, 13 (див. наст. прим.).

напопхома⁸⁵⁸ . њво вси тѣло нѣтъ ѣдинъ⁸⁵⁹ оудъ но мнози ѡце речѣтѣ нога ѡко нѣтъ рѣка немы ѡ тѣла . не ѡ сего нѣтъ ѡ тѣла . ѡ ѡце речѣтѣ оудъ ѡко немы ѡко немы ѡ тѣла . не ѡ сего нетъ ѡ тѣла⁸⁶⁰ . ѡ ѡце бы было вси тѣло ѡко . гдѣ сдѣхъ . ѡце вси⁸⁶¹ сдѣхъ . гдѣ оуханіи⁸⁶² . нынѣ же положи Богъ оудъ ѣдинаго кождо въ тѣлѣи ѡкоже восхотѣ . ѡце ли бы быша⁸⁶³ вси ѣдин[ъ]⁸⁶⁴ оудъ . гдѣ тѣло . нынѣ же мнози оубо оудови⁸⁶⁵ . ѣдино же тѣло . не можѣт же ѡко рѣши рѣцѣ не трѣбѣ⁸⁶⁶ ми еси . ѡли паки главо⁸⁶⁷ ногама не трѣбѣ ми естѣ⁸⁶⁸ . но много плачѣ мнѣиши оудъ тѣла немощнѣиши⁸⁶⁹ быти . потрѣбнѣиши быти сдѣтѣ . ѡже мнѣи⁸⁷⁰

⁸⁵⁸ У Крев – «напопхома», однак «напопхома» зі Смол більше відповідає богословській логіці та свідченню тогочасних текстів парафразованого тут 1 Кор. 12, 13: «и вси единѣмъ пивомъ дѣховнымъ напопхома» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 80 (88), л. 82); «вси бѣ единѣмъ пивомъ напихома» (там само, Рук. № 71 (78), л. 266).

⁸⁵⁹ У Смол – «еминъ».

⁸⁶⁰ Слів «не ѡт сего нетъ ѡт тѣла» в Крев бракує (пор.: *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 13; BAV, Vat. slav. 12, p. 40; Borg. illir. 16, p. 18 (20) v.). Та оскільки цей зворот контекстуально необхідний як частина парафрази з 1 Кор. 12 (тут стих 16), додаємо його за Смол, виправивши тільки «несмы» на «нестъ».

⁸⁶¹ У Смол – «всѣх».

⁸⁶² У Смол – «оухоние».

⁸⁶³ У Крев – «были», що відповідає тексту *Апостола Скорини*: «ѣслибы вси оудове един оудъ были, где тѣло» (1 Кор. 12, зач. 152, арк. 56). Проте тут надаємо перевагу варіанту «быша» зі Смол та рукописних «Апостолів»: «ащели же быша вси единъ оудъ, где тѣло» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 112 об.), «ащели быша вси единъ оудъ, гдѣ тѣло» (там само, Рук. № 80 (88), л. 82), а також *Острозької Біблії*: «ащели быша вси едінъ оудъ, гдѣ тѣло» (1 Кор. 12, 19, зач. 152).

⁸⁶⁴ У Крев – «едино оудъ», що не узгоджується в роді та числі. У Смол – «едино оудъ», що теж не узгоджується в роді – вочевидь, написане без пробілів словосполучення «единооудъ» один з переписувачів відчитав як «едино уд», хоча насправді мало бути «един оуд». Виправляємо відповідно до свідчення біблійних текстів (див. поп. прим.).

⁸⁶⁵ У Смол – «оудовѣ».

⁸⁶⁶ У Смол – «треб». Обрано варіант Крев, оскільки на його користь свідчать рукописні «Апостоли»: «не может же око рѣши роуцѣ не трѣбѣ ми еси» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 112 об.); «не можѣт же ѡко рѣши роуцѣ не трѣбѣ ми ес» (там само, Рук. № 80 (88), л. 82 об.).

⁸⁶⁷ У Смол – «слава».

⁸⁶⁸ У Смол – «не трѣбѣ ми еси», що не узгоджується з множиною «ногама». Обраний варіант Крев засвідчений і в рукописних «Апостолах»: «не трѣбѣ ми есте» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 112 об.); «не трѣбѣ ми естѣ» (там само, Рук. № 80 (88), л. 82 об.).

⁸⁶⁹ У Смол – «немощнѣиши», у Крев – «немощнейши». Надаємо перевагу другому варіанту з огляду на свідчення рукописних «Апостолів»: «мнѣиши уди тѣла немощнѣиши быти» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 112 об.); «мнѣиши уди тѣла немощнѣиши быти» (там само, Рук. № 80 (88), л. 82 об.). Лише виправляємо «е» в передостанньому складі на «ѣ», згідно з тими ж Апостолами та Смол.

⁸⁷⁰ У Петр і ватиканських списках тут «мнѣи», тож форма з «ѣ» («мнѣи») в *Архив ЮЗР* (перейнята в *МУН*) є наслідком пізніших виправлень. У Смол теж «мнѣи».

нечестнѣиши быти тѣла · сим ѿ⁸⁷¹ чьсть множайшѣю ѡблагаемъ · ѿ ни благообразнѣи⁸⁷² наши · благообразнѣи множайше имѣтъ · ѿ благообразнѣиши наши не трѣбѣ имѣтъ · но Богъ раствори тѣло⁸⁷³ , лишащемся⁸⁷⁴ болшѣю давъ⁸⁷⁵ чьсть да не бѣдѣтъ распра въ тѣлѣни · но тожде⁸⁷⁶ пекѣтъ в себе⁸⁷⁷ вси оуди · ѿ⁸⁷⁸ лице ст҃раждѣтъ⁸⁷⁹

⁸⁷¹ В усіх виданнях Крев та в Смол – «сими» (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 215; *МУН*, т. 9–10, с. 19; *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 14; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 243 об.). Однак, швидше за все, це слово – результат приєднання сполучника «и» до займенника «сим». Адже за контекстом і текстами цитатованого тут 1 Кор. 12, 23 мало би бути «сими и», інакше виходить, що честь робиться саме цими безчесними частинами тіла. Пор. у рукописних «Апостолах»: «и яже мнимъ нечестнѣишу быти тѣлоу, сим и чьсть множайшую облагаемъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 112 об.); «и яже мнимъ нечестнѣишоу быти тѣлоу, сим и чьсть множайшоу облагаемъ» (там само, Рук. № 80 (88), л. 82 об.). Те, що займенник повинен бути в давальному, а не в орудному відмінку, чіткіше видно в ранніх друкованих виданнях Біблії: «і иже мнимъ безчестнѣишихъ быти тѣлу, симъ чьсть множайшу прилагаемъ» (*Острозька Біблія*, 1 Кор. 12, 23, зач. 152). В *Апостолі Скорини*, натомість, відповідне слово стоїть у знахідному відмінку, а також використано «облагаемъ», як і в тексті грамоти та тогочасних рукописних «Апостолах»: «и еже мнимы нечеснейша быти тѣлу, сихъ множайшею чѣстью облагаемъ» (1 Кор. 12, зач. 152, арк. 56). Тому виправляємо синтаксис, відділяючи від «сим» кінцеву «и» як сполучник.

⁸⁷² У Крев – «ни благообразнии», а в Смол – помилкова часткова редуплікація: «ни бл҃гоо бл҃гообразнии».

⁸⁷³ У Смол – «тѣле» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 244). Обрано варіант Крев, текст якого більше відповідає біблійній цитаті: «нѣ бѣ разьтвори тѣло» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 112 об.); «но бѣ раствори тѣло» (там само, Рук. № 80 (88), л. 82 об.); «но бѣ раствори тѣло» (*Острозька Біблія*, 1 Кор. 12, зач. 152).

⁸⁷⁴ В усіх виданнях Крев – «лишащемся», у Смол – «лишающемся». Визначити первісний варіант наразі неможливо, оскільки це слово з 1 Кор. 12, 24 подане в рукописних «Апостолах» XV–XVI ст. по-різному: «лишающолуся бльшую давъ чьсть» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 112 об.); «лишоушемоуся уду большу давъ чьсть» (там само, Рук. № 80 (88), л. 82 об.); «лишащемоуся болшу давъ чѣтъ» (там само, Рук. № 72 (80), л. 186); «лишающомуся болшую дасть чьсть» (там само, Рук. № 71, л. 266 об.). В *Апостолі Скорини* знаходимо форму з «ю», хоч і не рефлексивну: «лишающему уду болшую даль чьсть» (1 Кор. 12, зач. 152). З огляду на свідчення апостолів (зокрема важливих для тексту грамоти рукописів № 80 (88) та 72 (80)), відаємо перевагу Крев, уважаючи варіант Смол наслідком правки переписувача.

⁸⁷⁵ У Крев – «дал». Обрано варіант Смол, який більше відповідає тогочасним біблійним текстам (див. поп. прим.), де тільки *Апостол Скорини* подає форму «даль».

⁸⁷⁶ У Смол – «тождо». Обрано варіант Крев, який більше відповідає біблійному тексту: «нѣ тожде все пекоутся оуди» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 112 об. – 113); «но тоже въ себѣ пекоутся оуди» (там само, Рук. № 80 (88), л. об.); «но тожде в себе пекутся оуди» (там само, Рук. № 72 (80), л. 186); «но да тожде в себѣ пекутся оуди» (*Острозька Біблія*, 1 Кор. 12, зач. 152). В *Апостолі Скорини* тут дещо інший текст: «но единъ о другом да попекутся оудове» (1 Кор. 12, зач. 152).

ЄДИНЪ ОУДЪ · ЧТО С НИМЪ СТРАЖДѢТЬ⁸⁸⁰ ВСИ ОУДИ . ЛЦЕ ЛИ Ж СЛВИТСА ЄДИНЪ ОУДЪ ·
 ЧТО С НИМЪ РАДѢЮТСА ВСИ ОУДИ . ВСИ ЖЕ ЄСМЫ⁸⁸¹ ТѢЛО ХРИСТОВО · ОУДИ ЄГО ШЧЛСТИ .
 ДА ПОЧТО ГІА НЕСТРОНИА · РАСПА · І РАКОЛЫ ВЪ ЄДИНОМЪ⁸⁸² ТѢЛѢ ДѢЮТСА . ІДИ
 І СЕ ВСНАСВѢТѢШИИ⁸⁸³ ШЧЕ ПРАВЕДНО . ЛЦЕ БОГЪ ПОВЕЛІВАЕТЪ СМЪ⁸⁸⁴ ТАКО БИТИ НЕ-
 СТРОНИИ І ЗАВІСТИ⁸⁸⁵ · ІАЖЕ ДІЮТСА ВЪ ТѢЛѢ⁸⁸⁶ ХРИСТОВО[М]⁸⁸⁷ . А НЕ ПЛЧЕ ЛЮБОВЪ

⁸⁷⁷ Хоча відповідне місце в СОКМ–9907 досить затерте й розібрати можна лише літеру «я» наприкінці рядка (закінчення попереднього слова «пекутся»), проте судячи з розміру рядка, слів «в себе» у Смол, вочевидь, немає.

⁸⁷⁸ У Смол цього сполучника немає. Додано згідно з Крев і біблійним текстом: «и аще страждеть единъ оудъ с нимъ страждуть вси оуди» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 113); «и аще стражет единъ оудъ с нимъ стражутъ вси оуди» (там само, Рук. № 80 (88), л. 82 об.); «И аще стражетъ един оудъ, с нимъ стражутъ вси оуди» (*Острозька Біблія*, 1 Кор. 12, зач. 152); «и аще стражет единъ оудъ с нимъ стражутъ вси оуди» (*Апостол Скорини*, 1 Кор. 12, зач. 152).

⁸⁷⁹ Хоча в більшості наведених біблійних текстів – «стражетъ», надаємо перевагу «страждетъ» зі Смол (так само в Рук. № 79 (87), див. поп. прим.). На користь того, що так тут було й у Крев, свідчать обидва ватиканські списки й Петр – «страждеть». Тим більше, що вже в наступному звороті вказане слово всюди подається з «д»: «то с нимъ страждутъ вси уди», тоді як у тих священних текстах, де немає «д», у другому випадку теж аналогічне – «стражутъ». На кінці слова ставимо «ь», оскільки так у Крев та в тогочасних біблійних джерелах. У Смол кінцева «т» надрядкова, та вже в наступному звороті спільнокореневе слово написано з «ь»: «страждють вси оуды».

⁸⁸⁰ В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «страждутъ». Додано кінцеве «ь» на підставі свідчення Смол, біблійних текстів, ватиканських списків і Петр.

⁸⁸¹ У Смол – «есмо».

⁸⁸² У Смол – «въ единем».

⁸⁸³ Іпатій (Потій), готуючи видання Крев, слово «все» відділив, тож вийшло «суди и се все насветѣйши отче», де «все» стосується «се», а не «насветѣйши». Про це свідчить і його польський переклад: «osądz to wszystko najświętszy oycze sprawiedliwie» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 27 v.). Відновити первісний варіант важко, оскільки в посланні це звертання вживається у двох формах – «всенасвятѣйший» («всенасветѣйшому»: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 200) і «насвятѣйший» («вѣруемъ насвятѣйшей вашой...»: там само, с. 207). Тут віддаємо перевагу такому поділу, де «все» є частиною слова «всенасвятѣйшии».

⁸⁸⁴ Так за Крев. У Смол замість «аще Богъ повелеваеъ сему» подано «аще повелеваем ему», що суперечить контексту.

⁸⁸⁵ У Смол помилка: замість «и завісти» є «избависти», що зовсім не відповідає контексту й синтаксису.

⁸⁸⁶ Так за Смол. У Крев – «в тело», що не узгоджується грамагично з іншими членами речення. Це, очевидно, результат допасовування синтаксису до наступного слова «Христово», в якому кінцева «м» випала, напевно, вже на найранішій стадії переписування (див. наст. прим.).

⁸⁸⁷ Хоча в обох текстах є «Христово», та це зумовлює неузгодження відмінків. Швидше за все, на найранішій стадії переписування кінцева «м» випала, оскільки була написана над рядком. Тому вносимо її тут як кон'єктуру, виділяючи квадратними дужками.

і́же⁸⁸⁸ є́сть со́юзъ влкомѣ совѣршнїю . без неажѣ никтоже внидець⁸⁸⁹ къ Господѣ .
 ѡ́це мнитсѣ⁸⁹⁰ ѡ́ тмы благихъ дѣлъ ѡмѣти в себѣ . і́ако ѡ́ ѡны бѣла⁸⁹¹ дѣвы и́же
 є́сть . є́ чинлом .

[XIX]⁸⁹² [1]⁸⁹³ Потрѣбно оубо є́сть зѣло потрѣбно вшии⁸⁹⁴ вснаблѣтїиши⁸⁹⁵
 ѡ́чником⁸⁹⁶ свлготи ѡ́ семъ помылити добрѣ . ѡ́ благоразумно ѡ́ боголюбно⁸⁹⁷
 ѡ́ таковом дѣлі⁸⁹⁸ прилѣжно попиши . і́ако да не бѣдець распра въ є́диномъ
 тѣлі Христовѣ . противлши⁸⁹⁹ дрѣгъ дрѣгъ ѡ́ забидаше себѣ противлнїемъ за-
 коннымъ . є́динъ дрѣгго худлаше ѡ́ вѣре Христовѣ . не возможна же сима⁹⁰⁰ і́нако
 быти . въ со́з[ѣ]⁹⁰¹ мира ѡ́ въ левки Христовѣ . развѣ ѡ́це не пошлетъ вши⁹⁰²

⁸⁸⁸ У Смол цього слова немає.

⁸⁸⁹ У Крев – «внїдеть».

⁸⁹⁰ У Крев – «мнит се ... в собѣ». Обрано варіант Смол, оскільки це «се» є радше формотворчою часткою для утворення зворотної форми дієслова, тож її потрібно писати разом. Щодо займенника трохи далі, то й там теж віддано перевагу Смол («в себѣ»).

⁸⁹¹ У Смол – «буая» («буая»).

⁸⁹² Виділено в окремий розділ, бо тут починається інший елемент у структурі епістоли – друге *Petitio*.

⁸⁹³ Виділено в окремий підрозділ, бо ця частина чітко відрізняється за своїм змістом від наступної.

⁸⁹⁴ Так за Смол. У Крев цього слова немає, хоча воно необхідне за синтаксисом і контекстом.

⁸⁹⁵ У Смол – «всеинаблѣтїиши» («всей насвятїйшей»).

⁸⁹⁶ У Смол – «отчѣское».

⁸⁹⁷ У Крев – «благолюбно». Обрано варіант Смол, оскільки він видається логічнішим (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 244 об.), тоді як лексема з Крев виглядає наслідком регресивної асиміляції: «и благоразумно и благолюбно».

⁸⁹⁸ Так за *Архив ЮЗР* і *МУН*. І хоча в Петр подібно («дѣли»), це радше помилка львівського списку, бо в обох ватиканських – «деле» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 216). Цікаво, що попереднє слово ці ватиканські рукописи подають із закінченням «у» («таковому»), однак тут переважає свідчення *Архив ЮЗР*, оскільки там це місце відтворене на підставі примірників із першодруку. У Смол флексії «у» теж нема: «ѡ таковом дѣлі».

⁸⁹⁹ У Смол – «противящес».

⁹⁰⁰ У Смол – «сима». Обрано варіант Крев, який більше підходить за синтаксисом і контекстом і має численні приклади вживання в тогочасних біблійних текстах, як-от у Ді. 4, 16: «что сътворим чѣлкомъ сима» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 13) «что сътворимъ чѣлкома сима» (там само, Рук. № 80 (88), л. 7 об.); «что сътворимъ чѣлкома сима» (*Острозька Біблія*, Ді. 4, зач. 11).

⁹⁰¹ Хоча в обидвох списках – «союзъ», синтаксис вимагає не знахідного, а давального відмінка. Вживання цього словосполучення засвідчене в Еф. 4, 3, парафразою на яке є, вочевидь, аналізований зворот: «носяще друго друга любовью тыщашесе бласти единенье доуха въ съвоюзѣ мира» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 188); «носяще друго друога любовию тыщашесе бласти единение дѣха въ союзуѣ мира» (Рук. № 80 (88), л. 149 об.). Тому вносимо як кон'єктуру літеру «ѣ», бо вона в процесі переписування помилково була замінена на «ъ», як це трапилося в Смол зі словом «требѣ» – «требѣ».

⁹⁰² У Смол – «ваше».

вєна свѣтѣншаа многобѣлѣжнаа свѣтѣни · въ наши⁹⁰³ стѣрны Зрѣ⁹⁰⁴ двѣ нѣкѣдѣ
 наочитѣ добра разумныхъ мѣж⁹⁰⁵ ѿже⁹⁰⁶ добрѣ законѣ свѣдѣщихъ · ѿ ѡбѣла ѡбоа
 цѣркѣ [ѿ]⁹⁰⁷ оуставленіе [...] ⁹⁰⁸ · флоринтинскаго собора⁹⁰⁹ незаторно хранящихъ⁹¹⁰ ·
 ѿкоже тогда оуставлено ѿ оухваино премудрыми ѡбоа стѣрны бысть еже глаголемъ⁹¹¹
 ѿдѣн[ъ]⁹¹² да бысть⁹¹³ самъ сѣщимъ гречинѣ восточныа⁹¹⁴ цѣркѣ греческіа · весь за-
 конъ ѿ оуставъ самъ хранящи · ѿ вса оуставы ѿ нелицемерно соблюдающіи⁹¹⁵ ѿ дѣггїи
 такожде западнаа цѣркѣ римскїи законѣ свои хранящи · ѡбои же сїи да будуть
 свѣтѣтели премудры ѿ⁹¹⁶ оучительны · незаторны ѿ⁹¹⁷ нелицемерны · не славолюбїи⁹¹⁸ ·

⁹⁰³ У Крев – «наше».

⁹⁰⁴ У Смол це слово відсутнє.

⁹⁰⁵ Надано перевагу архаїчнішій формі «муж» зі Смол (що може розглядатися як родовий відмінок множини чи розшифруватися і як доречніша тут двоїна «мужа») перед новішим відповідником родового відмінка множини з Крев – «мужей».

⁹⁰⁶ Так за Смол. У Крев це слово відсутнє.

⁹⁰⁷ Хоча в обидвох списках сполучник «и» подається після «оуставление», проте вважаємо, що це одна з ранніх помилок, оскільки синтаксис і контекст вимагають його перед цим словом. Адже «оуставленіє», себто «договір, домовленість», семантично не поєднується з попередніми однорідними членами речення («закон і звичаї») і може стосуватися лише домовленості про рівність обох традицій та злуку Церков, досягну-ту на Флорентійському соборі, про який мова далі в тексті.

⁹⁰⁸ Сюди помилково перенесено сполучник «и».

⁹⁰⁹ У Смол – «збора».

⁹¹⁰ У Смол – «хвалящих», що не відповідає контексту.

⁹¹¹ Замість «глем» («глаголем») у Смол є «гласом» («гласом»).

⁹¹² В обох наявних списках – «едино», що не підходить за контекстом і синтаксисом (інакше бракує відповідника до слів «а другїи» далі в реченні). Тому вносимо як кон'єктуру «ъ» замість «о» в кінці слова.

⁹¹³ Так («да быс» – «да бысть») за Смол. У Крев – «дабы даль», що не узгоджується з іншими членами речення, які в обидвох списках подані однаково. Очевидно, помилка в Крев зумовлена хибним повтором на певному етапі слова «да»: «да быс» – «да бы да» – «дабы дал». На користь форми «да бысть» свідчить і вжитий у Крев у наступному реченні подібний зворот: «обои же сїи да будутъ» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 216).

⁹¹⁴ У Смол – «оусточныа».

⁹¹⁵ У Смол – «сблюдающа». Обрано контекстуально й синтаксично відповідний варіант Крев. Додатковим аргументом стало те, що і в попередньому словосполученні дієприслівник, який є щодо цього однорідним членом речення, як і дієприслівник, ужитий стосовно другого святителя в наступному звороті, у Смол також має закінчення «-и», а не «-а»: «хранящи».

⁹¹⁶ У Крев це «и» є закінченням попереднього слова «премудріи». Та оскільки наступний прикметник там поданий у формі «учительны» (а не «учительныи»), як можна було б очікувати, відділяємо це «и» як сполучник (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 245; пор.: Н. Заторський. «Послання Мисаїла» за Смоленським списком, с. 419).

⁹¹⁷ Сполучник додано за Смол.

⁹¹⁸ У Смол – «словолюбви».

не челоуѣкоубодници · не мздоимци⁹¹⁹ не сереброевци · не златозбиратели⁹²⁰ не
 страшливи · не стыдливи лицѣ челоуѣчскихѣ правды ради Божїа . но правдени
 ѿ законобителїи · миролюбци миротворци · смиренномудри ѿ⁹²¹ · кротци · не гнѣвли-
 ви · не величави⁹²² · милосерди · милостиви боголюбци · любящїи⁹²³ мирѣ ѿ любовѣ ·
 ѿ⁹²⁴ братико⁹²⁵ пребыванїе въ покою ѿмѣщимѣ⁹²⁶ [...] ⁹²⁷ ѿ⁹²⁸ вѣшии вѣнасъвѣтїишии
 свѣтїи ѿм поданоє въ миротворени⁹²⁹ ѿ⁹³⁰ [ѿ⁹³¹ съвршенѣи]⁹³² любовѣ ѿх пакы
 прибоудити · но тако ѿко да кождѣи⁹³³ ѿхъ своєа цр҃кѣви ѿбычи ѿ оуглаи непорѣ-
 шимо⁹³⁴ съблудїе да ѿмѣтъ кождо ѿхъ въ своємѣ да стонтѣ⁹³⁵ · ѿ тако средогтїи
 ѿгряды · вѣрждѣ ѿхъ єже⁹³⁶ єсть межї нами · мзороно бѣдѣтъ · ѿ бѣдѣмѣ смирени
 ѿбон въ єдинѣ любовѣ Христоуѣ · ѿкоже ѿ сѣмѣ⁹³⁷ писано єсть · блажини миротворци

⁹¹⁹ У Смол помилково одна: «мздоимец».

⁹²⁰ Так за Смол. В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «златосбиратели», у ватиканських списках «златосбиратели». Хоча слова «златозбиратели» нема ні в словнику церковнослов'янської, ані староукраїнської мови, воно використане в написаному (сербською) церковнослов'янською мовою рукописі Ms. Var. 186 (постав у 1662 р.) із Національної бібліотеки Ізраїлю в Єрусалимі, де читаємо: «Беху же у того великаго цара два златомерителя и два златозбирателя» (И. Казовская. Славянские рукописи в Иерусалиме (по материалам Национальной библиотеки) // *ТОДРЛ* ЛП (2001) 758).

⁹²¹ Сполучник додано за Смол, оскільки попередні однорідні члени речення теж поєднуються сполучниковим зв'язком. У Крев він міг зникнути через злиття із закінченням попереднього слова «смиреномудри».

⁹²² Так за Смол. В *Архив ЮЗР* – «не величави». Звідти цю форму перейнято в *МУН* (усупереч ватиканським спискам, де є «не величави», у Петр подібно: «не величавь»).

⁹²³ В *Архив ЮЗР* і *МУН* (а також у списку Borg. illir. 16) – «любящи», у Петр (вочевидь, із огляду на те, що львівський список постав на основі Vat. slav. 12, де є та ж форма) – «любящы». Обрано варіант Смол, як синтаксично відповідніший.

⁹²⁴ Цей сполучник у Смол відсутній.

⁹²⁵ У Смол – «браско».

⁹²⁶ У Смол – «имущем».

⁹²⁷ Подані тут у списках слова «ѿ съвршеную», судячи з усього, стосуються іменника «любовѣ», тому переносимо їх на відповідне місце.

⁹²⁸ У Смол – «ѿ». Вочевидь, писець не написав «т» над омегою.

⁹²⁹ В *Архив ЮЗР* (звідти перейнято до *МУН*) «миротворени», у Петр «миротворенихъ», хоча обидва ватиканські списки мають «миротворение», як і в Смол.

⁹³⁰ Цього слова в Крев немає. Додано за Смол, бо його вимагає синтаксис і контекст.

⁹³¹ Це слово в Смол відсутнє.

⁹³² Тут, очевидно, первісно були слова «ѿ съвршеную», тому робимо відповідну кон'єктуру.

⁹³³ У Смол – «кождѣ».

⁹³⁴ У Смол «м» винесена: «непорушим». У виданнях Крев слово написано роздільно: «не порушимо».

⁹³⁵ У Смол замість «да стонт» є «достойт».

⁹³⁶ У Смол цього слова немає (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 245 об.).

⁹³⁷ У Смол – «ѿ сѣм».

іако тїи⁹³⁸ сынове Пожїи нарицѣтєа . іакоже і Христос сам єсїи истиннии Сынъ Пожїи смиритель⁹³⁹ быст . межѣдѣ Богомъ ѿцемъ и человекомъ . подавл на- чалнейшимъ пастыремъ ѡбраз[ъ]⁹⁴⁰ да послѣдѣютъ стопамъ⁹⁴¹ єго .

[XIX] [2]⁹⁴² Сїго ради должн єси вснабѣтїиши ѡчи ѡ таковыхъ вщехъ про- мыслати и тѣдѣтїа . іаки началниши⁹⁴³ пастыри ѡ ѡбцахъ Христова стада⁹⁴⁴ да не развидѣтєа⁹⁴⁵ по горамъ и⁹⁴⁶ снѣдени бѣдѣтъ ѡ⁹⁴⁷ дивїихъ волковъ , іаки ѡ татїи и разбойниковъ , [...] ⁹⁴⁸ расхищени въ своа імѣ⁹⁴⁹ двори . сеже глаголемъ ѡ тѣрцехъ и ѡ⁹⁵⁰ татарехъ . и ѡ иныхъ⁹⁵¹ прочихъ поганехъ⁹⁵² . видѣще ѡни⁹⁵³ наше нестроїїи . и не⁹⁵⁴

⁹³⁸ У Смол – «ти».

⁹³⁹ У Смол – «змиритель». Слова, похідні від «смирити», у значенні «примирити» відсутні в словнику церковнослов'янської мови (для неї нормативним у цьому контексті було б «миротворець»), натомість лексеми зі «смир» мають тут семантику приниження та підкорення (див.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 622). Перед нами, отже, одне із вкраплень народної мови (пор.: «смирити ся» – «помиритися») (*Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, т. 2, с. 361)).

⁹⁴⁰ Хоча в обидвох списках – «образом», це помилка регресивної дистантної асиміляції на найранішому етапі передання тексту: «началнейшим пастырем образом». Виправляємо синтаксис, вносячи як кон'єктуру «ъ» замість «ом» в кінці слова «образ».

⁹⁴¹ У Смол – «стовам».

⁹⁴² Виділено в окремий підрозділ, бо ця частина чітко відрізняється за своїм змістом від попередньої.

⁹⁴³ У Borg. illir. 16 і всіх перевиданнях Крев – «началнейши», однак Vat. slav. 12 подає «началнейшыи». У Смол теж «началнейшии», якому й віддаємо перевагу.

⁹⁴⁴ У Смол – «хѣсвех стадо» («Христовех стадо»).

⁹⁴⁵ У Смол – «разойдутєа».

⁹⁴⁶ Цей синтаксично й контекстуально необхідний сполучник у Крев відсутній. Додано за Смол.

⁹⁴⁷ У Смол звороту «от дивїихъ волковъ или от татїи и разбойниковъ и» немає.

⁹⁴⁸ Хоча всі видання Крев подають два сполучники «и», перед і після слова «разбойниковъ», уважаємо другий з них помилковим повторенням першого, тож його пропускаємо, бо так вимагає контекст (вівці не можуть бути спочатку з'їдені вовками, а потім ще й викрадені розбійниками). У тому, що такий повтор у Крев справді був, переконує польський переклад Іпатія (Потія): «abo od złodźciow u rozboynikow u роіаpane do ich obory» (*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, к. 28 v.).

⁹⁴⁹ У Смол цього слова немає.

⁹⁵⁰ У Крев цього слова немає.

⁹⁵¹ Так за Смол. В *Архив ЮЗР* – «и оныхъ», що описку перейнято в *МУН (Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 217; МУН, т. 9–10, с. 20)*. Натомість у Петр, цілком відповідно до синтаксису, «и о инныхъ» (*Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 15); подібно у й Vat. slav. 12 («и ѡ инныхъ», р. 41 v.) та Borg. illir. 16 («и ѡ инныхъ», р. 20 (22) v.).

⁹⁵² У Крев – «поганыхъ».

⁹⁵³ У Смол замість «они» є «и».

⁹⁵⁴ У Смол замість «и не» подано «ин». Невідомо, чи писець мав на увазі «и не», чи «ни», чи «ин», оскільки «н» тут надрядкова.

мѣрнѣи⁹⁵⁵ промеждѣ нами нелюбѣвъ · многѣа страны христїаникѣа поєдоша · ѿ въ свои закон махаметовѣ⁹⁵⁶ многнхъ ѿ нихъ ѡбратиша · оуже бо ѿ самихъ насъ близѣ ѡни нынѣ сѣт · а ѿже приключашася⁹⁵⁷ ѿ нихъ⁹⁵⁸ близѣ ѡ нихъ не вѣмы Богъ єдинъ вѣстѣ · на чиковыхъ подобаетъ вряждѣ имѣти кѣпно всемѣ родѣ христїаникомѣ на враги креста Христова · ѿ Христовы вѣры · а сами христїане на себе⁹⁵⁹ востанце прещенїи[м]⁹⁶⁰ гнѣва ярости⁹⁶¹ дышуще раздорѣвъ ѿ хвалниа⁹⁶² на противѣ себе полни

⁹⁵⁵ У Крев – «не мирную», у Смол – «не мерную». З огляду на часту заміну літери «ѣ» на «е», можна припустити, що в архетипі була саме «ять», котра в одній рукописній традиції перетворилася на «и», а в іншій – на «е». Бо слова «мерный» у словнику церковнослов'янської мови немає (є тільки в: *Словник староукраїнської мови*, т. 1, с. 627), а варіант «не мирную» не підходить до контексту. Відновивши «ѣ», ми вносимо ясність, яка саме є та нелюбѣ: не слабка, не мала (пор.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 323).

⁹⁵⁶ У Крев – «махметовъ».

⁹⁵⁷ У Смол – «приключшюс» («приключшюся»).

⁹⁵⁸ У Смол замість «ѡт нихъ» подано «ѡнех». Імовірно, що це словосполучення було помилково написано двічі: перед та після «близу»: «ѡт нихъ близу ѡ нихъ» («т» над омегою або випало в одному з випадків, або було додане пізніше). Виходячи з синтаксису, можемо також припустити, що в першому випадку справді вживалося «ѡт нихъ», тоді як у другому мало бути «ѡ сихъ» (себто «про ці речі»), але через помилку переписувачів обидва словосполучення уподібнилися. Інша, не менш вірогідна гіпотеза така: у Смол наявний слід ранішої версії, де було «ѡ ѡнехъ (або «ѡ ѡнѣхъ», що пояснило б «е» та «и» в різних списках. – Н. З.) близу ѡ нихъ», тобто йшлося про тих сусідів, які перебували «близу» і про утиски яких з боку мусульман «Бог один знає». З огляду на відсутність однозначного рішення цієї текстологічної проблеми, залишаємо варіант Крев без змін.

⁹⁵⁹ У Смол – «на себѣ» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 246).

⁹⁶⁰ У Крев – синтаксично некоректне «прещенїа». У Смол – «прещение». Узавши за основу цей варіант, вносимо кінцеву літеру «м», уважаючи, що вона зникла в процесі передання тексту, оскільки була надрядковою. Подібний зворот бачимо в Ді. 9, 1. Цікаво, що деякі тексти вживають тут «дыхая гнѣвом», а інші – «дыхая прещенїем»: «Савль же иеще дыша гнѣвом и оубїствомъ на гнѣ учнїкы» (НИОР РГБ, ф. 304.1, Рук. № 79 (87), л. 23); «Саоуль же еще дыхая гнѣвом и оубиством на оучнїкы хсвы» (там само, Рук. № 80 (88), л. 13 об.); «Савль же еще дыхая прѣщенїемъ и оубїством на оучнїкы гнѣя» (там само, Рук. № 71 (78), л. 94); «дондеже еще дыхаа прещенїемъ и оубиствомъ на оученїкы гснѣя» (там само, Рук. № 72 (80), л. 41); «Савль же еще дыхаа прещенїем и оубиством на оучнїкы гнѣя» (*Острозька Біблія*, Ді. 9, зач. 21, арк. 5). Ймовірно, зворот із Дій апостолів було поєднано з цитатою з якогось іншого твору, наприклад із Пс. 84 (85), 3: «възвратїлся еси ѡт гнѣва ярости твоея» (*Київський псалтир*, Пс. 84, арк. 117 зв.). А можливо, це просто комбінація сталих виразів із священних текстів.

⁹⁶¹ Надаємо перевагу варіанту Смол, уважаючи, що цей зворот походить з Пс. 84, 3 (див. поп. прим.). У Крев – «яростію», що може бути наслідком правки переписувачів. Однак імовірний і цей варіант, і тоді перед нами однорідні члени речення: «прещенїем гнѣва, яростію дышуще». У такому разі форма Смол з'явилася через уподібнення тексту послання з текстом псалма.

⁹⁶² У Смол – «хуление».

подамы слѣхъ вашомъ вснаблатомъ . ино зде сѧ ѡставивши на прежню пѣчинѣ
 духовныхъ словесъ , къ вашимъ вснаблатишомъ пастырскою благодѣтельною⁹⁷⁸ милости
 . пакы возвращаемся вѣдѣще ꙗко в тебе лежатъ сокровища⁹⁷⁹ Божїа премудрости⁹⁸⁰
 ѿ Божїаго⁹⁸¹ смилобавїа . милосердыхъ ѿ многихъ его щедротъ⁹⁸² . ꙗже сѣтъ
 шестеры⁹⁸³ милосердыи⁹⁸⁴ колшїи добровѣтели преданы⁹⁸⁵ самыма⁹⁸⁶ Господомъ ꙗже сѣтъ
 сѧ . алычаго накормити . жажднаго⁹⁸⁷ напоити . страннаго въвести въ дом . нагаго
 ѡдѣти⁹⁸⁸ . болнаго посѣтити . в темници сѣдѣщаго приидѣ к нему его ѡутѣши-
 ти . сѧ вса знаменїа⁹⁸⁹ сѣтъ милосердїа Божїаго бывшаго къ вѣремъ чловекомъ
 ѿ пакы ѿ вѣхъ нагъ тождѣ⁹⁹⁰ требѣтъ⁹⁹¹ побываа ко вѣремъ кѣпно ѿ равно пода-
 вати вѣремъ нимѣющимъ ѿ желаншїимъ⁹⁹² того . паче же вамъ вснаблатѣшиимъ

⁹⁷⁸ У Смол – «блѣотробно».

⁹⁷⁹ У Смол – одина: «сокровище», що не узгоджується з іншими членами речення.

⁹⁸⁰ У Смол цього слова немає.

⁹⁸¹ У Смол замість «и Божїаго» є лише «і его».

⁹⁸² Тут в *Архив ЮЗР* допущено помилку в друці, яку перейнято звідти в *МУН*: «щедрость», хоча в обох ватиканських списках і Петр – «щедротъ», тож так було, швидше за все, і в Крев. У Смол теж «щедротъ».

⁹⁸³ У Смол – «зря». Вочевидь, тут неправильно відчитано поєднання літери «s» на позначення числа 6 і дві останні букви в закінченні числівника «шестеръ»: «s-рь». Відтак у наступних редакціях титло над числом зникло, «s» перетворилося на рівнозвучну їй «з», а щоб хоч якось узгодити слово з контекстом, «зря» поміняли на «зря».

⁹⁸⁴ У Крев – «милосердые».

⁹⁸⁵ У Смол – «преданы».

⁹⁸⁶ У Смол – «самем».

⁹⁸⁷ У Смол – «жаднаго». Мабуть, випала друга літера «ж», яка була надрядковою.

⁹⁸⁸ Так за Смол. У Крев – «приодѣти». Надано перевагу Смол з огляду на свідчення давніх текстів Мт. 25, 34–46: «нагъ и одѣасте мя» (*Острозька Біблія*, Мат. 25, зач. 106); «нагъ и одѣасте мя» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 66 (14), л. 110); «нагъ, и одѣасте мя» (там само, Рук. № 46 (838), л. 41 об.).

⁹⁸⁹ У Смол – «знан».

⁹⁹⁰ У Смол – «тождѣ» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 247).

⁹⁹¹ У Смол, усупереч контексту, в першій особі множини: «требуем».

⁹⁹² У цьому та наступному реченнях є три словосполучення, в яких уживання слів, похідних від «требувати» і «желати», відрізняється в обидвох списках. Ось ці випадки (відмінності підкреслено): 1) «подавати всимъ неимушїимъ и требуюшымъ» (Крев) – «подавати всѣм неимушемъ и желающимъ» (Смол); 2) «всимъ требующимъ отъ вашихъ святынь того» (Крев) – «всѣм требующимъ и желающимъ отъ вашихъ стнъ того» (Смол); 3) «желаемъ всихъ сихъ» (Крев) – «желаемъ и требуемъ всихъ сихъ» (Смол). Найлегше встановити правильний варіант у другому випадку, бо тут на допомогу приходить польський переклад Іпатія (Потія) (наведемо відразу весь фрагмент, що охоплює всі три розбіжності): «tego też y po nas wszystkich Pan potrzebuie abysmy tak czynili. A což daleko więcej Oycze naświęty y naywyższy pasterzu tobie to roskazano podawać duchownie wszystkim potrzebującym y żądającym tego od waszey świątobliwości. Otoż teraz y my żadamy wszystkich tych...» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 29 v. – 30). Як бачимо,

ѡцѣмъ · ѿ выконачалнѣишимъ⁹⁹³ пастыремъ повелѣно єсть дѣховно подавати⁹⁹⁴
всѣмъ требующимъ ѿ желанимъ⁹⁹⁵ ѡ влшнхъ свѣтныхъ того . нынѣ же ѿ мы того

перше спірне словосполучення «неимущимъ и требующимъ» (чи «неимущим и желающим») тут пропущене, бо цілий зворот, в якому воно міститься, заміщений словами «abysmy tak czynili». Зате в другому випадку подано відповідник варіанта Смол – «wszystkim potrzebującym у żądającym tego», а отже, помилка була допущена при підготовці кириличного першовидання Крев, тоді як у самому рукописі слово «желающим» існувало. І хоча це місце відновлювалося С. Голубєвим за Петр, однак ватиканські списки подають так само (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 218; BAV, Vat. slav. 12, р. 42 v.; Borg. ill. 16, р. 21 (23) v.). Щодо третього словосполучення, то як показує польський переклад, у Крев справді було лише одне дієслово «желаемъ» («żadamu»). У Мак перших двох зворотів нема, а третій – ідентичний Крев (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 350). Імовірно, що плутанина виникла через не завжди зауважену писцями зміну семантичного навантаження слів із коренем «реб» у межах одного абзацу чи й речення (антанаклазу), а також через різне розуміння переписувачами слова «требовати». Як відомо, «требованіє» – це «потреба», «нужда» (*Полный церковно-славянский словарь*, с. 729). Цим першим значенням і обмежився Іпатій (Потій) (саме тому фрагмент про Бога перекладено дуже невдало: «tego też у ро nas wszystkich Pan potrzebuje (замість перекласти його як «chce» чи «żąda». – Н. З.) abysmy tak czynili»). Однак дієслово «требую» означає не тільки «потребую», «маю нужду», але й «бажаю», «хочу», «прошу» (*Полный церковно-славянский словарь*, с. 729). Аналіз випадків уживання слів із «реб» у цьому уривку в кириличному тексті Крев свідчить, що вони сприймалися писцем також моносемантично, лише в сенсі «бажати», виступаючи таким чином синонімом слова «желати». Власне це й спричинило пропуск «и требуемъ» у третьому випадку, де воно було сприйняте як семантичний повтор. Натомість для писця Смол, де відображено тільки перше значення слова «требовати» («мати нужду», «потребувати»), дієслово «желати» мало відмінне смислове навантаження, через що й залишилося поруч із «требовати». Зрештою, це пояснює і зміну в Смол форми «требуеть», яка в цьому реченні перший раз стосується Бога і мала б означати «бажає», «хоче», на «требуем», тобто «потребуємо»: оскільки Бог не може «мати нужду», це словосполучення було «виправлене» одним із писців. У відновленому вигляді цей текст постає перед нами як справжній шедевр мистецтва «плетення слівес», де спершу кожне зі слів («желати» та «требовати») з'являється окремо, а відтак у процесі розвитку думки вони сплітаються в одній словопарі, де похідні від «требовати» змінюють свою семантику: спочатку Бог «требуеть» (тобто бажає), щоб подавали дари «неимущимъ и желающимъ», потім іде нагадування обов'язку папи подавати духовно «требующимъ и желающимъ» (тут «требуем» заміняє «неимущимъ» з першої словопари, означаючи «потребуючим», а «желающимъ» слугує містком до неї, бо там воно теж уживалося, і так маркує зміну семантики слова з коренем «реб»), і врешті – вже «желаем и требуем» самих укладачів, де слово «требуем» знову тлумачиться як «потребуємо». На користь варіанта Смол свідчить і числова символіка, адже тоді в цьому абзаці тричі використовується кожне зі слів, похідних від «требовати» (а), «подавати» (б) та «желати» (в), утворюючи тріаду основних дієслів: (Бог) «требуєт (1а) подавати (1б) всѣм неимущем и желающим (1в)», тоді «духовно подавати (2б) всѣм требующим (2а) і желающим (2в)», відтак «желаем (3в) и требуем (3а)» «да подаси (3б)». Навіть більше – у такому вигляді

РАДИ⁹⁹⁶ ЖЕЛАЕМЪ И ТРЕБУЕМ⁹⁹⁷ ВСИХЪ СИХЪ СЪ-РЫХЪ МИЛОСЕРДЫХ⁹⁹⁸ ДОБРОДѢТЕЛНЫХЪ ДАРОВЪ
 Ѡ ВЪШЕ ВСЕНАСВЯТѢЙШОЕ МИЛОСЕРДОЕ⁹⁹⁹ СВЯТОСТИ АКИ Ѡ¹⁰⁰⁰ ПЛСТЫРА МИЛОСТИВАГО
 И ѠУЧѢШИТЕЛА ДЪШЪ · ДА ПОДАСИ НАМЪ ѠБИЛНО¹⁰⁰¹ ЕЕ ВЪ НАСЛАЖДЕНІИ И¹⁰⁰² НАМѢЩЕНІИ
 НА СПАСЕНІИ ДЪШАМЪ НАШИМЪ КЪ ВѢЧНОМУ ЖИВОТУ .

в тексті твориться фігура хіазму: «а, б, в / б, а, в / в, а, б». У Крев же для потрійного вживання кожного з цих трьох слів бракує одного випадку для слова «желати»: (Бог) «требуєть» (1а) «подавати (1б) всімъ неимущимъ и требующимъ (2а)», тоді в другій тріаді: «подавати (2б) всімъ требующимъ (3а) и желающимъ (1в)», і врешті «желаємъ (2в) всихъ сихъ [...] да подаси (3б)». Отже, і в першому та третьому випадках правильнішим є читання Смол. З огляду на це, і в наступних спірних щодо слів «желати» і «требовати» місцях надаємо перевагу традиції Смол, уважаючи її первісною (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 218; *МУН*, т. 9–10, с. 21; *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 16; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 247). А от щодо потрійного вживання дієслова «подавати» краще збереженням є текст Крев, оскільки в Смол бракує другого випадку використання цього слова, замість якого помилково написано «проповѣдати».

⁹⁹³ У Смол – «вськоначеншим».

⁹⁹⁴ У Смол – «проповѣдати», що не відповідає контексту.

⁹⁹⁵ Слово «желающим» додане за Смол.

⁹⁹⁶ У Смол – «радо».

⁹⁹⁷ Слова «и требуем» додані за Смол.

⁹⁹⁸ У Крев цього слова немає. Додано за Смол («мл̄срдых»).

⁹⁹⁹ В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «отъ вашей Всенаисвятейшого милосердного». Проте тут ці видання йдуть за Петр (через брак аркушів у першодруці), тоді як в обох ватиканських рукописах – «вашее», тож форму «вашеи» слід уважати наслідком «виправлення» чи помилки писця львівського списку (або Петр), а насправді у Крев було «вашее». Хоча у Смол – «вашей всенаістейшой мил̄срдо», це ще один приклад «унормування» синтаксису в цьому реченні пізнішими писцями, вже не обмеженого тільки займенником, а застосованого до всього звороту. Тому обираємо варіант Крев, змінюючи «вашеи» на «вашее», відповідно до свідчення ватиканських рукописів (BAV, Vat. slav. 12, р. 42 v.; Borg. ill. 16, р. 21 (23) v.). Щодо вживання форм «вашое» та «вашее» див.: *Словник староукраїнської мови*, т. 1, с. 156. Написання ж «милосерд» без «н» (хоч у Крев, напевно, було з «н», як свідчать ватиканські списки з першовидання) відтворюємо за Смол, у т. ч. й тому, що дещо раніше як Крев, так і Смол однозгідно подавали «милосердаго милованія», «милосердымъ и милостивымъ», «немилосердіи», «милосердыхъ и многихъ» (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 217–218). Відтак поява «н» на цьому місці може бути результатом втручання писця Крев або Іпатія (Потія) як першовидавця цього списку. На те, що в архетипі було саме «милосердо(и)», вказує і Мак, де це слово злилося з наступним: «милосердо(е) святости» – «милосердо(сти)».

¹⁰⁰⁰ У Мак цього приименника бракує. На слові «аки» перед «отъ» обривається львівський список і від цього місця А. Петрушевич використовує для реконструкції кириличного першодруку лише текст ватиканських рукописів (як виглядає, надаючи перевагу свідченню Borg. ill. 16), наданий йому о. Ісидором Дольницьким (пор.: *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 30).

¹⁰⁰¹ У Крев – «обилное».

¹⁰⁰² У Смол тут «в» замість «и».

[XX] [2]¹⁰⁰³ Понеже бо ѡлучні є҃ми небесаго ~~дѡ~~ милости Божїа сего ради
 молимъ твоє челоуѣколюбїе ѡлучишѣ насъ накорми¹⁰⁰⁴ ѡ насыти смѣ¹⁰⁰⁵ небеснымъ
 хлѣбомъ дѡховноу пищу ѡнгельскимъ брашномъ божїетвеноу¹⁰⁰⁶ манноу . насыщенїемъ
 свѣтаго Дѡха ѡ поученїа свѣтѣхъ¹⁰⁰⁷ божїетвѣныхъ [Ѣвангелскихъ]¹⁰⁰⁸ Хри-
 стовыхъ словесъ . є҃гоже брашна желаемъ [...] ¹⁰⁰⁹ не сего брашна¹⁰¹⁰ гибнѣщаго¹⁰¹¹ .
 но пребывающаго въ животѣ вѣчноу¹⁰¹² . ѡноу трапезѣ¹⁰¹³ небеснаѣ идеже вси

¹⁰⁰³ Виділено в окремий підрозділ, бо тут алегорично тлумачиться добре діло «голодного нагодувати».

¹⁰⁰⁴ У Смол – «кърми».

¹⁰⁰⁵ У Мак – «сир» (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 350 об.).

¹⁰⁰⁶ В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «божественною». Оскільки *Архив ЮЗР* тут йде за Петр, де подано «божественною», то, вочевидь, це описка, продубльована *МУН* (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 218; *МУН*, т. 9–10, с. 21; *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 16).

¹⁰⁰⁷ У Смол звороту «божественною манною насыщениемъ свѣтаго Духа отъ поучения свѣтѣхъ» немає.

¹⁰⁰⁸ Це слід ранньої похибки, яка потрапила до обидвох списків: «є҃гоже брашна желаем евангелскихъ», де невідповідність числа свідчить про те, що слово «евангелскихъ» первісно належало до ряду інших однорідних членів речення. Припущення, що помилка була допущена у слові «брашна», вжитому в архетипі у множині («брашен»), не має підстав, бо і перед цим, і після цього в тексті послання лексема «брашно» завжди подається в однині. Натомість дещо вище справді знаходимо зворот, з яким «евангелскихъ» узгоджується і контекстуально, і синтаксично: «свѣтѣхъ божественныхъ Христовихъ словесъ». На те, що має бути саме «евангелскихъ Христовихъ словесъ» (а не, наприклад, «Христовихъ евангелскихъ словесъ»), вказує найімовірніший спосіб появи цієї помилки: оскільки «евангелскихъ» було вкінці рядка одним рядком вище, переписувач змістив поглядом це слово на рядок нижче, тож вийшло «є҃гоже брашна желаемъ евангелскихъ». Позаяк цей огріх виявляємо в усіх наявних списках, то виник він на найранішій стадії переписування, швидше за все, з оригіналу послання, середня кількість знаків у рядку якого становила 23–25 графем. Аби слово «евангелскихъ» стояло наприкінці рядка над словом «желаем» наступного рядка, що мав 23–25 знаків (із застосуванням типових винесень і скорочень), потрібне його розташування саме перед «Христовихъ». Привертає увагу близькість думки цього й наступного звороту із *«Посланням до Поликарпа»* укладача частини Печерського патерика єпископа Симона. Так, у рукописі 1365 (578) Новгородської Софійської бібліотеки читаємо подібне у такому ж контексті трапези та прийняття благодаті через участь у богослужінні, особливо в Євхаристії: «Отъ того бо ц(е)рк(о)внаго б(о)ж(е)ств(е)наго огня тѣхъ обѣдъ стваряеться, є҃гоже азъ желяю единой крупичи паче всего сущого у мене» (Р. Поп. Древнейший отрывок Послания Симона к Поликарпу // *ТОДРЛ* XXIV (1969) 99).

¹⁰⁰⁹ Тут в обох списках помилково вміщено слово «евангелскихъ». Див. поп. прим.

¹⁰¹⁰ У Смол цього слова немає.

¹⁰¹¹ У Смол – «гивнующаго» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 247 об.).

¹⁰¹² Так за Смол. У Крев – «въ животь вѣчны(и)». Хоча цей уривок потрапив до *Архив ЮЗР* (а звідти, відповідно, й до *МУН*) з Петр, у тому, що в Крев було саме так, немає сумнівів, бо аналогічно подають і ватиканські списки (Vat. slav. 12, р. 43; Borg. ill. 16,

SWIECONEMU A W
 BODZE wielebnemu Oycu a Panu/
 Panu Janowi Zamoykiemu / zla-
 ski Bozey Arcybiskupowi Lwowskie-
 mu / Spatowi Plockiemu / Panu a
 Bratu w Chrystusie Panie/
 memu milosciwemu.

H Y P A T I V S P O C I E Y
 Dei & Apostolicae sedis gratia Archiepiscopus
 Metropolit Kioowski / Galicki / y wszystkiey
 Rusi. Zdrowia dobrego y wszelkich
 posciech wiermie zyczy.

Ten jest osobliwy Argument prze-
 ciwniko w naszych y tey s. z kościołem
 Rzymskim iedności N. P. Ktorem oni na-
 nas wstawieźnie biła / y innymi / mało tych
 rzeczy wiadomym / do obydy przywodzi /
 Żesmy

Сторінка польського перекладу грамоти Мисаїла «*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*» з присвятою львівському латинському архієпископові Яну Замойському. Вільно, друкарня Мамоничів, 1605 р.

благенни¹⁰¹⁴ снєдлѣтъ ѡбѣдѣ ѡнѣ въ царствїи Божїи . поданже¹⁰¹⁵ намѣ вѣдѣмѣ
вснєсвѣтѣиши¹⁰¹⁶ ѡче ѡ¹⁰¹⁷ плодѣ¹⁰¹⁸ пшеницѣ¹⁰¹⁹ сѣл небесныя ѿ вина ѿ¹⁰²⁰ ѣла
свогѣ ѣгоже ѡмножилѣ ти єсть Богѣ подати . да ѿ прочимѣ¹⁰²¹ подати твєрѣцимѣ
того ѡ твє . ꙗко¹⁰²² да ѡ тѣмѣ пшеничнѣмѣ напитаемы ны , ѿ ѡ камени¹⁰²³ мєдѣ¹⁰²⁴
дѣховнѣмѣ насыщени бѣдемѣ вѣлѣкѣ доволно . ѿзѣвѣмѣ¹⁰²⁵ в свѣтѣ ѿмѣще сѣго¹⁰²⁶ не-
беснѣмѣ ѿдѣниа насытившесѣ сѣго божєствнѣмѣ¹⁰²⁷ хлѣба не ѿ мамы вѣзалкатисѣ¹⁰²⁸

р. 22 (24)), і польський переклад Іпатія (Потія): «ktory trwa ku żywotowi wiecznemu» (*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, k. 30). Контекст, синтаксис і богословська логіка приймають обидва варіанти, однак на користь Смол говорить той факт, що це цитата з Йо. 6, де бачимо таку ж форму: «Дѣлайте не брашно гиблющее, но брашно пребывающее въ животѣ вѣчнемѣ» (*Острозька Біблія*, Йо. 6, зач. 20); «Дѣлайте не брашно гиблющее но брашно пребывающее въ животѣ вѣчнѣмѣ» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 66 (14), л. 380); «Дѣлайте не брашно гиблющее ну брашно прѣбывающее въ животѣ вѣчнѣмѣ» (там само, Рук. № 46 (838), л. 76).

¹⁰¹³ У Смол – «трепізы».

¹⁰¹⁴ Так за Смол. У Крев – «ближнии» (у польському перекладі Іпатія (Потія) теж відповідник «ближнім», а не «благенним»: «z onego stołu niebieskiego gdzie wszyscy bliscy pożywaią obiadu w krolestwie Bozym» (*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, k. 30). Вочевидь, помилка була допущена при відчитанні типового для цього слова скорочення «блжнии», наявного на цьому місці у Смол.

¹⁰¹⁵ У Смол – «подаваа».

¹⁰¹⁶ У Смол – «настѣйшии» («найсвятѣишии»).

¹⁰¹⁷ У Смол це слово відсутнє.

¹⁰¹⁸ У Смол – «плод».

¹⁰¹⁹ У Смол – «пшеница».

¹⁰²⁰ У Смол цього сполучника бракує.

¹⁰²¹ У Крев – «прочиимѣ» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 219).

¹⁰²² У Смол звороту «яко да от тука пшеничнѣмѣ напитаемы ны» немає.

¹⁰²³ У Смол – «камени».

¹⁰²⁴ Це слово помилково пропущене в *Архив ЮЗР*, де відтворюється текст за Петр, є воно й у *MUH* (відповідно за обома ватиканськими списками). Знаходимо його й у Смол.

¹⁰²⁵ Так за Смол. У Крев цього слова немає. Дещо далі знаходимо його вже в обидвох списках у такому самому словосполученні: «имущи въ неи всякѣ доволѣ изьобильѣ» (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 219–220).

¹⁰²⁶ Так за Смол. У Крев порядок слів інший: «сего имуше».

¹⁰²⁷ Хоча *MUH*, услід за *Архив ЮЗР*, подає тут «небеснаго», однак насправді в Крев було «божественнаго», як бачимо у Петр та обидвох ватиканських списках з першодруку. Смол також має «бжственаго». У польському перекладі Потія відповідне словосполучення, на жаль, відсутнє (пор.: *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, k. 30 v.).

¹⁰²⁸ У Borg. ill. 16 – «взалкати». Звідти цю лексему перейняли до Петр, а відтак (через брак відповідного аркуша) – в *Архив ЮЗР* і *MUH*. Натомість Vat. slav. 12 (р. 43) має рефлексивну форму: «взалкатисѣ», як і Смол («възълкатисѣ»). Так і в парафразованому тут Йо. 6, 35: «Азѣ есмѣ хлѣбѣ животныи грядыи ко мнѣ не имат взалкатисѣ и вѣроуи въ мя не иматѣ вѣжадатисѣ никогдаже» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 66 (14), л. 380 об. – 381); «грядыи къ мнѣ, не иматѣ взалкатисѣ» (*Острозька Біблія*, Йо. 6, зач. 21, арк. 47).

въ вѣки · понеже бо въидѣхомъ ѿ оубѣдахомъ¹⁰²⁹ ꙗко благъ ѿ зѣло¹⁰³⁰ сладокъ єсть
Господь · сего ради ѡчнемъ ѿ желаемъ єго на всяко время · да насыщени бѣдемъ ·
дондеже ѡвѣстѣ намъ слава Господня по глаголющемоу пророкъ ·

[XX] [3]¹⁰³¹ Жаждѣщихъ¹⁰³² нас напои дѣховнаго пива ѿ ѿточникъ спасенихъ ·
ꙗко зѣло желаемъ на водѣ сїи · ꙗки желаетъ єлень палимы¹⁰³³ на ѿточники водныя ·
тако желаетъ душа наша къ¹⁰³⁴ ѿточникомъ симъ спасенымъ¹⁰³⁵ воды живы ѿ¹⁰³⁶
недаже пивши не вжаждаемъ¹⁰³⁷ ктому въ вѣки · мы оубо вѣрѣдемъ быти тѣбѣ всел-
святниши ѿче · такога самого ѿточника спасенїи сего ради съ благочестїемъ вѣраи¹⁰³⁸

¹⁰²⁹ Хоч у всіх перевиданнях Крев тут «увидихом», однак це помилка, оскільки Vat. slav. 12 має «уведахом». Першу зміну зроблено при переписуванні до Borg. ill. 16: «увидахом» (де «а» переправлене з «и»), відтак лексему «увидихом» відтворено в Петр, а звідти цю помилку перейнято в *Архив ЮЗР і МУН*. На правильність читання Vat. slav. 12 (для відтворення тексту Крев) вказує і польський переклад І. Потія, де є відповідник саме до «пізнали», а не «побачили»: «skosztowalismy u dowiedzieli się» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 30 v.). У Смол так само: «оубѣдахом». Помилка могла виникнути через допасування писцями (чи Петрушевичем) цього місця до тексту парафразованого тут Пс. 33, 9, де це дієслово вжито у значенні «погляньте», а не «пізнайте»: «въкоусите и видите яко блѣгъ гѣ» (*Київський псалтир*, арк. 43 зв.); «въкоусите и видите яко блѣгъ гѣ» (НИОР РГБ, ф. 173.І, Рук. № 7 (69), л. 17–17 об.).

¹⁰³⁰ У Смол після «зѣло» додано «и», яке порушує синтаксичну структуру речення.

¹⁰³¹ Виділено в окремий підрозділ, бо тут починається алегоричне тлумачення наступного доброго діла – «спраглого напоїти».

¹⁰³² У Смол – «жаждущїи».

¹⁰³³ Так за Мак і Смол (в останньому з помилкою: «палїмы») (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 248). У Пс. 41, 2, парафразою якого є ці слова, «палїмы» не вживається: «Імже образомъ жєлаєть єлень на источники водныя, сїце жєлаєть дїша моя к тобѣ бже» (*Київський псалтир*, арк. 57); «Імже образомъ жадаєть єлень на источники водныя сїце жадаєть дїша моя к тебе бже» (НИОР РГБ, ф. 173.І, Рук. № 7 (69), л. 22 об.); «Імже образомъ жєлаєть єлень на источники водныя, сїце жєлаєть дїша моя к тебѣ бже» (ф. 304.І, Рук. № 3 (2006), л. 56 об.); «Імже образомъ жєлаєть єлень на источники водныя, сїце жєлаєть дїша моя к тебѣ бже» (Рук. № 46 (838), л. 7); «Імже образомъ жєлаєть єлень на источники водныя, сїце жєлаєть дїша моя к тебѣ бже» (*Острозька Біблія*); «Імже образомъ жєлаєть єлень на источники водныя, сїце жєлаєть душа моя к тобѣ боже» (*Псалтир Скорини*). Хоча жодне з кириличних видань Крев його теж не наводить, воно було й у Крев, про що свідчить польський переклад Іпатія (Потія): «iako żada Jeleń upalony studnie wod żywych» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 30 v.).

¹⁰³⁴ У Смол цього слова немає.

¹⁰³⁵ У Смол – «спсѣныхъ» («спасенихъ»).

¹⁰³⁶ У Смол без винесеної «т»: «о».

¹⁰³⁷ У Крев – «вожжаждемся», у Смол – «оужедаемся». Первісний варіант, від якого походять ті форми, бачимо наприкінці цього підрозділу, де зворот повторено і де обидва списки подають однозгідно «вожадаемся» (Крев, з типовим додаванням «о») або «вжадаемся» (Смол). Пор.: *Архив ЮЗР*, ч. І, т. 7, с. 220; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 249.

¹⁰³⁸ У Мак – «со блѣговѣнїемъ вѣры». Можливі обидва варіанти, проте переважує сукупне свідчення Крев і Смол (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 351).

притисаема̄ прилѣжно къ ѿточникомъ см¹⁰³⁹ спаснымъ пречистымъ теченіа спасе-
наго словомъ сматрающе̄ . да съ радостію почерпемъ ѿ не^д нетленн¹⁰⁴⁰ оутѣшеніа
потокъ . приносаше̄ жажде̄ божественн¹⁰⁴¹ съ твоимъ всебл҃гымъ¹⁰⁴² благословені-
емъ всемъ мирѣ пребывающ¹⁰⁴³ . ѡхлаждаа̄ дѣша ѿ нежадна¹⁰⁴⁴ нежда̄ . ꙗко да
в сытость напаяемса¹⁰⁴⁵ вси мы ѿ обиліа¹⁰⁴⁶ домѣ твоего . ѿ потокомъ¹⁰⁴⁷ пища¹⁰⁴⁸
твоеа̄ напоиши ны жалаемыхъ снхъ небесныхъ даровъ . ꙗко ѿ тебе ѿстисае̄тѣ всимъ
ѿсточникъ жиботѣ . ѿсточникъ¹⁰⁴⁹ приносѣщїа жибла̄ воды . погрѣде̄ раа̄ боже-
ственн¹⁰⁵⁰ благодатію безпретани кипащи¹⁰⁵¹ . ѿ негоже¹⁰⁵² ѿстисае̄тѣ¹⁰⁵³ рѣки

¹⁰³⁹ У Смол – «си» – вочевидь, випала надрядкова «м».

¹⁰⁴⁰ У Петр – «нетленн». Це ще одна помилка львівського списку, яку знаходимо й у рукописі *Borg. ill. 16* (р. 22 (24) v.) (*Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 17). Натомість рукопис *Vat. slav. 12* (р. 43 v.), як і *Архив ЮЗР*, має «нетленный».

¹⁰⁴¹ У СОКМ–9907 після «божественую» додано «и».

¹⁰⁴² У Смол замість «всесвятимъ подано «всем стѣмъ» («всем святимъ») чи то пак «всем святомъ»).

¹⁰⁴³ У Смол у жіночому роді: «прѣбывающую», себто це слово віднесено до «кажду».

¹⁰⁴⁴ Так за *Архив ЮЗР*, *МУН*, *Vat. slav. 12*, а також Смол і Мак. У Петр, як і в *Borg. ill. 16*, – «нежадна», що можна вважати правкою писця.

¹⁰⁴⁵ У Смол – «напаяемса».

¹⁰⁴⁶ У Смол – «обиліа».

¹⁰⁴⁷ У Крев – «от потока». Обрано варіант Смол, оскільки це парафраза на Пс. 35 (36), 9, де всі тогочасні тексти мають саме «потоком»: «оупиются *от* обилія дому твоего и потокомъ пища твоеа напоиши ихъ» (*Київський псалтир*, арк. 47 зв.); «оупиются *от* обилія дому твоего и потокомъ пища твоеа напоиши ихъ» (НИОР РГБ, ф. 173.1, Рук. № 7 (69), л. 19); «оупиются *от* обилія дому твоего и потокомъ пища твоеа напоиши ихъ» (там само, ф. 304.1, Рук. № 3 (2006), л. 47); «оупиются *от* обилія дому твоего и потокомъ пища твоеа напоиши ихъ» (там само, Рук. № 46 (838), л. 6); «и оупиются *от* обилія дому твоего и потокомъ пища твоеа напоиши ихъ» (*Острозька Біблія*, арк. 7); «упиются *от* обилія дому твоего, и потокомъ пища твоеа напоиши ихъ» (Пс. 35, арк. 31 зв.).

¹⁰⁴⁸ У Смол – «пищи». Надано перевагу варіанту Крев з огляду на свідчення тогочасних текстів парафразованого тут Пс. 35, 9 (див. поп. прим.).

¹⁰⁴⁹ Так за Смол. У Крев перед «источникъ» додано «и», що видається непотрібним і, швидше за все, є наслідком помилкового подвоєння першої літери наступного слова «источникъ».

¹⁰⁵⁰ У Крев після «божественною» додано «же», яке з погляду синтаксису зайве (пор.: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 248 об.). Вочевидь, це слово потрапило сюди через помилку писця, котрий переніс його з наступного рядка, де воно було після слів «от него» (як і бачимо в Смол та Мак) і де воно доречне, але у Крев відсутнє. На користь цього припущення свідчить і підрахунок приблизної кількості знаків між обома місцями (за такої констеляції, коли слова «от него же» розміщуються під словом «бжественною»), що відповідає приблизно обчисленій кількості знаків у рядку протографа Крев – 34–37.

¹⁰⁵¹ У Смол – «окіпящи», однак у Крев і Мак префікс «о» відсутній. У Крев після «кипящи» додано «и», яке, очевидно, виникло внаслідок помилкового подвоєння останньої літери цього слова. З огляду на наявність у Смол і Мак «ж(е)» після слів «от него»

наплавши всакѣ тварѣ на ѡживленїи ѡвангельским¹⁰⁵⁴ проповѣданьемъ¹⁰⁵⁵ . ѡ твоимъ всенаселенїишїимъ ѡзиданїемъ благословенїемъ¹⁰⁵⁶ черезъ ѡ¹⁰⁵⁷ вселенскїа патрїархи ѡутверженїихъ святыхъ столпы восточныхъ церкви . ѡ ниже рекъ¹⁰⁵⁸ сїа точаща¹⁰⁵⁹ благодатныхъ воды мы вси наподоумемъ сщїи зрѣ на странѣ свѣтрон¹⁰⁶⁰ прилежацин¹⁰⁶¹ къ востокомъ ѡмѡще къ ни всакѣ доволъ ѡзѡбиль во всемъ къ насыщенїи¹⁰⁶² душамъ нашимъ¹⁰⁶³ . ѡ къ прохладенїю сщїинымъ жаждамъ¹⁰⁶⁴ на всакѣ потребѣ свѣт черпачи¹⁰⁶⁵ ѡ неа ѡже ѡмыаемъ ѡ крещенїемъ святыхъ¹⁰⁶⁶ ѡчищаемъ ѡ ѡсвѣщаемъ¹⁰⁶⁷ ѡ просвѣщаемъ члвци ѡного блаженаго ѡпованїа . ѡ просвѣщенїа¹⁰⁶⁸

(див. поп. і наст. прим.), що робить малоімовірним поєднання «кипящи и от него же», опускаємо тут цей сполучник «и».

¹⁰⁵² Це «ж» у Крев відсутнє. Додано за Смол і Мак.

¹⁰⁵³ У всіх друкованих виданнях Крев прописом: «чотыре» (в Петр «четыри»), а також у ватиканських списках («чотыри»/«четыре») і Мак: «четыре» (РНБ СПб, Сол-902/1012, л. 351 об.). Так само прописом у Крев і в наступному звороті, де з'являється той же числівник.

¹⁰⁵⁴ У Смол скорочено з помилкою: «евѣлиским» («евангелиским»).

¹⁰⁵⁵ У Крев звороту «проповѣданьем и твоим всенаселенїишїим излиянием» немає – очевидно, через пропущений рядок (у цій фразі він налічує бл. 35 знаків).

¹⁰⁵⁶ В *Архив ЮЗР і МУН* – «благовествованїемъ», у Петр – «благословенсть возванїемъ», а в *Borg. illig. 16*, де помилково додана надрядкова «н»: «блговестъствованїемъ» (р. 22 (24) v.), тоді як у *Vat. slav. 12* – «блговествованїемъ» (р. 44). У перекладі Іпатія (Потія) є відповідник «благовествованїемъ»: «parawiaic wszelkie stworenie na ozywienie Ewangeliey przepowiadaniem przez czterzech powszechnych patriarchow» (*Poselstwo do Papieza Rzymskiego Sixta IV*, к. 31). У кожному разі, варіант Смол краще узгоджується з контекстом: «излиянием блгсвение» («излиянием благословение»). Хоча правильно було би «излиянием благословения», в тексті грамоти неодноразово вживаються іменники чоловічого роду в родовому відмінку із закінченням «е» (як-от дещо далі, де всі списки однотайно подають «место вселенїе» замість «место вселенїа»). Можна також припустити, що в Смол писець забув додати надрядкову «м» і первісно було «излиянием благословением». Надаємо перевагу останній версії, яка найлогічніше пояснює наявні різночитання. Оскільки закінчення «-ем» у цьому місці є в Крев, кінцеву літеру як кон'єктуру не позначаємо.

¹⁰⁵⁷ У Крев прописом: «чотыре».

¹⁰⁵⁸ У Смол – «рѣки».

¹⁰⁵⁹ У Смол – «точаща».

¹⁰⁶⁰ У Смол замість «свѣтронїи» подано «сѣ вѣрою и».

¹⁰⁶¹ У Смол – «прїлѣжащою».

¹⁰⁶² У Смол – «к насыщенїа».

¹⁰⁶³ У Смол порядок слів інший: «нїшим дшам».

¹⁰⁶⁴ У Смол – «жажам».

¹⁰⁶⁵ У Смол – «черпачи».

¹⁰⁶⁶ У Смол після «святыхъ» додано ще одне «и», з погляду синтаксису зайве.

¹⁰⁶⁷ У Смол – «освѣщаемъ».

¹⁰⁶⁸ Тут укладачі послання цитують Тит. 2, 13, де в окремих рукописах, попри поширеніший правильний варіант «явления славы», трапляється також «просвѣщенїа славы»,

славы великаго Бога ѿ Спаса нашего Ісуса Христа . е́же воды е́ще ѿзмлада е́ще
 ѿбыкохомъ пити во вся дни живота нашего . ѿ мы ѿ¹⁰⁶⁹ ѿцы наши ѿ¹⁰⁷⁰ ѿцы
 ѿцовъ нашихъ даже ѿ¹⁰⁷¹ до днѣшняго днѣ¹⁰⁷² . а прочиныхъ ѿныхъ водъ не ѿбыкохом
 вкѣшати е́мнѣща к нимъ . ꙗко противна е́сть¹⁰⁷³ е́стествомъ нашимъ . сего ради
 молимъ те ѿ владыко ѿнѣ водъ превѣю пошли намъ четверострѣнныхъ синыхъ быстринъ .
 ꙗко да насыщаемъ ѿ неѣ не вждаемъ¹⁰⁷⁴ въ вѣки . възвращающе¹⁰⁷⁵ на тебе¹⁰⁷⁶
 на источникъ жизни пристоичѣщаго прежде всѣхъ еѣ живыѣ воды възвращаю-
 щинъ¹⁰⁷⁷ всѣхъ въ наслажденіи живота ѿного вѣчнаго .

[XX] [4a]¹⁰⁷⁸ Странныхъ насъ в домъ Господень въведи великоначальнишини
 патриарше . благословении Аврааме . странномилостивыми приѣмниче . даже возлюб-
 ленни Божіи . ибо¹⁰⁷⁹ странни¹⁰⁸⁰ е́мы пришельци на землѣ снѣ¹⁰⁸¹ чужденъ . ѿ¹⁰⁸² не

пор.: «чающе блженнаго упованія и явленія славы великаго ба, и спса нашего іс х̄а» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 293 об.) і «чающе блженаг оупованія и про-
 свѣщения славы великаго ба и спса нашего іс х̄а» (там само, Рук. № 80 (88), л. 289).

¹⁰⁶⁹ У Смол це слово відсутнє (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 249).

¹⁰⁷⁰ У Смол звороту «и отцы отцов нашихъ» немає.

¹⁰⁷¹ У Смол цього слова немає. Додано за Крев.

¹⁰⁷² Так за Смол. У Крев – «дня».

¹⁰⁷³ Хоча в Крев тут у множині («суть»), однак з огляду на те, що перед тим уже відбу-
 лася зміна на однину («сумняешься к ней») і далі мовиться про той самий об'єкт (воду)
 теж в однині, надаємо перевагу свідченню Смол, де є лексема «ес» («есть»).

¹⁰⁷⁴ Так за Смол. Хоча ватиканські списки подають «вожаждемся» (BAV, Vat. slav. 12,
 р. 44) чи «возжаждемся» (Vorg. ill. 16, р. 23 (25)), у виданнях Крев є «вожадаемъся».
 Вочевидь, в антиграфі Крев після «в» був «ъ» («въжадаемъся»), який, як і в багатьох
 інших випадках, змінили на «о».

¹⁰⁷⁵ У Крев – «возирающе» (Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 220; МУН, т. 9–10, с. 22; *Соборное
 послание русского духовенства и мирян*, с. 17). Відтворюємо й тут первісне написання
 з «ъ» після «в» (див. поп. прим.), оскільки у Смол є варіант «взирающе».

¹⁰⁷⁶ У Смол – «на тебѣ».

¹⁰⁷⁷ У Смол – «възвратающи». У Крев – «ъ» змінено на «о»: «возвращающи». Обирає-
 мо варіант Смол, виправляючи помилку з Крев.

¹⁰⁷⁸ Виділено в окремий підрозділ, бо тут починається алегоричне тлумачення на-
 ступного доброго діла – «подорожнього в дім прийняти». Цей підрозділ складається
 з двох частин, кожна з яких закінчується словами «в домѣ (або «в дому») его во вѣки».
 Подаємо їх окремими пунктами – 4а і 4б.

¹⁰⁷⁹ У Смол замість «ибо» є «и обо».

¹⁰⁸⁰ У Смол – «странне». Обрано варіант Крев, оскільки він відповідає формі, яка за-
 свідчена в давніх текстах Євр. 11, 13, що тут парафразується: «яко страннї і пришельцы
 соуть, на земли» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 210 об.); «яко странни і при-
 щельци на земли» (там само, Рук. № 80 (88), л. 172 об.); «яко страннїи, и пришельцы
 суть на земли» (*Острозька Біблія*, арк. 62 зв.).

¹⁰⁸¹ У Крев це слово відсутнє. Додано за Смол.

¹⁰⁸² У Смол цього сполучника немає.

імамы¹⁰⁸³ Здрѣ града пребывающаго . но лѣтшаго чаетъ ѡного небнаго ѣмѣже хит-
рица ѿ сѣдѣтеля¹⁰⁸⁴ самъ Богъ . ѿ него ради ѿзволихомъ пребывати въ домъ Бога
нашого паче нежелѣ¹⁰⁸⁵ жити намъ издрѣ въ селехъ грѣшничехъ . ꙗко лѣтши днь
ѣдинъ во дворѣхъ ѣго паче тысящ¹⁰⁸⁶ . да того ради възлюбихомъ благолюбїи домъ
ѣго . ѿ мѣсто велиїи славы ѣго . ꙗко да не погвѣитъ съ нечестивыми дѣша наша .

¹⁰⁸³ У Смол замість «не имамы» – «не инами».

¹⁰⁸⁴ В *Архив ЮЗР і МУН* (а також у BAV, Vat. slav. 12, р. 44 v.) тут лише «хитрей», у Петр (як і в Borg. ill. 16, р. 23 (25)) – «хитрець» (*Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 18). Хоча Іпатій (Потій) переклав це місце відповідником до «хитрець», проте таке рішення може бути обумовлене порушенням синтаксису, яке виникає в разі вживання слова «хитрей»: «niemamy tu miasta przebywającego, ale lepszego oczekawamy onego niebieskiego ktorego budowniczym sam Bog» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 31 v. – 32). У Смол, натомість, знаходимо «хитрий сѣдѣтель». Визначальним для відновлення цього місця є парафразоване тут Євр. 11, 10, де, однак, в різних списках також виявляємо різні варіанти: «ждаше бо основанія имоущаго града емоуже мудрецъ и сѣдѣтель бѣ» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 80 (88), л. 270 об.; хоча слово «мудрецъ», як виглядає, було виправлене з «хитрець», оскільки жоден інший текст його не має); «ждаше бо основанїа имоущаго града емоуж хоудожникъ и сѣдѣтель бѣ» (там само, Рук. № 79 (87), л. 283 об.); «емоуже хоудожникъ и сѣдѣтель бѣ» (там само, Рук. № 71 (78), л. 404). Аналогічний варіант («хоудожникъ и сѣдѣтель» або помилково «хоудожникъ и свидѣтель») помічаємо і в інших рукописних Апостолах XVI ст. (пор.: Там само, Рук. № 72 (80), л. 303; Рук. № 73 (83), л. 401 об.; Рук. № 74 (84), л. 249; Рук. № 75 (85), л. 391 об.; Рук. № 76 (86), л. 305; Рук. № 81 (79), л. 343 об.), як і в *Острозкій Біблії*: «емоуже художникъ и сѣдѣтель бѣ» (Євр. 11, зач. 328, арк. 62 зв.). І лише в одному рукописному Апостолі (кінця XVI ст.) вжито так, як у «Посланні Мисаїла»: «емоуже хитрець сѣдѣтель бѣ» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 82 (92), л. 243). Проте, що така версія побутувала й у Литовській Русі, свідчить і текст *Апостола Скорини*: «емоуже хитреци и содетел бысть богъ» (арк. 181). Щодо того, чи були обидва іменники поєднані сполучником (як в *Апостолі Скорини*), чи ні (як у рукописному Апостолі), то наявне у Крев і Смол закінчення «й» у слові «хитрей» (чи «хитрии») й може бути тим сполучником. Оскільки подана там первісно в закінченні іменника «хитрець» літера «ц» була, швидше за все, надрядковою, її могли не зауважувати (або вона могла затертися), відтак сполучник «и» був відчитаний як закінчення слова: «хитрець+сѣдѣтель» – «хитреци сѣдѣтель». Тому відновлюємо первісний текст, покладаючись як на свідчення Крев і Смол, так і на свідчення священних текстів. Як кон'єктуру це виправлення не позначаємо, бо в тому чи тому вигляді ці слова вживаються в усіх наявних списках.

¹⁰⁸⁵ У Смол – «нижелі» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 249 об.).

¹⁰⁸⁶ У Смол – «тысяща». Обрано варіант Крев, оскільки це цитата із Пс. 83, 11а: «Яко луче днь единъ въ дворѣхъ твоихъ паче тысящъ» (*Київський псалтир*, арк. 117); «яко луче днь единъ въ дворѣхъ твоихъ паче тисоущъ» (НИОР РГБ, ф. 173.І, Рук. № 7 (69), л. 47); «яко луче днь единъ въ дворѣхъ твоихъ паче тысоущъ» (там само, Рук. № 3 (2006), л. 114); «яко луче днь единъ въ дворѣхъ твоихъ паче тысушь» (там само, Рук. № 46 (838), л. 14); «Яко луче днь единъ въ дворѣхъ твоихъ паче тысящъ» (*Острозька Біблія*); «яко лучши есть во дворехъ твоихъ день единъ, паче тысешей» (*Псалтир Скорини*, арк. 74 зв.).

и̇¹⁰⁸⁷ є̇дннго его просимъ¹⁰⁸⁸ вьгда ѿ Господа · и̇ того взыскаемъ [да]¹⁰⁸⁹ жи-
вемъ въ домоу Господни вса¹⁰⁹⁰ дни¹⁰⁹¹ живота нашго и̇ зримъ низреченнѣхъ красо-
тѣ̇ его¹⁰⁹² пощѣщанци¹⁰⁹³ вьгда цркви¹⁰⁹⁴ свѣтѣ̇хъ его · цркви¹⁰⁹⁴ же лѣквннѣхъ.

¹⁰⁸⁷ У Смол замість «и» є «не», що в цьому контексті могло б виконувати функцію підсилення. Проте обрано варіант Крев, оскільки тут парафразується Пс. 26, 4, де цього «не» немає.

¹⁰⁸⁸ У Смол – «упросим».

¹⁰⁸⁹ Слово «даже», в обидвох списках не зовсім доречно з погляду синтаксису. Вочевидь, це помилка, зроблена на найранішій стадії передання тексту. Визначити первісну форму допомагає парафразований тут Пс. 26, 4: «едино просих ѿт гѣ, то взыщю иже жити ми в домоу гѣни, вся дѣни живота моего» (*Київський псалтир*, арк. 34); «едино просихъ ѿт гѣ, то взыщю еже житі ми въ домоу гѣни вся дѣни живота моего» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 33 об. – 34); «едино просих ѿт гѣ, тѣ взыщю еже жити ми въ дому гѣни всѣ дѣни живота моего» (там само, Рук. № 46 (838), л. 4 об.); «единого просих ѿт гѣ, того взыщю еже жити ми в домоу гѣни вся дѣни живота моего» (там само, ф. 173.I, Рук. № 7 (69), л. 13 об.); «едино просихъ ѿт гѣ, то взыщу, еже жити ми въ дому гѣни вся дни живота моего» (*Острозька Біблія*); і лише в *Псалтирі Скорини*: «едино просих ѿт гѣда, того и взыщу, да живу в домоу гѣднемъ вся дни живота моего» (арк. 23). Варіантів вирішення цієї синтаксичної проблеми є два: 1) припустити, що слово «даже» утворилося внаслідок помилкового подвоєння першої літери наступного слова «живемъ», коли при переписуванні з оригіналу писець автоматично дописав над словом «да» винесену «ж» (як бачимо в Смол), що в Крев було перетворено на повну форму «даже»; 2) прийняти гіпотезу, що в посланні первісно комбінувалися обидва способи передання тексту псалма: «да еж», де «ж» була винесеною, тож через написання без пробілів ці два слова відчиталися як одне – «даеж» – «даже», а при подальшому переписуванні перетворилися на таке скорочення, як у Смол: «даж». З огляду на вимоги синтаксису і свідчення *Псалтиря Скорини*, надаємо перевагу першому припущенню, виправляючи на «да», що точно існувало в архетипі (тоді як наявність там іще й слова «еже» є доволі непевною).

¹⁰⁹⁰ У Смол перед цим словом додано прийменник «въ»: «въ вся дни», що радше є наслідком помилкового подвоєння першої літери у слові «вса». Обрано варіант Крев, бо в тексті парафразованого тут псалма (див. поп. прим.) цього прийменника також немає.

¹⁰⁹¹ У Смол замість «дни» – тільки винесена «д» над словом «вса».

¹⁰⁹² У Borg. ill. 16 тут помилка, перейнята до Петр, а звідти – в *Архив ЮЗР* (через відсутність відповідних аркушів першодруку) – «Господню его» (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 220). Натомість у першовиданні 1605 р. такого огріху не було, як свідчить ватиканський список Vat. slav. 12, використаний МУН. У тому, що «Господню» в Крев не було (лише «его»), переконує й польський переклад Іпатія (Потія): «izebysmy widzieli niewymowna okrase jego» (*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, к. 32). Вочевидь, слово «Господню» переписувач Borg. ill. 16 додав відповідно до тексту псалма, де цей прикметник уживається (однак, звісно, без займенника «его»): «зрѣти ми красоты гѣни и пощѣщати црковь стѣю его» (*Острозька Біблія*, пс. 26, 4). У Смол теж «его».

¹⁰⁹³ У Смол – «пощѣщающа».

¹⁰⁹⁴ У Крев – «цркви», тоді як у Смол – «цркви». Визначити первісну форму допоможуть тексти Пс. 25, 5, який тут парафразується: «възненавидѣхъ цркви лоукавннѣхъ»

цихъ¹⁰⁹⁵ възненавидѣхомъ съвершено¹⁰⁹⁶ ненавистни · е҃го¹⁰⁹⁷ ради допомози¹⁰⁹⁸
 намъ ѿ¹⁰⁹⁹ ѿче вснани свѣтѣшии внити въ домъ си¹¹⁰⁰ Господень · ꙗко да въ
 немъ ходѣши оузыримъ¹¹⁰¹ свѣтъ неприкосновенны¹¹⁰² е҃го славы¹¹⁰³ · и҃дѣже¹¹⁰⁴ е҃сть
 свѣтъ вселѣшимся¹¹⁰⁵ жилище оу него мнози бо оу ѿца небнаго ѿвѣтели е҃тъ

(*Київський псалтир*, арк. 33); «възненавидѣх ѿркве лоукавыхъ» (НИОР РГБ, ф. 173.I, Рук. № 7 (69), л. 13 об.); «възненавидѣх ѿркве лоукавнующихъ» (ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 33); «възненавидѣх ѿркве лукавнующихъ» (Рук. № 46 (838), л. 4 об.); «възненавидѣх ѿрки лукавнующихъ» (*Острозька Біблія*), «возненавидехъ ѿркве лукавнующихъ» (*Псалтир Скорини*, арк. 22 зв). Обрано варіант «церкве» за Смол, рукописними псалтирями і *Псалтирем Скорини*, а не «церкви», як у Крев та *Острозькій Біблії*.

¹⁰⁹⁵ У Смол – «лукавнующим». Обрано варіант Крев, з огляду на синтаксис і свідчення священних текстів (див. поп. прим.).

¹⁰⁹⁶ Так за Смол. В усіх кириличних виданнях Крев – «со совершенною». Це помилка подвоєння першого складу слова «совершенною», допущена Петр, а відтак перейнята *Архив ЮЗР* і *МУН*. Бо ні ватиканські рукописи, ні переклад Потія цього приименника не відтворюють: «a kościoła złościwych nienaużgrzemy doskonałą nienawiścią» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 32). Не менш важливим, аніж свідчення перекладу, є текст Пс. 138, 22, що тут парафразований: «и ѿ вразѣх твоихъ истаяхъ свершеною ненавистью възненавидѣх ихъ» (*Київський псалтир*, арк. 192); «и ѿ вразѣх твоихъ истаахъ свершеною ненавистію възненавидѣх ихъ» (НИОР РГБ, ф. 173.I, Рук. № 7 (69), л. 79); «и о вразѣх твоихъ истаахъ свершеною ненавистію възненавидѣх ихъ» (ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 180 об.); «и о вразѣх твоихъ истаахъ свершеною ненавистію възненавидѣх ихъ» (Рук. № 46 (838), л. 22 об.); «и о вразѣх твоихъ истаахъ; свершеною ненавистію възненавидѣх ихъ» (*Острозька Біблія*), «и о вразех твоихъ истаахъ свершеною ненавистію возненавидех ихъ» (*Псалтир Скорини*, арк. 120 зв.).

¹⁰⁹⁷ У Крев перед цим словом додано «и». На користь того, що воно справді було в першодруці грамоти, свідчать і ватиканські списки. Тут, однак, надаємо перевагу Смол і Мак, де «и» немає.

¹⁰⁹⁸ У Мак – «помози».

¹⁰⁹⁹ У Мак цього слова немає.

¹¹⁰⁰ У Смол цього слова немає.

¹¹⁰¹ У Мак – «і зрять».

¹¹⁰² У пізніших перевиданнях Крев – «неприкосновения», що було, вочевидь, помилкою Петр, текст якого тут повторюють *Архив ЮЗР* і *МУН*. Натомість обидва ватиканські рукописи мають цілком нормативне «неприкосновенныя». Так само й у Смол («неприкосновенныя»). У Мак замість «свѣтъ неприкосновенныя славы его» є «свѣтлоє и неприкосновенное лица его».

¹¹⁰³ Так («его славы») за Смол. У Крев було так само, як свідчить Vat. slav. 12. Помилку було допущено при переписуванні в Vog. ill. 16, звідки її перейнято до Петр, а відтак – в *Архив ЮЗР* і *МУН*.

¹¹⁰⁴ У Смол і Мак замість «идѣже» є «и (і) гдѣ».

¹¹⁰⁵ У Крев – «всѣхъ веселящихся», що з погляду синтаксису також можливо. Проте для цього звороту в Пс. 86, 7, який тут парафразується, більш характерна форма з «м», наявна у Смол («всѣмъ веселящимся»): «яко веселящимся всѣмъ жилище оу тебе» (*Київський псалтир*, арк. 120); «яко веселящимся всѣмъ жилище оу тебе» (НИОР РГБ, ф. 173.I,

по мере дарованїа¹¹⁰⁶ комѣждо раздѣлени¹¹⁰⁷ . ѿ¹¹⁰⁸ тобѣ сна вѣл¹¹⁰⁹ ѿ вышнаго
 Бога небина¹¹¹⁰ дарованна¹¹¹¹ оуручѣна¹¹¹² сѣтъ . сго рѣди молимъ та богатою щѣд-
 родавца сго возлюбленаго домоу благолѣпїи¹¹¹³ раздѣлѣнѣи ѿ намъ¹¹¹⁴ корытъ ѿко да
 ѿ мы блажени вѣдемъ живуще въ домоу сго во вѣки .

Рук. № 7 (69), л. 48 об.); «яко веселящимся всѣм жилище оу тебе» (там само, ф. 304.І, Рук. № 3 (2006), л. 117), «яко веселящимся всѣм жилище у тебе» (там само, Рук. № 46 (838), л. 14 об.); «Яко веселящимся всѣмъ жилище оу тебе» (*Острозька Біблія*); «яко веселящимся всем, жилище есть в тобѣ» (*Псалтир Скорини*, арк. 76 зв). У літургійній мові також уживається форма, яка відповідає варіанту Смол. Зокрема, в погребальних стихирах св. Йоана Дамаскина в рукописному Требнику з книгозбірні Трійце-Сергієвої лаври (переписаний 1474 р.) читаємо: «преставлешагося от нас покои идѣже есть всѣмъ веселящимся жилище оу тебе» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 224 (1072), л. 297 об.).

¹¹⁰⁶ У Мак – «дарование».

¹¹⁰⁷ У Мак – «разделено».

¹¹⁰⁸ У Мак замість «а» є «о всестыи отче».

¹¹⁰⁹ У Мак порядок слів інший: «вся сия».

¹¹¹⁰ У кириличних виданнях Крев в однині – «небеснаго» (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. І, т. 7, с. 221; *МУН*, т. 9–10, с. 22; Петр, с. 18). Так само і в обох повних ватиканських списках: BAV, Vat. slav. 12, р. 45; Borg. ill. 16, р. 23 (25) v. Та в перекладі Потія – множина: «a tobie to wszystko od naywyższego Boga u niebieskich darow poruczono iest» (*Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta IV*, к. 32). Тож надаємо перевагу формі «небесна» зі Смол, розглядаючи однину як наслідок помилки в першодруці. У Мак слова «небесна» немає.

¹¹¹¹ Тут у Крев ще раз додано «комуждо разделены». Та оскільки це не узгоджується з контекстом, то обираємо варіант Смол, де цього повторення нема. Відсутнє воно й у польському перекладі Іпатія (Потія): «a tobie to wszystko od naywyższego Boga u niebieskich darow poruczono iest» (*Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta IV*, к. 32). Вочевидь, помилка була зроблена в першодруці, бо виявляємо її у ватиканських списках (див.: BAV, Vat. slav. 12, р. 45; Borg. ill. 16, р. 23 (25) v.).

¹¹¹² У Мак замість «дарования оуручена» є «дарована і вручена».

¹¹¹³ В усіх кириличних виданнях Крев тут прислівник «благолѣпне», тоді як у Смол – іменник «блґолѣпне» («благолѣпне») (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 250). Це ще одна помилка Петр, перейнята в *Архив ЮЗР* і *МУН*, бо у ватиканських рукописах також іменник («благоліпие»), як і в польському перекладі Іпатія (Потія): «tego umiłowanego domu ochędostwo abyś u nam korzyść rozdźelił» (*Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta IV*, к. 32 v.). Ймовірно, первісно це слово стояло в орудному відмінку: «благолѣпием», де «м» була надрядковою, відтак загубилося. На користь цього свідчить той факт, що в усіх текстах парафразованого тут Пс. 67 (68), 13 (12) відповідний іменник («ліпотою») теж в орудному відмінку: «цѣрь силь възлюбленаго лѣпотою домоу раздѣлити користь» (*Київський псалтир*, арк. 88 зв.); «цѣрь силь възлюбленаго лѣпотою домоу раздѣлити користь» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 3 (2006), л. 86 об.); «цѣрь сил възлюбленаго лѣпотою домоу раздѣлити користь» (там само, Рук. № 46 (838), л. 10 об.); «цѣрь силь възлюбленаго, лѣпотою дому раздѣлити користь» (*Острозька Біблія*, арк. 13); «царь силь възлюбленаго, лѣпотою дому разделить користь» (*Псалтир Скорини*, арк. 57). Хоча, найімовірніше, проблеми із синтаксисом виникли через приєднання парафрази на Пс. 67 (68) до парафрази на Пс. 25 (26), 8: «гї възлюбих блґолѣпне домоу

[XX] [46]¹¹¹⁵ **Ѧще не ѡмамы ѡдежнѡ брачна¹¹¹⁶ да достоини быхомъ были
внѣти въ сеи¹¹¹⁷ небесныи чр҃тогъ · но твоими свѣтлыми молитвами ѡ благосло-
вѣнѣмъ бса гна возможна намъ бѣдѣтъ¹¹¹⁸ · ѡбо ѡснежихомъ въ [Селмонѣ]¹¹¹⁹
кѣпели свѣтла Троица¹¹²⁰ ѡблагчени свѣше благодатию свѣтлаго Дѣла чаше взыти
на горѣ снѣ свѣтѣмъ Божію в домъ небесныи¹¹²¹ горѣ тѣчнѣмъ¹¹²² горѣ оусыреннѣмъ¹¹²³ ·
горѣ в ниже сама¹¹²⁴ Богъ благоволи жити¹¹²⁵ до конца · ѡбо колѣеница Божіа**

твого и мѣсто вселенія славы твоя» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 33). Ключовими словами, які дозволили поєднати обидві цитати, є в обидвох священних текстах спільнокореневі синоніми «благолѣпіє» (пс. 25) та «лѣпота» (пс. 67).

¹¹¹⁴ У Смол звороту «и намъ корысть, яко да и мы блажени будемъ живуще» немає. Додано за Крев.

¹¹¹⁵ Подано окреим пунктом, оскільки кожен із двох елементів цього підрозділу закінчується словами «в домъ его во вѣки».

¹¹¹⁶ У Смол – «врачна».

¹¹¹⁷ У Смол замість «в сеи» є «се въ».

¹¹¹⁸ У Смол і Мак порядок слів інший: не «намъ будутъ» (як у Крев), а «боудут намъ».

¹¹¹⁹ У Крев – «Силуамлей», а в Смол – «Селунѣ», тоді як правильний варіант – «Селмонѣ», оскільки це частина розгорнутої парафрази на Пс. 67 (тут стих 14 (15)): «оснѣжаты в селмонѣ» (*Київський псалтир*, арк. 88 зв.); «оснѣжаты в селмонѣ» (НИОР РГБ, ф. 173.I, Рук. № 7 (69), л. 35); «оснѣжаты в селмонѣ» (там само, ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 87); «оснѣжаты въ селмонѣ» (там само, Рук. № 46 (838), л. 10 об.); «оснѣжаты в селмонѣ» (*Острозька Біблія*); «оснежаты в селмоне» (*Псалтир Скорини*, арк. 57).

¹¹²⁰ У пізніших перевиданнях грамоти – «Троици», однак це ще одна помилка Петр, перейнята звідти в інші републікації, оскільки в обох повних ватиканських списках є цілком звичне для розглядуваної грамоти «Троица». Адже в інших випадках у родовому відмінку всюди вживається «святѣя Троица». Так, зокрема, в кінці документа: «единосущныи и неразделимыя Троица» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 230; *МУН*, т. 9–10, с. 29). У Смол – із помилкою, але з таким же закінченням: «троца».

¹¹²¹ У пізніших перевиданнях Крев – «небесны», хоча обидва ватиканські списки мають «небесныи».

¹¹²² Зворот «тучную, гору усиренную, гору» відсутній в *Архив ЮЗР*, однак там на цьому місці повторено текст Петр, де цього звороту також нема, хоча він наявний як у ватиканських списках, так і в Смол (пор.: *МУН*, т. 9–10, с. 23; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 250).

¹¹²³ У *МУН* – «усиренную», що, швидше за все, є помилкою при переданні тексту з Vat. slav. 12 чи Borg. ill. 16, де є подвійна «н»: «усыренную». Має бути, звісно, «усыренную», бо це цитата з Пс. 67, 16: «гора бжіа гора тоучная гора оусыренная» (*Київський псалтир*, арк. 88 зв.); «гора бжіа гора тучна гора оусырена» (НИОР РГБ, ф. 173.I, Рук. № 7 (69), л. 35); «гора бжіа гора тоучная, гора оусыренная» (там само, ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 87); «гора бжіа гора тоучная гора оусыренная» (там само, Рук. № 46 (838), л. 10 об.); «Гора бжіа, гора тоучная, гора оусырена» (*Острозька Біблія*, арк. 13). Згідно зі свідченням Смол і текстів псалма, які були в обігу на території України, подаємо слово «усыреноую» з однією «н».

¹¹²⁴ У Смол – «симъ».

¹¹²⁵ У Смол після цього слова помилково повторено «в неи».

тьмаами темъ¹¹²⁶ тысяща гобзѹющихъ вьгда предъ нимъ єсть . ꙗко да ѿ мы
 єн¹¹²⁷ ѿвѣдѣ¹¹²⁸ вьхъцини бѣдѣмъ вь многочисленое є¹¹²⁹ число ѿзбранныхъ проходя-
 щє¹¹³⁰ сквозѣ мѣста крова дивна¹¹³¹ до домѣ Божїа в гласѣ радванїа ѿ исповѣ-
 данїа¹¹³² шѣма празднующаго . ѿдеже єсть гласѣ безпрестани¹¹³³ великаго [радван-
 нїа]¹¹³⁴ вь слєхѣ праведникѣ . простри к намъ страннѣмъ¹¹³⁵ рѣкѣ твоє дєснѣю
 милостивѣмъ страннолюбєчє . ѿ сподоби насъ недостонныхъ¹¹³⁶ вѣити к домѣ си Гос-
 поднє . самъ ѿворѣл нам двєри небєснаго царствїа ключарю небєснѣмъ вьводѣ насъ

¹¹²⁶ У Смол – «тмы тем». Обрано варіант Крев, оскільки він більше відповідає парафразованому тут Пс. 67, 18: «колесница бжїя тмаами темъ тысяща гобзующихъ» (*Київський псалтир*, арк. 89), «колесница бжїа тмаами темъ тысяща гобзоующихъ» (НИОР РГБ, ф. 173.I, Рук. № 7 (69), л. 35); «колесница бжїа тмаами темъ, тысоуща гобзоующихъ» (там само, ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 87); «колесница бжїа тьмаами темъ тысяща гобзующихъ» (там само, Рук. № 46 (838), л. 10 об.); «колесница бжїа тмаами темъ тысяща гобзующихъ» (*Острозька Біблія*).

¹¹²⁷ Так за Смол. У пізніших перевиданнях грамоти – «єго» (*МУН*, т. 9–10, с. 23). Це помилка Петр, перейнята з Borg. illir. 16 (р. 24 (26)), тоді як у Vat. slav. 12 – «єю» (тобто колісницею), як і в Смол. Про те, що й у Крев цей займенник стосувався саме її, свідчить польський переклад Іпатія (Потія), де іменник «колісниця» поставлено в множині і з ним узгоджено відповідник «єю»: «abowiem wozy Boże więcej mnogie niż dzieśc tysięcy tysięcy weselących się zawsze przed nim iest żebyśmy u my na nich z tą zachwyceni byli» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 32 v.).

¹¹²⁸ Так за Смол. В *Архив ЮЗР* і Петр цього слова немає – помилка, перейнята до Петр із Borg. ill. 16. Натомість у *МУН* воно є, згідно зі свідченням Vat. slav. 12. Його відповідник («z tą») подано також у польському перекладі Іпатія (Потія).

¹¹²⁹ У Смол цього слова немає. Та оскільки воно є не лише в кириличних виданнях Крев і ватиканських списках, але й у польському перекладі митрополита Потія: «między wielkość tey liczby wybranych» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 32 v.), то, поза всяким сумнівом, було й у Крев.

¹¹³⁰ У Смол – «придяща».

¹¹³¹ У Смол – «крово дивно».

¹¹³² У Смол – «исповеданіє».

¹¹³³ У Смол – «безпрестани».

¹¹³⁴ У кириличних текстах Крев «дарования». Аналогічно і в польському перекладі Іпатія (Потія): «gdzie iest głos nieustawiający wielkich darow w mieszkaniu sprawiedliwych» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 32 v.). У Смол так само. Та це, мабуть, слід помилки на найранішій стадії переписування, бо словосполучення «глас [...] дарования» не має сенсу. Додатковою підставою для кон'єктури слугує вживання цього ж словосполучення в попередньому звороті, де обидва списки подають одноставно «во гласє радванїа і исповѣданїа шума празднующаго», що є частиною парафрази на Пс. 41, 5: «яко проиду в мѣсто крова дивна, даже до дому бжїа, вь гласѣ радванїа, і исповѣданїа шума празднующаго» (*Острозька Біблія*).

¹¹³⁵ У Смол замість звороту «к намъ страннѣмъ» подано «и ма» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 250 об.).

¹¹³⁶ У Смол замість «недостонныхъ» навпаки: «достонныхъ».

страннолюбно странных пришлецѣвъ¹¹³⁷ ѿ далекныхъ странъ · вѣроу к тебѣ приход-
шихъ · ꙗко [да]¹¹³⁸ видѣмъ радостно¹¹³⁹ в домъ Божїи небесны въ градъ царя
великого въ горнии Єрусалимъ · и оузримъ славу Бога¹¹⁴⁰ · нашего и¹¹⁴¹ поклонимся
на престоле сѣдающемъ великомъ Богъ вышнемъ царю и агнцви вземлющемъ¹¹⁴² грѣхи
всего мира · и тако всегда¹¹⁴³ съ Господемъ¹¹⁴⁴ будѣмъ · с нимъ царствующе мы¹¹⁴⁵
въ домъ єго въ вѣки .

¹¹³⁷ У Крев – «пришелцовъ».

¹¹³⁸ Тут пропущено слово «да», відтак зворот із умовного способу перетворився на звичайний майбутній час, що суперечить контексту. Додатковим аргументом для кон'єктури є вживання такого самого звороту на початку цього абзацу («да достоини быхомъ были внити в сеи небесны чертогы»).

¹¹³⁹ Так за Смол. У кириличних текстах Крев – «радостію», як і в польському перекладі Потія, де крім того додано відповідник відсутнього у списках прийменника «с» (себто мало би бути «с радостію»): «abysmy z radością weszli w dom Boży niebieski» (*Poselstwo do Papieża Rzymkiego Sixta IV*, k. G).

¹¹⁴⁰ Так за Крев. У Смол – «Господа». Оскільки мовиться про небесний Єрусалим, вважаємо, що це алюзія на Одкр. 21, 23: «и град не треба сннца и луны да свѣтят в немъ, слава бо бжїа просвѣти и и свѣтилникъ ему агнецъ» (*Острозька Біблія*); аналогічно і в рукописному «Апокаліпсисі» XVI ст. з книгозбірні Трійце-Сергієвої лаври: «и град не требоваше сннца ни луны да свѣтит в нем слава бо бжїа просвѣти и и свѣтилникъ ему агнецъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 83 (1827), л. 30); подібно й у тлумачному «Апокаліпсисі» XIV ст.: «И градъ не требоваше сннца и луны да не свѣтять в немъ, слава бо биа просвѣти его и свѣтилникъ ему агнецъ» (там само, Рук. № 119 (1828), арк. 79 об.). Тим більше, що далі подана парафраза на Одкр. 19, 4: «и поклонишася бви сѣдѣщему на прѣстлѣ» (*Острозька Біблія*); так само і в рукописному «Апокаліпсисі» XVI ст.: «и поклонишася бви сѣдѣщему на прѣстлѣ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 83 (1827), л. 25 об.) та в тлумачному «Апокаліпсисі» XIV ст.: «и поклонишася бви сѣдѣщему на прѣстлѣ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 119 (1828), л. 66).

¹¹⁴¹ У Смол цього слова немає.

¹¹⁴² У Смол – «вземлющого».

¹¹⁴³ Тут у Смол порядок слів інший: «и тако съ глсмъ всегда боудемъ», тоді як у Крев «и тако всегда со Господемъ будѣмъ». Обираємо варіант Крев, оскільки це цитата з 1 Сол. 4, 17, де мовиться про останні речі й прославлення святих: «потомже мы живїи оставшей, купно с ними всъищени будем на облацѣхъ въ срѣтенїе гне и тако всегда съ гмъ будѣмъ» (*Острозька Біблія*, 1 Сол. 4, зач. 270). Аналогічно і в рукописних Апостолах: «и тако всегда съ гдемъ боудѣмъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 314); «и тако всегда съ гсмъ боудѣмъ» (там само, Рук. № 80 (88), л. 323).

¹¹⁴⁴ Замість «Господемъ» Смол має «глсмъ». Очевидно, переписувач неправильно відчитав або відтворив скорочення і замість «гсдмъ» («Господемъ») вийшло «глсмъ» («гласомъ»), що не має сенсу.

¹¹⁴⁵ Так («црѣствоующиму») за Крев, тоді як у Смол («црѣствоующиму»). Як виглядає, варіант Смол є наслідком прогресивної дистантної асиміляції: «црѣствоующиму в дому». Виходячи зі способу написання цього слова, можна також припустити, що в про-тографі було «с нимъ царствующимъ в дому его», однак це припущення є надто непевним,

[XX] [5]¹¹⁴⁶ Спопешествѣющыи¹¹⁴⁷ твоими свѣтлыми¹¹⁴⁸ молитвами ѡ насъ къ Господѣ . нагнѣхъ насъ пришедеши ѡко насъ ѡблекомся¹¹⁴⁹ въ Христа крестихомся . ѡго ради ѡблекомся въ Христа ѡбликомся¹¹⁵⁰ . но ѡко ѡдеждѣ прѣвѣи ѡкляхомся¹¹⁵¹ многими грѣхи . ѡ ѡблекомся выхома на времѣ ѡ враговѣ ѡго ради молимъ тѣ ѡумноженіа пакы надъ нами ѡче свѣтлыи ѡ пришедеши насъ ѡдеждѣ¹¹⁵² доу¹¹⁵³ спасеніа¹¹⁵⁴ ѡ ризон¹¹⁵⁵ благоговѣнаго прощеніа ѡблекомся . ѡко да наготѣ нашѣ имъ¹¹⁵⁶ пакы покыши своимъ свѣтлымъ ѡчскимъ милосердіемъ . ѡ тако съгрѣши душа наша тѣплетю свѣтаго Дѣла . ѡ¹¹⁵⁷ стѣдени мрѣза грѣховнаго

хоч і можливим з погляду синтаксису та контексту. Слідуюмо тут за кириличними текстами Крев, що підтверджені також польським перекладом Іпатія (Потія): «у tak zawsze żebysmy z Panem byli kroľuiąc z nim w domu iego na wieki» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. G). На користь того, що мало бути саме «с ним царствующе», свідчить і той факт, що цей зворот є парафразою на Одкр. 20, 6: «нѣ будуть іереи бѣ и хѣви и выѣрятся с ними» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 120 (1831), л. 65) «но будуть іереи бѣ и хѣ, и выѣрятся с нимъ тысяща лѣтъ» (*Острозька Біблія*). Або радше на Одкр. 22, 5: «иже имутъ гса славы просвѣщение и црѣ надъ собою црѣвующа въ вѣки вѣкъ паче же и с нимъ воѣрятся» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 120 (1831), л. 72), «и выѣрятся въ вѣки вѣкомъ» (*Острозька Біблія*).

¹¹⁴⁶ Виділено в окремий підрозділ, бо тут починається алегоричне тлумачення наступного доброго діла – «нагого зодягнути».

¹¹⁴⁷ У Крев перед «поспешествующими» додано «и», якого в Смол нема і яке, вочевидь, є помилковим подвоєнням останньої літери попереднього слова «вѣки». Через цей хибно доданий сполучник Потій поділив текст Крев таким чином, що весь зворот («и поспешествующыи твоими свѣтлыми молитвами о насъ къ Господу») стосується попереднього діла милосердя («подорожнього в дім прийняти»). Тому, зокрема, в *Архив ЮЗР* (с. 221) наступне добре діло («нагого зодягнути») починається допіру словами «нагих насъ приодени» з приміткою Потія «Нажіе одєянїя просять», подібно й у перекладі цей зворот завершує попередній абзац і слова «нагих насъ приодени» («Nagich nas przyodzieu») відкривають новий (пор.: *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. G). Такий самий початок нового абзацу в *МУН* (пор.: *МУН*, т. 9–10, с. 23). Однозначно логічніше було б закінчити попередній уривок словами «въ вѣки», віднівши цей зворот («поспешествующыи твоими свѣтлыми молитвами о насъ къ Господу») до наступного діла милосердя. Що ж до слова «поспешествующыи», то в Смол воно з префіксом «с», що прийнятніше, хоча далі слово написане з помилкою: «споспешествоуемыи». У *Vat. slav. 12, Borg. ill. 16*, а також у Петр є рівно ж «споспешествоуемыи», тож форма без префікса «с-» є помилкою *Архив ЮЗР*, перейнятою в *МУН*.

¹¹⁴⁸ У Смол цього слова немає.

¹¹⁴⁹ У Смол – «вы».

¹¹⁵⁰ У Смол – «облекомся».

¹¹⁵¹ У Смол – «околяхомся».

¹¹⁵² У Смол – «одеждою», в Мак – «одежею» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 251).

¹¹⁵³ У Смол – «спасения».

¹¹⁵⁴ У Смол – «розою».

¹¹⁵⁵ У Смол – «си».

¹¹⁵⁶ У Смол звороту «от студени мрѣза грѣховнаго» немає.

померзаема[...]»¹¹⁵⁷ лютѣ дондеже не пристиґнетъ ѡн лютениши ледъ · скрґогтанїа збѣнґо · никогда рґстаемыи великомрґзным лютыи тарґаръ¹¹⁵⁸ . ѡ негоже¹¹⁵⁹ да ѡзбавит ны Господь твоими свґатыми молитвґами милостивыи пґстырґю . понеже бо въ кровѣ крґмѣ твоѣ¹¹⁶⁰ надѣемса · да покрґшиши ны на мѣстѣ ѡзлоклґнна ѡ лица вражїа ѡ ѡ лица вѣсѣхъ ненавидѣщихъ¹¹⁶¹ нас . ꙗко да ѡуґрґвши насъ ѡблґченыхъ¹¹⁶² въ ѡдѣждѣ ѡмшґнїа вратници лґовы ѡуґрґшишася видѣще насъ Христовыхъ вѣшрґжґныхъ¹¹⁶³ въ¹¹⁶⁴ вса ѡрґжїа Божїа . могущимъ намъ ѡуже¹¹⁶⁵ ктѡмъ стґати прочтѣвґ вси мѣ козґнимъ дїавольскимъ . ѡмдше¹¹⁶⁶ на свѣтѣ брґна¹¹⁶⁷ вѣрґи свґатыа црґкве Христовы¹¹⁶⁸ цитґащихґа крґстомъ¹¹⁶⁹ свґаґо животворґащґо крґста . ѡмже

¹¹⁵⁷ Хоча в наявних списках на цьому місці однозгідно подається «померзаемаго» (у Крев) чи «помрґзаемаго» (у Смол), однак така форма не узгоджується з іншими членами цього речення і не відповідає контексту. Напевно, на найранішій стадії переписування було автоматично додано склад «-го» (можливо, у вигляді надрядкової «г») у слові «померзаема» через регресивну дистантну асиміляцію щодо попереднього слова «грґховнаґо».

¹¹⁵⁸ У Смол – «тарґаґъ».

¹¹⁵⁹ У Смол пропущено надрядкову «ж», тож є «от него».

¹¹⁶⁰ У Borg. ill. 16 і всіх перевиданнях Крев, усупереч контексту й синтаксису, – «твоєго» (Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 222). У Vat. slav. 12 важко розрізнити кінець слова («-ю» чи «-го»), що й могло спричинити помилку при переписуванні в Borg. ill. 16. У кожному разі, обрано варіант Смол, на користь якого свідчать і біблійні тексти, звідки взято цей зворот. Так, зокрема, у Пс. 16, 8 та 62, 8: «въ кровѣ крилоу твоею» (*Київський псалтир*, арк. 18 зв., 83), хоча це радше парафраза на Пс. 35, 8: «снѡвеже члґчстїи въ кровѣ крилу твоею надѣются» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 47); «снѡвеже члґчстїи въ кровѣ крилу твоею надѣются» (там само, Рук. № 46 (838), л. 6); «снѡвеже члґчстїи въ кровѣ крилу твоею надѣются» (*Острозька Біблія*). Переймаємо з біблійного першоджерела і спосіб написання слова «кровѣ», яке подано по-різному (очевидно, це наслідок відмінного відчитання літери «ѣ»): у Крев – «крове», у Смол – «крови».

¹¹⁶¹ В *Архив ЮЗР* помилка, повторена також *МУН*: «ненавидѣщихъ», тоді як у Петр та обох ватиканських списках – «ненавидѣщихъ» (BAV, Vat. slav. 12, р. 46; Borg. ill. 16, р. 25 (27)).

¹¹⁶² У Смол – «облґченыхъ».

¹¹⁶³ У Смол – «вѣшнѣоружихъ».

¹¹⁶⁴ У Смол цього прийменника бракує.

¹¹⁶⁵ У Смол «муже». Вочевидь, це наслідок подвоєння останньої літери попереднього слова: «намуже» – «наммуже» – «намъ муже».

¹¹⁶⁶ У Смол – «и могуще» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 251 об.).

¹¹⁶⁷ У Смол – «брґаня».

¹¹⁶⁸ Так за Крев. У Смол порядок слів інший: «хсґвы црґкви» («Христовы црґкви»).

¹¹⁶⁹ Так за Крев. У Смол додано контекстуально та синтаксично зайвий прийменник «с»: «с крґстѣмъ». Наявну тут тавтологію («щитґащихґа крґстомъ свґаґо животворґащґо крґста») не виправляємо, бо такий самий прийом застосовано в цьому ж реченні дещо раніше («вѣшрґженныхъ въ вся оружїа Бжїя»). Тому вважаємо її інтендованою та задуманою як елемент поетичного малюнка (експресивно-стилістичний плеоназм).

вѣзможемъ¹¹⁷⁰ вса силы¹¹⁷¹ неприязнины¹¹⁷² · раждѣжныа на¹¹⁷³ насъ оугасити¹¹⁷⁴
 благословеніемъ твоимъ святымъ · и шлемъ спасенныи¹¹⁷⁵ на главахъ нашихъ въспремемъ
 ши и к томъ еще мечъ дѣховный¹¹⁷⁶ ѡбондъ ѡстръ в рѣкахъ¹¹⁷⁷ нашихъ ѡмѣще ·
 еже¹¹⁷⁸ єсть глаголъ Божіи [и]¹¹⁷⁹ ѡстрѣе копіе Ісѣгово ѡма · дондеже [приндемъ]

¹¹⁷⁰ У Смол, усупереч синтаксису й контексту, в третій особі однини: «взможет».

¹¹⁷¹ В обидвох списках тут однаково: «силы». Проте це частина великої парафрази на Еф. 6, 16, де натомість бачимо: «в немже възможете вся стрѣлы лукаваго раждѣженыа оугасити» (*Острозька Біблія*, Еф. 6, зач. 233); «въ немжъ възможете вся стрѣлы неприязненыа и раждѣженныа угасити» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 79 (87), л. 197 об.); «в немже възможете вся стрѣлы неприязнины раждѣженыа оугасити» (там само, Рук. № 80 (88), л. 159; аналогічно і в: Рук. № 71 (78), л. 323; Рук. № 72 (80), л. 234; Рук. № 73 (83), л. 308 об.; Рук. № 74 (84), л. 192 об.; Рук. № 75 (85), л. 298 об.). Ймовірно, на одній з ранніх стадій переписування слово «стрѣлы» (згідно з Київським ізводом читається як «стріли») помилково відчитали чи написали як «силы» («сіли») або ж помилка була в тому Апостолі, на основі якого готувалися цитатники для тексту грамоти. Та оскільки це не пряма цитата, а парафраза, і слово «силы» теж підходить як за контекстом, так і за синтаксисом, залишаємо наявний варіант, тим паче, що й у польському перекладі Потія також подано «силы»: «abyśmy mogli wszystkie śily nieprzyacielskie ogniste na nas vgaśić» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. G v. – Gii).

¹¹⁷² У Смол – «неприяжны».

¹¹⁷³ У Смол цього прийменника бракує.

¹¹⁷⁴ У Смол – додано «за»: «за блгсвнием» («за благословенієм»), та в інших таких зворотах у грамоті вживається без цього прийменника: «яко благословеніемъ твоимъ» (*Архив ЮЗР*, с. 211), «яко блгсвеніем твоим» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 238 об.); «твоимъ всесвятимъ благословеніемъ и молитвами» (*Архив ЮЗР*, с. 226), «твоимъ всѣмъ стымъ блгсвнїемъ и млтвами» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 256 об.). Тому вважаємо автентичнішим текст Крев, де його немає.

¹¹⁷⁵ У Смол – «нбсный» («небесный»). Обрано варіант Крев, оскільки це частина парафрази на Еф. 6, 17: «и шлемъ спсєніа възспрімите, и мечъ дѣховный, еже єсть глѣ бжїи» (*Острозька Біблія*, Еф. 6, зач. 233); «и шоломъ спасєнія возмите, и мечъ духовный еже єсть слово божіе» (*Апостол Скорини*, Еф. 6, зач. 233, арк. 110): «и шлемъ спсєнєня прїимете и мечъ дѣховный иже єсть глѣ бжїи» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 79 (87), л. 197 об.), «и шлемъ спсєнїя прїимѣте и мечъ дѣховный еже еси глѣ бжїи» (там само, Рук. № 80 (88), л. 159, аналогічно у: Рук. № 71 (78), л. 323; Рук. № 72 (80), л. 234; Рук. № 73 (83), л. 308 об.; Рук. № 74 (84), л. 192 об.; Рук. № 75 (85), л. 298 об.) Привертає увагу той факт, що в усіх наведених біблійних текстах тут іменник у родовому відмінку («спасєнїя»), як і в польському перекладі Потія: «у przyłbice zbawienią na głowy nasze włożysz» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. Gii). Однак з огляду на те, що в обидвох кириличних текстах грамоти вжито прикметник (хоча у Смол він і звучить інакше), обираємо прикметникову форму.

¹¹⁷⁶ Так за Смол. В *Архив ЮЗР* і Петр це слово відсутнє, а в *Vorg. ill.* 16 немає цілого словосполучення («мечъ духовный»). Проте обидва слова наявні в *MUH*, відповідно до: *BAV, Vat. slav. 12* (пор.: *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 19; *MUH*, т. 9–10, с. 24), а також у польському перекладі Потія: «a do tego ieszcze mieczъ duchowny z obu stron ostrы» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. Gii).

ім'янемъ¹¹⁸⁰ лютаго князѣа того въздрѣшнаго¹¹⁸¹ темныхъ власти · ѿ всѣхъ дѣховъ под-
невенныхъ злобе началниковъ¹¹⁸² · ꙗко тако¹¹⁸³ нѣвозбрано предстанѣмъ лицѣу Христовѣу хва-
лаще ѿ благодаряще вѣмогущаго¹¹⁸⁴ Бога ѿ тебе въ¹¹⁸⁵ милосердіи милостиваго ѿца ·
ꙗко прѣдохомъ сквозе водѣ непостолнѣи · дѣша наша ꙗко птица¹¹⁸⁶ ѿзбависѣ¹¹⁸⁷

¹¹⁷⁷ У Смол – «раках».

¹¹⁷⁸ У Крев – «иже». Обрано варіант Смол, що більше відповідає синтаксису.

¹¹⁷⁹ Між словосполученнями «острое копіе» та «Ісусово імя» синтаксис вимагає сполучника «и». Швидше за все, в оригіналі грамоти він був, але втратився під час переписування через злиття з останньою літерою попереднього слова: «божиинострое» (або «божиинострое») – «божіострое». У польському перекладі Потія цей сполучник зафіксований, а отже, або він помилково був пропущений у кириличному виданні, або митрополит вніс його до свого перекладного тексту, оскільки цього вимагав синтаксис: «słowo Boże y ostrą kopiaj Imię Pana Jezusowe» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. Gii). Ймовірно також, що при повторному читанні Іпатій (Потій) відділив сполучник «и» від попереднього слова: «глаголь Божьи остроое копіе» – «глаголь Божы и остроое копіе». Однак форма «Божы» не засвідчена в грамоті, тому таке відділення не є виправданим (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. 1, т. 7, с. 203 (двічі), 217, 220, 221, 223, 227).

¹¹⁸⁰ Зворот «дондеже прийдець іменемъ лютаго князя», як подають на цьому місці обидва списки, не має сенсу. Перша проблема стосується слова «іменемъ», що начебто узгоджується з контекстом. Проте щоб її вирішити, достатньо правильно наголосити це слово (не на першому, а на другому складі), вказавши таким чином, що воно походить не від «имя», а від «имене» (варіант написання слова «имѣніе», тобто «володіння, масток») (див.: *Словник староукраїнської мови*, т. 1, с. 437; *Полный церковно-славянский словарь*, с. 221). Що ж до цілого звороту, то тут у парафразу на Еф. 6, 12 додано парафразу на Еф. 2, 2: «в нихже иногда ходисте, по вѣку мира сего, и по князю власти въздушныя, духа, иже нѣдѣиствуетъ въ сынохъ противленія» (*Острозька Біблія*, Еф. 2, зач. 119); «въ нихже иногда ходисте, по вѣкоу мира сего по князю власти въздушныя, духа иже нынѣ дѣиствующаго, въ сынохъ противленія (НИОР РГБ, ф. 304.1, Рук. № 79 (87), л. 151)»; «в нихже иногда ходисте по вѣкоу мира сего по кнзю власти въздушныя, дѣа иже нѣдѣиствующаго въ снѣхъ противления» (там само, Рук. № 80 (88), л. 115 об.). Відтак виникає друга проблема, яка полягає в неузгодженості синтаксису: має бути «прѣидемъ» («перейдемо»), а не «прїидетъ» («прийде»), як у Крев і Смол. Напевно, обидві ці проблеми тісно пов'язані: оскільки переписувач із оригіналу (судячи з наявності цієї помилки в обидвох списках) зрозумів слово «іменемъ» як похідне від «имя», то й «виправив» відповідно (адже неможливо було помислити, щоб укладачі послання прийшли перед лице Христа в імені чи за допомогою імені диявола). Тож дієслово було змінено з першої особи множини на третю однини.

¹¹⁸¹ Так за Смол. У Крев після цього додано контекстуально зайве «и».

¹¹⁸² У всіх наявних виданнях Крев написано разом: «злюбеначалниковъ», однак правильніше розділити його на два слова. У Смол – «злюбденачалниковъ».

¹¹⁸³ У Мак замість «а тако» є «и тако» (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 352 об.).

¹¹⁸⁴ У Смол – «всемогушая».

¹¹⁸⁵ У Мак цього прийменника бракує.

¹¹⁸⁶ У Смол – «птии».

¹¹⁸⁷ У Смол – «избавимся».

ѡ сѣти¹¹⁸⁸ ловащихъ · сѣть сокрушиша ѿ ны избавлени быхомъ ѿ имениъ Господ-
 нимъ · ѿ покровомъ ѡдрѣаниа твоихъ свѣтлыхъ молитвъ праведныхъ¹¹⁸⁹ нашихъ
 наготѣ · ѿ представивши¹¹⁹⁰ насъ непорочныхъ ѿ неизмерзаемыхъ¹¹⁹¹ мразомъ грѣхов-
 нымъ¹¹⁹² праведномъ¹¹⁹³ солнцѣ Христѣ .

¹¹⁸⁸ Так за Смол. У Крев множина: «сетей», проте далі в тому ж контексті це слово подається в однині в обох списках: «сеть сокрушися». На користь однини свідчать і тексти парафразованого тут Пс. 123, 7: «дша наша яко птица избавися от сѣти ловащих, сѣть скроушися и мы избавлени быхомъ» (*Київський псалтир*, арк. 181–181 зв.); «дша наша яко птіца избавися от сѣти ловащих сѣть скроушися, и мы избавлени быхомъ» (НИОР РГБ, ф. 304.1, Рук. № 3 (2006), л. 170 об.); «дша наша яко птица избавися от сѣти ловащих сѣтъ скроушися и мы избавлени быхомъ» (там само, Рук. № 46 (838), л. 21–21 об.); «дша наша яко птица избавися от сѣти ловащих, сѣть скроушися и мы избавлени быхомъ» (*Острозька Біблія*); «душа наша яко птица избавися от сети ловащих, сеть сокрушися и мы избавлени быхомъ» (*Псалтир Скорини*).

¹¹⁸⁹ В *Архив ЮЗР і МУН* тут «придѣвшихъ», хоч обидва ватиканські списки й Петр мають «приодевшихъ». У Смол – також із «о», хоч і з помилкою в префіксі: «преодѣвшихъ».

¹¹⁹⁰ В *Архив ЮЗР і МУН* – «представиши», що не узгоджується із синтаксисом і контекстом, натомість в обох ватиканських списках, а за ними й у Петр – «представившы». У Смол так само: «прдставивши» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 252). У Мак – «предпоставивши». Найімовірніше, в архетипі було «представившихъ» (тобто стосовно молитов), але згодом надрядкова «х» загубилася. Та оскільки варіант «представивши» синтаксично теж можливий, кінцеву «х» як кон'єктуру не вносимо.

¹¹⁹¹ В *Архив ЮЗР і МУН* – «неизмерзаемыхъ», як і в: BAV, Vat. slav. 12. У Петр (слідом за Vogt. ill. 16) – «немерзаемыхъ». У Смол – найпоширеніший варіант: «неизмерзаемыхъ». Слова на «змерз» відсутні у словнику церковнослов'янської мови (пор.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 205, 990), натомість лексеми із коренем «мерз» не мають значення «мерзнути», а пов'язані з гидотою, що тут контекстуально недоречно (пор.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 302, 1044). Надаємо перевагу варіанту Смол, оскільки слова з префіксом «неиз-» існували в староукраїнській мові (див.: *Словник староукраїнської мови*, т. 2, с. 36).

¹¹⁹² У Смол – «дхвнымъ» («духовнымъ»).

¹¹⁹³ У Смол – «преподобному» («прдбному»). Обрано варіант Крев, оскільки на користь нього свідчать численні літургійні тексти. Так, зокрема, в Каноні Пасхи (пісня четверга) читаємо: «Яко годинакъ агнецъ, блсвныи намъ вѣнецъ хс: волеу за всѣхъ закланъ быс, пасха оцѣстилище і абіе из гроба красно праведное намъ възсія солнце» (*Триодъ Квітна*. Краків 1493); подібно й у рукописній *Квітній Триоді* XVI ст. із Трійце-Сергієвої лаври: «Яко единолѣтень агнецъ блсвенныи намъ венець хс волею за всѣхъ закланъ быс пасха оцѣстилище і абіе из гроба красно праведное намъ восіа слнце» (НИОР РГБ, ф. 304.1, Рук. № 399 (314), л. 101 об.); у богородичному догматичному главу 2: «Преиде стѣнь законная, блгдти пришедши: якоже бо коупина опалаема не сгараше тако дваа роди і двою прѣбьс. вмѣсто стлѣпа огненаго праведное всія слнце, вмѣсто моисея хс спсєніе дшамъ нашимъ» (*Октоих*. Краків: Друкарня Швайпольта Фіоля 1491); у рукописному Октоіху 1497 р. з Трійце-Сергієвої лаври: «Прѣиде сѣнь законная, блгдти пришедши якоже бо купина не сгараше оуплѣма тако дваа родила

[XX] [6]¹¹⁹⁴ Твоимъ¹¹⁹⁵ помилованіємъ¹¹⁹⁶ вснабвѣтѣиши¹¹⁹⁷ ѿче пречестнымъ .
 болашихъ насъ посѣти и¹¹⁹⁸ исцѣли многими недѣлами ѿтагченыхъ¹¹⁹⁹ и болѣзными¹²⁰⁰
 различными¹²⁰¹ тяжкими грѣхъи стагнѣтыхъ и въпїющихъ¹²⁰² къ тебѣ изъ глубины

еси, и двою прѣбывъсть вѣмѣсто стлѣпа о҃гнянаго праведное вѣсія слѣнце вѣмѣсто моуѣсеа хѣс, въ спѣсеніе дѣшамъ нашимъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 368 (246), л. 130). Уживається цей вираз і в «Словѣ в нову недѣлю по Пасцѣ» (Томину неділю) св. Кирила Турівського (XII ст.): «Ныня солнце красуяся к высотѣ вѣсходит и радуяся землю огрѣваеъ, възиде бо нам от гроба праведное солнце Христос и вся вѣрующая ему спасаеъ» (К. Ф. Калайдович. *Памятники российской словесности XII века*. Москва 1821, с. 21). На те, що в архетипі було саме «праведному», вказує і Мак, де також знаходимо «праведному солнцу».

¹¹⁹⁴ Виділено в окремий підрозділ, бо тут починається алегоричне тлумачення наступного доброго діла – «хворого провідати».

¹¹⁹⁵ Зворот «твоимъ помилованіємъ всесвѣтейшій отче пречестный» за поділом Іпатія (Потія) завершує попередній абзац (пор.: *Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta IV*, k. Gii). Та ці слова також можуть бути початком нової думки, тому пропонуємо тут інший поділ, що в цьому контексті видається логічнішим.

¹¹⁹⁶ У Смол – «помилованіє».

¹¹⁹⁷ В *Архив ЮЗР* і *МУН* та в Vat. slav. 12 – «всесвѣтейшій», тоді як у Петр і Borg. ill. 16 – «всенастѣйшій». Польський переклад Іпатія (Потія) має відповідник «naświętzy», тому важко сказати, який варіант був у першодруці та в самому Крев (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 223; *Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta IV*, k. Gii). Питання ускладнюється різнобіжністю в списках московської лінії: «всенастѣйшій» – у Смол, тоді як у Мак – «всестѣиши». Оскільки у формулюванні інших прохань (голодного нагодувати, спраглого напоїти і т. д.) як звертання вживалося переважно «всенайсвятѣйшій», надаємо перевагу йому, хоча це й непевно.

¹¹⁹⁸ Так за Крев і Мак. У Смол цього слова немає – очевидно, через злиття з кінцем попереднього слова чи початком наступного (і там, і там є «и»).

¹¹⁹⁹ В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «обтягченныхъ», хоча це радше помилка першого з цих видань, перейнята до другого. Бо в Петр, а також в обох римських списках – «отягченыхъ» (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 223; *МУН*, т. 9–10, с. 24; BAV, Vat. slav. 12, р. 46 v.; Borg. ill. 16, р. 25 (27) v.). У Смол теж без «б», хоча писець пропустив «х» (яка, вочевидь, мала бути надрядковою): «отягченъ». Так само без «б», але в першій особі однини є в Мак: «отягчена». Обрано варіант без «б» і з одним «н», з огляду на написання цього слова в Смол і Мак.

¹²⁰⁰ В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «болезными», у Петр – «болезнами», хоча в обох ватиканських списках – «болезньми». На те, що в Крев був теж іменник, вказує й польський переклад Іпатія (Потія): «Chorych nas nawiedź u zdrow ktorzysmy wielkimi chorobami są obciążeni u boleściami rozmaitemi» (*Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta IV*, k. Gii–Gii v.). У Смол теж іменник – «болѣзными».

¹²⁰¹ У Смол замість «разлічними» є «ранолічними».

¹²⁰² У Смол – «въпїющихъ», у Крев – «вопїющихъ». Варіант префікса обрано за Смол, оскільки це тропар до Богородиці на глас 4 з параклису (він же відпустительний глас 4 у понеділок вечора), де в тогочасних текстах переважає «въ»: «Къ бци прилѣжно ннѣ притецѣмъ смиреніємъ припадающе покааніємъ въпїюще изъ глубины дѣшевныя

дѣша . ѿ вѣрѣ дѣшамъ потщисѧ оумилосерднвшисѧ на ны . ѿ¹²⁰³ помози намъ
 ꙗко ѿзгибаемъ ѿ¹²⁰⁴ грѣховныхъ недугъ¹²⁰⁵ люте . тебе¹²⁰⁶ ко такова¹²⁰⁷ премудра¹²⁰⁸
 вѣрача вѣдѣще . могѣша исцѣлѣти ѿ сплѣти всякъ недугъ грѣховныхъ ѿ всякъ ѧзю¹²⁰⁹
 въ людехъ¹²¹⁰ к тебе приглаголюемъ вѣрою ѿного сотника Цинтѣрѣѧ ѿименемъ . смиреннѣмъ
 припадающа¹²¹¹ любовію просѣща¹²¹² . не смѣюще тѧ ни¹²¹³ помышленіемъ двигнути .
 толикаго ѧ¹²¹⁴ таковаго оучителя¹²¹⁵ ѿ вѣрача да к намъ приидеши нѣкѣмы ко того
 достонни . да ни подъ кровѣ ѿ предѣлъ нѣкихъ домовъ стѣпаны¹²¹⁶ наша внидеши .
 ꙗ то ни ѿниде възможно естъ¹²¹⁷ . не токмо¹²¹⁸ намъ но ѿ всѣмъ стѣпанамъ . но

владычице помози милосердовавши на ны. потщися яко изгибаемъ ѿ множества грѣховъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 317 (829), л. 493).

¹²⁰³ Так за Крев. У Смол цей сполучник перенесений після слів «помози намъ», де він, однак, зовсім не підходить.

¹²⁰⁴ У Смол цього приименника бракує. У Мак текст змінено компілятором: «яко изгибаю во грѣсе своемъ люте» (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 353).

¹²⁰⁵ У Смол – «недуговъ».

¹²⁰⁶ У Смол і Мак – «тебѣ».

¹²⁰⁷ Так у Смол і Мак. В *Архив ЮЗР і МУН* помилка: «токова», тоді як у Петр і вати-канських списках правильно: «такова».

¹²⁰⁸ Так за Крев. У Смол і Мак – «премудраго». Оскільки обидві форми правильні, важко визначити первісний варіант.

¹²⁰⁹ У Смол – «язювлю», а в Крев – «язву». Причини виникнення помилки в Смол допомагає з'ясувати парафразоване тут Мт. 4, 23, зач. 9: «и прохождаше всю галилею ісѣ оуча на сънмищехъ ихъ и проповѣдая еваѣліе црѣствіа исцѣляя всякъ недоугъ и всяку язю в людехъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 66 (14), л. 20); «и прохождаше всю галилею іс оуча на сонмищихъ ихъ и проповѣдаа еваѣліе црѣствіа исцѣляя всякъ недоугъ и всякую язю въ людехъ» (там само, Рук. № 46 (838), л. 30); «и прохождаше всю галилею іс оуча на сонмищихъ ихъ и проповѣдаа еваѣліе црѣствіа и исцѣляя всякъ недугъ и всяку язю в людехъ» (*Острозка Біблія*, арк. 3). Вочевидь, у традиції Смол написані в ряд слова «язювлюдехъ» було неправильно відчитано (зокрема, при скороченні слова «людехъ», де надрядкові літери могли бути затерті або ж просто непомічені), через що й з'явилася форма «язювлю». Ця форма, власне, й дає змогу відновити первісне звучання першого слова: «язю», на користь якого свідчать і наведені приклади парафразованого тексту Євангелія.

¹²¹⁰ Хоча повністю слів «в людехъ» у Смол нема, але частина їх була прилучена до попереднього слова «язю» (див. поп. прим.).

¹²¹¹ У Смол – «придающа».

¹²¹² Так за Крев. У Смол і Мак – «просяще», що не збігається за своєю формою з попереднім («припадающа»).

¹²¹³ У Смол цього слова немає.

¹²¹⁴ У Смол цього слова немає.

¹²¹⁵ У Смол замість «оучителя» написано «учтетеля».

¹²¹⁶ У Смол помилково подвоєно «н»: «странны» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 252 об.).

¹²¹⁷ У Смол цього слова немає.

¹²¹⁸ У Смол замість «не токмо» подано «некто», що не відповідає контексту.

Ікона київського митрополита Йони (Одношева).
XVII ст.

токмо¹²¹⁹ рци ѿ насъ слово къ Господѣ¹²²⁰ тогда ӣсцѣлѣють¹²²¹ дѣша¹²²² наша ӣ тако
спасни бѣдѣмъ ѿ¹²²³ всѣхъ болѣзніи¹²²⁴ нашихъ ӣ немощи нашихъ · или ѿно¹²²⁵
милостивнѣишоѣ¹²²⁶ ӣ лѣбовноѣ¹²²⁷ слово ӣзърци¹²²⁸ к¹²²⁹ намъ глагола · ѿпѣцають¹²³⁰
са¹²³⁰ вамъ грѣхи ваши ӣ по вѣрѣ вамъ іакоже ӣ¹²³¹ хощете бѣди вамъ ѿ Господа¹²³²

¹²¹⁹ У Крев тут, вочевидь, помилкове подвоєння першого складу: «то токмо».

¹²²⁰ В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «Богу», а в Петр – «Господу» (*Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 20). Та це радше помилка видання львівського списку, бо ватиканські рукописи також мають «богу». Зрештою, так і в польському перекладі митрополита Потія: «Ale mów o nas tylko słowo do Boga» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. Gii v.). Тож у Крев було, поза всяким сумнівом, «Богу». Однак це парафраза на Лк. 7, 7: «гѣ не движися нѣсмъ бо достоинъ, да подъ кровь мои внидеши ... но рци слово, и ӣсцѣлѣють отрокъ мой» (*Острозька Біблія*, арк. 31); «гѣ не движися нѣсмъ бо достоинъ да подъ кровь мои внидеши» (НИОР РГБ, ф. 304.1, Рук. № 66 (14), л. 255); «гѣ не движися нѣсмъ бо до̄синъ, да подъ кровь мои внидеши» (там само, Рук. № 46 (838), л. 59); аналогічно («Господи») і в паралельному місці Мт. 8, 8. Тому надаємо перевагу варіанту «гѣу» («Господу») зі Смол. У Мак змінено на «государю», яке дозволяє припустити, що первісно й у його антиграфі було «Господу».

¹²²¹ У Смол – «исцеляють».

¹²²² У Мак тут змінено на першу особу однини і додано згадку про тіло: «тогда и(с)-целею дѣшею и тѣлом» (РНБ СПб, Сол-902/1012, л. 353–353 об.).

¹²²³ У Смол пропущено «т» над омегою: «ѿ».

¹²²⁴ У Смол – «болѣзні».

¹²²⁵ У Смол – «оное». Обрано варіант Крев, оскільки трохи далі в цьому уривку, вже в обидвох списках, є «оно слово».

¹²²⁶ У Крев – «милостивное», тоді як у Смол – «млѣтвнѣйшее наш». Щодо слова «наш(е)» у Смол, то його неможливо узгодити ні з контекстом, ні з синтаксисом – швидше за все, воно з'явилося внаслідок помилкового повторення слова «нам», поданого в тому ж реченні дещо далі, однак у першому випадку винесена «м» перетворилася на «ш». Що ж до варіанта «милостивное», то це може бути асиміляція стосовно наступного прикметника «любовное». Надаємо перевагу Смол, пропускаючи «наш» як описку.

¹²²⁷ У Смол – «любвию».

¹²²⁸ Так за Смол. В *Архив ЮЗР* і *МУН* помилка: «изърци», тоді як у Петр і ватиканських списках правильно: «изърцы», тож у Крев, як виглядає, був той же варіант, що й у Смол.

¹²²⁹ Так за Смол. У Крев цього прикметника немає.

¹²³⁰ У Смол – «отпущаютъ».

¹²³¹ У Крев це «и» відсутнє. Додано за Смол, оскільки воно не суперечить синтаксису й контексту, а його появу не можна віднести до подвоєння останньої літери попереднього чи першої наступного слова.

¹²³² В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «Бога», а в Петр – «Господа». Обрано другий варіант, бо ватиканські списки подають «гѣда», та й у польському перекладі Іпатія (Потія) теж відповідник цього слова: «у wedle wiary waszey iako chcecie niechay wam będzie od Pana łaska» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. Gii v.). У Смол також «Господа» («гѣа»).

милогть · Здравіі ѿ спасеніі во вѣѣмъ · вси во свѣѣмы еи іако¹²³³ самъ многомилогт-
выи Богъ великыи врачъ душамъ ѿ чѣломъ слово еи рикаъ єсть самъ глагола · іако
не требуютъ¹²³⁴ Здравіі врача · но болаціи въ грѣсѣхъ · тѣмъ бо повелѣваютъ¹²³⁵ намъ
ищити рече ѿ ѡбращаете просити ѿ¹²³⁶ дастся вамъ · толцѣте¹²³⁷ ѿ ѡтвержется вамъ ·
ѿ сего ради помани сѧ ѡ всенаскѣтѣншии¹²³⁸ милогтвыи ѡчи · како самъ Богъ
слезы Манасіинны ѿ ниневитѣанъ¹²³⁹ покланіи¹²⁴⁰ · ѿ Давидово сокрѣшеніи¹²⁴¹ · ѿ Ѣзе-
кїино въздыханіи¹²⁴² Шарїинъ Магдалыининъ плачъ · Петровы слезы · Хананинны¹²⁴³

¹²³³ У Крев перед цим словом додано «и», що суперечить синтаксису й контексту.

¹²³⁴ У Смол помилково в третій особі однини: «не требует».

¹²³⁵ У Смол – «того повелевают». Однак має бути у третій особі однини, оскільки тут укладачі покликаються на слова Христа з Нагірної проповіді в Мт. 7, 7, які потім цитуються.

¹²³⁶ У Смол цього слова немає. Проте воно потрібне не лише з огляду на синтаксис, але й тому, що це цитата з Мт. 7, 7: «Просите, и дастся вам, ищѣте, и обрящете, толцѣте, и ѡтвержется вамъ» (*Острозька Біблія*); «Просите и дастся вамъ ищете и обрящете тлцѣте и ѡтвержется вамъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 66 (14), л. 29 об.); «Просите, и дастся вамъ ищате, и обрящете толцѣте, и ѡтверсется вамъ» (там само, Рук. № 46 (838), л. 31 об.).

¹²³⁷ У Смол звороту «толцѣте и отвержется вамъ» немає. Подано за Крев, відповідно до цитованого тут Мт. 7, 7 (див. поп. прим.).

¹²³⁸ У Смол – «всейнастейші» («всейнасвятейші»).

¹²³⁹ У Смол – «невитянь».

¹²⁴⁰ У Крев у множині: «покаянія». Обрано варіант Смол, оскільки в канонниках у парафразованому тут каноні за недужого на глас 3 (пісня 4) однина: «Слезы манасіины, ниневгитянь покааніе и двѣдово исповѣданіе прїимъ вся воскорѣ спѣслъ еси» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 260 (1221), л. 360 об.); «Слезы манасіины, ниневгитянь покааніе и двѣдово исповѣданіе прїимъ вся въскорѣ спѣслъ еси» (там само, Рук. № 253 (1229), л. 208 об.); «Слезы манасіины ниневгитянь покаянье и двѣдово исповѣданье прїимъ вся въскорѣ спѣслъ еси» (там само, Рук. № 254 (190), л. 62 об.).

¹²⁴¹ У Смол – «окрушеніе». У цьому випадку текст канону за недужого на глас 3 було змінено, бо там у цьому місці – «Давидово исповѣданіе» (див. поп. прим.).

¹²⁴² У Петр, як і в Vog. ill. 16, помилково подвоєння префікса «во», де перша частина долучена як закінчення імені, а друга – залишена як префікс: «Езекииново въздыханіе». Правильний варіант засвідчується *Архив ЮЗР* і *MUH*, а також Vat. slav. 12: «Езекиино въздыханіе». У Смол – «Езекоіно въздыханіе». На те, що має бути саме «Езекино», вказує й текст канону за недужого на глас 3 (пісня 3): «подаи же здравіе болящемоу якоже и езекїю плакавшоу с к тебѣ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 260 (1221), л. 359 об.); «подаи же здравіе болящемоу якоже и езекїю плакавшо с к тебѣ» (там само, Рук. № 253 (1229), л. 208); «подаи же здравье болящемоу якоже езикию плакавшюся к тебѣ» (там само, Рук. № 254 (190), л. 61 об.). Зі Смол тут переймаємо лише «ь» після «в» у слові «въздыханіе», замість наявного у Крев «о».

¹²⁴³ В *Архив ЮЗР* і *MUH* помилка: «Хаианеинны», тоді як у Петр і ватиканських списках правильно: «Хананеинны». У Смол некоректна граматична форма: «хананеиннь».

суранки¹²⁴⁴ жны¹²⁴⁵ вѣрнѣи молитвѣ . развонническоѣ исповѣданіи . Павлово ѡбраще-
ніи . ѿ¹²⁴⁶ ѿиныхъ безчислено многыхъ въ грѣсѣхъ лютыхъ¹²⁴⁷ недугъ сълежащихъ¹²⁴⁸ .
вскрѣхъ ихъ милостивнѣ въспрїимъ . ѿ¹²⁴⁹ въскорѣ вса помилова[в] спасѣ . чакже ѿ ты

¹²⁴⁴ У Смол – «коуранкы», у Крев – «Суранки». Йдеться про сирофінікійку з Мр. 7, 26: «жена же бѣ сурофунисса родомъ моляше его да бѣса ижденеть из дщере еа» (*Острозька Біблія*, Мр. 7, зач. 30). З огляду на євангельський контекст, а також на те, що форма «Сурия» для Сирії засвідчена в Лаврентіївському літописі (1, 16), надаємо перевагу Креву.

¹²⁴⁵ У Смол – «женѣ» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 252 об. – 253).

¹²⁴⁶ У Смол цього сполучника немає – вочевидь, через злиття «и» з наступним словом «иных».

¹²⁴⁷ Так за Смол. У Крев додано ще «и», однак з погляду синтаксису воно зайве, бо дещо далі в обидвох списках – «лютыхъ недуг» (також у родовому відмінку). Якби тут був цей сполучник, то наступне після нього слово стояло б у давальному відмінку.

¹²⁴⁸ У Смол – «лежащих».

¹²⁴⁹ В *Архив ЮЗР, МУН* і обох ватиканських списках – «помилова спасѣ», що не відповідає синтаксису. У Петр аналогічно, лише з великої літери, що перетворює дієслово «спасѣ» на іменник «Спасѣ» (тобто «Спаситель»). Таке ж розуміння цього слова виявляємо й у польському перекладі митрополита Потія: «inych bez liczby wielu w grzechach y w srogich chorobach leżących wszystkich tych miłościwie przyjął y prędko zmiłował się nad nimi zbawiciel nasz» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. Giii). Справді, так синтаксично коректніше, однак стилістично доволі неоковирно, що видає штучність цієї конструкції. Позаяк у давніх рукописах увесь текст писався з малої літери, включно зі словами «Бог», «Господь», «Спас» та власними назвами, як-от «хс» («Христос»), то спроба представити це слово як іменник у новіших виданнях (де власні назви та іменники, що стосуються Бога, подаються з великої) є тільки однією з двох можливостей, до того ж стилістично не надто вдалою. Тому вважаємо варіант «спасе» зі Смол відповіднішим, хоча й граматично проблемним. На жаль, канон за недужого на глас 3 тут не допоможе, бо його текст на цьому місці змінено: «(слезы манасїины...) приімъ вся воскорѣ спслъ еси» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 260 (1221), л. 360 об.). На користь Смол свідчить те, що пара «помилова и спасе» доволі часто вживається в церковній термінології. Так, наприклад, у молитві на понеділок після вечірні св. Кирила Турівського: «Да исповедят уста моя множества милости Твоя, яко помилова и спасе мя грешнаго, и восхвалю имя Твое во веки!» (А. А. Мельнікаў. *Кірыл, епіскап Тураўскі. Жыццё, спадчына, светапогляд*, 2-ге вид. Мінск 2000, с. 263). Особливо подібна до уривка з «Послання Мисаїла» за духом та змістом молитва того ж святого в п'ятницю після утрени: «Ниневитяны помиловав спасе, Манасию от уз избави, Иезекию от смерти в живот возврати» (там само, с. 285). Знаходимо два слова, хоч і в іншій послідовності, і в Руському літописі за Ніконовським списком: «и тако избави его Богъ отъ таковыя скорби, и спасе и помилова» (*Русская летопись по Никонову списку, изданная под смотрением Императорской Академии Наук. Третья часть до 1362 г.* Санкт-Петербург 1786, с. 311). Як бачимо, у вигляді однорідних членів без сполучника «и» аналізована словесна пара не фігурує. У наведених текстах це або два дієслова («помилова и спасе»), або дієприслівник з дієсловом («помиловав спасе»). А отже, цілком вірогідно, що первісно в посланні теж було «помиловав спасе», проте під час переписування

вєна свєтѣншїи ѿче прїими нынѣ наша молитвы · ѿ подаждь намъ здравїе бола-
щимъ · ѿ немже ты молимъ . Христосъ сынъ Божїи сына вдовича¹²⁵⁰ ѿ дщери¹²⁵¹
Аировъ¹²⁵² оумершала¹²⁵³ ꙗко Богъ ѿживилъ¹²⁵⁴ єсть . ты же ꙗко добрыи вѣрць ѿ него
надчїныи¹²⁵⁵ нынѣ насъ възведи ѿ грѣховъ¹²⁵⁶ смѣртныхъ болащїхъ ѿживи ѿ¹²⁵⁷ исцели .
ты бо єси пѣть ѿ животъ вѣчємъ¹²⁵⁸ христїанскимъ дѣшамъ . не токмо бо Богъ
самъ ꙗко твора · но Тавидъ¹²⁵⁹ тобѣ равносѣпрїеболнымъ Петромъ възкрєсивы · ѿ¹²⁵⁹

кінцева «в», мабуть, надрядкова, загубилася, що й спричинило проблеми із синтаксисом. Це ймовірнаша гіпотеза, ніж припущення, що тут утратився сполучник «и», хоча така можливість теж існує.

¹²⁵⁰ У Смол – «вдовичниа». Обрано варіант Крев, оскільки так є у парафразованому тут каноні за недужого на глас 3 (пісня 5): «Сна вдовича» (пор.: НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 253 (1229), л. 208 об.; Рук. № 254 (190), л. 63; Рук. № 260 (1221), л. 361).

¹²⁵¹ В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «тщерь», однак у ватиканських списках (і Петр) – «д(ъ)щерь». У Смол слово подане в невідповідному відмінку: «дщери». Хоча форма «тщерь» іноді й трапляється в текстах парафразованого тут канону за недужого на глас 3, пісня 5 (як-от у: НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 254 (190): «Тщерь аирову» (арк. 63)), проте надано перевагу варіанту «дщерь», оскільки він засвідчений також у Смол (хоч і в неправильній формі) та більшості канонників (див. наст. прим.).

¹²⁵² У Смол помилка: «Ароню». На те, що має бути саме «Аирову», вказує, крім Крев, і канон за недужого на глас 3: «Дщерь аировоу оуже оумершоу яко бгѣ оживиль еси» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 260 (1221), л. 361); «Дщерь аировоу оуже оумершно яко бѣ оживиль еси» (там само, Рук. № 253 (1229), л. 209).

¹²⁵³ Так за Смол. У кириличних текстах Крев тут однина: «умершую», що стосується лише останньої (дочки Яїра), а не обох (дочки Яїра та сина вдовиці з Наїна). Натомість у польському перекладі Потія також використано форму множини: «wdowniego syna u corkę Airową zmarłych» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. Giii).

¹²⁵⁴ Хоча в Крев тут «въскресиль», однак у Смол – «оживи», якому й надаємо перевагу з огляду на канон за недужого на глас 3 (пісня 5): «Сна вдовича ожививъ спсе» і «Дщерь аировоу оуже оумершоу яко бгѣ оживиль еси» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 260 (1221), л. 361); Рук. № 253 (1229), л. 208 об. – 209; Рук. № 254 (190), л. 63.

¹²⁵⁵ У Смол – «навченъ».

¹²⁵⁶ У Смол – «гревъ».

¹²⁵⁷ У Смол цього сполучника немає, проте він є і в Крев, і в Мак.

¹²⁵⁸ У Смол і Мак цього слова немає.

¹²⁵⁹ У Крев – «въскресивыи», однак синтаксис і контекст вимагають сполучника «и», тому відділяємо його в цьому і в наступному випадку («Павломъ исцеливыи Евтихїа»), як у Смол. На необхідність такого сполучника звернув увагу вже Іпатій (Потій), внїши його у свій польський переклад: «Tabitę przez (...) Piotra wskrzesił y(!) Eneasza przez Pawła uzdrowił Eutycha młodzieńca... ożywił» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. Giii зв.). Що стосується парафразованого тут тексту канону за недужого (на глас 3), то у двох із трьох притягнутих до порівняння канонників текст відрізняється від того, який знаходимо в грамоті (пор.: НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 260 (1221), л. 361 об.; там само, Рук. № 253 (1229), л. 209); проте в третьому знаходимо таке ж написання, як і в посланні: «ты бо еси тавифу петромъ воскрѣсивыи (...) Енѣю павломъ ицѣливыи и евтѣха ожививъ» (там само, Рук. № 254 (190), л. 63 об.).

Єнѣю¹²⁶⁰ Павломъ¹²⁶¹ исцеливы и ѿвѣтихѣа ѿношѣ ѿживи[в]¹²⁶² падшаго съ выготы ѿ
 трикоровника долѣ · ѿже¹²⁶³ нынѣ тобою колащихѣ нас ѿздравитѣа и ѿумершихѣ
 грѣхми ѿживитѣа · послѣшавѣа тѣбѣ¹²⁶⁴ свого церковнаго всенарѣимнѣншаго¹²⁶⁵ моли-
 ника · вѣѣ бо съвѣѣми ѿко ѿумрети ны есѣтъ Богѣ тако ѿзволѣвшѣ¹²⁶⁶ но на мало¹²⁶⁷

¹²⁶⁰ У Крев – «Енію», у Смол – «енею». Тут ідеться про «Енея» з Ді 9, 33–34: «бысть петроу посѣщающоу всѣхъ снѣти стѣмъ живоущимъ в лидѣ обрѣте же тоу чѣлка нѣкоего енея именовъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 25 об.); «быѣ петроу посѣщающоу всѣхъ снѣити и къ стѣмъ живоущимъ в лидѣ обрѣте же тоу чѣлка нѣкоего енея именовъ» (там само, Рук. № 80 (88), л. 15 об.); «И бысть петру посѣщающоу всѣхъ, снѣити и къ стѣмъ живущимъ в лидѣ обрѣте же ту чѣлка нѣкоего, енеа именовъ, ѿт осми лѣт лежаща на одрѣ, иже бѣ разслабленъ. И рече ему петръ енея исцѣляеть тя ѿс хѣ вѣстани с постеля твоея. и абѣе вста» (*Острозька Біблія*, Ді. 9, зач. 23). Найімовірніше, ця розбіжність є наслідком різного відтворення літери «ѣ», оскільки в канонниках, у пісні 6 канону за недужого на глас 3, ім'я цього юнака подано через «ятъ»: «енѣю» (див. поп. прим.). Тому надаємо належне обидвом спискам послання, повертаючи «ѣ» та уможливаючи відчитання цього імені і як «Енію», і як «Енею», залежно від ізводу.

¹²⁶¹ Насправді юнака Енея зцілив ап. Петро (див. поп. прим.), однак у пісні 6 канону за недужого на глас 3 є саме так: «Енѣю павломъ и(с)цѣливыйи» (пор.: НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 253 (1229), л. 209; Рук. № 254 (190), л. 63 об.; Рук. № 260 (1221), л. 361 об.). Ця характерна для канонників помилка остаточно доводить, що джерелом для цього місця «Послання» слугувало не Святе Письмо, а літургійні книги. В *Архив ЮЗР і МУН* перед «Павломъ» ще є прийменник «с» («Енію с Павлом исцеливый»), відсутній у ватиканських списках і зайвий з погляду синтаксису й контексту, тому його в критичний текст не вносимо, адже його немає ні в Смол, ні в текстах канону, звідки взято зворот.

¹²⁶² У Смол – «оживъ». У Крев – «оживи», вочевидь, у його протографі кінцева «в» була надрядковою й випала при переписуванні тексту. Підставою для цієї кон'єктури слугує текст пісні 6 канону за недужого на гл. 3, який тут цитується: «и евтиха ожививъ» (пор.: НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 253 (1229), л. 209; Рук. № 254 (190), л. 63 об.; Рук. № 260 (1221), л. 361 об.).

¹²⁶³ У Смол – «тыже».

¹²⁶⁴ У Смол – «тебѣ».

¹²⁶⁵ У Смол, усупереч контексту, «всенарѣимнѣншаго».

¹²⁶⁶ У Смол – «изволившому» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 253 об.) .), у Крев – «изволившу». Визначити первісний варіант наразі неможливо, оскільки в каноні за недужого, який тут парафразується (пісня 7), усі тогочасні канонники, що були до диспозиції, однотайно засвідчують іншу форму: «Вси свѣмы яко оумрети ны ес тебѣ боу тако изволишоу» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 253 (1229), л. 209 об.); «Вси свѣмы яко оумрети ны есѣ тобѣ бѣу тако изволишоу» (там само, Рук. № 254 (190), л. 64 об.); «Вси свѣмы яко оумрети ны есѣ, тебѣ бѣоу тако изволишоу» (там само, Рук. № 260 (1221), л. 363). Обрано форму Крев як ближчу до вжитої в канонниках і відповіднішу за синтаксисом.

¹²⁶⁷ У Крев – «малое». Обрано варіант Смол («мало»), оскільки так у всіх залучених канонниках: «но на мало время мѣлѣтве, болящемоу здравѣа просимъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 253 (1229), л. 209 об.); «но на мало время мѣлѣтве болящемоу здравѣа просимъ» (там само, Рук. № 254 (190), л. 64 об.); «но на мало время милостиве, болящемоу здравѣа просимъ» (там само, Рук. № 260 (1221), л. 363).

и время милостивнѣ въ насъ Богъ · да пождетъ е́ще въ благо · да не¹²⁶⁸ ѡклевета-
ютъ насъ гордїи · и дондеже не приспѣетъ вечерній часъ смертныи¹²⁶⁹ насъ неготовыи¹²⁷⁰
сѣща · и иго ради просимъ здравїи пособствѣи¹²⁷¹ и помогаи нашемъ сиротствѣ
[...]¹²⁷² всенасветѣишии ѡче и милостивыи пастырю и врачѣ · ты бо въси время и
часъ е́гда оумолити всемилостиваго Бога · да подастъ намъ здравїе тобою и¹²⁷³
прощениѣ ѡ всякаго грѣха · и свое много милосердно¹²⁷⁴ смилowanїе на спасенїе дѣшамъ
нашимъ¹²⁷⁵ · ѡче милостивыи [и]¹²⁷⁶ врачѣ твоя прелавная чюдеса¹²⁷⁷ · да и насъ

¹²⁶⁸ У Смол цього слова немає. Обрано варіант Крев, з огляду на контекст, а також на парафразований тут текст із Пс. 118 (119), 122: «въсприими раба твоего въ блго, да не оклеветають мене гордии» (*Київський псалтир*, арк. 175); «въсприими раба твоего въ блго да не оклеветають мене гордїи» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 164 об.).

¹²⁶⁹ У Смол – «смертны».

¹²⁷⁰ У Смол – «неготовыи».

¹²⁷¹ У Смол – «пособствоуи».

¹²⁷² У Крев – «сиротству всему насветѣишии отче», а в Смол – «сиротствоу всѣм всенасветѣишии отче». Ймовірно, що початково було «всенасветѣишии отче и милостивый пастырю», до якого на ранній стадії переписування помилково додали літеру «м» – «всемнасветѣишии». Пізніше у Крев новоутвір було узгоджено з синтаксисом і контекстом, а в Смол, попри відокремлення хибного подвоєння в самостійне слово, збережено префікс. Однак усі ці зміни не виправили до кінця синтаксис і не внесли ясності в контекст, через що, вочевидь, Іпатій (Потій) і оминув це слово у своєму польському перекладі: «у wspomóż nasze sieroctwo naświętszy Oycze» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. Giii зв.). На користь запропонованого читання (без слова «всѣмъ») свідчить оригінальний текст канону за недужого на глас 3, а саме богородичний пісні 7, який тут цитується майже дослівно, лише замість звертання до Богородиці бачимо звертання до папи («всенасветѣишии отче»): «Пособствоуи и помогаи нашему сиротствоу бѣе ты бо въси время и час, когда умолиши сѣна своего и бѣа нашего даги болящему здравие и намъ прощение ѡт всякаго грѣха» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 253 (1229), л. 209 об.; так само в інших кодексах: Рук. № 254 (190), л. 64 об. – 65; Рук. № 260 (1221), л. 363).

¹²⁷³ Так («тобою и») за Крев. У Смол – «и тобою».

¹²⁷⁴ У Смол – «многое млрдное» («многое милосердное»), у Мак – «многое мл̄срдие» («многое милосердие») (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 354). Так само («многое милосердное») й у Vat. slav. 12, тож, попри засвідчену в *Архив ЮЗР* і *МУН* лексему «много-милосердное», так само було й у Крев, бо так і в польському перекладі І. Потія: «swoie wielce miłosierne zmiłowanie» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. G 4).

¹²⁷⁵ У Смол порядок слів інший: «нашим дѣшам».

¹²⁷⁶ У всіх виданнях Крев – «отче милостивыи врачу», однак при перекладі польською Іпатій (Потій) переглянув поділ тексту та відділив кінцеву «и» як сполучник: «Ojźce miłościwyu y lekarzu» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. G 4). На необхідність сполучникового зв'язку опосередковано вказує парафразований тут текст канону за недужого на глас 3: «бже мл̄ствыи твоя преславная чюдеса» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 253 (1229), л. 210; так само і в обидвох інших канонниках: Рук. № 254 (190), л. 65; Рук. № 260 (1221), л. 363 об.). Як бачимо, звертання «Боже милостивыи» замінено

доґриґнѣт нынѣ · вѣсы проґени недѣґи поґдѣи · нѣмоци оуздрави раны ѡсцели · бо-
 лѣзни¹²⁷⁸ оуврачни¹²⁷⁹ ѿ всякїа ѡзы¹²⁸⁰ спли ны · печаль нашѣ прѣложи на радостѣ
 ѡ вѣсмѣ тяжкимѣ недѣґомѣ · вѣдамѣже ѡ печалемѣ ѡ скорбемѣ заґрѣґи страшнымѣ
 ѡ великимѣ ѡимемѣ Господнимѣ · ѡко да ктомѣ¹²⁸¹ оуже ѡгелѣ¹²⁸² ни¹²⁸³ коґнѣґисл
 на дѣзѣдѣт доґдѣже ѣсмѣ¹²⁸⁴ вѣ животѣ нашемѣ · по ѣванґелскомѣ бо мы¹²⁸⁵

в посланні на поширеніше «отче милостивы и врачу», чітко відділене від наступної частини. Тож логічно припустити, що обидва іменники у звертанні були поєднані сполучником «и», який зник через злиття із закінченням попереднього слова «милостивыи» або ж просто не був відокремлений від «милостивы», про що свідчить і такий самий зворот, поданий дещо раніше в цьому ж абзаці: «отче и милостивый пастыру и врачу» (так само зі сполучниками й у Смол). Оскільки тут прикметник в обидвох списках звучав саме як «милостивыи» (як і в текстах парафразованого тут канону) вважаємо за доцільніше внести сполучник «и» як кон'єктуру.

¹²⁷⁷ Щодо написання цього слова, перевагу надано варіанту Смол («чюдеса»), який підтверджений текстами канонників (див. поп. прим.).

¹²⁷⁸ В *Архив ЮЗР і МУН* – «белезни», замість «болез(ь)ни», як подають ватиканські списки (і Петр). У Смол – «болѣзньи» (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 224; *МУН*, т. 9–10, с. 25; *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 21).

¹²⁷⁹ У Смол пропущено «в»: «урачюй». Виправляючи цю помилку, переймаємо, однак, спосіб написання цього слова зі Смол (через «ю»), з огляду на свідчення текстів парафразованого тут канону за недужого, де всі канонники подають «оуврачюи» (пор.: НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 253 (1229), л. 210; Рук. № 254 (190), л. 65; Рук. № 260 (1221), л. 363 об.).

¹²⁸⁰ У Крев – «язвы». Обрано варіант Смол, з огляду на свідчення парафразованого тут тексту канону за недужого (пісня 8): «и всякїа яза сѣси всѣх наѣ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 253 (1229), л. 210); «и всякоя яза сѣси вся ны» (там само, Рук. № 254 (190), л. 65); «и всякыа яза сѣси всѣх наѣ» (там само, Рук. № 260 (1221), л. 363 об.).

¹²⁸¹ У всіх друкованих виданнях Крев ці слова подані окремо: «к тому», хоча в обох ватиканських списках написано разом як лексема «ктому» (BAV, Vat. slav. 12, p. 48; Borg. ill. 16 (p. 27 (29))).

¹²⁸² У Крев – «отселя» (у Петр написано окремо: «оть селя»).

¹²⁸³ У Смол додано ще одне «и», яке слугує для підсилення: «ни и». Попри його контекстуальну і синтаксичну допустимість, це радше помилкове подвоєння кінцевого «и» у слові «ни», тому його пропускаємо (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 254).

¹²⁸⁴ У Смол – «есмѣ».

¹²⁸⁵ Після «еванґелскому» в кириличних виданнях Крев відразу подано «вѣрующи», натомість у польському перекладі Потія тут відповідник слова «святому», якого більше ніде нема: «wierząc głosowi Ewangeliey świętey od twoiey świętobliwości szukamy miłosierdzia» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. G 4). Вочевидь, в оригіналі Крев на цьому місці теж було якесь слово, котре митрополит помилково пропустив чи не зміг розібрати, готуючи кириличну публікацію, а при перекладі відчитав як «святому». У Смол тут «бо мы» або «но мы» (важко розібрати). Такий варіант можливий, бо й текст канону за недужого на глас 3 (пісня 9), який тут парафразується, теж має «мы»: «Еоуанґльскому вѣроующе мы глаѣсу» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 260 (1221), л. 364;

вѣрѣнши гласѣ ѿ твоеа свѣтости ищем милости · ꙗкоже и выше¹²⁸⁶ [ѿ сихъ]¹²⁸⁷
 писахом¹²⁸⁸ · просите бо рече¹²⁸⁹ дастьсѧ вамъ · ѡце не за прошеніе¹²⁹⁰ · но за до-
 стѣжніе члени прѣлчи ѡна вдовица ѿ¹²⁹¹ сѣи тако и мы предстающе нынѣ
 вѣромъ тебе¹²⁹² молим · и¹²⁹³ ищемъ ѿ тебе¹²⁹⁴ ѿвѣта¹²⁹⁵ милостиваго да речши къ
 намъ ѡно слово глаголюще востанѣте и¹²⁹⁶ ходѣте се ѿздавите ꙗко оуже ѿ вас
 ѿвѣже всяка¹²⁹⁷ болѣзнь и печаль · и въздыханіе · и ѿмѣтъ Господѧ вся слезы ѿ
 лица вшиго и благоговеніе Господне к томѣ на васъ ѿ нынѣ и до вѣка и въ вѣки
 вѣкомъ животѣ вѣчны дарована єсть вамъ¹²⁹⁸ Богъ .

пор. також: Там само, Рук. № 253 (1229), л. 210); і в третьому рукописі дещо інакше: «вѣроующе/мъ» (там само, Рук. № 254 (190), л. 65 об. – 66). Відтак можна з певністю сказати, що це «мы» було й у рукописі Крев. Йому передувало слово з літерою «о» через що Іпатій (Потій) і прийняв їх за одне і/чи через затертість рукопису відчитав як «святому» («бомы» – «стѣому»).

¹²⁸⁶ У Крев – «вышше».

¹²⁸⁷ У Смол цього слова немає. Найвний у Крев варіант «сего» не підходить за синтаксисом і контекстом. Вочевидь, у рукописі це слово було саме в такому зіпсованому вигляді, бо в перекладі Потій його оминув: «iakosmy wyższej pisali» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. G 4). В архетипі, найімовірніше, було «о семъ» (як і в інших випадках, коли автори повторюють те, що вже сказано раніше): «яко же выше о сем рекохомъ» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 214). Та найімовірніший варіант – «о сихъ», який бачимо в достоту такому ж (включно з подвійним «ш» у слові «вышше») звороті раніше: «якоже и вышше о сихъ писахом» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 207). Відштовхуючись від цього свідчення, вносимо слова «о сихъ» як кон'єктуру.

¹²⁸⁸ У Смол – «піахом».

¹²⁸⁹ У Крев – тут додано «и», яке бажане тут з погляду синтаксису й контексту, однак у Смол відсутнє. Проти наявності цього сполучника в архетипі свідчить парафразована тут 9-та пісня канону за недужого: «Еоуангльскомуу вѣроующе мы глассу твоего хсе ишем ѿтвѣта просите бо реч даѣ вам» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 260 (1221), л. 364); також без «и» в обидвох інших канонниках: там само, Рук. № 253 (1229), л. 210; Рук. № 254 (190), л. 66.

¹²⁹⁰ У Смол – «прошніе».

¹²⁹¹ У Смол пропущено «т» над омегою: «ѿ».

¹²⁹² У Смол – «тебѣ».

¹²⁹³ У Крев цього «и» бракує – вочевидь, через злиття з першою літерою наступного слова: «ищемъ».

¹²⁹⁴ У Смол – «тебѣ».

¹²⁹⁵ У Смол – «ѿтвѣтъ».

¹²⁹⁶ У Смол цього слова немає.

¹²⁹⁷ Так за Смол. Цього слова «всяка» немає в *Архив ЮЗР*, Петр і Borg. ill. 16 (р. 27 (29) v.), однак воно є в *МУН*, мабуть, відповідно до: BAV, Vat. slav. 12, р. 48 v. (*МУН*, т. 9–10, с. 25). На користь того, що «всяка» було в Крев, свідчить польський переклад Іпатія (Потія): «żebyś nam rzekł wstańcie a chodźcie oto iuż zdrowi iesteście gdyż iuż od was wciekla wszelaka boleść» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. G 4).

¹²⁹⁸ Так за Смол. У Крев порядок слів інший: «вамъ дароваль єсть».

[XX] [7a]¹²⁹⁹ Въ темници телѣзъ нашихъ дѣша сѣдѣща . ѿ въ темныхъ сѣни смертныхъ¹³⁰⁰ мира сего сѣдржнмыа¹³⁰¹ пришедѣ къ намъ¹³⁰² дѣхомъ пограти . ѿ въ печали¹³⁰³ нашеа ѡкованыхъ нищетоу ѿ желѣзомъ дѣховно ѡутши . ѿбо самъ Господь ѿкоже вѣщатъ великїи Петръ дѣхомъ сѣшедѣ¹³⁰⁴ ѿ не плотїи ѿ сѣщнма въ темници¹³⁰⁵ проповѣда . претавльшимся иногда . егда ѡжидаше¹³⁰⁶ Пожїе долготерпїи въ дни¹³⁰⁷ Ноевы егда сѣдѣ примѣт по человекѣу плотїи . но живѣт же по Бозѣ дѣхомъ таина си¹³⁰⁸ есѣтъ велика . мы же сѣоа словеса ꙗ̀погалии¹³⁰⁹ къ тебе

¹²⁹⁹ Виділено в окремий підрозділ, бо тут починається алегоричне тлумачення наступного доброго діла – «ув'язненого навідати». У цьому підрозділі можна виділити дві частини, які позначаємо 7a і 7b.

¹³⁰⁰ У Крев – «смертнаго», що стосується наступного слова «мира», тоді як у Смол у жіночому роді – «смертныя» («смертныя»), що пов'язується з попереднім словом «сені». У польському перекладі Потія так, як і в кириличних виданнях Крев: «W ciemnicach ciała naszych dusze siedzące w ciemnym cieniu śmiertelnego świata tego» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. G 4 v.). Тут, однак, надаємо перевагу Смол, оскільки його варіант краще узгоджується з контекстом, а також з огляду на те, що це парафраза на Пс. 106, 10: «сѣдѣщая въ тмѣ и сѣни смртнѣй, окованых нищетоу и желѣзомъ» (*Острозька Біблія*); «сѣдѣщая во тмѣ и сѣни смртнѣй окованныя нищетоу и желѣзомъ» (*Київський псалтир*, арк. 153); «сѣдѣщая въ тмѣ и сѣни смртнѣи окованных нищетоу и желѣзомъ» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 3 (2006), л. 144 об.); «сѣдѣщая въ тмѣ и сѣни смртнѣи окованных нищетоу и желѣзомъ» (там само, Рук. № 46 (838), л. 18). Подібний зворот є і в Мт. 4, 16: «людіе сѣдѣщеи въ тмѣ, видѣша свѣтъ велїи и сѣдѣщии въ странѣ и сѣни смртнѣи свѣтъ восїа имъ» (*Острозька Біблія*, Мт. 4, зач. 8).

¹³⁰¹ У Смол – «дрьжімыя».

¹³⁰² У Смол замість «къ намъ» помилково написано «мекча».

¹³⁰³ У Смол – «в пелї» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 254 об.).

¹³⁰⁴ У Смол – «сешед».

¹³⁰⁵ У Смол – «в темні». Хоча такий варіант теж можливий, але надаємо перевагу Крев («в темници»), оскільки це цитата з 1 Пет. 3, 19–20: «онемже и сушии въ темници дхомъ сѣшедъ проповѣда, противльшимся иногда, егда ожидаше бжїе длѣготерпїнїе, въ дни ноевы» (*Острозька Біблія*, 1 Пет. 3, зач. 60); «о немже и сушимъ во темници духомъ, сошедъ проповѣдаше, противльшимся иногда. Внегда единою ожидаше божїе долготерпение, во дни ноевы» (*Апостол Скорини*, арк. 15 зв.); «о немже и соушимъ в темници сѣшедъ дѣхомъ проповѣда противльшимся иногда егда ожидаше бжїе длѣготрпїнїе въ дни ноевы» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 79 (87), л. 225 об.); «о немже и соушимъ въ темници дѣхомъ сѣшедъ проповѣда противльшимся иногда егдаже ожидаше бжїе долготерпїнїе въ дни ноевы» (там само, Рук. № 80 (88), л. 187 об.).

¹³⁰⁶ У Смол – «ожїдает».

¹³⁰⁷ У Смол після цього іменника додано «и», яке, вочевидь, є наслідком помилкового подвоєння останньої літери слова «дни», оскільки зовсім не відповідає контексту і синтаксису й відсутнє в текстах цитованого тут 1 Пет. 3, 20.

¹³⁰⁸ Так за Крев. У Смол цього слова немає. У тогочасних текстах Еф. 5, 32, звідки, очевидно, цитується цей зворот, по-різному: «таина сія велика есѣтъ, азъ же глїю въ хѣ и въ црковъ» (*Острозька Біблія*, Еф. 5, зач. 231); «таина сия велика есѣтъ, азъ же глїю

вснслвѣтѣншій ѿче да послешѣ¹³¹⁰ къ намѣ нѣкѣла оутѣшителнаѣ словеса ѿ свѣ-
 тыхъ¹³¹¹ книгъ божественнаго писанія · сими оутѣшила насъ глагола ѿже въ оузахъ
 ѿзыдѣте ѿ ѿже въ тмѣ ѿкрытѣся¹³¹² ѿ не просто чѣко но ѿ¹³¹³ просвѣтитѣся ꙗко

во хрста и въ црковь» (*Апостол Скорини*, арк. 109); «тайна сия велика есть азъ же глго
 въ хѣ и въ црковь» (НИОР РГБ, ф. 304.1, Рук. № 79 (87), л. 156); «тайна си велика есть азъ
 же глго въ ха или црковь» (Рук. № 80 (88), л. 120 об.); «тайна си велика есть» (Рук. № 72
 (80), л. 233; аналогічно в: Рук. № 73 (83), л. 307; Рук. № 74 (84), л. 191 об.).

¹³⁰⁹ Перед «к» у Смол додано «и»: «и к тебѣ». З погляду синтаксису тут бракує діє-
 слова, яке стосувалося б іменника «словеса». Ймовірно, слідом такого дієслова в Смол
 якраз і є зайвий тут сполучник «и», наявність якого неможливо пояснити помилковим
 подвоєнням літери, бо ані слово перед ним не закінчується, ані слово після нього не
 починається з «и» («словеса и къ тебѣ»). У польському перекладі Потія тут подано
 відповідник «звертаємо», котрого немає в кириличних виданнях Крев: «Ale my słowa
 swoje do ciebie naświętzy Oycze obracamy» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*,
 k. G 4 v.). Однак те саме додав і перекладач польською XIX ст., взявши «obracamy»
 в дужки як власну вставку, оскільки у Vat. slav. 12 на цьому місці тільки: «своя словеса
 ктобе» (р. 48 v.) (пор.: *Przegląd Poznański*, с. 181). До того ж дієслово «обращаем»
 (якщо прийняти, що митрополит Потій, як і в багатьох інших випадках, просто його
 транслітерував) не завершується на «и». З іншого боку, з огляду на подібність цього
 звороту («мы же своя словеса к тобѣ») до наступного після нього («всенасветѣйшій
 отче да послешѣ къ намѣ [...] словеса»), можна припустити, що тут випало «послали
 (есми)» (синтаксис вимагає саме такої форми дієслова – у теперішньому чи минулому
 часі активного стану). Звісно, це цілком гіпотетична вставка – замість «послали (есми)»
 могло бути інше дієслово чи словосполучення із закінченням «и». Проте, власне таке
 повторення в межах одного речення слів, утворених від «посилати», й могло спричи-
 нити пропуск першого з них у результаті помилки запам'ятовування. І хоча перфект
 (плюсквамперфект малоімовірний) передбачає також наявність допоміжного дієслова
 «бути» («есми/есмы»), але, ймовірно, що його тут не було. Приклад такого пропущення
 в давній літературі знаходимо в одному з творів кн. А. Курбського, де в тій же першій
 особі множини сказано: «мы же абіе послали въ погону за ними трехъ ротмистровъ»
 (*Сказания князя Курбскаго* / вид. Н. Г. Устрялов. Санкт-Петербург 1842, с. 27).

¹³¹⁰ В *Архив ЮЗР* і *МУН* «пошлешѣ», тоді як у Vat. slav. 12 (а також Borg. ill. 16
 і Петр) «пслешѣ». У Смол – «пслѣші», тож переймаємо основу з «с».

¹³¹¹ У Смол порядок слів інший: «книг стѣх».

¹³¹² У Смол у цьому звороті (крім пропущеного сполучника «и»), що, ймовірно, зник
 через злиття з наступним словом «иже») замість наказового способу вжито майбутній
 час, до того ж замість другої особи множини – третя особа однини: «изыдет иже въ тмѣ
открытѣся». Натомість наступне дієслово в усіх списках подано однаково – в наказо-
 вому способі для другої особи множини: «просвѣтитѣся». Обрано варіант Крев, оскільки
 це цитата з Іс 49, 9: «глюще оузником изыдѣте иже въ тмѣ открытѣся» (*Острозь-
 ка Біблія*). У рукописі кінця XV ст. з текстом 16 пророків зі збірки Трійце-Сергієвої
 лаври знаходимо обидва дієслова в такій самій формі, як і в Крев (зі сполучником «и»
 також): «глюще вузникомъ изидѣте и иже въ тмѣ открытѣся» (НИОР РГБ, ф. 304.1,
 Рук. № 63 (1553), л. 126). Подібно й у переписаному з давнього списку (попа Упира
 Лихого) рукописі початку XVI ст.: «глюща вузникомъ изидѣте и иже въ тмѣ окрытѣся»

лица ваша оуже ктомѣ не постыдѣтѣ . сѣю нам благовѣстѣи¹³¹⁴ радостѣ въ темни-
ци¹³¹⁵ сѣдѣщимъ . да пакн приидемъ на первое блаженство¹³¹⁶ своего достоянїа райска-
го , [идѣже вси праведнии]¹³¹⁷ наслаждаются божественны чести . елаже¹³¹⁸ оумалени
быхомъ ничимъ ѿ ангелъ . а славою¹³¹⁹ и честию оуже вѣчныхъ бывшихъ ѿ вса
погубенхомъ¹³²⁰ предѣлїи ради правцемъ нашимъ иудомъ . и его ради изгнани
быхомъ въ тлю сѣни сѣа смѣртныа¹³²¹ въ мѣсто ѡзлобленїа¹³²² въ оудоль плачевнѣ¹³²³

(там само, Рук. № 89 (1547), л. 99 об.). У літургійних текстах, які парафразують цей стих, також є наказовий спосіб для другої особи множини (там же з'являється й дієслово «просвѣтитесь»), зокрема в 2-й стихирі на «Господи воззвах» на Вечірній суботи вечора гласу 5: «Иже въскрсение дая родоу члчскомуу яко овча на заколение ведеся устрашишас того князи адьстии, и взяшас врата плачевная вниде бо цѣрь славы хс глѣ оужникомъ изыдѣте сущии и въ тмѣ просвѣтитесь» (*Октоїх*. Краків: Друкарня Швайцпольга Фіоля 1495). А в рукописному Октоїху кінця XIV – поч. XV ст. з Трійце-Сергієвої лаври – ще ближче до тексту Крев: «глѣ оужникомъ изыдѣте и иже во тмѣ просвѣтитесь» (НИОР РГБ, ф. 304.1, Рук. № 20 (1994), л. 75 об.). Вочевидь, саме літургійне вживання цього звороту сприяло внесенню сюди ще й парафрази на Пс. 33, 5; «Пристоупите к нему и просвѣтитесь, и лица ваша не постыдѣтѣся» (*Київський псалтир*, арк. 43 зв.); «пристоупите к нему и просвѣтитесь и лица ваша не постыдѣтѣся» (НИОР РГБ, ф. 304.1, Рук. № 3 (2006), л. 42 об. – 43).

¹³¹³ У Смол – замість «но и» – «ино».

¹³¹⁴ У Смол – «благовестуют».

¹³¹⁵ У Смол – «темни».

¹³¹⁶ У Смол звороту «блаженство своего достоянїа райскаго наслаждаются» немає.

¹³¹⁷ З огляду на синтаксично невмотивовану зміну особи з першої множини на третю, тут бракує слова чи радше декількох. Можливо було пропущено «идѣже», яке дозволяє продовжити речення в третій особі множини, а також іменник, якого стосувався наступний після нього зворот, – найвірогідніше, «праведници/праведнии» або «святїи». Іпатїй (Потїй) у своєму перекладі вирішив цю проблему, змінивши слово «наслаждаются» з третьої особи множини теперішнього часу на дієприкметник «насиченїи»: «abyśmy przyść mogli na pierwsze błogosławieństwo swojego dziedzictwa Rayskiego nasyceni Boskiej czci którą byliśmy mało co mniejszymi od Aniołow» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 33). Таким чином, другий варіант – прийняти, що в Крев було «наслаждающесея», а в кириличному виданні помилково надрукували «наслаждаются». Заповнити лакуну допомагає цей же зворот, повторений дещо далі, наприкінці уривка про відвідання ув'язнених: «просвѣщенїемъ славы божественного наслажде- нїа, идеже всѣ праведныи веселятѣся от века радованїемъ вечнымъ» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 226). Покладаючись на це свідчення, вносимо слова «идѣже вси праведнии» для виправлення синтаксису, виділяючи кон'єктуру квадратними дужками.

¹³¹⁸ Так за Смол. У Крев – «еюже», що не узгоджується з контекстом.

¹³¹⁹ У Смол – «словою».

¹³²⁰ У Смол – «погоухом» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 255).

¹³²¹ У Мак – «во тлю и сѣни смѣртнеи».

¹³²² У Смол – «озлобление».

¹³²³ У Крев – «во удоль плачевну», що співвідноситься з попередньою фразою («в мѣсто озлобленїа»), а в Смол – «въ доле плачевнѣ» (у Мак так само: «во юдоли плачевне»),

на мѣсте сем¹³²⁴ иѣже положи есмь нынѣ · ѡсѣдиною ѡблечени смертною кожно ·
 ѡже естъ темница¹³²⁵ горко дѡшамъ нашимъ · въ ниже вси слезимъ, и згнани
 сынове бѣвны¹³²⁶, алчущи и жаждущи¹³²⁷ и слезами ся ѡблечавши¹³²⁸ изъ глѣбини
 дѡша тажко воздыхающе къ милосердномъ Богу кричаша · Господи и зведи ии¹³²⁹
 темници еса¹³³⁰ дѡша наша · исповѣдатиса и мени твоимъ свѣтомъ · ѡжидаетъ ко
 емо праведницы дондеже воздаси намъ · не по грѣхомъ нашимъ ани по беззаконіемъ ·
 но по¹³³¹ милости твои богатон а ты всемилостивыи¹³³² ѡче помози¹³³³ емо намъ
 твоими свѣтлыми молитвами ѡ насъ к Господу бѡди¹³³⁴ милосерднн ходатаи между

що пов'язується з наступною фразою («на мѣсте сем»). Найімовірніше, проблема із синтаксисом виникла через першоджерело, з якого запозичено цю фразу – Пс. 83, 7, де читаємо: «въ оудоль плачевнѣ на мѣстѣ идеж положи» (*Київський псалтир*, арк. 116 зв. – 117); «въ юодоль плачевну на мѣсте идеже положи» (НИОР РГБ, ф. 173.I, Рук. № 7 (69), л. 47); натомість в інших Псалтирях і стародруках такої проблеми немає: «въ оудоли плачевнѣ, в мѣстѣ идѣже положи» (там само, ф. 304.I, Рук. № 3 (2006), л. 114), «въ юодоли плачевнѣ, в мѣсте идеже положи» (там само, Рук. № 46 (838), л. 14); «въ юодоли плачевнѣ, в мѣстѣ идѣже положи» (*Острозька Біблія*, арк. 16 зв.), «во долине плачевнѣ, в месте идеже положи» (*Псалтир Скорини*, арк. 74 зв.). Напевно, в тому тексті, на основі якого укладався цитатник, була та ж помилка, що й у *Київському Псалтирі*. Відтак у Крев словосполучення з помилкою було узгоджено з попередньою фразою, а в Смол і Мак – з наступною. Відновлюючи архетип, повертаємо первісне (хай і хибне) читання, відповідно до свідчення *Київського Псалтиря*. На те, що парафразований тут текст Пс. 83 походить із тієї самої традиції, яка зафіксована в *Київському Псалтирі*, вказує і наступний після слова «плачевнѣ» приєдник «на», що є частиною цієї парафрази й засвідчений і в Крев, і в Смол, тоді як у інших Псалтирях тут «в(ъ)/во» (як і в Мак).

¹³²⁴ У Смол і Мак цього слова немає.

¹³²⁵ Так за Крев. У Смол – «темници горко», у Мак – «в темници горко». Виходячи з читання Мак, можна було б думати, що первісний варіант – «в темници горкой», де надрядкова «и» втрачена, однак це суперечить контексту, окрім того і в Крев, і в Смол – без приєдника «в». Вочевидь, укладач Мак додав його, щоб синтаксично унормувати текст. Оскільки дієслово «есть» подане в усіх джерелах в однині, а наступний зворот, який стосується в'язниці («в нейже слезим»), усюди зберігає цю однину, логічно припустити, що слово «темница» також має бути в однині.

¹³²⁶ У Смол – «еговвины».

¹³²⁷ У Смол замість «алчущи и жаждущи» є «алчющеи плачющеи и».

¹³²⁸ У Мак – «слезами ся отли/вающе».

¹³²⁹ Так за Крев і Смол. У Мак – «iso» (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 354 об.).

¹³³⁰ У Крев – «сія».

¹³³¹ У Смол цього слова немає.

¹³³² У Мак замість «всемиловивый» є «млѣстивый».

¹³³³ У Крев – «допомози».

¹³³⁴ У кириличних текстах Крев – «о насъ к Богу бѡди», у Смол – «о нас бѡуди к гѡсу» («о нас бѡди к Господу»). В Мак повторено порядок слів Смол, але з належними змінами: «о мнѣ бѡди ко гѡдрю». Проблему ускладнює переклад Потія, де обидва варіанти поєднано: «modlitwami za nas do Pana Boga» (*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*,

Богомъ ѿ нами человекѣки . оумираа¹³³⁵ миръ оукротиваа вряждѣ . ꙗко да по-
казнаа¹³³⁶ показнича наса Господѣ смрти же не предасть наса до конца .
[XX] [76]¹³³⁷ Помани великаго чюдотворца Николаа . еше въ житїи смн¹³³⁸
како въ тмници три мѣжи ѿзбавила ѿ смрти . не токмо е¹³³⁹ времнн¹³⁴⁰ но¹³⁴¹

к. 33–33 v.). Тут ідемо за Смол, оскільки логічніше припустити, що переписувач Крев узгодив це слово «ѣсоу» із його відповідником з наступної фрази («между Богомъ и нами»), а додатковим імпульсом могло стати попереднє слово «буди», щодо якого відбулася асиміляція («буди к бу») замість потрібного «буди к ѣсу»). Це якщо прийняти, що в Крев таки було «Богу», а не «Господу» чи «Господу Богу», як подає Потїїв переклад. Такий подвійний варіант можемо пояснити хіба тим, що в руки митрополита на момент виконання перекладу потрапив ще один примірник послання (яких на той час віднайшлося декілька) і він містив версію, ближчу до Смол (звідси й певні відхилення від кириличного тексту Крев у бік Смол). Або ж перед нами помилка, що виникла при первісному відчитанні митрополитом Іпатієм чи при наборі кирилицею. Надаючи належне формі «Господу» зі Смол, обираємо порядок слів у Крев як більш умотивований з погляду контексту й синтаксису.

¹³³⁵ У Смол – «умирая».

¹³³⁶ У Смол – «показная» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 255 об.).

¹³³⁷ Виділено в окремий пункт, бо ця частина алегоричного тлумачення того ж доброго діла («до ув'язненого навідатися») чітко відрізняється від попередньої (7a) за своєю аргументацією та змістом.

¹³³⁸ У Смол пропущено склад «жи»: «въ тии сы».

¹³³⁹ Так за Смол. Хоча у ватиканських списках (і Петр) тут «сия», однак в *Архив ЮЗР* і *MUH* – «се». На користь останнього варіанта свідчить і польський переклад Потія: «nie tylko oto te docześne, ale u ono wieczne» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 33 v.; BAV, Vat. slav. 12, p. 49 v.; Borg. ill. 16, p. 28 (30) v.).

¹³⁴⁰ У Смол – «время».

¹³⁴¹ У Петр – тут додано сполучник «и», відповідно до: BAV, Borg. ill. 16, p. 28 (30) v.), натомість в *Архив ЮЗР*, *MUH* і Vat. slav. 12 (p. 49 v.) він відсутній, хоча є в польському перекладі Потія (див. поп. прим.), де міг бути доданий для унормування синтаксису. У Смол цього «и» теж немає. Тут перед нами складений парний єднальний сполучник «не токмо... но и...» («не тільки... але й...»), тож аби визначити, чи він у архетипі листа вживався з «и», чи без нього, потрібно проаналізувати інші випадки його використання в «Посланні Мисаїла»: 1) «нетокмо о собі, но и о людскихъ невѣждьствннхъ» – у Крев (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 202; так само в Петр і *MUH*), аналогічно в Синод: «но и ѿ людскихъ» (ГИМ, Синод–700, л. 300), тоді як у Смол – без «и»: «но ѿ людскихъ» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 227 об.); 2) без «и» в обидвох повних списках: «не токмо къ плотней чистотѣ, но от совести мертвыхъ дѣль» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 208; так само: *MUH*, т. 9–10, с. 13, але в Петр – з «и» (с. 7); «но ѿт совѣсти» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 235); 3) у Крев тут невелика лакуна: «не токмо мзду совершени прїяти отъ господина стаду, (...) чести чая» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 210; Петр, с. 9; *MUH*, т. 9–10, с. 15); у Смол цю лакуну заповнено й ужито «и», однак у конструкції помилка, бо замість «не токмо» є «яко токмо»: «яко токмо ... нь и многиа чѣсти чаа» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 237); 4) «не токмо седмь крѣтъ на день человекѣкомъ отпушати грехи, но седм крѣтъ седмерїцею» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 213); у Смол – теж без «и», хоча фраза

ѡныа вѣчныа оумоливъ ѿм¹³⁴² оу¹³⁴³ Господа спасеніе¹³⁴⁴ ѿ животъ вѣчныхъ . ѿ мно-
гимъ ѿныма въ печалехъ ѿ въ бѣдахъ сѣшимъ оутѣшителныи ѡца бысть . Егоже
преславнаа чуда ѿ насши странѣ нынѣ ѡкило дѣятел на многыхъ мѣстехъ въ
святыхъ церквяхъ нашихъ рѣскихъ подаваа всѣмъ исцѣленіа . ѿ Здравіи комбждо
на потребу его . слепымъ прозрѣніи . хромымъ хождѣніи . болящимъ Здравіи . недѣж-
нымъ исцѣленіи¹³⁴⁵ . расслабленнымъ исправленіи . паралижемъ¹³⁴⁶ забитымъ¹³⁴⁷ конч-
нои¹³⁴⁸ процнѣи . мертвымъ¹³⁴⁹ воскресеніи . ѿ всѣмъ кѣпно радостя ѿ вѣліи . [ѿ]¹³⁵⁰
не токмо сіи¹³⁵¹ телесное но дѣховное спасеніи . си¹³⁵² намъ милостивыи ѡца вѣгда

після «но» звучить дещо інакше: «не токмо ... но семьдесят ...» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 241); 5) «а то ни отнюдь возможно есть, не токмо намъ, но и всѣмъ странамъ» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 223, так само в: Петр, с. 20; *МУН*, т. 9–10, с. 24); у Смол конструкція знову з помилкою, проте теж із «и»: «некто намъ нь и всѣмъ странамъ» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 252 об.); 6) «не токмо бо Богъ самъ сіа творя, но Тавифоу...» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 224; Петр, с. 20; *МУН*, т. 9–10, с. 25), у Смол – також без «и»: «не токмо ... нь тавифоу» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 253); 7) «не токмо сіе телесное, но духовное спасеніе» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 226; Петр, с. 22; *МУН*, т. 9–10, с. 26), а в Смол вкотре помилка, але «и» теж нема: «некто сия телесное но дѣхное спснїе» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 255 об. – 256). Бачимо, що в обидвох повних списках є приклади складеного парного єднального сполучника «не токмо... но (и)...» як із «и», так і без нього. Тому вважаємо за недоцільне вносити його й тут, адже основні тексти цього «и» не мають.

¹³⁴² У Крев цього слова немає.

¹³⁴³ У Смол цього прийменника немає.

¹³⁴⁴ У Смол – «спасения». Обрано варіант Крев із огляду на таку ж форму поєданого з цим словом сполучником «и» однорідного члена речення: «животъ вѣчный» (а не «живота вѣчнаго»).

¹³⁴⁵ У Смол – тут додано «и». Та оскільки всі інші однорідні члени речення подані без сполучників, вважаємо це «е» помилкою писця.

¹³⁴⁶ У Смол – «паражелім».

¹³⁴⁷ У Крев – «забитыхъ», що не узгоджується у відмінку зі словом, якого стосується. У Смол – «забитымъ». Виправляємо відповідно до вимог синтаксису та свідчень обидвох списків.

¹³⁴⁸ У Смол – «нечное».

¹³⁴⁹ У Смол – «мртнымъ» («мертвымъ»).

¹³⁵⁰ Якщо розглядати наступний зворот як завершення попередньої думки (що здається більш логічним), тоді тут бракує сполучника «и», який і вносимо як кон'єктуру, оскільки цього вимагає синтаксис.

¹³⁵¹ У Смол замість «не токмо сіе» є «некто сия».

¹³⁵² Хоча в *Архив ЮЗР* і *МУН* – «сей» (тобто підкреслюється особа подателя, св. Миколая), та в обох ватиканських списках (і Петр) – «се» (наголос на перелічені чуда) (пор.: BAV, Vat. slav. 12, р. 49 v.; Borg. ill. 16, р. 28 (30) v.; *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 22). Напевно, у Крев було такі «се», оскільки й у польському перекладі Потія також ідеться про чуда, а не про св. Миколая: «ale y duszne zbawienie te nam oto rzeczy iako Ociec miłościwy zawsze daruie» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 33 v.). У Смол теж «се» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 256).

дарѣтъ не грамалетса нами ѡни церквин нашихъ гнѣшлетса в нихъ пребывати .
 ѡще¹³⁵³ ѡ рѣкѣхъ сѣтъ оуставъ греческии¹³⁵⁴ держаци ѡбо ѡ ѡнѣхъ¹³⁵⁵ гречинѣхъ кѣ родомъ .
 ѡ ѡго ради знаеть своа¹³⁵⁶ ѡ свои ѣмѣ¹³⁵⁷ познаютъ ѣго вса¹³⁵⁸ .

[XX] [8a]¹³⁵⁹ Сѡго ради насѣлатѣшиши ѡчи милостивѣ ѡ ты буди намъ ѡ¹³⁶⁰ по-
 мощниѣхъ въ скорѣхъхъ оубѣтливѣхъ буди нам¹³⁶¹ ѡко к тобѣ пребѣгаемъ . на четвѣро-
 носной коленици¹³⁶² Божїи носатица . не ѡбрати раба своихъ тоща¹³⁶³ . тобѣ ко
 вѣрѣмъ великаго помощника имѣти ѡ¹³⁶⁴ ходатаа ѡзрадна ѡ насъ къ Господу¹³⁶⁵ .
 ѡко да ѡзбавиши нас ѡ тмы¹³⁶⁶ ѡ¹³⁶⁷ сѣни вса¹³⁶⁸ смертныа . ѡ направшиши ноги

¹³⁵³ У Смол – «еще».

¹³⁵⁴ У Смол – «греческыя».

¹³⁵⁵ У Смол замість «и онѣ» є «инѣ».

¹³⁵⁶ У Смол – «свое», що не відповідає контексту.

¹³⁵⁷ У Смол злиття двох слів: «своему» замість «свои ему».

¹³⁵⁸ У Смол – «своя».

¹³⁵⁹ Виділено в окремий підрозділ як своєрідний підсумок. Та оскільки перша його частина закінчується словами «и нынѣ и до века, въ неисчетныя превѣчныя безконечныя вѣки аминь», а в другій підсумовується алегоричне тлумачення добрих діл для тіла, подаємо ці частини двома пунктами – 8a і 8б.

¹³⁶⁰ У Смол цього слова немає.

¹³⁶¹ Тут Крев і Смол повторюють ще раз «буди нам», що можна розглядати як помилкове подвоєння або як елемент художнього малюнка твору, тому його залишаємо, хоча в Мак це повторення й відсутнє: «помощниѣхъ в скорѣхъхъ яко к тебѣ прибегаю».

¹³⁶² У Крев цього слова немає.

¹³⁶³ Хоча синтаксис вимагає приєднання «в», однак кон'єктури не вносимо, оскільки тут парафразується тропар до Богородиці на глас 4, який відкриває параклис: «не отвори раба своихъ тощ, тебе бо едину помощницоу имамъ» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 317 (829), л. 493); без «в» і в інших рукописах: там само, Рук. № 268 (1213), л. 121–121 об.; Рук. № 789 (1872), л. 93 об. – 94).

¹³⁶⁴ У Смол цього слова немає.

¹³⁶⁵ Так за Смол (пор.: *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 22; *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 226; *МУН*, т. 9–10, с. 26). Хоча в Петр і *МУН* (услід за ватиканськими списками) – «къ Богу», однак в *Архив ЮЗР* – «къ Господу». На користь того, що в Крев було саме «Господу», свідчить і польський переклад Потія: «promocnika u poźrzednika osobliwego do Pana» (*Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta IV*, к. 34).

¹³⁶⁶ У Смол – «от мы» замість «от тмы».

¹³⁶⁷ У Смол після «и» помилково повторено «от». Це парафраза на Пс. 106, 14: «изведе я ис тмы и сѣни смертныа» (*Київський псалтир*, арк. 153); «изведе ихъ ис тмы и сѣни смртныа» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 3 (2006), л. 145), «изведе ихъ из тмы и сѣни смртныа» (*Острозька Біблія*). Як бачимо, в тексті грамоти «от» заміняє собою наявний у біблійному тексті прийменник «из» («ис»), а доцільність повторного «от» після сполучника «и» сумнівна. Тому повторне «от» у критичний текст не вносимо, покладаючись на свідчення Крев і парафразованого псалма. Немає цього повтору і в Мак, хоча, попри внесення змін, він за контекстом і синтаксисом там можливий: «от тмы и опалы горшиа» (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 355).

наша¹³⁶⁹ на пѣть смиренъ · въвода насъ пакы въ чѣдныи ѣго свѣтъчъ немещанщии
 ѿ въ незачодимыи но приносѣищии ѿ¹³⁷⁰ блнстелемыи неизреченноу красотю · ѿ про-
 свѣщеніемъ славы божественаго наслажденіа ѿдѣже вси праведнии ввселятсѣ ѿ вика ра-
 дованіемъ вѣчнымъ · ꙗко ѿзбавленіе ѿ благословеніе Господне на нхъ ѿ ввселие вѣчное
 надъ главою ѿхъ · хвала ѿ радваніе ѿ ввселие портигло ѿхъ · ꙗко ктомѣ оуже не
 оумрѣтъ¹³⁷² · ѿ смръть ѿмъ не оудолѣтъ ѿвѣже бо ѿ нхъ ввсела печаль ѿ болезнь¹³⁷³ ·
 ѿ въздыханіе¹³⁷⁴ · тамо¹³⁷⁵ желаетъ ѿ душа наша вникнути , ѿдѣже вѣс¹³⁷⁶ праведни-
 ци почиваютъ · оу Авраама¹³⁷⁷ · Ісаака · ѿ Іакова на лонѣ · ѿхъже ѿко не видѣ ·
 ни оухо не слыша · ни на сердце человекѣ не взыде · ꙗже Богъ оуготова любящимъ
 ѣго · ꙗжеже да бѣди ѿ¹³⁷⁸ намъ полѣчити благодатію ѿ¹³⁷⁹ человекѣлюбіемъ Господа
 нашего Ісуса Христа · чѣвомъ ввсвятимъ¹³⁸⁰ благословеніемъ ѿ молитвами ѿ¹³⁸¹
 нынѣ ѿ до вика · въ нещетныа¹³⁸² превѣчныа безконечныа¹³⁸³ вѣки ѿминъ : · ~

¹³⁶⁸ Так за Смол. У Крев це слово відсутнє. Вважаємо його частиною архетипу, оскільки тут повторюється вже ужитий зворот, в якому «сея» («сія») було і в Крев: «и сего ради изгнани быхом во тлю сѣни сѣя смертныя» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 225).

¹³⁶⁹ У Смол цього слова немає.

¹³⁷⁰ У Смол цього слова немає.

¹³⁷¹ У Смол – «облистаемы». Так само і в Мак: «облистаемый».

¹³⁷² У Смол – «умрѣтъ» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 256 об.).

¹³⁷³ У Смол слів «и болезнь» бракує.

¹³⁷⁴ У Смол – «въздыхати».

¹³⁷⁵ У Смол звороту «тамо желаетъ и душа наша вникнути» немає.

¹³⁷⁶ Так за Смол. У Крев – тут додано «сіи». Його відповідник є і в польському перекладі Потія: «gdzie oto ci wszyscy sprawiedliwi odpoczywaią» (*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, к. 34 v.). Та оскільки воно суперечить контексту, вважаємо, що це пізніша вставка. Немає «сіи» ѿ у парафразованих тут текстах заупокійних молитов: «яко да гсѣ бѣ нашъ оучинить дѣхъ его идеже праведнии почиваютъ» (НИОР РГБ, ф. 173.1, Рук. № 2 (79), л. 93).

¹³⁷⁷ В *Архив ЮЗР*, *MUH* і *Vat. slav. 12* – тут додано ще одне «и»: «и Исаака», яке, однак, відсутнє в польському перекладі Потія: «na lonie Abraama Jzaaka y Jakoba» (*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, к. 34 v.). Пропускаємо цей сполучник у критичному тексті, оскільки ѿ у Смол він відсутній, хоча це рішення непевне.

¹³⁷⁸ У Смол цього слова немає.

¹³⁷⁹ У Смол цього слова немає.

¹³⁸⁰ У Смол замість «всвятимъ» є «всѣм стымъ».

¹³⁸¹ Так за Смол. У Крев замість «от нынѣ» є «и нынѣ», не узгоджене із синтаксисом.

¹³⁸² У Смол – «неищетенъ».

¹³⁸³ Так за Крев (це слово є в *Архив ЮЗР*, *MUH* і *Vat. slav. 12* (р. 50 v.)), хоч і відсутнє в Петр і Borg. ill. 16 (р. 29 (31) v.)). У Смол теж відсутнє. У польському перекладі Потія цей зворот спрощено до звичайної формули «на віки віків»: «za twoim świętym błogosławieństwem y modlitwami od dzisiaj dnia y nawieki wiekom Amen» (*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, к. 34 v.). Однак «безконечныя» таки справді має тут бути, бо аналогічний вираз (лише з дещо іншим порядком слів) знаходимо наприкінці тексту послання, однаково для Крев і Смол: «во безконечныя и неисчетныя превѣчныя

[XX] [86]¹³⁸⁴ **Въ всѣхъ снхъ шестерыхъ милосердныхъ**¹³⁸⁵ · добродѣтельныхъ благо-
словныхъ¹³⁸⁶ духовныхъ даровъ великихъ · щедрымъ подавца ѿ милостивымъ дарователъ
бди намъ¹³⁸⁷ · ѿче всесестнымъ¹³⁸⁸ всенасвѣтѣишии Сиксте¹³⁸⁹ · четвероблагнымъ¹³⁹⁰
тезоимнитимъ¹³⁹¹ ѿнымъ прежде тебе бывшимъ¹³⁹² тремъ¹³⁹³ самъ четвертое число
его ѿмени на собѣ¹³⁹⁴ нынѣ ѡбразъ нога четвероносна¹³⁹⁵ хрѣдкимскаа колеснице¹³⁹⁶
Божїа ѡже¹³⁹⁷ ѡзкиилъ¹³⁹⁸ видѣ на нинже ношашеа¹³⁹⁹ ѿ ѡпочиваетъ Духъ Бо-
жїи внигда¹⁴⁰⁰ · ты бо кии¹⁴⁰¹ всенасвѣтѣишии милостивымъ¹⁴⁰² ѿче всѣхъ¹⁴⁰³ снхъ

вѣки аминь» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 231); так само і в Смол: «въ бесконечное и неис-
четныя превѣчныя вѣкы аминь» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 261 об.).

¹³⁸⁴ Додатковою причиною для виділення в окремий пункт є те, що в кінці попе-
реднього уривка у Смол стоїть знак «: · ~», а літера «В» написана більшим шрифтом
червоною циноброю.

¹³⁸⁵ Так за Смол. В *Архив ЮЗР* і Петр, а також у Borg. ill. 16 цього слова немає, проте
воно є в *MUH*, відповідно до свідчення Vat. slav. 12. Виявляємо його також у польському
перекладі Потія, а отже, в Крев «милосердных» таки було: «We wszystkich tedy tych
szczęśliwiorakich miłosiernych dobrotliwych błogosławionych duchownych wielkich darach»
(*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 34 v.).

¹³⁸⁶ В *Архив ЮЗР* і *MUH* – «благословенныхъ» (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 226;
MUH, т. 9–10, с. 27), хоча Vat. slav. 12 має «благословенныхъ».

¹³⁸⁷ У Смол слів «буди намъ» бракує (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 257).

¹³⁸⁸ Так за Смол. У Крев тут додано ще сполучник «и», який, однак, є радше подвосен-
ням останньої літери цього слова «всесестныи» і не відповідає контексту, тому його
пропускаємо.

¹³⁸⁹ У Смол – «сіксте».

¹³⁹⁰ Так в оригіналі.

¹³⁹¹ У Смол – «тезоименныи».

¹³⁹² У Смол замість «прежде тебе бывшимъ» є «преже тебѣ бывшихъ».

¹³⁹³ У Смол цього слова немає.

¹³⁹⁴ У Смол замість «на собѣ» є «на обѣ».

¹³⁹⁵ У Смол замість «четвероносная» є «четвероносія».

¹³⁹⁶ У Смол – «колесница».

¹³⁹⁷ Так за Смол. У Крев – «еже».

¹³⁹⁸ В *Архив ЮЗР* і *MUH* – «Езекиель», однак у ватиканських списках (і Петр) «Езе-
киил». У Смол також «Езекииль», якому й віддаємо перевагу.

¹³⁹⁹ Так за Смол, у Крев модернізовано: «ношашеся».

¹⁴⁰⁰ У Смол порядок слів інший: «всегда дхъ бжїи».

¹⁴⁰¹ В *Архив ЮЗР* і *MUH* – «кый», у ватиканських списках подібно: «кий», і лише
в Петр помилково «сии». У Смол тут теж «кий», а в Мак змінено: «ты бо еси». Пор.:
Полный церковно-славянский словарь, с. 251 («кїй»); *Словник староукраїнської мови*,
т. 1, с. 535 («кьи»).

¹⁴⁰² У Мак – «млстившїи» («милостившїи»), хоча це радше наслідок злиття слова
в одне з попереднім «всенасвѣтшїи», яке в Мак пропущене (РНБ СПб, Сол–902/1012,
л. 355 об.).

¹⁴⁰³ Так за Смол. У Крев перед цим словом «всѣхъ» додано «о», зайве з погляду кон-
тексту та синтаксису. У Мак, як і в Смол, воно також відсутнє.

церковныхъ духовныхъ¹⁴⁰⁴ даровъ раздаятель • алчущимъ питатель • жаждающимъ¹⁴⁰⁵
напоитель • [страннымъ]¹⁴⁰⁶ въводителъ милостивыи в домъ , нагимъ покрыватель
многоценными рызами , болящимъ врачъ искусныи истинныи , въ темници и въ
оузахъ [сбщнимъ]¹⁴⁰⁹ оутешитель и шещъ милосердыи , [...] ¹⁴¹⁰ всѣмъ всакъ въ всѣмъ

¹⁴⁰⁴ Так за Смол. Хоча цього слова немає в кириличному виданні Крев, але знаходимо його в перекладі Потія, а отже, воно там таки було: «wszystkich tych cerkiewnych y duchownych darow szafarz» (*Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta IV*, k. 35). Додатковим підтвердженням присутності цієї лексеми в Крев є примітка, зроблена до цього місця Потієм (і наведена С. Голубевим), де дослівно цитується цей зворот: «Всихъ церковныхъ духовныхъ даровъ раздаятельмъ его быти называютъ» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 227).

¹⁴⁰⁵ У Смол і Мак ці однорідні члени речення подані не в давальному, як у Крев, а в родовому відмінку: «алчющих (...) жаждоущих» («алчющих (...) жаждущих»).

¹⁴⁰⁶ В усіх списках (Крев, Смол, а також у Мак) це слово є частиною наступного звороту: «страннымъ всѣмъ всякъ въ всемъ бывая». Про те, що там воно не на своєму місці, свідчить структура однорідних членів речення, а також використаний укладачами послання гомеотелевтон – риторична фігура, в якій ритміко-інтонаційні одиниці мають однакове закінчення: «алчущимъ питатель, жаждущимъ напоитель...». І тільки біля слова «въводителъ» такого відповідника бракує, що суперечить як синтаксису, так і стилю «плетення словес». З огляду на це, а також на те, що в Смол текст про введення в дім став лакуною, мусимо прийняти, що слово «страннымъ» (чи «странныхъ», за Смол) помилково було переміщено вниз на найранішій стадії переписування, через що ця похибка простежується в усіх списках. Окрім того, форма слова «страннымъ» (давальный відмінок) слугує додатковим аргументом на користь того, що в оригіналі послання всі однорідні члени речення стояли в давальному відмінку, а родовий є наслідком зміни тексту подальшими переписувачами, адже й у Мак тут «странныи» (хоч у Смол – «странныхъ»), тоді як інші додатки – в родовому відмінку: «алчющих [...] жаждущих», як у Смол.

¹⁴⁰⁷ У Смол бракує наступного звороту: «въводителъ милостивый в домъ, нагимъ покрыватель многоценными рызами, болящимъ врачъ искусныи истинный, въ темници и въ захъ утешитель и отецъ милосердый».

¹⁴⁰⁸ В *Архив ЮЗР* і *MUN* цього слова немає, додано за Петр (с. 23). На його наявність у кириличному першодруці та в самому Крев указує те, що воно є в обох повних ватиканських списках – *Vat. slav.* 12 (р. 50 v.) та *Borg. illir.* 16 (р. 30 (32)), а також у перекладі Потія: «choŋiaŋcum lekarz doskonaly y prawdziwy» (*Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta IV*, k. 35). Причиною зникнення сполучника у Смол могло стати злиття, бо й попереднє слово закінчується, і наступне починається з «и»: «искусныиистинныи» – «искусныиистинныи».

¹⁴⁰⁹ Цього слова немає в жодному зі списків, тому, з огляду на цілком гіпотетичний характер, виділяємо його з обох боків хрестиками. Кон'єктуру внесено з огляду на вимоги синтаксису і контексту. На її користь свідчить і чітка структура однорідних членів речення, де кожному титулу папи, вираженому іменником («питатель», «покрыватель» і т. д.), передує виражений дієприкметником чи субстантивованим прикметником у давальному відмінку опис осіб, яких стосуються згадані діла милосердя («алчущимъ», «жаждущимъ», «нагимъ» і т. д.). І лише у випадку ув'язнених такого слова в давальному відмінку перед іменником («оутешитель») бракує, що спричиняє проблеми із синтаксисом і контекстом, бо тоді виходить, що це папа, перебуваючи у тюрмі, є утішителем.

¹⁴¹⁰ Сюди було переміщено слово «страннымъ».

БЫВАА · ДА БСА¹⁴¹¹ ОУТЪШИШИ ДА ВСЕХЪ ПОМИЛУШИ¹⁴¹² ДА [ВСЕХЪ]¹⁴¹³ ОУЩЕДАШИ ДА
 ВСЕХЪ ОБДАРИШИ СИХЪ ДУХОВНЫХЪ ДАНИИ¹⁴¹⁴ НЕБНАГО ДАРОВАНІА¹⁴¹⁵ · ІАКОЖЕ ПИСАНІЕ
 ГЛАГОЛЕТЬ · БЛАЖЕНІЕ ЄСТЬ¹⁴¹⁶ ПАЧЕ ДААТИ НЕЖЕЛИ¹⁴¹⁷ ПРИИМАТИ · ТОГО РАДИ СВОИГЪВНО
 ЄСТЬ СІ ВЛШИ ВСНАСВАТЪШИ¹⁴¹⁸ СВАТОСТИ · БСА ІІА ДУХОВНАА [ДАНИА]¹⁴¹⁹ ПОДААТИ
 А¹⁴²⁰ НАМЪ ІАКИ О¹⁴²¹ ОЦА ОУТЪШИТИАГО МИЛОСТИВНО ОУЩЕДІЕМЪ ЛЮБОВНЫМЪ ПРИИМАТИ ·

¹⁴¹¹ У Смол – «вса».

¹⁴¹² У Смол додано «мя», хибне з погляду контексту та синтаксису. У Мак у слові «помилуеши» зник префікс, а після нього, замість «да», вжито сполучник «и»: «милуеши і ущедриши».

¹⁴¹³ Це слово відсутнє в аналізованих джерелах, однак воно вживається тут у всіх однорідних членах речення і є синтаксично необхідним.

¹⁴¹⁴ У Крев – «дѣяній» (за *Архив ЮЗР і МУН*) чи «деяניים» (за ватиканськими списками і Петр) (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 227; *МУН*, т. 9–10, с. 27; *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 23). У Смол – «даяний», що більше відповідає контексту, тим паче, що далі автори покликаються на Ді 20, 35, де йдеться саме про давання, а не про діяння: «Поминайте же слово га іса яко сам рече блженіе єсть паче даати, нежели приимати» (*Острозька Біблія*); «блженіе єсть паче даати, нежели приимати» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 79 (87), л. 51 об.); «блженіе єс паче даяти, нежели приимати» (там само, Рук. № 80 (88), л. 34). Цю цитату бачимо далі в тому ж реченні у Крев: «якоже писаніе глаголеть, блаженіе єсть паче даяти, нежели приимати». У польському перекладі Іпатія (Потія) також відповідник «дарів», а не «діянь»: «у umiłowal u udarował tymi duchownemi darami niebieskich darow iako u pismo mowi iż błogosławieniewie iest dawać a niżli brać» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 35).

¹⁴¹⁵ Так за Крев. У Смол – «дарованийий», хоча відповідний прикметник стоїть в однині: «нбнаго» («небеснаго»). Імовірно, кінцеве «я» у слові «дарованія» помилково злилося з початком наступного «якоже», відтак відбулося подвоєння літери «и»: «дарованіяякоже» – «дарованіяякоже» – «дарованіяякоже». Або ж кінцеве «я» було винесеним і загубилося, тож для слова «даровани» повторили закінчення попереднього іменника «даяний». Важко пояснити множину «дарованийий» у польському перекладі Потія: «у umiłowal u udarował tymi duchownemi darami niebieskich darow», тоді як мало би бути «niebieskiego daru». Ймовірно, митрополит повторив множину попереднього словосполучення, тим більше, що про дари в множині мовилося в цьому абзаці кілька разів, натомість досі жодного разу не фігурував «дар» в однині.

¹⁴¹⁶ У Смол замість «блаженіе єсть паче» є «блжнє есі пач» («блаженіе еси паче»).

¹⁴¹⁷ У Смол замість «нежели» просто «не».

¹⁴¹⁸ У Крев – «всенасветѣйшей», у Смол – «всенастѣйшо», у Петр це слово відсутнє (ще одна подібність із Borg. ill. 16, бо у Vat. slav. 12 воно присутнє).

¹⁴¹⁹ Це слово відсутнє в джерелах, але його вимагає синтаксис і контекст, тому вносимо як кон'ктуру, взявши за взірець таке ж словосполучення кількома рядками вище: «да всѣхъ обдариши сихъ духовныхъ даяний». Вочевидь, воно випало, оскільки відразу після нього йшло однокореневе «подаяти», через що обидва слова при запам'ятовуванні злилися в писця в одне. Його необхідність зауважив уже Іпатій (Потій), внісши заміник у свій польський переклад: «te rzeczy duchowne podawać» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 35).

¹⁴²⁰ Хоча обидва ватиканські списки мають «а», у Петр помилково «и».

[XXI]¹⁴²² Понеже оубо ници есмы ддохомъ · ꙗко да наше царствїи небесное бѣ-
 днѣтъ · ѿ сего съ всякою кротостїю ѿщемъ да наследимъ землю ѿнѣ¹⁴²³ благоднѣ ·
 плачущеса к ни да тамо¹⁴²⁴ оутѣшени бѣдемъ · алчущи и жаждущи¹⁴²⁵ правды
 Божїа ꙗко да еѣ насытимса · милостїю милости ѿщемъ да¹⁴²⁶ помиловани бѣ-
 демъ · вѣрѣющи¹⁴²⁷ чистымъ сердцемъ Бога видѣти · сего ради¹⁴²⁸ пишемъ¹⁴²⁹ ѿ мире
 ѿ ѿ¹⁴³⁰ любви всинасвѣтѣишии епископїи ꙗко да сынове Божїи наречеса · терпѣ¹⁴³¹
 нїкоє ѿчастнї¹⁴³² изгнанїи правды ради Божїа¹⁴³³ · да царствїе¹⁴³⁴ небесное полчимъ ·

¹⁴²¹ У Смол – «о» (пропущено винесену «т» над омегою).

¹⁴²² Виділено в окремий розділ, з огляду на відмінний зміст цієї частини, яка містить парафрази й морально-алегоричне тлумачення восьми блаженств.

¹⁴²³ У Крев – «ону», а в Смол над омегою помилкове «т»: «отную» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 257 об.).

¹⁴²⁴ У Смол замість «тамо утѣшени» подано «тому утешни».

¹⁴²⁵ У Крев – «алчуще и жаждуще», тоді як у Смол – «альчущей и жаждущей». Вирішальним при визначенні первісного варіанта стало свідчення давніх текстів перефразованого тут Мт. 5, 6 (зач. 10): «блажени алчущей и жажущей правды» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 66 (14), л. 20 об. – 21); «блажени алчущей и жаждоущей правды» (Рук. № 46 (838), л. 30 об.); «блжени алчущей и жаждущей правды» (*Острозька Біблія*, арк. 3).

¹⁴²⁶ У Смол – «за».

¹⁴²⁷ Так за Смол. У Крев тут, імовірно, слід прогресивної дистантної асиміляції: «вѣрующимъ чыстымъ сердцемъ». Цікаво, що в перекладі Потія подано відповідник «вѣруючи»: «czystym sercem wierząc» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 35).

¹⁴²⁸ У Крев додано «и», яке є радше повторенням цієї літери з кінця попереднього слова «ради». У Смол його нема, як і в польському перекладі Потія: «Dla tegoż piszemy» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. H iii).

¹⁴²⁹ У Смол – «пішем».

¹⁴³⁰ У Крев цього слова немає. Проте воно є не лише у Смол, але й у польському перекладі Потія, хоча в польській мові цей прийменник тут необов'язковий (як і в церковнослов'янській): «Dla tegoż piszemy o pokoju u_o_miłości» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. H iii v.).

¹⁴³¹ Так за Крев. У Смол – «не терпя», що суперечить контексту.

¹⁴³² У Смол тут пропущено склад «ча»: «от стї», тож вийшло «от святости».

¹⁴³³ Так за Смол. В *Архив ЮЗР* і *MUN* – «Божей», у Петр – «божьи», у ватиканських списках – «божиин(ьи)» у ватиканських списках – «божиин(ьи)» (у Петр – «божьи»).

¹⁴³⁴ Хоча в Петр і Borg. ill. 16 – «царствие», однак це вторинні тексти, натомість в *Архив ЮЗР*, *MUN* і Vat. slav. 12 – «царство», тож, судячи з усього, у Крев теж було «царство». У Смол – «црствие». Визначити первісний варіант наразі неможливо, бо *Острозька Біблія* також має «царство»: «блжени изгнани правды ради, яко тѣхъ еѣ црство нбсное» (Мт. 5, зач. 10, арк. 3). Однак ця пам'ятка з'явилася через століття після «Послання Мисаїла», а в тогочасних рукописних Євангеліях так, як у Смол: «блажени изгнани правды ради, яко тѣхъ еѣ црствие нбсное» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 66 (14), л. 21); «блажени изгнани правды ради, яко тѣхъ еѣ црствие нбсное» (там само, Рук. № 46 (838), л. 30 об.). Зрештою, кількома рядками вище обидва повних списки одноставно вживали «царствие», тому надаємо перевагу саме цій формі.

і́ тако всѣгда¹⁴³⁵ стоѣще на снѣхъ ѡсмерыхъ¹⁴³⁶ свѣтыхъ блаженыхъ степенехъ члѣмъ
получити ѡсмаго вѣка бѣдущаго блаженое оупованіе въспоминающе¹⁴³⁷ в себѣ всѣгда
ѡныи¹⁴³⁸ глаголющии глаголющии¹⁴³⁹ . блаженни¹⁴⁴⁰ ѣсте ѣгда поносаѣтъ вамъ ,
и иждѣнѣтъ вы и рекуѣтъ вамъ всякъ золь глаголю на вы лъжѣщи¹⁴⁴¹ имени могю
ради¹⁴⁴² . радѣтисѣ и веселитисѣ . ѡко мзда ваша многа¹⁴⁴³ ѣсть на небѣсахъ .
 [XXII]¹⁴⁴⁴ Сѣ всѣ духовнаѣ словеса¹⁴⁴⁵ пишемъ к вашей ко¹⁴⁴⁶ въспринасвѣтѣн-
шии¹⁴⁴⁷ свѣтотчи . вѣдѣще добрѣ ѡко всѣ [сѣ крюбища]¹⁴⁴⁸ прѣмудрости и¹⁴⁴⁹ разѣма

¹⁴³⁵ У Смол – «все». Невідомо, чи писець просто недописав останній склад, чи це радше вплив народної мови (форма «все» («оусе»)) в значенні «постійно, завжди» зафіксована в: *Словник староукраїнської мови*, т. 1, с. 201; т. 2, с. 484).

¹⁴³⁶ У Смол замість «осмерыхъ» написано «от мѣртвыхъ» («от мертвыхъ»).

¹⁴³⁷ У Смол – «въспомнающа».

¹⁴³⁸ У Смол – «ѡны».

¹⁴³⁹ У Смол – «блюще».

¹⁴⁴⁰ У Смол звороту «блаженни есте егда поносаѣтъ вамъ и иждѣнѣтъ вы» немає. В *Архив ЮЗР* – «блаженни», тоді як у Vat. slav. 12 – «блаженнии» (у Borg. ill. 16 – «блаженнии», а в Петр – «блаженыи»), тому важко сказати напевно, чи в Крев тут було з однією «н», чи з двома (*Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 24). Надаємо перевагу свідченню Смол, де всі слова з основою «блажен» у цьому абзаці пишуться з одним «н». На користь такого написання свідчать і давні тексти наведеної тут цитати із Мт. 5, 11–12а: «блажени есте егда поносаѣтъ вамъ и иждѣноуѣтъ и рекуѣтъ всякъ золь гѣль на вы лъжуще мене ради» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 66 (14), л. 21); «блѣжени есте егда поносаѣтъ вамъ, и иждѣноуѣтъ и рекуѣтъ всякъ золь гѣль на вы лжоще мене ради» (там само, Рук. № 46 (38), л. 30 об.); «Блажени есте егда поносаѣтъ вам, і иждѣнѣтъ, и рекуѣтъ всякъ соль гѣль на вы лжуще мене ради» (*Острозька Біблія*, арк. 3).

¹⁴⁴¹ У Смол – «лъжющеи», однак це радше помилка переписувача, який узгодив вказане слово з «алчющеи и жаждущеи», оскільки в тогочасних рукописних Євангеліях та в *Острозькій Біблії* всюди є «лжуще» (див. поп. прим.). У Петр перед «лъжуще» відсутній зворот «и рекуѣтъ вам всякъ золь глаголю на вы», наявний в *Архив ЮЗР* і *MUN* (а також у ватиканських списках, лише без «вам»).

¹⁴⁴² У Смол цього слова немає. Додано за Крев, оскільки це цитата з Мт. 5, 11: «блажени есте егда поносаѣтъ вамъ і иждѣноуѣтъ и рекуѣтъ всякъ золь гѣль на вы лъжуще мене ради. радитисѣ и веселитисѣ яко мзда ваша многа на нѣбсахъ» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 66 (14), л. 21); «Блажени есте, егда поносаѣтъ вам, і иждѣнѣтъ, и рекуѣтъ всякъ соль гѣль на вы лжуще мене ради. радуитисѣ и веселитисѣ, яко мзда ваша многа на нѣбсахъ» (*Острозька Біблія*, Мт. 5, зач. 10).

¹⁴⁴³ У Смол – «многю» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 258).

¹⁴⁴⁴ Виділено в окремий підрозділ, бо тут починається інший елемент у структурі епістоли – *Captatio benevolentiae a persona auditoris*.

¹⁴⁴⁵ У Мак замість «духовная словеса» є «словеса и моления».

¹⁴⁴⁶ Так за Смол. У Крев і Мак цей прийменник відсутній. І хоча на наступних сторінках він у Крев переважно пропускається, все ж можна знайти й таке подвоєння, причому в такому самому звертанні: «кѣ вашей кѣ насвятѣйшей святости» (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 229).

глубокихъ философикихъ¹⁴⁵⁰ оучниі¹⁴⁵¹ · ѿ свѣтаа свѣщеннаа божественнаа писаннаа
 богодуховныхъ¹⁴⁵² богословныхъ¹⁴⁵³ книгъ всѣа іа¹⁴⁵⁴ вѣшон великоразумнои ѿ¹⁴⁵⁵
 всна свѣтѣишон премудрости гвѣ бл҃го разумна суть¹⁴⁵⁶ ѿ в снхъ¹⁴⁵⁷ вѣгда пребывающе
 оумомъ твоимъ яснозрительнымъ¹⁴⁵⁸ ѿ штродимнымъ разумомъ зрѣши низреченнаа ·
 ѿже оумолчитъ оумъ человекъ постигнѣти не можетъ ꙗко єси царское свѣщеніе
 ѿзыкъ свѣта свѣтителство блаженое камѣнь¹⁴⁵⁹ живыи ѿ Бога избранъ чистенъ

¹⁴⁴⁷ У Смол – «всей напрестѣйши», а в Мак – «всесвѣтеши».

¹⁴⁴⁸ Цей зворот є парафразою на Кол. 2, 3: «въ познаніе тайны ба *отца* и *ха*, въ немже суть вся съкровища *премудрости* и *разума* съкровени» (*Острозька Библия*, Кол. 2, зач. 253); «в немже соуть вся *съкрѣвища прѣмоудрости* и *разума* оутаенна» (НИОР РГБ, ф. 304.1, Рук. № 79 (87), л. 170); «в немже соуть вся *скровища премдрѣсти* и *разоума* оутаена» (там само, Рук. № 80 (88), л. 132 об.). Вочевидь, слово «сокровища» було в архетипі «*Послання Мисаїла*», однак під час переписування втратилося, тому вносимо його як кон'єктуру, покладаючись на свідчення парафразованого тут тексту. Привертає увагу інтендоване укладачами протиставлення між текстом Святого Письма, де скарби пізнання «утаєні», та текстом грамоти, де ці ж скарби премудрості і розуму для папи «*явѣ* бл҃го разумна суть». Іпатій (Потій) переклав це місце описово, щоб усунути спричинені браком слова «сокровища» прогалини в синтаксисі (див.: *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, к. Н iii v.).

¹⁴⁴⁹ У Смол цього сполучника «и» немає. Додано за Крев і Мак.

¹⁴⁵⁰ В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «философскихъ», натомість у ватиканських списках (як і в Петр) – «философскихъ» Через «о» також у Смол («философскихъ») і Мак («филосовскихъ») (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 228; *МУН*, т. 9–10, с. 27).

¹⁴⁵¹ У Смол – «учнии».

¹⁴⁵² В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «богодуховныхъ» (у Петр і Borg. ill. 16 – «богодуховныхъ»), натомість у Vat. slav. 12 – «бѣоудоховныхъ». У Смол – «бѣодѣоудоховныхъ» («богодуховновенныхъ»). Як впливає з порівняння *Архив ЮЗР* і Смол, слово було із суфіксом і закінченням «въ/(е)ныхъ», лише неясно, чи перед цим уживалося «духовн» (Крев), а чи «духовн» (Смол). Обрано варіант Крев.

¹⁴⁵³ У Смол – «бѣословесныхъ», а в Мак помилка: «бѣословенскихъ» («богословенскихъ»).

¹⁴⁵⁴ У Мак замість «вся сія» є «всяка вѣси» (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 355 об. – 356).

¹⁴⁵⁵ Це «и» в Смол стоїть не після, як у Крев, а перед словом «великоразумной» і може бути наслідком подвоєння кінцевої літери попереднього слова «вашои», тоді як наступний прикметник у Смол поданий як «всенасвѣйший» («всенасвятѣйший»). У Мак, через поглинання одного «и», словосполучення «великоразумнои и» з прикметника зі сполучником перетворилося на прислівник зі сполучником: «великоразумно и» (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 356).

¹⁴⁵⁶ У Смол замість «бл҃го разумна суть» є «бл҃го разумно бутъ».

¹⁴⁵⁷ У Крев «и всѣхъ». Обрано варіант Смол, який більше відповідає синтаксису (пор.: *МУН*, т. 9–10, с. 28).

¹⁴⁵⁸ Так за Смол. В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «ясно зримъ телеснымъ», як і у ватиканських списках, натомість у Петр бракує виразу «умомъ твоимъ и остроумнымъ разумомъ».

¹⁴⁵⁹ Так за Смол і Мак (пор.: РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 356). У Крев – тут додано «же», яке перериває чіткий ланцюг епітетів, тому розглядаємо його як пізнішу вставку (ймовірно, через помилкове подвоєння першої літери наступного слова «живый»).

на немже камини ѡсновалъ¹⁴⁶⁰ єсть Христо¹⁴⁶¹ црковъ свон . єниже врата ѡдова
 никогда ѡдолѣти не могуѣт¹⁴⁶² . того ради ѡмѣлани твое червлное ѡ¹⁴⁶³ виногла-
 да вогорыка¹⁴⁶⁴ прошебразитъ ѡвѣ царскѡи багрянницѣ . ѡмщениі побѣдѣ Христова
 плѣнниа ѡбразъ . витажныи на свѣтѣ носѣ тричастыными¹⁴⁶⁵ корѡнами вѣнчанъ на
 главѣ твои всевлатон ѡкрѣжныи царскон діадимон пресвѣтаго Дѡха прошебразѡице
 трисоставныи чыны¹⁴⁶⁶ ѡныхъ небесныхъ оумовъ ѡграждаемыхъ ѡсногѡтательнымъ¹⁴⁶⁷
 божественнымъ свѣтомъ всѣ сіѣ¹⁴⁶⁸ твоѣ всенапресвѣтѣиша¹⁴⁶⁹ ѡкрашеніѣ свѣти-
 тельствѣ твоего ѡзраднаго¹⁴⁷⁰ . ѡ небесъ свыше ѡсткана єсть всѣ чыны ѡ ѡбразъ
 в свѣтѣ небесныхъ¹⁴⁷¹ носѣ серафимскимъ лицемъ присно блистаетѣ¹⁴⁷² . ѡ пламено-
 виднымъ ѡгнемъ Дѡха свѣтаго всѣхъ съгрѣвал¹⁴⁷³ оученимъ твоимъ свѣтымъ всѣхъ
 оумакнѣвал¹⁴⁷⁴ дѡша¹⁴⁷⁵ ѡки вогкъ . ѡко да¹⁴⁷⁶ прѡймѡт вѣшераженіѣ печати .

¹⁴⁶⁰ У Смол – «основамъ».

¹⁴⁶¹ У Смол – «Христо» замість «Христос».

¹⁴⁶² У Смол – «не мугут».

¹⁴⁶³ У Смол – «о» (над омегою пропущено «т»).

¹⁴⁶⁴ У Смол – «висорьска». Обрано варіант Крев, оскільки це парафраза на Ис. 63, 1: «Кто сѣи пришеди ѡтѣ едома чрьмень рызы его ѡт восорасы» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 63 (1553), л. 140); «Ктось пришедѣи ѡт едома чрьмень ризъ его ѡт восора» (там само, Рук. № 89 (1547), л. 113 об.); «Кто сеи пришедѣи ѡт едема, чрьвлены рызы его ѡт восора» (*Острозька Біблія*). Зі Смол переймаємо «ь» після «р», наявний і в Vat. slav. 12 (в *Архив ЮЗР* з твердим знаком).

¹⁴⁶⁵ У Смол «трічасными» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 258 об.). В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «трычастыными», хоч у Vat. slav. 12 «тричастнине».

¹⁴⁶⁶ У Смол – «чыны», в *Архив ЮЗР*, *МУН* і Vat. slav. 12 теж множина: «чыны». Лише в Петр і Borg. ill. 16 – в однині («трисоставныи чынъ»), як і в польському перекладі Потія: «znamionuiąc Trzysostawny stan onych niebieskich mądrości» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 36). Надаємо перевагу множині з огляду на свідчення Смол і *Архив ЮЗР*, а також на більшу частоту уживання цього числа стосовно ангельських чинів.

¹⁴⁶⁷ У Крев окремо: «ясно сіятельным».

¹⁴⁶⁸ У Смол замість «вся сія» є «всякыя».

¹⁴⁶⁹ У Смол – «всенапресвѣтейшая».

¹⁴⁷⁰ В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «израдного», а в Петр і ватиканських списках – «израдн-аго», у Смол подібно: «изрядняго». Обрано проміжний варіант: «изряднаго».

¹⁴⁷¹ У Крев цього слова немає. Додано за Смол.

¹⁴⁷² У Смол замість слів «лицемъ присно блистаетѣя» є «лицеблїстаетѣя».

¹⁴⁷³ У Смол цього слова немає.

¹⁴⁷⁴ Так за Смол. В *Архив ЮЗР*, *МУН* і Vat. slav. 12 – «умекчевая», у Петр і Borg. ill. 16 – «умякчевая».

¹⁴⁷⁵ Хоча в *Архив ЮЗР* і *МУН* – «души», однак Петр і ватиканські списки подають «душа», як і Смол. Це більш поширений у посланні варіант («душа» і для множини), тому надаємо перевагу йому.

¹⁴⁷⁶ У Смол цього слова немає.

Гравюра із зображенням першодрукаря Франциска Скорини.
Автор невідомий, бл. 1517 р.

і написаніє царское параклитова дѣлѣ оутѣшительнаго Дѣла імѣщи імена написана на¹⁴⁷⁷ небѣсѣхъ въ книгахъ животныхъ¹⁴⁷⁸.

[XXIII]¹⁴⁷⁹ ѿ всенарекательщини великомногопремудрыи¹⁴⁸⁰ свѣтоблаженни¹⁴⁸¹ ѿцы и¹⁴⁸² намѣ нѣкоє оутѣшнїе милосердіа щедротѣ подаждѣ¹⁴⁸³. и нечѣностичъ бѣди к намѣ¹⁴⁸⁴ ѿписати на сїи словеса. іако да и мы видѣше твоѣ всенарекательшиа нѣкѣа сладкаа и оутѣшительнаа словеса къ намѣ писанаа. кѣпно вси¹⁴⁸⁵ възрадѣмса и възвеличимса дѣлами полбѣвѣши желаниє своєго хотѣнїа въ благодати сїи дѣховнои. ѡбачеже¹⁴⁸⁶ оудивляемса емѣ велико и¹⁴⁸⁷ сѣло много томѣ удивмса. іако преждѣ єєго малѣ времени минѣвѣшѣ. поглаша къ вашии ко¹⁴⁸⁸ всенарекательшии свѣлости ѿ нашихъ стѣланѣ наши свѣтїи ѿцы. чѣстнии¹⁴⁸⁹ ѡсѣлцинии¹⁴⁹⁰ єпископи.

¹⁴⁷⁷ У Смол цього слова немає – вочевидь, через часте повторення складу «на» в цьому звороті і злиття з кінцем попереднього слова: «именанаписанананѣсѣхъ» – «именанаписананѣсѣхъ».

¹⁴⁷⁸ У Смол – «въ книгахъ живота», а в Крев – «въ книгахъ животныхъ». Неоднозначним є вживання цього слова й у священних текстах. Здебільшого це «животныхъ», наприклад в Одрк. 3, 5: «и не имамъ отмыти имени его от книгъ животныхъ» (*Острозька Библия*); в Одрк. 13, 8: «и поклонятся ему вси живущей на земли, имже не написана суть имена въ книгахъ животныхъ» (там само); «и поклонятся емоу вси живоущїи на земли горе горе имже суть не написана имена въ книгахъ животныхъ» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 122 (1829), л. 58); у Фил. 4, 3: «и съ прочими споспѣшники моими, ихже имена въ книгахъ животныхъ» (*Острозька Библия*). В останньому випадку *Апостол Скорини* подає варіант «живота»: «и со иными поспешники моими, ихже имена суть во книгахъ живота», а в рукописних Апостолах XV ст. по-різному: «ихже имена въ книгахъ жизни» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 79 (87), л. 281 об.) і «ихже имена въ книгахъ животныхъ» (там само, Рук. № 80 (88), л. 253). Попри певний різнобій, більшість джерел мають варіант «животныхъ», якому й надаємо перевагу.

¹⁴⁷⁹ Виділено в окремий підрозділ, бо тут починається інший елемент у структурі епістоли – друге *Narratio*.

¹⁴⁸⁰ В *Архив ЮЗР* окремо: «велико много премудрый».

¹⁴⁸¹ У Смол – «стоблаженни».

¹⁴⁸² У Смол цього сполучника немає.

¹⁴⁸³ У Смол – «подажи» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 259).

¹⁴⁸⁴ У Смол порядок слів інший: «к намѣ боуди».

¹⁴⁸⁵ Так за Смол. У кириличних текстах Крев цього слова немає, та воно є в польському перекладі Потія: «abysmy u my widząc twoie naświętsze u słodke niektore u pocieszliwe słowa do nas napisane wszytcy wradowali się duszami» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 36 v.), тож у Крев воно, певно, таки було.

¹⁴⁸⁶ У Смол – «обачнож».

¹⁴⁸⁷ У Смол цього сполучника немає.

¹⁴⁸⁸ Так за Смол. У Крев цього слова немає. Проте далі цей самий зворот повторюється ще раз із тим же подвійним «къ», в т. ч. й у Крев: «чистая любов, юже исклонихом от чиста сердца, къ вашей къ насвятїйшей святости» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 229).

¹⁴⁸⁹ Так за Смол. У Крев і ватиканських списках цього слова немає (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 229; *МУН*, т. 9–10, с. 28; *Соборное послание русского духовства и мирян*,

ЧАЖЪ ѿ¹⁴⁹¹ ПРЕНАЕНЪШЛАА ВЕЛИКОСЛАВНАА¹⁴⁹² КНАЖАТА ѿ ВЕЛЬМОЖНІИ ѿ МНОГОЧЕТНІИ
 БЛАГОРОДНІИ ПАНОВЕ ѿ ВСИ БЛАГОЧЕТНІИ¹⁴⁹³ НАРОЧИТІИ МЪЖІЕ НАПИСАНІЕ НЪКОЕ БЛАГОПО-
 ТРЕБНО¹⁴⁹⁴ ВАШИМЪ ЛЕГКАТОСОМЪ¹⁴⁹⁵ АНТОНІЕМЪ ѿМЕНЕМЪ МЪЖЕМЪ ЧЕТНЫМЪ ѿ ДО-
 СТОНЫМЪ ВЪ СЪАТОСТИ . ЄГОЖЕ ВАША ВСЕПРЕНАСЪАТЪШЛАА¹⁴⁹⁶ СЪАТОСТЕ ПОСЛАСТЕ КЪ
 ВЕЛИКОМЪ КНАЗЮ МОСКОВИКОМЪ . ДЩЕРЯ ЦАРЕВЪ ВЪ БРАКЪ ЄМЪ СЪЧЫТАВШИ . ѿ СІЮ ЄМЪ
 ѿ СЕБЕ¹⁴⁹⁷ ЧЕТНО ПОСЛАВШИ ѿ ПОДАВШИ АКИ МИЛОСТІВЫ ѿ ЗАКОНОЛЮБНЫ¹⁴⁹⁸ ѿЩЕ . но
 не вѣмы что¹⁴⁹⁹ в томъ єсть . донесены ли бѣдѣтъ чла писанїа наша предъ ваше
 свѣдѣтелское всепренасъатѣшио¹⁵⁰⁰ лице ѿли ни да того радн¹⁵⁰¹ много ѿпечали-
 хомса на время се помышляюще в себѣ . єгда како неприятна¹⁵⁰² бѣдѣтъ писанїа
 наша предъ вашу свѣдѣтелскую свѣдѣтелю . ѿли ѿзгорѣжна наша ѿсрадала чистла
 лубовъ . ѿже ѿклонихом ѿ чиста срдца . къ вашей къ всенасъатѣшион¹⁵⁰³ свѣдѣтелю .

с. 24; BAV, Vat. slav. 12, p. 52; Borg. ill. 16, p. 31 (33) v.). Однак знаходимо його в пере-
 кладі Потія, у такому самому написанні (бо останню літеру «и» слова «святїи» митро-
 полит потрактував як сполучник: «z naszych kraiow tuteyszych oycowie nashy święci
 у uczęciwi wieliebni Episkopowie») (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 36 v.).

¹⁴⁹⁰ Так за Смол («ѡсѣщнии»). В *Архив ЮЗР* і *МУН* помилково в однині: «освящен-
 ный». Натомість у Петр (за Borg. ill. 16) – «освященныи», що може бути прочитано і як
 однина, і як множина, а у Vat. slav. 12 – множина: «ѡсѣщнии». На те, що й у Крев була
 множина, вказує і польський переклад Потія (див. поп. прим.).

¹⁴⁹¹ У Смол цього сполучника немає.

¹⁴⁹² У Крев – «пренаяснейшие великославные». Обрано варіант Смол, оскільки слово
 «княжа» середнього роду. Так бачимо на початку твору й у Крев: «великославное кня-
 жа» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 199).

¹⁴⁹³ У Смол – «блгочѣстїивии».

¹⁴⁹⁴ Так за Крев. У Смол – «блгопотребное», що теж можливо, але виглядає радше як
 регресивна асиміляція (нѣкое блгопотребное).

¹⁴⁹⁵ У Смол – «легкатосом».

¹⁴⁹⁶ У Крев – «пренасъатѣшная», у Смол – «всенапрѣстѣшная». На правильність фор-
 ми Смол вказує повтор цієї лексики в наступному звороті, де в т. ч. й у Крев є «ваше
 свѣдѣтелское всепренасъатѣшное лице» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 229).

¹⁴⁹⁷ У Смол – «от себѣ».

¹⁴⁹⁸ Так за Смол (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 259 об.). В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «милос-
 тивный законлюбный». У Петр помилка: «милостивный законнолюбезный», хоча
 обидва ватиканські списки мають такий самий варіант, як і *Архив ЮЗР* (львівський спи-
 сок закінчився раніше) (*Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 25). Оче-
 видно, Іпатїй (Потїй), готуючи польський переклад, переглянув свій первісний поділ
 тексту на цьому місці та відділив кінцеве «й» у слові «милостивный» як сполучник «и»:
 «iako miłościwy u zakonolubny Ociec» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 37).

¹⁴⁹⁹ У Смол – «чтѡс».

¹⁵⁰⁰ У Смол порядок слів інший: «свѣтльское всенапрѣстѣшное».

¹⁵⁰¹ Так за Смол. В *Архив ЮЗР* і *МУН* – «радннн», натомість в обидвох ватиканських
 списках (відповідно й у Петр) – «ради».

¹⁵⁰² В *Архив ЮЗР* і *МУН* окремо: «не прїятна». Подано разом згідно з: *Полный цер-
 ковно-славянский словарь*, с. 349.

члвци¹⁵⁰⁴ нѣкоє оучитѣлнѣноє ѿписанї¹⁵⁰⁵ видѣти вашиго свѣтитѣлскаго благоудїа
 ѣже к намъ . оузъави¹⁵⁰⁶ намъ се всенасвѣтѣншии ѿче . коєа ради вины бысть се
 таковаго замедлѣнїа дѣло ꙗко не полѣчити намъ желаемаго хотѣнїа ѿ вашии
 всенасвѣтѣншое¹⁵⁰⁷ свѣтостї . вѣрѣмъ бо мы вашии великон премѣдростї¹⁵⁰⁸ ꙗко
 ни ѣдино ѿ сиx ваши¹⁵⁰⁹ не раднїи нѣкоє на сем познано¹⁵¹⁰ бѣдетъ в насъ . но вса
 намъ ꙗа лѣковно ѿпишешї аки милостивыи¹⁵¹¹ ѿцы наше смиреннїе ꙗ мирное желанїе
 въ вемъ¹⁵¹² наполниши¹⁵¹³ . ꙗ не ѿпечалиши¹⁵¹⁴ нашихъ серць оуже к томѣ
 болѣе¹⁵¹⁵ . ꙗко мѣдрїи¹⁵¹⁶ єси оучитѣл ꙗ всеразумныи свѣтїи¹⁵¹⁷ ѿцы вѣсн како

¹⁵⁰³ У Крев – «насвѣтѣйшей». Надаємо перевагу Смол, виправляючи з «всей настѣйшой» («всей насвѣтѣйшой») на «всенасвѣтѣйшей», узявши до уваги обидва списки.

¹⁵⁰⁴ У Смол цього слова немає. В *Архив ЮЗР і МУН* – «чающи», у *Vat. slav. 12* (р. 52 v.) – «чаюшы») а в Петр – «чающе» (відповідно до *Borg. ill. 16* (р. 32 (34)).

¹⁵⁰⁵ Так за Крев. У Смол – «писание». У тому, що в Крев було з префіксом «от», немає сумніву, оскільки в перекладі він транслітерований: «oczekawaiąc niejakiego poćieszliwego odpisu» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 37). Пор. також: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 396 («отпись»); *Словник староукраїнської мови*, т. 2, с. 107 («отписанье»).

¹⁵⁰⁶ У Смол – «зъяві». Надаємо перевагу формі «уз(ъ)яви» з Крев (твердий знак наявний у *Vat. slav. 12*), оскільки слова «зъяві» нема ні в словнику церковнослов'янської (фіксується тільки лексема «изъявити»), ані в «*Словнику староукраїнської мови*», який, натомість, наводить варіант «оузъявити» (*Словник староукраїнської мови*, т. 2, с. 470).

¹⁵⁰⁷ Так за Смол («всенасвѣтѣйшое») (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 260). У Крев цього слова немає.

¹⁵⁰⁸ У Смол – «ваше великопрмдрсті» («ваше великопремудрості»).

¹⁵⁰⁹ У Смол – «вашеи».

¹⁵¹⁰ У Смол – «прознано». Семантичне навантаження цього слова в церковнослов'янській мові тут не відповідає контексту: «прознаменовати – проявлять будуще знаменїемъ, предзнаменовувать», «прознательный – то же, что прозорливый» (*Полный церковно-славянский словарь*, с. 507). Хоч у В. Даля «прознавать» – це «дізнаватися», «довідатися» (*Словарь*, т. 3, с. 503), проте віддаємо тут перевагу «познано» з Крев.

¹⁵¹¹ У Смол – «млѣтвы бѣ и ѿтць» («милостивый Богъ и Отець»), що суперечить контексту.

¹⁵¹² У всіх кириличних виданнях Крев разом: «вовсемъ».

¹⁵¹³ У Крев – «наполнити». У Смол з помилкою: «налниши», проте ця словоформа дозволяє відтворити оригінальне слово: «наполниши».

¹⁵¹⁴ У Смол над омегою помилково надписана «т»: «ѿтпечалиши».

¹⁵¹⁵ У Петр і *Архив ЮЗР* (яке тут іде за Петр) – «болеє». Це наслідок помилкового відчитання у *Borg. ill. 16*, де над кінцевою «е» є нарядкові знаки, хоча це насправді оксія, як показує порівняння з такими самими знаками дещо вище (наприклад над кінцевою «е» у слові «смирение»). Тому в *МУН* цілком правильно «болеє», тим більше, що *Vat. slav. 12* ніяких нарядкових знаків над «е» тут не подає.

¹⁵¹⁶ У всіх виданнях Крев тут «милосердыи» (в т. ч. й у польському перекладі Потія – див. наст. прим.), тоді як у Смол – «мѣрѣи» («мудры»). Встановити архетипний варіант важко, проте варіант поєднання «мудры учитель и всеразумныи отецъ» виглядає правдоподібнішим. Непрямо на користь слова «мудры» свідчить подане дещо далі:

премудрости¹⁵¹⁸ своєю паки оскорблених¹⁵¹⁹ утѣшити¹⁵²⁰ ѿ печаль наших на радость
 предложити¹⁵²¹ · ꙗко да паки кѣпно вси возрадемся ѿ возвелемся ѿ утѣшени
 твоихъ ѿ ни единого сумнина въ совѣстехъ¹⁵²² нашихъ въ сѣмъ не¹⁵²³ постраждѣмъ
 къ вѣши къ¹⁵²⁴ вснаблѣтѣшион великомногостивон святости ѿ ѿче пречистныи¹⁵²⁵ .
 [XXIV]¹⁵²⁶ По ѿ сѣмъ ѿ всемъ слава оуже буди¹⁵²⁷ въ вышнихъ Богъ · ꙗко
 на земли миръ ѿ благословеніи намъ¹⁵²⁸ человекомъ твоимъ дарова¹⁵²⁹ · показва¹⁵³⁰
 въ человекѣхъ благоволеніи¹⁵³¹ своѣа благости · ꙗко да вси сподѣтса · ѿ познаютъ

«веси како премудростию своєю паки оскорбленихъ утѣшиши». Вирішальним стало свідчення Мак, де вжито той самий прикметник, тільки в змінений через помилку відчитання формі: до слова «мудрый» долучили кінець передуючого йому «ибо», тож вишло «бомудрый» («богомудрый») – «и бгомудрый учитель і всеразумный свѣтыи отѣць».

¹⁵¹⁷ Так за Смол і Мак. В обох ватиканських списках теж є це слово (BAV, Vat. slav. 12, р. 53; Borg. ill. 16, р. 32 (34) v.), і тому відтворене в МУН. Брак його в Архив ЮЗР пояснюється тим, що це видання відтворює тут текст за Петр, де його немає. Про його наявність у Крев свідчить і польський переклад Потія: «abowiem iesteś miłościerny wczyciel u mądry Ociec święty» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 37 v.).

¹⁵¹⁸ У Крев – «премудростию».

¹⁵¹⁹ У Смол – «оскръвленых».

¹⁵²⁰ У Крев – «утѣшиши», тоді як у Смол і Мак в інфінітиві: «утѣшити» (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 356 об.). Обрано другий варіант, як більш відповідний за синтаксисом і контекстом.

¹⁵²¹ У Крев – «предложиши», а в Смол і Мак, відповідно до попереднього однорідного члена речення, знов інфінітив: «предложити», якому й надаємо перевагу.

¹⁵²² У Крев подано як прикметник: «совестных», однак у польському перекладі Потія тут іменник: «nie mając żadney wątpliwości w sumnieniach naszych» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 37 v.). У Смол описка: «въ совѣстех», та це, без сумніву, іменник, як і в Мак («совѣстех»), тому надаємо перевагу цій частині мови, яка до того ж краще узгоджується синтаксично.

¹⁵²³ У Vat. slav. 12 ця заперечна частка є, а загублено її при переписуванні в Borg. ill. 16, звідки помилку перейнято в Петр, а відтак в *Архив ЮЗР* і МУН. У Смол і Мак ця лексема теж наявна.

¹⁵²⁴ У Крев цей прийменник відсутній. Додано за Смол, оскільки подібне звертання з подвійним «к» вже вживалося в посланні раніше, у т. ч. і в Крев.

¹⁵²⁵ У Мак – «пресвѣтый» («пресвятый»).

¹⁵²⁶ Виділено в окремий розділ, бо тут починається наступний елемент у структурі епістоли – *Conclusio*.

¹⁵²⁷ У Vat. slav. 12 і Borg. ill. 16 «буди». Помилка («буде») була допущена в Петр, а звідти потрапила в *Архив ЮЗР* і МУН. У Смол і Мак – теж «буди».

¹⁵²⁸ У Смол пропущено винесену «м»: «на». У Мак слова немає взагалі.

¹⁵²⁹ У Крев – «даровася», але «дарова» (за Смол і Мак) більше відповідає контексту.

¹⁵³⁰ У Смол – «показує».

¹⁵³¹ Так за Смол. В *Архив ЮЗР* тут повторюється «благословеніе», та насправді в цьому рукописі також було «благоволеніе», бо так у ватиканських списках (BAV, Vat. slav. 12, р. 53; Borg. ill. 16, р. 32 (34) v.). Отже, помилка сталася під час підготовки

ѣго сѣцаго истиннаго Бога давшаго тебе ꙗкѣ танинѣю власть въ человекѣхъ предвѣлаа ѿ великаа творитѣ¹⁵³². ѿго ради мы ѿ¹⁵³³ толикихъ ѿ тако великихъ твоихъ небесныхъ дарѣхъ¹⁵³⁴ хвалимъ тѣ хвалимого¹⁵³⁵ ѿ всѣхъ человекѣхъ благословимъ тѣ¹⁵³⁶ благословнаго ѿ вышнаго Бога · кланѣемъ тѣ поклонѣемомъ ѿ всего собора¹⁵³⁷ християньскаго · словословимъ тѣ разными¹⁵³⁸ словы божественными оублажающе тѣ · благодаримъ тѣ великия ради славы твоѣа · ѿже ѿмаши свыше ѿ Бога велики дарѣ¹⁵³⁹

Петр (у цій частині тексту видання опиралося на вказані ватиканські кодекси, оскільки рукопис з архіву Галицької митрополії був неповний і закінчував набагато раніше). *Архив ЮЗР* іде тут за Петр (з огляду на брак сторінок у примірниках першодруку), а *MUH* перейняло похибку з *Архив ЮЗР*. Відповідник до «благоволеніє» бачимо й у польському перекладі Потія: «chwala na wysokośći Bogu a na ziemi pokoy błogosławienstwo nam ludziom przez cie darowane pokazując w ludziach dobra wola swoiey łaskawości» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 37 v.). А те, що «благословеніє» виявляємо й у Мак, свідчить про типовість цієї помилки, зумовленої, вочевидь, наявністю рядком вище слова «благословеніє». Додатковим аргументом на користь обраного варіанта є те, що тут парафраза на Велике славослов'я переймає сталий зворот із євхаристійного канону Літургії св. Василя Великого, яку знаходимо, зокрема, у Службнику XV ст.: «тебѣ молимъ сѣ стѣихъ бѣговолениемъ твоєа бѣгости, прїити дѣоу твоємоу стѣмоу...» (НИОР РГБ, ф. 304.1, Рук. № 216 (1079), л. 57).

¹⁵³² Так за Крев. У Смол – «творятъ» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 260 об.), а в Мак – «творя» (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 357). Жоден з цих варіантів не узгоджується із синтаксисом і контекстом, на відміну від форми Крев, якщо розглядати її не як третю особу однини теперішнього часу, а як супін (незважаючи на відсутність необхідного при його вживанні дієслова руху, що можна пояснити незнанням цієї норми укладачами послання через край нечасте використання такої форми дієслова). Вочевидь, саме через близькість супіна з інфінітивом і знаходимо інфінітив у польському перекладі Потія: «у poznali onego prawdziwego Boga który tobie dał tajemną władzą w ludziach wielkie u przedźiwne rzeczy sprawować» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 37 v.).

¹⁵³³ У Смол над омегою помилково надписана «т»: «ѡт».

¹⁵³⁴ У Петр – «даровъ», перейняте від Borg. ill. 16, яке відтак переймає *Архив ЮЗР*, а також *MUH*, де, однак, у примітці зазначено, що Vat. slav. 12 має альтернативний варіант «дарех» (див.: *MUH*, т. 9–10, с. 29, прим. 32). Отже, це помилка Borg. ill. 16, що перейшла до всіх наявних перевидань (BAV, Vat. slav. 12, р. 53; Borg. ill. 16, р. 32 (34) v.). У Мак слово пропущене внаслідок помилки переписувачів (синтаксис із прогалинами). У Смол також «дарѣх».

¹⁵³⁵ У Смол – «хвалимому».

¹⁵³⁶ У Смол помилково «блгѣлви мя» («благослови мя»). У Мак також із помилкою: «словити тѣ».

¹⁵³⁷ У Смол – «збора».

¹⁵³⁸ У Смол – «розными».

¹⁵³⁹ Слова «царю и» додано за Смол, оскільки вони пасують за контекстом і відповідають описові особи Мелхиседека, який був не лише архиєреєм, але й царем (Бут. 14, 18). Хоча в кириличних виданнях Крев і ватиканських списках цього нема, але слово «царю» однозначно було й у Крев, позаяк його відповідник є в польському перекладі Потія:

і архієрею Мелхиседече небесним свѣтѣм¹⁵⁴⁰ ѿче дѣховных¹⁵⁴¹ даровъ вседержителю Сына
 ѣдинороднаго Господа Ісуса Христа • ѣдинонаравным ѣмѣмъ служителю¹⁵⁴² свѣтѣм
 свѣтаго Дѣха всевѣтаа душе ѿпощааи¹⁵⁴³ грѣхѣи всемѣмъ¹⁵⁴⁴ мнрѣ помилди насѣ •
 прощали¹⁵⁴⁵ грѣхѣи всемѣмъ мнрѣ прїими сіа¹⁵⁴⁶ молитвы наша • седѣи¹⁵⁴⁷ ѿдсѣдѣ пре-
 стола славы величїствїю въ цркви свѣтѣи лїки на небесѣхъ • пакѣ глаголемъ помилди
 насѣ і милостивѣ едїи намѣ • іако ты¹⁵⁴⁸ єси єдинъ свѣтѣ , ты єдинъ господа •
 началным ѿещѣ всепревѣтѣиши и многоблаженнымъ Сикретѣ¹⁵⁴⁹ • славою и чистїю ѿ
 Бога Оца многопочтенъ сын¹⁵⁵⁰ • паче всѣхъ земнородныхъ¹⁵⁵¹ сыновъ чловѣчскихъ •
 его ради хвалимъ и благословимъ імаѣ твоѣ въ вѣки хвалаще и¹⁵⁵² благодаряще

«dla wielkiej slawy twoiey którą masz z wysokości od Boga wielki Krolu Arcykapłanie Melchisedeku» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 38). У кириличному першодруці Крев цього слова точно не було, оскільки немає його й у перекладеному Мелетієм (Смотрицьким) з церковнослов'янської відповідному уривку: «wielki Arcykapłanie Melchisedeku niebieski» (Theophil Ortholog. *Θρηνοσ το ιεστ lament tedyney świętej Powszechney Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z objasnieniem dogmat wiary*. Wilno 1610, k. 68). У Мак брак цієї лексеми пояснюється іншим контекстом.

¹⁵⁴⁰ Додано за Смол і Мак, у Крев це слово відсутнє (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 357 об.).

¹⁵⁴¹ Так за Смол «дѣвныхъ» («духовныхъ») і Мак («дѣховныхъ»). У Крев – «духовный», що стосується слова «отче». Тут *Архив ЮЗР* йде за Петр, де відтворено текст ватиканських списків (BAV, Vat. slav. 12, p. 53 v.; Borg. ill. 16, p. 33 (35)), тож помилка сталася вже під час підготовки кириличного першодруку. Бо в польському перекладі Потія бачимо відповідник до «духовныхъ» (стосовно дарів): «niebieski Oycze darow duchownych wszystkich dzierżycielu» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 38).

¹⁵⁴² Так за Смол і Мак. В *Архив ЮЗР* помилка: «служитель», хоча в Петр, за яким надрукований цей уривок – «служителю». У *МУН* також у кличному відмінку: «служи-телю»), як і в обох ватиканських списках.

¹⁵⁴³ Так за Смол. У Крев – «отпушай»), що, однак, гірше узгоджується з контекстом. У Мак пропущено останню літеру: «отпушая».

¹⁵⁴⁴ Додано за Смол і Мак, а також з огляду на те, що при повторенні в наступному звороті уже в усіх списках однаково – «всему миру».

¹⁵⁴⁵ У Крев – «прощай»). У Смол – більш відповідний синтаксисові варіант, хоч і написаний з помилкою: «просящай»). У Мак пропущено кінцеву букву: «прошая».

¹⁵⁴⁶ У Смол і Мак цього слова немає.

¹⁵⁴⁷ Хоча в *Архив ЮЗР* і *МУН* – «седа»), однак у Петр і обох ватиканських списках – «седѣи»), як і в Смол і Мак.

¹⁵⁴⁸ Так за Крев. У Смол і Мак звороту «ты еси єдинъ свѣтъ» бракує (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 261). Та оскільки це частина парафрази Великого славослов'я з утрєні, вважаємо її елементом автентичного тексту.

¹⁵⁴⁹ У Смол – «сікте».

¹⁵⁵⁰ У Смол – «сы»), а в Мак це слово злилося з попереднім: «многопочтенный» (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 358).

¹⁵⁵¹ У Смол помилка: «земныхранныхъ»), однак у Мак правильно: «семнородныхъ».

¹⁵⁵² У Смол цього сполучника немає. Так за Мак і Крев.

великого Бога ѡ несказаннѣмъ¹⁵⁵³ єго¹⁵⁵⁴ дарѣ таковѣмъ сущимъ на тобѣ .
 ѡм[ъ]же¹⁵⁵⁵ та ѡублажилъ самъ великіи мѡдрын зиждатель єдинъ блажении силнии
 Царь царствѣющихъ ѡ Господь господствѣющихъ¹⁵⁵⁶ . єдинъ ѡмѣли¹⁵⁵⁷ бесмртїи¹⁵⁵⁸ .
 живии въ неприступномъ¹⁵⁵⁹ свѣтѣ трисвѣтлаго божитва блистаемаго сїанїа славы¹⁵⁶⁰
 своа вєгда въ премѡдрости єдинобщныа ѡ живоначалныа¹⁵⁶¹ ѡ неразделимыа
 Троица ѡ ѡнѡдѣ никогда никимъ неѡвѣдомыа ѡ неѡдоба¹⁵⁶² ктомѡ неѡдомыа .

¹⁵⁵³ У Крев – «несказанномъ», однак уважаємо автентичнішим закінчення, подане в Смол (хоча там і пропущена кінцева «м»: «неисъказаннѣ») і Мак (хоча «ять» і змінено на «е»: «несказаннѣм»).

¹⁵⁵⁴ Так за Крев. У Смол звороту «его дарѣ таковѣм сущим на тобѣ» немає, однак він синтаксично необхідний.

¹⁵⁵⁵ У Крев і Мак – «иміже», у Смол – «иміже». Проте це не узгоджується в числі зі словом «дарѣ», якого стосується, тому виправляємо на однину. Імовірна причина помилки – наявність «ь» чи «ъ» усередині слова («имъже»), яке під час переписування з оригіналу помилково відчитали як «имѣж» чи як «имеж» (відповідно до узусу II ПСлВ), відтак виникла форма «имиж». З іншого боку, дуже мало ймовірно, що тут первісно вживалася множина щодо лексеми «дарѣ» (де, відтак, «х») була надрядковою, а потім випала), бо на однину вказують супровідні слова – «таковѣм сущим на тобѣ». Про правильність тут саме лексеми «имъже» свідчить її вживання в такому ж звороті на початку грамоти: «имъже тя Господь Богъ самъ ублажилъ» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 202).

¹⁵⁵⁶ Так за Крев і Смол. У Мак зворот подано в давальному відмінку: «црѣ црѣствующи и гѣдъ гѣдъствующи». Різні варіанти виявляємо й у текстах I Тим. 6, 15–16, парафразою на який є цей вираз. Більшість має закінчення «х»: «блженнии єдинъ силнии црѣ црѣствующихъ и гѣъ гѣдъствующихъ єдинъ имѣяи бесмртїе въ свѣтѣ живии непрестопнѣмъ» (НИОР РГБ, ф. 304.1, Рук. № 80 (88), л. 278); «блженнии и єдинъ силнии црѣ царствующихъ, и гѣъ господствующихъ, єдинъ имѣяи бесмртїе, и въ свѣтѣ живии неприступнѣмъ» (*Острозька Біблія*, зач. 288). Проте є й свідчення з «м»: «блженнии и єдинъ силнии црѣ црѣствующимъ, и гѣъ гѣдъствующимъ єдинъ имѣяи бесмртїе в свѣтѣ живи, неприступнѣ» (НИОР РГБ, ф. 304.1, Рук. № 79 (87), л. 288 об.); «блгѣвеннии єдинъ сильнии царь царствующихъ, и гѣдъ гѣдъствующимъ сам имєа бесмртїе, живии во свете неприступнѣмъ» (*Апостол Скорини*, арк. 149 зв.).

¹⁵⁵⁷ У Смол – «имеа».

¹⁵⁵⁸ У Смол – «бесмертия». У Мак зворот «имѣяи бесмертіє» замінено словом «бесмертний». Обрано варіант Крев з огляду на парафразований тут біблійний текст.

¹⁵⁵⁹ У Смол – «престопнѣмъ».

¹⁵⁶⁰ В *Архив ЮЗР* і *МУН*, а також у Vat. slav. 12 – «главы». Лише у Петр, відповідно до Borg. ill. 16 – «славы», що, однак, є радше пізнішим виправленням переписувача з першодруку, бо у польському перекладі Потія подано відповідник «главы»: «połyskaiącey światłości głowy swey zawsze» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 38 v.). У Смол рівно ж «главы». У Мак хоча й з помилкою, але перша літера правильна: «схавы». Обрано варіант «славы» як найбільш відповідний контексту та богословській термінології, натомість варіант «главы» слід розглядати як ранню помилку, яка перейшла в пізніші списки.

¹⁵⁶¹ У Крев слова «и живоначалныя» відсутні.

¹⁵⁶² У Смол замість «и неѡдобъ», «ни соудобъ».

лимыа¹⁵⁶³ . ѿ¹⁵⁶⁴ токмо ѿ ѿныхъ глѣхъ небесныхъ оумовъ . въ нихже и ты глѣхъ всенаслащѣишии ерлфиме живиши , и комѣждо ихъ по мѣрѣ просвѣщеніе кожегствено подабаета . въ нихже ѿнѣ непрестано воспѣваемы¹⁵⁶⁵ и славымы и хвалымы естъ Богъ , и¹⁵⁶⁶ ѿ всѣхъ земнородныхъ родовъ величаемыи и покланяемыи¹⁵⁶⁷ и благодаримыи ѿ всякого дыханія дивно¹⁵⁶⁸ оудивляемыи¹⁵⁶⁹ и¹⁵⁷⁰ воспѣваемыи и славымы . ꙗко того естъ единаго превѣчнаа слава . и чистое величїе¹⁵⁷¹ ѿбелаетъ же¹⁵⁷² и дѣржава . ꙗже еше прежде всѣхъ вѣкъ вѣ и нынѣ естъ и еше будеть . и¹⁵⁷³ превѣдеть . и принзбудеть въ безконечныа¹⁵⁷⁴ и неисчетныа превѣчныа вѣки ѿminy .

[XXV]¹⁵⁷⁵ Бѣди же ктѣмѣ благословїи на насъ тобою всенаслащѣишии ѿче всегдѣ¹⁵⁷⁶ нынѣ и присно и въ¹⁵⁷⁷ вѣки вѣкомъ ѿminy . ꙗко ꙗви намъ сїю милостъ

¹⁵⁶³ У Смол – «нидомысленная».

¹⁵⁶⁴ У Крев це слово відсутнє, однак воно є в Смол і Мак (РНБ СПб, Сол–902/1012, л. 358 об.).

¹⁵⁶⁵ Так за Крев і Мак. У Смол – «спеваеми» (СОКМ, Фонды, № 9907, л. 261 об.).

¹⁵⁶⁶ У Смол і Мак цього сполучника немає.

¹⁵⁶⁷ У Смол і Мак слів «величаемии и покланяемии» немає.

¹⁵⁶⁸ У Смол – «дивный».

¹⁵⁶⁹ Дуже подібний за своєю конструкцією текст знаходимо в пізнішому зверненні московського патріарха Гермогена з приводу скинення з престолу царя Василя Івановича Шуйського: «Богъ нашъ, святая и живоначалная Троица, Отецъ и Сынъ и святыи Духъ, въ него же вѣруемъ и о немъ же живемъ и движемся и естъмы, имъ же царіе царьствуютъ и силнии содержатъ землю, той единъ преблаженный и сильный царь царствующимъ и господь господствующимъ, во свѣтѣ живый неприступнемъ, на херувимскихъ престолехъ сѣдай и на смиренныа призираай, и отъ Небесныхъ Силь прославляемый и ото всѣхъ земнородныхъ родовъ покланяемый и ото всякого дыханія дивно удивляемый, ему же слава нинѣ и въ день вѣка, аминь» (*Акты, собранные въ библиотекахъ и архивахъ Россійской имперіи археографическою экспедиціею Императорской Академіи наукъ. Дополнены и изданы Высочайше учрежденною Коммиссіею. 1598–1615*, т. 2. Санкт-Петербург 1836, с. 286 (№ 169)). Важко сказати, чи туди цей уривок потрапив безпосередньо з «Послання Мисаїла», чи опосередковано (що ймовірно) через «Послання до Макарія».

¹⁵⁷⁰ У Смол цього сполучника немає. Додано за Крев, оскільки в попередньому, схожому за конструкцією звороті він також наявний.

¹⁵⁷¹ У Крев – «веленіє», що не узгоджується з контекстом, тому обрано варіант «величїє», виявлений у Мак і Смол («велічїє»). Після цього слова Крев додає ще «и», відсутнє в Смол і Мак.

¹⁵⁷² У Крев цього слова немає.

¹⁵⁷³ У Смол і Мак слів «и пребудеть и преизбудеть» немає.

¹⁵⁷⁴ У Смол – «бесконечное».

¹⁵⁷⁵ Виділено в окремий розділ, бо це наступний елемент структури епістоли – *Terminatio*.

¹⁵⁷⁶ У Смол і Мак – тут додано «и», яке, однак, розриває використану тут поширену літургійну формулу.

¹⁵⁷⁷ У Смол цього слова бракує. Додано за Крев і Мак.

и прочи . и азимаю и си шпачю до
 тшорноую и сондртыви вци и прно
 двимрїа . и роучлютькѣа проснаше
 моу еѣ пдсмоленеисо моу мисаилоу .
 еще же и ны мншги иконы шпроче
 того , менши поа . златомъ же и
 каменіемъ и жемчюгом боу крашени .
 того же плакна . и не проснаше о пшоу .
 и по кнсьцелікїи шдаетъ .

Изныже прешсценныи митрополїи
 иопа едина ваземъ и сондртыви

Урочиста процесія в Москві з чудотворною іконою
 Смоленської Богородиці за участі владики Мисаїла
 і митрополита Йони Одноушева. 1456 р. Мініатюра 1570-х рр.

що пояснило б і згаданий поспіх при копіюванні. Друге спостереження пов'язане з польським перекладом Мисаїлової грамоти, здійсненим митрополитом Іпатієм (Потієм), який було залучено для відновлення тексту Кревського списку через втрату як самого рукопису з Крева, тексту кириличного першодруку грамоти. При цьому вдалося визначити певні відмінності між перевиданнями церковнослов'янського варіанта пам'ятки з Крева, з одного боку, і польським її перекладом – з іншого. До таких розбіжностей належить, зокрема, наявність у польському варіанті т. зв. *Inscriptio*¹⁵⁸⁵, що, поза всяким сумнівом, було в архетипі, однак у жодному списку з першодруку не зафіксоване (і це попри надзвичайну важливість того елемента). Відсутня в кириличних републікаціях і присвята, котра, безперечно, також була в першому виданні грамоти (хоча для відновлення архетипу цей елемент і не є суттєвим).

У кількох випадках свідчення польського перекладу розходиться зі свідченням кириличних перевидань і копій Кревського списку. Та найцікавіше те, що помічені в польськомовній едиції відмінності часто наближають її текст до інших списків, насамперед Смоленського. Найбільш промовиста серед цих розбіжностей така: там, де в церковнослов'янській версії Кревського списку подано «истькменно»¹⁵⁸⁶ (це слово є частиною парафрази на Еф. 4, 16 і наявне також у рукописних Апостолах), у Смоленському та Синодальному списках бачимо «истинно»¹⁵⁸⁷, відповідник якого віднаходиться й у польському перекладі: «*iest zbudowane prawdziwe*»¹⁵⁸⁸. Інший приклад: хоча в усіх кириличних перевиданнях Кревського списку читаємо «аки желяеть елень на источники водных»¹⁵⁸⁹, у Смоленському після «елень» додано ще слово «палімы»¹⁵⁹⁰, яке, на превелике здивування, знаходимо й у польськомовному варіанті: «*iako żąda Jeleń upalony studnie wod żywych*»¹⁵⁹¹. Відтак складається враження, що Потій, готуючи польський переклад «Послання Мисаїла», мав перед собою не тільки Кревський його список, але й ще якийсь інший, ближчий за своїм текстовим наповненням до Смоленського. Саме з ним митрополит звіряв текст листа і саме з нього переймав деякі варіанти, коли вважав читання основного першоджерела хибним (як-от у шойно згаданому випадку зі словом «исть-

¹⁵⁸⁵ Його текст: «*Błogosławionemu Sixtowi Papieżowi świętego powszechnego Kościoła Apostolskiego Pasterzowi pasterzow*» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 9).

¹⁵⁸⁶ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 205.

¹⁵⁸⁷ ГИМ, Синод–700, л. 306 об.; СОКМ, Фонды, № 9907, л. 231 об.

¹⁵⁸⁸ *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 16.

¹⁵⁸⁹ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 219; *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 17; *МУН*, т. 9–10, с. 21.

¹⁵⁹⁰ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 248.

¹⁵⁹¹ *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 30 v.

кменно»), а подекуди й поєднував версії обидвох списків, утворюючи проміжний варіант (як-от у ситуації, коли в кириличних виданнях пам'ятки з Крева було «допомози сего намъ твоими светыми молитвами о насъ к Богу»¹⁵⁹², у Смоленському кодексі замість «к Богу» – «к Господу»¹⁵⁹³, а в польському перекладі – «modlitwami za nas do Pana Boga»¹⁵⁹⁴).

Окрім цих місць, наближення тексту яких до Смоленського списку можна пояснити, здавалося б, лише наявністю додаткового джерела для перекладу, перед очима Потія є ряд місць, аналіз котрих показує, що певне слово таки було в Кревському списку, однак у кириличну публікацію чомусь не потрапило. Наведемо яскравий приклад: у виданні *Архив ЮЗР* надруковано «ты бо кый всенасветѣйшій милостивый отче о всѣхъ сих церковныхъ даровъ раздаятель»¹⁵⁹⁵, хоча в Смоленському збірнику¹⁵⁹⁶, як і в польському перекладі, перед «даровъ» ужите ще слово «духовныхъ»: «wszystkich tych cerkiewnych u duchownych darow szafarz»¹⁵⁹⁷. На перший погляд видається, ніби перекладач знову йде за іншим списком, проте в республікації відтворено й примітку Іпатія (Потія), котра дослівно повторює цей уривок, але вже зі словом «духовныхъ»: «Всихъ церковныхъ духовныхъ даровъ раздаятелемъ его быти называютъ»¹⁵⁹⁸. З цього випливає, що в Кревському кодексі слово «духовныхъ» усе ж було (звідки й цитувалося Іпатієм (Потієм) у його примітці), але до основного кириличного тексту з якихось причин не ввійшло. Таких причин могло бути декілька. По-перше, цілком імовірно, що, готуючи текст пам'ятки до друку, митрополит переписав його від руки, щоб розбити суцільний текстовий масив на слова і розшифрувати скорочення, тож певні помилки і втрати могли відбутися ще на цьому етапі. По-друге дуже вірогідно, що деякі огріхи з'явилися вже під час набору в друкарні. Розглянутий щойно приклад також доводить, що польськомовний варіант готувався не з кириличного видання Кревського списку, а з самого рукопису. Все це посилює значущість свідчення цього перекладу, бо, працюючи над ним, Іпатій (Потій) мав нагоду повторно вникнути в текст послання і внести до польської версії певні корективи. Адже в ній містяться ті елементи оригінального тексту, котрі при

¹⁵⁹² *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 225; *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 22; *МУН*, т. 9–10, с. 26.

¹⁵⁹³ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 255.

¹⁵⁹⁴ *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, k. 33–33 v.

¹⁵⁹⁵ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 227; *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 23; *МУН*, т. 9–10, с. 27.

¹⁵⁹⁶ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 257.

¹⁵⁹⁷ *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, k. 35.

¹⁵⁹⁸ *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 227.

підготовці кириличного першодруку через поспіх чи інші фактори були недоглянуті й пропущені. Це могло б пояснити те, що у польському перекладі є місця, яких немає в кириличному першодруці. Отож, незалежно від того, чи справді митрополит Потій, готуючи польський варіант видання, користувався додатково ще якимось списком грамоти, чи просто краще передав текст Кревського, залучення цього вторинного джерела до відновлення архетипу «*Послання Мисаїла*» виявилось дуже доречним.

Цінність польського перекладу ще більше зростає, якщо прийняти вже озвучену нами гіпотезу про використання додаткового списку «*Послання Мисаїла*», позаяк до наших днів не дійшов жоден інший список із тих, котрі були віднайдені в той період на території ВКЛ чи Корони Польської.

Третє спостереження – стосовно відтворення пунктуації архетипу на основі Смоленського й Синодального списків, а також копій і перевидань Кревського – дозволяє зробити щонайменше два важливих висновки. Перший – про пунктуацію в Кревському кодексі: оскільки певному розділовому знакові в републікації грамоти на підставі примірників 1605 р. в *Архив ЮЗР* переважно відповідає розділовий знак Смоленського та/чи Синодального збірників, то очевидно, що Потій не тільки не втручався в текст Кревського списку (крім, напевно, поділу на слова), а й відтворив при виданні і його пунктуацію. Тож звинувачення щодо таких втручань, висловлювані неодноразово¹⁵⁹⁹ з часу виходу листа друком 1605 р., є цілком необґрунтованими. Насправді митрополит вельми сумлінно поставився до видання пам'ятки, зафіксувавши навіть ті читання, що, на його думку, були хибні, а також перейнявши з рукопису застосовані там розділові знаки.

Другий висновок базується на аналізі вживання коми. Йї *Архив ЮЗР* переважно відповідає кома в Синодальному кодексі, а отже, як і припускалося, Кревський список, вочевидь, постав у той самий час, що й Синодальний, себто близько середини XVI ст., однак на підставі набагато краще збереженого антиграфа. Адже в ранішому, Смоленському списку кома трапляється лише в кількох випадках (як і двокрапка).

---

¹⁵⁹⁹ Достатньо згадати різноманітні теорії стосовно фальшування грамоти в цілому чи окремих її частин, висунуті полемістами. Натомість М. Грушевський, висловлюючи думку про дрібні стилістичні виправлення і пояснювальні глоси у Потієвому виданні, припускав, що «ці поправки і пояснення зроблені були складачем кревського збірника, чи ще ранішим переписувачем, а не Потієм» (М. С. Грушевський. *Історія української літератури*, т. 5, кн. 1, с. 210, прим. 1).

Розділ 5

УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД КРИТИЧНОГО ТЕКСТУ «ПОСЛАННЯ МИСАЇЛА»

Дотеперішні спроби репрезентації грамоти українською мовою представлені у спеціально присвяченій цьому питанню статті¹. З огляду на зауважені в цих фрагментарних перекладах огріхи та через невеликі обсяги охопленого ними тексту, використовувати їх у процесі підготовки повного перекладу Мисаїлового листа було визнано недоцільним. Натомість частково запозичено перекладацький досвід Іпатія (Потія), а також анонімних перекладачів грамоти латиною (XVII ст.) та польською мовою (XIX ст.).

Презентований тут перший українськомовний переклад «*Послання Мисаїла*» відображає також такі важливі для укладачів цього листа покликання на біблійні та літургійні тексти, чого дуже бракувало в дотеперішніх українських перекладах². Для відтворення цитат чи парафраз Святого Письма залучається найближчий до церковнослов'янського оригіналу український варіант Біблії, а в примітці вказується, який саме уривок зі священних книг використано в грамоті та за яким перекладом його подано.

Основною метою перекладацької праці було забезпечення максимальної логічності й синтаксичної коректності тексту. Тому більшість синтаксичних порушень, виявлених у церковнослов'янському оригіналі, в україномовній версії виправлені. Всі кон'єктури та емендації, в критичному тексті, відповідно виділяються й у перекладі – квадратними дужками чи через *crux critica*. Слова, внесені в український текст «*Послання Мисаїла*» для кращого розуміння, відсутні в церковнослов'янському оригіналі, подаються в круглих дужках.

---

¹ Н. Заторський. Українські переклади «Послання Мисаїла», с. 13–18.

² Там само, с. 15, 17.

[I] [Блаженному Сикстові³, папі Святої Вселенської Церкви Апостольської, пастирю пастирів]⁴.

[II] [1] Пречесний у Бозі отець, Преосвященний єпископ смоленський Мисаїл, вибраний алект на митрополію Київського православного престолу й усієї Русі.

[III] [2] Чесний у законі отець Йоан, архимандрит славної Лаври Печерської в Києві, в обителі святих богоносних отців Антонія і Теодосія.

[III] [3] Достойний, сяючий у благочесті чесний отець Макарій, архимандрит Віленської обителі святої життєначальної Трійці.

[III] [4] Великославний князь, ясновроджений Михайло⁵, брат по плоті пресвітлого короля польського [...] ⁶ Казимира, [князя]⁷ литовського й руського пана.

³ Папа Сикст IV (Франческо делла Ровере) народився 21 липня 1414 р. в бідній сім'ї незначного походження. У молодому віці вступив до Ордену францисканців. Після отримання в 1444 р. звання доктора богослов'я читає лекції в Болоньї, Флоренції, Падуї, Сієні. 19 травня 1464 р. обраний генеральним міністром свого ордену. 18 вересня 1467 р. іменований кардиналом, а 19 серпня 1471 р. обраний папою. Помер 12 серпня 1484 р.

⁴ Текст цієї частини листа (Inscriptio) відновлений на основі свідчення польського перекладу Потія (див.: *Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta IV*, к. 9).

⁵ У польському перекладі «Послання Мисаїла» Іпатій (Потій) ідентифікував цього князя Михайла в маргінальній примітці як сина Сигізмунда Кейстуовича Михайла (Михайлушку) (див.: *Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta IV*, к. 9 v.). Однак Михайлушка помер бл. 1452 р., себто задовго до появи листа. Насправді тут мовиться про Михайла Олельковича (правнука великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича), який був князем случьким і копильським, намісником Великого Новгороду, від нього пішов княжий рід Олельковичів-Случьких (герба Погоня Литовська). Після смерті 1471 р. старшого брата, останнього київського князя Семена Олельковича, Михайло покинув Новгород у надії посісти Київський престол, але цьому завадив король Казимир Ягеллончик, який, намагаючись ліквідувати залишки самостійних удільних князівств, поставив у Києві свого намісника. Батько Михайла Олелько Володимирович доводився цьому королеві двоюрідним братом, однак мав ту перевагу, що походив від одного зі старших синів Ольгерда від першого шлюбу (з Марією Витебською), тоді як Ягайло – Синод Ольгерда – від останнього шлюбу (з Уляною Тверською). Вочевидь, цим і пояснюється титул Михайла Олельковича з наголошенням на тому, що він «брат по плоті короля», – найімовірніше, це свідчення його аспірацій щодо своїх прав на трон як представника старшої гілки. Врешті-решт цей князь був страчений 1481 р. за змову проти короля Казимира (Див.: Л. Войтович. *Княжа доба на Русі*, с. 644).

⁶ Сюди було помилково переставлено при найранішому копіюванні слово «князя», яке знаходимо тут і в Кревському, і в Смоленському списках. На цьому місці воно не узгоджується із синтаксисом, а також суперечить офіційному титулу Казимира IV Ягеллончика (див. наст. прим.).

⁷ Сюди вирішено перенести слово «князя», оскільки це відповідає як синтаксису, так і офіційному титулу Казимира Ягеллончика: «король польський, великий князь литовський, пан і дідич (спадкоємець) Русі».

[II] [5] Благовірний князь Теодор⁸ із Білої⁹, брат по крові великого князя литовського Андрія¹⁰.

⁸ Князь Теодор (Федір) Іванович Більський (Бельський) доводився двоюрідним братом попередньому підписантові, кн. Михайлові Олельковичу. Їхні батьки, Олелько Володимирович та Іван Володимирович, були синами київського князя Володимира Ольгердовича. Згідно з ерархічним принципом розташування підписів, ім'я кн. Більського подане після імені кн. Михайла, оскільки батько останнього, Олелько, був старшим сином Володимира Ольгердовича, тоді як Іван Більський – середульшим (наймолодший – Андрій). Обидва представляють, отже, правлячу династію Гедиміновичів. (Див.: Л. Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. Біла Церква 2006, с. 642–644).

⁹ Йдеться про м. Білий (Біла), нині центр Більського району Тверської області Росії. Колись місто було частиною Смоленського князівства, пізніше саме стало удільним князівством (А. Семянчук. *Распаўсюджанне ідэй фларэнцкай уніі ў Вялікім Княстве Літоўскім*, с. 160).

¹⁰ Згадка про «великого князя литовського Андрія» доволі проблематична, оскільки раніше правителя з таким іменем не було, а в часі написання послання великим князем литовським іменувався Казимир IV Ягеллончик (з 1440 р. і аж до своєї смерті в 1492 р.). Щодо терміна «брат» можна припустити, що у грамоті він використовувався в значенні «будь-який родич» (див.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 59). У такому разі вирази «брат по плоті» і «брат по крові» є лише образними висловами, а не означають «рідний брат», як гіпотетично окреслив родинні зв'язки Михайла Олельковича та короля Казимира Б. Бучинський (див.: Б. Бучинський. «Грамота Мисаїла» і «Грамота Ніфонта», с. 22). Вживаючи такі звороти, укладачі послання вказують, очевидно, на те, що його підписали «плоть і кров» найвищих правителів Польщі та Литви, себто особи, які й самі можуть претендувати на престол (королівський і великокняжий відповідно). Правильність такого висновку підтверджується, зокрема, тим, що попереднього підписанта, Михайла Олельковича, названо «братом» короля Казимира, хоча насправді той доводився йому двоюрідним дядьком (був двоюрідним братом його батька Олелька Володимировича). Відтак як «великий князь литовський Андрій» міг фігурувати наймолодший із синів Володимира Ольгердовича – рідний дядько кн. Федора Більського Андрій Володимирович, який князував у Айні, Словенську, Могильні, Кам'янці, Логойську та Полонному, хоча про його використання такого титулу звісток немає. Це найвірогідніша версія (висловлена свого часу в: О. Русина. *Мисаїлове послання*, с. 291, прим. 42). З-поміж інших тогочасних «князів Андріїв» з лінії Ольгердовичів, котрі реально могли претендувати на литовський великокняжий престол, варто назвати ще троюрідного племінника кн. Федора Більського, князя Андрія Федоровича Полубенського: дід Федора Більського, Володимир Ольгердович, був третім сином Ольгерда (або четвертим, якщо третім уважати Жедивида), тоді як прадід Андрія Полубенського, Андрій Ольгердович, – найстаршим сином, що давало йому перевагу перед нащадками Володимира Ольгердовича у претензіях на цей високий титул. Значно менше підстав носити його мав Андрій Михайлович, кн. Чорторийський, який теж доводився Федору Більському троюрідним племінником, та оскільки Чорторийські походили від Костянтина Ольгердовича, молодшого брата Володимира Ольгердовича (предка князів Михайла Олельковича та Федора Більського), то навряд чи можливо, щоб такий титул приписали представникові молодшої гілки. У кожному разі, вживання цієї номінації стосовно іншої особи, ніж Казимир IV Ягеллончик,

[II] [6] Благовірний князь Дмитро Вяземський¹¹, син князя Костянтина з Білої Русі¹².

[II] [7] Благородний і вельми нарочитий у палаті¹³ Іван Ходкевич¹⁴, намісник вітебський і маршалок землі Великого князівства Литовського, у військах гетьман найвищий.

[II] [8] Благородний брат його Павло, намісник кам'янецький¹⁵.

[II] [9] Благородний пан Євстахій Василевич¹⁶ із Полоцька, превеликий серед бояр¹⁷.

свідчить про неприйняття нащадками Володимира Ольгердовича правлячої династії Ягеллонів і намагання заявити про свої права на престолонаслідування. Невдоволеність Олельковичів тим фактом, що Казимир є водночас королем Польщі та великим князем Литви, доводить їхню підтримку сина Сигізмунда Кейстутовича Михайла в його спробах посісти литовський престол у 1447–1449 рр. Зрештою, участь Михайла Олельковича та Федора Більського у т. зв. «змові князів» з метою вбити Казимира є додатковим свідченням про їх позицію в питанні незалежності Литви та претензії на правління.

¹¹ Дмитрій Вяземський – один із синів кн. Костянтина Вяземського (відоме також ім'я іншого сина, Івана). Вяземські – нащадки кн. Андрія Володимировича Довгорукого («Довга Рука») з Рюриковичів смоленської гілки. Включення до переліку підписантів цього князя було, вочевидь, частиною композиційного задуму, який мав на меті показати підтримку звернення до папи з боку двох правлячих династій – «нової», Гедиміновичів, та «старої», Рюриковичів. Син підписанта, кн. Михайло Дмитрович Вяземський, володів містом Хлепень до його захоплення Москвою в 1492 р. (див.: Л. Войтович. *Княжа доба на Русі*, с. 524–525).

¹² Ян Станкевич намагався спростувати вжитий у «Посланні Мисаїла» щодо Вяземської землі опис «Біла Русь», припускаючи, що він доданий пізніше Потієм (див.: Я. Станкевич. *Гістарычныя творы*. Менск 2003, с. 659–660). Однак цей же топонім у Смоленському списку повністю спростовує гіпотезу білоруського вченого. Натомість Олег Латишонек, визнаючи можливим припущення Я. Станкевича, все ж зазначає: «Як нащадок князів смоленських Дмитрій теоретично міг писати про себе „з Білої Русі“, оскільки дещо більше як пів століття раніше так чинив Федір, син останнього великого князя смоленського Юрія» (О. Łatyszonek. *Od rusinów białych do białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej*. Białystok 2006, с. 67).

¹³ Це, мабуть, пани-рада, в яку входив І. Ходкевич, з огляду на виконувани ним уряди. Слова «вельми нарочитий» можуть означати, що цей вельможа належав до першої лавиці.

¹⁴ Іван Ходкевич, син протопласта роду Ходка Юрійовича, був одружений із сестрою кн. Федора Більського. Його призначення в 1480 р. київським воєводою викликало невдоволення кн. Михайла Олельковича, який сам претендував на Київський престол. Напевно, саме ці тертя спонукали Івана Ходкевича викрити змову князів незадовго до реалізації замаху на короля Казимира Ягеллончика.

¹⁵ Павло Ходкевич був намісником Кам'янця-Литовського (тепер районний центр у Брестській області Білорусі).

¹⁶ Г. Люлевич ідентифікує його як родоначальника роду Корсаків (див.: Н. Lulewicz. *Problem identyfikacji postaci na Rusi litewskiej w drugiej połowie XV wieku*, с. 109).

¹⁷ Оскільки множина «бояри» іноді використовувалася на означення пани-ради, такий опис Євстафія Василевича може вказувати на належність до «старших» її членів.

[Ш] [10] Благородний пан Роман¹⁸ із Києва, староста путивльський.

[Ш] [11] Благородний брат його пан Іван¹⁹ із Києва, гродський будівничий Троцької²⁰ волості і посол мирний до поган щодо утвердження миру (для) християнських синів.

[Ш] [12] Ревний²¹ у законі Божому пан Якуб, найвищий писар Великого князівства Литовського і ключник віленський, що вірно послужив у посланні сім.

[Ш] [13] [Благородний муж пан Олександр Солтан, великославний лицар Божого Гробу та носій іспанської золотої стрічки²², підскарбій великославного двору пресвітлого короля Казимира]²³.

[Ш] [14] Благородний пан Михайло Олександрович із Загорова²⁴, чесний серед бояр землі Волинської²⁵.

[Ш] [15] Благородний брат його пан Андрій із Попортів²⁶, син пана Олександра, підскарбія.

---

¹⁸ За інформацією Г. Люлевича, це представник роду Вовчковичів (див.: Н. Lulewicz. Problem identyfikacji postaci na Rusi litewskiej w drugiej połowie XV wieku, с. 109–110).

¹⁹ Іван (Івашко) Вовчкович.

²⁰ Цсл. «тро(е)цкое власти» може стосуватися різних населених пунктів, але, найімовірніше, тут мовиться про м. Троки (Тракай) неподалік від Вільна, де був княжий замок, у якому 1410 р. готувалися війська до Грюнвальдської битви і де 1430 р. помер кн. Вітовт. У 1413 р. Троцьке (Тракайське) князівство, відповідно до Городельської унії, перетворилося на Троцьке воєводство. У 1441 р. король Казимир IV Ягеллончик надав Трокам магдебурзьке право.

²¹ Цсл. «благоразуміе» означає «благовоління», «ревність», «горливість» (див.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 893).

²² Як переконливо довів сучасний російський іспаніст, ідеться про Орден Стрічки. Див.: М. А. Астахов. Загадочный испанский орден литовского шляхтича XV века, с. 159–183.

²³ В архетипі послання ім'я Олександра Солтана було перед іменами його синів, відразу після писаря Якуба, куди його й повернуто в критичному виданні, проте в обох повних списках воно подається після Михайла й Андрія Олександровичів, на передостанньому місці, перед «кир Іоаном».

²⁴ Імовірно, це с. Загорів у Локачинському районі Волинської області.

²⁵ Такий опис може вказувати на участь у місцевій боярській раді Волинської землі.

²⁶ Попорти (або Попортя) – імовірно, маєток у Троцькій волості (див.: *Акты, издаваемые Виленскою комиссиею, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне*, т. 28. Вильна 1901, с. 356, 360; *Опись документов Виленского Центрального Архива древних актовых книг*, вип. 1. Вильна 1901, с. 161, 172). Так само вважає також Г. Люлевич (див.: Н. Lulewicz. Problem identyfikacji postaci na Rusi litewskiej w drugiej połowie XV wieku, с. 112). А. Петрушевич ідентифікує це поселення як давнє укріплення Попортъє (пол. Ророгсіє, нім. Vopartem, лит. Paraгčiai) (див.: *Соборное послание русского духовенства и мирян*, с. 29). У Литві є кілька поселень із такою назвою, але о. Петрушевич мав на увазі село в районі Кайшядорю над річкою Жежморкою (Žežmarjos), де в XIV ст. існував дерев'яний замок, а 1394 р. відбулася битва з хрестоносцями.

[...] ²⁷.

[II] [16] Доброчесний книголюбець святих божественних писань кир²⁸ Іван²⁹, їхній брат наймолодший, вибраний нині найвищим підскарбієм земським Великого князівства Литовського, який вірно послужив духом у посланні сім.

[III] [1] Всіх святих святого великого Бога благоволінням натхнені, отцю епістолію послали ми вашій святості.

[III] [2] Вселенському папі, великому сонцю, всесвітньому світильникові, церковному світлу, всесвятому і всенайсвятішому, отцю отців і всеначальнішому пастирю пастирів, блаженному Сикстові, Святої Вселенської Соборної Апостольської Церкви вікарієві найдостойнішому, що серед перших священних чиноначальників світло сяє просвітленням осявання небесного розуму (від) священноначальнішого великого світла, понад ясноглядних херувимів виблискуючи мисленням просвітленням великого всепренайсвітлішого ума, (яке) в собі відповідно до (свого) чину носить. Подібному до одного зі серафимів, виблискуючих полум'ям світел, предивномудруму і всесвітлому серафимові, що вогнем божественним і многогорливим бажанням розгоряється, постійно розпалюваний від божественної любові і знову в божественну любов, перебуваючи при престолі слави великого Бога, трисвяту Йому пісню приносячи³⁰ за всіх і за все³¹ та, від Нього просвітлюваний і освячуваний у духовну благодать досконалим просвітленням всесвітлого світла на освячення душ, усіх притягаючи бажанням любові до Нього в дивне Його світло, яке лишається неосяжним для кожного ума. І так від Нього многопросвітлений будучи всепренайсвіт-

²⁷ Сюди через помилку при переписуванні з оригіналу було перенесено ім'я Олександра Солтана, як бачимо в усіх наявних списках. У критичному виданні відновлено первісний порядок імен.

²⁸ «Кир» означає «пан», «владика» (рос. «господин») (див.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 250; пор.: *Словник староукраїнської мови*, т. 1, с. 475).

²⁹ Наймолодшого із Солтанів, Івана, довгий час ототожнювали з пізнішим митрополитом Йосифом (Солтаном), чому сприяло, вочевидь, те, що біля його підпису стоїть типове для єпископа «кир» («владика»). Окрім того, через пересунення цього підпису після імені Олександра Солтана, Івана Солтана вважали не сином, а братом першого (див.: I. Stebelski. *O Prześwietnej Familii JMśc PP. Sołtanów*, т. 1, с. 373–377).

³⁰ Натяк на молитву Трисвятої пісні з Літургії, на початку якої згадуються серафими і херувими, а відтак промовляється: «Сам, Владико, прийми і з уст нас, грішних, Трисвяту пісню і посіти нас милостю Своєю. Прости нам усяке прогрішення, добровільне і недобровільне, освяти наші душі й тіла і дай нам побожно служити Тобі всі дні життя нашого...» (*Священна і божественна літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого і святого отця нашого Василя Великого*. Львів 2003, с. 33).

³¹ Парафраза на слова анафори Літургії: «Твоє від Твоїх, Тобі приносимо, за всіх і за все» (*Священна і божественна літургія*, с. 59).

лішим блиском світла понад усі церковні священноначальства, також іншим [сущим]³² належне³³ [...] подавав святоблаженною священносною святістю, кожному в міру (потреби) розділяючи духовні дари: тим – просвітлення, всім же купно – конечне прощення й досконале благословення, – в усі й на всі церковні чини, начальства і власті, а через них в усякі людські душі й уми, виливаючи в них щедро світло богопізнання на просвічення їхніх душ. Її (духовну благодать) подасть тобі багатоманітна премудрість Божа³⁵ для вдосконалення святих³⁶, щоб пасти свою Церкву³⁷, вибране стадо своїх словесних овець, яких тобі сам Господь доручив³⁸, а не чоловік.

[III] [3] Великий пастирю, пастирів начальнику і всіх священноначальній найпершому світлу³⁹, церковному світильнику, всесвітньому сонцю, поклавши (в тобі) заступника всіх до заступника Нового Завіту Христа⁴⁰,

³² Тут було помилково переставлено місцями слова «преподобная» та «сущим», а також подвоєно сполучник «и»: «и прочимъ преподобная и сущимъ подаваше». У критичному виданні відновлено первісний порядок слів.

³³ Полісемантичне в церковнослов'янській «преподобная» тут, судячи з контексту та множини, означає «те, що належить за Божим законом», «належне» (див.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 489). Дотеперішні перекладачі розуміли це слово по-різному. Іпатій (Потій) передав його як «достойність»: «у drugim podając dostojność świętą» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 11). Перекладач польською XIX ст. – «те, що святе»: «i wszystkim to co święte podawając» (*Przegląd Poznański*, с. 162). Перекладач латиною – як «блага»: «gesta quaeque communicat» (*МУН*, т. 9–10, с. 32).

³⁴ Сюди помилково було перенесено слово «сущимъ».

³⁵ Парафраза на Еф. 3, 10: «аби могла тепер виявитися через церкву начальникам і володарям на небі різноманітна Божа премудрість» (перекл. УБТ).

³⁶ Парафраза на Еф. 4, 11–12: «І він сам настановив одних апостолами, інших – про- роками, ще інших – євангелистами і пастирями, і вчителями, для вдосконалення святих на діло служби, на будовання Христового тіла» (перекл. Хоменка).

³⁷ Імовірно, це парафраза на Ді. 20, 28: «Зважайте на самих себе й на все стадо, над яким Дух Святий поставив вас єпископами, щоб пасли Церкву Божу, що її він придбав кров'ю власною» (перекл. Хоменка).

³⁸ Найвірогідніше, це алюзія на Йо. 21, 15–17: «Коли ж поснідали, каже Ісус до Симона Петра: „Симоне Йонин! Чи любиш ти мене більш, ніж оці?“ – „Так, Господи, – відрікає той йому, – ти знаєш, що люблю тебе“. Тож мовить йому: „Паси мої ягнята!“ І знову, вдруге каже до нього: „Симоне Йонин! Чи любиш мене?“ „Так, Господи, – відвічає йому, – ти знаєш, що люблю тебе“. І мовить йому: „Паси мої вівці!“ І втретє йому каже: „Симоне Йонин! Чи любиш ти мене?“ І засмутився Петро, що аж утретє його питає: „Чи любиш мене“, – то й каже йому: „Господи, ти все знаєш, ти знаєш, що тебе люблю!“ І каже йому Ісус: „Паси мої вівці!“» (перекл. Хоменка).

³⁹ Неузгодження між однорідними членами речення відображає проблематичний синтаксис церковнослов'янського тексту, що є наслідком поєднання в одне двох протолистів.

⁴⁰ Алюзія на 1 Йо. 2, 1: «Мої дітоньки, пишу вам те, щоб ви не грішили. Якже згрішить хтось, ми маємо заступника перед Отцем, Ісуса Христа, праведного» (перекл. Хоменка).

який обрав тебе на уряд і в чин цей, згідно з благоволінням Свого бажання за образом Своїм божественним святим і посадовив тебе на престолі великого Риму, на сідалищі святих верховних Своїх апостолів, навчаючи слова істини⁴¹ істинного Бога, звіщаючи на всю вселенну⁴² і аж до кінців її спасіння Боже, на свідоцтво всім⁴³, які хочуть вірувати⁴⁴ істинному Синові Божому, подаючи всім мир і здоров'я і всеспасенне благословення, силою подавши тобі (се) від всемогутнього Бога на спасіння всім душам.

[IV] Таким-бо належить бути в усьому первосвятителю за Писанням⁴⁵: преподобним, незлобивим, неоскверненим, благоугодним, усім милостивим та відлученим від грішників норовом і життям, родження⁴⁶ якого не від плоті, ні від крові, ні від похоті чоловіка, але (який) від самого Бога духом згори народився від просвічення слави великого світла, що просвітлює кожну людину⁴⁷, яка приходить у світ. І [від]⁴⁸ небес обраним будучи, [вище]⁴⁹ самого того серафимського лику, завжди стоячи перед престолом⁵⁰

⁴¹ Парафраза на поминання єрархії на анафорі Літургії: «Найперше пом'яни, Господи, святішого Вселенського Архидіакона нашого (ім'я) Папу Римського, (...) і боголюбивого єпископа нашого (ім'я) і даруй їх святим Твоїм Церквам, щоб у мирі, цілі чесні, здорові довголітньо право правили слово Твоєї істини» (*Священна і божественна літургія*, с. 62–63). Ці слова з літургійної анамнези є, своєю чергою, парафразою на 2 Тим. 2, 15: «Постарайся поставити себе гідним перед Богом, бездоганним працівником, що наставляє на слово правди» (перекл. УБТ).

⁴² Парафраза на Пс. 18, 5а: «На всю землю вийшла їхня мова і їхні слова до кінців вселенної» (перекл. УБТ).

⁴³ Парафраза на Мт. 24, 14: «І ця Євангелія Царства буде проповідуватись по всьому світі, на свідоцтво всім народам. І тоді прийде кінець» (перекл. Хоменка).

⁴⁴ Парафраза на 1 Тим. 1, 16: «Але я був на те помилюваний, щоб Ісус Христос на мені першим показав усю свою довготерпеливість, на приклад тим, що мають увірувати в нього на вічне життя» (перекл. Хоменка).

⁴⁵ Початок парафрази на Євр. 7, 26: «Такого-бо нам подобало (мати) Архидіакона, преподобного, безвинного, непорочного, відлученого від грішників і вищого небес» (перекл. Куліша). Закінчення першого слова («таким») відновлене на підставі свідчень парафразованого тут біблійного тексту та Йосифівської редакції.

⁴⁶ Парафраза на Йо. 1, 13: «Вони не народилися ні з крові, ні з тілесного бажання, ані з бажання чоловіка, – але від Бога» (перекл. УБТ).

⁴⁷ Парафраза на Йо. 1, 9: «Світлом правдивим був Той, Хто просвічує кожну людину, що приходить на світ» (перекл. Огієнка).

⁴⁸ Тут у списках міститься слово «вище» («выше»), яке було помилково поміняне місцями з прийменником «від» («от»). У критичному тексті відновлено первісний порядок слів.

⁴⁹ Сюди помилково було перенесено слово «от».

⁵⁰ Парафраза на Євр. 8, 1: «Головна ж річ у тому, про що я говорю: маємо Первосвященника, що засів на небесах, по правиці престолу величності» (перекл. Огієнка). Особливо це помітно в церковнослов'янському тексті: «киже сѣдѣ ѡдесную прѣстола, величѣствію на небсѣхъ» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 79 (87), л. 278 об.).

Зображення Ордену іспанської стрічки
(одягнута через ліве плече до правого бедра),
яким нагородили Олександра Солтана

слави великого Бога і перед пресвітлою величністю на небесах, відповідно до образу⁵¹, явленого йому на горі святій, служитель святині⁵² та шкіні істинної, яку сам Господь поставив, а не людина, може приносити завжди жертву живу⁵³, святу і приємну Богові не тільки за себе, але й за людські невідання та гріхи⁵⁴, аби було приношення за словесних овець приємне Богові й освячене Духом Святим та істиною⁵⁵.

[V] О великоначальніший всіх святих отців отче, такий великий і настільки многоблаженний еси невимовною гідністю в Бога, – хто-бо з людей зможе висловити чи вимовити предивні достоїнності й велич святошів твоїх або звеличати належно твоє надзвичайне святителство, яким тебе сам Господь Бог возвеличив понад усіх земних синів людських⁵⁶ і самих тих синів світла⁵⁷, славою та честю вінчавши тебе⁵⁸.

Гадаю-бо так, многозвеличений святителю Божий, великий пастирю, вселенський учителю, за законом⁵⁹ наставлений другий Мойсею, понад

⁵¹ Аллюзія на Євр. 8, 5: «Вони служать образіві й тіні небесного, як Мойсеєві сказано, коли мав докінчити шкінію: Дивись-бо, сказав, зроби все за зразком, що тобі на горі був показаний!» (перекл. Огієнка). Тут автор Послання до Євр. цитує Вих. 25, 40: «Гляди, зробиш за зразком, показаним тобі на горі» (перекл. УБТ).

⁵² Парафраза на Євр. 8, 2: «що Він Священнослужитель святині й правдивої шкіні, що її збудував був Господь, а не людина» (перекл. Огієнка).

⁵³ Парафраза на Рим. 12, 1: «Тож благаю вас, браття, через Боже милосердя, повіддавайте ваші тіла на жертву живу, святу, приємну Богові, як розумну службу вашу» (перекл. Огієнка).

⁵⁴ Парафраза на Євр. 9, 7: «до другого ж – один раз в році сам архиєрей, не без крові, яку приносить за себе і за людські гріхи» (*Острозька Біблія укр.*).

⁵⁵ Парафраза на Рим. 15, 16: «щоб був я слугою Христа Ісуса між поганями, і виконував святу службу Євангелії Божої, щоб приношення поган стало приємне й освячене Духом Святим» (перекл. Огієнка). Своїм закінченням вона переходить у парафразу на Йо. 4, 24: «Бог – Дух. Ті, що йому поклоняються, повинні у душі й правді поклонятися» (перекл. Хоменка).

⁵⁶ Парафраза на Пс. 44 (45), 3: «Ти вродливий красою понад людських синів» (перекл. УБТ).

⁵⁷ Парафраза на Лк. 16, 8б: «Бо сини цього світу мудріші від синів світла в своєму роді» (перекл. УБТ).

⁵⁸ Парафраза на Пс. 8, 6: «Мало чим зменшив еси його від ангелів, славою й честю увінчав його» (перекл. Хоменка).

⁵⁹ Цсл. «законоположений» перекладачі розуміли по-різному. Іпатій (Потій) сприйняв його як активний дієприкметник, відтак передав іменником «законодавець»: «у zakonodawco wtory Moyseszu» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 12 v.). Так само витлумачив це слово перекладач латиною, передавши прикметником «законодавчий»: «et legifer, alter Moyses» (*MUH*, т. 9–10, с. 33). Однак у польському перекладі XIX ст. це вже пасивний дієприкметник: «zаконem postawiony drugi Moyseszu» (*Przeгляд Poznański*, с. 163). Цей варіант найбільш наближений до форми слова «законоположений», тому надаємо перевагу йому.

Аарона прославлений від Бога архиерею, вищий від самого того чудесного Самуїла, Нового Завіту Христового досконалий уме, невсипуще церковне око, керманичу нового ковчега⁶⁰ Завіту Христового, що в ньому лежать не скрижалі кам'яні, але саме оте слово Боже, живописане й позолочене Духом Святим у серці твоєму святому, вкорінене Духом Святим [і вигодуване]⁶¹ манною небесною [...] – всенайсвятішою і пречистою Плоттю і Кров'ю Агнця непорочного Христа, Вибавителя всього світу.

[VI] Що ж бо ще, подовжуючи час, про це більше скажемо? О, воістину, жодне наше слово не може бути гідним чи спроможним для похвали чудесних і предивних святостей твоїх! Яку-бо благу похвалу принесемо ми, землерожденні та ненавчені, тобі, богоносний всеблаженний отче, якого сам вишній Бог звеличив блаженством⁶³? Не може-бо [ніхто]⁶⁴ з людей словом

⁶⁰ Приклад антанаклази – стилістичної фігури, коли те саме слово вживається в різних значеннях: «ковчег» тут – це водночас і ковчег Ноя, тобто корабель, керманичем якого є папа, і Ковчег Завіту, себто священна скриня, в якій містилися кам'яні скрижалі із заповідями, манна та ін.

⁶¹ У тексті лакуна, яка спричиняє проблему змістового та синтаксичного характеру. Найпростіше заповнити її перенесенням слів «и воспитанно» перед «манною небесною», бо таким чином відновлюється також логічний зв'язок між прототипом (манною) й антитипом (Євхаристією), розірваний помилковим переставленням частин речення. Перекладачі по-різному вирішували цю проблему. Так, Потій перемістив сюди сполучник «и», що дозволяє відчитати мову про манну небесну в контексті Євхаристії: «słowo Boże żywe napisane u pozłoczone duchem świętym y Manną niebieską wskarmione najświętszym y nadostoiniejszym ciałem y krwią baranka niepokalanego Chrystusa» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 13). Перекладач латиною виправив помилку, перенісши на це місце слово «воспитано»: «nutrito manna caelesti» (*MUH*, т. 9–10, с. 33). Перекладач польською XIX ст., керуючись граматиною, відніс слова «манною небесною» до словосполучення «Духа свята», а щоб виправити синтаксис і логіку висловлювання, додав «немов» і поділив речення комами, однак безрезультатно: «w sercu świętem twojem wkorzenione od Ducha świętego, jako manna niebieska» (*Przełąd Poznański*, с. 163).

⁶² Сюди помилково перенесено слова «и воспитано».

⁶³ Це, найімовірніше, алюзія на Мт. 16, 17: «А Ісус відповів і до нього промовив: Блаженний ти, Симоне, сину Йонин, бо не тіло і кров тобі оце виявили, але Мій Небесний Отець» (Огієнко). На користь цього припущення свідчить і подальший дуктус тексту.

⁶⁴ Проблема із синтаксисом (через пропущене слово «никтоже») в церковнослов'янській фразі «не может бо от человек отъ Бога данныя ти милости» перекладачі вирішували по-різному. Іпатій (Потій) і перекладач латиною додали пропущене «никтоже»: «nemo profecto hominum» (*MUH*, т. 9–10, с. 33). Перекладач польською XIX ст. спробував обійтися без додавання відсутнього в тексті слова: «Nie potrafią bowiem ludzie» (*Przełąd Poznański*, с. 163). На користь того, що в архетипі було саме «никтоже», свідчить і парафразоване тут, судячи з усього, 1 Тим. 6, 16: «єдиний, що безсмертя має, що в світлі живе неприступним, якого ніхто з людей не бачив, ані бачити не може. Йому честь і влада вічна! Амінь» (перекл. Хоменка).

виразити дані тобі від Бога милості або почесні, навіть якби й хто всіх премудростей розуміння [і]⁶⁵ красномовність мав. Але тільки з ревності гарячої віри та палкої любові, яку маємо до тебе, всенайсвятіший Божий святий муже, наскільки це можливо, отсе маленьке віршування приносимо тобі від нас, величаючи тебе, Господній великий святителю. Богом-бо як праотець усіх християнських душ перед літами вічними провіщений⁶⁶ еси і через родження згори Духом Святим папою вселенським наречений, Святої Великої Вселенської Соборної Апостольської Церкви співправитель і причасник, і всенаціальніший вікарій. Утвердження віри, вежа міцна перед лицем ворога, хоробрий воїн Царя Небесного, другий Ісус Навин, що іноплемінні полки перемагає та січе їх нещадно словом Божим, мечем духовним⁶⁷, –

⁶⁵ Тут у синтаксисі церковнослов'янського тексту явна помилка: «аще кто и всѣх премудростей разум языкъ иматъ». Як виглядає, при переписуванні випав сполучник «и», що поєднував обидва іменники. Такої ж думки був і перекладач польською XIX ст., який вставив цей сполучник у свій переклад: «choćby kto i wszystkich mądrości rozum i język posiadał» (*Przegląd Poznański*, с. 163). Перекладач латиною, натомість, слово «всѣх» відніс до красномовства, іменник «премудростей» переклав як «наймудріший», а також додав загублений між цими членами речення сполучник «и»: «etsi sapientissimus quibusque omnibus eloquentia praestaret» (*MUH*, т. 9–10, с. 33). Доволі несподіваним є переклад Потія, котрий передав «премудростей» як родовий відмінок однини, а «языкъ» подав у множині (в значенні «народи»), відтак читаємо про «всяку мудрість народів»: «choćby wszelakiej mądrości językow rozum miał» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 13).

⁶⁶ Не розуміючи фрази «от Бога бо праотець всѣмъ христіанскимъ душамъ прежде лѣтъ вѣчныхъ прознаменованъ еси», перекладачі або відтворювали її описово (через що втрачалася вся суть), або просто пропускали. Згідно з польським перекладом Потія, папа був перед віками вічними «передбачений і призначений»: «od Boga bowiem pierwszym Oycem wszystkim Krześciańskim duszam przed wieki wiecznymi przeżyżrany u naznaczoney iesteś» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 13 v.). Перекладач польською XIX ст., також не заглибившись у зміст, передав цей зворот доволі описово, ще й віднісши оте «призначення» до дії Святого Духа: «Albowiem od Boga Praojciec wszystkich chrześciańskich dusz, przed latami wiecznymi przeznaczoney jesteś od Ducha świętego» (*Przegląd Poznański*, с. 163). А перекладач латиною слова «прежде лѣтъ вѣчныхъ» пропустив узагалі (див.: *MUH*, т. 9–10, с. 33). Причина таких недосконалих перекладів криється в тому, що їхні автори, розуміючи, що йдеться про те, що ще перед сотворенням світу («прежде лѣтъ вѣчныхъ») – себто перед початком творіння, у вічності Бог «дав знак» («прознаменован»), яким провістив уряд папи, не розуміли, що ж було цим знаком, адже перед сотворенням світу існував лише Бог. Однак саме Його й мають на увазі укладачі послання, вказуючи на взаємовідношення осіб Пресв. Трійці – монархію, тобто «єдиноначаліє». Як від Бога Отця, що є єдиним початком, родиться Бог Син і походить Бог Дух Святий, так через папу як найвищого і єдиного посередника благодатей, отримує вічне життя решта християнських душ.

⁶⁷ Алюзія на Іс. Нав. 10–11. Див. цей фрагмент у церковнослов'янській версії Старого Завіту, що побутувала на теренах Київської митрополії в добу пізнього середньовіччя:

ворогів хреста Христового, купно ж і всіх видимих і невидимих супостатів та супротивників Христових. Авраамів образ прийнявши, полонених визволив еси⁶⁸ від омани ворожої та ворогів із царями їхніми, перемігши їх, гонив аж до Да[ну]⁶⁹, а більш доречно мовлячи – прогнав їх від людських душ святими твоїми молитвами аж до найглибшого пекла. Тому превеликий еси серед архиереїв, оскільки другом Божим наречений⁷⁰ задля многоблаженних дарів, згори дарованих тобі силою великого Бога⁷¹ ради віри твоєї в Нього, яка зарахована була тобі за праведність⁷² із роду в рід довіку.

[VII] О всесвятий вибраний Божий вселенський пастирю, [...] ⁷³ [від] великого пастиря Христа [настановлений]⁷⁴! Воістину, істинний ти еси священник Бога вишнього, приносячи Йому жертву святу безкровну за мир

Т. Вілкул. *Книга Ісуса Навина: давньослов'янський четий текст за списками XIV–XVI століть*. Львів 2017, с. 101–121.

⁶⁸ Алюзія на Бут. 14, 14–16: «Як же Аврам почув, що його братанича взято в полон, озброїв своїх вправних слуг, що народилися в його домі, числом триста вісімнадцять, і погнався за тими аж до Дану. Вночі він із слугами, окремими загонами, вдарив на них, розбив їх і гнався за ними аж до Хови, що на північ від Дамаску. Він відібрав усе майно, а й Лота, свого братанича, з його добром, і привів назад, також і жінок з людьми» (перекл. Хоменка).

⁶⁹ У церковнослов'янському тексті помилка: «до Даавана». Насправді ж «Дааван» – це не топонім, а ім'я біблійного персонажа, під яким розверзлася земля, поглинувши його разом із прибічниками (Чис. 16, 25–33). виправлено відповідно до парафразованого тут біблійного тексту Бут. 14, 14–16 (див. поп. прим.). Так само зробив іще Потій, подавши правильний варіант «do Danu» (*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, к. 13 v.), а згодом і перекладач польською XIX ст.: «do Dan» (*Przegląd Poznański*, с. 164). Доволі дивно перекладено це місце латиною, де мовиться вже про «глибини Датана» чи радше про «глибокого Датана»: «hostes eorumque reges expugnans usque ad profunda Dathani persequitus (вочевидь, мало бути «persecutus». – Авт.)» (*МУН*, т. 9–10, с. 33).

⁷⁰ Парафраза на Як. 2, 23: «І сповнилось писання, що глаголе: „Увірував же Аврам Богові й полічено йому (те) за праведність, і другом Божим наречено його”» (перекл. Куліша).

⁷¹ Це, вочевидь, алюзія на Як. 1, 17 (чи то пак на цитату з Як. 1, 17 у заамвонній молитві Літургії): «Всяке добре давання й усякий досконалий дар згори сходить від Отця світла, в якого нема ані зміни, ані тіні переми́ни» (перекл. Хоменка). Пор.: «Бо всяке добре давання і всякий звершений дар з висоти є, що сходить від Тебе, Отця світла» (*Священна і божественна літургія*, с. 77–78).

⁷² Парафраза на Пс. 105 (106), 31: «і йому пораховано в праведність це, з роду в рід аж навіки» (перекл. Огієнка). Пор.: Чис. 25.

⁷³ Тут у Крев та Смол ще раз повторюється слово «пастирю».

⁷⁴ Слова «від» та «настановлений» додані згідно з Макаріївською редакцією. Цікаво, що в латинському перекладі, попри відсутність у паралельному церковнослов'янському тексті Крев відповідного слова, бачимо аналог того ж «учиненний»: «Tu univērsi pastor orbis, ab eodem summo Pastore Christo constitutus» (*МУН*, т. 9–10, с. 33; пор.: Borg. illir. 16, p. 8 v.). Можливі й альтернативні тлумачення цієї лексеми: «приготований»

усього світу⁷⁵ та за добрий стан святих Божих Церков і за з'єднання їх знову в одне, аж⁷⁶ поки дійдуть усі до єдності віри й до пізнання любові Сина Божого, до змужніння досконалого, до міри зростання повноти Христової. Не за законом Аароновим⁷⁷, але за чином Мелхиседека возносячи чесні дари з похвалами Богові Отцю в запах приємних пахощів⁷⁸ – Пречисте Тіло і Кров Сина Його возлюбленого, Господа нашого Ісуса Христа, за спасіння всього світу і на освячення душ, а також і за всіх, і за все⁷⁹, найпаче ж за заблуканих і загублених овець дому⁸⁰ Христового, щоби многомилосердний Бог, за премногим Своїм людинолюбством, сим⁸¹ умолений, розсіяних знову зібрав і з'єднав їх у єдине стадо ангелів і людей, у Церкву первород-

---

або «заповіджений» (пор.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 770; *Словник староукраїнської мови*, т. 2, с. 492–494). Це, очевидно, алюзія на Йо. 21, 15–17.

⁷⁵ Парафраза на мирну ектенію з Літургії: «За мир всього світу, добрий стан святих Божих Церков і з'єднання всіх Господеві помолімся» (*Священна і божественна літургія*, с. 22).

⁷⁶ Парафраза на Еф. 4, 13: «доки всі не дійдемо до єдності віри й до пізнання Божого Сина, до змужніння досконалого, до міри зростання в нас повноти Христової» (перекл. УБТ).

⁷⁷ Парафраза на Євр. 7, 11: «Якби, отже, досконалість була через левітське священство, під яким народ одержав закон, то яка була б іще потреба з'являтися іншому священникові, за чином Мелхиседека, священникові, що не звався б за чином Аарона?» (перекл. Хоменка). При цьому укладачі послання змінили біблійне слово «чинь» щодо Аарона на «законь», залишивши, натомість, «чинь» лише стосовно Мелхиседека, щоб підкреслити, що священство Аарона – священство закону, тоді як священство «за чином Мелхиседека» – священство благодаті, і натякнути таким чином на поширене в Новому Завіті протиставлення закону і благодаті (наприклад, у Йо. 1, 17: «Закон бо був даний від Мойсея, благодать же й істина прийшла через Ісуса Христа» (перекл. Хоменка); пор. також: Рим. 4–6, Гал. 2, 21; 5, 4 та ін.).

⁷⁸ Це, вочевидь, парафраза на Еф. 5, 2: «і ходіть у любові, за прикладом Христа, що полюбив вас і видав себе за вас, як принос та жертву приємного Богові запаху» (перекл. Хоменка).

⁷⁹ Алюзія на анафору Літургії: «Твоє від Твоїх, Тобі приносимо, за всіх і за все» (*Священна і божественна літургія*, с. 59).

⁸⁰ Парафраза на слова Христа в Мт. 15, 24: «А він у відповідь промовив: Я посланий лише до загублених овець дому Ізраїля» (перекл. Хоменка).

⁸¹ Під «сим» укладачі мали на увазі жертву Тіла і Крові Христової, яку приносить папа. Іпатій (Потій) такого нюансу не зауважив і відніс цей займенник до «человѣколюбіем»: «*przewielkim swoim człowiekomiłowaniem będąc umodlony*» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 14 v.). Перекладач польською XIX ст., як видається, правильно зрозумів, чого стосується «сим»: «*aby wielce miłosierny Bóg obfitą swoją miłością dla ludzi ubłagany przez to będąc*» (*Przegląd Poznański*, с. 164). Збагнув цей зворот і перекладач латиною, одначе підкреслив не те, що папа умолює Бога постійним принесенням у Євхаристії жертви Тіла і Крові Христа, а те, що Бог був умолений жертвою Христа (на це вказує слово «*aliquando*» – «колись», «якось», «одного разу»); «*his tandem*

них⁸², записаних на небесах, задля милосердя Своєї багатой милості, ради невимовної людинолюбної лагідності, яку має для всіх як щедрий і людинолюбець. Твоїм, воістину, о многоблаженний отче, заступництвом⁸³ як предстоятеля у священній службі та пречистих жертв приношенням із благоприємними твоїми молитвами, мольбами й молінням знову всім нам Його милостивим учини, перемінюючи гнів Його на лагідність милосердя,

aliquando pacatus» (*МУН*, т. 9–10, с. 34). Звісно, жертва Євхаристії є відновленням жертви Христа на Голготі, проте укладачам листа йшлося саме про Євхаристію.

⁸² Парафраза на Євр. 12, 22–23: «Але ви приступили до гори Сіону й міста Бога живого, до небесного Єрусалиму, до безлічі ангелів, до святкових зборів, до церкви первородних, записаних на небі, і до судді всіх – Бога, до духів праведників, що вже дійшли до досконалости» (перекл. Хоменка). Хибна з погляду синтаксису форма «написаномъ», засвідчена в деяких давніх рукописах на відповідному місці Послання до Євр. і перейнята звідти до грамоти Мисаїла, яка в біблійному першоджерелі стосується слова «первородних», стала проблемою для дотеперішніх перекладачів. Так, Іпатій (Потій) передав її дослівно, не знаючи, мабуть, до якого слова віднести: «do kościoła pierworodnych napisane na niebiešiech» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 14 v.). Перекладач латиною відніс «написаномъ» до слова «церковь»: «et in illam primogenitorum Ecclesiam, quae per uberrimas affluentis gratiae suae divitias inscripta est in caelis» (*МУН*, т. 9–10, с. 34). І лише перекладач польською XIX ст. однозначно пов'язав «написаномъ» із «первородженнихъ»: «w kościół pierworodnych zapisanych w niebie» (*Przeгляд Poznański*, с. 164).

⁸³ Цсл. «предстательством священной службѣ» можна витлумачити по-різному. Перше тлумачення випливає з припущення, що після першого слова випав прийменник «в», тож потрібно перекладати: «заступництвом у священній службі». Такої думки дотримувався, зокрема, Потій, який додав цей прийменник у текст: «przuczyzną у służby Bożey» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 14 v.). Друге пояснення полягає в тому, що тут йдеться не стільки про заступництво під час священної служби, як про те, що папа очолює священну службу. Власне так інтерпретував цей вираз перекладач польською XIX ст., хоча він помилково відділив сказане про предстояння від мови про службу, перетворивши перше і друге на однорідні члени речення: «Twojem zaiste o wielowielebny Ojczy przewodnictwem, poświęconą służbą i przyczystych żertw przynoszeniem» (*Przeгляд Poznański*, с. 164). Що ж до латинського перекладу, то там зворот «предстательством священной службѣ» узагалі відсутній (див.: *МУН*, т. 9–10, с. 34). Існуюча граматична конструкція (якщо не вносити відсутнього прийменника) спонукає надати перевагу радше другому варіанту (предстояння папи на службі як найвищого первосвященника), хоча можливо також, що така синтаксична структура була використана саме для охоплення відразу двох аспектів: і предстоятельство на службі, і заступництво предстоятеля. Попри те, що основне значення слова «предстательство» – це «заступництво», все ж конотація «першість» у ньому теж простежується, особливо якщо порівнювати з однокореневими словами (наприклад «предстатель тьмъ» = «князь тьми») (див.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 482–483). Тому «предстательством священной службѣ» передаємо зворотом «заступництвом як предстоятеля у священній службі», що включає обидва аспекти.

щоб усі знайшли в Нього милість у день Судний, бо⁸⁴ в Господа спасіння і на твій народ благословення твоє від нині й довіку.

[VIII] [1] Та в усьому цьому твоєму такому премудрому дбанні й піклуванні про божественних овець, усі ми тут, у краю далекому, словесні овечата того ж стада Христового з кошари Його святої⁸⁵, Святої Соборної тієї ж Апостольської Церкви, від чотирьох євангелистів, вселенських пресвятіших патріархів грецьких, згідно з уставом їхнього звичаю та через навчання передання їхнього грецького церковного породжені⁸⁶ будши від купелі святої та життєначальної Трійці [омовінням відродження]⁸⁷

⁸⁴ Парафраза на Пс. 3, 9: «У Господа спасіння; на твій народ – твоє благословення» (перекл. Хоменка).

⁸⁵ Аллюзія на Йо. 10, 1–4: «Істинно, істинно говорю вам: Хто не дверима в кошару овечу входить, а деінде влізас, – злодога той, розбійник! Хто ж увіходить дверима, той вівцям – вівчар. Йому одвірний відчиняє, і вівці слухаються його голосу, і кличе він своїх овець на ім'я, і виводить їх. А коли виведе всіх своїх овець, то йде поперед них, і вівці слідуєть за ним, бо голос його знають» (перекл. Хоменка). Через це більшість дотеперішніх перекладачів передали словосполучення «от двору» саме як «від кошари»: «owczarnie iego świętej» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 15); «z owczarni jego świętej» (*Przegląd Poznański*, с. 164); «oves eiusdem gregis et sancti ovilis» (*MUH*, т. 9–10, с. 34). В. Шевчук, своєю чергою, спокусився на подібність церковнослов'янського та українського слів «двору», не звернувши уваги на те, що «дворь овчій» – це «кошара», і переклавши «Од двору Його святого» (В. Шевчук. Іоанн. Посольство до папи римського Сікста IV // *Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX–XV ст.*, кн. 2. Київ 2002, с. 587). Натомість правильно відтворив значення цього звороту Б. Бучинський, уживши, однак, не слово «кошара», а словосполучення «овеча загорода», й згубивши при цьому належний до нього прикметник «святого» (місце, де він мав бути, позначено трьома крапками): «з його овечої загороди [...] тої самої святої соборної і апостольської церкви» (Б. Бучинський. Змагання до унії руської церкви з Римом, кн. 6, с. 9–10).

⁸⁶ Серед перекладачів побутували різні думки щодо того, чого стосується дієслово «породжень». Іпатій (Потій) відносив його до хрещення: «od ustawu ich i podania nauką ich Greckim kościelnym obyczaiom wyćwiczeni u będąc porodzeni w kąpieli świętej żywonaczałney Troyce» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 15). Натомість перекладач польською XIX ст. відніс це слово до попередньої фрази про канонічну традицію Східної Церкви: «przez ich ustawienia, i obyczaje, i podanie uczeniem ich greckiem jesteŃmu urodzeni; w kąpieli świętej i życiodawczej Trójcy odnowieni» (*Przegląd Poznański*, с. 165). Перекладач латиною намагався поєднати ці варіанти: «secundum canones, consuetudinem et traditionem Graecae Ecclesiae doctrinam in sanctae et vivificae Trinitatis nomine per immersionem renati» (*MUH*, т. 9–10, с. 34). І справді, структура речення вказує на те, що укладачі мали на увазі обидва аспекти: хрещення не відбувається у вакуумі, а означає, крім відродження у Пресв. Трійці, водночас і входження в певний канонічний і традиційний простір, у певний обряд, згідно з яким, зрештою, і відбувається.

⁸⁷ Порядок слів відновлено відповідно до богословської логіки і вимог синтаксису (змінено місце слів «обновление(м)» і «банею пакибытія»), покладаючись на парафразований тут уривок Тит. 3, 5: «Він нас спас не з діл праведности, що ми їх учинили були,

[i]⁸⁸ [оновлення[м]]⁸⁹ згори благодаттю Святого Духа. Ті-бо (патріархи) нас добре пасуть в істинному благовір'ї на пасовиськах живоносних, на квітучих горах північної країни, що є (гірськими) хребтами⁹⁰ півночі, містом

а з Своєї милости через купіль відродження й оновлення Духом Святим» (перекл. Огієнка). Оскільки в тексті раніше вже вживалася лексема «купіль», слова «банею (пакибытія)» перекладено як «омовінням (відродження)». Це словосполучення («банею пакибытія») викликало в перекладачів труднощі не лише через порушення синтаксичної структури, але й через складність пошуку відповідника для «пакибытіє» (гр. παλιγγενεσια), для якого словник церковнослов'янської мови подає значення «відродження», «нове життя» (див.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 403). Іпатій (Потій) замінив його на «перший образ» чи радше «первообраз»: «у obnowieni omuciem na pierwszy obraz z wysokości łaska świętego ducha» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 15). Перекладач латиною передав словами «майбутнє життя»: «et Spiritus Sancti gratia(e) desuper per infusione confirmati in spem future vitae» (*MUH*, т. 9–10, с. 34). Як бачимо, він доволі сильно відійшов від оригіналу, інтерпретувавши цілий зворот як «вливанням ласки згори Духа Святого утвержені в надії майбутнього життя», хоча в церковнослов'янському джерелі немає нічого ані про утвердження, ані про надію. Найближче до тексту – в польському перекладі XIX ст.: «odnowieni obmuciem nowego istnienia z gory łaska świętego Ducha» (*Przegląd Poznański*, с. 165). Та позаяк ідеться про Тайну Хрещення, вважаємо доречнішим ужити як сучасний український аналог слова «пакибытіє» іменник «відродження», хоча не менш відповідним був би і варіант «нове буття», використаний в уривку з Тит. 3, 5 (перекл. УБТ). Найімовірніше, саме сакраментальний контекст і спричинив таку довільну інтерпретацію тексту латиною перекладачем: правильно зрозумівши, що перший зворот стосується хрещення, він, виходячи з мови про Святого Духа, цілком правильно вирішив, що другий зворот присвячено вже Тайні Миропомазання (тим більше, що дещо далі, згадуючи цю Св. Тайну, укладачі вдаються до того ж звороту: «благодатню свьше святого Духа»), звідси латинський термін «confirmare» («confirmatus»), з яким співзвучна й назва цього таїнства – «confirmatio». Натомість, якщо взяти до уваги хибний порядок слів у Крев, то обидва звороти тут мовлять про одну тайну – хрещення, підкреслюючи два її різні моменти: 1) форму – хрещення в ім'я Пресв. Трійці («Хрещасться раб Божий (або: раба Божя) ім'ярек, в ім'я Отця. І Сина. І Святого Духа») (*Требник*. Львів 2001, с. 40)); 2) суть – відродження «з води і духа». У такому разі фраза «объновлени банею пакибытія свьше благодатню святого Духа» є алюзією на слова Христа в Йо. 3, 5: «Відрік Ісус: „Істинно, істинно кажу тобі: Коли хтось не вродиться з води та Духа, не спроможен увійти у Царство Боже”» (перекл. Хоменка). Власне тому в латинському тексті додано втрачений у списках сполучник «и» («et»), який показує, що це миропомазання.

⁸⁸ Відсутній у наявних списках сполучник «и» відновлено на підставі свідчення парафразованого тут тексту Тит. 3, 5, а також з огляду на вимоги синтаксису та богословської логіки.

⁸⁹ Форму «обновлением» (з поверненням втраченої в списках літери «м»), яка, вочевидь, була надрядковою) відновлено відповідно до свідчення Смол (де є форма «обновление»), тоді як у Крев – лише «обновлени») та парафразованого тут уривка Тит. 3, 5.

⁹⁰ Парафраза на Пс. 47 (48), 36–4: «Гора Сион, крайня північ, великого царя місто; Бог у його палатах явив себе твердинею» (перекл. Хоменка); «Стремить у воздух гора Сион, радість землі цілої, на самій півночі город царя великого! Бог живе в палатах їх, знають його там, як високу твердиню» (перекл. Куліша).

самого царя великого. Бо Бог у палацах його знаний, коли Він заступає їх від усякого насилля вражого супостата, стародавнього змія диявола⁹¹, повітряного князя темряви⁹², [духа]⁹³ злоби піднебесного, що схотів престол свій⁹⁴ поставити в наших північних краях і бути подібним до Всевишнього. Тому-то Бог його й скинув і нам країну сю дарував, Сам випасаючи нас⁹⁵ на місцях сих пасовищних, тут нас на тихих водах і виростив. Душі наші⁹⁶ навернув до себе, наставляючи нас⁹⁷ на стежки правди заповідей Своїх святих задля імені Свого, в яке ми охрестилися, прийнявши печать Святого Мира⁹⁸, маючи (Його ім'я) написане на чолах наших⁹⁹ благодаттю згори Святого Духа.

[VIII] [2] Тому, навіть¹⁰⁰ якщо й ходимо в тіні присмерку смерті цього вищезгаданого князя повітряного, не¹⁰¹ боїмося зла, бо сам Господь є з нами,

⁹¹ Парафраза на Одкр. 12, 9: «І повержено дракона великого, змія стародавнього, званого дияволом і сатаною, що зводить вселенну, – повержено на землю, і ангели його з ним повержені» (перекл. Хоменка).

⁹² Парафраза на Еф. 6, 12: «Нам-бо треба боротися не проти тіла й крові, а проти начал, проти властей, проти правителів цього світу темряви, проти духів злоби в піднебесних просторах» (перекл. Хоменка).

⁹³ Додано відповідно до парафразованого тут Еф. 6, 12, аби забезпечити коректність синтаксису.

⁹⁴ Парафраза на Іс. 14, 13–14: «Ти ж говорив у своїм серці: На небо зйду, над Божими зорями мій престол поставлю й возсяду на горі зборів, на краю півночі. Зйду на вершок хмар, зроблюсь, як Всевишній» (перекл. Хоменка).

⁹⁵ Початок парафрази на Пс. 22 (23), 1–2: «Господь – мій пастир: Нічого мені не бракуватиме. На буйних пасовиськах він дає мені лежати; веде мене на тихі води» (перекл. Хоменка).

⁹⁶ Продовження парафрази на той же Пс. 22 (23), стих 3: «повернув мою душу. Він попровадив мене стежками праведности задля його імени» (перекл. УБТ).

⁹⁷ У текст парафрази на Пс. 22 (23), 3 введено ще одну – на Пс. 118 (119), 35: «Провадь мене стежкою твоїх заповідей, бо я її забажав» (перекл. УБТ).

⁹⁸ Фактично дослівна формула миропомазання: «Печать дару Святого Духа» (*Требник*, с. 45).

⁹⁹ Алюзія на Одкр. 14, 1 (де бачимо ті самі 144 000, про опечатання яких було сказано раніше): «І глянув я, і от – Агнець стоїть на горі Сіоні, і з ним сто сорок чотири тисячі, що мають ім'я його та ім'я Отця його, написане на чолах своїх» (перекл. Хоменка).

¹⁰⁰ Продовжується парафраза на Пс. 22 (23), стих 4: «Бо якщо й піду посеред смертної тіні, не боїтимуся зла, бо Ти є зі мною. Твоя палиця і твій посох, вони мене потішили» (перекл. УБТ).

¹⁰¹ Перед «не» в церковнослов'янському тексті (у всіх наявних списках) є ще сполучник «и», який суперечить синтаксису. Вочевидь, саме тому Іпатій (Потій) у своєму перекладі його пропустив (див.: *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, к. 15 v.). Так само вчинив і перекладач латиною (див.: *MUH*, т. 9–10, с. 35). А перекладач польською ХІХ ст. додав навіть синтаксично необхідний протиставний сполучник «однак»: «jednak nie ulękniem się złego» (*Przegląd Poznański*, с. 165).

*Поселство до Папежа Рымского Сикѣста четвертаго,
отѣ духовенства и княжатѣ и шановѣ рускихъ з
Вильна,*

рокѣ 1766 (1476) мѣсяца марта дї дня, черезъ посълокъ въ
томъже листе нижеи менованыхъ.

Все во святыхъ и всесвятаго великаго Бога произволенїемъ дышѣще, сїю епистолю послахомъ Вашей Святости.

Вселеанскомъ Папе великомъ солнцѣ всемирномъ светиликѣ, церковномъ светѣ, всесвatomъ и всенасветеншемъ отцѣ отцѣмъ и всеначальнѣшемъ пастырѣ пастырѣмъ, блаженномъ Сикстѣ святыхъ вселенскихъ Соборныхъ Апостолскихъ Церкви, викарїю наидостоннѣшемъ во первыхъ; священныхъ чыноначална светлосияющемъ просвѣщенїемъ, нескснаго разума озаренна, священноначальнѣшаго великаго свѣта, паче цено зрительныхъ херувимовъ, блисташа оумовидимъ просвѣщенїемъ великаго оума, всенасветлѣншаго в себѣ чыно образъ носѣ, единомъ точенъ отъ Герафимовъ. Пламеноблстаемыхъ свѣтовъ, чюдномъ, и все светломъ Герафимѣ, огнемъ божественнымъ разгараемъ, и многорачытелнымъ желанїемъ всегда плаимъ отъ божественнаго любкы, и паче во божественнолюбовѣ, оу престолѣ сщїи славы вѣчнаго Бога трисвѣтлю имъ пѣснь приносаше о всехъ и за всѣа. И отъ него просвѣщаемъ и освѣщаемъ, во дшховенствѣмъ благоудать свѣршеннымъ просвѣщенїемъ всесвѣтлого свѣта на всещїенїе дшшамъ всѣхъ, привлекаемъ желанїемъ любкы даже к немъ в чюдныи его свѣтъ, еже есть недостижимъ великомъ оумѣ. И тако отъ него много просвѣщенъ вывъ всенасветлѣншамъ блистаниемъ свѣта. Паче всѣхъ священночыноначална церковныхъ и прочыхъ преподобна, и сщїимъ подаваше свѣто божественно свѣщенносною Святиню; комъждо по мѣрѣ раздѣлаш дшховна дарованна, вышмъ просвѣщенїе, кѣпноже всѣмъ конечное прощїенїе, и совершенное благословенїе, во всѣа на все церковна чыны, начала же и власти, черезъ нихъ же и во всѣа члвческаа члвческаа дшхи, и оумы, изливаш в нихъ изобилно свѣтъмъ благоразумна къ просвѣщенїю нхъ дшшамъ, юже ти подаетъ многоразлична премѣдрость божа, совершенно Святыхъ пасти свою църковь и избранное стадо своихъ словесныхъ овецъ, даже ти Господь самъ врачъ а не члвчекъ.

жезлом і палицею своєю відганяючи та б'ючи мисленних вовків¹⁰², щоб жодна з Його овець не загинула і все стадо цілим збережене було. Цією палицею та жезлом потішає (Він) душі наші¹⁰³ й пасе, як милосердний пастир і щедрий овчелюбець, милістю своєю поганяючи нас. І тих, які не бажають наблизитися до Нього, які не з цієї чи з тої кошари¹⁰⁴ Його, – і їх, подібно до сих, хоче привести¹⁰⁵, стягуючи вудилами й вуздечкою щелепи їхні¹⁰⁶, щоб усі були єдиним стадом під єдиним пастирем¹⁰⁷ Христовим.

[IX] Тому-то¹⁰⁸ вашій святині доручені від Христа всі пастирі¹⁰⁹, як найстаршому пастиреві. Бо Бог не дивиться на особу, як віщає про це найви-

¹⁰² Це, вочевидь, початок алюзії на Йо. 10, 12–14: «Наймит, що не є пастир, якому вівці не належать, – бачить вовка, що надходить, та й полишає вівці і біжить геть. А вовк хапає їх і розполохує. Бо він – наймит і не турбується вівцями. Я ж – добрий пастир і знаю своїх, а мої мене знають» (перекл. Хоменка). Мова про палицю й жезл нав'язує до попередньої парафрази на пс. 22 (23), 4.

¹⁰³ Парафраза на Пс. 22 (23), 4: «Твоя палиця і твій посох, вони мене потішили» (УБТ).

¹⁰⁴ Виходячи з контексту, слово «дворь» означає «кошара». Тому в Іпатія (Потія) читаємо: «ktorzy nie są od owczarnie tey y oney iego» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 15 v.); так само і в польському та латинському перекладах: «te które nie są z tej owczarni jego» (*Przegląd Poznański*, с. 165); «nec illius recensentur ovili» (*MUH*, т. 9–10, с. 35). І тільки В. Шевчук передав це слово як «двору», заплутавшись до того ж у значеннях «цієї» та «тієї» кошар (тобто Східної та Західної Церков): «І тих, що не хочуть наблизитися до Нього, не тільки до двору сього і Його самого, і тих, подібно іншим, хоче привести» (В. Шевчук Іоанн. Посольство до папи римського Сікста IV, с. 589).

¹⁰⁵ Початок парафрази на Йо. 10, 16: «Ще й інші вівці я маю, що не з цієї кошари. Я і їх мушу привести...» (перекл. Хоменка).

¹⁰⁶ У текст парафрази на Йо. 10, 16 (див. поп. і наст. прим.) введено ще одну – на Пс. 31 (32), 9: «Не будьте такими, як кінь і осел, в яких немає розуму, вудилами і вуздечкою стягнеш їхні щелепи, як не наближаються до тебе» (*Острозька Біблія*, укр. перекл.).

¹⁰⁷ Парафраза на Йо. 10, 16: «і буде одне стадо й один пастир» (перекл. Хоменка).

¹⁰⁸ Цсл. «По семь же вашей светыни всимь поручьнымь от Христа пастыремь, старейшаго пастыра», яким починається нове речення і новий абзац, викликав у перекладачів значні труднощі через доволі заплутаний синтаксис, оскільки використано конструкцію давального самостійного (Dativus absolutus) і немає слова, яке завершувало б думку. Аби вирішити проблему, Іпатій (Потій) приєднав це речення до попереднього (хоча це дві цілком різні думки): «iednym stadem pod iednym pasterzem Chrystusowym a po tym y pod wszystkim pasterzami waszey światobliwości iako starszemu pasterzowi od Chrystusa poruczonomi» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 16). Подібно вчинив і перекладач польською XIX ст., додавши в дужках прив'язку до попередньої мови про єдине стадо: «A zatem (aby byli trzodą) waszej Świętości, wszystkich poruczonych od Chrystusa pasterzy, najwyższego pasterza» (*Przegląd Poznański*, с. 166). Натомість у латинському перекладі майже дослівно відтворено церковнослов'янський зворот: «Quatobrem Vestrae Sanctitati, supremo omnium pastorum pastori a Christo constituto» (*MUH*, т. 9–10, с. 35).

¹⁰⁹ Алюзія на Йо. 21, 15–17. Згідно з традиційним тлумаченням, потрійне доручення Христа Петрові пасти ягнята й вівці символізує доручення цьому апостолові, а в його

щий пастир після Христа, вірний Петро¹¹⁰, (кажучи,) що в кожному народі (той) отець¹¹¹, який боїться Бога і чинить правду, Йому приємний. До цього ж великий Павло, серафимський натхненний¹¹² язик, говорить: «Кожний, хто призове ім'я Господнє, спасеться»¹¹³ – Він-бо Бог усіх, багатий¹¹⁴ для всіх, оскільки розділяє міру дарування віри¹¹⁵ як кому хоче, згідно зі Своєю власною волею. «Хто-бо спротивиться Його волі?»¹¹⁶ «Бо замкнув Бог усіх у непослух, щоб помилувати всіх»¹¹⁷. Єдиної бо голови Христа¹¹⁸ все тіло християнських усіх душ, складене та споєне хрещенням води і Святого

особі римським папам, пасти вірних, пастирів та архипастирів, себто бути найвищим пастирем Христового стада після Христа, про що мовиться в наступному реченні послання.

¹¹⁰ Парафраза на промову ап. Петра в Ді. 10, 34–35: «Тоді Петро почав говорити, мовивши: „Я справді розумію, що Господь не дивиться на особу, а в кожному народі, хто його боїться і чинить правду, той йому приємний”» (перекл. Хоменка).

¹¹¹ Інше можливе тлумачення виразу «во всякому язyce отець бояся Бога» (якщо розглядати «отець» не як називний відмінок однини, а як родовий множини): «в кожному народі, відповідно до його праотців» (див. Бут. 10). Проблему спричиняє додавання в текст із Ді. 10, 34–35 відсутнього там слова «отець». Тому обидва перекладачі польською його просто оминули: «Iż w każdym narodzie bojący się Boga u czyniący sprawiedliwość iest mu wdzięczny» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 16); «iż w każdym narodzie kto boi się Boga i czyni sprawiedliwość, przyjemny jemu jest» (*Przegląd Poznański*, s. 166). Не зовсім зрозуміла позиція перекладача латиною, бо, з одного боку, до цитати він нічого не додає: «in omni gente qui timet Deum et operatur iustitiam, acceptus est illi» (*MUH*, т. 9–10, с. 35), а з іншого – дещо раніше вводить цілий зворот, якого немає в церковнослов'янському тексті, переносячи туди згадане слово, сприйняте, вочевидь, саме в родовому відмінку множини (при цьому «partium» – це або хибно написане «patrium», або результат описового перекладу: «nunquam decet esse certarum partium gentiumque studioso» (там само). Тут дотримуємося думки, що «отець» стоїть у називному відмінку однини і є ще однією похвалою благочестю Сикста IV, який і є тим «отцем», що «боїться Бога і чинить правду».

¹¹² Цсл. «серафимській надутый язъкъ» викликало в перекладачів труднощі. Іпатій (Потій) вдався радше до транслітерації, ніж до перекладу: «nadęty Serafimski język» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 16). Перекладач польською XIX ст. відтворив це місце описово: «seramiski brzmiący język» (*Przegląd Poznański*, s. 166). Натомість у латинському перекладі слово «надутый» пропущено взагалі: «illa seraphica lingua» (*MUH*, т. 9–10, с. 35).

¹¹³ Рим. 10, 13 (перекл. Хоменка).

¹¹⁴ Парафраза на Рим. 10, 12: «бо той самий Господь усіх, багатий для всіх, хто його призиває» (перекл. Хоменка).

¹¹⁵ Парафраза на Рим. 12, 3: «Кажу кожному з вас даною мені ласкою: не думати про себе більше, ніж належить думати, але думати скромно, згідно з мірою віри, якою Бог кожного наділив» (перекл. УБТ).

¹¹⁶ Цитата з Рим. 9, 19 (перекл. Хоменка).

¹¹⁷ Цитата з Рим. 11, 32 (перекл. Огієнка).

¹¹⁸ Парафраза на Еф. 4, 15–16: «Але будемо жити по правді та в любові, в усьому зростаючи в того, хто є головою – у Христа. Кожне тіло, складене та споєне всякою в'яззю

Духа, в якому всяка будівля¹¹⁹ росте в храм святий у Господі, в якому й ми побудовані в житло це Божим Духом, щоб ми вселилися¹²⁰ всі разом у дім Божий на весь час днів вічних. Немає-бо¹²¹ різниці між греком і римлянином, і нами, руськими¹²² слов'янами, всі є одним і тим самим. У¹²³ чому кожен покликаний, у тому хай і пробуває, кожен¹²⁴ у своїм порядку: первісток – Христос, потім же Христові, які в¹²⁵ Христа охрестилися, у Христа зодягнулися. Бо¹²⁶ ніякі слухачі закону не виправдаються, як деякі гадають, але виконавці закону – оці праведні в Бога, з¹²⁷ природи діючи за законом, маючи закон, написаний у серцях своїх.

[X] [1] Задля цього й написали ми оце до вашої всенайсвятішої святості. Чули ми, що деякі говорять про нас перед вашою святістю слова оманливі,

допомоги, згідно з відповідним дінням кожного члена, від нього бере зріст на будовання самого себе в любові» (перекл. Хоменка).

¹¹⁹ Переклад «всяка будівля» відповідає церковнослов'янському тексту «Послання Мисаїла» («всяко созданіє») та церковнослов'янському перекладу парафразованого тут Еф. 2, 21–22: «На ньому – всяка будівля, досконало збудована, – вона зросте у святий храм у Господі, в котрому й ви будуетеся Духом на Боже помешкання» (перекл. УБТ). Альтернативний варіант: «вся будівля», якому надає перевагу більшість перекладачів Святого Письма. Що ж до грамоти, то такий варіант бачимо лише в перекладі польською: «a w niem cała budowa» (*Przegląd Poznański*, с. 166). В Іпатія (Потія), натомість, «усяка»: «w ktorым wszelakie budowanie» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 16). Так само в латинській версії: «per quod omne opus» (*MUH*, т. 9–10, с. 35).

¹²⁰ Парафраза на Пс. 22 (23), 6: «Добрість і милість будуть мене супроводити усі дні життя мого, і житиму в домі Господнім по віки вічні» (перекл. Хоменка).

¹²¹ Парафраза на Рим. 10, 12: «Немає бо різниці між юдеєм і між греком; бо той самий Господь усіх, багатий для всіх, хто його призиває» (перекл. Хоменка).

¹²² Прикметник «руський» (у грамоті переважно вживається лексема «російський») укладачі прикладають до себе, тоді як для представників Московщини використовуються прикметник «московський».

¹²³ Цитата з 1 Кор. 7, 24: «У чому кожен покликаний, братте, в тому нехай і пробуває перед Богом» (перекл. Куліша).

¹²⁴ Парафраза на 1 Кор. 15, 23: «І кожний у своїм порядку: первісток – Христос, потім – Христові під час його приходу» (перекл. Хоменка).

¹²⁵ Парафраза на текст із Тайни Хрещення, який іноді співається замість Трисвятого також на Літургії: «Ви, що в Христа хрестилися, у Христа зодягнулися. Аلیلуя» (*Прийдіте, поклоніться*. Львів 1998, с. 353). В його основі – парафраза на Гал. 3, 27: «Всі бо ви, що у Христа хрестилися, у Христа одягнулися» (перекл. Хоменка).

¹²⁶ Парафраза на Рим. 2, 13: «Бо не слухачі закону праведні перед Богом, але виконавці закону будуть виправдані» (перекл. УБТ).

¹²⁷ Парафраза на Рим. 2, 14–15: «Бо коли погани, що не мають закону, з природи виконують те, що законне, вони, не мавши закону, самі собі закон; вони виявляють діло закону, написане в їхніх серцях, як свідчить їм їхнє сумління і думки, то засуджуючи їх, то оправдуючи» (перекл. Хоменка).

хулячи нас і кажучи, мовляв, ми не є до кінця¹²⁸ істинними християнами святої православної віри Христової. Також і багато чого іншого такого на нас лихословлячи, суперечкою¹²⁹ дихаючи, заздрістю запалюючи¹³⁰ круг існування свого, задля вигоди своєї брешучи язиком, розпаленим від вогню пекельного, повним¹³¹ смертоносною отрути неправди. Ним звикли благословляти Бога Отця¹³² і ним же, знову-таки, брешуть¹³³ на вірних людей, хоча ті благовірно живуть¹³⁴, сотворені Духом Святим за образом Божим

¹²⁸ Цсл. «совершити» означає, серед іншого, «закінчити» (*Полный церковно-славянский словарь*, с. 628).

¹²⁹ Вираз «бляденієм дышуще» можна розуміти по-різному, оскільки корінь «бляд» багатозначний. Іпатій (Потій) переклав цей зворот як «брехнею дихаючи»: «*kłamstwem dysząc*» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 16 v.). З погляду семантики це можливо, бо прикметник «блядивый» означає «брехливий, обманливий» (див.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 49), але не з погляду контексту, бо в тому ж ряду однорідних дієприслівників бачимо трохи далі «язиком клеветує ражженымъ», тобто наче повтор тієї ж думки. Перекладач польською ХІХ ст. відніс «бляденіє» не до наступного за ним «дышуще», а до попереднього «хулящая», а саме слово зрозумів як «наклеп», «обмова»: «*i wiele innych takich rzeczy zmyślając potwarzą*» (*Przegląd Poznański*, с. 167). Однак такий поділ не відповідає контексту і синтаксису, де кожному дієприслівнику передєє власне означуване, а «хулящая» радше стосується передуючих йому слів «*и иная таковая много на нас*». Перекладач латиною передає це місце описово, як «злоба», «злість»: «*malitiam omnem in nos conferte atque diffundere*» (*MUH*, т. 9–10, с. 35). У нашому перекладі надано перевагу значенню «соствязание», «словопрение» (див.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 48).

¹³⁰ Парафраза на Як. 3, 6: «Язык, вміщений серед наших членів, бруднить усе тіло й запалює круг нашого існування, запалений і сам вогнем пекельним» (перекл. Хоменка).

¹³¹ Парафраза на Як. 3, 8: «я языка ніхто з людей не може приборкати; він – зло нескінченне, повний смертоносною отрути» (перекл. УБТ).

¹³² Парафраза на Як. 3, 9: «Ним ми благословляємо Бога й Отця, і ним проклинаємо людей, що створені на Божу подобу» (перекл. Огієнка).

¹³³ Автор латинського перекладу дієслово «клеветуютъ» інтерпретував як «кусають» (очевидно, був українцем і виходив зі слова «брешуть», яке стосується й обману, і собачого гавкоту) і дещо продовжив паралель, представивши напасників Руської Церкви як собак, котрі кусають («*mordent*») вірних: «*hac mordent fideles recteque viventes, qui creati sunt ad imaginem et similitudinem Dei, vocati ante saecula aeterna*» (*MUH*, т. 9–10, с. 36).

¹³⁴ Тут у церковнослов'янському тексті граматичне неузгодження: «благовѣрно живущимъ, созданнымъ Духомъ святымъ». Дотеперішні перекладачі цю проблему оминули, передавши все знахідним відмінком: «*tymże zasie y oskarżaią wierchych ludzi pobożnie żywiących stworzonych duchem świętym na obraz Boży y na podobieństwo iego wezwanych przed wieki do tey łaski*» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 17); «*prawowiernie żyjących, stworzonych przez Ducha świętego [...], powołanych...*» (*Przegląd Poznański*, с. 167). З огляду на те, що раніше вже вживався подібний зворот можемо припустити, що й тут перед нами конструкція давального самостійного (або принаймні спроба його використати). Тому перекладаємо цей зворот як обставину поступки («хоча», «незважаючи на»).

і за подобою, покликані¹³⁵ ж раніше часів одвічних у благодать оцю за передбаченням великого Бога¹³⁶ ще до постання світу, щоб увійшли у святу віру сю, маючи в собі надію та любов до Господа, очікуючи¹³⁷ того блаженного уповання і просвітлення слави великого Бога Господа нашого Ісуса Христа.

[X] [2] Сі¹³⁸ ж, чого не розуміють, хулять, що ж по природі, як безсловесні звірі, бачать¹³⁹, тлумачачи собі душевно, а не духовно, від того, обманюючись, і говорять, брешучи на нас. Воїстину, вони «хмари безводні, вітрами гнані; дерева, що пізно восени безплідні; люті морські хвилі, що власним соромом шумують; зорі блукаючі, яким пречорна темрява збережена повіки. Про них також пророкував Енох, сьомий від Адама, кажучи»¹⁴⁰ се, як свідчить про це Юда Яковів¹⁴¹, пишучи про те докладніше в соборному своєму посланні. Такі не хочуть, щоб усі ми були одним тілом

¹³⁵ Парафраза на 2 Тим. 1, 9: «Тож не соромся свідоцтва Господа нашого, ні мене, його в'язня, але перенось труди зо мною для Євангелії, за допомогою Бога, який спас нас і покликав святим покликом, не за наші діла, а за власним рішенням та благодаттю, що була нам дана в Христі Ісусі перед відвічними часами» (перекл. Хоменка). Сюди ж вплетено парафразу на ще один біблійний текст (див. наст. прим.).

¹³⁶ Виходячи зі специфічного слововжитку (зокрема слів «по прозр'їю» та контексту), в основі цього уривка лежить парафраза на Еф. 1, 11–15: «У ньому і ми стали спадкоємцями, – призначеними наперед, за передбаченням того, хто все чинить за радою власної волі, щоб ми були на похвалу його слави, ми, які раніше надіялися на Христа. В ньому й ви, почувши слово правди, – блага вістку нашого спасіння – та, увірувавши в нього, відзначені були печаттю обітниць Святим Духом, який є запорукою нашого спадкоємства, викуплення набутого, для похвали його слави! Тому і я, почувши про вашу віру в Господа Ісуса, про любов до всіх святих» (перекл. УБТ).

¹³⁷ Парафраза на Тит. 2, 13: «ждучи блаженного вповання і явлення слави великого Бога і Спаса нашого Ісуса Христа» (перекл. Куліша).

¹³⁸ Парафраза на Юд. 10: «Сі ж, чого не розуміють, хулять; що ж по природі, як безсловесні звірі, розуміють, у сьому поганяють себе» (перекл. Куліша).

¹³⁹ Тут укладачі послання використовують гру слів: «вѣдѣти» – «видѣти» («знати» – «бачити»), хоча в парафразованому тексті є лише «вѣдѣти» («знати»). Цей стилістичний прийом не відтворений дотеперішніми перекладачами. Так, Іпатій (Потій) усе передав словом «знати»: «а сі czego wiedzieć nie mogą to bluźnia a cokolwiek przyrodzonym obyczaiem iakoby nieme zwierzęta wiedzą» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 17). Так само і в польському перекладі XIX ст., де хоч і вжито різні лексеми, але обидві зі значенням «знати»: «А тамсі, temu czego nie znają bluźnią, a со z przyrodzenia jako nieme zwierzęta wiedzą» (*Przegląd Poznański*, с. 167). Натомість перекладач латиною просто навів (з деякими скороченнями) текст Юд. 10 із Вульгати: «*Hi autem quaecumque ignorant, blasphemant, quaecumque autem tnaquam muta nimalia norunt, in his corumpuntur*» (*MUH*, т. 9–10, с. 36).

¹⁴⁰ Цитата з Юд. 12–14 (перекл. Хоменка).

¹⁴¹ Відповідно до передання (відображеного, зокрема, в дуже популярному в середньовіччі житті святих «*Legenda aurea*», укладеному в XIII ст. й поширеному в цілій

у Христі. Не чують (-бо) самого Христа, який заповідає й каже: «Се заповідую вам, щоб любили один одного»¹⁴², «як Я полюбив вас»¹⁴³. «По тому пізнають усі, що ви учні мої, як будете мати любов між собою»¹⁴⁴. А де немає любові, там Бог не перебуває¹⁴⁵, «не сходиться ся премудрость звише, а земна (вона), душевна, бісовська»¹⁴⁶. «Бо де задрість та сварка, там безлад та всяка зла річ»¹⁴⁷.

[XI] Ми ж віруємо всій вашій найсвятішій, великорозумній, у розважливості вельми глибокій премудрості, що не ймете віри цим, а також іншим, подібним до цього, речам, якими брешуть на нас, незгідно з істиною, бажаючи розгніввити твоє незлобиве, благе милосердя до нас. Але як премудрий вселенної пастир і навчаючий отець даси місце своєму пресвітлому уму в розважанні святих істинних писань, де знайдеться бездоганна правда щодо нас та щодо всіх, які потребуєть твого святого благословення, оскільки ти наслідувеш свого найпервоначальнішого пастиря Христа, який тих¹⁴⁸, що приходять до Нього, не виганяє геть, але всіх разом однаково милостиво до себе приймає: зі¹⁴⁹ сходу і заходу, з півночі й від моря, щоб¹⁵⁰ у Ньому прийняли благословення всі племена землі й усі народи звеличали Його.

[XII] Ми-бо всі віруємо й визнаємо, що ти всенайсвятіший пастир і вселенський всеначальніший старійшина для всіх священних отців і верховний праотець православних патріархів, та схиляємо голови наші з усяким послухом зичливим – не від нужди, ані під тиском, але з віри ревної любові зичливого серця, потребуєючи від твоєї святості всенайсвятішого твого благословення, направивши ум у глибину божественних слівес Святого

Європі), св. апостол Юда Тадей був братом ап. Якова Молодшого, а їхніми батьками були Клеопа й Марія.

¹⁴² Цитата з Йо. 15, 17 (перекл. Куліша).

¹⁴³ Тут цитата з Йо. 15, 17 переходить у цитату з Йо. 13, 34б, а сполучною ланкою слугують слова «да любите другъ друга» («щоб любили один одного»), наявні в обох євангельських уривках (перекл. Куліша).

¹⁴⁴ Цитата з Йо. 13 продовжується стихом 35 (перекл. Огієнка).

¹⁴⁵ Зворот базується на 1 Йо. 4, 16б: «Бог є любов, і хто перебуває в любові, той перебуває в Бозі, і Бог перебуває в ньому» (перекл. Хоменка).

¹⁴⁶ Цитата з Як. 3, 15 (перекл. Куліша).

¹⁴⁷ Цитата з Як. 3, 16 (перекл. Огієнка). У цсл. тексті грамоти множина: «сварки».

¹⁴⁸ Алюзія на Йо. 6, 37: «Усе, що дає мені Отець, до мене прийде; а хто приходиться до мене, не вижену геть» (перекл. Куліша).

¹⁴⁹ Додано уривок із Пс. 106 (107), 3: «І котрих до купи зібрав з країв, зі сходу і заходу, з півночі і від моря» (перекл. Куліша).

¹⁵⁰ Цитата з Пс. 71 (72), 17б: «І в ньому поблагословляться всі племена землі, всі народи назвуть його блаженним» (перекл. УБТ). Тут, з огляду на вимоги синтаксису і контексту, передано описово.

Писання та добувши звідти многоцінні перли розуміння. Наче бджолиний стільник із буйно квітнучих квітів зібравши, шукаючи принести духовний мед у багаточисленних і дивовижно так якое влаштованих бджолиних посудинах із воску, склавши (його) з великою честю та з похвалами із солодкоплинних слів, принесемо на похвалу всенайсвятіших святостей твоїх, як уже вище про це писали, ми, розумні овечата з північних країв.

[XIII] Бо якщо отой древній Аарон, священник законної скині¹⁵¹ Старого Завіту, жертвами безсловесних і кров'ю тельців¹⁵² і козлів та попелом телиці окроплюючи осквернених, освячував (їх) для тілесної чистоти і звідси сподоблений пам'яті з похвалами серед слуг Божих через поминання імені його в законних книгах псалмів¹⁵³, то чи не набагато й тим більше¹⁵⁴ ти, Нового Завіту Христового превизначний, великий архиерею, многоблаженний отче і всенайдостойніший Сиксте, з найвищими хвалами достойний †...† як священник Бога вишнього? Другий Мелхиседек, тайнознавець незбагнених таїнств, священник і служитель великої тієї жертви небесної, на яку навіть¹⁵⁵ і ангели прагнуть споглядати, якою очищаєш і освячуєш

¹⁵¹ Можливий також альтернативний переклад звороту «законныя сѣни ветхаго завета священникъ» – «священник тіні закону Старого Завіту» (пор.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 700). Однак досі дотримувалися версії з головного тексту – «тіні Старого Завіту», окрім перекладача латиною, який слова «законныя сѣни» цілком оминув (див.: *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, к. 18 v.; *Przegląd Poznański*, с. 168; *МУН*, т. 9–10, с. 37). На користь варіанта «тіні» свідчить і Євр. 8, 5, алюзією на що, очевидно, є аналізований зворот: «Вони служать образові й тіні небесного, як Мойсееві сказано, коли мав докінчити скинію: Дивись бо, сказав, зроби все за зразком, що тобі на горі був показаний» (перекл. Огієнка).

¹⁵² Початок парафрази на Євр. 9, 13–14: «Бо коли кров волів і козлів та попів із телиці, як покропить нечистих, освячує, даючи їм чистоту тіла, то скільки більше кров Христа, – який Духом вічним приніс себе самого Богові непорочним, – очистить наше сумління від мертвих діл, на служіння Богові живому» (перекл. Хоменка).

¹⁵³ Найвірогідніше (оскільки згадується про поминання Аарона серед інших «слуг Божих»), йдеться про Пс. 98 (99), 6–7: «Мойсей і Аарон між його священниками, і Самуїл між тими, що прикликають його ім'я. Прикликали Господа, і Він їх вислухав, говорив до них в стовпі хмари. Вони зберігали його свідчення і заповіді, які Він їм дав» (перекл. УБТ). Крім цього, Аарона згадано ще в Пс. 76 (77), 21; 104 (105), 25; 105 (106), 16; 114 (115), 10.12; 117 (118), 3, 132 (133), 2 та 134 (135), 19 (починаючи з Пс. 114 (115), мовиться про «дім Аарона», а не про саму його особу, тож вказівки на ті псалми тут малоїмовірні).

¹⁵⁴ Тут продовжується парафраза на Євр. 9, 13–14 – слова «то скільки більше» і згадує про «Новий Завіт Христа» (у біблійному тексті: «то скільки більше кров Христа»).

¹⁵⁵ Парафраза на 1 Пет. 1, 12: «Ім було об'явлено, що не самим собі, а вам вони приготували те, що тепер вам оповіщено тими, які через Святого Духа, посланого з неба, вам проповідували; на що навіть і ангели гаряче прагнуть споглядати» (перекл. Хоменка).

не лише для тілесної чистоти, але від сумління мертвих діл душі всіх спасеш¹⁵⁶. Таким чином набагато більше від отого (Аарона) гідний ти з похвалами й поминаннями в синів християнських завжди прославлятися, ім'я твоє всепресвятіше в зібраннях і в службах згадуючи як найвищого отця всього собору християнського.

Але настільки великому святому – які достойні хвали словом представимо тобі, чесноту чийх понад славу (вищих) достоїнств красномовці славолюбні мовчанням замість слова вихваляти наказують? Тобі, що й самого єства перевершив міру¹⁵⁷, а через відання¹⁵⁸ всім до висот вознесений, і не інакше тілу життя вкладаючи¹⁵⁹, як лишень богословського язика навчанням, якому й співець складав [похвалу]¹⁶⁰ і слова мовив: «язик мій – тростинка скорописця»¹⁶¹.

¹⁵⁶ Закінчення парафрази на Євр. 9, 13–14 (словами «очистить наше сумління від мертвих діл») (перекл. Хоменка).

¹⁵⁷ Це, вочевидь, алюзія на 2 Кор. 12, 2–4: «Я знаю чоловіка в Христі, що чотирнадцять років тому, – чи то було в тілі, не знаю, чи то було без тіла, не знаю, Бог знає, – був він узятий аж до третього неба. І знаю, що той чоловік – чи в тілі, чи без тіла, не знаю, Бог знає, – був узятий у рай і чув слова неказанні, яких годі людині вимовити» (перекл. Хоменка).

¹⁵⁸ «Відання» – у сенсі «завідування», «керування», хоча корінь «вѣд» має і конотацію «знання». Попередні перекладачі передали це слово як «видінням», опершись на вжиту в Крев помилкову форму «видѣніем».

¹⁵⁹ Зміст звороту (аж до цитати з Пс. 44 (45)) малозрозумілий. Ймовірно, тут утрачено частину тексту. Переклад зроблено на підставі богословської логіки, згідно з якою папа дає життя тілу (Церкви?) через свою проповідь, себто через благовість Євангелія. Іпатій (Потій) дещо змінив структуру цієї частини тексту, перетворивши обидві дії (життя в тілі й навчання) на однорідні члени речення: «a nie inaczej iako ini w cielemieszkaiaę żywiesz a nad to ieszcze bogosłownym językiem nauczaiaę» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 19). Перекладач польською XIX ст. пов'язав цей зворот із життям і тілом самого папи, тому переправив з «богословного язика» на «правовірний язик»: «i który nie inny w cielem prowadzisz żywot jedno według prawowiernego języka nauki» (*Przegląd Poznański*, s. 168). У латинському перекладі все віднесено до видіння й інтерпретовано як життя в тілі, яке є підтвердженням об'явленого (у видінні) богослов'я: «Naturam enim ipsam excedis ob divinarum rerum perceptionem tuam, quae efficit, ut neque in corpore vitam agas, nisi hanc theologiae sacrae magisterio a te exercitato comprobas» (*МУН*, т. 9–10, с. 37). Ситуацію ускладнювало й уживання слова «вѣвѣряюща», котре деякі перекладачі розуміли як «довіряти», «доручати», хоча більш імовірно, що воно похідне від «вѣрѣсти» (або «вѣрѣти»), тобто «вкладати» (пор.: *Полный церковнославянский словарь*, с. 68).

¹⁶⁰ Тут у церковнослов'янському тексті прогалина в синтаксисі – мабуть, пропущено іменник, якого стосується дієслово «склада». Додаємо слово «хвалу» (цсл. «похвалу») як найбільш відповідне за змістом.

¹⁶¹ Цитата з Пс. 44 (45), 2 (перекл. Хоменка).

[XIV] Що ж, чи відважимося (взятися) до цих похвал вашій святості? Відважимося на все, приваблені до ревності любові¹⁶², до вашої всенайсвятішої вітцівської святості. Бо не охвітно¹⁶³ й нам мовчати, які нареклися дітьми такого отця всього християнства. Не те, щоб ваша прославлена святість від наших похвал кращими стали б. Як-бо можливо це (стосовно тебе), що з апостолами перебуваеш¹⁶⁴ та їх число¹⁶⁵ відновлюєш, самого

¹⁶² Виходячи з церковнослов'янського тексту «дерзнемъ вся къ усерьдію любовноноу насъ влекуще», важко сказати, хто чи що і кого привертає. Згідно з Іпатієм (Потієм), це папа прихилиє до себе своєю любов'ю: «Smieyli y ku tey serdeczney miłości którą nas pociągasz do swey Oycowskeiy świątobliwości przystąpić» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 19 v.). У польському перекладі XIX ст., навпаки, любов укладачів притягує їх до папи: «Odważymy się na wszystko, kwoli miłosnej uprzejmości wlekącej nas do twojej wszechnajświętszej ojcowskiej świętości» (*Przegląd Poznański*, с. 168). А перекладач латиною передав цей зворот дієприкметником (Particip praesens aktiv), що залишає відкритим питання, чи укладачів до вселенського архиєрея притягує ревність його любові, чи ревність їхньої власної, хоча виглядає, що радше це благородна (ingenuum) архиєрейська: «Omnibus sane praedicabimus: in ingenuum enim amorem paternae sanctitatis nos intendentes» (*MUH*, т. 9–10, с. 37). Найвірогідніше, так і малося на увазі: ревність папської любові прихилиє до себе вірних, серед яких і автори послання.

¹⁶³ «Охвітно» («приємно, безпечно») – найкраще відповідає значенню цсл. слова «бездбный» (пор.: *Словник української мови*, т. 5, 1974, с. 821; *Полный церковно-славянский словарь*, с. 34). Митрополит Іпатій (Потій) відтворив його як «не годиться»: «rewnie milczec nam nie godzi się» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 19 v.). Перекладач польською XIX ст. – як «легко»: «Nie jest bowiem łatwo nam milczyć» (*Przegląd Poznański*, с. 168). А перекладач латиною – як «без болю душі нашої», «без страждання душі нашої» (хоча слів про «душу нашу» в оригінальному тексті нема): «de tanto omnium christianorum patre sine animi nostri dolore taceamus» (*MUH*, т. 9–10, с. 37). Тут і справді йдеться не стільки про небезпеку ззовні, скільки про внутрішній неспокій та дискомфорт.

¹⁶⁴ Передаємо тут цсл. звороти дієсловами в другій особі однини з огляду на попереднє та наступне речення, які теж сформульовані як звертання до папи в другій особі. Можливий також альтернативний переклад – третьою особою однини: «(стосовно того), що з апостолами перебуває та їх число відновлює». Такому тлумаченню надав перевагу, зокрема, перекладач латиною: «Que enim adiiici illi poterunt, qui cum apostolic connumeratus est» (*MUH*, т. 9–10, с. 37).

¹⁶⁵ Зворот «со апостолаы водворяющійся и тѣх возвращаючи(й) число» доволі проблематичний для розуміння. Іпатій (Потій) передав його досить описово, вказавши, що папа «рівний апостолам», але цілком оминувши згадку про «число»: «ktorys iest rowny Apostołom» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 19 v.). Майже дослівно відтворив це місце перекладач польською XIX ст., кажучи, що папа повертає число апостолів: «boś już z apostołami spółmieszkający, i wracasz ich poczet» (*Przegląd Poznański*, с. 168). У латинському перекладі, натомість, об'єднано дві частини висловлювання в одну і сказано, що папа «залічений до апостолів»: «qui cum apostolis connumeratus est» (*MUH*, т. 9–10, с. 37). У цьому звороті навряд чи йдеться про відновлення попередньої

[Ісуса образ]¹⁶⁶ на собі носячи? А це з того явне, що спершу апостольсько-го життя від самої юності забажав і, ревно наслідуювши Петра, главу апостолів, та Заведеевих синів¹⁶⁷, чи ж не покинув ти всього задля вбогості, зненавидівши все, згідно з Євангелієм, і не послідував за Владикою Христом, який Сам возлюбив убогість і тебе (цього) навчив? Високе-бо істинне монаше любомудріє¹⁶⁸ – тобто маю на увазі чернече життя – обрати і Богові в усьому присвятитися, що неможливо інакше, як тільки від старанності любов надбати і з ними¹⁶⁹ поєднатися. Возлюбивши закон

кількості апостолів, оскільки в цьому сенсі число апостолів було «возвращено», тобто «знову повернулося» до 12-ти, відразу після вознесіння Христа через обрання Маттії на місце відпалого Юди (пор.: Ді. 1, 15–26). Не могли укладачі послання мати на увазі й те, що папа є наступником Маттії, бо такої традиції ніде не простежується. Навіть більше, вони самі раніше чітко називали вселенського архиєрея тим, хто сидить на «сідалищі» апостолів Петра і Павла. Тож словом «возвращаючи» позначається щось інше, а саме доповнення апостольського собору його главою, який зайняв місце Христа. На користь цього тлумачення свідчить продовження речення: «самого Ісуса образ на себѣ нося», тобто «приймаючи на себе образ Ісуса». Укладачі послання повторюють тут тезу, що папа, як наступник св. Петра, посів місце Христа серед апостолів як їхній глава, відновивши таким чином повноту апостольського собору.

¹⁶⁶ У всіх наявних списках ці іменники було помилково переставлено, а флексію слова «образ» асимільовано із закінченням імені «Ісуса», внаслідок чого читаємо: «самого образа Ісуса». Оскільки зрозуміло, що папа носить не «сам образ Ісуса», а «образ самого Ісуса», у критичному тексті відновлено вихідний варіант. Такої ж думки дотримувалися й усі попередні перекладачі: «у samego Jezusa figurę na sobie nośisz» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 19 v.); «i samego Jezusa obraz na sobie nosisz» (*Przegląd Poznański*, с. 168); «qui Iesus ipse in se imaginem refert» (*MUH*, т. 9–10, с. 37).

¹⁶⁷ Аллозія на покликання перших апостолів, пор.: Мат. 4, 18–22, Мр. 1, 16–20.

¹⁶⁸ Цсл. «любомудріє» більшість перекладачів передавали словом «мудрість»: «Wysoka bowiem mądrość zakonnicza» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 19 v.); «mądrość zakonników» (*Przegląd Poznański*, с. 169). Натомість у латинському перекладі використано грецизм, який є абсолютним відповідником поняття «любомудріє»: «vergamque philosophicam vitam» (*MUH*, т. 9–10, с. 38; пор.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 293). Тут використовуємо церковнослов'янське «любомудріє» як через його зрозумілість читачеві, так і через наявність в українській мові похідного від нього іменника «любомудр» (у значенні «філософ») (*Словник української мови*, т. 4, с. 565).

¹⁶⁹ Важко сказати, хто чи що саме мається на увазі під «ними»: чесноти («усердіє» та «любовь»), Христос і Бог (Отець) чи згадані раніше апостоли. Тому Іпатій (Потій) цілий цей зворот вилучив (див.: *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 19 v.). Перекладач польською XIX ст. передав дослівно, але в нього йдеться про поєднання з монахами, бо слова «любомудрие иноческое» та «мнишеское житіє» він інтерпретував як «мудрість ченців» та «життя монахів»: «Wielką bowiem i prawdziwą mądrość zakonników, to samo mówię i mnichów żywot wybrałeś, i dobro wszelkie we wszystkim przyswoiłeś sobie, czego (dostąpić) nie można inaczej chyba przez pragnienie nabyć miłości, i być z nimi jedno» (*Przegląd Poznański*, с. 169). Натомість у латинському перекладі зворот «бути с ними єдино» пропущено (див.: *MUH*, т. 9–10, с. 38).

і [...] ¹⁷⁰ устав регули святого отця Франциска, в якому багато літ пробув і достойно поведився, у житті суворому випробувавшись, аж поки споглянув Господь на смирення твоє, видячи великий труд і терпіння й приборкання тіла твого, бачачи в ньому (тілі) понад сонце сяючу душу твою, розпалену любов'ю до Нього, до улюбленого Любителя любові. І задля цього відвідав тебе Схід із висоти ¹⁷¹ та спрямував ноги твої на шлях ¹⁷² святительства Римського престолу, щоб ти пас народ Його ¹⁷³, християнське стадо, приводячи всіх у єдність і злуку попередньої слави й любові, радше пастирською любов'ю, ніж палицею залізною †пасучи всіх, як мовить † ¹⁷⁴ слово Вишнього Бога: «Навчіться від Мене, бо Я лагідний і покірний серцем» ¹⁷⁵.

[XV] [1] Належить-бо премудрість любові з лагідністю поєднувати, так що в жоднім разі не потрібно зброї лютості на виправлення такої пастви. Бо ми бачимо в наших краях багатьох із-поміж тих, які називаються пастирями, зі сторони Західної Церкви, які цього (останнього) звичаю тримаються (та), гадаючи, що люттю стадо збережуть, більше гублять його і віддають тому, хто відкинув (усяку) справедливість ¹⁷⁶, достойних в'язучи

¹⁷⁰ При переписуванні з оригіналу сюди було помилково додано фразу з нижчого рядка: «много лѣт пребыва(я)».

¹⁷¹ Парафраза на Лк. 1, 78: «через велике милосердя нашого Бога, що ним Схід із висоти нас відвідав» (перекл. Огієнка).

¹⁷² Парафраза на Лк. 1, 79б: «і спрямувати наші ноги на дорогу миру» (перекл. УБТ).

¹⁷³ Парафраза на 1 Хр. 11, 2: «і Господь, Бог твій, сказав тобі: Ти будеш пасти народ мій Ізраїля, ти будеш князем над моїм народом Ізраїлем» (перекл. Хоменка).

¹⁷⁴ Слова «пасучи всіх, як мовить» є гіпотетичним відтворенням пропущеного фрагмента, якого бракує в усіх наявних джерелах.

¹⁷⁵ Цитата з Мат. 11, 29 (перекл. УБТ).

¹⁷⁶ Дослівно: «відкинув правосуддя» чи радше «зневажив рішення судів», тобто «несправделивому судові». Судячи з контексту й синтаксису, це може бути натяком на якусь конкретну особу. Те саме стосується й наступних слів про насилля над вірними Київської митрополії («достоинныя вяжуше и мучаше»). Це спостеріг іще першовидавець грамоти Іпатій (Потій), зауваживши у відповідній примітці: «Знатъ же якуюсъ прыкрост терпели отъ преложоныхъ церкви рымское» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 209; аналогічно і в польському перекладі). Відтак доволі складний для розуміння зворот перекладачі, відштовхуючись радше від контексту, ніж від синтаксису, відтворювали приблизно й описово, пропускаючи чи допасовуючи окремі елементи. Митрополит Потій, судячи з усього, витлумачив «предавшему» як частину конструкції давального самостійного стосовно стада, при цьому згубивши слово «достоинныя»: «*mniemaią pozyskać trzodeę czym więcej ią gubią y wydawaią na sądy wiążąc i męcząc*» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 20). Натомість перекладач польською XIX ст. зрозумів під «предавшему суды» несправделивих судів: «*Nie dobrym sędziom oddają godnych (ludzi), wiążąc (ich) i męcząc*» (*Przegląd Poznański*, с. 169). А в латинському перекладі «предавшему суды» інтерпретовано як (судові) рішення: «*cum sententias carcerem pro-*

та мучачи, а деяких і силою перетягуючи з (одного) благочестя в благочестя (інше) і зв'язок миру любові заздрісним гнівом розриваючи. Бо недосвідчений пастир то одне (овеча), криком наполохавши, даремно й поспішно відлучить¹⁷⁷ і (від стада) відчислить, то друге, задля попередження герлигою кинувши, в голову поцілить і відразу мертвим перед собою уздрить, інше ж, нетерпеливістю одурманений, ногою пхне і хребет переламає або реберні кості, якими нутрощі захищаються.

[XV] [2] Та милосердний пастир усього цього цурається – покірньо-бо на стадо своє споглядаючи, лагідно вустами промовляє і погуком духа, що над стадом відлунює, змушує його до купи збиратися, щоб і надалі не розпорошувалося. І кульгавого на раменах носячи, учиняє, щоб він не лишився (покинутим)¹⁷⁸. Бо як¹⁷⁹ вівці призвичаїлися до солодкого цього голосу пастиревого – вслід (за ним) бігли, від чужого ж утікаючи. І так перед ними радісними ступаючи ногами, на апостольські й пророчі поля євангельським шляхом їх провадить і, часто озираючись і бачачи їхню пильність у тому, щоб поступати, щоб народжувати, щоб до наситу їсти, – веселиться, бажаючи не лише досконалу нагороду прийняти від господаря стада, але й великої честі сподіваючись удостоєним бути. Потім же, коли спека настає від сонячного жару та коли потрібна велика прохолода, на євангельських гір висоту їх виводить і всяку свободу їм надає, а також звідти на небеса перед собою посилає¹⁸⁰. Усе це та багато іншого такого знаходиться й діється у всесвятому серці твого діянням Пресвятого Духа, що діє в тобі.

---

ferentes» (*МУН*, т. 9–10, с. 38). Ймовірно, причиною такої плутанини частково є хибне тлумачення пунктуації.

¹⁷⁷ Використана термінологія має конотацію позбавлення сану чи радше духовної посади (пор. термін «достоїння» дещо раніше, а також «низверже» тут).

¹⁷⁸ Якщо в слові «отстати» над омегою в архетипі послання була «т» («отстати»), тоді зворот «содѣловает не отстати» це словосполучення потрібно перекладати як «не дає відстати».

¹⁷⁹ Цей зворот попередні перекладачі розглядали як конструкцію умовного способу, допасовуючи його до решти описів дій пастиря, які всі подані в теперішньому часі (тому минулий на цьому місці, зокрема дієприслівник доконаного виду «извыкше» та імперфект «течаху», видавався помилкою): «bo iako przywykną owieczki... za nim bieżą» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 20 v.); «Albowiem kiedy tego obyczaju wuczają sie owce... tedy w ślad idą za nim» (*Przegląd Poznański*, с. 169); «Нас porro ratione assuetae oves dulcem sui pastoris vocem sequuntur» (*МУН*, т. 9–10, с. 38). Однак насправді це продовження попередньої думки, де йшлося про збирання пастирем свого стада. Саме тому тут використаний імперфект – адже він стосується реакції овець на описані раніше дії пастиря («погук духа» і т. д.) і начебто випадає з контексту, де про пастиря йдеться в теперішньому часі.

¹⁸⁰ Альтернативний переклад: «на небеса звіщає (про прихід їхній)» (пор.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, т. 18. Москва 1992, с. 206).

[XV] [3] Бачимо й іншу премудрість пастирства вашої святості, що деяких овець¹⁸¹, які не з цієї кошари, любов'ю вгамовує та прилучення їх до єдиного [стада]¹⁸² влаштовує, щоб¹⁸³ усі були одно в Христі. Кожен же хай у своєму чині перебуває¹⁸⁴, як і зволив та звик був із дитинства до своїх пасовиськ, зростаючи від тієї ж роси небесної¹⁸⁵. Щоб уже відтепер ані звірі, ні грабіжники, ні розбійники, ні дикі мисленні вовки не посміли до стада приступити. Не стрілами-бо, ні пращею, ні собачим гавкотом проганяються вони, але сильною молитвою та неусипним чуванням. Цього боячись і від вашого найсвятішого пастирського голосу як від грому тремтячи, далеко від стада тікають, аби стадо цілим і неушкодженим лишилося завдяки твоїм святим молитвам і посередництву, і заступництву.

[XVI] Задля таких і настільки дивовижних твоїх старань [і]¹⁸⁶ клопотань про овець – як похвалу принесемо тобі, такому й настільки великому пастиреві, всенайсвятіший отче? Як же прославимо тебе? Яким же словом тебе звеличаємо? Ти-бо володієш¹⁸⁷ усієї вселенної християнством і силою моря, де (також) деякі з них перебувають¹⁸⁸, розбурханість же хвиль гріхов-

¹⁸¹ Парафраза на Йо. 10, 16: «Ще й інші вівці я маю, що не з цієї кошари. Я і їх мушу привести, і вчують вони мій голос, – і буде одне стадо й один пастир!» (перекл. Хоменка).

¹⁸² Додано з огляду на синтаксичне неузгодження та важливу семантичну роль у цій парафразі (див. поп. прим.).

¹⁸³ Парафраза на Йо. 17, 21: «щоб усі були одно, як ти, Отче, в мені, а я в тобі, щоб і вони були в нас об'єднані; щоб світ увірував, що ти мене послав» (перекл. Хоменка).

¹⁸⁴ Парафраза на 1 Кор. 7, 24: «У чому кожен покликаний, братте, в тому нехай і перебуває перед Богом» (перекл. Куліша).

¹⁸⁵ Зворот малозрозумілий. Виходячи з контексту, можна було би прийняти, що від роси небесної зростають пасовиська, як і передає польський переклад XIX ст.: «*przywukli byli od młodu do swoich pastwisk, użyzionych od tejże rosy niebieskiej*» (*Przeгляд Poznański*, с. 170). Натомість митрополит Потій вважав, що від роси небесної зростають вівці: «*iako zwykli byli z młodości na swoich pastwiskach pomnażac się z tejże niebieskiej rosy*» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 21). Так само і в латинському перекладі: «*sinens unumqueque de rore caelesti iuxta illorum morem sese alere*» (*MUH*, т. 9–10, с. 39).

¹⁸⁶ Цей синтаксично необхідний сполучник під час переписування зник, вочевидь, через помилкове злиття з кінцевою літерою «и» попереднього слова «промислених» (де «х» була надрядковою).

¹⁸⁷ Парафраза на Пс. 88 (89), 10: «Ти володієш силою моря, а Ти втихомирюєш розбурханість його хвиль» (перекл. УБТ).

¹⁸⁸ Незрозуміло, кого саме стосується зворот «идеже от нихъ пребывають». Іпатій (Потій) уважав, що йдеться про мешканців моря, яких папа усмиряє разом із «вітрами гріховними»: «*ty bowiem władniesz wszystkiego świata krześciaństwem y dźierzawą morską y wszystkich tam mieszkających y zaburzenie nawalności grzechow od wiatrow nieprzyjacielskich ty uśmierzasz*» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 21 v.). Натомість перекладач польською XIX ст. поєднав «тих, що в них (морях) перебувають» разом із хрис-

них, вітрами ворожими (спричинену), ти втихомирюєш. Ти¹⁸⁹ впокорив, наче побитого, гордого Люципера¹⁹⁰ раменом сили твоєї, даної тобі згори від Бога. Твої-бо¹⁹¹ небесні дари і твоїми є земні всенайсвятіші благословення, вселенну всю й кінці її ти благословляєш і просвіщаєш досконалим розрешенням від усіх гріхів їхніх, бо тобі вручені ключі Царства Небесного, (з ними) від самого Бога прийнявши владу в'язати й розв'язувати¹⁹².

[XVII] [1] Задля цього й ми припадаємо звідси до тебе й молимо твоє людинолюбство: о владико, будь милостивим до нас, які живемо далеко в північних краях, у місті ясновельможної¹⁹³ руської¹⁹⁴ череди, згідно

тианством, а фразу про усмирення вітрів відділив: «Albowiem ty panujesz nad całego świata chrześcijaństwem i nad dzierzawą morską, (i tymi) co w nich przebywają, a zamące- nie bałwanów grzechownych od wiatrów nieprzyjacielskich ty poskramiasz» (*Przegląd Poznański*, с. 170). У латинському перекладі цілий зворот «идеже от нихъ пребывають» просто пропущено (див.: *МУН*, т. 9–10, с. 39). Оскільки тут, найімовірніше, парафра- зується виголос на екстенії литії (зі згадкою про «суших в морѣ далече»), надаємо пере- вагу думці, що в аналізованому звороті мовиться про християн, залишаючи відкритим питання, чи лише про мореплавців, чи також про мешканців морських островів.

¹⁸⁹ Парафраза на Пс. 88 (89), 11: «Ти впокорив гордого наче побитого і раменом твоєї сили Ти розсіяв твоїх ворогів» (перекл. УБТ).

¹⁹⁰ Цсл. «денница» походить з Іс. 14, 12, де в українських перекладах ужито або «Си- нод зірницї» (Хоменко, Огієнко), або «рання зоря» (УБТ) чи «досвітня зоря» (Куліш). Обрано латинський відповідник, який добре відомий пересічному українському чита- чеві й краще передає суть тексту, маючи до того ж необхідний тут чоловічий рід. Та- кий самий варіант обрав свого часу й Іпатій (Потій): «Tu poniżyłeś iako zranionego har- dego Lucifera» (*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, к. 21 v.).

¹⁹¹ Парафраза на Пс. 88 (89), 12: «Твої небеса, і твоя земля. Ти оснував вселенну і її повноту» (перекл. УБТ).

¹⁹² Алюзія на слова Христа, звернені до ап. Петра в Мт. 16, 19: «Я дам тобі ключі Небесного Царства, і що ти на землі зв'яжеш, те буде зв'язане на небі; і те, що ти на землі розв'яжеш, те буде розв'язане й на небі» (перекл. Хоменка).

¹⁹³ «Ясновельможної» – тобто «благородної, шляхетної, славної». Цей термін викликав певні труднощі в перекладачів через помилку в Крев, де він («во граде свѣтле росиіския чреды») стосується міста, тоді як порівняння з його вживанням у Смол та трохи нижче в тому ж Крев виявляє, що первісним і правильним є «во граде свѣтлоросиіския чреды», себто стосовно стада. Попри вдалі відповідники цього слова, і в Іпатія (По- тія), і в латинському перекладі воно було віднесено до міста: «w mieście zasnym Ruskiey trzody» (*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, к. 22); «in urbe illustri Russiani gregis» (*МУН*, т. 9–10, с. 39). Невдалим, натомість незважаючи на віднесення до стада, є переклад польською XIX ст.: «w grodzie światło rosijskiego (sic) plemienia» (*Przegląd Poznański*, с. 170).

¹⁹⁴ Укладачі вживають «руський» на означення українських (чи точніше україн- сько-білоруських) земель, чітко при цьому відмежовуючись від Московщини, згада про яку (в контексті шлюбу московського князя Івана III зі Софією Палеолог) буде

з устроєм і порядком¹⁹⁵ Східної Церкви, дотримуючися святих семи вселенських соборів, разом із ними ж і восьмий Флорентійський схвалюючи¹⁹⁶, і всього того, що на них постановлено святими отцями, тримаючись у повноті та міцно у вірі святиї, істини пильнуючи, дотримуємо. Тому й умовляємо¹⁹⁷ та благаємо властиве твоїй вдачі милостиве твоє милосердя: заступайся милостиво і за нас перед Богом, аби спас задля тебе душі наші, щоб твоїм благословенням і всеконечним прощенням отримали розрешення всіх гріхів наших у цьому нинішньому віці та в тому прийдешньому. А велике прагнення нашої віри, яке маємо до тебе, прийми з любов'ю, всенайсвятіший отче, замість многосвященних дарів і наше прохання та бажання сповни як милосердний пастир.

далі. На відміну від Іпатія (Потія) та перекладача латиною, перекладач польською XIX ст. сприйняв цей прикметник, вочевидь, як пов'язаний з Росією в теперішньому значенні, тому й виділив його (див. поп. прим.).

¹⁹⁵ Цсл. «подъ уставом и ряду» в Іпатія (Потія) передано як «pod ustawą y rzędem» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 22). Перекладач польською XIX ст. ужив зворот «pod ustawą i porządkiem» (*Przegląd Poznański*, с. 170). А в перекладача латиною тут «під звичаєм і обрядом»: «sub instituto et ritu» (*MUH*, т. 9–10, с. 39). Оскільки з усіх значень слова «устав» у цьому контексті найбільш відповідним є «закон», надаємо перевагу йому (пор.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 762–763). Те саме стосується лексеми «ряд», зміст якої найкраще окреслити словом «суд» (пор.: Там само, с. 566). Себто зворот «подъ уставом и ряду» – це згадка про канонічний устрій Київської Церкви, а отже, його можна було б перекласти «під законом і судом» (менш вдалий, проте також можливий варіант – «під уставом і порядком»). Обрано конструкцію «згідно з устроєм і порядком», яка охоплює як канонічний (правничий) аспект, так і конотацію обряду й традиції.

¹⁹⁶ У словнику церковнослов'янської мови слово «ухваляти» (у грамоті – «ухваляющи») відсутнє (пор.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 769, 1116). Знаходимо його в «Словнику староукраїнської мови» (т. 2, с. 492) у значенні «визнати правильним», «схвалити». Іпатій (Потій) передав його як «ухваляти», «затверджувати»: «z ktorými u osmy Florentski Synod uchwalamy» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 22). У значенні «визнавати слухним, гідним похвали» вжите воно й у польському перекладі XIX ст.: «a z nimi razem i ósmy Florencki pochwalając» (*Przegląd Poznański*, с. 170). Латинською перекладено як «шануємо»: «cum quibus octavam Florentinam colimus» (*MUH*, т. 9–10, с. 39).

¹⁹⁷ Цсл. «бѣдити» (тут «бедимъ») означає «переконувати, спонукувати» (*Полный церковно-славянский словарь*, с. 64). Іпатій (Потій) замінив це дієслово прислівником «усильно», тож зворот «бедимъ и умоляемъ» звучить у нього: «uśilnie prośim» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 22). Перекладач польською XIX ст. передав ці слова як «trudzimy i błagamy» (*Przegląd Poznański*, с. 170). А перекладач латиною – як «настійно просимо та благаємо»: «efflagitamus atque obsecramus» (*MUH*, т. 9–10, с. 39).

Бо доходить до нас у наші краї поголосок сей, що настає нині¹⁹⁸ рік п'ятдесятий¹⁹⁹ у преславному Римі, маючи в собі милостиве літо на відпущення всіх гріхів, на прощення всіх боргів, на спасіння душ наших, на освячення чуттів, на просвічення умів, на визволення від мук, на виправдання життя, на відродження нового буття²⁰⁰ в попереднє синівство. Як непорочні немовлята, що вийшли з лона матері своєї, від матінки святої Церкви, всі купно просвіщаються освяченням душ, [...] ²⁰¹ всі поновно народжуються [...] ²⁰² згори милосердям Божим, всі купно знову нескверними й безгрішними являються та виправданими задля настаючого²⁰³ цього милостивого літа, переданого від віку Богом у книгах левітських²⁰⁴ Старого Завіту. Про нього ж Ісая гучним голосом проповідував: «Дух Господній на мені, задля цього помазав мене, щоб благовістити убогим, послав мене зцілити розбитих серцем, проповідувати полоненим відпущення і сліпим прозріння, прикликати²⁰⁵

¹⁹⁸ Вираз «настоить нынѣ» може означати не тільки, що рік надходить (з чого випливало б, що протолист писався попереднього 1474 р.), але й те, що він уже настав. Тому альтернативний переклад цього місця: «настав нині» або «нині є». Щодо тлумачення слів «настоить нынѣ годъ» і «настоящаго ради лѣта» (дещо далі в цьому абзаці) думки перекладачів розділилися. В Іпатія (Потія) перший зворот витлумачено як указівку на майбутній (наступний) рік, а повторну згадку пропущено: «iż następuie teraz rok pięćdziesiąty» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 22). Перекладач польською XIX ст. також убачав тут майбутній рік, відповідно відтворивши обидва словосполучення: «że nastaje teraz rok pięćdziesiąty» та «z powodu nastającego miłościwego lata tego» (*Przegląd Poznański*, с. 171). І лише в латинському перекладі читаємо про рік, що вже настав: «quingagesinarium iubilaei annum in inclita urbe Roma recurrere» та «hoc anno gratiae vertente» (*MUH*, т. 9–10, с. 40).

¹⁹⁹ Напевно, укладачі послання чули про настання в 1475 р. Ювілейного року, але не були достатньо обізнані з обґрунтуванням цієї дати. Бо насправді тоді минало допіру 25 літ після попереднього Ювілею (відбувся 1450 р.), однак у 1470 р. папа Павло II постановив відзначати таку дату кожні чверть століття, щоб кожне покоління могло скористати з неї, відтак найближчим Ювілейним роком був визначений 1475 р. Інше можливе пояснення – укладачі, мовлячи про 50-й рік, нав'язують до традиції Ювілейного року в Лев. 25, звідки й виводиться ця практика.

²⁰⁰ Цсл. «пакибытіє» є відповідником грецького «πάλυυενεσία» й означає «відродження», «переродження» чи «регенерацію» – відновлення Богом усього творіння в новому бутті.

²⁰¹ Тут помилково повторено «вси купно просвѣщаются», що розриває ряд поширених однорідних членів речення.

²⁰² Тут помилково повторено «освященіємъ душъ».

²⁰³ Альтернативний переклад: «теперішнього».

²⁰⁴ Йдеться про Ювілейні роки в Лев. 25, 8–55.

²⁰⁵ Хоча в давніх текстах Іс. 61 (див. наст. прим.) є «нарещи», укладачі використовують слово «призвати».

літо Господнє сприятливе»²⁰⁶, яким є оце літо, що нині надходить²⁰⁷, многомилолюбне літо милосердя божественного, сповнене незліченного многомилолюбного змилювання. Його ж і ми віруємо відімкнути звідсіля ключем небесним, богонатхненним згори 50-м псалмом, духом скрушеним і серцем смиренним²⁰⁸, а до того п'ятьма ранами Христовими відчинити двері милосердя Небесного Бога Отця, якщо надалі²⁰⁹ допоможе нам у цьому ваша свята воля, всенайсвятіший отче.

Віруємо-бо вашій високославній святості, що сього нам не відмовиш, але милостиво нам усе²¹⁰ купно подаси і зичити нам цього милосердно зовлиш, найпаче ж нам, синам ясновельможної²¹¹ руської череди, щоб із цього пізнали ми твоє любляче милосердя, якщо маєш до нас певне благовоління як милосердний отець. Задля цього молимо тебе много, щоб не відмовив ти нам сього прещедрого та спільного для всіх великого й многомилолюбного літа, в якому здобіль лежать скарби без числа милосердя божественного, що їх ти гоїно подаєш усім убогим грішникам, які вірою бажають цього, – аби знову всі купно збагатилися помилуванням Його святим.

[XVII] [2] Будь же вже надалі, найсвятіший отче, всемилолюбним та щедрим до нас, як і Сам той Отець Небесний милосердним є до всіх²¹², світлячи²¹³ сонцем своїм на злих і добрих, а також ізливаючи свій дощ на праведних і на грішних, не бажаючи нікого з них погубити, але щоб²¹⁴ усі спаслися та до пізнання істинного прийшли – Він, що праведників

²⁰⁶ Цитата з Іс. 61, 1–2а: «На мені господній дух, через це він мене помазав. Благовістити бідним мене післав, вилікувати розбитих серцем, проповідувати полоненим відпущення і сліпим прозріння, проголосити господній сприйнятний рік і день віддачі» (перекл. УБТ). Оскільки текст грамоти дещо відрізняється від цитованого тут місця Святого Письма (див. поп. прим.), надаємо перевагу прямому перекладу тексту послання, хоча це не парафраза, а пряма цитата.

²⁰⁷ Альтернативний переклад: «що нині є» або «що нині настало».

²⁰⁸ Алюзія на Пс. 50 (51), 19: «Жертви Богові – дух сокрушений: серцем сокрушеним і смиренним ти, Боже, не нехтуєш» (перекл. Хоменка).

²⁰⁹ Альтернативний переклад: «тим більше якщо».

²¹⁰ Ймовірно також, що тут під час переписування з архетипу сталася помилка й насправді мало бути не «нам все купно», а «нам всем купно» – «нам усім купно».

²¹¹ «Ясновельможної» – в сенсі «благородної, шляхетної, славної».

²¹² Парафраза на Лк. 6, 36: «Будьте милосердні, як і Отець ваш милосердний» (перекл. Хоменка), до якої долучено парафразу на Мт. 5, 48: «Тож будьте досконалі, як Отець ваш небесний досконалий» (перекл. Хоменка), що вводить і водночас підсилюється наступною за нею парафразою на Мт. 5, 45 (див. наст. прим.).

²¹³ Парафраза на Мт. 5, 45: «таким чином станете синами Отця вашого, що на небі, який велить своєму сонцю сходити на злих і на добрих і посилає дощ на праведних і неправедних» (перекл. Хоменка).

²¹⁴ Парафраза на 1 Тим. 2, 3–4: «Це добре й приємне в очах нашого Спаса Бога, який хоче, щоб усі люди спаслися і прийшли до розуміння правди» (перекл. Хоменка).

любить²¹⁵ і грішників милує й усіх кличе до спасіння заради обіцянки майбутніх своїх благ як²¹⁶ щедрий і милостивий і людинолюбець. Так²¹⁷ Бог Отець полюбив світ, що²¹⁸ Сина свого не пощадив, але за всіх нас видав Його на смерть, аби ми²¹⁹ спаслися Ним від гніву та ста[ли]²²⁰ правдою Божою в Ньому. То²²¹ як же вже відтепер усім нам²²² усього з Ним не подасть? Бог²²³ сам є Тим, що виправдовує – то хто ж той, що засуджує? Бо нема²²⁴ різниці – всі-бо согрішаємо й позбуваємося слави Божої, виправдовуючись даром Його благодаттю та визволенням, що в Христі Ісусі, якого²²⁵ дав Бог як очищення вірою і кров'ю Його на виявлення праведності Своєї²²⁶ через

²¹⁵ Парафраза на молитву «Ти, що повсякчас...», яка звучить, зокрема, на часах: «Боже добрий, довготерпеливий і многомилостивий, що праведних любиш, і грішних милуєш, і всіх кличеш до спасіння, заради обіцянки майбутніх благ» (*Молитвослов*. Рим; Торонто 1990 (репринт: Жовква 1997), с. 155).

²¹⁶ Парафраза на поширені виголоси екстениї (наприклад, у кінці екстениї усильного благання на Літургії): «Бо милостивий і чоловіколюбець Бог еси, і Тобі славу розсилаємо, Отцю, і Сину, і Святому Духові, нині, і повсякчас, і на віки вічні» (*Священна і божественна літургія*, с. 39). У цю парафразу вплетено парафразу на Пс. 102 (103), 8: «Щедрий і милосердний Господь, довготерпеливий і многомилостивий» (перекл. Огієнка), яка поєднується з попередньою спільним для обидвох цсл. словом «милостив».

²¹⁷ Парафраза на Йо. 3, 16: «Так бо Бог полюбив світ, що дав Сина Свого Однородженого, щоб кожен, хто вірує в Нього, не згинув, але мав життя вічне» (перекл. Огієнка).

²¹⁸ Сюди вплетено парафразу на Рим. 8, 32а: «Він, що свого Сина не пощадив, а за всіх нас видав Його» (перекл. Куліша).

²¹⁹ Парафраза на Рим. 5, 9: «Отож, тим більш тепер, оправдані його кров'ю, ми спасемося ним від гніву» (перекл. Хоменка).

²²⁰ Парафраза на 2 Кор. 5, 21: «Бо Того, Хто не видав гріха, Він учинив за нас гріхом, щоб стали ми Божою правдою в Нім» (перекл. Огієнка). У тексті грамоти тут помилково «будет», що не відповідає контексту й синтаксису, тож це місце виправлено на «будем» (укр. «стали») відповідно до парафразованого тут біблійного джерела.

²²¹ Парафраза на Рим. 8, 32б: «як же разом із ним не подарує нам усього?» (перекл. Хоменка).

²²² Повторення слова «намъ» в реконструкції архетипу («не все ли намъ всимъ съ нимъ намъ подасть») тут не відтворюємо, оскільки для розуміння тексту воно не потрібне, а з погляду синтаксису навіть зайве.

²²³ Парафраза на Рим. 8, 33б–34а: «Бог Той, що виправдує. Хто ж той, що засуджує?» (перекл. Огієнка).

²²⁴ Парафраза на Рим. 3, 22г–24: «Бо нема різниці. Всі бо згрішили й позбавлені слави Божої, і оправдуються даром його ласкою, що через відкуплення, в Ісусі Христі» (перекл. Хоменка).

²²⁵ Парафраза на Рим. 3, 25–26а: «Його Бог дав як жертву примирення в його крові, через віру, щоб виявити свою праведність для відпущення раніше вчинених гріхів; у Божому довготерпінні, щоб виявити свою справедливість у теперішній час» (УБТ).

²²⁶ Ці останні слова в перекладах Біблії українською мовою стосуються Бога Отця. Та оскільки ціла парафраза в грамоті присвячена Христові, цей зворот можна віднести

відпущення раніше вчинених гріхів, у довготерпінні Божому, в явленні праведності Своєї²²⁷ в нинішній час, дарувавши нам усі прогрішення, обмивши кров'ю Його, розп'яттям Сина Свого, яким²²⁸ примири́в із Собою весь світ, не зарахувавши людям усіх переступів їхніх. «Не²²⁹ послав-бо Бог Сина Свого, щоб засудити світ, але щоб через Нього світ спасся». У цьому пізнаємо велике милосердя Боже, явлене всім грішникам, і ще й нині воно є, і буде, і перебуватиме аж до закінчення віку.

[XVII] [3] Оце писали ми не тому, мовби ваша святість про се не знали, але щоб тим милостивішим і милосерднішим був ти до нас, аби явилася²³⁰ й на нас милість Божа, спасенна для всіх людей, почавши від вашої найсвятішої святості, преславно́го Риму і аж до країн землі, та й допотиль, де ми перебуваємо, надіючися прийняти від вашої всенайсвятішої святості послання святих булл-епістолий²³¹, написаних до нас, – ваше всесвяте

й до Нього. Тоді альтернативний переклад звучатиме так: «щоб виявити праведність Його» (себто Христа), що означатиме, що через віру і кров Христа Бог виявив Його праведним, відпустивши вчинені раніше людьми гріхи. Різні можливості тлумачення цього уривка відображені в наявних перекладах послання. Іпатій (Потій), зокрема, уважав, що йдеться про справедливість Христа: «ktore iest w Chrystusie Jezusie ktorego Bog wyslawil ublagalnikiem przez wiarę we krwi iego ku okazaniu sprawiedliwości iego dla odpuszczenia przeszłych grzechow w cierpliwości Bożej ku okazaniu sprawiedliwości iego na ten czas darował nam wszystkie grzechy omywszy krwią iego ukrzyżowaniem syna swojego» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 24). Натомість перекладачі польською XIX ст. та латиною, виходячи з парафразованого тут Рим. 3, 23–26, приймали, що мовиться про виявлення справедливості Бога Отця: «dla okazania sprawiedliwości swojej» (*Przegląd Poznański*, с. 172); «omnes delinquimus et (a) Gloria Dei recedimus, et omnes iustificamur in illo gratia et redemptione Iesu Christi, quem Deus posuit emundationem fide et sanguine ipsius in apparitione illius veritatis» (*MUH*, т. 9–10, с. 41).

²²⁷ Альтернативний переклад: «праведності Його» (тобто Христа), як подав, зокрема, Іпатій (Потій) (див. поп. прим.). До парафрази на Рим. 3, 26 долучено парафразу на Кол. 2, 13б: «простивши нам усі провини» (перекл. Хоменка).

²²⁸ Додано парафразу на 2 Кор. 5, 19: «Бо то Бог у Христі примири́в собі світ, не враховуючи людям їхніх переступів, поклавши в нас слово примирення» (перекл. Хоменка).

²²⁹ Парафраза на Йо. 3, 17: «Бо Бог не послав Свого Сина на світ, щоб Він світ засудив, але щоб через Нього світ спасся» (перекл. Огієнка).

²³⁰ Парафраза на Тит. 2, 11: «Бо з'явилася ласка Божа – спасенна для всіх людей» (перекл. УБТ).

²³¹ Перекладаючи словосполучення «булныхъ епистолий», Б. Бучинський ужив неологізм «булярних листів» (або іншого разу – «булларних листів») (див.: Б. Бучинський. Змагання до унії руської церкви з Римом, кн. 6, с. 11; його ж. «Грамота Мисаїла» і «Грамота Ніфонта», с. 34). З огляду на більшу вживаність слова «булла» та достатню зрозумілість терміна «епістолія», а також задля збереження духу твору вирішено залишити обидві лексеми іншомовного походження в українському перекладі, змінивши тільки граматичну структуру цього словосполучення.

Новгородський катедральний собор
Свв. Бориса і Гліба –
резиденція київських митрополитів у XV ст.
Художник Едвард Павлович. XIX ст.

благословення та цілковите прощення і всеконечне від усіх гріхів розрішення, що його ми вірою та любов'ю надіємося оце отримати.

[XVII] [4] О всенайпресвятіший отче, пом'яни іще слово, промовлене великим пастирем овець Христом до з-поміж усіх первоначального пастиря, верховного Петра, якому Сам доручив (потім) пасти Свої вівці та ягнята²³², наказуючи йому не лише сім разів на день людям відпускати гріхи, але сімдесят разів по сім²³³, являючи грішникам Своє людинолюбство, щоб не зневірювалися у своєму спасінні, маючи настільки велику обітницю на прощення боргів. Якщо до часу й прогнівається²³⁴ на них, та все ж не до кінця. Тоді²³⁵ навідує жезлом беззаконня їх і ранами неправди їх, милість же свою ніколи не відіймає від них. Не²³⁶ за беззаконнями нашим[и]²³⁷ вчинив із нами, ані не за гріхами нашими воздав нам, але як високо небо над землею, так утвердив Господь милість свою на тих, що бояться Його, і як далеко стоїть схід від заходу, так віддалив Він від нас †гріхи†²³⁸ беззаконь

²³² Згадка про явлення воскреслого Христа в Йо. 21, 15–17.

²³³ Поклик на Мт. 18, 21–22: «Тут підійшов Петро й каже до нього: „Господи! Коли мій брат згрішить супроти мене, скільки разів маю йому простити? Чи маю до сімох разів прощати?“ Ісус промовив до нього: Не кажу тобі: До сімох разів, але – до сімдесяти раз по сім”» (перекл. Хоменка).

²³⁴ Початок парафрази на Пс. 102 (103), яку відкриває стих 9: «Не розгнівається до кінця, ані не ворогуватиме до віку» (перекл. УБТ).

²³⁵ У парафразу на Пс. 102 (103) вплетено парафразу на Пс. 88 (89), 33–34: «тоді палицею навіщу їхню провину, та поразами їхне беззаконня! А ласки Своєї від нього Я не заберу, і не зраджу його в Своїй вірності» (перекл. Огієнка).

²³⁶ Продовження парафрази на Пс. 102 (103), 10–13: «Не за нашими прогріхами Він поводить з нами, і відплачує нам не за провинами нашими. Бо як високо небо стоїть над землею, велика така Його милість до тих, хто боїться Його, як далекий від заходу схід, так Він віддалив від нас наші провини! Як жалує батько дітей, так Господь пожалівся над тими, хто боїться Його» (перекл. Огієнка).

²³⁷ У списках тут різні варіанти однини, виправлені в критичному тексті на множину, відповідно до парафразованого Пс. 102 (103) та контексту.

²³⁸ У церковнослов'янському тексті послання тут розрив у синтаксисі, який можна виправити внесенням перед словосполученням «беззаконій наших» іменника у знахідному відмінку, причому у формі множини. Тому для виправлення синтаксису вирішено внести слово «грѣхи», яке добре пасує до контексту оскільки в цьому абзаці слово «беззаконія» завжди виступало в парі з іншим однорідним членом речення у множині. Альтернативним вирішенням проблеми є зміна відмінка слів «беззаконій наших» з родового на знахідний – «беззаконія наша», як зробили свого часу всі перекладачі: «iako iest daleki wschod słońca od zachodu tak dalekie uczynił od nas złości nasze» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 25); «tak daleko oddalił od nas nieprawości nasze» (*Przełgąd Poznański*, c. 172); «quantum ortus distat ab occidente, tantum longe fecit a nobis iniquitates nostras» (*MUH*, т. 9–10, с. 41). Отже, інший можливий переклад цього звороту (відповідно до парафразованого Пс. 102 (103), 12): «так віддалив Він від нас беззаконня наші».

наших. І так, як жаліє та милує батько синів, так жаліє та милує Господь усіх, що бояться Його й уповають²³⁹ на милість Його. Бо²⁴⁰ сам Він знає влаштування²⁴¹ наше, що з одного пороку всі ми люди сотворені, (а) подихом Божим оживлені²⁴² були на образ Його і на божественну подобу²⁴³, прийнявши від ества Його ум, слово і дух, щоб через це розуміли ми превишне буття горішнього ества, просвітлення слави великого Бога, триєдину превічно безначальну силу Святої Трійці, якою все утримується й управляється²⁴⁴ – порухом могутності, благоволінням Її. Щоб не²⁴⁵ було в нас багатьох богів, але щоб був для нас усіх єдиний Бог Отець всемогутній, [від

²³⁹ Тут парафраза на Пс. 102 (103) переходить своїм закінченням у парафразу на Пс. 32 (33) 18: «Ось очі Господа на тих, що його бояться, що уповають на його ласку» (перекл. Хоменка).

²⁴⁰ Парафраза на Пс. 102 (103), 14: «Він знає, з чого ми зліплені, він пам'ятає, що ми – порох» (перекл. Хоменка).

²⁴¹ Цсл. «созданіє наше» дослівно можна передати як «сотворення наше», що й бачимо в польському перекладі XIX ст.: «on sam zna stworzenie nasze» (*Przegląd Poznański*, с. 172). Дивним, натомість, є варіант Іпатія (Потія): «mdłość naszą» – «слабкість нашу» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 25). З огляду на контекст, перекладаємо це словосполучення як «влаштування наше», оскільки в ньому є сутності структури, закладеної в час створення, і конотація сотворення. Подібний термін знаходимо й у латинському тексті, де використано відповідну цитату з Пс. 102 (103), 14 за Вульгатою: «figmentum nostrum» – «ідею нашу», «влаштування наше» (*MUH*, т. 9–10, с. 42).

²⁴² Алюзія на Бут. 2, 7: «Тоді Господь Бог утворив чоловіка з земного пороку та вдихнув йому в ніздрі віддих життя, і чоловік став живою істотою» (перекл. Хоменка).

²⁴³ Алюзія на Бут. 1, 26–27: «Тож сказав Бог: „Сотворімо людину на наш образ і на нашу подобу, і нехай вона панує над рибою морською, над птаством небесним, над скотиною, над усіма дикими звірями й над усіма плазунами, що повзають на землі”. І сотворив Бог людину на свій образ; на Божий образ сотворив її; чоловіком і жінкою сотворив їх» (перекл. Хоменка).

²⁴⁴ Цсл. «содержатся» властиве як значення «тримаю», «володію», так і «керую», «управляю», що впливає з порівняння зі спільнокореневим «содержительный» (див.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 631). Перекладачі польською надавали перевагу першому значенню – «підтримується», «утримується» (в бутті): «ktora zadzierżywa wszystkie rzeczy samym tylko skinieniem dzierżawy» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 25); «która dzierży wszystko skinieniem władzy upodobania swego» (*Przegląd Poznański*, с. 172). Натомість перекладач латиною намагався передати обидві конотації, для чого вжив два дієслова – із семантикою «засновувати», «будувати» (*condere* – *conditi*), та «керувати», «управляти» (*gubernare* – *gubernamur*): «cuius voluntati conditi sumus et sapientia assidue gubernamur» (*MUH*, т. 9–10, с. 42). Цілком можливо, що укладачі використали слово «содержатся» саме через його ширшу смислову палітру, яка охоплює обидва значення, що й беремо до уваги в нашому перекладі, також відтворюючи їх двома відповідними дієсловами.

²⁴⁵ Парафраза на Вих. 20, 2: «Нехай не буде в тебе інших богів крім мене» (перекл. Хоменка), яка переходить у парафразу на 1 Кор. 8, 5–6 (див. наст. прим.).

якого]²⁴⁶ все [і]²⁴⁷ ми в²⁴⁸ Нього, і один Господь наш Ісус Христос, через якого все і ми через Нього, і єдиний Дух Святий, в якому все і ми в Ньому – три-святий Бог єдиний, що від Нього і Ним і в Ньому все, Йому слава вівіки.

[XVIII] [1] Так віруємо, так визнаємо Бога²⁴⁹: Отця, суцього від само-го себе, не від іншого, безпочаткового і неродженого; Сина ж від Отця родженого раніш усіх віків, Бога правдивого з²⁵⁰ правдивого, в усьому

²⁴⁶ Парафраза на 1 Кор. 8, 5–6: «Якщо і є так звані боги чи то на небі, чи то на землі, – оскільки є багато богів і багато панів, – то для нас один Бог – Батько, від якого походить усе і для якого є ми, і один Господь – Ісус Христос, через якого все, і ми через нього. [І один Святий Дух, у якому – все; і ми є в ньому]» (перекл. УБТ). Із попередньою цю парафразу єднає спільне для обидвох слово «бози» («боги»). Порівняння з використаним тут біблійним текстом свідчить про помилку при переписуванні: замість потрібного «єдинъ бгѣ ѿтць всемогыи изнегоже вся и мы оу него» з'явилося теперішнє скорочене «єдинъ бгѣ ѿтць всемогыи вся мы оу него». На правильне, первісне читання вказує підсумовування сказаного про осіб Пресв. Трійці наприкінці цього речення, що не є частиною парафрази, де бачимо втрачені під час копіювання слова «от него же» («від якого»). У тексті архетипу їх відновлено, як і сполучник «и».

²⁴⁷ Див. поп. прим.

²⁴⁸ На жаль, дотеперішні перекладачі не помітили в цьому місці біблійної парафрази (принаймні покликання на першоджерело, як це спостерігаємо в інших випадках, тут немає), що часто призводило до плутанини мови про Отця («мы у него») і мови про Святого Духа («и мы в немъ»). Так, зокрема, в Іпатія (Потія) читаємо: «ieden Bog Oćiec wszechmogący u my w nim (...) u ieden Duch święty w ktorym wszystkie rzeczy u my w nim» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 25), а в латинському перекладі: «unus Deus omnipotens, in quo omnes sumus (...), unusque Spiritus Sanctus, in quo omnia, et nos» (*MUH*, т. 9–10, с. 42). Уникнути цього намагався перекладач польською XIX ст., вживши для зворотів «мы у него» та «мы в немъ» різні слова: «Bóg, Ojciec wszechmogący, a my wszyscy u niego (...), i jeden Duch święty, a w nim wszystko i my w nim» (*Przegląd Poznański*, с. 173). У більшості відомих на сьогодні українських перекладів 1 Кор. 8, 6 (Куліша, Хоменка, Огієнка, УБТ та в українському перекладі Нового Завіту WBTC) подано прийменник «для» у словосполученні про Отця. Єдиним винятком є переклад Рафаїла (Турконяка), де, однак, простежується те саме змішання функцій Отця і Святого Духа, що й у Потієвому: «один Бог Батько, з якого все, і ми в Ньому (...), і один Святий Дух, в якому все і ми в Ньому» (*Острозька Біблія укр.*). Оскільки вихідним для нашого перекладу є не грецький текст Святого Письма, а церковнослов'янське «Послання Мисаїла», надаємо перевагу читанню, яке запропонував перекладач польською XIX ст.: зворот «мы у него» розуміємо як належність Отцеві, як власність Отця (відповідно до слів Христа в Йо. 16, 15 та 17, 7.10), а «и мы в немъ» – як перебування у Св. Дусі.

²⁴⁹ Альтернативний поділ: не «Бога: Отця, суцього від самого себе», а «Бога Отця, суцього від самого себе».

²⁵⁰ Хоча повторення слова «Бога» в тексті послання немає, проте знаходимо його в усіх перекладах: «Boga prawdziwego z Boga prawdziwego» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 25 v.); «Bóg prawdziwy z Boga prawdziwego» (*Przegląd Poznański*, с. 173); «Deum verum de Deo vero» (*MUH*, т. 9–10, с. 42). Вочевидь, перекладачі додавали його через те, що це парафраза Символу віри, в якому є «Бога істинного від

рівно[го]²⁵¹ еством і хотіння[м]²⁵², окрім родження; Духа ж Святого, що однаково спільно походить спершу від Отця, а також і Сина єдиним подихом і подається та зливається щедро на всяку плоть Господом нашим Ісусом Христом. Усе-бо, що є Отця – є й Сина, крім неродження, а те, що є Сина – є й Духа, крім родження, все ж те, що є Духа – є й Отця і Сина, крім походження. А тому Отець і Син, і Дух (відповідно) неродження [мають]²⁵³,

Бога істинного». Привертає, однак, увагу вибір прикметника: «праваго» замість «істинна», як у давніх текстах: «бга истинна от бга истинна» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 16 (2009), л. 29, 180 об., 223 об.); «ба истинна от ба истинна» (там само, Рук. № 17 (2007), л. 9 об.). Цілком можливо, що така відмінність від Символу віри була інтендована укладачами, тому слово «Бога» не повторюємо ні в критичному виданні послання, ні в його перекладі. На тій самій підставі також надаємо перевагу прикметникові «правдивий», а не «істинний», як у «Вірую».

²⁵¹ Кон'єктуру внесено з огляду на вимоги синтаксису.

²⁵² Кон'єктуру внесено з огляду на вимоги синтаксису. Церковнослов'янською – це «хотѣніе, бажане, благовоління, милість» (*Полный церковно-славянский словарь*, с. 793). Та найближчим його українським відповідником, до того ж із таким самим коренем, є «хотіння», що має також конотацію Божої волі (див.: *Словник української мови*, т. 11. 1980, с. 132). У давніх текстах цей церковнослов'янський термін уживається і в значенні людського, тілесного бажання, і в значенні Божої волі. У першому розумінні – в Максима Ісповідника, у творі «Сказаніе извѣстно къ любящим ба всѣм срдцемъ»: «хотѣніемъ плотськимъ и скупостію» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 268 (1213), л. 191 об.); також у Слові 33 св. Ісаака Сирійця: «о измѣненіи многых, послѣдующіихъ смыслу и мѣтвою искушаемыхъ» (кодекс з 1381 р.). У другому розумінні – в останньому з цитованих щойно текстів: «аще оубо угодно еѣ хотѣнію твоему» (там само, Рук. № 172 (1862), л. 133), де, як випливає з контексту, йдеться не про волю як активну силу особи, а про конкретну Божу інтенцію, себто певний Божий план, певне Боже бажання щодо конкретної ситуації та особи. Це підтверджує і використання слова «хотѣніе» в Пс. 15, 3 (там воно вжите у множині): «стымъ иже соуть на земли его оудиѣ гѣ вся хотѣнія своя в нихъ» (*Київський псалтир*, арк. 17). Відмінність понять «хотение» і «воля» простежується й на прикладі канону Пресв. Трійці, де в пісні 6 гласу 1 прочитуємо: «Равностоятельную силу яко имуще, трѣце прѣсущная в тои же волѣ хотѣнія единица еѣ проста и нераздѣльна» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 263 (1194), л. 6). Тому, дотримуючись логіки укладачів послання, надаємо перевагу саме слову «хотіння». Дотеперішні ж перекладачі здебільшого передавали його просто як «воля»: «we wszystkim rownego w istności i w woley Oycu oprócz rodzenia» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 25 v): «aequalem Patri voluntate (хоча доречнішим тут було б «adpetitus». – Н. 3.) et natura in omnibus, praeter generationem» (*МУН*, т. 9–10, с. 42). І лише перекладач польською XIX ст. обрав спільнокореневе «chcenie», додавши, що правда, у дужках і загальноприйнятий термін: «we wszystkim równy, istnością i chceniem (wolą) krom urodzenia» (*Przegląd Poznański*, с. 173).

²⁵³ У латинському перекладі замість відновленого в архетипі слова «имут» («мають») внесено як кон'єктуру дієслово «відрізняються»: «ingeneratione, generatione et processione distinguuntur» («неродженням, родженням і походженням відрізняються») (*МУН*, т. 9–10, с. 42).

родження і походження. Все-бо, що має Отець, те ж має і Син, окрім неродження, як ми вже вище про це сказали були. Все те, знов-таки, що має Син, – і Духа є, крім родження. Все ж те, що є Духа, – є й Отця і Сина, крім походження, оскільки Дух не роджений, а походить від Отця і Сина. І таким чином вони мають імена оці: неродження, родження і походження, – у трьох особах єдине божество, єдина сила, єдине єство, єдине хотіння, рівне собі в усьому, рівно діюче в усіх²⁵⁴, бо як кому хоче, так і чинить. Оце є віра наша і так визнаємо Святу Трійцю, щоб відтепер уже загородилися уста тих, які говорять на нас неправду перед вашою святительською і всенайсвятішою особою²⁵⁵, повідаючи, нібито ми інакше віруємо та визнаємо святу й живоначальну нероздільну Трійцю. А це не є інакше, а лише так, як були ми навчені від святих апостолів і святих божественних отців Нікейського собору, які виклали православну віру оцю [Святої Соборної Апостольської Церкви]²⁵⁶, себто «Вірую в єдиного Бога», що має в собі 12 членів [...]»²⁵⁷.

[XVIII] [2] Ми ж, їм (у цьому) слідуємо, так і віруємо, так визнаємо, що є одне хрещення на відпущення гріхів, а не два, як чинять деякі з тих, що є тут у наших краях, декотрих і силою тягнути від нашої Церкви та знову друге хрещення на них накладаючи й кажучи, мовляв, так нам наказує чинити всенайсвятіший отець папа. Розглянь [і]²⁵⁸ розсуди се, о всенайсвятіший отче премудрий, чи воно так справедливо є і чи то так слушно

²⁵⁴ Цсл. «во всіх» можна було б зрозуміти як узагалі все (цсл. «вся», у давальному – «во всіх»), однак наступний після цих слів зворот «якоже кому хоцет тако и творить» свідчить, що мовиться радше про живих істот, найімовірніше людей. Такої ж думки дотримувалися й перекладачі польською: «równie sprawując we wszystkich» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 26); «równie działający we wszystkich» (*Przegląd Poznański*, s. 173). І тільки вжиті в латинському перекладі «omnibus» допускає стосунок як до людей, так і до всього взагалі: «aequaliter in omnibus operatur» (*MUH*, т. 9–10, с. 42).

²⁵⁵ Цсл. «предь вашимъ святителскимъ и всенайсветѣйшимъ лицемъ» перекладачі передали по-різному. Іпатій (Потій) ужив найвідповідніше слово, поєднавши значення «лице» та «особа»: «przed świętobliwością i najświętszą oblicznością twoją» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 26). Перекладач польською XIX ст. обрав термін «особа»: «przed twoją [...] najświętszą osobą» (*Przegląd Poznański*, s. 173). І лише перекладач латиною скористався можливістю, яку дає конструкція «предь лицемъ», відтворивши її прислівником «coram»: «coram Sanctitati Vestra» (*MUH*, т. 9–10, с. 42; пор.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 285).

²⁵⁶ Тут, виходячи з контексту, первісно містився зворот «святыя соборныя апостолския церкви», який через помилку переписувача перенесено на рядок нижче (див. наст. прим.).

²⁵⁷ Сюди помилково перенесено зворот «святыя соборныя апостолския церкви».

²⁵⁸ Сполучник «и» внесено як кон'єктуру, оскільки його вимагає синтаксис і контекст, а зник він, судячи з усього, через злиття із закінченням попереднього слова «разсмотриразсуди» – «разсмотриразсуди».

чинити? Єдиної глави, якою є Христос, усі єдиним тілом будучи, яким усі ми єємо, оте ж тіло²⁵⁹ має багато членів у собі, всі ж є членами єдиного тіла, будучи багатьма в різноманітності, одним є тілом у Христі. Бо²⁶⁰ одним Духом усі ми в одне тіло хрестилися, чи то юдеї, чи то елліни, чи раби, чи вільні, чи то в те саме (тіло) й ми, руські сини й увесь наш благородний та численний слов'янський народ, і всі єдиним питвом духовним напоєні. «Бо²⁶¹ все тіло не є одним членом, але багатьма. Якщо нога скаже: «Оскільки я не рука, то я не від тіла» – то хіба через це (стане) не від тіла? І якщо вухо скаже: «Оскільки я не око, то я не від тіла» – то хіба від цього (стане) не від тіла? І якби все тіло було оком – де ж слух? Якщо все слух – де нюх? Нині ж установив Бог члени в тілі, кожного зокрема, як захотів. Якби всі були одним членом – де ж тіло? Нині ж багато є членів, та одне тіло. Не може ж око сказати руці: «Не потрібна ти мені!» Або, знову-таки, голова ногам: Не потрібні ви мені! Але ті члени тіла, які видаються слабшими, є набагато потрібнішими, і тим, які в тілі вважаються нікчемнішими,

²⁵⁹ Початок парафрази на 1 Кор. 12, 12–13: «Бо як тіло одне, але має багато членів і всі члени, хоч їх багато, становлять [одне] тіло, – так і Христос» (перекл. УБТ).

²⁶⁰ Парафраза на 1 Кор. 12, 13: «Бо всі ми охрещені одним Духом в одне тіло, – чи то юдеї, чи греки, чи раби, чи вільні, – всі одним Духом напоєні» (перекл. УБТ). Тут у посланні, вочевидь, допущено помилку – біблійний текст не узгоджено із синтаксисом цього уривка грамоти. Тому надаємо перевагу першоджерелу, в якому на цьому місці є «бо» (див. поп. прим.). Альтернативний переклад звучав би «і в одному Дусі», як бачимо в більшості попередніх перекладачів: «у w iednym duchu my wszyscy» (*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, k. 26 v.); «Etenim in uno Spiritu omnes nos in unum corpus baptizati sumus» (*MUH*, т. 9–10, с. 43). Дещо відрізняється тільки переклад польською XIX ст.: «jednem jesteśmy w Chrystusie ciałem i jednem duchem my wszyscy» (*Przegląd Poznański*, с. 174).

²⁶¹ Цитата з 1 Кор. 12, 14–26: «Тіло бо складається не з одного тільки члена, а з багатьох. Коли б нога сказала: „Я не рука, отже не входжу у склад тіла”, – то хіба через те не належала б до тіла? І коли б вухо сказало: „Я не око, отже не входжу у склад тіла”, – то хіба через те воно не належало б до тіла? Якби все тіло було оком, де ж тоді був би слух? Якби все воно було вухом, де був би нюх? Таж Бог розподілив члени – кожного з них – у тілі, як хотів. Якби все було одним членом, де було б тіло? Тепер же членів є багато, але одне лиш тіло. Не може око руці сказати: „Ти мені непотрібна!” Чи голова ногам: „Ви мені непотрібні!” Бо ж члени тіла, що слабшими здаються, є найпотрібніші; і тим членам, що здаються непочесними в тілі, ми, власне, даємо більше чести, і наші непристойні члени зазнають більшої пошани; ті ж, що у нас пристойні, її не потребують. Та Бог так уклав тіло, що дав більше чести нижчому членові, щоб не було роздору в тілі, але щоб члени дбали однаково один про одного. І як страждає один член, страждають усі з ним члени; і як один член у славі, радіють з ним усі члени» (перекл. Хоменка). З огляду на певну відмінність сучасних перекладів цього фрагмента українською мовою, перекладено згідно з посланням, у якому цитується церковнослов'янський текст 1 Кор. 12, 14–26, засвідчений у тогочасних джерелах.

більшу честь віддаємо, і непристойні наші (члени) більшу пошану мають, а пристойним нашим цього не потрібно. Та Бог змішав тіло, давши більшу честь нужденнішому, щоб не було роздору в тілі, але щоб усі члени однаково дбали одне про одного. І якщо страждає один член, то з ним страждають усі члени; якщо ж прославляється один член, то з ним радіють усі члени». Всі-бо²⁶² ми тіло Христове, будучи кожен зокрема членами Його.

Пощо ж оці безчинства, розбрат і розколи в одному тілі діються? Суди праведно й про це, всенайсвятіший отче, чи Бог велить, щоб ото було таке безчинство та заздрість, які діються в тілі Христовому? А чи не радше любов²⁶³, яка є злукою всякої досконалості? Бо без неї ніхто не ввійде до Господа, навіть якщо й гадає собі, що має тисячі добрих діл²⁶⁴, як і оті нерозумні діви²⁶⁵, що їх є 5 числом.

[XIX] [1] Потрібно-бо, вельми потрібно вашій всенайсвятішій вітцівській святості про це помислити добре й розважно та боголюбно потурбуватися про таке діло запопадливо, щоб не було розбрату в єдиному тілі Христовому, коли один одному противиться і заздрить колотнечею законною²⁶⁶, хулячи один одного з приводу віри Христової. Неможливо ж їм інакше бути в злуці миру й у любові Христовій, якщо не пошле ваша всенайсвятіша многопрославлена святість сюди, в наші краї, певних двох нарочитих мужів розсудливих, які добре закон і звичаї обох Церков знають [і]²⁶⁷ домовленість [...] ²⁶⁸Флорентійського собору бездоганно додержують, як тоді постановлено²⁶⁹ й ухвалено було премудрими (мужами) обидвох

²⁶² Парафраза на 1 Кор. 12, 27: «Ви ж – Христове тіло, і члени кожний зокрема» (перекл. Хоменка).

²⁶³ Парафраза на Кол. 3, 14: «Понад усе – любов; вона є злукою досконалості» (перекл. УБТ).

²⁶⁴ Цей зворот є короткою есенцією наступної після цитованої раніше глави з 1 Кор. – 1 Кор. 13, особливо 13, 3: «І якби я роздав бідним усе, що маю, та якби віддав моє тіло на спалення, але не мав любови, то я не мав би жадної користи» (перекл. Хоменка).

²⁶⁵ Покликання на Мт. 25, 1–12. Тут укладачі грамоти пропонують таке тлумачення притчі, де під тією олією, якої забракло нерозумним дівам, мається на увазі любов.

²⁶⁶ Зворот «завидяще собі противленієм законимъ» малозрозумілий. Цсл. «противленіє» живається в в Діях 24, 5, де юдеї звинувачують Павла в тому, що він здіймає між ними колотнечу. Тут, імовірно, йдеться про суперечку щодо обрядових відмінностей, яку починають представники Західної Церкви, подібно до юдейських колотнеч із приводу приписів закону. У польських перекладах цього місця використано спільнокореневе слово без додаткового пояснення, про що саме мовиться. Натомість перекладач лагиною передав зворот як «протириччя через різноманітність учень»: «si-bique invicem doctrinarum varietate contradicens» (МУН, т. 9–10, с. 44).

²⁶⁷ Сполучник «и» перенесено перед «оуоставленіє» з огляду на вимогу синтаксису.

²⁶⁸ Сюди помилково перенесено сполучник «и».

²⁶⁹ Альтернативний переклад: «домовлено».

сторін²⁷⁰. Се ж мовимо лише, щоб (перший) сам був греком, увесь закон і устав Східної Церкви грецької сам зберігаючи й усіх постанов її нелицемірно дотримуючись, а другий – також закон свій римський Західної Церкви зберігаючи. Ці ж обоє хай будуть святителі премудрі й учительні, бездоганні й нелицемірні, не славолюбні, не догідливі, не хабарники, не сріблολюбці, не захланні до золота, не боязливі, не такі, що соромляться перед людьми правди Божої, але правдиві й законолюбні, миролюбці, миротворці, смиренні, лагідні, не гнівливі, не пихаті, милосердні, милостиві, боголюбці, які люблять мир і любов і братерське буття у спокої, оскільки вони мають [...] ²⁷¹ від вашої всенайсвятішої святості завдання приводити їх(ніх) ²⁷² (братів) знову до примирення та [в досконалу] ²⁷³ любов. Але так, щоб кожен із їхніх (братів) своєї Церкви звичаю та уставу неухильно дотримувалася, кожен із них у своєму хай стоїть, і таким чином серединна ²⁷⁴ перегородка ворожнечі їхньої, яка є між нами, зруйнована буде й будемо примирені обоє в одній любові Христовій, як про це написано: «Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться» ²⁷⁵. Як і Христос, сам будучи істинним Сином Божим, примирителем став між Богом Отцем і людиною, подаючи найвищим пастирям приклад [...] ²⁷⁶, аби слідували стопам Його.

²⁷⁰ Альтернативний переклад: «обома премудрими сторонами». Однак варіант «премудрими (мужами) обидвох сторін» (тобто із субстантивованим прикметником) більш вірогідний. Такої ж думки дотримувалися й інші перекладачі, додаючи відсутні в тексті іменники: «przez mądrych ludzi obojey strony» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 28); «przez mądrych ludzi z obojej strony» (*Przegląd Poznański*, с. 174); «per viros (себто «мужі». – *H. 3.*): «amborum rituum sapientes» (*MUH*, т. 9–10, с. 44).

²⁷¹ Сюди помилково перенесено слова «ω сьвършеную», які стосуються любові.

²⁷² У дотеперішніх перекладачів не існувало спільної думки, кого стосується займенник «их». Іпатій (Потій) переклав описово, повторивши попередню думку про дотримання своєї традиції: «aby każdy z nich swego kościoła obyczaje u ustawy nienaruszenie wiedział u chował aby każdy z nich w swoim mocnie stał» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 28–28 v.). Переклад латиною доволі неясний, хоча, судячи з «omnia», йшлося про дві сторони (грецьку й латинську): «omnia in pristinum suaviter revocent; et eorum quisque Ecclesiae suae mores retineat, ritus, veramque observantiam» (*MUH*, т. 9–10, с. 44). У перекладі польською XIX ст. «их» однозначно віднесено до обидвох сторін, а щоб підкреслити це, додано пояснювальне слово «брати»: «miłość ich (braci) na powo przuwgócic» (*Przegląd Poznański*, с. 175). В український переклад вносимо для кращого розуміння той самий іменник («брати»).

²⁷³ Тут, очевидно, первісно містилося слова «ω сьвършеную».

²⁷⁴ Алюзія на Еф. 2, 14: «Він бо наш мир, що вчинив із двох одне й зруйнував серединну перегородку, ворожнечу, Своім тілом» (перекл. Огієнка).

²⁷⁵ Цитата з Мт. 5, 9 (перекл. Хоменка).

²⁷⁶ У списках помилково додано закінчення «-ом» («ωобразом»), що не підходить за синтаксисом і контекстом.

[XIX] [2] Тому-то повинен еси, всенайсвятіший отче, як найвищий пастир, про такі речі дбати й трудитися: про вівці²⁷⁷ стада Христового, щоб не розійшлися по горах і не були пожегті дикими вовками або злодіями й розбійниками [...] ²⁷⁸ покрадені в їхні власні двори. Це ж мовимо про турків та про татар і про всіх інших поган. Бачачи розлад і непомірну поміж нами нелюбов, вони багато країв християнських посіли й у свій закон Магометів багатьох із них навернули. Уже-бо нині вони й біля нас самих близько, а що вчинили вони (з тими)²⁷⁹, що були близько, про них не знаємо – Бог один знає. Проти таких слід ворогувати спільно всьому родові християнському, проти ворогів хреста Христового й віри Христової. Тоді як християни, самі проти себе підіймаючися, погрозою гніву люті дихаючи²⁸⁰,

²⁷⁷ Початок алюзії на Йо. 10, 1–14: «Поправді, поправді кажу вам: Хто не входить дверима в кошару, але перелазить деінде, той злодій і розбійник. А хто входить дверима, той вівцям пастух. Воротар відчиняє йому, і його голосу слухають вівці; і свої вівці він кличе по йменню, і випроваджує їх. А як вижене всі свої вівці, він іде перед ними, і вівці слідом за ним ідуть, бо знають голос його. За чужим же не підуть вони, а будуть утікати від нього, бо не знають вони чужого голосу. Оцю притчу повів їм Ісус, але не зрозуміли вони, про що їм говорив. І знову промовив Ісус: Поправді, поправді кажу вам, що Я двері вівцям. Усі, скільки їх перше Мене приходило, то злодії й розбійники, але вівці не слухали їх. Я двері: коли через Мене хто ввійде, спасеться, і той ввійде та вийде, і пасовисько знайде. Злодій тільки на те закрадається, щоб красти й убивати та нищити. Я прийшов, щоб ви мали життя, і подостатком щоб мали. Я Пастир Добрий! Пастир добрий кладе життя власне за вівці. А наймит, і той, хто не вівчар, кому вівці не свої, коли бачить, що вовк наближається, то кидає вівці й тікає, а вовк їх хапає й полошить. А наймит утікає тому, що він наймит, і не дбає про вівці. Я Пастир Добрий, і знаю Своїх, і Свої Мене знають» (перекл. Огієнка).

²⁷⁸ Тут у Крев помилково подвоєно попередній сполучник «и», що суперечить контексту. У Смол в цьому місці лакуна.

²⁷⁹ Перекладач послання латиною вважав, що йдеться про долю християн у сусідніх з Руссю країнах, що були захоплені мусульманами: «Quid vero in illorum regionum viciniis acciderit Christi fidelibus, nos ignoramus; Deus enim scit» (*MUH*, т. 9–10, с. 44). Іпатій (Потій) вирішив, що мовиться про самих русинів, які не знали, що з ними буде тепер, коли вороги вже біля їхніх кордонів: «у со się nad name stanie nie wiemy Bog wie» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 28 v. – 29). Подібно витлумачив цю фразу і пізніший перекладач польською мовою: «А со się zdarzyć od nich może w bliskości, o tem nie wiemy. Bóg jeden wie» (*Przegląd Poznański*, с. 175). Виходячи з контексту, таке тлумачення цілком можливе, але синтаксис свідчить на користь позиції перекладача латиною: адже в тексті сказано не «о нас», як бачимо в митрополита Потія, а «о них» (з тієї ж причини тут не може йтися про якісь речі, бо тоді було б радше «о сих»). Крім того, дієслово «ставатися» подано не в майбутньому часі («станеться») і не в умовному способі, а в минулому часі: «приключьшаяся» (Крев) чи «приключшюс» (Смол). Тому надаємо перевагу варіантові з латинського перекладу.

²⁸⁰ Імовірно, парафраза на Ді. 9,1: «Савло, ще дихаючи погрозою і вбивством на Господніх учнів, приступив до архиерея» (перекл. УБТ).

сповнені роздорів та хули самі проти себе, один же одного через віру зневажаючи, чого не пасує християнам чинити. Написано-бо, що всі²⁸¹ станемо перед судищем Христовим і тоді²⁸² кожному буде похвала від Бога, а передчасно не велено нам нічого судити, ані теж винити когось, доки не прийде Господь, який освітить таємниці темряви та виявить задуми сердець, і тоді похвала буде кожному від свого власного благочестя. Інакше-бо неможливо нікому осягнути цю похвалу від Бога, лише якщо буде мати в собі це мирне милосердне милування і милостиву любов насамперед до Бога, а відтак рівно ж і до всіх людей, ближніх своїх²⁸³, що були сотворені за образом Божим і за подобою Його²⁸⁴. Пізнаємо ж це зі Святого Писання, що сим милосердним і милостивим милуванням виправдаються всі благочестиві в день судний, за словом Господнім²⁸⁵, ним же, знову-таки, засуджені будуть усі немилосердні, людиноненависники й ті, що не люблять Бога.

---

²⁸¹ Покликання на Рим. 14, 10: «Ти ж чого судиш брата твого? Або й ти, чого докоряєш брата твого? Усі бо станемо перед судищем Христовим» (перекл. Куліша).

²⁸² Парафраза на 1 Кор. 4, 5: «Тому передчасно нічого не судить, доки не прийде Господь, який і освітить таємниці темряви і виявить задуми сердець, – тоді кожному буде похвала від Бога» (перекл. УБТ).

²⁸³ Алюзія на Мт. 22, 37–39: «Він (Ісус) же сказав йому: Люби Господа Бога твого всім своїм серцем, і всією своєю душею, і всією своєю думкою; це є перша і найбільша заповідь. Друга – подібна до неї: люби свого ближнього, як самого себе» (перекл. УБТ).

²⁸⁴ Тут укладачі листа, опираючись на Мт. 22, 19–21, пояснюють, чому ці дві заповіді любові тісно корелюють між собою: тому що людина пов'язана з Богом як Його образ і подоба, про що мовиться у Бут. 1, 26–27: «І сказав Бог: Створім людину за нашим образом і за подобою, і хай володіють рибами моря і птахами небесними і скотиною і всією землею, і всіма плазунами, що плазують по землі. І створив Бог людину, за божим образом створив її, чоловіком і жінкою створив їх» (перекл. УБТ).

²⁸⁵ Судячи зі згадки про милосердя, а також із того, що відразу за цим починається розлогий наратив про шість добрих діл для тіла, які витлумачені в духовному сенсі, тим «словом Господнім» може бути лише мова Христа про Страшний суд у Мт. 25, 31–46: «Якже прийде Синод Чоловічий у своїй славі, й ангели всі з ним, тоді він сяде на престолі своєї слави. І зберуться перед ним усі народи, і він відлучить їх одних від одних, як пастух відлучує овець від козлів; і поставить овець праворуч себе, а козлів ліворуч. Тоді цар скаже тим, що праворуч нього: Прийдіть, благословенні Отця мого, візьміть у спадщину Царство, що було приготоване вам від створення світу. Бо я голодував, і ви дали мені їсти; мав спрагу, і ви мене напоїли; чужинцем був, і ви мене прийняли; нагий, і ви мене одягли; хворий, і ви навідалися до мене; у тюрмі був, і ви прийшли до мене. Тоді озвуться праведні до нього: Господи, коли ми бачили тебе голодним і нагодували, спрагненим і напоїли? Коли ми бачили тебе чужинцем і прийняли, або нагим і одягнули? Коли ми бачили тебе недужим чи в тюрмі й прийшли до тебе? А цар, відповідаючи їм, скаже: Істинно кажу вам: усе, що ви зробили одному з моїх братів найменших – ви мені зробили. Тоді скаже й тим, що ліворуч: Ідіть від мене геть, прокляті, в вогонь вічний, приготований дияволу й ангелам його; бо голодував я, і ви

[XX] [1] Та доволі вже нам про це бесідувати до вашої всенайсвятішої святості, щоб через помноження багатьох слів якогось докучання не вчинили ми вашому всесвятому слухові, але тут їх полишивши, на попередню глибину духовних слів щодо вашої всенайсвятішої пастирської милосердної милості знову повертаємося, знаючи, що в тобі лежать скарби Божої премудрості та Божого змилювання, милосердних і численних Його щедрот, себто шість милосердних великих добродійств²⁸⁶, переданих самим Господом, якими є оці: голодного нагодувати, спраглого напоїти, подорожного ввести в дім, нагого зодягнути, хворого відвідати, у темниці ув'язненого, прийшовши до нього, потішити. Все це знаки милосердя Божого, проявленого до всіх людей, і, знову-таки, від усіх нас того ж вимагає, всім наказуючи купно й однаково подавати всім неїмущим і бажаючим цього. Найпаче ж вам, всенайсвятішим отцям і найвищим пастирям, повелено є духовно подавати всім потребуючим і бажаючим цього від ваших святостей. Нині ж і ми сього ради бажаємо й потребуємо²⁸⁷ всіх цих 6-х милосердних добродійних дарів від вашої всенайсвятішої милосердної святості як від пастиря милостивого й утішителя душ, щоб подав ти нам цього щедро в насолоду й насичення, на спасіння душ наших, на життя вічне.

[XX] [2] Оскільки-бо зголодніли ми за небесним даром милості Божої, тому-то молимо твоє людинолюбство: голодних нас нагодуй і насити сим небесним хлібом, духовною їжею, ангельською поживою, божественною манною, насиченням Святого Духа від поучення святих божественних [євангельських]²⁸⁸ слів Христових, що його поживи бажаємо [...]»²⁸⁹, – не тієї

не дали мені їсти; мав спрагу, і ви мене не напоїли; був чужинцем, і ви мене не прийняли; нагим, і ви мене не одягнули; недужим і в тюрмі, і не навідались до мене. Тоді озвуться і ті, кажучи: Господи, коли ми бачили тебе голодним або спраглим, чужинцем або нагим, недужим або в тюрмі, і тобі не послужили? А він відповідь їм: Істинно кажу вам: те, чого ви не зробили одному з моїх братів найменших – мені також ви того не зробили. І підуть ті на вічну кару, а праведники – на життя вічне» (перекл. Хоменка).

²⁸⁶ У перекладі польською XIX ст. цсл. «добродѣтели» витлумачено як «чесноти»: «a temi są sześciorgo wielkich cnót» (*Przegląd Poznański*, с. 176). Однак насправді тут йдеться про діла милосердя, тому перекладач латиною подав «*misericordiae opera*» (*MUH*, т. 9–10, с. 45). Такої ж думки дотримувався й Іпатій (Потій), який у першому випадку відтворив це слово як «*szeźodroblivości*», а наведений дещо далі похідний від нього прикметник «добродителныхъ» – як «*dobrodatnych*» (пор.: *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 29 v. – 30). Цікаво, що перекладач XIX ст., збагнувши контекст, потім передав цей прикметник словом «*dobroczynnych*» (*Przegląd Poznański*, с. 176).

²⁸⁷ Ужито дієслово «требувати», оскільки саме воно відображає обидві можливі тут конотації цсл. «требовати» – «вимагати» і «потребувати» (див.: *Словник української мови*, т. 10. 1979, с. 241).

²⁸⁸ Слово «євангелских» було помилково пересунуто нижче (див. наст. прим.).

²⁸⁹ Сюди помилково перенесено слово «євангелских».

Кревський замок.
Малюнок Б. Томашевича. 1896 р.

поживи²⁹⁰, яка гине, але яка зостається на життя вічне – тієї трапези²⁹¹ небесної, де всі блаженні споживають обід²⁹² отой у Царстві Божому. Подай же нам усім, всенайсвятіший отче, від плоду пшениці²⁹³ сеї небесної і вина, і оливи своєї, що її премного тобі Бог уділив, аби ти й іншим подав, які того від тебе потребують, щоб ми ситтю²⁹⁴ пшеничною нагодовані та медом духовним із каменя насичені були, доволі всякого достатку маючи в собі цієї небесної страви. Наситившись цього божественного хліба, не²⁹⁵ матимемо голоду повіки, бо ми скуштували²⁹⁶ й пізнали, який добрий та вельми солодкий Господь. Тому-то зголодніли²⁹⁷ ми за Ним і бажаємо на всяк час насиченими бути, аж поки з'явиться нам слава Господня, за словом пророка²⁹⁸.

²⁹⁰ Тут укладачі послання покликаються на євхаристійну промову Ісуса в Йо. 6, 27: «Пильнуйте не про поживу, що гине, але про поживу, що зостається на вічне життя, яку дасть вам Синод Людський, бо відзначив Його Бог Отець» (перекл. Огієнка).

²⁹¹ Дотеперішні перекладачі розглядали слово «трапеза» як церковнослов'янське й відповідно передавали його як «стіл» (див.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 728): «mensae illius» (*МУН*, т. 9–10, с. 45); «onego stołu niebieskiego» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 30; *Przegląd Poznański*, с. 176). Однак ця лексема побутувала також у староукраїнській мові зі значенням «обід» (див.: *Словник староукраїнської мови*, т. 2, с. 443). Судячи з подальшого дуктусу (зокрема слова «идеже») мовиться все-таки про стіл чи радше святкову гостину. Тому обираємо варіант «трапеза», що має значення і стола, і обіду, і їжі (див.: *Словник української мови*, т. 10, с. 235).

²⁹² Хоча цсл. «обѣдь» може також означати «бенкет», але тут ідеться радше про «обід» (див.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 371, 372).

²⁹³ Парафраза на Пс. 4, 8: «Ти дав радість в серце моє. Від їхньої часті пшениці і вина і олії вони розмножилися» (перекл. УБТ).

²⁹⁴ Парафраза на Пс. 80 (81), 17: «І Він нагодував їх жиром пшеничним і з каменя наситив їх медом» (перекл. УБТ).

²⁹⁵ Парафраза на Йо. 6, 35: «Сказав [же] їм Ісус: Я є хліб життя; хто приходить до мене, – не зголодніє, і хто вірить у мене, – ніколи не матиме спраги» (перекл. УБТ).

²⁹⁶ Парафраза на Пс. 33 (34) 9: «Скуштуйте й побачте, який добрий Господь, блаженна людина, що надію на Нього кладе» (перекл. Огієнка).

²⁹⁷ Тут до парафрази на Мт. 5, 6 («Блаженні голодні та спрагли справедливости, бо вони наситяться», перекл. Хоменка) слова із Пс. 33 (34), 2 (1): «Благословлю Господа по всяк час, без устану хвала його буде в устах у моїх» (перекл. Куліша).

²⁹⁸ Найвірогідніше, з огляду на есхатологічний контекст, ідеться про слова пророка Єремії в 2 Мак. 2, 8: «Тоді Господь знову покаже ті предмети, й буде видно славу Господню і хмару, як вона з'явилась була за Мойсея і за Соломона, коли він просив, щоб храм був посвячений велично» (перекл. Хоменка). Оскільки мовиться про явлення слави, це може бути також парафраза на Іс. 60, 1–2: «Устань, засяй! Зійшло бо твоє світло, слава Господня засяяла над тобою. Бо темрява окриває землю, і темнота народи, а над тобою Господь сяє: слава його з'явилась над тобою» (перекл. Хоменка), або на Пс. 101 (102), 16 (як слова царя і пророка Давида): «І народи злякаються Господнього імені і всі царі землі твоєї слави, бо Господь збудує Сіон і з'явиться в його славі» (перекл. УБТ).

[XX] [3] Спраглих нас напій духовним питвом від джерел спасенних²⁹⁹, бо вельми прагнемо на воду цю: як³⁰⁰ прагне палений спрагою олень до джерел водних, так прагне душа наша до джерел цих спасенних води живої³⁰¹, що від неї пивши, не матимемо більше спраги повіки. Ми-бо віруємо, отче всенайсвятіший, що ти є таким самим джерелом спасіння³⁰², тому-то з благочестям³⁰³ віри прибігаємо рвійно до пречистих джерел цих спасенних потоку спасенного, словом розвідуючи³⁰⁴, щоб із радістю зачерпнути звідси нетлінний потік утіхи, який приносить спрагу божественну з твоїм постійним³⁰⁵ всесвятим благословенням усьому світу, охолоджуючи душі

²⁹⁹ Ймовірно, парафраза на Іс. 12, 3: «І ви в радості будете черпати воду з спасенних джерел!» (перекл. Огієнка).

³⁰⁰ Парафраза на Пс. 41 (42), 1 (2): «Таки само, як олень прагне до водних джерел, так прагне Тебе душа моя, Боже!» (*Острозька Біблія укр.*).

³⁰¹ Парафраза на Йо. 4, 10.14: «Ісус у відповідь сказав до неї: „Була б ти відала про дар Божий, і хто той, що каже тобі: Дай мені напитися, то попросила б сама в нього, а він дав би тобі води живої. (...) Той же, хто нап’ється води, якої дам йому я, – не матиме спраги повіки”» (перекл. Хоменка).

³⁰² Зайнявши місце Христа у зборі апостолів, ап. Петро (та папа як його наступник) став посередником між світом видимим і невидимим, через якого на видимий світ спливають усі необхідні ласки.

³⁰³ Альтернативний варіант цього словосполучення знаходимо в Макаріївській редакції: «з благоговінням віри».

³⁰⁴ Вочевидь, укладачі послання мають на увазі, що звертаються до папи не особисто, а словом, себто цим листом, у якому просять уділення їм відпусту та інших духовних дарів. Зворот «словом сматряюще» викликав певні труднощі в перекладачів. Вочевидь, саме через це Іпатій (Потій) пропустив його повністю (місце пропуску підкреслено): «przubiegamy uprzeymie do tych studnic zbawiennych u nauczystszych cieka-szych ku zbawieniu abysmy z radością poczerpnęli ztąd» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 30 v.). У польському перекладі XIX ст. викинуто «словом»: «Przybiegamy pilnie do źródeł tych zbawiennych, przezyszych, patrząc na to zbawienne płynienie (помилкове подвоєння «на па» відтворює текст перекладу. – Н. 3.) (*Przeгляд Poznański*, с. 176–177), а до того ж неправильно витлумачено слово «сматряюще», яке насправді означає не «дивитися», а «пильнувати», «наглядати», «розвідувати» (Пс. 36 (37), 32, Бут. 42, 9, Чис. 32, 8–9; пор.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 620). Перекладач латиною, вирішивши, що йдеться про спасенне слово папи, додав відсутнє в тексті послання слово «твого», натомість пропустивши «сматряюще»: «ad hos rivus saluberrimos et purissimos salutaris verbi tui currimus» (*МУН*, т. 9–10, с. 46).

³⁰⁵ Щодо цсл. «пребываюшу» думки перекладачів також розділилися. Іпатій (Потій) пов’язав це слово з благословенням: «a to z twoim naświętszym błogosławieństwem ktore jest po wszystkim świećie» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 31). Перекладач латиною відніс його одночасно і до попереднього словосполучення «жажду божественную» (перекладене доволі інтерпретативно – як «божественну насолоду»), і до «благословенієм»: «inebriati divina dulcedine, quae cum tua benedictione ad universum orbem terrarum dimanat et refocillat animas renuentes potum» (*МУН*, т. 9–10, с. 46). А перекладач

від недуги прагнення, щоб усі ми до насити³⁰⁶ пили від достатку дому твого, і від потоку солодості³⁰⁷ твоєї напоїш нас цими жаданими небесними дарами. Бо³⁰⁸ від тебе витікає всім джерело життя, джерело постійно струменючої живої води посеред раю³⁰⁹, божественною благодаттю безнастанно нуртуючи, від нього ж витікають 4 ріки, напуваючи все створіння на оживлення євангельським проповіданням і твоїм всенайсвятішим виливанням благословень через 4-х вселенських патріархів, утверджених святих стовпів Східної Церкви. Від отих-ото ж рік, які виточують ці благодатні води, напилися ми всі, сущі тут у північному краю, що належить до Сходу, маючи в ній (воді) доволі всякого достатку в усьому для насичення душ наших і для прохолодження сердечної спраги, за всякої потреби черпаючи собі від неї. Нею ж омиваємося і хрещенням святим очищаємося й освячуємося та просвічуємося, очікуючи³¹⁰ того блаженного уповання і просвічення слави великого Бога і Спаси нашого Ісуса Христа. Сесю воду

польською XIX ст., вважаючи вочевидь, що зворот «всему миру перебувающу» – це давальний самостійний, поєднав «перебувающу» з іменником «миру»: «przynoszący boskie pragnienie świata zostajacemu pod twojem świętem błogosławieństwem» (*Przegląd Poznański*, с. 177). Хоча цілком можливо, що первісно було «перебувающе» (тобто суголосно з «приносяще») або «перебуваючим», а форма «перебувающу» є наслідком регресивної дистантної асиміляції: «всему миру перебувающу» (відтак варіант «перебувающую» зі Смол став результатом подальшого розвитку цієї помилки, пор.: СОКМ, Фонды, № 9907, л. 248). Важко сказати, яка думка правильніша, але, виходячи з контексту, віддаємо рацію швидше першим двом спробам перекладу, особливо Іпатія (Потія), зваживши також на те, що «перебувающій», окрім властивих для дієслова «перебувати» значень «перебувати, залишатися, баритися», має ще значення «постійний, безперервний» (див.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 477).

³⁰⁶ Парафраза на Пс. 35 (36), 9: «вони з ситости дому Твого напоюються, і Ти їх напуваєш з потоку Своїх солодошів» (перекл. Огієнка).

³⁰⁷ Так передаємо цсл. «потока пици твоея», оскільки варіант «напоїш їх потоком твоєї їжі» (як в українському перекладі Острозької Біблії) стилістично невдалий. В інших перекладах тут «розкіш» – саме так зазвичай, як зауважено в словнику церковнослов'янської мови з огляду на Пс. 35, 9, перекладається «відповідне єврейське слово в LXX» (*Полный церковно-славянский словарь*, с. 427). Очевидно, обидва перекладачі польською відчитали цю парафразу на Пс. 35 (36), 9, тому й передали відповідно до біблійного джерела: «a z strumienia roskoszy twej napoy nas» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 31); «I z potoku rozkoszy twojej napoisz nas» (*Przegląd Poznański*, с. 177). У латинському перекладі замість словосполучення «потока пици твоя» є лише відповідник до «потока твоего»: «usque ad satietatem ex abundantia domus tuae bibamus de fonte tuo, et saturemur his caelestibus donis» (*MUH*, т. 9–10, с. 46).

³⁰⁸ Парафраза на Пс. 35 (36), 10а: «Бо в тебе джерело життя» (перекл. Хоменка).

³⁰⁹ Алюзія на Бут. 2, 10: «З Едему ж виходила ріка, щоб зрошувати сад, і звідти розділялась вона на чотири течії» (перекл. Хоменка).

³¹⁰ Цитата з Тит. 2, 13: «ждучи блаженного вповання і явлення слави великого Бога і Спаси нашого Ісуса Христа» (перекл. Куліша). Попри те, що в сучасних перекладах

ще з дитинства звикли було ми пити по всі дні життя нашого³¹¹, і ми, і батьки наші, і батьки батьків наших, аж до нинішнього дня. А інших, інакших вод не звикли ми вживати, сумніваючись щодо неї (іншої води), (гадаючи), що противна вона єству нашому. Задля цього молимо тебе, о владико: пошли нам оту першу³¹² воду чотириструменевих цих потоків, аби насичуючись від неї, не³¹³ мали ми спраги повіки, дивлячись на тебе, на постійно струменіюче перше з усіх джерело життя цієї живої води, що повертає³¹⁴ всіх до насолоди життя того вічного.

[XX] [4a] Подорожніх нас у дім Господній введи, великоначальний патріарше, благословенний Аврааме, гостелюбний господарю³¹⁵, друже улюблений Божий. Бо ми подорожні приходьки на землі³¹⁶ сій чужій і не маємо тут міста постійного³¹⁷, але кращого дожидаємо – отого небесного, котрого³¹⁸ будівничий і творець сам Бог. Тому-то зволили³¹⁹ ми радше перебувати

тут «явлення слави», в деяких церковнослов'янських рукописах було саме «просвічення слави» (пор.: НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 80 (88), л. 289).

³¹¹ Зворот запозичено з пісні Захарії, батька Йоана Хрестителя, в Лк. 1, 75: «у святості й праведності перед Ним по всі дні життя нашого» (перекл. Огієнка). Мова про «отців наших», що є в обидвох текстах, ще більше їх зближує.

³¹² Як варіант: «первісну» чи «первинну». Однак, найімовірніше, це та вода, про яку йшлося спершу.

³¹³ Парафраза на Йо. 4, 14: «Той же, хто нап'ється води, якої дам йому я, – не матиме спраги повіки» (перекл. Хоменка).

³¹⁴ Цсл. «взвращаючи» може стосуватися як води, так і джерела. Іпатій (Потій) відніс цей дієприслівник до води: «tey wody żywey ktora wszystkich obraca ku nasyceniu żywota onego wiecznego» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 31 v.). Натомість перекладач польською XIX ст. – до джерела: «źródło żywota, od początku siekące przedwszystkimi (курсив перекладача. – Н. 3.), tej żywey wody, obracające wszystkich do rozkoszy żywota onego wiecznego» (*Przegląd Poznański*, с. 177). У перекладі латиную відповідна лексема («assequendas») поставлена у множині, тож стосується не «води», а «насолод», єдиного в цьому реченні слова жіночого роду в множині: «per te fontem vitae, qui ante omnes praefluisset, omnesque reficisset ad vitae aeternae delicias assequendas» (*MUH*, т. 9–10, с. 46). Передаємо цей дієприслівник таким чином, що він може стосуватися і води, і джерела.

³¹⁵ Алюзія на Бут. 18.

³¹⁶ Парафраза на Євр. 11, 13: «Усі вони повмирили у вірі, не одержавши обітниць, але здалека побачили їх, і привітали, і визнали, що вони є чужинцями і приходьками на землі» (перекл. УБТ).

³¹⁷ Парафраза на Євр. 13, 14: «бо ми не маємо тут постійного міста, а майбутнього шукаєм» (перекл. Хоменка).

³¹⁸ Парафраза на Євр. 11, 10: «Дожидав бо города, що має основини, котрого будівничий і творець Бог» (перекл. Куліша).

³¹⁹ Парафраза на Пс. 83 (84), 10 (11): «Один бо день у твоєму дворі кращий над тисяч де-небудь; волю краще у порога стояти в домі Бога мого, як жити у шатрах беззаконних» (перекл. Куліша).

в домі Бога нашого, як жити нам тут в оселях грішників, бо кращий день один у дворах Його за тисячі. І того ради возлюбили³²⁰ ми красу дому Його та місце поселення слави Його, щоб не погубив із нечестивими душ наших. І цього³²¹ єдиного просимо завжди від Господа й того шукаємо, [щоб]³²² жили ми в домі Господньому всі дні життя нашого й бачили невимовну красу Його, відвідуючи завжди церкву святу Його, церкву³²³ ж лукавих зненавиділи ми досконалою³²⁴ ненавистю. Сього ради допоможи нам, о отче всенайсвятіший, увійти³²⁵ в дім цей Господній³²⁶, щоб у ньому ходячи, побачили³²⁷ світло неприступної Його слави, де в Нього оселя³²⁸ всіх, які веселяться. Багато-бо³²⁹ в Отця Небесного осель, у міру³³⁰ дарування кожному розподілених, а тобі всі ці небесні дарування від Вишнього Бога доручені є. Задля цього молимо тебе, багатого подателя щедрот, (щоб) цього улюбленого³³¹

³²⁰ Парафраза на Пс. 25 (26), 8–9: «Господи, я полюбив красу твого дому і місце поселення твоєї слави. Не вигубиш мою душу з безбожними і моє життя з людьми крові» (перекл. УБТ).

³²¹ Парафраза на Пс. 26 (27), 4: «Одне попросив я у Господа, це шукатиму: Щоб мені жити в господньому домі всі дні мого життя, щоб мені бачити господню красу і оглядати його храм» (перекл. УБТ).

³²² У списках помилка: «даже». У критичному виданні виправлено, з огляду на текст парафразованого тут псалма (див. поп. прим.) та вимогу синтаксису, на «да».

³²³ Парафраза на Пс. 25 (26), 5: «я зненавидів церкву лукавих і не сяду з безбожними» (*Острозька Біблія укр.*).

³²⁴ До попередньої парафрази долучено наступну – на Пс. 138 (139), 22а: «Я їх зненавидів досконалою ненавистю» (*Острозька Біблія укр.*).

³²⁵ Через невеликий обсяг ужитої тут парафрази, важко визначити її джерело. Найімовірніше, це Пс. 5, 8: «Я ж, з превеликої ласки твоєї, увійду в дім твій і поклонюся до святого храму твого в страхі перед тобою» (перекл. Хоменка).

³²⁶ До попередньої парафрази долучено ще одну – на Пс. 121 (122), 1: «Зрадів я, як мені сказали: “Підемо в дім Господній!”» (перекл. Хоменка).

³²⁷ Парафраза на молитву Першого часу: «Нехай позначасться на нас світло обличчя твого, щоб у ньому ми побачили світло неприступне» (*Молитвослов*, с. 156).

³²⁸ Парафраза на Пс. 86 (87), 7: «Бо в тобі помешкання тих всіх, що веселяться» (*Острозька Біблія укр.*), або на стихиру на глас 3 св. Йоана Дамаскина на похороні: «Переставленого від нас упокой там, де всіх, що веселяться, оселя» (*Прийдіте, поклонімся*, с. 505).

³²⁹ Парафраза на Йо. 14, 2: «Багато осель у домі Мого Отця» (перекл. Огієнка).

³³⁰ Джерелом для парафразування тут, імовірно, був один з текстів: Рим. 12, 3: «Ласкою, яка мені дана, я кажу кожному з вас: не думати понад те, що треба думати, а думати скромно, мірюю віри, як Бог наділив кожному» (перекл. Хоменка), або 1 Кор. 12, 11: «А все це чинить один і той же Дух, що розподілює кожному, як він хоче» (перекл. Хоменка).

³³¹ Парафраза на Пс. 67 (68), 13 (12): «цар сил улюбленого, щоб красою дому розділити здобич» (*Острозька Біблія укр.*).

дому розділити і нам здобич краси³³², аби й ми блаженні³³³ були, живучи в домі Його вовіки.

[XX] [46] [Навіть] якщо не маємо одягу весільного³³⁴, щоб достойними були ми ввійти в сю небесну світлицю, та твоїми святими молитвами й благословенням усе це нам буде можливе. Бо, наче сніг у [Селмоні]³³⁵, обілилися ми в купелі Святої Трійці, зодягнуті згори благодаттю Святого Духа, сподіваючися зійти³³⁶ на цю святу гору Божу, в дім небесний, гору

³³² Синтаксична неузгодженість у цєл. тексті («благолѣпіє раздѣлити и намъ корысть»), де обидва іменники стоять у знахідному або називному відмінку), виникла, вочевидь, через поєднання парафрази на Пс. 67 (68), 13 (12) (див. поп. прим.) із парафразою на Пс. 25 (26), 8: «Господи, я полюбив красу твого дому і місце поселення твоєї слави» (перекл. УБТ). Ця проблема вирішувалася перекладачами по-різному. Так, перекладач польською ХІХ ст. представив ці іменники чи то як однорідні члени речення, чи то як додаток («благолѣпіє») та обставину «корысти», подану в орудному відмінку однини: «*rozdział i między nas ozdobę z korzyścią*» (*Przegląd Poznański*, с. 178). Натомість у латинському перекладі звучання звороту змінено і пропущено слово «благолѣпіє»: «*hinc te huius domus deliciarum magnificum dispensatorem rogamus, ut ex hoc lucro des quoque nobis*» («цього дому щедрот великого подателя просимо, щоб із його вигоди і нам дещо дав») (*МУН*, т. 9–10, с. 47). А Іпатій (Потій) виправив синтаксис, поставивши в перекладі «благолѣпіє» в родовому відмінку: «*tęgo umiłowanego domu ochędostwo abyś y nam korzyść rozdziel*» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 32 v.). Саме таке рішення, виходячи з двох парафраз на псалми, а також контексту й вимог синтаксису, вважаємо найбільш виправданим. Хоч і перший варіант, де іменники передані як однорідні члени речення, теж має право на існування. Отже, альтернативний переклад такий: «цього улюбленого дому розділити й нам красу та здобич». Якщо ж виходити лише з парафрази на Пс. 67 (68) і прийняти, що в архетипі у слові «благолѣпіє» було закінчення «м» (згодом загублене), тоді альтернативний переклад цього місця: «щоб красою дому розділити і нам здобич».

³³³ Парафраза на Пс. 83 (84), 5 (4): «Блаженні ті, що живуть в твоїм домі, на віки віків тебе хвалитимуть» (перекл. УБТ).

³³⁴ Алюзія на Мт. 22, 2–14.

³³⁵ Парафраза на Пс. 67 (68), 15 (14): «Як Всемогущий розсипав царів на землі, побіліла, як сніг, на Цальмоні» (перекл. Куліша). Вочевидь, це слово було або написане нерозбірливо, або переписане з помилками, бо в Крев бачимо «Силуамлей», а в Смол – «Селуні», хоча жоден із цих варіантів не відповідає ні контексту грамоти, ні тексту парафразованого псалма. Перекладач польською ХІХ ст. цей топонім цілком оминув, напевно через неузгодженість зі змістом: «*albowiem wybieleniśmy przez moc żywej kąpieli Trójcy świętej*» (*Przegląd Poznański*, с. 178). Іпатій (Потій) подав відповідник до «Силуамлей»: «*abowiem ubielilismy się w kąpielie Syloe świętey Troyce*» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 32 v.). «Силоам» знаходимо й у латинському перекладі: «*ut quonia in nanatoria Siloe Sanctissimae Trinitatis iam dealbati sumus*» (*МУН*, т. 9–10, с. 47).

³³⁶ Парафраза на Іс. 2, 3: «І сила народів піде туди, і скажуть: „Ходіте, вийдемо на гору Господню, в дім Бога Якова, і він покаже нам свої дороги, і будемо ходити його стежками, бо з Сіону закон вийде, і слово Господнє з Єрусалиму”» (перекл. Хоменка). Слова «в дім», наявні як в Ісаї, так і в грамоті, свідчать на користь того, що саме цей текст став джерелом для парафрази, а не, наприклад, Пс. 23 (24), 3, де теж є згадка про вихід на гору Господню: «Хто на гору Господню зійде і хто буде стояти на його святому місці?» (перекл. Хоменка).

плодоносну³³⁷, гору жирну, гору сирну³³⁸, гору, в якій сам Бог благоволив жити до кінця³³⁹. Бо колісниця Божа³⁴⁰ – десятками тисяч десятків тисяч, тисяча розкошуючих є завжди перед Ним, – щоб і ми нею піднесені були звідсіля у численний цей лик обраних, проходячи³⁴¹ крізь місця намету дивного³⁴² до дому Божого з голосом радості та визнання, у святковій гаморі, – туди, де безнастанний голос великого [радування]³⁴³ в оселях праведників³⁴⁴. Простягни до нас, подорожніх, праву руку твою, милостивий

³³⁷ Парафраза на Пс. 67 (68), 16: «Гора Божа, гора жирна, гора сирна, гора жирна» (перекл. УБТ).

³³⁸ Цсл. «оусыреную» Іпатій (Потій) та перекладач латиною подали як «жирну»: «na gore sytną, na gore tuustą» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 32 v.); «montem coagulatum, montem pinguem» (цілком відповідно до латинського тексту псалма за Вульгатою: «Mons Dei, mons pinguis. Mons coagulatus, mons pinguis») (*MUH*, т. 9–10, с. 47). Перекладач польською XIX ст. передав це слово як «плідну»: «góřę żyzną, góřę płodną» (*Przegląd Poznański*, с. 178).

³³⁹ Парафраза на Пс. 67 (68), 17: «Чому приймає, сирні гори, гору, яку Бог зволив, щоб на ній жити? Бо й Господь поселиться до кінця» (*Острозька Біблія укр.*).

³⁴⁰ Парафраза на Пс. 67 (68), 18 (17): «Божа колісниця – десятки тисяч десятків тисяч, тисячі шедрих!» (*Острозька Біблія укр.*).

³⁴¹ Парафраза на Пс. 41 (42), 5 (4): «Це я згадав і вилив я в мені мою душу, бо перейду до місця подиву гідного шатра, до дому Бога, з голосом радості і святковим шумом визнання» (перекл. УБТ).

³⁴² Цсл. «крова дивна» Іпатій (Потій) передав множиною, використавши слово, яке в польській мові вживається щодо шкіни: «przechodząc przez miejsca przybytkow dziwnych» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 32 v.). Польський перекладач XIX ст. вдався до такого самого терміна, лише в однині: «przechodząc przez miejsca przybytku dziwnego» (*Przegląd Poznański*, с. 178). Слово, яке мало в середньовічній латині особливу сакральну конотацію й застосовувалося, зокрема, до шкіни завіту, подано також у латинському перекладі: «desideramus transire in locum tabernaculi admirabilis» (відповідно до латинського тексту Пс. 41, 5 за Вульгатою: «quoniam transibo in locum tabernaculi admirabilis») (*MUH*, т. 9–10, с. 47). Усі ці переклади засвідчують, що йдеться саме про намет шкіни завіту.

³⁴³ Тут в обидвох списках слід ранньої помилки: замість «радования» написано «дарования». Перекладачі по-різному вирішували цю проблему. Іпатій (Потій) подав слово в множині, хоча сенс висловлювання («голос дарів») у цьому контексті залишився незрозумілим: «gdzie iest głos nieustawiający wielkich darow» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 32 v.). Перекладач польською XIX ст. змінив «дарования» на «подяку», «хвалу»: «gdzie jest głos nieustanny wielkiego dziękczynienia» (*Przegląd Poznański*, с. 178). У латинському перекладі це слово інтерпретовано як «нагороду» (праведникам від Бога), що в поєднанні з «голосом» («де голос постійний великої нагороди в оселях праведних») звучить доволі дивно: «ubi est vox continua magni praemii in mansionibus iustorum» (*MUH*, т. 9–10, с. 47).

³⁴⁴ Зворот сформульовано як антитезу до Пс. 83 (84), 11 (10): «Один бо день у твоєму дворі кращий над тисяч де-небудь; волю краще у порога стояти в домі Бога мого, як жити у шатрах беззаконних» (перекл. Куліша).

хлібосоле, і сподоби нас, недостойних, увійти в дім цей Господній³⁴⁵, сам відчиняючи нам двері Небесного Царства, ключнику небесний³⁴⁶, гостелюбно впроваджуючи нас, подорожніх прихідців із країв далеких, які вірою до тебе прийшли, [щоб]³⁴⁷ увійшли ми радісно³⁴⁸ в дім Божий небесний, у місто царя великого³⁴⁹, у вишній Єрусалим³⁵⁰, і побачили славу Бога³⁵¹ нашого та поклонилися³⁵² великому Богові, що сидить на престолі, Вишньому Цареві, й Агнцеві³⁵³, що бере гріхи всього світу³⁵⁴, і так³⁵⁵ завжди були з Господом, із Ним царюючи³⁵⁶ й ми в домі Його вівки.

[XX] [5] Спомагаючими твоїми святими молитвами за нас до Господа нагих нас одягни, бо нагі ми. Бо ми³⁵⁷ в Христа хрестилися, і сього ради в Христа зодягнулися, але оскільки першу нашу одіж забруднили ми

³⁴⁵ Антитеза до Єр. 36, 5: «І наказав Єремія Варухові: „Мене замкнено, і я не можу піти в дім Господній”» (Хоменко).

³⁴⁶ Алюзія на Мат. 16, 19: «Я дам тобі ключі Небесного Царства, і що ти на землі зв’яжеш, те буде зв’язане на небі; і те, що ти на землі розв’яжеш, те буде розв’язане й на небі» (Хоменко).

³⁴⁷ У наявних списках бракує слова «да», тому зворот із бажального перетворився на звичайний майбутній, що суперечить контексту, тому в критичний текст і внесено відповідну кон’єктуру.

³⁴⁸ Алюзія на Пс. 121 (122), 1–2: «Я зрадив тими, що мені сказали: Підемо до господнього дому. Наші ноги стояли у твоїх дворах, Єрусалиме» (УБТ).

³⁴⁹ Парафраза на Пс. 47 (48), 3 (2): «Стремить у воздух гора Сион, радість землі цілої, на самій півночі город царя великого!» (Куліш).

³⁵⁰ Попередня парафраза переплетена з парафразою на Євр. 12, 22: «Але ви приступили до гори Сіону й міста Бога живого, до небесного Єрусалиму, до безлічі ангелів, до святкових зборів» (Хоменко).

³⁵¹ Алюзія на Одкр. 21, 23: «Місто не має потреби ні в сонці, ні в місяці, щоб вони світили йому: бо слава Бога освітила його, і світильник його Агнець» (перекл. Хоменка).

³⁵² Парафраза на Одкр. 19, 4: «І впали двадцять чотири старші і чотири істоти і поклонилися Богу, що сидить на престолі, і промовили: „Амінь, Алилуя”» (Хоменко).

³⁵³ Алюзія на Одкр. 5, 13: «І всяке створіння, – на небі і на землі і під землею, і на морі, і все, що в них, – чув я, казало: „Тому, хто сидить на престолі, і Агнцеві – благословення і честь і слава і влада на віки вічні”» (Хоменко).

³⁵⁴ Парафраза на Йо. 1, 29: «Назавтра бачить Йоан, що Ісус йде до него, й рече: Ось Агнець Божий, що бере на себе гріхи сьвіта» (Куліш).

³⁵⁵ 1 Сол. 4, 16, «Потім і ми, що живемо, що лишилися, разом з ними будемо піднесені на хмарах, на зустріч з Господом у повітрі, – і так завжди будемо з Господом» (УБТ).

³⁵⁶ Алюзія на Одкр. 22, 5: «Ночі не буде більше, і не матимуть потреби в світлі світильника і світлі сонця, бо Господь Бог освітлює їх, і царюватимуть на віки вічні» (Хоменко).

³⁵⁷ Парафраза на Гал. 3, 27: «Бо ви, що в Христа хрестилися, – в Христа зодягнулися» (перекл. УБТ). Тут можна припустити й літургійний контекст як джерело та водночас місце прив’язки парафрази. Адже наведена щойно цитата співається після хрещення й миропомазання катехумена (а також у деякі свята на Літургії, хоча тут ідеться

многими гріхами й обнажені³⁵⁸ були на час ворогами, тому й молимо тебе: умилосердися знову над нами, отче святий, і зодягни нас одежею³⁵⁹ спасіння і ризою благословенного прощення прибери нас, щоб наготу нашу ти знову покрити цим своїм усесвятим вітцівським милосердям і так зігрів теплою Святого Духа душі наші, які від студенцю морозу гріховного люто [мерзнуть]³⁶⁰, допоки не приспів³⁶¹ той найлютіший холод скреготу

радше про Тайну Хрещення): «Ви, що в Христа хрестилися, в Христа зодягнулися: алилуя» (*Требник*, с. 45).

³⁵⁸ Мотив забруднення першої одежі (хрещення) доволі розповсюджений у гимнографії Східної Церкви. Зокрема, бачимо його в стихирі на стиховні утрени в Неділю блудного сина: «Отче добрий! Ми віддалилися від тебе, але ти не зостав нас і не появи недостойними твого царства. Ворог прелукавий обнажив нас і забрав наше багатство, душевні ж скарби ми блудно розтратили. Але, вставши і навернувшись, кличемо до тебе: Вчини нас, як одного з твоїх наймитів – ти, що заради нас розпростер на хресті свої пречисті руки, щоб вирятувати нас від лютого звіра і зодягнути в первісну одежу, як єдиний багатомилостивий» (*Молитвослов*, с. 443–444).

³⁵⁹ Імовірно, парафраза на Іс. 61, 10: «Я веселюся в Господі, душа моя радіє в моїм Бозі, бо він зодягнув мене в шати спасіння, окрив мене плащем справедливости, – немов той молодий, що себе вінцем прикрашає, неначе молода, що дорогоцінностями себе оздоблює» (перекл. Хоменка). Інше ймовірне джерело для цієї парафрази – молитва на одягання стихаря, основою якої стала наведена цитата з Ісаї: «Нехай радіє душа моя в Господі, бо Він одягнув мене в ризу спасіння й одежею веселости одів мене; немов на жениха, поклав на мене вінок і, як невісту, приоздобив мене красою» (*Священна і божественна літургія*, с. 11).

³⁶⁰ В обидвох списках помилка: «померзаемого», що стосується «милосердя» або «Святого Духа» (це повний нонсенс). У критичному тексті виправлено на «померзаєма» (стосовно душ).

³⁶¹ Зміст звороту «дондеже не пристигнеть он лютейший ледь» малозрозумілий, тож перекладачі тлумачили його по-різному. Іпатій (Потій) передав «дондеже» як «поки», а слово «пристигати» транслітерував, що, однак, не вирішило проблеми: «poki nie przysięgnie on sroższy lod zębowego zgrzytania» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. G v.). Перекладач польською XIX ст. витлумачив «дондеже» як «щоб», а «пристигати» – як «наставати»: «aby nie nadskoczył on najsroższy lód zgrzytania zębów» (*Przegląd Poznański*, с. 178). У латинському перекладі «пристигати» – «затвердівати»: «antequam durius gelu nunquam desituro concrescat» («поки не затвердне вічний суворий лід») (*MUH*, т. 9–10, с. 48). Лексема «пристигати» відсутня у словниках церковнослов'янської та староукраїнської мов (пор.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 502, 1094; *Словник староукраїнської мови*, т. 2, с. 248). У словнику Б. Грінченка, натомість, вона має значення «наставати», «приспівати», «достигати» (*Словарь української мови: у 4 т.*, ред. Б. Грінченко, т. 3, с. 442). Крім того, слово «ледь» означає не тільки «лід», але й «стужа», «холод» (пор.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 281). Тож цілий зворот висловлює прохання до папи покрити змерзлі від морозу душі укладачів послання, поки ще не настав («настиг» їх) вічний холод пекла. Альтернативний переклад (виходячи з різних значень слова «дондеже»): «щоб не приспів...» (пор.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 151).

зубів³⁶², не розтоплювальний ніколи, превельми морозний лютий Тартар – хай визволить нас від нього Господь твоїми святими молитвами, милостивий пастирю. Бо ми під³⁶³ покровом крил твоїх надіємося, щоб покрив³⁶⁴ ти нас на місці пригнічення від лиця вражого³⁶⁵ та від лиця всіх, які ненавидять нас³⁶⁶. Щоб уздрівши нас одягнених³⁶⁷ у шату помсти, воротарі адові злякалися, бачачи нас, Христових, озброєних³⁶⁸ у всю³⁶⁹ зброю Божу, здатних уже відтепер стати проти всіх підступів диявольських, маючи на собі броню³⁷⁰ віри святої Церкви Христової, щитячися хрестом³⁷¹ святого животворного

³⁶² У Святому Письмі мороз як одна з кар пекла безпосередньо не згадується. Укладачі послання поєднують холод і мороз у пеклі зі згадкою про скрегіт зубів, про який мовиться в Мт. 8, 12 та у притчі Мт. 22, 13: «Тоді цар промовив до слуг: Зв'яжіте йому ноги й руки та й киньте геть у темряву кромішню! Там буде плач і скрегіт зубів» (перекл. Хоменка). Уявлення про холод пов'язане зі словом «тартар», що походить із грецької мови, де дієслово «тартарісо» означає «тремчу від холоду» (див.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 709).

³⁶³ Парафраза на Пс. 35 (36), 8: «Як Ти помножив твоє милосердя, Боже. А людські сини надіються на захоронок твоїх крил» (перекл. УБТ).

³⁶⁴ Парафраза на Пс. 43 (44), 20: «Бо Ти нас упокорив у місці, де чинили зло, і нас покрила тінь смерті» (перекл. УБТ).

³⁶⁵ Парафраза на Пс. 43 (44), 17: «від голосу того, що гордить і оговорює, від лиця ворога і того, що переслідує» (перекл. УБТ).

³⁶⁶ Імовірно, це парафраза на Пс. 43 (44), 8 (7): «Бо Ти нас спас від тих, що нас гнітили, і Ти засоромив тих, що нас ненавиділи» (перекл. УБТ).

³⁶⁷ Парафраза на Іс. 59, 17: «і Він зодягнув справедливість, як панцер, а шолома спасіння на Свою голову, і зодягнув шати помсти, як одяг, і покрився горливістю, мов би плащем» (перекл. Огієнка).

³⁶⁸ Хоча в рукописних «Апостолах» тут «облецьтєся» («зодягнітьєся»), у грамоті змінено не на «облеченныхъ», а на «въоруженныхъ» («озброєних»), що, найвірогідніше, було частиною поетичного малюнка тексту (експресивно-стилістичний плеоназм). Передасмо цей зворот відповідно, попри наявну тавтологію («озброєних у всю зброю»).

³⁶⁹ Парафраза на Еф. 6, 11: «Зодягнітьєся в повну Божу зброю, щоб могли ви стати проти хитрощів диявольських» (перекл. Огієнка).

³⁷⁰ Парафраза на Еф. 6, 14, 16–17: «Стійте, отже, підперезавши правдою бедра ваші, вдягнувшись у броню справедливості (...). А над усе візьміть щит віри, яким здолаєте згасити всі розпечені стріли лукавого. Візьміть також шолом спасіння і меч духовний, тобто слово Боже» (перекл. Хоменка).

³⁷¹ Цей експресивно-стилістичний плеоназм («щитящихься крестомъ святого животворящего креста») всі перекладачі сприйняли як звичайну помилку тавтології. Відтак Іпатій (Потій) змінив «крестомъ» на «знаком»: «broniac się znakiem świętego krzyża» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. G v.). Перекладач польською XIX ст. ввів слово «знаком» як пояснення: «zasłaniających się krzyżem (to jest znakiem) świętego żywotworczego krzyża» (*Przełąd Poznański*, с. 179). А перекладач латиною проблемне слово просто пропустив: «cum vivificae crucis scuto nos defendamus» («щоб [...] животворного хреста щитом себе захистили») (*MUH*, т. 9–10, с. 48).

хреста, яким зможемо всі розпалені на нас неприявні сили загасити благословенням твоїм святим. І шолом спасенний на головах наших прийнявши, а до того ще меч духовний двосічний у руках наших маючи, яким є слово Боже, [і]³⁷² гострий спис – Ісусове ім'я, аж поки не [перейдемо]³⁷³ через темну волость³⁷⁴, володіння того лютого князя повітряного³⁷⁵ й усіх

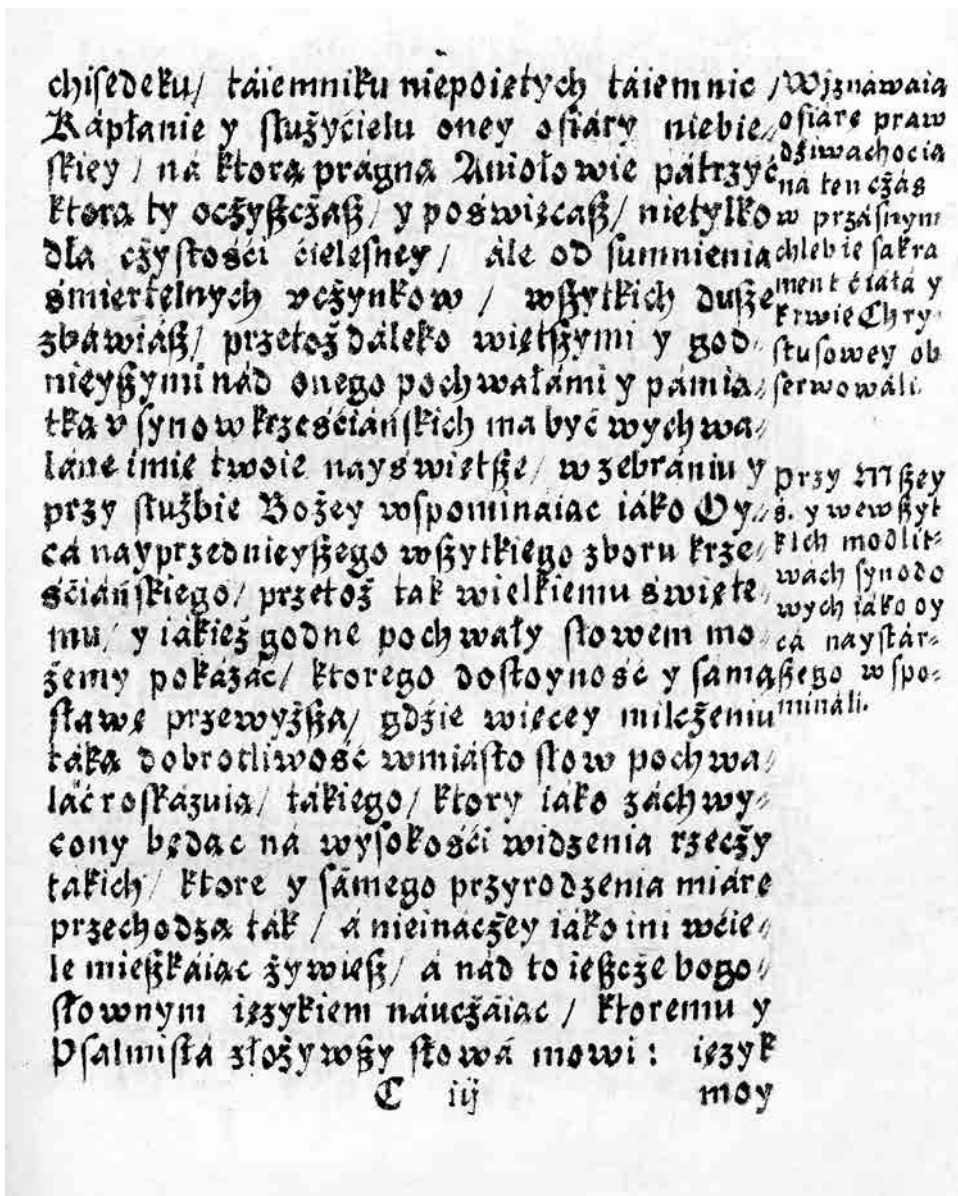
³⁷² Сполучник «и» додано як кон'єктуру, оскільки його вимагає синтаксис (слово, вочевидь, втрачено під час переписування, злившись із закінченням попереднього: «божьи» – «божьи»). Цей сполучник внесли до своїх перекладів також Потій та перекладач латиною: «słowo Boże y ostrą kopią Imię Pana Jezusowe» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. Gii); «*acutamque lanceam nominis Iesu*» (*MUH*, т. 9–10, с. 48).

³⁷³ В обидвох списках тут «*приїдець* іменемъ». Вочевидь, прийнявши слово «іменемъ» (з наголосом на 2-й склад), себто «мастком», за похідне від «ім'я» («іменемъ»), з наголосом на 1-й склад) переписувач поміняв першу особу множини на третю однини (бо інакше виходило, що укладачі користувалися послугами диявола). Дотеперішні перекладачі по-різному вирішували цю проблему. Іпатій (Потій) не змінював нічого, відчитавши цей іменник як «масток», хоча залишилося неясним, хто саме «приїде мастком лютого князя»: «*aż przijdzie imieniem* (старопол. «imienie» або «jimienie» має значення «majątek, posiadanie». – *Н. 3.*) *srogiego książećcia tego powietrznego*» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. Gii). Перекладач польською XIX ст. вжив омограф «imieniem», але вже в сенсі «іменем», віднісши його до імені Ісуса: «*Imię Jezusowe, ponieważ przychodzi (tem) imieniem (poskromić) srogiego książećcia*» («ім'я Ісусове, оскільки випадає (тим) іменем упокорити лютого князя») (*Przegląd Poznański*, с. 179). Аналогічно зрозумів цей іменник і перекладач латиною, однак у нього це вже ім'я диявола: «*tum cum veniet nomine principis terribilis*» (*MUH*, т. 9–10, с. 48).

³⁷⁴ Цсл. «темняя власти» трактувалося перекладачами по-різному. Іпатій (Потій) та перекладач латиною передали його як «владу темряви»: «*y ciemney władze* wszystkich duchow podniebieskich» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. Gii); «*...potestatis tenebrarum*» (*MUH*, т. 9–10, с. 48). І лише перекладач польською XIX ст. відобразив властиве для слова «власть» альтернативне значення «країна», «край», «ділянка»: «*ci ciemniej kraju*» (*Przegląd Poznański*, с. 179; пор.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 80). Ситуація ускладнюється тим, що, з одного боку, цсл. «князю власти воздушных» є частиною Еф. 2, 2, котре тут парафразується (де слово «власти» означає царину, в якій владарює той темний князь), а з іншого – слово «власти» стало ключем до іншої вплетеної сюди ж парафрази – на Еф. 6, 12, де мовиться про «власті» як один із чинів ангелів (тут – упалих ангелів, демонів), а також про «світ темряви». Виходячи з контексту цього уривка та першої біблійної парафрази, надаємо перевагу розумінню «власти» як простору, де панують злі духи. Наведені міркування дозволяють перекласти словосполучення як «темна волость» (укр. «волость») і за своїм смисловим навантаженням, і за походженням якнайкраще відображає значення спільнокореневого з ним цсл. «власть»). Вочевидь, це ще один приклад антанаклази – вживання одного слова у різних значеннях. Лише тут, як і раніше, це слово не повторюється вдруге – повтор (і маркування зміни семантики) заміняє відсилання до іншого біблійного тексту.

³⁷⁵ Парафраза на Еф. 2, 1–2: «І ви були мертві вашими провинами й гріхами, в яких ви колись звичаєм цього світу жили, згідно з владою князя повітря, духа, що діє тепер у синах бунту» (перекл. Хоменка).

Коментарі митрополита Іпатія (Потія) у формі маргінальних нотаток на одній зі сторінок польського перекладу грамоти Мисаїла «*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*».

Вільно, друкарня Мамоничів, 1605 р.

духів піднебесних³⁷⁶, начальників пороку³⁷⁷, а відтак безперешкодно стане-мо перед лицем Христовим, хвалу та подяку складаючи всемогутньому Богові й тобі, в милосерді милостивому отцеві, бо ми перейшли³⁷⁸ через воду бурхливу, душа наша³⁷⁹, як пташка, визволилась із сіті ловців: сіть розірвалася, і ми визволені були ім'ям Господнім та покровом³⁸⁰ одіння твоїх святих молитов, що прикрили нашу наготу й поставили нас непорочними та не мерзнучими від морозу гріховного перед праведним сонцем Христом.

[XX] [6] Твоїм помилюванням, всенайсвятіший отче пречесний, віддай і зціли нас, болящих, які многими недугами виснажені³⁸¹ та хворобами різноманітними – тяжкими гріхами – спутані й кличемо до тебе з глибини душі³⁸²: «О лікарю душ! Поспіши, змилосердившись над нами, і поможи нам, бо загигаємо люто від гріховних недугів!» Тебе-бо, такого премудрого лікаря знаючи, який може спасти та зцілити³⁸³ всякий гріховний недуг

³⁷⁶ Парафраза на Еф. 6, 12: «Нам бо треба боротися не проти тіла й крові, а проти начал, проти властей, проти правителів цього світу темряви, проти духів злоби в піднебесних просторах» (перекл. Хоменка).

³⁷⁷ Альтернативний переклад: «правителів зла», однак «порок» більше відповідає значенню цсл. «злоба» (див.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 203). Такої ж думки дотримувався й Іпатій Потій, який спеціально підкреслив моральний аспект словосполучення «злобе начальников»: «*duchow podniebnych zlych y niecnotliwych*» (*Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta IV*, к. G ii). Подібні конотації вчуваються й у польському перекладі XIX ст.: «*duchów podniebnych nachzelników złego*» (*Przegląd Poznański*, с. 179). Та найбільш вдалий переклад лагиною, що передає всі аспекти церковнослов'янського оригіналу: «*spirituum infernalium auctorum malitiae*» (*MUH*, т. 9–10, с. 48).

³⁷⁸ Парафраза на Пс. 123 (124), 5: «Отже, наша душа пройшла крізь воду не до висто-няння» (перекл. УБТ).

³⁷⁹ Парафраза на Пс. 123 (124), 7: «Душа наша, як птиця, визволилась із сіті ловців. Сіть розірвалася, і ми визволились» (*Прийдіте, поклонімся*, с. 433).

³⁸⁰ Найімовірніше, алюзія на Пс. 120 (121), 5: «Господь стерегтиме тебе, Господь твоя охорона при твоїй правій руці» (перекл. УБТ).

³⁸¹ Такий переклад слова «отягченнихъ», якщо розглядати його як похідне від цсл. «отягчаю» (див.: *Полный церковно-славянский словарь*, с. 400). Якщо ж уважати його похідним від староукр. «обтяжити», тоді альтернативний переклад цього слова – «обтяжені» (див.: *Словник староукраїнської мови*, т. 2, с. 71).

³⁸² Парафраза на тропар до Богородиці на глас 4 із параклису (скороченою формою якого є Молебень до Богородиці), він же відпустительний глас 4 у понеділок вечора: «До Богородиці з запалом нині прибіжим, грішні і смиренні, і припадім у покаянні, взиваючи з глибини душевної: Владичице, поможи, змилосердившись над нами, поспішися, бо загигаємо від множества гріхів, не заверни рабів твоїх з нічим, бо в Тобі єдину заступницю маємо» (*Прийдіте, поклонімся*, с. 241).

³⁸³ Парафраза на Мат. 4, 23: «І ходив Ісус по всій Галилеї, навчаючи по школах їх, і проповідуючи євангелію царства, та сціляючи всякий недуг і всякі болесті поміж людьми» (перекл. Куліша).

і всяку неміч між людьми, до тебе прибігаємо вірою³⁸⁴ отого сотника на ім'я Центурій³⁸⁵, припадаючи смиренням, любов'ю просячи, навіть і в помислі не сміючи потрудити³⁸⁶ тебе, такого й настільки великого вчителя та лікаря, щоб ти до нас прийшов, бо ми не є достойними того, аби ти ще й увійшов під покрівлю якогось із домів у межах нашого краю. А се ніяк не є можливим не лише нам, але й усім країнам³⁸⁷. Але скажи³⁸⁸ лише слово про нас до Господа, тоді зціляться душі наші й так урятовані будемо від усіх болістей наших і немочей наших. Або промов до нас оте милостиве та любляче слово, кажучи: «Відпускаються³⁸⁹ вам гріхи ваші та згідно з вірою вашою³⁹⁰, як і хочете, хай буде вам від Господа милість, здоров'я і спасіння в усьому!»

³⁸⁴ Аллюзія на Лк. 7, 1–10. Про покликання саме на уривок із Лк., а не на паралельне місце з Мт. (8, 5–13), свідчить вибір лексики, зокрема вжите трохи далі слово «двигнути» («потрудити»), відповідник якого виявляємо тільки в Лк.: «ґи не движися» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 46 (838), л. 59).

³⁸⁵ Укладачі послання, вочевидь, помилково зрозуміли слово «центурій», тобто «сотник», як ім'я цього сотника. Цікаво простежити джерело походження цієї помилки, адже в тогочасних рукописних євангельських текстах, до яких нав'язує цей зворот (Мт. 8, 5–13 (зач. 25); Лк. 7, 1–10 (зач. 29)), використовується саме слово «сотникъ», а не «центурій» (пор.: НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 46 (838), л. 32, 59; Рук. № 66 (14), л. 32–32 об., 255–255 об.), як і в каноніках з канонем за недужого на глас З (пор.: Там само, Рук. № 260 (1221), л. 358 об.; Рук. № 253 (1229), л. 208; Рук. № 254 (190), л. 61). Очевидно, власне така плутанина чину й імені біблійного персонажа укладачами пояснює те, що Іпатій (Потій) цей момент пропустив: «onego setnika z pokora upadajacego» (*Poselstwo do Papieza Rzymskiego Sixta IV*, k. G ii v.). Не оминув його, натомість, перекладач польською XIX ст.: «z wiara onego setnika, Centuryona imieniem» (*Przegląd Poznański*, с. 179), у примітці пояснивши, що мається на увазі «в імені» того центурія, а не його власне ім'я. Так само представлено цей зворот і в латинському перекладі: «Ad te nos omnes centurionis fide et nomine confugimus» («до тебе всі ми вірою та іменем сотника прибігаємо») (*МУН*, т. 9–10, с. 49). Саме тут і видно, наскільки некоректна така спроба тлумачення проблемного місця, оскільки в латинському тексті слова «сотника» і «Центурія» зливаються в одне. Отже, альтернативний, хоч і дуже малоімовірний переклад цього звороту: «до тебе прибігаємо вірою та іменем того сотника-центурія».

³⁸⁶ Парафраза на Лк. 7, 6: «І пішов Ісус з ними. Та як він уже недалеко був від дому, сотник вислав друзів, щоб йому сказати: „Господи, не трудися, бо я недостойний, щоб ти зайшов під мою крівлю”» (перекл. Хоменка).

³⁸⁷ Йдеться про неможливість бути достойними такої честі.

³⁸⁸ Парафраза на Лк. 7, 7: «Тому я й не насмілюся іти до тебе; але скажи лиш слово, й одужає слуга мій» (перекл. Хоменка). Пор.: Мт. 8, 8.

³⁸⁹ Парафраза на Мт. 9, 2: «І от принесено до нього розслабленого, що лежав на носіах. Побачивши їхню віру, Ісус сказав розслабленому: „Бадьорися сину, твої гріхи відпускаються”» (перекл. Хоменка). Пор.: Лк. 5, 20.

³⁹⁰ Парафраза на Мт. 9, 29: «Тоді доторкнувся до їхніх очей, промовивши: За вашою вірою хай вам буде» (перекл. УБТ).

Всі-бо ми знаємо те, що сам Бог многомилостивий, великий лікар душ і тіл, слово це сам промовив, кажучи, що не потребують³⁹¹ здорові лікаря, але боліючі у гріхах. Він-бо велить нам: «Шукайте, – каже, – і знайдете, просіть – і дасться вам, стукайте – і відчиниться вам»³⁹². І сього ради пом’яни те, о всенайсвятіший милостивий отче, як сам Бог сльози Манасіїні³⁹³ та ніневитян покаяння³⁹⁴, і Давидову скруху³⁹⁵, і Єзекіїне зітхання³⁹⁶, Маріїн Магдалинин плач³⁹⁷, Петрові сльози³⁹⁸, ханаанки-сирійки жони вірну молитву³⁹⁹, розбійникове визнання⁴⁰⁰, Павлове навернення⁴⁰¹ та інших незліченно багатьох, що теж у гріхах лютих недугів лежали⁴⁰², – усіх цих милостиво прийнявши та небавом усіх помилював[ши]⁴⁰³, спас. Отак і ти, всенайсвятіший отче, прийми нині наші молитви і подай нам, болящим, здоров’я, про яке

³⁹¹ Парафраза на Мт. 9, 12: «Почувши те, озвався: „Здорові не потребують лікаря, лише хворі”» (перекл. Хоменка).

³⁹² Цитата з Мт. 7, 7: «Просіть, і дасться вам; шукайте, і знайдете; стукайте, і відчинять вам» (перекл. Хоменка). Хоча укладачі явно цитують мовлене Христом, проте недослівно, що видно з порядку слів. Пор. також: Лк. 11, 9.

³⁹³ Парафраза на канон за недужого на главу 3, пісня 4: «Сльози Манасії, покаяння ніневитян, Давидову сповідь прийняв Ти і скоро спас; і наші молитви нині прийми, подай здоров’я недужому, за якого молимо Тебе» (*Молитви за рідних і ближніх. Канон за недужого*. Київ 2012, с. 22). Про покаяння царя Манасії читаємо у 2 Хр. 33, 10–13. У візантійській традиції відома апокрифічна покаянна молитва Манасії, яка подана у слов’янській Біблії після останньої (36-ї) глави 2 Хр. (використовується на великому повечір’ї).

³⁹⁴ Щодо покаяння ніневитян див.: Йони 3.

³⁹⁵ Тут мова про покаяння Давида після вбивства за його наказом Урії, аби забрати його дружину Вірсавію (див.: 2 Сам. 12). З цієї нагоди постав також покайний псалом Давида – Пс. 50 (51).

³⁹⁶ Алюзія на 2 Цар. 20, 1–11. Про Єзекію згадується також у каноні за недужого, пісня 3: «Той, хто в тяжкій хворобі змагає, до Тебе, Христе, разом з нами взиває; подай йому тілесне здоров’я, як колись Єзекії, що зі сльозами молився Тобі» (*Молитви за рідних і ближніх*, с. 20).

³⁹⁷ Ймовірно, йдеться про покайні сльози жінки-блудниці в Лк. 7, 37–38, яка іноді ототожнювалася з Марією Магдалиною.

³⁹⁸ Мовиться про покайні сльози Петра після його трикратного відречення від Христа, про що сказано, зокрема, у Мт. 26, 75.

³⁹⁹ Цей приклад, відсутній у парафразованому тут каноні за недужого, є алюзією на зіцлення біснубатої дочки жінки-сирофінікійки в Мр. 7, 24–30.

⁴⁰⁰ Тут ідеться про слова розп’ятого з Христом розбійника, які свідчать, що той визнавав Ісуса Месією (див.: Лк. 23, 39–43).

⁴⁰¹ Див.: Ді. 9, 1–30.

⁴⁰² Префікс «с» у усл. «слежацихъ» вказує на спільну дію, тому перекладаємо це слово як «теж ... лежали».

⁴⁰³ Кон’єктуру внесено відповідно до вимог синтаксису та прикладів використання відповідної словопари («помилював спасе») в давніх церковнослов’янських текстах.

тебе молимо. Христос, Син Божий, сина вдовиці⁴⁰⁴ та дочку Яірову⁴⁰⁵, померлих, як Бог, оживив. Ти ж, як добрий лікар, від Нього навчений, нині нас возведи від гріхів смертних⁴⁰⁶, болящих оживи та зціли, бо ти еси дорога і життя⁴⁰⁷ для всіх душ християнських. Не тільки-бо Бог сам це чинить, але Тавиту воскресивши зарівно співпрестольним⁴⁰⁸ тобі Петром⁴⁰⁹ і Павлом⁴¹⁰ Енея зціливши та Євтиха⁴¹¹ юнака оживи[вши]⁴¹², що впав додолу з висоти третього поверху, Він же нині нас, болящих, тобою уздоровить і гріхами померлих оживить, послушавши тебе, свого церковного всенайприємнішого⁴¹³

⁴⁰⁴ Парафраза на пісню 5 канону за недужого: «Сина вдови оживив Ти, Спасе, сльози її обернувши на радість; спаси раба Твого, недугою виснаженого, щоб і наша скорбота й біль обернулись на радість» (*Молитви за рідних і ближніх*, с. 23; пор.: Лк. 7, 11–23).

⁴⁰⁵ Парафраза на попередній тропар тієї ж пісні 5 канону за недужого: «Дочку Яіра, що вже померла, оживив Ти, як Бог, і нині, Христе Боже, від воріт смерті відведи хворого, бо Ти – Дорога і Життя всіх» (*Молитви за рідних і ближніх*, с. 23; пор.: Лк. 8, 49–56).

⁴⁰⁶ Ймовірно, це парафраза на кондак 3-го воскресного гласу: «Воскрес Ти днесь із гробу, Щедрий, і нас возвів Ти із врат смертних, днесь Адам ликує і радується Єва, а разом пророки з патріярхами неперестанно оспівують божественну могутність влади Твої» (*Прийдіте, поклонімся*, с. 567).

⁴⁰⁷ Парафраза на Йо. 14, 6: «Промовляє до нього Ісус: Я дорога, і правда, і життя. До Отця не приходить ніхто, якщо не через Мене» (перекл. Огієнка).

⁴⁰⁸ Попри часту вживаність у церковнослов'янських текстах прикметника «сопрестольный», слово «равносопрестольный» виглядає неологізмом укладачів послання, які таким чином подвійно підкреслюють, що папа сидить на тому ж престолі, що й ап. Петро.

⁴⁰⁹ Парафраза на 1-й тропар пісні 6 канону за недужого на гл. 3: «Безмежна милість Твоя, Христе Боже, почуй моління рабів Твоїх. Бо Ти воскресив Тавифу молитвами Петра, Ти й нині підведи скутого недугою, зглянувшись на молитви Церкви» (*Молитви за рідних і ближніх*, с. 24; пор.: Ді. 9, 36–42).

⁴¹⁰ Йдеться про зцілення паралітика Енея з Ді. 9, 34: «Петро сказав до нього: „Енею, Ісус Христос тебе оздоровляє. Устань і сам постели собі ліжко!“ І вмить той підвівся» (перекл. Хоменка). Як бачимо, насправді Енея зцілив Петро, однак у каноні за недужого, який тут парафразується (2-й тропар пісні 6), це зцілення приписано ап. Павлові: «врачоу дшамь и тѣлом хсе понесыи недоугы всего мира Енѣю павлом ицѣливыйи и евтиха ѡжививь ты и ннѣ болящаг оуздрави стхъ апсль молитвами» (НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 260 (1221), л. 361 об. – 362); так само і в інших канонниках XV ст. (пор.: НИОР РГБ, ф. 304.І, Рук. № 253 (1229), л. 209; Рук. № 254 (190), л. 63 об.).

⁴¹¹ Описується подія з Дій 20, 9–12. Ужитий тут зворот є частиною парафрази на пісню 6 канону за недужого на глас 3 (див. поп. прим.).

⁴¹² Кон'єктура внесена з огляду на вимогу синтаксису та відповідно до використаного в цьому звороті тексту канону за недужого.

⁴¹³ Переклад слова «всьсенаприємнѣйшаго» залежить від того, чи розглядати його як слово церковнослов'янської, чи української мови. Іпатій (Потій), як виглядає, просто вдавс до транслітерації: «parczyiemnieyszego modlce» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. G iii v.). Перекладач польською XIX ст. виходив з українського (і польського) значення слова «всьсенаприємнѣйшаго» («найприємнішого»): «swego kościelnego najprzyjemniejszego Modliciela» (*Przegląd Poznański*, с. 180). Натомість у перекладі

молільника. Всі-бо ми знаємо⁴¹⁴, що мусимо вмерти, бо Бог так ізволив, але на короткий цей час хай милостиво пожде ще Бог нам на благо⁴¹⁵, аби не обмовляли нас горді та щоб не надійшов на нас, неготових, час вечірній смерті. І сього ради просимо здоров'я: пособляй і помагай нам⁴¹⁶ у нашім сирітстві [...] ⁴¹⁷, всенайсвятіший отче й милостивий пастирю та лікарю, ти-бо знаєш час і годину, коли умолити всемилостивого Бога, щоб подав нам тобою здоров'я і прощення всякого гріха та своє многе милосердне змилювання на спасіння душ наших. Отче⁴¹⁸ милостивий⁴¹⁹ [та]⁴²⁰ лікарю, твої преславні чудеса хай і до нас дійдуть нині: бісів прожени, недуги погуби, немочі уздоров, рани зціли, хвороби вилікуй, від усякої болісті спаси нас.

латиною знаходимо церковнослов'янське розуміння слова «въсенапріемнѣйшаго» («най-прийнятнішого»): «quod exaudiet te familiarem acceptabilissimumque oratorem suum» (МУН, т. 9–10, с. 49). Тут надаємо перевагу українському значенню. Альтернативний переклад: «найприйнятнішого».

⁴¹⁴ Парафраза на канон за недужого (пісня 7): «Усі знаємо, що мусимо вмерти, бо такий Твій Божий присуд. Але на малий час, Милостивий, просимо здоров'я хворому, поверни його від смерти до життя, дай скорботним утіху» (*Молитви за рідних і ближніх*, с. 26).

⁴¹⁵ Парафраза на Пс. 118 (119), 122: «Прийми твого раба на добро. Хай горді на мене не наговорюють» (перекл. УБТ).

⁴¹⁶ Парафраза на богородичний пісні 7 канону за недужого: «Підтримуй і допомагай нам у нашім сирітстві, Богородице, бо Ти знаєш час і годину, коли ублагати Сина Свого й Бога нашого, щоб подав недужому здоров'я та прощення всіх гріхів його» (*Молитви за рідних і ближніх*, с. 26).

⁴¹⁷ Після «сиротству» всі списки додають іще слово «всему», яке постало радше внаслідок хибного повторення префікса «все-» із наступного слова «всенасветѣиший», тому це слово «всему» в критичному тексті пропущене.

⁴¹⁸ Щодо поділу словосполучення «отче милостивый врачу» перекладачі дотримувалися різних думок. Так, Іпатій (Потій) відніс «милостивый» до «отче», переглянувши свій попередній поділ і відокремивши кінцеву «и» прикметника «милостивый» як сполучник: «Ojzce miłosciwy u lekarzu» (*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, k. G 4). Перекладач польською XIX ст. поєднав «милостивый» з «лікарю», відділивши обидва слова від попереднього комою: «Ojzce, miłosciwy lekarzu» (*Przegląd Poznański*, с. 180). А перекладач латиною, віднісши «милостивый» до «отче», іменник «лікарю» випустив узагалі: «Pater clementissime» (МУН, т. 9–10, с. 50). На інтендований авторами послання поділ частково вказує парафразований тут канон за недужого, де в давніх каноніках бачимо у пісні 8 звертання «бже мѣствыи твоя преславная чудеса» (НИОР РГБ, ф. 304.I, Рук. № 253 (1229), л. 210). Тому слово «милостивый» мало б належати до «отче», яким було замінено іменник «Боже». Див. також наст. прим.

⁴¹⁹ Парафраза на канон за недужого (пісня 8): «Господи Милостивий, нехай дійдуть преславні Твої чудеса і до нас: бісів вижени, немочі й рани зціли, хвороби вилікуй, від чаклунства, знадження і всякого лиха нас порятуй» (*Молитви за рідних і ближніх*, с. 27).

⁴²⁰ Кон'ектуру внесено з огляду на такий же зворот, поданий дещо раніше, де такі ж іменники в усіх списках поєднані сполучником: «отче и милостивый пастырю и врачу».

Печаль нашу переміни на радість і всім тяжким недугам⁴²¹, бідам та й печалям⁴²² і скорботам заборони страшним і великим іменем Господнім, аби відтепер уже більше навіть і торкнутися нас не сміли, поки ми є при житті нашому. Бо ми, згідно з євангельським словом⁴²³ віруючи, шукаємо милості від твоєї святості, як і вище про це писали: «Просіте бо, – мовить, – дасться вам»⁴²⁴. Якщо не задля прошення, то задля докучання надіємося прийняти, як ота вдовиця від судді⁴²⁵. Так і ми, стоячи нині перед тобою вірою, молимо тебе та шукаємо від тебе одвіта милостивого, щоб рік ти до нас оте слово, мовлячи: «Устаньте й ходіть»⁴²⁶, оце ви одужали⁴²⁷, бо вже втекла⁴²⁸ від вас усяка більість і печаль, і зітхання, і відняв⁴²⁹ Господь усі сльози з лица вашого, та благословення Господне відтепер на вас⁴³⁰ від нині й довіку, і вівіки віків життя вічне дарував вам Бог».

[XX] [7a] Душі, які у в'язниці тіл наших сидять і в темряві тіні смерті⁴³¹ світу сього ув'язнені, прийшовши до нас духом, навідай і в печалі нашій

---

⁴²¹ Парафраза на пісню 8 канону за недужого: «Ти заборонив, Христе Боже, вітру морському, страх учеників обернувши на радість, і нині заборони тяжкій недужі, що гнітить раба Твого, нехай усі звеселімося, прославляючи Тебе повіки» (*Молитви за рідних і ближніх*, с. 27).

⁴²² Парафраза на богородичний пісню 8 канону за недужого: «Визволи нас, Богородице, від скорбот, що обступили нас, усіх болістей, отрути, чародійства та бісівських примар, від підступів злих людей і від наглої смерти, молимося Тобі» (*Молитви за рідних і ближніх*, с. 27).

⁴²³ Парафраза на пісню 9 канону за недужого: «Євангельському слову віруючи, шукаємо Твоєї обітниці, Христе, бо сказав Ти: просіть, і дасться вам. Тому й нині стоїмо перед Тобою і молимося: підведи ураженого тяжкою хворобою з ліжка здоровим, щоб разом з нами Тебе величав» (*Молитви за рідних і ближніх*, с. 28).

⁴²⁴ Тут у парафразованому тексті канону наводяться слова Христа з Мт. 7, 7a: «Просіть, і дасться вам» (перекл. Хоменка).

⁴²⁵ Покликання на Лк. 18, 1–5.

⁴²⁶ Парафраза на Йо. 5, 8: «Мовить Ісус до нього: „Устань, візьми ложе твоє і ходи!”» (перекл. Хоменка).

⁴²⁷ Парафраза на Йо. 5, 14: «Щойно потім знайшов його Ісус у храмі й мовив до нього: „Оце ти видужав, – тож не гріши більше, щоб щось гірше тобі не сталось”» (перекл. Хоменка).

⁴²⁸ Парафраза на молитву за померлих з ектенії за померлих: «Сам, Господи, упокой душу усопшого раба твого (...) у місці спокійному, звідки втекла болізн, печаль і зітхання...» (*Прийдіте, поклонімся*, с. 475–476).

⁴²⁹ Парафраза на Одкр. 21, 4a: «І Бог забере всяку сльозу з їхніх очей» (*Острозька Біблія укр.*).

⁴³⁰ Парафраза на прикінцеве благословення на Літургії: «Благословення Господне на вас, з Його благодаттю і чоловіколюб'ям...» (*Священна і божественна літургія*, с. 78–79).

⁴³¹ Парафраза на Пс. 106 (107), 10: «Тих, що сиділи в темряві і тіні смерті, скованих біднотою і залізом» (перекл. УБТ).

скутих бідністю та залізом духовно потіш. Бо сам Господь, як звіщає великий Петро⁴³², духом зійшовши, а не тілом, тим, що були у в'язниці проповідував, які відійшли вдавні, коли чекало Боже довготерпіння за днів Ноевих, коли приймуть суд⁴³³ по чоловіку тілом, але які живуть по Бозі духом – тайна се⁴³⁴ велика. Ми ж †післали†⁴³⁵ слова свої до тебе, всенайсвятіший отче, аби післав ти до нас якісь утішливі слова від святих книг божественного Писання, потішаючи нас ними, мовлячи⁴³⁶ тим, що в кайданах: «Вийдіть!», і тим, що в темряві: «Відкрийтеся!»⁴³⁷. І не лише так, але й: «Просвітїться»⁴³⁸, бо лица ваші вже більше не завстидаються!» Цю радість благовісти нам, які у в'язниці сидимо, щоб знову прийшли ми на первісне блаженство свого спадкоємства райського, † де всі праведні †⁴³⁹ насолоджуються божественною

⁴³² Тут укладачі послання покликаються на 1 Пет. 3, 18–20: «Бо й Христос один раз за гріхи постраждав, праведник за неправедників, щоб привести вас до Бога; убитий тілом, але оживлений духом, яким Він і тим духом, що були у в'язниці, зійшовши, проповідував. Тим, що колись противилися, як їх чекало Боже довготерпіння за Ноевих днів, коли він будував ковчег, у якому мало, всього вісім душ, урятувалося від води» (перекл. УБТ).

⁴³³ Парафраза на 1 Пет. 4, 6: «На се бо і мертвим проповідувано благовісте, щоб прийняли суд по чоловіку тілом, і жили по Бозі духом» (перекл. Куліша).

⁴³⁴ Вочевидь, парафраза на Еф. 5, 32: «Тайна се велика, я ж глаголю що до Христа і до церкви» (перекл. Куліша).

⁴³⁵ Тут випало дієслово, гіпотетично відновлене на підставі аналізу тексту послання. Цю прогалину в синтаксисі перекладачі виправляли по-різному. В обидвох польських перекладах додано слово «обрасаму» (пор.: *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, k. G 4 v.; *Przegląd Poznański*, с. 181), а в латинському – «deprecamur» (помилкова пасивна форма замість активної «deprecamus» – «просимо») (*МУН*, т. 9–10, с. 50).

⁴³⁶ Парафраза на Іс. 49, 9: «говорячи тим, що в кайданах: Вийдіть, і тим, що в темряві: Відкрийтеся» (перекл. УБТ).

⁴³⁷ З погляду синтаксису цл. звороту можливий також альтернативний переклад: «і ті, що в темряві, відкриються», хоча в наявному контексті та виходячи з парафразованого біблійного місця він мало ймовірний.

⁴³⁸ Парафраза на Пс. 33 (34), 6: «Приступіть до Нього і просвітїться, і ваші лица не завстидаються» (перекл. УБТ).

⁴³⁹ У церковнослов'янському тексті тут лакуна, яка спричиняє неузгодження в синтаксисі й контексті. Перекладачі цю проблему вирішували по-різному. Так, Іпатій (Потій) змінив дієслово «наслаждаются» в третій особі множини теперішнього часу на дієприкметник: «abysmy przyść mogli na pierwsze błogosławieństwo swojego dziedzictwa Rayskiego nasyceni Boskiey cześci którą bylismy mało co mniejszymi od Aniołow» (*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, k. 33), а інший перекладач польською – на інфінітив: «naprawać się boską chwałą» (*Przegląd Poznański*, с. 181). У перекладі латиною замість форми слова дійсного способу бачимо кон'юнктив: «aeternaque perfruatur gloria» (*МУН*, т. 9–10, с. 50). З огляду на повторення цієї ж думки наприкінці мови про відвідання в'язнів, внесено як кон'ектура слова «идиже вси праведнии», які, найімовірніше, випали під час переписування.

честю, в якій ми від⁴⁴⁰ ангелів нічим не були применшені, а й славою та честю вже вінчані були. Все це погубили ми через переступ праотця нашого Адама, і задля цього вигнані були у тлін тіні⁴⁴¹ цієї смертної, в місце пригнічення, в долину плачу⁴⁴² – на місці цьому, де нас поставлено сьогодні, зодягнених у засуджену шкіру смертну⁴⁴³, що є в'язниця гірка для душ наших. У ній-бо всі ми лежимо, вигнані сини Євині, голодуючи та прагнучи і сльозами обливаючись, із глибини душі тяжко зітхаючи, до милосердного Бога волаючи: «Господи⁴⁴⁴, виведи із в'язниці цієї душі наші, щоб прославляти ім'я Твоє святе; очікують-бо цього праведники, аж поки Ти відплатиш нам не за гріхами⁴⁴⁵ нашими, ані за беззаконнями, але⁴⁴⁶ згідно з милістю Твою багатою!» А ти, всемилостивий отче, допоможи нам у цьому твоїми святими молитвами за нас до Господа. Будь милосердним посередником між Богом і нами, людьми, умиряючи світ, угамовуючи ворожнечу, щоб, караючи⁴⁴⁷, покарав нас Господь, однак смерті щоб не передав нас до кінця⁴⁴⁸.

[XX] [76] Пом'яни великого чудотворця Миколая, як, іще при житті будучи, трьох мужів у в'язниці од смерті визволив – не тільки сеї дочасної, але (й) тієї вічної, вимолити їм у Господа спасіння й життя вічне. І для багатьох інших, які в печалях та в бідах перебувають, утішаючим батьком став, що його преславні чудеса й у нашій країні нині численно діються в багатьох місцях у святих церквах наших руських, подаючи всім ізцілення та здоров'я, кожному за потребою його: сліпим – прозріння, кульгавим –

⁴⁴⁰ Антитеза до Пс. 8, 6: «Мало чим зменшив еси його від ангелів, славою й честю увінчав його» (перекл. Хоменка).

⁴⁴¹ Парафраза на Пс. 43 (44), 20: «Бо Ти нас упокорив у місці, де чинили зло, і нас покрила тінь смерті» (перекл. УБТ).

⁴⁴² Парафраза на Пс. 83 (84), 7 (6): «Йдучи долиною плачу, переминають її в місця водисті: весняний дощ покриває її благословенням» (перекл. Куліша). В архетипі тут синтаксична помилка, що виникла через цитування переданого з помилкою тексту псалма. Тому беремо за основу таке читання парафразованого тут Пс. 83, 7, як його подає більшість церковнослов'янських текстів: «въ оудоли плачевнѣ, в мѣстѣ идѣже положѣ» (НИОР РГБ, ф. 304.1, Рук. № 3 (2006), л. 114).

⁴⁴³ Покликання на Бут. 3, 21: «І поробив Господь Бог чоловікові й жінці його одєжу із шкір та й зодіг їх» (перекл. Куліша).

⁴⁴⁴ Парафраза на Пс. 141 (142), 8: «Виведи душу мою із в'язниці, щоб славити Ймення Твоє! Праведні оточать мене, як учиниш добро надо мною» (перекл. Огієнка).

⁴⁴⁵ Парафраза на Пс. 102 (103), 10: «Він не зробив з нами згідно з нашими гріхами, ані не віддав нам за нашими беззаконнями» (перекл. УБТ).

⁴⁴⁶ Ймовірно, це парафраза на Пс. 50 (51), 3: «Помилуй мене, Боже, за твоїм великим милосердям і за множеством твоєї милості очисти моє беззаконня» (перекл. УБТ).

⁴⁴⁷ Парафраза на Пс. 117 (118), 18: «Картаючи скартав мене Господь і смерті мене не передав» (перекл. УБТ).

⁴⁴⁸ До парафрази на Пс. 117 (118) (див. поп. прим.) долучено парафразу на Дан. 3, 34: «Не видай нас до кінця через твоє ім'я і не знищ твого завіту» (перекл. УБТ).

ходження, хворим – здоров'я, недужим – зцілення, розслабленим – зміцнення, паралічем побитим – конечне прощення⁴⁴⁹, мертвим – воскресіння, й усім разом – радість і веселість, [і]⁴⁵⁰ не тільки це тілесне, але й духовне спасіння – се нам милостивий отець повсякчас дарує. Не соромиться нас, ані церквами нашими не гордує, щоб у них перебувати, хоч і руські вони є, уставу грецького тримаючись. Бо й він грек був родом, і сього ради знає своїх і ті, які йому свої, всі його пізнають⁴⁵¹.

[XX] [8a] Тому-то, найсвятіший отче, милостивий і ти будь нам і прихильний помічник у скорботах будь нам, бо до тебе прибігаємо, на четвериковій колісниці Божій підносячись⁴⁵². Не заверни рабів своїх з нічим⁴⁵³, бо віруємо, що в тобі великого помічника маємо й могутнього заступника за нас до Господа. Щоб визволив ти нас від п'їтьми⁴⁵⁴ й тіні сеї смертної

⁴⁴⁹ Алюзія на Мр. 2, 5, де паралізованому Ісус найперше відпускає гріхи.

⁴⁵⁰ З огляду на контекст, наступний зворот є завершенням і підсумуванням попереднього, проте в такому разі тут бракує сполучника «и», який випав під час переписування.

⁴⁵¹ Ймовірно, це парафраза на Йо. 10, 14: «Я ж – добрий пастир і знаю своїх, а мої мене знають» (перекл. Хоменка). Використане в грамоті дієслово «пізнають» може, залежно від наголосу, означати як теперішній (з наголосом на останньому складі), так і майбутній час (з наголосом на передостанньому складі). Окрім того, семантичне навантаження слова відрізняється від ужитого перед цим щодо св. Миколая «знаєть». Це, однак, зауважили не всі перекладачі. Так, Іпатій (Потій) відчитав тут теперішній час, а саме слово передав у значенні «знають» (вочевидь, виходячи з парафрази на Йо. 10, 14): «у свої го теж знаіа» (*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*, к. 34). Невідомо, чи спостеріг цей нюанс перекладач латиною, оскільки обрана ним лексема («cognoscunt») тлумачиться і як «знати», і як «пізнавати», подана в теперішньому часі: «et sui omnes cognoscunt eum» (*MUH*, т. 9–10, с. 51). Натомість у польському перекладі XIX ст. відповідник дієслова «пізнавати» можна зрозуміти як форму майбутнього або теперішнього часу: «i swoi jego poznaja wszyscy» (*Przegląd Poznański*, с. 181). Тому й в українському перекладі подаємо слово «пізнають», яке, залежно від наголошення, теж прочитується в обох часах.

⁴⁵² Можемо припустити, що тут укладачі послання натякають на вознесення на небо пророка Іллі на вогненній колісниці, хоча кількість коней у 2 Цар. 2, 11 не зазначається: «Тим часом, як вони йшли, розмовляючи, раптом вогненна колісниця й вогненні коні розлучили їх, і Ілля знявся в вихрі на небо» (перекл. Хоменка). Та, найімовірніше, що тут ідеться про видіння пророка Єзекиїла (Єз. 1, 3–28), як показує така ж згадка про «херувимську четверикову колісницю Божу» дещо далі.

⁴⁵³ Парафраза на тропар до Богородиці на глас 4 з параклису чи радше молебня до Богородиці (він же відпустительний глас 4 у понеділок вечора): «До Богородиці з запалом нині прибіжим, грішні і смиренні, і припадім у покаянні, звиваючи з глибини душевної: Владичице, поможи, змилосердившись над нами, поспішися, бо загигаємо від множества гріхів, не заверни рабів твоїх з нічим, бо в Тобі єдину заступницю маємо» (*Прийдіте, поклонімся*, с. 241).

⁴⁵⁴ Парафраза на Пс. 106 (107), 14: «Вивів їх з темноти і з тіні смертної, і розбив їх кайдани» (перекл. Куліша).

та спрямував⁴⁵⁵ ноги наші на шлях миру, вводячи нас ізнову в дивне його світло, немінливе й незахідне, але постійно сяюче й виблискуюче невимовною красою і просвіченням слави божественної насолоди, де всі праведні веселяться від віку радінням вічним, бо вибавлення та благословення Господнє на них⁴⁵⁶ і веселість вічна над головою їхньою⁴⁵⁷, хвала й радість, і веселість настигла їх, бо більше вже не вмруть і смерть⁴⁵⁸ їх не здолає, втекла-бо⁴⁵⁹ від них усяка печаль і більість, і зітхання. Туди бажає і душа наша ввійти, де всі праведники спочивають⁴⁶⁰, в Авраама, Ісаака і Якова на лоні. Те⁴⁶¹, чого око не бачило, ні вухо не чуло, ні на серце людині не спало, те Бог приготував тим, які люблять Його, – того ж аби й ми отримали благодаттю і людинолюбством Господа нашого Ісус-Христа, твоїм усесвятим благословенням і молитвами від нині й довіку, в незліченні превичні безконечні віки. Амінь.

[XX] [86] У всіх сих шістьох милосердних, добродійних, благословенних духовних дарах великих будь нам щедрим подавцем і милостивим дарителем, отче всечесний, всенайсвятіший Сиксте чотириблаженний, теозіменитий отим трьом, що були перед тобою, сам образ четвертого числа цього імені на собі нині носячи, четверикова херувимська коліснице Божа,

⁴⁵⁵ Тут долучено парафразу на Лк. 1, 79: «щоб освітити тих, що сидять у темряві та в тіні смертній, щоб спрямувати наші ноги на дорогу миру» (перекл. Хоменка).

⁴⁵⁶ Парафраза на благословення наприкінці Літургії: «Благословення Господнє на вас, з Його благодаттю і чоловіколюб'ям...» (*Священна і божественна літургія*, с. 78–79). Це також може бути антитетична парафраза на Пс. 128 (129), 8: «Перехожі теж не скажуть: „Благословення Господнє на вас! Ми вас благословляємо ім'ям Господнім”» (перекл. Хоменка).

⁴⁵⁷ Парафраза на Іс. 35, 10: «Визволені Господом повернуться нею і прийдуть на Сіон з веселим співом; і вічна радість буде в них над головою. Веселощі й радощі будуть з ними, а смуток і зітхання зникне» (перекл. Хоменка).

⁴⁵⁸ Найімовірніше, парафраза на Одкр. 20, 6: «Блаженний і святий, хто має частку в першому воскресінні. Над ними друга смерть не матиме влади, але вони будуть священниками Бога й Христа і царюватимуть з ним тисячу років» (перекл. УБТ).

⁴⁵⁹ Парафраза на Іс. 51, 11, текст якої увійшов у молитву ектенії за померлих: «Сам, Господи, упокой душу усопшого раба твого (...) у місці світлому, у місці квітучому, у місці спокійному, звідки втекла болізнть, печаль і зітхання» (*Прийдіте, поклонімся*, с. 475–476). Інше можливе джерело парафрази – Одкр. 21, 4: «кі обітре кожну сльозу з їхніх очей, і більше не буде смерти, ані скорботи, ані плачу, ані болю більше не буде, бо перше минулося» (перекл. УБТ).

⁴⁶⁰ Парафраза на прошення з ектенії за померлих: «Щоб Господь Бог оселив душу його (...), де праведні спочивають» (*Прийдіте, поклонімся*, с. 475).

⁴⁶¹ Цитата з 1 Кор. 2, 9 (чи то пак Іс. 64, 3, що наводиться в 1 Кор. 2, 9): «Але, як написано: Чого око не бачило й вухо не чуло, і що на серце людині не впало, те Бог приготував тим, хто любить Його» (перекл. Огієнка).

яку Єзекиїл бачив⁴⁶², що на ній ширяв⁴⁶³ і спочиває⁴⁶⁴ Дух Божий завжди. Ти-бо еси, всенайсвятіший милостивий отче, всіх сих церковних духовних дарів роздавальник: голодних годувальник, спраглих напувальник, [подорожніх]⁴⁶⁵ упроваджуючий милостиво в дім, нагих покриваючий многоцінними ризами, болящих лікар умілий та істинний, у в'язниці та в узах [сущих]⁴⁶⁶ утішитель і отець милосердний [...]⁴⁶⁷, – усім у всьому стаючи всім⁴⁶⁸, щоб усіх потішив, щоб усіх помилував, щоб [усіх]⁴⁶⁹ ущедрив, щоб усіх обдарував цими духовними подаяннями небесного дару. Як каже Писання: «Блаженніше давати, ніж брати»⁴⁷⁰. Того ради властиво це вашій

⁴⁶² Натяк на Єз. 1, 3–28.

⁴⁶³ Словосполучення «ношаашеся и опочивает» доволі проблематичне, оскільки ці дієслова, хоч і об'єднані сполучником «и», стоять у різних часах (імперфект і теперішній). Вочевидь, це спричинено поєднанням алюзій чи парафраз на різні місця Святого Письма. Слово «ношаашеся» разом із «Дух Божий» є покликанням на Бут. 1, 2: «Земля ж була пуста й порожня та й темрява була над безоднею, а дух Божий ширяв над водами» (перекл. Хоменка). Натомість дієслово «опочивает» разом з «Дух Божий» – це, судячи з усього, парафраза на 1 Пет. 4, 14: «Коли ж вас ганьблять за Христове Ім'я, то ви блаженні, бо на вас спочиває Дух слави й Дух Божий» (перекл. Огієнка). У давніх текстах тут переважає форма «почиеть» (див.: НИОР РГБ, ф. 304.1, Рук. № 79 (87), л. 227; Рук. № 80 (88), л. 188 об.), однак форма «почиваєть» засвідчена в *Апостоли Скорини* (1 Пет. 1, зач. 62, арк. 16 зв.). Про спочивання на комусь Духа Божого знаходимо і в інших місцях Біблії (як-от 2 Цар. 2, 15 та Іс. 59, 21), тоді як вираз «Дух Божий опочиваєть» є лише в 1 Пет. 4, 14. Додатковим аргументом на користь того, що укладачі інтендували алюзію саме на 1 Пет., є мова про блаженство через переслідування за ім'я Христове в листі Петра – тема, яка з'являється в наступній частині тексту «*Послання Мисаїла*», де символічно витлумачено всі вісім блаженств.

⁴⁶⁴ Дієслова «ношаашеся и опочивает» (імперфект і теперішній час) подавалися перекладачами польською в теперішньому часі: «nośi się y odpoczywa duch Boży zawsze» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, к. 34 v.); «unosi się i odpoczywa duch boży zawsze» (*Przegląd Poznański*, с. 182). А перекладач латиною слово «опочиваєть» пропустив узагалі, передавши «ношаашеся» не як минулий час зворотного дієслова, а як теперішній час дієслова пасивного стану: «in quo continuo fertur Spiritus Dei» (*MUH*, т. 9–10, с. 52).

⁴⁶⁵ Сюди вирішено перенести цсл. «страннымъ».

⁴⁶⁶ Кон'єктура внесена з огляду на вимоги синтаксису і контексту, бо інакше виходить, що це папа, перебуваючи у тюрмі, є утішителем. З усіх перекладів тільки в латинському додано необхідний тут дієприкметник «сущим»: «in carceribus et laqueis existentium consolator» (*MUH*, т. 9–10, с. 52).

⁴⁶⁷ Сюди помилково перенесено слово «страннымъ» («подорожніх»).

⁴⁶⁸ Алюзія на 1 Кор. 9, 22б: «Для всіх я став усім, щоб конче деяких спасти» (перекл. Хоменка).

⁴⁶⁹ Кон'єктура внесена з огляду на слово «усіх» у всіх інших однорідних членах речення та на його необхідність із погляду синтаксису.

⁴⁷⁰ Цитата з Дій 20, 35: «Я вам усе показав, що, працюючи так, треба захищати немічних і згадувати слова Господа Ісуса, який сам сказав: Блаженніше давати, ніж брати» (перекл. УБТ).

всенайсвятішій святості, всі оці духовні [дари]⁴⁷¹ подавати, а нам, як від отця утішливого, ласкаво із запалом любові приймати.

[XXI] Ми-бо вбогі духом⁴⁷², щоб нашим було Царство Небесне. Його з усякою лагідністю⁴⁷³ шукаємо, щоб успадкувати землю оту благу, плачучи⁴⁷⁴ за нею, щоб там утішеними бути. Голодні та спраглі правди⁴⁷⁵ Божої, щоб нею насититися. Милістю⁴⁷⁶ милості шукаємо, щоб ми помилювані були, віруючи чистим серцем⁴⁷⁷, Бога бачити. Сього ради пишемо всенайсвятіші епістоли про мир і про любов, щоб наректися синами Божими⁴⁷⁸, зазнаючи подекуди певного переслідування⁴⁷⁹ заради правди Божої, щоб Царство Небесне отримати. І так завжди стоячи на цих вісьмох святих блаженних східцях, сподіваємося отримати блаженне уповання восьмого майбутнього віку, споминаючи в собі завжди той голос блаженний, який каже: «Блаженні ви, коли ганьблять вас і виженуть вас, і говоритимуть вам усяке лихе слово, клеплючи на вас імені мого ради. Радуйтеся і веселіться, бо нагорода ваша велика на небесах»⁴⁸⁰.

[XXII] Оці всі духовні слова пишемо до вашої до всенайпресвятішої святості, знаючи добре, що всі [скарби]⁴⁸¹ премудрості й розуміння⁴⁸² глибоких

⁴⁷¹ Кон'єктура внесена з огляду на вимоги синтаксису і контексту.

⁴⁷² Парафраза на Мт. 5, 3: «Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне» (перекл. Хоменка).

⁴⁷³ Парафраза на Мт. 5, 5: «Блаженні лагідні, бо вони успадкують землю» (перекл. УБТ).

⁴⁷⁴ Парафраза на Мт. 5, 4: «Блаженні ті, що плачуть, бо вони будуть утішені» (перекл. УБТ).

⁴⁷⁵ Парафраза на Мт. 5, 6: «Блаженні голодні та спраглі справедливості, бо вони наситяться» (перекл. Хоменка).

⁴⁷⁶ Парафраза на Мт. 5, 7: «Блаженні милостиві, бо помилювані вони будуть» (перекл. Огієнка).

⁴⁷⁷ Парафраза на Мт. 5, 8: «Блаженні чисті серцем, бо вони Бога побачать» (перекл. УБТ).

⁴⁷⁸ Парафраза на Мт. 5, 9: «Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться» (перекл. Хоменка).

⁴⁷⁹ Парафраза на Мт. 5, 10: «Блаженні переслідувані за правду, бо їхнє Царство Небесне» (перекл. Хоменка).

⁴⁸⁰ Цитата з Мт. 5, 11–12а: «Блаженні ви, як ганьбити та гнати вас будуть, і будуть облудно на вас наговорювати всяке слово лихе ради Мене. Радійте та веселіться, нагорода бо ваша велика на небесах» (перекл. Огієнка). Оскільки цей текст у посланні та в сучасних перекладах Євангелія подано по-різному, беремо за основу варіант грамоти.

⁴⁸¹ Відсутнє у списках слово «скарби» («сцькровища») відновлено як частину архетипу на підставі свідчення Святого Письма, яке тут парафразується (див. наст. прим.).

⁴⁸² Парафраза на Кол. 2, 2–3: «Хай потішається їхні серця, у любові поєднані, для всякого багатства повного розуміння, для пізнання таємниці Бога, Христа, в Якому всі скарби премудрості й пізнання заховані».

філософських вчень і святі священні божественні писання богонатхненних богословських книг – усе це вашій многорозумній та всенайсвятішій премудрості явно добре зрозумілим є, і в сих завжди перебуваючи, ясновидним умом твоїм та бистрим розумом споглядаєш речі невимовні⁴⁸³, що про них мовчить, бо не може осягнути, розум людський. Бо ти еси царське священство⁴⁸⁴, язик святий, святительство блаженне, камінь живий⁴⁸⁵, коштовний, Богом обраний, що на цьому камені заснував Христос Церкву Свою⁴⁸⁶, яку ворота адові ніколи подолати не зможуть. Того ради одіж твоя, червлена від винограду восорського⁴⁸⁷, зображує явно царську багрянлицю, відплату, перемогу, (з нею) Христового полонення⁴⁸⁸ звитяжний образ на собі носячи. Потрійними коронами завінчаний на голові твоїй всесвятій, обвитий еси царською діадемою Пресвятого Духа, що є прообразом потрійних чинів отих небесних умів⁴⁸⁹, оточуваних ясносяйним божественним світлом. Усі ці твої всенаипресвятіші прикраси твого надзвичайного святительства згори, з небес є витканими: весь чин і образ небесний у собі носячи, постійно виблискуєш серафимським лицем і полум'яновидним вогнем

⁴⁸³ Алюзія на 2 Кор. 12, 2–4: «Я знаю чоловіка в Христі, що чотирнадцять років тому, – чи то було в тілі, не знаю, чи то було без тіла, не знаю, Бог знає, – був він узятий аж до третього неба. І знаю, що той чоловік – чи в тілі, чи без тіла, не знаю, Бог знає, – був узятий у рай і чув слова неказанні, яких годі людині вимовити» (біблійний перекл. Хоменка).

⁴⁸⁴ Парафраза на 1 Пет. 2, 9: «Ви ж – рід вибраний, царське священство, народ святий, люд, придбаний на те, щоб звістувати похвали того, хто вас покликав з темряви у дивне своє світло» (перекл. Хоменка). Тут укладачі послання використовують антанаклазу: якщо в парафразованому тут 1 Пет. 2, 9 «языкъ» означає «народ», то в посланні – «язик» (орган тіла), що є другим значенням цього церковнослов'янського слова.

⁴⁸⁵ Парафраза на 1 Пет. 2, 4: «Приходьте до нього – живого коштовного каменя – знехтуваного людьми, але вибраного Богом» (перекл. УБТ).

⁴⁸⁶ Парафраза на Мт. 16, 18: «Я тобі кажу, що ти – Петро; і на цьому камені Я збудую свою церкву, і брами пекла не здолають її» (перекл. УБТ).

⁴⁸⁷ Відкликання до Іс. 63, 1–4: «Хто ж це йде з Едому, у багряних шатах з Боцри? Такий величний у своїй одежі, що виступає повний сили? Це я, той, що повідає справедливість, великий у спасінні. Чому шати твої багряні, одежа твоя, мов у того, хто топтав грона у винотоці? Я топтав сам один у винотоці, нікого з-поміж народів не було зо мною. Я їх топтав у моїм гніві, давив їх у моїй досаді, їхній сік на мої шати бризкав, і я заплямив усю мою одежу. Бо я в моїм серці постановив день помсти, і надійшов рік моєї відплати» (перекл. Хоменка).

⁴⁸⁸ Алюзія на Мт. 27, 27–28: «Тоді вояки правителя, взявши Ісуса у Преторію, зібрали на нього всю чоту і, роздягнувши його, накинули на нього червоний плащ» (біблійний перекл. Хоменка).

⁴⁸⁹ Йдеться про складені з трьох тріад дев'ять ангельських хорів: серафими, херувими, престולי – це перша тріада; господства (панування), сили, власті (влади) – друга; начала, архангели, ангели – третя.

Духа Святого всіх зігріваєш, научанням твоїм святим душі всіх пом'якуєш, наче віск, аби прийняли зображення печати й напис царський Параклітового⁴⁹⁰ дару, утішительного Духа, маючи імена написані на небесах⁴⁹¹ у книгах життя⁴⁹².

[XXIII] О всенайпресвятіший великомногомудрий святоблаженний отче! Подай і нам певну потіху (від) щедрот милосердя і небагливий⁴⁹³ будь відписати нам на сії слова, щоб і ми, бачачи якісь твої всенайсвятіші солодкі й утішительні слова, до нас писані, купно всі зраділи та звеселилися душами, отримавши бажане свого прагнення у благодаті цій духовній.

Однак ж дивуємося цьому вельми і дуже сильно тому чудуємося, що трохи часу минуло відтоді, як послали до вашої, до всенайсвятішої святості від наших сторін наші святі отці, чесні преосвященні єпископи, а також і пренайясніші великославні князі й вельможні та многочесні благородні пани, й усі благочестиві нарочиті мужі певне послання своєчасно вашим легатом на ім'я Антоній, мужем чесним і достойним у святості, якого ваша всенайпресвятіша святість послали до великого князя московського⁴⁹⁴,

---

⁴⁹⁰ Тут укладачі вживають грецизм «параклітова». «Паракліт» (з гр. «Утішитель») – одне з імен Святого Духа, як видно також із Йо. 16, 7: «Кажу вам, однак, правду: Ліпше для вас, щоб я відійшов. Бо коли не відійду, то Утішитель до вас не зійде. Якщо ж відійду, – пришло його до вас» (перекл. Хоменка). Оскільки буквально через одне слово вживається як прикметник його слов'янський відповідник – «утешительного», залишаємо цей грецизм і в українському перекладі.

⁴⁹¹ Парафраза на Лк. 10, 20: «Тільки ж бо сим не втішайтеся, що духи вам корять ся; втішайтеся ж більш, що імена ваші написані на небесах» (перекл. Куліша).

⁴⁹² Джерелом парафрази могли стати кілька текстів, зокрема Фил. 4, 3: «Так благаю і тебе, вірний друже, помагай їм, що співпрацювали зі мною в благовісті, і з Климентом, і з іншими, яких імена в книгах життя» (*Острозька Біблія укр.*).

⁴⁹³ Згідно з українсько-російським словником А. Ніковського (1927), «багливий» є відповідником російського «нерадивый».

⁴⁹⁴ Згадка про це доручення легатові Антонію дає змогу досить точно датувати те перше послання: оскільки обоз із Софією Палеолог прибув до Москви в листопаді 1472 р., а Антонію Бонумбре затримався в Москві до 26 січня 1473 р., то документ могли передати лише тоді, коли посол через ВКЛ та Корону Польську повертався до Італії, себто не раніше зими чи весни 1473 р. (так, зберігся його лист із наданням відпустів для костелу Св. Миколая у Вільні, датований 1 квітня 1473 р.). Це дозволяє припустити, що попередник Мисаїла, митрополит Григорій II Болгариневич, помер не пізніше зими 1473 р., а вказане послання (судячи з його соборного характеру) стосувалося затвердження папою його наступника, котрим, як виглядає, саме в той період і був обраний Мисаїл. Такі розрахунки підтверджує і тон цього уривка Мисаїлової грамоти: позаяк від часу надсилання першого листа минуло півтора-два роки – достатній термін, щоб отримати відповідь із Риму, зацікавлені особи виявляють занепокоєння, що змушує їх укласти ще один, розлогіший лист.

дочку цареву в шлюбі з ним злучивши⁴⁹⁵ та її йому від себе чесно пославши й подавши як милостивий і законолюбний отець. Та не знаємо, що з цим таке, чи донесені були⁴⁹⁶ тії писання наші перед ваше святительське всенайпресвятіше лице, чи ні. Та й того ради вельми засмутилися ми на часину, так собі помишляючи: може, були неприємні⁴⁹⁷ писання наші перед

⁴⁹⁵ Йдеться про шлюб Зої-Софії Палеолог, племінниці останнього візантійського імператора Костянтина XI Палеолога, дочки його брата, деспота Мореї Томи Палеолога, з московським царем Іваном III. Судячи з опису (спершу сказано про поєднання у шлюбі, а потім про відіслання до царя), укладачі послання були добре поінформовані про деталі одруження: адже спочатку в Римі, у базиліці Св. Петра, відбулося заочне вінчання (звичайна практика для Західної Церкви, якої немає у Східній), де неprisутнього царя Івана III представляв посол Іван Фрязін, а після цього Софія поїхала до свого чоловіка, де їх повторно повинчав за візантійським обрядом в Успенському соборі Кремля московський митрополит Филип (за іншою інформацією – коломенський протопіп Осія).

⁴⁹⁶ Ця дещо невдала згадка про попередній лист у майбутньому часі («донесені ли будуть тая писання наша») зумовлена тим, що автори, вочевидь, бажали використати конструкцію в другому складеному майбутньому часі (Futur II), однак поставили дієслово «донести» в пасивну форму чи радше перетворили його на дісприкетник. Оскільки другий майбутній час виражає дію, яка буде завершена до моменту початку мовлення або іншої дії, передаємо мову про перший лист у минулому часі (на сьогодні другий майбутній складений час зберігся в українській мові тільки в галицькому діалекті: «будеш робив», «будете їли» і т. п.). Дотеперішні перекладачі по-різному вирішували цю проблему). Іпатій (Потій) відтворив зворот дослівно, не турбуючись про відповідність контексту (можливо, вважаючи, що майбутній час стосувався другого листа): «doniesioneli będą te listy nasze przed waszę naświętszą twarz albo nie» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 37). Перекладач польською XIX ст. поставив цілий зворот у минулому часі «ażali były zaniezione te pisma nasze przed waszę święcicielską przenäjszwiętszą osobę, czy też nie?» (*Przegląd Poznański*, с. 184–185). І лише перекладач латиною передав усю конструкцію також другим майбутнім часом (у латинській мові це можливо): «quarum proinde litterarum haud scimus qui fuerit eventus; et in illae ad pontificiam vultus tui praesentiam delatae adhuc fuerint, an non, nos penitus latet» (*MUH*, т. 9–10, с. 54).

⁴⁹⁷ Цсл. «егда како неприятна будут писания наша» подаємо в минулому часі, оскільки й тут мовиться про попереднього листа і робиться спроба побудувати конструкцію другого майбутнього складеного часу. Що ж до слова «неприятна», то воно, крім значення «неприємні», може також означати «неприйнятні». Тож альтернативним перекладом цього місця є «може, були неприйнятні писання наші». Дотеперішні перекладачі по-різному вирішували ці дві проблеми. На думку митрополита Потія, тут йшлося не про попередню, а про цю грамоту, тож він скористався тільки майбутнім часом, а «неприятна» витлумачив як «неприйнятні» чи радше «неприйняті»: «promyślawaiać to w sobie zali iako nieprzyięte będzіe to pisanie nasze u waszey śwątobliwosci» (*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV*, k. 37). Перекладач польською XIX ст., розуміючи, що йдеться про попереднього листа, передав зворот теперішнім часом, а слово «неприятна» потрактував як «неприємні»: «Może też nieprzyjemne są pisania nasze» (*Przegląd*

Ферраро-Флорентійський вселенський собор 1438–1439 рр.
Художник Вільгельм Пляйденвурф. Бл. 1493 р.

вашою священносною святістю, або погорджена наша горлива чиста любов, що її спрямували ми від чистого серця до вашої до всенайсвятішої святості, сподіваючись побачити певний утішний відпис вашої святительської добросердості щодо нас. Повідай нам се, всенайсвятіший отче: з якої причини сталася ця річ із таким загаянням, що не отримали ми бажаної милості від вашої всенайпресвятішої святості? Бо ми віруємо вашій великій премудрості, що з цього не пізнається жодного якогось вашого недбальства щодо нас у цих речах, але на все це нам із любов'ю відпишеш, як милостивий отець наше смирення і жадання миру в усьому сповниш, а не засмутиш відтепер уже більше наших сердець. Бо мудрий єси вчитель і всерозумний святий отець, знаєш у своїй премудрості, як пригнічених знову втішити та печаль нашу на радість перемінити, щоби знову купно всі ми зраділи та звеселилися в потішанні твоєму й жодного сумніву не зазнали в помислах наших у сьому щодо вашої до всенайсвятішої великомилостивої святості, о отче пречесний.

[XXIV] Але в усьому цьому⁴⁹⁸ хай слава вже буде у вишніх Богу⁴⁹⁹, бо на землі мир і благословення нам, людям, тобою дарував, показуючи в людях благовоління своєї благості⁵⁰⁰, щоб усі спаслися⁵⁰¹ й пізнали Його, су-

---

Poznański, с. 185). І лише в перекладача латиною знаходимо другий майбутній час («неприятна» тут у значенні «неприйнятні»): «Quapropter nos de illarum exitu animadvertentes, non mediocri doloris sensu turbati sumus, veriti, ne illae forsitan acceptabiles Vestre Sanctitati extiterint» (*MUH*, т. 9–10, с. 54).

⁴⁹⁸ «Через багатозначність прийменника «о» важко достеменно сказати, що мали на увазі укладачі словами «о семь о всемъ». Наведений переклад відштовхувався від контексту. Поширенішим серед дотеперішніх перекладачів був альтернативний переклад: «за все це», хоча він і не дуже пасує через негативну конотацію попередньої частини (виходило, що укладачі дякують Богові та прославляють папу за відсутність відповіді на попередній лист)».

⁴⁹⁹ Початок великої парафрази на першу частину Великого славослов'я з утрені: «Слава в вишніх Богу, і на землі мир, в людях благовоління. Хвалимо Тебе, благословимо Тебе, кланяємося Тобі, славословимо Тебе. Благодаримо Тебе ради великої слави Твоєї, Господи, царю небесний. Боже, Отче вседержителю, Господи, Сину єдинородний, Ісусе Христе, і Святий Душе, Господи Боже. Агнче Божий, Сину Отчий, що береш гріхи світу, помилуй нас. Ти, що береш гріхи світу, приймай молитви наші; Ти, що сидиш праворуч Отця, помилуй нас. Бо Ти єдин святий, Ти єдин Господь, Ісус Христос, на славу Бога Отця. Амінь. На всякий день благословимо Тебе і возхваляємо ім'я Твоє повік і повік віку» (*Прийдіте, поклоніться*, с. 310–311).

⁵⁰⁰ Сюди вплетено зворот із анафори Літургії св. Василя Великого: «щоб благоволінням Твоєї благості прийшов Дух твій Святий на нас і на предлежачі дари оці» (*Прийдіте, поклоніться*, с. 403).

⁵⁰¹ Парафраза на 1 Тим. 2, 3–4: «Бо це добре й приємне Спасителеві нашому Богові, що хоче, щоб усі люди спаслися, і прийшли до пізнання правди» (перекл. Огієнка).

цього істинного Бога⁵⁰², який дав тобі тайну владу в людях, щоб чинити предивні та великі речі. Сього ради й ми задля таких і настільки великих твоїх небесних дарів хвалимо тебе, якому всі люди хвалу приносять, благословляємо тебе, благословенного від вишнього Бога, кланяємося тобі, що приймаєш поклін від усього собору християнського, славословимо тебе різноманітними словами божественними, блаженним тебе почитаючи⁵⁰³, дякуємо тобі великої ради слави твоєї, яку ти маєш згори від Бога, великий царю й архиерею Мелхиседеку, небесний святий отче, вседержителю духовних дарів Сина єдинородного Господа Ісуса Христа, однакової вдачі з Ним служителю святий, Святого Духа всесвятая душе. Ти, що відпускаєш гріхи всьому світу, помилуй нас, Ти, що прощаєш гріхи всьому світу, прийми сії молитви наші, Ти, який сидиш праворуч престолу слави Величі⁵⁰⁴ в Церкві святий, немов на небесах, знову мовимо: помилуй нас і милостивий будь до нас. Бо Ти єси єдиний святий, ти єдиний пан⁵⁰⁵, найвищий отець, всенайпресвятіший і многоблаженний Сиксте, славою й честю від Бога Отця премного вшанований понад усіх земнородних синів людських⁵⁰⁶. Сього ради вихваляємо та благословляємо ім'я твоє вовіки, вихваляючи та дякуючи великому Богові задля такого Його несказанного дару, що є на тобі, яким⁵⁰⁷ облагодіяв тебе сам великий мудрий будівничий, єдиний⁵⁰⁸ блаженний сильний Цар царюючих і Пан пануючих, єдиний, що має безсмертя, який живе в неприступному світлі трисвітлого божества, виблискуючи завжди в премудрості сяйвом слави своєї – єдиносущної

⁵⁰² Тут до парафрази на 1 Тим. 2, 4 долучено парафразу на Йо. 17, 3: «А вічне життя у тому, щоб вони спізнали тебе, єдиного, істинного Бога, і тобою посланого – Ісуса Христа» (перекл. Хоменка).

⁵⁰³ «З огляду на згадку про «божественні слова» та «почитання блаженним», тут укладачі грамоти вкотре відсилаються до слів Христа, звернених до ап. Петра (а в його особі – до всіх пап, себто й до Сикста): Блаженний ти Симоне, сину Йонин...» (Мт. 16, 17).

⁵⁰⁴ Парафраза на Євр. 8, 1: «У тому, про що я веду мову, головним є ось що: маємо такого архиерея, який сів на небі праворуч престолу величі» (перекл. УБТ).

⁵⁰⁵ Використане тут цсл. «господь» уживалося як стосовно людей, так і стосовно Бога («Господь») (пор.: Пс. 122 (123), 2). Та оскільки в українській мові це слово вживається тільки в сакральному значенні, перекладаємо його семантичним відповідником «пан».

⁵⁰⁶ Парафраза на Пс. 44 (45), 3 (2): «Ти вродливий красою понад людських синів, вилилася ласка в твоїх губах. Через це Бог поблагословив тебе на віки» (перекл. УБТ).

⁵⁰⁷ У списках тут множина «имиже» («якими»), та це наслідок помилки, оскільки слово стосується «дару», що в однині, тому «имиже» виправлено на «имъже».

⁵⁰⁸ Парафраза на 1 Тим. 6, 15–16: «котре свого часу явить блаженний і єдиний сильний Цар над царями і Пан над панами; один, що має безсмерте, і живе в сьвітлі неприступному, котрого не бачив ніхто з людей, ані бачити не може; Йому ж честь і держава вічна. Амінь» (перекл. Куліша).

й життєначальної та нероздільної Трійці, ніколи ніким незбагненої та до того ж думкам узагалі ніяк недоступної, тільки лише тим силам небесних умів, серед яких і ти сам живеш, всенайсвятіший серафиме, і кожному з яких у (його) міру просвітлення божественне подається. Серед них Він, Бог, безнастанно оспівується і славиться, і вихваляється, а й від усіх земнородних родів звеличення й поклоніння, і подяку приймає, та й від усякого дихання⁵⁰⁹ – чудесне подивування й оспівування, і прославу. Бо Його єдиного є превічна слава⁵¹⁰ і чесна велич, влада й сила, яка була ще перед усіма віками і нині є, і ще буде, і перебуватиме, і понад міру буде в безкоченні та незліченні превічні віки. Амінь.

[XXV] Хай же буде відтепер на нас благословення через тебе, всенайсвятіший отче, завжди, нині і повсякчас, і на віки віків. Амінь. Яви⁵¹¹ ж бо нам оцю милість свою і спасіння твоє дай нам від нині і довіку. Знову трикратний «Амінь!»⁵¹².

[XXVI] Честь Святий Трійці, щоб у всьому славився триедино превічний Бог!

[XXVII] Писано у Вільні в літо 6984 від первоствореного Адама. Під літо від Різдва Христового 1476-те. Місяця березня, 14 дня. Индикта 9.

⁵⁰⁹ Аллюзія на Пс. 150, 6: «Все, що дише, хай хвалить Господа. Аллилуя» (перекл. УБТ).

⁵¹⁰ Парафраза на типові виголоси в кінці ектеній: «Бо Тобі належить усяка слава, честь і поклоніння, Отцю, і Сину, і Святому Духові, нині, і повсякчас, і на віки вічні» (*Священна і божественна літургія*, с. 26); «Бо Твоя є влада, і Твоє є царство, і сила, і слава, Отця, і Сина, і Святого Духа, нині, і повсякчас, і на віки вічні» (Так само, с. 28).

⁵¹¹ Перед цим наявна аллюзія на типові літургійні благословення, а тут починається парафраза на Пс. 84 (85), 8 (7): «Покажи нам, о Господи, милість Свою, і подай нам спасіння Своє» (перекл. Огієнка).

⁵¹² Останній трикратний «амінь» (після двох попередніх одинарних) вказує на те, що це аллюзія на літургійну. Так, зокрема, в тексті Літургії св. Йоана Золотоустого читаємо: «І сотвори ото хліб цей чесним Тілом Христа Твого. Амінь. (...) А те, що в чаші цій, чесною Кров'ю Христа Твого. Амінь. (...) Перетворивши Духом Твоїм Святим. Амінь, Амінь, Амінь» (див.: *Прийдіте, поклонімся*, с. 377).

ВИСНОВКИ

1. Радикальні політичні зміни на величезних географічних просторах Східної Слов'янщини протягом XIII–XIV ст. (зумовлені передовсім монголо-татарською навалою на Русь, розподілом спадщини Рюриковичів між Литвою, Молдавією, Московією й Польщею та занепадом Візантії) спричинилися до спроб (у певні періоди успішних) виокремити з Київської митрополії слов'янсько-візантійського обряду церковні провінції – Галицьку (бл. 1303 р.) та Литовську (бл. 1299/1300 р.), тоді як митрополити київські, резидуючи в Москві, намагалися поширити свою владу на всю колишню територію митрополії. Поступове зближення ВКЛ і Королівства Польщі (Кревська 1387 р. і Городельська 1413 р. унії) змусило організаційні структури Руської Церкви пристосовуватися до нових політичних, соціокультурних і релігійних реалій. Інституціоналізація цих адаптаційних процесів відбулася в декілька етапів (Новгородський собор 1415 р., обрання 1448 р. окремого митрополита в Москві, папська булла 1458 р. для Григорія (Болгариновича)) й завершилася поділом колись єдиної Руської Церкви на дві митрополії та формуванням відмінних культурно-релігійних традицій – київської (українсько-білоруської) й московської (російської). Однією з особливостей київського християнства була рецепція ним унійної ідеї як продукту пізньовізантійського та схоластичного богослов'я й практична реалізація в межах Польсько-Литовської держави формули порозуміння між Сходом і Заходом за моделлю, випрацьованою на Ферраро-Флорентійському соборі 1438–1439 р. Еклезіологічною відповіддю на появу нового релігійного дискурсу було подвійне сопричастя Київської митрополії з Константинопольським патріархатом і Римським Апостольським престолом упродовж другої половини XV ст. Натомість богословською рефлексією ідейного наповнення й практичного виміру Флорентійської церковної унії стало *«Послання Мисаїла до папи Сикста IV»*, укладене в березні 1476 р. у столичному Вільні представниками руської духовної та світської еліти ВКЛ. Збережені списки первісної редакції й пізніші компіляції на базі цього листа вказують на поширення в українсько-білоруських землях другого південнослов'янського впливу з Балкан, зокрема мистецтва «плетення слівес».

2. Аналіз історіографічного доробку попередніх поколінь учених (завдяки яким до наукового обігу впроваджено багату документальну базу й доведено автентичність Мисаїлової грамоти), опрацювання первинних (списки «*Послання Мисаїла*» первісної редакції) і вторинних (польський переклад грамоти за Кревським списком, дві пізніші компіляції на основі послання) джерел уможливили поглиблене вивчення структури та змісту Мисаїлового листа. Це стало основою для гіпотетичного відтворення його архетипу – первісного тексту документа, котрий, вочевидь, і було відіслано до Риму в 1476 р. Реконструкція першоджерела здійснювалася шляхом порівняння всіх наявних читань, з яких обирався найбільш оптимальний (усі інші варіанти, як і обґрунтування найвідповіднішого з них, представлені в супровідних примітках, що полегшує відстеження різночитань). Розлоге «*Послання Мисаїла*» було розбито на окремі частини, з огляду на пунктуацію в списках та інші елементи структурування тексту, а також досліджену композицію епістоли. У відтвореному архетипі відображено типові для нього помилки, відстежені в рукописах первісної та двох пізніших редакцій, як і вкраплення народної мови й іншомовні запозичення, виявлені в усіх списках послання. У результаті зіставлення пунктуації в списках і редакціях листа відновлено й мінімально можливу пунктуацію в його архетипі. За цією реконструкцією здійснено перший повний український переклад грамоти, в якому належно передано унікальні характеристики досліджуваного джерела (композиційний задум його авторів, багатство та краса нарративу з ознаками типового для другого південнослов'янського впливу мистецтва «плетення слівес», відсилання до біблійних і літургійних творів).

3. Ступінь і характер спорідненості між списками первісної редакції «*Послання Мисаїла*» різний, що було доведено методом виявлення вузлів різночитань. Найближчими між собою є Смоленський і Синодальний списки, тоді як Кревський певною мірою стоїть осторонь. Усі інші відомі на сьогодні тексти (зокрема ватиканські списки) постали на підставі публікації Іпатієм (Потієм) у 1605 р. Мисаїлового листа з Кревського збірника, тому правильніше називати їх не списками Потієвої редакції (позаяк видання митрополита лише відтворює первісну редакцію грамоти), а копіями Кревського списку. Всупереч гіпотезі Андрія Плігузова, первісна редакція послання представлена в усіх трьох списках, з яких Смоленський і Кревський містять повний варіант листа, а Синодальний – тільки фрагмент, що не має ознак цілеспрямованого редагування (якщо не вважати таким самою фрагментацію). Більшість лакун у двох споріднених списках у Кревському заповнена, а це означає, що він переписувався з іншого джерела, ніж обидва кодекси з теренів Великого князівства Московського. Таким чином, маємо справу з двома традиціями передання «*Послання Мисаїла*»:

литовською, репрезентованою Кревським збірником, і московською, відображеною в Синодальному та Смоленському. Як показав аналіз, жоден із наявних списків первісної редакції не походить (прямо чи через списки-посередники) від іншого, і тому всі вони враховувалися при відтворенні архетипу грамоти Мисаїла. Окреме дослідження Макаріївської редакції Мисаїлового листа («*Послання до Макарія*») методом вузлів різночитань засвідчило належність його протографа до тієї ж московської традиції передання «*Послання Мисаїла*», котру представляють Синодальний і Смоленський списки. Водночас помічено ознаки ймовірного існування в генеалогії цієї пам'ятки ще якогось додаткового джерела, оскільки в деяких місцях «*Послання до Макарія*» читання є кращими, ніж у відомих нам текстах первісної редакції. Це доводить, що Макаріївська редакція пошла не безпосередньо від Кревського, Смоленського й Синодального списків, а отже, їй необхідно було залучати для відновлення архетипу послання. Розгляд лакун «*Послання до Макарія*» дав змогу відстежити його генеалогію, зокрема встановити мінімальну кількість його протографів і розмір їхнього рядка.

4. Окрім списків і редакцій «*Послання Мисаїла*», у реконструкції його архетипу та визначенні первісного читання важливу роль відіграли біблійні й літургійні тексти – давні рукописи і стародруки, що відображають традицію Руської Церкви. Ідентифікація численних наявних у посланні цитат і алюзій на священні книги не тільки допомогла відновити критичний текст, а й наочно продемонструвала будову грамоти, де ці біблійні та літургійні цитати й алюзії переважно нанизані одна на одну, відповідно до засад мистецтва «плетення слівес». Залучення ж польського перекладу грамоти, виконаного Іпатієм (Потієм), дозволило виявити помилки в кириличному першодруці Кревського списку 1605 р. та реконструювати його текст. Наше спостереження, що митрополит доволі часто вдавався до транслітерації, з одного боку, зменшує вартість цього польського варіанта саме як перекладу, а з іншого – є важливим свідченням його цінності як допоміжного джерела при відновленні архетипу. Осмислення досвіду попередніх перекладачів «*Послання Мисаїла*» при підготовці українського тексту документа (повні переклади польською мовою Потія 1605 р. й анонімного автора середини XIX ст. та анонімний латиною XVII ст.) розкрило як їхні слабкі, так і сильні сторони. Зокрема, латинський переклад грамоти демонструє добре знання його автором церковнослов'янської мови, хоч іноді й хибує на тенденційність чи нерозуміння деяких змістових аспектів.

5. Докладне вивчення лакун у збережених списках первісної редакції дало змогу зробити висновок про мінімальну кількість списків-посередників між спільним прототипом – архетипом послання, і текстами, які дійшли до нас. Так, у рукописах московської традиції, Смоленському та

Синодальному, було зафіксовано дві групи лакун, які відповідають величині рядка приблизно 19–22 і 29–32 знаки, з чого висновуємо про спільну генеалогію цих двох списків та про списки-посередники, присутні в московській лінії передання грамоти. Слушність таких міркувань підтверджується й тими ж лакунами у Макаріївській редакції, що з'явилася на основі одного зі списків *«Послання Мисаїла»* з тієї самої московської традиції. Детальний аналіз двох ідентифікованих лакун у Кревському збірнику спонукає нас припустити, що розмір рядка в його протографі становив бл. 32–37 знаків. Збіжність помилок, властивих не лише для певних списків чи певної традиції передання, засвідчила існування спільного для всіх списків протографа, в якому були допущені характерні огріхи переписування – пропуски частин тексту та вписування їх пізніше, а також хибні повторення того самого нарративу. Це дає підстави думати, що всі відомі нині списки походять від єдиного джерела, яким, однак, був не оригінал послання, а, вочевидь, перша його копія, під час виготовлення котрої й виникли згадані щойно помилки. Виділення ж у всіх списках кількох однакових лакун стало додатковим підтвердженням гіпотези про спільне джерело – втрачений на сьогодні перший список із оригіналу *«Послання Мисаїла»*. Зіставлення недоліків копіювання з оригіналу листа дозволило визначити довжину його рядка – 23–25 знаків.

6. Текстологічне дослідження *«Послання Мисаїла»* уможливило накреслення стемми, що унаочнює генеалогію списків і редакцій цього документа (найраніша редакція, Йосифівська, не включена, через відсутність її тексту оригінальною церковнослов'янською мовою та з огляду на незначний обсяг грамоти Йосифа). В основі деяких типових для кожного списку / певної традиції передання *«Послання Мисаїла»* огріхів лежать помилки, допущені вже в архетипі послання, що й обумовило відповідні спроби їх «виправлення» пізнішими переписувачами. Наявність цих хиб в оригіналі Мисаїлового листа почасти пояснюється великою кількістю поданих у ньому алюзій і цитат зі священних текстів (насамперед із Біблії). Окремі з цих помилок могли закрастися вже на стадії підготовки цитатників – підбірок витягів для подальшого використання в тексті грамоти. Інші, зокрема, синтаксичні, частково є наслідком невдалого поєднання біблійних і літургійних цитат, численність яких була яскравою рисою стилю «плетення слівес».

7. Первісна структура епістоли в *«Посланні Мисаїла»* відображає етапи його написання. Проведений аналіз довів існування двох створених автономно протолистів, котрі при укладенні остаточного тексту були об'єднані в одне ціле, що й призвело до дублювання деяких елементів епістоли та появи різних синтаксичних невідповідностей. Притаманними стилю обох авторів грамоти ознаками є надання переваги тим чи тим біблійним текс-

там і певній лінії аргументації, хоча точна атрибуція фрагментів «*Послання Мисаїла*» Іванові Солтану або писареві Якубу ще вимагає окремої дослідницької уваги. Супутні студії залучених у посланні парадигм переконують, що Мисаїлів лист належить не лише до шедеврів мистецтва «плетення слівес» у його руській (українсько-білоруській) редакції, але й до найбільш витончених теологічних трактатів Київської митрополії доберестейського періоду, і з цього огляду також потребує спеціального богословського дослідження. Це послання репрезентує характерне для тогочасної доби християнське вчення, яке автори грамоти не тільки глибоко розуміли, а й відповідно та творчо представили в шатах пізньовізантійського богослов'я й типового для теренів Великого князівства Литовського XV ст. літературного стилю.

Додатки

СПИСКИ Й РЕДАКЦІЇ «ПОСЛАННЯ МИСАЇЛА» (ТЕКСТИ)

1. Смоленський список «Послання Мисаїла»¹

(арк. 224 зв.) Пречтѣный · в кѣѣ ѿць ѿсцѣненный епископъ смо/лѣнскій · мисаи¹ · выбранный · ѡлицто на/ митропою · киевѣскаго правосла/ннѣ прѣтѣла ѿ всѣа рѣси : · ~ Чтѣный · въ зако/не ішѣ · архимѣдирѣ славныа лавры · печѣски/а въ киевѣ · въ ѿвѣстелн стѣа бѣгоно/сны ѿць · антони · ѿ фѣодѣа : · ~ / Достойны · въ бл҃гочѣтїи · іаюши · чтѣнѣ/ ѿць макарей · архимѣдирѣ влискїи ѿкї/челн · стѣа жївѣначалныа трѣица : · ~ // (арк. 225) Великогославное князѣ · іаснерѣдныи мисаи² · / братъ по плѣтї прѣсвѣтлѣа крала по'кѣа кѣзѣ/ кизмира : · ~ Бл҃говѣрныи · кѣзѣа дѣюрьѣ/ зъ вѣлоєа брѣа въ крови великѣа кнѣзѣа литѣскѣа андрѣа : · ~ / бл҃говѣрны · кнѣзѣа дмитреа вѣзѣ'скї · снѣ/ кнѣзѣа ко'стѣатина зъ вѣлоєа рѣ : · ~ / Бл҃горѣдныи ѿ великїи нарочитѣи въ пола/тѣ · ішѣа хѣокѣи · намѣстни^ка витебскїи · / ѿ марша'коа землиа великѣа кнѣзѣстваа литѣскѣа · / въ войскѣа гетмѣа навѣшышии : · ~ / бл҃горѣдны брѣа єго · панѣа павѣа намѣстїи/кѣа ка/мѣскїи : · ~ Бл҃горѣдныи пѣа євѣта/фїи влѣн'евнѣа сѣа полоцка · прѣво'шїи въ коарѣ : · / Бл҃горѣдныи · пѣа · ромѣа сѣа кїева · старѣстаа пѣтївльскїи : · ~ Бл҃горѣдныи брѣа єго пѣа ішѣа сѣа кїева · стрѣнтѣа грѣскїи трѣцкѣа/а вѣа · ѿ по'соа мнѣрныи кѣа поганѣа · ѿ вѣтѣе/рѣжїи мнѣа хрѣтїа'скїи снѣа : · ~ Бл҃го/рѣзѣмныи · въ законѣе бж҃ан · пѣа іакѣ/въ навѣ/шїи писарѣа · кнѣзѣстваа великѣа // (арк. 225 зв.) литѣскѣа · ѿ кнѣчарѣа влискїи : · ~ / Бл҃горѣдныи · панѣа мнѣан¹ ѡлександрѣкѣи/ зоа загарѣа · чтѣны пѣа въ коарѣа земли/ ко/мынскѣа : · ~ бл҃горѣдны брѣа єго · панѣа/ андрѣи сѣа по'пѣтїи снѣа пана ѡлекса/ндраа по'скарѣ/бѣа : · ~ : · ~ : · ~ / Бл҃горѣдныи мѣа · пѣа солѣа · ѡлекса'дрѣа · / великїи · ѿ славныи рыцѣрѣа бж҃їа/ грѣбѣа · ѿ оушпѣлскїи · златѣа · стѣа/хаа носнѣа · по'скарѣнїи великѣаго славнаго дѣо/рѣа прѣсвѣтлѣаго крала кизмира : · ~ / Бл҃гочѣтныи · стѣа · бж҃ѣвныи · писанїи/ кнїголавецѣа · кїи ішѣа · брѣа ѿ · ѿншїи · / выбранны · ннѣа по'скарѣнїи¹ ·

¹ СОКМ, Фонды, № 9907, л. 224 об. – 261.

² Ймовірно, помилка переписувача. В Іпатія (Потія) – «Михаиль» (Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 199).

навы^шши^н зє^н/ски^н великого³ кнзѣтѣа літѣскаго . по/сдѣжнвы вѣрнѣ дѣомъ въ пісто-
лы сѣй : • / всвѣстѣ . стѣ . бл . прѣ- / ізволніемъ : ~ / вселенскому папе .
великомѣ // (арк. 226) с^нцѣ . всемирномѣ свѣтлиннѣ црѣвномѣ / свѣтѣ . всѣтомѣ
і венастѣншомѣ . шѣдѣ / шѣцѣ . і венач^нншомѣ пастырю пасты/ремъ . блж^номѣ
сиктѣ^д . стѣа вселіски/іа съборноі апльскыа црѣви . рикарию⁵ на/донншомѣ въ первы
сѣннѣ . чиннон/ч^ла . свѣтлосиянцѣмѣ просвѣщены^н . / нѣнаго рѣзоум^б ѡзарниа .
сѣнн^ноначалнѣ/ншго . великого⁷ свѣта паче іаенозрнѣ/лнхъ хрѣовимѣ блнстатаса .
оумновнны^н/ просвѣщены^н великого дѣа . венапросвѣ/тлѣншго . в свѣтѣ чинноу^врѣ
носа . ѣр^н/н^омо течннѣ⁸ ѡ сѣрафимѣ . пламноблнста/ѣмѣ . свѣтѣ . чѣноу^мномѣ .
і всвѣтѣ/омѣ сѣрафимѣ . ѡгннѣ нѣны^н рѣгарамѣ . / і многорачнтелны^н желаннѣ ,
всѣа палнѣ ѡ бжѣтвнныа любвѣ . і пакн бжѣтннѣ/любѣ . ѡу прѣла сѣща великаго
бѣа . трн/стѣоу ѣмоу пѣ^т приноса ѡ свѣ^т і за вса . / і ѡ нго прѣсвѣщанѣ^н
і ѡсѣанѣ . въ дѣвнѣ // (арк. 226 зв.) блгѣтѣ . свѣршнмъ просвѣщенымъ . / всвѣтлаго
свѣта . на ѡсѣннѣ дѣламъ . / свѣ^т прнвлача желаннѣ^н любвѣ . і аж к немѣ в чн/дны
ѣго свѣ^т . ѣ ѣ непостнжнмъ всако/моу оумѣ . і тако ѡ нго мнѣ свѣта . па/че
сѣнн^нонач^н црѣвнѣ . і прочннмъ/прѣнѣ і сѣшнмъ пѣваше стѣоблж^нно/і сѣнн-
ноносноу стѣннѣ . комѣжо по мѣрѣ рѣз^нтлала . дѣннѣа дарованнѣа . ѡвы^н/просѣннѣ .
кѣпноже всѣмъ кончнноу/прошннѣ . і свѣршнноу блгѣннѣ . въ вса/на вса црѣвнныа
чнны . началл і властн . / чѣре нн же і всакиа члѣкыа дѣхы і оумы . / ізлнбла
в нн ізошкн^нно . свѣт бѣорѣз^нмі/а . кѣ просвѣщннѣ і дѣламъ іѣ ты подл/стѣ .
многорѣзннѣа прѣмрѣстѣ бжѣна . кѣ свѣршннѣ стѣымъ пастн свою црѣкѣ/ізбѣрннѣоу стѣа
всѣ словннѣ ѡвѣцѣ . іа/тн гѣ самъ оу^рдчн . і не члѣкѣ . великѣ/і пастырю пастыре^н
началннѣ . і всѣ // (арк. 227) сѣнн^нонач^н . прѣвѣнншомѣ свѣтѣ/тѣоу . црѣвномоу
свѣтлннѣ . всемирно/моу слнцѣу свѣ^т . ходатаѣа ізрѣна прѣложн . / к ходатаѣу новѣ-
го завѣта хѣ . ізбѣлшго тѣа/в снн рѣ і чн . по блговолннѣу хотѣннѣа сво/ѣго . въ
ѡвѣрѣ своѣ бжѣтвннѣ стѣмъ . і по/сдѣжн тѣа на прѣлѣ великаго рнма . на стѣ/длнцѣ
стѣа врѣховнѣ своѣ апль . прѣва/цн слово істнннѣоу . істнннѣа бѣа . въ/звѣщанцн
въ всю вселннѣю . і в концн/ѣта снннѣ бжѣннѣ . въ всндрѣтелствѣ⁹ свѣ^т/хотѣшнмъ
вѣрѣватн істнннѣомѣ снѣу/бжѣнѣ . подла всѣмъ мнрѣ . і зѣавѣ і/всепнннѣ блгѣннѣ
слѣоу подл тн ѡ всемо/гѣшго . бѣа на снѣннѣ всѣмъ дѣла^н . тако/оубѣ оубѣодннѣ ѣ

³ Літеру «о» після «к» пізніше переправлено на «а» виразно темнішим чорнилом: «великаго».

⁴ Помилка переписувача. Має бути: «Сиксту» (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 200).

⁵ Помилка переписувача. Має бути: «викарию» (пор.: Там само).

⁶ Тут, як і в кількох інших випадках, переписувач замість букви «у» (навіть попри використання ним обидвох варіантів її написання, хоч і досить хаотично й невідповідно до правил церковнослов'янської мови) вживає «У» (юс великий), що в рукописі чітко відрізняється графікою від звичного «z» (юса малого).

⁷ Літеру «о» після «к» переправлено на «а»: «великаго».

⁸ Помилка переписувача. Має бути: «точен» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 200).

⁹ Помилка переписувача. Має бути: «свідѣтельство» (пор.: Там само, с. 201).

въ вѣ^а первоствѣ по писанію/ прѣбѣнъ . не злови^и вѣкверні . бѣоугодні/ вѣ^а мѣтѣ .
 ѿ ѿчлѣчени ѿ грѣшнѣко^д . нрл/во^а і жѣты^а . ѣгѣ пороженіи . не ѿ плоти/ ни ѿ
 похотѣ мѣкы . но ѿ самого бѣа дѣомъ// (арк. 227 зв.) свѣше пороубыа . ѿ провѣ-
 щинне славы/ великого свѣта . ѿже провѣщае^т вѣа/кого чѣка грядущаго мнрѣ .
 ѿ выше нѣвъ/ ѿзвѣрны бывѣ ѿн самого того срадн^а/ска лнка . ѿ вѣга прѣстоли оу
 прѣла сл/вы великаго бѣа . ѿ провѣтломѣ вели/чествию на неств^а . по ѿбразоу
 свѣцѣ/моу въказана ѣмѣ на горѣ стѣнѣ . стѣмъ/ слоужитѣ^и ѿ стѣни истиннѣнѣи . ѿ самъ
 гѣ/ въдрознѣ а не чѣкѣ . ѿ може^т приноситѣ/ вѣга жрѣтвѣ живѣ . стѣоу ѿ бѣгѣгонѣ/
 бѣоу . не токмо ѿ свѣтѣ но ѿ лѣвѣнѣ нѣвѣ/стѣнѣ ѿ грѣхѣ . іако да боудѣтѣ при/ношнне .
 ѣ словеснѣ^а ѿвѣцѣ . прѣпатно бѣоу ѿ ѿщѣнно дѣш^а стѣмъ истинноу : ѿ ~ / ѿ великнѣ
 нача^аннѣшнѣи вѣ^а стѣ/ ѿщѣмъ ѿчѣ . тако вели^а ѿ толнѣ много/блѣжнѣ ѣ незрѣчноу
 достойностѣн/ бѣа . да кто ѿ чѣкѣ може^т ѿзглатѣ . / ѿли ѿзрѣци . прѣпннѣ до-
 стоитѣи . // (арк. 228) величествиа стѣнѣ твоѣ . ѿли оублажи/ти по стѣоганнѣ . стѣл-
 стѣо твоѣ ѿзрѣлно/ѣ . ѿ може^т тѣа гѣ бѣгѣ оублажи^а пѣ вѣ^а земнѣ/ стѣвъ чѣкѣ .
 ѿ самъ хотѣ^т стѣвъ свѣта/ славою ѿ чѣтѣнѣ вѣчѣвшнѣ тѣа : ѿ ~ /

Шню оубо тѣа оумногоублажнѣи стѣлѣ вѣжнѣ . / великнѣ пастырю . вселенѣскнѣ
 оубѣтѣлѣ . / законополоднѣи вторнѣи моуѣнѣ . пѣа ар/на прославленнѣи ѿ бѣа архерею
 самого/ того превнѣшнѣи чѣнѣа самола новаго/ завѣта хѣ^а . свѣршннѣи оумѣ нещѣрнѣ^а
 црквино/ѣ ѿко : ѿ ~ Правителѣу нова ковчига за/вѣта хѣ^а . въ немѣже лежалѣ не
 скрѣжалѣ/ камнѣи . нш самое то слово вѣжнѣ живѣ/написаннѣо ѿ позлащеннѣо дѣш^а
 стѣмъ/ въ стѣнѣ твоѣ^а стѣмъ въкорно ѿ дѣа манно/вѣ нѣноу ѿ въспитано . всѣстѣнѣшнѣо/
 прѣтѣоу плотѣу . ѿ кроу агница непоро/чнаго . хѣ ѿзбавитѣла вѣго мнра : ѿ ~ /

Да что ѣще ѿ самъ прѣложала вѣма мно// (арк. 228 зв.) го глѣмъ . ѿ
 вънѣтнѣнѣ іако ни ѣно ѣ слово . / тако възможно быти ѣже ѿ нѣа достой/но ѿли
 възможно . к похвалннѣи чѣнѣнѣ/ прѣ^авнѣнѣ стѣнѣ твоѣ . которѣе бо блѣго/ похвалннѣи .
 мы земнѣордннѣи . ѿ ннлаоуѣ/ннн прннесѣмъ тѣи оублажнѣомѣ свѣцѣ/ ѿ самого вышнѣго
 бѣа . бѣоноснѣе вѣвѣжнѣ/ ѿчѣ . не може^т бо ѿ чѣкѣ . ѿ бѣа даннѣа тѣи мѣтѣи . ѿли
 по почетнѣи слово^а ѿзрѣци : ѿ ~ /

ѿще кто ѿ вѣвѣхѣ прѣрѣтѣнѣ раздѣ^а іазы^а ѿ/мѣ^а . но токмо ѣ ѿ оубѣднѣа : /
 тѣплѣа вѣтѣрѣ . ѿ планнѣа лѣбовѣ ѿ/же ѿ мамы к тѣвѣ : ѿ ~ Вснѣасвѣ/тнѣшному вѣжнѣ
 стѣнѣи мѣжнѣ . поели/коу възмѣно ѣ ѿ нѣа . снѣа тѣи прнноснѣ^а / малѣе снѣе граннѣословнѣе
 оублажѣающнѣ тѣа/ гнѣ великнѣи стѣлѣ . ѿ бѣа бо прѣшѣцѣ вѣ^а/ хрѣтѣанскнѣ^а дѣш^амъ :
 прѣдѣ лѣ^а вѣчѣнѣнѣ/ прознаменованнѣи ѣснѣ . ѿ дѣа стѣго свѣше/ порѣдонѣмъ : ѿ ~ Папа
 вселенѣскнѣ// (арк. 229) нарнѣовѣла стѣла великѣа вселенѣскѣа собо/рнѣа апѣлѣкѣа цркви^а .
 свѣпрѣтнѣнѣ ѿ прн/часнѣнѣ . вснѣнача^анѣнѣшнѣи внкарнѣи . іспрѣ/влнннѣе вѣрѣ^а . столпѣа крѣпѣоу^а
 ѿ лн/ца вѣрѣжнѣа . хрѣвѣрнѣи вѣнѣ црѣа нѣнаго . въ/торнѣи ѿ науѣи . на ѿноплѣмнѣнѣнѣа

¹⁰ Так у рукописі: приименник «о» винесений у титуло над наступним словом «словесных».

¹¹ Це або помилка переписувача, або ж його невдале скорочення. В Іпатія (Потія) тут «недремлющее» (Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 202).

нашѣ сѣвѣрныѣ странаѣ . ѿ бы/ти подобенѣ вышнемѣ . сего рѣн бѣѣ . / ѿ ѿпроверже
 ѿ намѣ снѣ страну дѣро/ва . самѣ пѣса нѣ в мѣстѣхъ сѣхъ пастырь // (арк. 231) нехъ тоу
 нѣ ѿ на вода покойна нѣ воспитѣ . / дѣша наша ѡбратнѣ ѣсн к собѣ . наставлял/ѡщи
 нѣ стѣзю правыи заповѣдей своѣхъ стѣхъ . / ѿмени своего рѣн . въ немѣхъ крѣпчѣнѣ . /
 прѣше пѣла стѣго мира ѿмѣше напиво¹⁶ . / на чѣлѣ нѣши блѣтъ стѣго дѣла . сего рѣ
 лѣше/ нхѣмѣ по стѣннѣ стѣни смѣртни . кнѣза/ сего прѣже рѣчѣнаго властѣ вѣзѡуш-
 ны . / ѿ не ѡубонѣла . ѿко ѣ нами гѣ ѣ самѣ жѣзло/мѣ ѿ палицю своѣю : ѡ ѡгона
 ѿ бѣна мы/слѣны вѣзѣкы . ѿко да ни ѣнаго ѡ ѡвѣ/цѣ ѣ погнѣнѣтъ : ѿ стѣлѣ всѣ цело
 съблѣнѣно прѣбѡуѣтѣ . снѣ палицю ѿ жѣзло^м ѡу/чѣшлѣтѣ дѣша наша . ѿ пѣсѣтѣ ѿко мѣлѣнѣ/
 пастыи щѣрѣны ѡвчѣлюбѣцѣ . матѣю сво/ѣю погонѣла нѣ . ѿ не хотѣщѣи прѣбѣлѣжѣ/ти
 к немѣ . ѿж не ѣтъ ѡ двѡра сего . ѿ/ ѡного ѣ ѿ чѣла подобно снѣ хотѣтъ прѣ/
 вѣсти . вѣстагнѣла бѣрѣзѣми ѿ ѡузѡнѣ/ чѣлѣсти ѿ . да бѣдѡуѣтѣ всѣ ѣно стѣло . по ѣдѣ //
 (арк. 231 зв.) немѣ пастыремѣхъ хѣмѣ : ѡ . /

По самѣ же вѣшнѣ стѣни всѣмѣхъ пѣрѡучѣны/мѣ ѡ хѣлѣ пастыремѣхъ стѣрѣнѣшаго па/
 стыря . нѣѣ бо на лицѣ зрѣннѣ ѡу бѣга : / ѿко ѡ самѣхъ вѣщлѣтѣ началѣнѣшнѣи па/
 стыря по хѣ . вѣрѣннѣ петрѣ по хѣ . ѿко/ вѣхъ вѣско^м ѿзѣмѣ ѡцѣ бѡрасѣ бѣга . ѿ дѣ/
 лама правѣ прѣнатѣ ѣмоу ѣсѣтѣ : ѡ . /

К самѣ же великѣи пѣвѣ сѣрлѣфимѣскы/ѿ : на дѣтѣнѣ ѿзѣмѣ глѣтъ . вѣлѣкѣ ѿ/ лѣше
 прѣзѡвѣтѣ ѿмѣ гнѣ спѣтѣла : ѡ . /

Тако ѣ бѣ бѣгѣтѣнѣ вѣхъ : ѿко ко/моу хотѣмѣхъ . раздѣлѣлѣтѣ мѣрѣ дѣрова/
 ннѣ вѣрѣ . по своѣи ѣмѣ воли . воли ѣго/ кто прѡтивнѣтѣ . ѿ сего рѣн зѣтворѣ/
 бѣѣхъ всѣхъ вѣхъ прѡтивлѣннѣ . да помѣ/лоуѣтъ . понѣ бо ѣднѡе славы хѣ . / всѣ тѣло
 хрѣтѣанскѣхъ вѣхъ шѣ съблѣ/влѣннѣ . ѿстѣнно крѣщеннѣмѣ стѣго/ дѣла . ѡ немѣже вѣско
 съзѣннѣ съ // (арк. 232) ставѣла рѣстѣ : ѡ . Вѣхъ црѣковѣ стѣнѣ/ ѡ гнѣ ѡ немѣже ѿ мы
 съзѣндахѡ^м коу/пно всѣхъ в до^м гнѣ в до^мготѣ дни вѣкѣ . нѣѣ/ бо разнѣтѣвѣ ѡ хѣтѣ .
 грѣко^м ѿ римѣанѡ^м . / ѿ намѣхъ ѡцнѣмѣхъ роснѣнскѣмѣхъ . словѣ/номѣхъ всѣхъ ѣно тѣ ѣтѣ .
 вѣхъ немѣже зѣлѣ бѣ . / в томѣхъ да прѣкѣвѣлѣтѣ . кождѡ вѣхъ своѣмѣхъ/ чнѡу . вснѣмѣхъ же
 нѣ тако хѣ . потѡмѣ/ же хѣннѣ ѣлицѣхъ вѣхъ хѣ крѣнннѣ . вѣхъ хѣ ѡ/вѣскошѣ . ннѣ ѣднѡ
 бо послѣдннѣннѣ/ закона ѡправѣдѣтѣла . ѿко нѣѣцнѣннѣ ѣстѣвомѣхъ закона тѣворѣщѣ .
 ѿмѣше/ закѡ написѣлѣ вѣхъ стѣлѣ своѣхъ . сего рѣн сѣлѣ напѣ/сѣхо^м : ѡ . К вѣшнѣ всѣхъ нагѣннѣ-
 шѡи/ стѡстѣннѣ . слышѣхо^м нѣкѣнѣ ѡ нѣ прѣ вѣ/шнѣ стѣннѣ . ѿповѣдѣннѣ глѣ ложнѣ/гѣ .
 хотѣшѣла нѣ ѿ глѣннѣ : ѡ . Ико/ нѣѣсѣмѣхъ събѣрѣннѣннѣ . ѿстѣннннѣ хрѣтѣ/ѣани стѣмѣ прѣво-
 слабнѣмѣхъ вѣрѣмѣ хѣвѣ : ѡ . /

ѿ ѿнаѣ такобѣла мнѡ на нѣ хѣдѣшѣла . // (арк. 232 зв.) блѣдннѣмѣхъ дышѡщѣ .
 зѣвнѣстѣннѣ/ ѡпѣлѣмнѣ . вѣхъ колѣ жрѣтѣлѣ своѣго . ѿзѣкомѣхъ клѣвѣщѡщѣ прѣннѣ^м ѡ
 ѡгна/ гѣшнѣнаго . рѣн лѣпотѣхъ непраѣмѣ ѿполнѣ/ сѡщѣ . ѿдѣ смѣртѣноснѣ . ѿнѣже
 ѡвѣкѡ/шѣ бѣга . ѡцѣ блѣвѣтнѣ . снѣмѣхъ же па/кѣмѣ клѣвѣщѡщѣ вѣрѣннѣ чѣлѣкы блѣговѣ/рнѡ
 жнѣвѣщннѣмѣхъ съзѣлннѣ^м дѣмѣхъ стѣмѣхъ . / по ѡбѣрѣзѣ вѣжнѣ . ѿ по пѡбѣнѣ . зѣлннѣ/ же
 прѣже лѣтѣ вѣчннѣ . вѣхъ блѣдѣтѣ снѣ . / ѿ по прѡзрѣннѣннѣ великаго бѣга . ѣгѣ ѣ/щѣ мнѣ не

¹⁶ Помилка переписувача. Має бути: «написано» (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 204).

бѣ . ꙗко да видишѣ въ вѣроу / сѣю . стѣю надеждѣ ѿ любѣ в себѣ їмѣ / щѣ къ гдѣ .
 чашце ѡно бл҃жнаго оупо / ванна . ѿ просвѣщенїа . славы великаго б҃га гл҃а нїшго ꙗ хл҃а .
 сїи же єлика оубо не вѣдаѣ хл҃а . єлика же по єстѣ . / ꙗко вѣловена животна
 видѣа . ра / зрѣмѣвающе себѣ дшѣвно ꙗ не дх҃бно . / сїмї прелшающѣ . гл҃ѣтъ кливци //
 (арк. 233) на ны констѣноу сїи соут ѡблаци бѣкони . / ѡ вѣтрѣ прѣносими . дрѣвеса
 бесплода / єсенна . вл҃зны сверпы . морѣ вѣспѣ / ванши своа стѣла . звѣзѣ прелестны /
 ѿмже мр҃а тмы въ вѣкы бл҃удетѣ . / ѡ нї же прѣрѣтѣова сѣмы ѿша дамакѣ . /
 єно сна гл҃а . ꙗкоже свѣтѣльствѣтъ / ѡ семѣ ѿда ꙗковль : ~ Въ зворно / своємѣ
 посланни піша . ѡ сїи пространѣ / ѿ . такоїи не хотѣа . да выхом были вєи / єдино
 тѣло ѡ хл҃ѣ . не слышѣа самого за / повѣданше ѿ гл҃це сна заповѣди вамѣ . / да
 любите дрѣ дрѣга . ꙗко ѿ ѡзѣ вѣзлѣ / бї бѣ . ѡ семѣ познанѣ вєи ꙗко дчїи / мон
 єсте . ꙗще любѣ ѿметѣ бдѣте . мѣ / жѣ совоу . ꙗ ндѣ несть любови тамѣ / бг҃ѣ не
 прикываѣ . такова прѣмрѣтъ / нѣ свыше нїходнѣ . нѣ земна дшѣвна бѣ / совєкла ндѣ
 бо забвѣт ѿ рѣни . тѣ не / стронни . вєкла злата вѣщѣ : ~ // (арк. 233 зв.)

Шы же вѣрѣмѣ нагѣтѣишии вл҃ши ѿ / вєи . ѿ многора / змноу . въ бл҃гоуслѣ /
 жєнїи . великогдѣбноу прѣмрѣтъ ꙗко / не ѿметѣ вѣры снѣ . ѿ тако к томѣ по /
 вєимѣ . ѿны прѣи / вєи . єже на нѣ / кливци не по ѿстиннѣ . хотѣши ра / зрѣ
 жити твое ѿ незлобное бл҃го / мѣрїє є к намѣ : ~ По папи прѣмрѣ / стѣ пастырь
 ѿ вселнѣи . оучителны / щѣ . мѣсто продаєи своємѣ вєсѣт / тломѣ оумоу : ~
 В рѣдженїи стѣ / ѿстиннїи писанїи . ндѣ ѡбращѣтѣ неза / зорна правѣ . к намѣ ко
 вѣтѣ трѣзвѣнїи / мѣ бл҃гнїа твоего тго : ~ Послѣ / дѣвши своєго прѣвоначѣнѣиша па /
 стыря хл҃а . ꙗко гл҃ащїи к немѣ . не ѿгонѣтѣ вѣ : ~ Въ вѣтѣ рѣвноудѣно / млѣвѣ
 к себѣ приємѣтѣ . ѡ востокѣ . / свєра морѣ . ꙗко да ѡ немѣ вѣбл҃вѣ / тѣла вєа
 колна земнаѣ ѿ вєи ѡзѣи // (арк. 234) оублажаѣ єго : ~ Шы ко вєи вѣрѣмѣ і /
 ѿсповѣдаємѣ быти тѣбѣ стѣиша / пастыря . ѿ вселнѣскаго вєначѣнѣ / нишаго .
 старѣшинѣ вѣтѣ / єдїи сїи / щѣ : ~ / П прѣволобныи патрїархо . вѣрѣбноу /
 прѣшца . ѿ поклѣнѣмѣ главы нша съ / вєакнѣмѣ послѣшанѣмѣ бл҃говоломнѣмѣ : ~ / Не
 ѡ нѣжа ни ѡ скрѣєн : ~ По ѡ вѣ / ры желємѣ . любѣ бл҃говоломнаго / сѣла .
 трѣбѣющїи ѡ твоеа стѣни : ~ / Вєнагѣтѣишаго твоего бл҃гнїа вєрѣ / вши оум .
 въ гдѣбноу бж҃тѣвнѣи словѣ стѣго / писанна : ~ П ѡтѣудѣ ѿзвѣкшѣ мно / гоцѣнныи
 вєиє рѣзѣма ꙗки пчєлнїи со / тѣ : ~ О многоцѣтѣоущїи цѣтѣ / събл҃вѣши . ѿищѣ
 принєсти дх҃бнїи мѣ : ~ /

Въ многочисленнѣи ѿ дѣвнѣи никако съ / оудѣтѣ . съ многоу чѣтѣи ѿ сѣ похваллїи : ~ /
 сложнїи ѡ гл҃коточнѣи словѣ . при / несемѣ к похвалнїи . вєнѣстѣиши // (арк. 234 зв.)
 стѣни твоеї : ~ ꙗко ѿ вєише ѡ сїи / писано . ѡ свєрнѣи стѣнѣ . мы словєсныи / ѿ єдѣ
 ѡбци : ~ ꙗще оубо ѿгарѣ дрѣ / внїи . ѡ †з...а†¹⁷ стѣни вѣтѣаго за / вѣтѣа : ~ снннн¹⁸

¹⁷ Текст рукопису на цьому місці пошкоджений і зовсім нечитабельний. В Іпатія (Потія) тут «законныя» (Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 207).

¹⁸ Початок слова дещо затертий: чітке тільки буквосполучення «ник» у кінці, а та-кож «с» на початку; «щ» вгадується за слабкими обрисами.

жрѣблами бѣлове/сныѣ . ѿ кроуѣ ѿнчїю . і козланю . і попеломъ : • / Юница кропа ѿсквернины ѿщїаше . / къ плонѣи чѣотѣ : • ~ **И** ѿсѣдѣла па/ти споблаге¹⁹ . с похва- лами въ слѣдѣ , / бжїи поминанци ѿма е҃го : • ~ **Въ** / законѣи ѿлмѣскїи книга не много ли . ѿ/ ко҃ми пѣ новлаго зва҃тѣа хѣла прѣкоуши . / великїи архїерїю : • ~ **Многоблаге/нынѣ** ѿче . ѿ вснадоуѣнчїиши . сїкїи/те . с¹⁹ похвалами выгочанши²⁰ бытї і до/стоинѣ е҃си іако сїнни²¹кѣ бѣа вышнаго . /

Вторїи мелхїсїѣкѣ . танникѣ . не/доуменѣ тайнѣтѣа велїкаа ѿныла/ жрѣбѣи не҃ныла . сїнни²¹кѣ ѿ слѣжитѣ²¹ . / в нѣо желаню²¹ аг҃гїан приникнѣти : • ~ // (арк. 235) е҃и ѿчища- ши не чокмо к плонѣи/ чѣотѣ . но ѿ советѣи мрѣтѣи дѣ²¹ . / вѣрѣ дїша спсашн . а тако много болшї/ ѿного достоѣ бытї с похвалами ѿ па/млатн : в сно хрѣтїа҃скїи всїа просла/влатнї . ѿма твое вспрїстѣншое . / в зборѣ ѿ въ слѣдѣа поминанци . аки/ ѿца началнѣишаго . всїо збора хрѣтїа҃скаго . нѣ к тако великѣмоу сѣмѣ : • ~ / **Кѣ**рѣи ти достоїныла похвалаи слово²¹/ прїстѣавимѣ : • ~ **И**же пѣ славы доу/нства : • ~ вѣтїа любславныла : • ~ / молчланымѣа въмѣсто слава . докро/пѣтѣ²¹ похвалати наказоуѣтѣ : • ~ / ѿ самого е҃рѣва прѣвѣзшїишемѣ мѣрѣ : • ~ / ѿ всїо вѣдннѣ²¹ грнїи въхїишнаго : • ~ / ѿ не ѿна ѿ въ телѣ . вѣвѣрѣаща жн/знь рабѣ ѿ бѣгославнаго іа҃зыка дѣны²¹ . / е҃мѣ ѿ певнѣа сѣклатѣ ѿ слова глїше : • ~ / іа҃зыкѣ мой трѣ кнїи²¹ . ка скоропїица : • ~ // (арк. 235 зв.) **Чтѣ** к сїмѣ дѣзнѣ²¹ ли оубо к похваламѣ/ вл- шнї сїни . дѣзнѣ²¹ вса ко оубїрїю лю/бовншомѣ на влїкѣшїю . к вашиѣ всна/сѣтѣншїи ѿшїкон свѣотїи : • ~ **И**и/ бѣ безвѣднѣ ѿ на²¹ молчати . такѣа ѿца/ всїо хрѣтїанства надрѣшнѣа чадѣ²¹ . не іако/ да да ваши прославнаа сѣотнї нїшн/ми похвалами . лоу- шнї бѣдѣте . како/ бо ѿ сѣ аплы въдворѣащїи сѣа . ѿ тѣхѣ въ/звращащїи чїло . са- мого ѿбѣраза іа҃ла на/ сѣтѣ нога . сї ѿсѣдѣла іа҃блннѣо . понї бо пѣ/же іа҃плькїе жн²¹тѣ . ѿ ѿ самое ѿногнї ѿ/зволнї : • ~ **Петрѣ** порѣвнокѣ іа҃плькомѣ/ врахѣ . ѿ звѣдѣшкѣи сїмѣ ѿ не ѿставлѣ вса/ про цѣтѣ . възнїнавнѣ²¹ е҃си е҃вїлнскїи ѿ/ прѣсѣдѣова . ѿ ннїце- тѣ възлабшїемѣ . / ѿ навчїишїемѣу влїце хѣд²¹ : • ~ **Высо/ко** іа҃стїннѣо любомѣнї . ѿночїкѣо/ е҃ е҃рѣтнї мнїшїкѣо глїю жн²¹тѣ ѿ зѣравѣ . / ѿ бѣговнѣ въ вѣсѣ²¹ прїсконвѣла . е҃ е҃рѣтнї не// (арк. 236) возмѣжна ѿнока . развѣтѣ ѿ ѿ оубїрїа сѣажа/ти любова . ѿ бытнї сї ннїи е҃дино : • ~ / **Въ**злабнї закѣ ѿ много лѣ²¹ прѣвѣла . оубѣтѣ/ рѣкѣдлѣ²⁰ . сїтѣго ѿца дѣранцїишка . в нѣмѣже/ много лѣ²¹ прѣвѣ . ѿ достоїнѣ хѣдѣ²¹ . жн/тнї жѣтѣкѣо іа҃кѣсї . доудѣ прїзрѣ/ гѣ на смїрннї твое . внїда много трѣдѣ . ѿ/ тѣрѣннї²¹ оубѣдѣче- ннї тѣла твоего . зрѣ/ти ко любнкомѣ любнї любнїтїаю . ѿ сї/го ра посѣтнї тѣ е҃ . въсѣтѣ²¹ сѣвѣшнї . на/пѣавнї нагнї нашла на пѣдѣ сѣлѣтѣа . рнмѣ/скаго прѣтѣла . да оубѣсашнї лѣ²¹ е҃го хрѣтїа҃сѣо сѣадо . вса прїводѣа въ е҃²¹ннїи . ѿ/ сѣвѣкоупленнї прїшла славы . ѿ любѣ . / любѣннї пачѣ паѣтѣрѣакоу . нежелї па/лицнѣу жѣлѣзноу . вышнаго бѣа слово на/оубнїтїаю ѿ менї . іако кроуѣо е҃сѣ ѿ смї/рннї сїцѣмѣ²¹ . поблѣ²¹

¹⁹ Цей приименник ледве проглядається через забруднення.

²⁰ Помилка переписувача. Має бути: «рекулы», тобто «правил» (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 209).

²¹ Помилка переписувача. Має бути: «терпѣние» (пор.: Там само).

ево/ прещіаго њ ѡбщїа встѣ . великаго њ много/млѣтнѣнаго лѣта . в немъже лежа^т съ/
 кровнѣа в числа ѡбыла млѣдїа бжѣтѣ/наго . по^чна подавѣма . тобою встѣ^м оубѣгѣ^м/
 грѣшнѣко^м вѣрою желѣущи^м . ѡко да ѡбѣга/татѣ пакѣ вси кѡпно . помѣлованїе стѣмъ . /
 бѣ^дѣ же оубже ктомѡ настѣнїши ѡчи на^м вси/млѣтї њ шѣрѣ . ѡко њ сѣ^м тѣ ѡцѣ немѣ
 млѣдѣ/ ѣ ко встѣ^м . ѡснѣваа слнцѣ свое . на зѣма њ/ бл҃гѣма . такоже њ ѡдожѣваа
 дожѣ свої/ на прѣвнїки . њ на грѣшнїки . не хотѣл/ њ никогѡ ѡ њнѣ погубити нѣ встѣ^м
 спїтї/ њ в разѡ^м њстиннїи принѣти . прѣвнїки/ лѣблї а грѣшнїки милѡбл . њ встѣх
 зове^т/ ко спїнїю . за ѡбѣщанїе бѣдѣщїх . рѣ^нї своѣ/ бл҃гѣ . ѡко шѣдѣрѣ млѣтнѣ члѣко-
 лѣвѣцѣ . тѣ/ко бѣѣ ѡцѣ възлюблѣ^н естѣ мира . њ снѣ/ своѣго не пощадѣ . нѣ за встѣ^х
 за нѣ прѣдѣстѣ/ ѣго на смѣртѣ . да мы спѣсимѣ њ^м ѡ гнѣ^б// (арк. 240 зв.) вѣ њ бѣдѣт
 прѣблѣ бжѣна ѡ не^м . то клѣ оубже кто/моу не вси ли намѣ всѣмѣ . с нѣ^м на^м подѣ/
 стѣ бѣ сѣ^м ѡправдѣнїи то кто ѣ ѡсѣдѣлѣ/ нѣ бо рѣнѣстѣва . вѣлѣ бо сѣгрѣшѣа^м . њ лї/
 шѣа^м гла славы ѡправлѣющїе тѣне того/ бл҃гѣтнїю њзѣбавленѣ^м . ѣ ѡ хѣ^тї сѣ^м ѣго прѣло/жнї
 бѣѣ ѡчищенїе кровнїю ѣго . вѣ ѡблѣнїе правѣи ѣго . за ѡпѣщанїе прѣже бы/вѣшїи
 грѣхѡв . вѣ оубрѣжаннїа бжѣїи вѣ/ ѡблѣннїи правѣды ѣго . вѣ њнѣшнїе/ времѣа даровав
 вѣлѣ прѣгрѣшнїа ѡмы/вѣ кровнїю ѣго . расплѣтнїе снѣа своѣго/ њмѣ^м смнѣї к себѣ вѣ
 мнѣрѣ не вѣмнї . / тѣ^м сѣгрѣшнїи . ѡ не посла бѣѣ снѣа своѣго . ѡко да сѣдѣтѣ мнѣ-
 ровнї . њно да спѣгѣ/ њмѣ вѣ мнѣ . в сѣ^м познѣва^м . велїко/ѣ млѣдїе бжѣїе бѣшїе . кѣ
 встѣ^м грѣшнї/комѣ . њ нѣ^т ѣ что ѣ . њ бѣдѣ^т њ прѣбѣдѣ^т/ дѣ до скончанїа вѣка . снѣа
 пѣсахо^м не ѡко/ вѣдѣщїи вашнї стѣни ѡ сѣ^м . но ѡко да тѣ^м// (арк. 241) млѣтнѣшнї
 њ млѣднїшнї бѣдѣшнї к на^м . / ѡко да ѡблѣтѣа млѣтѣ бжѣїа њ на нѣ спѣнтѣ^н/наа
 встѣмѣ члѣомѣ . наѣ ѡ вашнї настѣнїшнї стѣотнї прѣславнаго рѣма прѣлѣтї/ посланнїе .
 боуланї епѣстолїи . стѣнї напї/саннѣ к намѣ вашнѣ всѣстоѣ бл҃гѣвнѣ . њ/ сѣврѣшнѣоѣ про-
 цнннѣ . њ вѣснѣннѣоѣ ѡ/ встѣ^х грѣхѡ . разрѣшннѣ есѣѡ вѣрою њ лѣво/вѣѡ . члѣущѣ
 бл҃жнѣымѣ оубпованнїе снѣ по/лѣучнїтнї . ѡ вѣснапрѣтнїшнї ѡ . помѣлнї/ слово глѣвннѣ .
 великаго ѡвѣцѣ^м пѣстырѣ/ хлѣ . к прѣвнѣачлѣномѡ встѣ^х прѣже пѣстырѣю/ вѣвнѣномѡ пѣтрѡ .
 ѣмѡ самѣ вѣднѣвѣ вѣ/ пѣстнї своѣа ѡвѣцѣа њ ѡгннїца . повѣлѣваа ѣ/мѡ . не токмо сѣмѣ
 кратѣ на днѣ члѣкѡ^м/ ѡпоушѣтнї . но сѣмѣдѣлѣт сѣмѣтнѣннѣ . / ѡко да не ѡчлѣвнѣ^нсѣа
 спнѣа своѣ . њмѣщѣ/ толико ѡбѣщаннїе на ѡстѣвлннѣ/ длѣго^м . ѡцѣ никако вѣремѣа
 на на . по рѣл/гнѣвѣа^тсѣа но не до нѣцѣ²⁸ . тогда по сѣ^м// (арк. 241 зв.) шѣа^т жѣзлѡ^м
 бѣзаконнѣа њ . њ рѣнѣама нѣпрѣ/вѣнѣ њ . млѣтѣ же своѣу никогдѣ не разорѣа^т/ ѡ нѣ . не
 по бѣзаконнїю нѣшѣмѡ сѣтворнї^н/ еснї намѣ . ннї по грѣхѡ^м нѣшнѣ^м възлѣлѣ еснї/ намѣ .
 но ѡко по вѣснѣтѣ немѣтѣ ѡ зѣмла/ оубтѣврднї ѣ гѣ . млѣтѣ своѣу на боушнїа/ ѣго .
 њ ѣлнко ѡстоѣ^т вѣстоки ѡ заплѣвѣ/ дѣлѣнѣ еснї ѡ нѣ бѣзаконнїи нѣшнї . а ѡко/о/
 оубшѣрѣ^т њ мнѣдѣ^т ѡцѣ снѣ . тако дѣщѣ/рѣ^т њ мнѣлѣу^т встѣ^х боушнїа ѣго њ оубпо-
 вѣшнї на млѣтѣ ѣго . нѣо то самѣа знѣ/ѣтѣ сѣзданнїе шѣ . ѡко ѡ ѣдннѣо прѣ/стнї вѣн
 еснѣо сѣзданнї члѣннї . вѣ рѣхнѣвоѣ/нѣ^м бжѣнѣ^м ѡжнѣвлннѣ бѣхѡ^м . на ѡвѣрѣ/зѣ ѣго на поѣнѣ
 бжѣтѣвноѣ вѣспрнѣннї/ ѡ сѣщѣстѣва ѣго оубмѣ слово њ рѣхѣ . ѡко/ да снѣмѣ разѡмѣва^м .

²⁸ Помилка переписувача. Має бути: «конца» (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 213).

прѣвѣшине бы/тыя гынаго сѣщаства . прѣвѣще/ни славы великого бѣа . трнедино/
 прѣвѣчнобзначалнѣю снлю . стѣы// (арк. 242) ѿ тѣща ѣѣ съдѣжатсѣ вѣскаа . ма/нием
 дѣржлвы блговолныем ѣа . ѿко да/ в насѣ не боудѣтѣ взи мнози . но намѣ вѣтѣм/
 кѣпно да бѣдѣтѣ . ѣдиноѣ бѣгѣ ѿцы всемогы/и . всѣ мы оу него . и ѣднѣ гѣ ншѣ и хѣ .
 нмы/ всѣ и мы тѣм . и ѣднѣ дѣхѣ стѣ . в неже/ всаискаа и мы в нѣм †...
 рѣстѣн†²⁹ бѣгѣ ѣднѣ . / ѿ него и мы в нѣм иже всаискаа³⁰ . томоу/ слѣа въ вѣтѣ .
 тако вѣрѣтѣ . тако исповѣ/дѣтѣ бѣа быти ѿца . самѣ ѿ вѣтѣ . ѿ ино/ соуща безна-
 чална сѣща и нерожина . снѣ/ ѿ ѿца исходащаго . прѣже вѣтѣ вѣтѣ . бѣа/ правого
 сѣ правого . въ вѣтѣ равно сѣще/сѣво . и хотѣниа кромѣ рожини . дѣла/ же сѣта
 равнакѣпно . исходаща ѿ ѿца/ прѣже . тѣ и снѣ ѣдиноѣ дѣховныем подѣм . и/ изли-
 блѣм на всакѣ плотѣ . ѿбило гѣм ншнѣ/ и хѣм . вѣтѣ бо ѣлико ѿтѣ снѣвнѣ развѣтѣ
 не/роствѣ . внемже ѣлико снѣвнѣ хѣве роствѣ . / всѣ ѣлико дѣхово ѿ . и снѣвнѣ развѣтѣ .
 сѣху// (арк. 242 зв.) жѣни . и снѣо рѣ ѿцы и снѣ и дѣхѣ нерожини . / рожини и сѣо-
 жини . всѣ ѣлико имагѣ/ ѿцы . тоѣ имаѣтѣ и снѣ развѣтѣ нерожини . / ѿко выше ѿ
 сѣм рѣхѣм . всѣ ѣлика пакы/ имаѣтѣ снѣ . дѣла сѣтѣ развѣтѣ рожини . всѣ/ ѣлика сѣтѣ дѣла .
 ѿ и снѣвнѣ . развѣтѣ исхо/жини . понѣ³¹ бо дѣхѣ не рожѣ нѣ исходе/ ѿ ѿца и снѣ .
 ѿ тако снѣ имина . неро/жини . и рожини и исходе и мѣдѣ . въ/ тѣе лицѣ и ѣно
 бжѣтѣ . ѣна снѣ . ѣно/ сѣщаство . ѣдино хѣни³² . равно сѣтѣ въ/ всѣм . равной-
 сѣвнѣице въ вѣтѣ . ѿко ко/мѣ хѣиѣ тако и тѣоритѣ . снѣ ѣ вѣра ншѣ . / и тако
 исповѣдѣтѣ сѣтѣ тѣщу быти : / да оуже кѣомѣ заградѣтѣ оуѣта гѣлю/циѣ на нѣ не-
 правдѣ . прѣ влшнѣ сѣтѣскѣм и/ вснастѣишнѣм лицѣм . повѣданѣи ѿко бы/хѣомѣ нако
 верили . и исповѣдали сѣтѣоу/ живоначалнѣю нераздѣлимѣю тѣщу . ѣ/ нѣ ѣноко .
 рѣвѣтѣ точию . ѿко наоучени// (арк. 243) быхѣм стѣ апѣлѣ . и стѣ бжѣтѣвнѣхѣ ѿцы . /
 никѣйскаго зѣора . и зѣлѣбшѣ православнодѣю . снѣ ѣже ѣсть : ~ вѣрѣдѣ въ ѣдино/го
 бѣа . и моущѣ въ сѣтѣ . вѣ . члнкѣ сѣтѣа/ сѣборныа апѣлкаа цѣкѣве . мы снѣм³³ †слѣтѣ/
 дѣице³⁴ і тако и вѣрѣтѣм . тако исповѣдѣтѣ³⁵ : ~ ѣдиноѣм кѣщннѣю быти , въ ѣсѣтѣ-
 линѣ/ грѣхѣм . ѿ не двѣма : ~ ѿко нѣкѣци тѣораѣ/ в нашѣ странѣ зѣтѣ сѣщи . ники
 снѣлю вѣтѣкѣ/циѣ ѿ ншнѣ цѣкѣви . и пакѣ вторѣ кѣщннѣ/ѣ на нѣ вѣскаадаице .

²⁹ Перша літера стерта, другу, «р», можна розібрати лише завдяки її нижній лінії. В Іпатія (Потія) тут «тресвятый» (Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 214).

³⁰ Початок слова досить затертий, але перші літери дещо проступають.

³¹ Слово частково стерлося: чіткі лише початкове «п» та кінцеве «е» й винесене в титло «ж», друга літера, за ледь помітними обрисами, радше «о».

³² Помилка переписувача. Має бути: «хотение» (пор.: Там само).

³³ Слово дещо затерте: початкове «с» ледве вгадується, однак кінцеві літери «м» та «ь» видно досить чітко.

³⁴ Початок слова зовсім стертий: чіткі лише три останніх літери рядка – «слѣ». В Іпатія (Потія) тут «последующе» (Там само, с. 215).

³⁵ Початок слова дещо затертий, однак практично всі літери можна розібрати, крім другої, «с», яка зовсім нечитабельна.

аще повеле/ває⁴⁸ емѡ тако быти . нестроению нзба/вистн⁴⁸ . ꙗ днѡтєа въ тѣлє хѡ .
 а не па/че любокѡ е . съоу всакомѡ съвршению . / без неѡ никто видѣть къ гѡ .
 аще мин/тєа н т^м блгѡ дѣ^т имѣтї в сєтѣ . ꙗко/ н ѡны бѡла дѣы . нѡже е . е .
 число⁴⁹ . по/требно зєо е . зѣло потребно . вашии всѡ// (арк. 244 зє.) н насѣтѣиши
 ѡтѣкоє стѡсти . ѡ е^м/ помыслити добрѣ . н блгораздмно . н/ бѡлвено ѡ таково⁴⁹
 дѣлї прилѣжно/ попиши . ꙗко да не бѡдѣт распра въ єди/номѡ тѣлє хѡтѣ . противл-
 щѣ⁴⁹ нѡдѣ рѡд/гоу н збидѡщи сєтѣ противленѣм⁴⁹ за/коны⁴⁹ . єди нѡдѣго хѡлаще ѡ
 вѣрє хѡтѣ . / нехѡзмонѡ снєе ннако быти . въ со/дзѡ мнѡ н въ лѡвєи хѡе . рзѡтѣ
 аще не/ пошлѣт ваши вснастѣиша мнѡбѡлѡ/а стѣни . в ваши стѣраны . двѡ некѡю/
 нарочитѣ . доброраздмнѣ мѡ нѡже до/брѣ закѡ съвѣдѡщи . н ѡбыча ѡбоа/ црѣвє
 ѡуставленнє . н флѡрентин/скаго зѡра . незазорно хѡлащн . ꙗкѡ/ тогда ѡуставлено
 н ѡхѡвлено . прѡмѡ/ми ѡбоа стѣраны . бѡи ѡ глѡ⁵⁰ єдино да бѡ . / самѡ сѡцимѡ
 грєчинѡ ѡсточныа/ црѣви грєчєскыа . въ закѡнѡ н ѡу/стѡ самѡ хрѡлащн . і вса
 зѡтѡвы єа . не⁴⁹// (арк. 245) цємерно . съблѡдѡуща а нѡдѣгы . такѡ/ запѡныа црѣвє .
 рн⁴⁹скыи закѡ свой хрѡ/лащн . ѡбоѡ снн . да бѡдѣт стѣн . прѡмѡ/ н ѡу/чѣтєны . незл-
 зорны н нелицємѡрны . не словолѡвєви⁵¹ . не члѡкодѡдн/ци . не мзѡднмищѣ . не сѡро-
 лѡвєци . нї/ златозєнратєлн . не стѣрашлєви . не/ стѣлыєви . лицѣ члѡкѣ прѡвы рѡ⁴⁹
 бѡтѡ / но прѡвѣннє н . законѡлѡвєчєтєлн . ми/ролѡвєци мирѡтѡвѡрци . смнєромѡи . /
 н крѡтѣннє не гнѣблєви . не вєличѡви . / мѡрдѣн . мѡтѣви бѡлѡвєци . лѡвѡ/щн мн .
 н лѡвѡ . вєрлєко⁵² прѡвѣкѡннє . въ/ покѡн . нмѡщѣ⁴⁹ съвршнєдн ѡ ваши/ вснастѣиши
 стѣни н⁴⁹ подѡноє . въ ми/ротѡврениє н лѡвѡкѡ н . пакы⁵³ прѡвѡ/тн . но тако ꙗко да
 кожѣ н . своєа црѣ/кѡн ѡбычѡи . н ѡу/стѡ нпшрѡщн⁴⁹ съ/блѡдѡннє . да нмѡу⁴⁹ кожѡ н .
 въ своє⁴⁹/ дѡстѡн⁴⁹ . а тако сѡстѣннє ѡгрѡды . // (арк. 245 зє.) вѡлѡжѣ н е мєжн
 нами . разорєно бѡдѣт . н/ бѡдѣ⁴⁹ смнєрннє ѡкѡн . въ єдинѡ лѡвѡ хѡдѣ . / ꙗкѡ ѡ стѣ
 писѡно єстѣ . блѡжннє мирѡтѡвѡрци . ꙗко тн снѣє бѡжннє нарѡкѡдѣтѣ . "ꙗкѡ/ н хѣ сѡ⁴⁹ сѡщн
 нєстнннѣ снѡ бѡжннє змнѡрнѣтєлѣ бѡ . мєжѡ бѡ⁴⁹ ѡцѡмѡ н члѡ⁴⁹ . / подѡвѡла нл-
 члѡнѣиши⁴⁹ пѡстѡрѣ⁴⁹ . ѡвѡл/зѡ⁴⁹ да пѡслѣдѡдѣт стѡкѡ⁵⁴ єго . нго рѡ⁴⁹ длѡ/жѣ єсн
 вснастѣиши ѡ . ѡ таковы/ вєщи прѡмышлѡтн . н тѣрдѡчнѣ . / ꙗкн нчлѡ⁴⁹нѣиши
 пѡстѡ ѡ ѡвѡцѡ хѡе . / стѡ да не разѡнѡдѣтєа по гѡрѡ⁴⁹ . н снєдннѣ/ бѡдѣт⁴⁹ рѡсѡщнннє .
 въ своа дѡкѡрѣ . єѣ глѣ/мѡ ѡ тѣрѡцѣ . н ѡ тѣтѡрѣ . н ѡ ннѡ прѡ/чнѣ поганѣ . видѡщн

⁴⁸ Помилка переписувача. У митрополита Іпатія (Потія) – «и завісти» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 216).

⁴⁹ Очевидно, має бути: «противящєс». Так і в Потія (Там само).

⁵⁰ Вочевидь, це помилка відчитання скорочення: «глем» («глаголем») переписувач зрозумів як «глєм» («гласом»). В Іпатія (Потія) – «глаголем» (Там само).

⁵¹ У Потія – «не славолѡбѡви» (Там само, с. 215). Так, напевно, й має бути, виходячи з контексту.

⁵² Очевидно, помилка переписувача. У Потія – «братско» (Там само).

⁵³ Слово написано іншим чорнилом та почерком.

⁵⁴ Очевидно, помилка переписувача. Має бути: «стопам» (за контекстом), як і в Потія (Там само, с. 217).

нше нестроніє . / ѿ мирнѣхъ промеждъ нами нелюбовь . / многіа страны хрѣтъяныкыа
 поѣша . / ѿ ко своѣ закѣ махаметѣ многѣ ѿ нѣхъ ѿбратиша . оуже бо ѿ самѣ на
 блнзѣ . / ѿны нѣкѣ сдѣ . а ѿ прикляшнѣ ѿнехъ // (арк. 246) блнзѣ ѿ нѣхъ не вѣмы
 бѣхъ ѣднѣ вѣстѣ . на / такѣмъ побѣлѣ враждѣ ѿметти кѣпно / всемъ родѣ хрѣтъяныкомъ
 на враги / крѣпа хѣла . ѿ хѣвы вѣтры . а сами хрѣтъяне . / на свѣтѣ вѣстающе прещенне
 гневѣ ѿро/сти . дышуще раздорѣхъ ѿ хѣлени . на / противѣ себе . полни оущи . а ѣднѣ
 дрѣдѣгаго ѿ вѣрѣхъ оунничашуши . егѣ не по/блѣ хрѣтъяно^м творити . писано бо е . /
 ѿако вси прѣстѣанѣ сдѣшнѣ хѣд . ѿ тогѣ ко/мѣжо вѣдѣтѣ похвала ѿ бл . а прѣже време/
 ни не повелено намъ е оути ничтѣ . а/ни пакы тѣакого⁵⁵ . доидже прѣдетѣ / смѣ
 же просвѣтитѣ тайныа тмы . ѿ а/внѣтѣ свѣстѣ сѣныа . ѿ тогѣ по/хвала вѣдѣтѣ
 комѣдо ѿ свогѣ блго/чѣна емоу . ѿнакомъ ново/возможнѣ⁵⁶ нѣ/комъ прѣитѣ въ сѣ
 похвалениѣ ѿ бл . разѣ / аще не вѣдѣтѣ кто ѿметти в оетѣ сгѣ мѣрнаго / мѣрдѣ мѣло-
 ваніа ѿ млѣтнѣнаго авеланіа . прѣ // (арк. 246 зв.) же кѣхъ боу . по томъ же ко вѣтѣ^м
 равно чѣко^м . / блннѣ^м своѣмъ свѣзаннѣ^м по ѿбразѣ бѣжнѣ . бы/вши ѿ по бѣнѣ егѣ .
 развѣмѣнѣмъ ѿ сѣго / писанна . ѿако снѣ мѣрдѣ^м ѿ млѣтнѣ^м мн/лованѣ^м . вси ѿпрѣ-
 датѣа блго/чѣвнѣ / н въ днѣ сдѣннѣ по глѣ гнѣ . сѣмѣ пакы / ѿ оудатѣа . вси немѣрдѣн
 чѣконѣна/внѣстнѣци . ѿ нелюбашнѣ бл . н довлѣ / но на оуже ѿ сѣ^м боу^м вѣстѣ довати
 кѣхъ вашнѣ / вснѣстѣннѣ сѣгѣсти . да не дѣннѣ⁵⁷ многѣ / словѣ . кѣхъ вашѣ вснѣстѣн-
 шої пастырыскѣ . / блго/сѣтѣроно мѣтѣ . пакы вѣзвѣраше^м сѣа вѣдѣдѣ / ще ѿа^к в тѣмѣ лежа^т .
 сокровище бѣжнѣ і егѣ смѣло/вѣа . мѣрдѣ^м ѿ многѣ егѣ щедрѣ^т . ѿ сдѣ зря⁵⁸ . мн/
 лѣрдѣнѣ колшнѣ до/бродѣтелѣ прѣданы самѣ^м / гмѣ ѿ сдѣ сѣа . алынаго накормѣтѣ . жѣ/
 наго⁵⁹ напоити . страннѣаго вѣвѣстѣ / в до^м . нагаго ѿрѣтти . бо/наго посѣтѣ / ти .
 в тѣмнѣци сѣдѣшнѣ прѣше к немѣ / егѣ сѣтѣшнѣти . сѣа всѣа знѣ сдѣ . мѣлѣрдѣ //
 (арк. 247) а бѣжнѣаго бѣшнѣаго кѣхъ вѣтѣ^м чѣко^м . ѿ пакѣ / ѿ вѣтѣ^м на тѣо трѣбѣ^м . пове-
 лѣла ко вѣтѣ^м / кѣпно . ѿ равно подавати вѣтѣ^м нимѣшнѣ^м . / ѿ желашнѣ^м того . пакѣ
 вѣ^м вснѣстѣннѣ / шнѣ ѿцмѣ . ѿ высоконачнѣшнѣ^м пасты / рѣ^м . повелено е дѣховно проповѣ-
 датѣи / вѣтѣ^м трѣбѣшнѣ^м ѿ желашнѣ^м ѿ вашнѣ / сѣтнѣ того . нѣкѣ же ѿ мы того рѣа же /
 лѣ^м ѿ трѣбѣ^м вси снѣ . сѣрѣ⁶⁰ мѣрдѣ^м до/бродѣтелнѣ^м дѣрѣ . ѿ вашнѣ вснѣстѣннѣ / шнѣ

⁵⁵ Помилка переписувача. У Потія – «а ни пакы теж винити кого» (Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 217).

⁵⁶ Очевидно помилка переписувача. Має бути: «невозможно», як і в Іпатія (Потія) (Там само).

⁵⁷ У Потія – «предолженієм» (Там само, с. 218).

⁵⁸ У Потія – «шестерь» (Там само). Вочевидь, переписувач неправильно відчитав послідннн лїтери «с» на позначеннн цифри «б», прїйнявшн її та двї останнн букви в закїнченнї опису числа за слово: «срѣ» (пор. таке ж написаннн цѣого числа «шестерых» на арк. 247). Відтак (у наступннх редакцїях?) титло над числом зникло, «с» перетворилася на рївнзвучну їй «з», а щѣб хоч якѣсь узгодити слово з контекстом, замїсть «зры» почали писати «зря».

⁵⁹ У Потія – «жажднаго» (Там само).

⁶⁰ У Потія – прописом: «шестерыхъ» (Там само).

милѣдо стѣоти . ѿки ѿ пасты/ра млѣтваго и оутѣшитела ршѣ . / да подаши на^м
 ѡбнѣно се . въ наслажѣ/ниі в насыщеніи . на спѣніи ршѣ^м ншнѣ^м/ къ вѣчномѣ жѣвотѣ .
 понѣ бо ѡлчнѣи/ єсми нѣнаго дарѣ млѣти бжѣи . єго рѣ^м/ моли^м твое ѡлѣоубіи . ѡл-
 чнѣи на крѣ^м/ми и насыти си^м нѣнѣмѣ хлѣбо^м . ршѣ^м/вном пици . ѡлѣбскѣ^м брашно^м .
 бжѣтѣ/нѣ хлѣ^м словѣ . єгѣ брашна жѣлає^м євѣли// (арк. 247 зв.) єкѣ не єго гвѣнѣща-
 го⁶¹ . нѣ прѣкѣ/нѣцаго въ жѣвотѣ вѣчно^м . ѡнол трѣ/пізы нѣнѣм . и дѣ вси блжѣнни
 єнѣдѣ^м/ ѡбѣ^м ѡнѣ . въ црѣ^мтѣни бжѣи . подава/лѣ намѣ вѣ^м на рѣ^мтѣншнѣ ѡ . плѣ
 пшѣ/ншца сѣа нѣнѣм и вина єла своѣ . єгѣ/ ѡмножи^м ти є бѣ^м подати . да и про-
 чи^м подаши трѣбѣ^мншнѣм того ѡ тебе . / и ѡ камени мѣдѣ ршѣ^мнаго . насыци/ни єдѣ^м .
 всѣко доволно . и зѣшѣлѣ/ в євѣ и мѣдѣ сѣго нѣнѣ аднѣи . на/сытившѣ сѣго вжѣ-
 тѣвнаго хлѣба . не/ и мамы вѣзѣ/кати въ вѣкѣ . по/нѣже бо вѣдѣнхо^м . и оутѣдѣхо^м .
 ѡко/ блѣ^м и сѣло и сладокѣ є гѣ . єго рѣ^м ѡ/лчѣ^м и жѣлає^м єго на всѣко время .
 да на/сыщеніи єдѣ^м . до нѣже іавитѣлѣ/ намѣ слава гѣа . по гѣнѣмѣ прѣкѣ^м . / жѣдѣ-
 щнѣ на напои ршѣ^мнаго ѣла ѡ и/сточникѣ спѣнѣ . нѣо зѣло жѣла// (арк. 248) ємѣ
 на водѣ сѣ . ѡки жѣлає^м єлѣнѣ палѣ/мы на и/сточники воны . тако жѣ/лає^м ршѣ^м
 ншѣ и/сточникѣ^м си^м спѣнѣ . / воды живѣ ѡ нѣл пѣншнѣ не оужѣдѣ/є^мє⁶² ктѣмѣ
 въ вѣкѣ . мы оуко вѣрѣ^м/ быти тѣбѣ . вснѣстѣишнѣ ѡчѣ . та/кого сѣмѣ и/сточника
 спѣнѣ сѣго рѣ^м є^м . / блѣгѣтѣи^м вѣрѣ прѣтѣкѣ^м . прѣлѣ/жно къ и/сточникѣ^м си .
 спѣнѣ^м прѣтѣи^м/ тѣчнѣи спѣнаго слово^м сѣмѣрѣюще . да/ є рѣ^мстѣнѣ почѣрпѣ^м . ѡєдѣдѣ не-
 тлѣннѣ/ оутѣшнѣи потѣ^м . прѣносѣщи жѣждѣ/ вжѣтѣнѣнѣ . и є тѣонѣ^м вѣ^м єтѣмѣ
 блѣвѣ/ннѣ^м всѣмѣ мнѣрѣ прѣвѣвѣнѣнѣнѣ . ѡхлѣ/жа ршѣ ѡ нѣжѣна нѣдѣга . ѡко да/
 в сѣтѣрѣтѣ напѣєма⁶³ вснѣ мы . ѡ ѡбнѣ/лѣ домѣ тѣоно . и потѣко^м пици тѣо/єлѣ
 напоиши ны . жѣлає^м єи нѣнѣ/ дарѣ . нѣо ѡ тѣбѣ и/стѣкає^м вѣ^м и/стѣчнѣкѣ^м жѣвотѣ .
 и/стѣчнѣкѣ^м прѣшѣ// (арк. 248 зв.) тѣкѣнѣна живѣмѣ воды . поєрѣ^м рѣа бжѣ^м/тѣвнѣо блѣтѣнѣ .
 вѣпрѣстѣнѣ ѡкѣ/пѣщи . ѡ нѣгѣ и/стѣкає^м . дѣ . рѣ^мкѣ . / напоиши всѣкоу тѣварѣ . на
 ѡживѣлѣ/ннѣ . євѣлики^м проповѣданѣ^м . и тѣонѣ^м/ вснѣстѣишнѣ^м и/злѣнѣннѣ^м блѣвѣннѣ
 єрѣ^м . дѣ . всѣлѣкѣи патѣрѣ^мрѣнѣ . єтѣвѣ/рѣннѣ єтѣмѣ єтѣлѣпы вѣрѣчнѣмѣ/ црѣкѣ . ѡ нѣже
 рѣ^мкѣ сѣа . тѣоцаєлѣ/ блѣгодѣтнѣмѣ воды . мы вснѣ напоєхо^м/єлѣ єдѣи зѣ на єтѣрнѣ^м .
 є вѣєрѣю и прѣ/лѣжѣацѣю . къ вѣєтѣко^м и мѣдѣи в не/и всѣ^м дово^м . и зѣшѣкѣлѣ въ вѣ^м
 к насы/щеніи ншнѣ^м ршѣ^м . и къ прохлѣжѣннѣнѣ/ єтѣнѣ^м жѣжѣ^м . на всѣкѣдѣ потѣрѣвоу .
 є/єтѣ черпѣюще ѡ нѣл . єѣ ѡмыєлѣ/єлѣ . и крѣ^мннѣ^м єтѣ^м и ѡнѣцає^мєлѣ . и/ ѡєшѣлѣ^м-
 єлѣ . и проєвѣцає^мєлѣ . чѣюще/ ѡноно блжѣнѣ оупѣваннѣ . и проєвѣ/щеннѣ славы велѣ-
 каго бѣа і спѣ ншѣ// (арк. 249) и хѣ . єтѣ^м воды єтѣи и змѣлѣдѣ єдѣи ѡбыко/хо^м пѣти
 въ всѣ дни жѣвотѣ на^мго . и мы/ ѡци ншнѣ дѣ до днишѣнаго днѣ . ѡ прочѣи ншнѣ/ єлѣ .
 не ѡбыкохѣ^м вѣдѣшѣти єдѣнѣцѣ/ к не/и . ѡко прѣтѣвнѣ є єтѣтѣтѣво^м ншнѣ^м . / єго рѣдѣ
 моли^м тѣа ѡ вѣкѣ ѡнѣдѣ водѣ прѣвѣдѣ/нѣ пошлѣ на^м . чѣтѣєрѣєтѣрѣннѣ єи вѣєтѣрѣнѣ . / ѡко
 да єыщѣющеєлѣ ѡ нѣл . не вжѣдѣлѣ/єлѣ въ вѣкѣ . вєзѣрѣюще на тѣбѣ на и/стѣчнѣка

⁶¹ У Потія – «гибнущаго» (Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 218).

⁶² У Потія – «вожжаждемся» (Там само, с. 219).

⁶³ Помилка переписувача. Має бути: «напаяємся» (Там само).

жнїи прїѣхѣшиго прѣжѣ / вѣсѣ . сѣлѣныи воды възвратѣиши вѣсѣхѣ . / в наслаженїи
 жнвота ѡного вѣчнаго . / страннїи на в до^м гнѣ вѣвїи великоналїи / шнїи патрїарше .
 бл҃гвѣный авраамѣ . / странномлѣвїи прїемнїи . ррѣже / възлюбленїи бжїи . ѿ ѡбо
 стране єсїи . / прїшеци на земли сїи чужїи . не їнна^ит⁶⁴ / зѣ г҃да прѣбывающїиго .
 но лѣшаго чл҃в^к / ѡного неїаго . ємѣ хитрїи съдѣтель / сѣмъ бг҃ъ . ѿ сего рѣ^н ѿзво-
 лихѣмъ . прѣбыва // (арк. 249 зв.) ти в домѣ бг҃а нашїиго . плаче нижелїи жї / ти на^м сзѣнѣ .
 в сїлѣ грѣшнїи . іако / лѣшїи днѣ єдїи въз двѣрї єго пѣ тысящѣ . да того рѣ^н
 възлюблїи . бл҃голтѣпїи / є домѣ є . ѿ мѣсто велиннїи славы єго . / іако да не по-
 гдѣнѣ . сѣ нечїивыми дш҃а / нш҃а . не єдиногѣ сего спросїи^и вєгда ѡ г҃а . / ѿ того
 взыска^и дѣ живѣмъ . в домѣ гнїи въз / всѣлѣ жнвота ншїиго . ѿ зрїи^и нїнзачїнїи /
 красотѣ єго . погѣщающа вєгда цр҃квѣ / стѣнѣ єго . цр҃квѣ лѣквѣнїи^и възнїна /
 видѣхшѣмъ . сѣрѣшеноу нїнакїтѣу . сѣ / го рѣ^н допомози намъ ѡ ѡчи вѣснѣстѣ / ншїи .
 внїти в домѣ гнѣ . іако да в не^м / ходѣще оузрїи^и свѣтѣ . нїпрїкосновїннїи є / славы .
 ѿ г҃а є вѣсѣмъ вєселѣнїи^и желїще / оу него . многїи бо є ѡца неїа ѡнїтелї / оути .
 по мєре даровннїи комѣждѣ разѣтѣ / лннї . іа тоєтѣ сїа вєлѣ ѡ вышнѣ бг҃а неїа / даровннїи
 єрѣчїна єдѣ . сего рѣ^н моли^и тѣ // (арк. 250) бг҃л҃отогѣ шїрѣодавца сего възлюблїаго /
 домѣ бл҃голтѣпїи разѣтѣлїти в ѡмѣ є въз вѣ / кнї . лїще не їма^ин ѡдїаннїа врачна . да
 до / ннї бѣхѣмъ были . внїи сѣ въз неснїи чї / рѣтѣ . нѣ тѣвннїи стѣми млѣтѣвннїи / ѿ бл҃гвѣ-
 ннїи^и . вєлѣ сїа возмѣна бѣудѣ^и на^м . / неѣ ѡснєжїи^и въз сєлѣнѣ кѣпїлнї стѣ / іа троца
 ѡблїнїи свѣше бл҃гтїи стѣго . / дѣлѣ . чл҃вчѣ взыти на гороу сїю стѣоу^и / бжїи в домѣ
 неїи . гороу тѣчнїю горѣ / єсїренѣоу горѣ в нїнѣ снмѣ бг҃ъ бл҃го / воли жнїти в нїи
 до коїца . неѣ колєнїи / ца бжїи тѣмѣ тѣ^и тысящѣ гѣвзѣнїи^и / вєгда прѣ нїмѣ є .
 іако да ѿ мѣ єнѣ ѡсѣ / доу възхїшнїи бѣудѣ^и . въз многочислєно / є чїсло ѿзѣранїи^и
 прїдѣща сѣвѣзѣтѣ мѣстѣ / кровѣ днѣвно до домѣ бжїи . в г҃рѣ радѣ / ваннїа . ѿ нїпо-
 вєданїи шѣма прѣзнѣоу / ющѣ . іа єтѣ гл҃а бїпрїстїанї . велїкѣ / даровннїа . в сїлѣ
 правїнїкѣ . простїи // (арк. 250 зв.) ѿ ма^и рѣкѣ тѣвоу днѣнѣ . млѣтѣмъ стѣра / нѣмѣчѣ .
 ѿ спѣкї нас достѣннїи . внїтї / в до^м сїи гнѣ . сѣмъ ѡтѣвѣрѣла на^м двѣрї неїа / го цр҃т-
 внїа . клѣчїарнѣ неїи възвѣдѣ / на страннїолюбѣно . страннїи прїшедѣ / вѣ ѡ далїкїи^и
 странѣ . вѣтѣроу к тѣбѣ прї / шєшїи . іако внїдѣмѣ радѣ / о^ино . в до^м бжїи / нїннїи въз г҃а
 цр҃а велїкѣго . въз г҃рн / ннї єрѣлѣ . ѿ оузрїи^и славоу г҃а нашїиго : / покланїи^исѣ на прѣтѣ
 сѣдѣщємоу вѣ / лнкомѣ бг҃оу . вышнємоу цр҃ю ѿ л҃гнѣ / цѣвнї . вєземлѣщаго грѣхї вєсѣо мїра .
 ѿ / тѣако сѣ гл҃ма^и вєгда бѣудѣ^и . с нїмѣ цр҃ь / тѣвоушнїи^имоу в домѣ єго . въз вѣткї /

⁶⁴ Слово нечитабельно. У Потія тут «не имамы» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 220). Це відповідає контексту, але в рукописі друга літера в слові явно не «м». Ймовірно, в буквопитлі була ще якась літера, проте, крім так само винесеної «м» у кінці слова, розібрати більше нічого неможливо.

⁶⁵ Очевидно, помилка переписувача. У Потія – «к намъ» (Там само, с. 221).

⁶⁶ Помилка переписувача (вочевидь, неправильно відчитано скорочення «гсдмъ»). У Потія – «Господемъ» (Там само).

споспешіпловомуемими⁶⁷ твонми млтѣв/ми ѿ на к гоу . нагы на приудѣни іако/ назн
 єми понєжє вѣ въ хл крѣтихомєл . / єго рл̄н̄ ӣ вѣ хл ѿблєхо^мєл . но іако ѿдє/жю
 пєрвѣн . ѿколахо^мєл многими . / грєхн . ӣ ѿбнажєни бєхо^м на вєрємє // (арк. 251)
 ѿ враговѣ єго рл̄ молим тє . ѿумлєдн/єл пакн н^а намі ѿчє єтѣ . ӣ приудѣ/ӣ на
 ѿдєжю спєлєннєл⁶⁸ ӣ розон⁶⁹ блѣнл/ процєннєл . ѿблє на̄ . іако дє наготѣ на/шоу
 єн пакн покрьєши . євон^м вєєтѣмѣ/ ѿчєєкн^м млдїє^м . ӣ тако євгрѣєши дшл̄ ӣ/шл
 тплотю єтѣго хл̄ : помьрзємєл/го лѣтѣ дондє є прєєтнєнѣ^т . ѿ лѣтєн/шнї лє̄ .
 скрьготаннєл зѣвнл̄ . нєкѣ/гл̄ . рєєтємє . вєлн^ммрєзнє лѣтѣ/ тєртєгѣ⁷⁰ . ѿ нєго дє
 ӣзєлєвѣ^т нѣ гѣ тѣвѣ/ӣмн єтѣмн млтѣвємн млтѣвѣн пєєтѣ/рє . понє кѣ вѣ крѣкн крѣлоу
 тѣвѣ на/дѣємєл . дє покрьєши нѣ на мѣєтѣ/ ѿзлѣблєннєл ѿ лїцєл вєрѣжнєл . ӣ ѿ
 лнцєл/ вєтѣ^т нєлєвнєдлѣцї на̄ . іа^к дє зєрєєшн на̄/ ѿблєчєнѣ вѣ ѿдєжю ѿмѣєннєл
 вєрѣтнї/цн лѣвнє зєтєрѣшнєл̄ . вїдлѣє на̄ хѣвѣ/ вѣннѣѿрѣжнѣ^т . вєл ѿрѣжнєл бєжнє .
 мо/гоуєннє^м намѣ^т ѿжє^т ктѣмѣ єтєтн прѣо// (арк. 251 зв.) тѣвѣ вє^т кѣзнє^м дѣлєвѣл-
 єкн^м . ӣ мѣгдѣє^т на̄ сѣтѣ брєнл вѣтѣ єтѣл хѣвѣ црѣкѣ цн/тлѣцнїх̄ є крѣтѣ . єтѣго
 жнєкѣтѣвѣрѣє/ крѣтл̄ . ӣмѣ вѣзѣмѣє^т вєл єлнєл нєпрн/їєзнє . рєжєжєннєл на̄ зєлєтн .
 зл̄/ блѣвннє^м тѣвѣ^м єтѣмѣ . ӣ шлє^м нєєтѣн/ на̄ глєбл̄ нєшн̄ вѣєпрнємшї . ӣ ктѣмѣ/
 єцнє мѣ дѣхѣннѣ ѿкѣдѣу ѿєтѣрѣ вѣ рл̄/кл̄⁷⁴ нєшн̄ ӣмѣуєє . є єтѣ глѣ бєжнї ѿ/єтѣрє
 кѣпнє ієвѣ ӣмл̄ . дондє прнїє^т / ӣмнє^м лѣтєго кл̄зл̄⁷⁵ тѣго вѣзѣдѣшнл̄ . / тѣмннєл
 влєєтн . ӣ вєтѣ^т дѣхѣ^т понєєннѣ/ злѣблєннєлчєлнєкѣ . і тако нєвѣзєрєнѣл/ прѣєтєннѣ^т лнцѣ
 хѣвѣ . хѣлєлєцнє ӣ блѣрл̄/цнє вєємѣуєєлєл бѣл̄ ӣ тѣвѣ в мл̄дїн̄ млтѣвѣ/го ѿцл̄ . іако
 прѣдѣдѣхѣ^т єкѣзѣ вѣдѣу нє/пѣєтѣлѣнѣує . дшл̄ нєшл̄ іако птн̄⁷⁶ ӣзєлєвнємєл ѿ єтѣтн
 лѣвѣцнї . єтѣ сѣкѣрѣ/шнєл . ӣ мѣ ӣзєлєвннє бєхо^м . ӣмнє^м / гннємѣ . ӣ покрьѣвѣмѣ
 ѿдєннєл . тѣвѣ^м // (арк. 252) єтѣ^т мѣтѣвѣ . прѣудѣвѣєшн̄ нєшн̄ на/готѣу . ӣ прѣєтєлєвѣшн̄
 на̄ нєпѣрѣннѣ^т . / ӣ ннєзємєрѣємѣ мрєзѣ^м дѣхѣннѣ^м . прѣєнѣ/мѣ єлѣєцнѣ хѣу . тѣвѣ^м пѣ-
 мнлѣвннє/ вєлєєтѣєшн̄ ѿ прѣчѣтннѣ . бѣлєцнїх̄/ на̄ пѣєтн . ӣ єєлн̄ многымн нє-
 дѣуєл/мн ѿтлѣчєннє , ӣ бѣлєєннѣмн рл̄нѣлннѣ/мн⁷⁷ . тл̄єкннѣ , хрѣтѣх̄ єтл̄єнѣуєтѣ/

⁶⁷ Слово було виправлене. Мабуть, малося на увазі «споспешествуемими», що теж відповідає контексту, хоча в Потія тут «поспешествующими» (Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 221).

⁶⁸ Очевидно, помилка переписувача. Має бути: «спасения».

⁶⁹ Помилка переписувача. Має бути: «ризою», як і у Потія (Там само, с. 222).

⁷⁰ Має бути: «тартар» (Там само).

⁷¹ У Потія – «вѣоруженных» (Там само).

⁷² Літера «м» на початку слова, вочевидь, є похибкою переписувача. У Потія – просто «уже» (Там само).

⁷³ Очевидно, помилка переписувача. У Потія – цілком відповідно до контексту: «имущи» (Там само).

⁷⁴ Має бути: «въ рукахъ» (Там само).

⁷⁵ Винесена літера «ч» у кінець слова є, вочевидь, помилкою переписувача.

⁷⁶ Має бути: «птица» (Там само).

⁷⁷ Помилка переписувача. Має бути: «различными» (Там само, с. 223).

ѿ вѣпциѣ⁷⁸ к тѣбѣ ѿз глѣбнии дѣла : ѿ вѣрачю дѣла^м потщѣи ѿмѣрѣвшѣи на ны .
 помо/зи намъ ѿ ѡко гнѣба^м грѣховныи недѣговъ/ люте . тѣбѣ бо такова прѣдѣла^м
 вѣрача вѣдѣше . могѣша ѿщелити ѿ спѣн/ вѣл^к недѣговъ грѣховныи . ѿ всаждѣ ѡзвѣблѣ⁷⁹
 . / к тѣбѣ привѣглѣ^м вѣрою . ѡного сотника/ центоурна ѿменимъ . смиренне^м прѣ/дѣла-
 ца⁸⁰ . любовню прогаше . не смѣше тѣл/ помышленне^м дѣвигнѣти . толикаго/ тако-
 ваго ѡчтетѣла⁸¹ ѿ вѣрача . да к на^м при/ѿдѣши немо бо того дѣни . да ни по кро//
 (арк. 252 зв.) вѣ ѿ прѣдѣлѣ нѣкы^м . домоваѣ страннѣ⁸² на/шла внидѣши . ѡ то ни ѿнѣ
 вѣзможно . никто⁸³ / намъ нѣ ѿ вѣл^к страна^м . но токмо рѣи ѿ на/ слово к гдѣ .
 того ѿщелѣнѣ дѣла наша . ѿ тако/ спѣн бѣдем . ѿ вѣл^к колѣзні нашѣ . ѿ немо/щѣи
 нашѣ . ѿлі ѡное млѣвнѣишоѣ на^ш⁸⁴ ѿ . / любовню слово ѿзвѣрѣи к намъ . глѣ . ѿпѣ/
 цають вѣл^к грѣхи вѣши . ѿ по вѣре вѣл^к . ѡко/ ѿ хоше^т . бѣ^н вѣмъ ѿ глѣ млѣ^н .
 зрѣвѣи ѿ спѣн/ѣ вѣ вѣл^к . вѣи бо свѣтлыи се ѡко слѣ^м много/млѣвѣ^н бѣ вѣлѣкыи вѣрача
 дѣла^м ѿ тѣломъ . / слово се реклѣ ѣ самъ глѣ . ѡко не трѣбѣ/ѣ^т зрѣвѣи вѣрача . но
 болащѣи вѣ грѣсѣ . того/ повѣлѣванѣ намъ ѿщѣте . рѣи ѿ вѣращѣте/ прощѣте дѣстѣ вѣмъ .
 ѿ сего рѣлѣ помѣнѣи глѣ . / ѿ вѣннѣстѣиши млѣвѣи ѿче . како слѣ^м / бѣ слѣзы ма-
 наѣиныи ѿ невѣтанъ по^клѣ/нѣи . ѿ дѣвѣо ѡкрѣшнѣи . ѿ ѣзикоіно вѣзвѣдѣхнѣи⁸⁵ мрѣннѣ
 магдамыннѣи плачь . пѣ/тровои слѣзы . хананнѣи коурѣнкы . же// (арк. 253) нѣ вѣрѣ-
 ною млѣвоу . рѣбѣннѣишоѣ ѿповѣ/даннѣи . пѣвлово ѡвѣращѣнѣи . ѿны бѣтѣслѣ/но многы
 вѣ грѣсѣ^н люте недѣу лѣжащѣи . / вѣл^к сѣи млѣвнѣи вѣспрѣимѣ . ѿ вѣкорѣ вѣл/ помѣ-
 лова спѣи . тако ѿ ты вѣннѣстѣиши/ ѿче . прѣимѣи нѣнѣ наша млѣвѣи . ѿ подѣл/ намъ
 зрѣвѣи болащѣи^м . ѿ немѣже тѣл мо/лимъ . хѣи сѣнѣ вѣжѣи . сѣи дѣвѣишнѣи ѿ дѣше/ри
 ѡноу ѡмрѣла ѡко бѣ ѣѡжнѣи⁸⁶ ѣстѣ . тѣи/ ѡко добрый вѣрача ѿ него навѣиныи нѣнѣ
 на/ вѣзвѣ^н ѿ грѣсѣ^н смертнѣи . болащѣи ѡжнѣи ѿщелѣи . ты бо ѣи по^утѣи нѣ жнѣотѣ
 хрѣтѣи/ѡаньскыи^м дѣламъ . не токмо бо бѣ слѣ^м снѣл/ тѣвора . нѣ тѣвнѣфѣу тобѣ рѣвно .
 сѣпрѣтлѣи/мъ пѣтрово^м вѣсѣрѣсѣи . ѿ ѣнѣи пѣвло^м ѿщѣ/лѣи . ѿ ѣвѣтѣхнѣи ѡношоу . ѡжнѣвѣ
 пѣшла/го ѣ вышоты ѿ трѣіковнѣица долѣ . тѣи/ нѣнѣ тобою болащѣи на зрѣвѣи^н . ѿ оу/мрѣши
 грѣхнѣи ѡжнѣи^н . послѣдѣваѣ тѣбѣ/ своно црѣкѣнѣо вѣннѣпрѣмѣнѣишаго мо// (арк. 253 зв.)

⁷⁸ Помилка переписувача. Має бути: «вопыющих» (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 223).

⁷⁹ Має бути: «язву» (Там само).

⁸⁰ Має бути, вочевидь, «припадающа» (Там само).

⁸¹ Має бути: «учителя» (Там само).

⁸² Має бути: «страны» (Там само).

⁸³ Має бути, вочевидь, «не токмо» (Там само).

⁸⁴ Винесена літера дуже нечітка. У Потія цієї вставки немає (пор.: Там само).

⁸⁵ Тут переписувач, імовірно, автоматично замінив слово «вздоханіє», яке стоїть на цьому місці в Іпатія (Потія), синонімом зі свого звичного слововжитку (пор.: Там само).

⁸⁶ Буквотитло над останньою літерою нечитабельне, найімовірніше це «с», яке, однак, не відповідає контексту та граматичній структурі речення. Тому тут воно свідомо опущене.

⁸⁷ Має бути: «греховъ» (Там само, с. 224).

левніа . вєи бо свѣтмы іако оумрєтї ны / є бгѡу тако ізволївшомѸ . но на мало / се
 время млтвѣнѣ в нѧ бѣ . да пожрѣт / єще вѣ блго . да ѡклеветают нѧ грьдїи . /
 и дондеже не прїспїт вечернїи чл смртны / нѧ неготовыи єдща . и єго рѧ прорємѣ /
 зѣлвнє поговоствоуи . и помагаи наше / моу єроствѡу вѣтм . вснаєтєйшїи ѡчє / и мл-
 твѣи пастырю и врачю . ты бо / вѣєи время и чл . єгѧ ѡмолити всмѣтѣвѧ / го бѣ .
 да подлєтѣ на зѣлвнє . и тобо / ю прощєннє ѡ всакѡ грєхѧ . и своє много / є мѧрнѡє
 смилѡваннє на сплєннє на / шнѧ дшѧ . ѡчє млтвѣи врачю . тѡбѧ / прєславнѧ чюрєє .
 да и нѧ достїгнѣт / ннѣ . єтєї прожєннє недѡугы погѡбєн . / немощнїи зѣлвїи рѧны иєцє-
 лї . болѣзѣ / ни зѣлвнїи . ѡ всакыѧ іззы спїєи ны . пє / чл нашю прєложї на рѡстѣ и вѣтм
 тѧжкы / недѡго . бєдѧмѣжє и печѧлє и скрѣбємѣ // (арк. 254) Запрєтї єтѧршнѧ .
 и велїкы и мнєнєм / гнѣм : іако да ктѡмѸ оужє ѡєлї нн и / коєнєтї на дѣзндѣ .
 дондє єємѣ вѣ жї / вѡтѣкѣ нашнѧ . по євѧєкомѸ бо мы вѣрѸ . / юще глѡу . ѡ тѡбѧ
 єтѡєтї иєцємы мї / лѡєтї . іако и вышє пѧхѡ⁸⁸ . прѡєїтє бо рє / дѧстѣ вѧмѣ . ѧцє нє зѧ
 прѡшнїи⁸⁹ . но / зѧ достѡужєнїє члєм прїѧтї ѧкї ѡнѧ вѡ / вїцѧ ѡ єдї : тако и мы
 прѡєтѡлєє ннѣ / вѣрѡю тѣєтѣ молнѧ . и иєцємы ѡ тѣєтѣ / ѡвѣєтѣчѣ млтѣбѧго . да рѣшї
 к нѧ ѡно / слово . глѣєнє . вѣєтѧнтє хѡтє єє ѡзѣрѧ / вїєтє . іако зѣжє ѡ вѧ ѡвѣєжє
 всѧкѧ / колѣнѣ . и пєчѧ . и вѣзѣмѧнїє . и ѡѧтѣ / гѣ вѣєє єлєзы ѡ лїцѧ вѧшнє .
 и єлєєнїє гнѣ / ктѡмѸ на вѧ ѡ ннѣ и до вѣкѧ и вѣ кѣ вѣ / ко . живѡтѣ вѣчнѣи
 дарѡвѧ є вѧм бѣ . вѣ / тємннїє тѣлѣєє нашїхѣ . дшѧ єдѧ / шѧл . и в тємннї єнї .
 смртнѣмѧ / мїрѧ єє дѣзѣжїємыѧ . прїшїє мєкчѧ⁹⁰ дхѣмѣ // (арк. 254 зв.) поєтї . и в пєлї⁹¹
 нашѧє . ѡковѧннїи нї / цѣтѡю и жєлєзѡм дхѣно єтїшї . иєво / єлѧ гѣ іако вѣцѧєтѣ
 велїкы пєтѣрѣ дхѣмѣ / єшнє . ѧ нє плѡтїю и єдїцїємѣ в тємннї / прѡповєдѧ . прѣєтѧвѣшнїєєл
 ино-
 гѧ . / єгѧ ѡжїдѧєтѣ єєїє долготѣрпєнїє . / вѣ днїи и нѡєєы єгѧ оу прїємѣтѣ по члѣкѸ
 пѡ / тїю . но жївѡуѣ жє по єєє дхѡмѣ тѧн / нѧ є вєлїкѧ . мы жє своѧ словєєєл и кѣ /
 тѣєтѣ вснѧєтїєшїи ѡчє . да полєтѣ / шїє к ѧмѣ . нѣєкѧє єтѣєшїєтєєлѧєєл
 єлѡ / вѣєлѧ ѡ кннїєчѣ єтѣє єжѣтѣєнѧ пїєѧнїѧ . єї / мїє єтѣєшѧєлѧ нѧ глѧ иєжє вѣ зѣ
 ізѧ ізѣмѣтѣ . / иєжє вѣ тѣлѣ ѡкрѣєтѣєлѧ и нє прѡєтѡ тѧ / ко ино прѡєєтѣтїєєл
 іако лїцѧ вѧшѧ . / зѣжє ктѡмѸ нє по-
 єтѣєдѧтєєл . єєє нѧ вѧ / говєєтѣєтѣєтѣєл рѧєтѣ . вѣ тємннї єдѧцїємѧ . / да пѧкы прїєдѣє
 на пєрѡєє єжѣтѣєнѧ / чтїє . єєєєжє ємѧлєннї бѣхѡ нїчїє ѡ ѧглѣ . / ѧ
 єлѡвѡю и чтѣєю зѣжє вѣчѣєнѧє
 вѣєшнї єї // (арк. 255) іѧ вѣєл . погѡухѡ⁹² прѣєтѡуплєннѧ рѧ прѧѡцїємѣ /
 нашнѧ ѧдѧмо и єго рѧ ізѣгнѧннї бѣхѡ вѣ / тѧю єєєєннї єєл смртнѣмѧ , вѣ
 мѣєтѡ / ѡзлѡблєннє . вѣ долє пѧчѣєнѣєлѧ на мѣ / єтє . иєтѣжє полѡжєннї єєєєє
 ннѣ . ѡєдѣ / жнѡю ѡблєєєєннї смртнѡю кѡжю . іѧ / жє єєєтѣ тємннїєєл
 гѡркѡ дшѧ нашнѧ . / вѣ ннѣ вєє єлєжнѣмѣ

⁸⁸ Має бути: «писахом» (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 224).

⁸⁹ Має бути, вочевидь, «прошеные».

⁹⁰ Слово написано цілком чітко, але воно не має жодного сенсу. У Потія тут «кѣ намѣ» (Там само, с. 225).

⁹¹ Має бути: «печали» (Там само).

⁹² Має бути: «погубихом» (Там само, с. 225).

і́зъна́ни сѣ́е є́го/ вѣ́ вины⁹³, лѣ́ючи плачу́щи . и́ слѣ́зми сѣ́ ѡ́блѣвѣнцѣ . и́з
 глѣ́бны дѣ́ла/ тѣ́ло вѣ́зѣхѣнцѣ кѣ́ млѣ́дѣ є́гоу/ крѣ́пѣщи . ги⁹⁴ и́звѣди́и не́ темнѣ́щи
 сѣ́ла/ дѣ́ла на́ша . и́повѣда́ти и́мени тѣ́бо/ є́моу сѣ́мѣ . ѡ́жѣда́нѣ бо́ сѣ́го пѣ́вниці/ до́н-
 дѣ́ вѣ́зѣнѣ на́ . не по грехо́мъ на́шимъ . а́не/ по безако́нїемъ . но млѣ́ти тѣ́вои блѣ́гонѣ/ а́
 ты всѣ́млѣ́тѣвѣи ѡ́чи . помо́зѣи́и на/ мѣ́ тѣ́воимѣ́ сѣ́тѣми́ млѣ́тѣвѣми . ѡ́ на́/ бо́у⁹⁵ к го́у
 млѣ́дѣ . хо́дѣти ме́жѣду бѣ́гѣмъ/ и́ нами члѣ́кѣ . Ѹ́мираѣа мѣ́рѣ Ѹ́крогѣ// (арк. 255 зв.)
 вѣ́ла вѣ́рѣжѣу . і́ако да́ пока́зѣла покѣ́зѣни⁹⁶/ на́ гѣ́ смѣ́рти же́ не преда́те на́ до ко́нѣца ,
 помѣ́ани вѣ́лікаго чѣ́творѣца/ николаѣ . е́ще вѣ́ тѣ́ни⁹⁵ сѣ́ како в темнѣ́щи тѣ́ри мо́ужѣи
 и́збѣвѣлѣ ѡ́ смѣ́рти . не/ то́кмо сѣ́ вре́мена но ѡ́нога вѣ́чѣныа . / Ѹ́моли́вѣи і́и⁹⁴ гѣ́ спѣ́нила
 и́ живѣотѣ вѣ́чѣны . / и́ мно́гимъ і́нымъ вѣ́ печалѣ́ . и́ вѣ́ вѣ́дѣхъ сѣ́щѣи⁹⁷ Ѹ́тѣшѣ́телный
 ѡ́чи́ бысть . / є́го прѣ́слабѣла чѣ́дѣса . и́ в на́шей сѣ́ра/нѣ́и нѣ́кѣ ѡ́блѣно рѣ́чѣса на
 мно́ги/ мѣ́стѣ вѣ́ сѣ́тѣ цѣ́рѣкѣ на́шей рѣ́кѣ/ пода́ла вѣ́сѣ⁹⁸ и́сцѣ́лення . и́ зѣ́лѣи ко/мѣ́жѣ
 на потре́бу є́го . слѣ́пыми́ про/зрѣ́ни . хро́мыми́ хо́женїи . бо́ла/щѣи́ зѣ́лѣи . не-
 до́ужныи́ и́сцѣ́ленїи . и́ ра/слабѣныи́ и́справленїи . пара́лѣлі⁹⁶ за/бы́тѣми́ нѣ́кѣно⁹⁷
 про́щенїи . мѣ́рѣны/мѣ́ вѣ́скрѣ́сенїи . и́ вѣ́сѣ⁹⁸ ко́пно ра́гѣ/ и́ вѣ́селїи . никѣ́то⁹⁸ сѣ́ла тѣ́лесно .
 но// (арк. 256) дѣ́лѣно спѣ́ненїе . сѣ́ на́ млѣ́тѣвѣи ѡ́чи́/ всѣ́гѣ дѣ́рѣте́ не сѣ́мѣлѣ́тѣса
 на́ми/ а́нї цѣ́рѣкѣи на́шей . гнѣ́ша́тѣса . в нѣ́ прѣ́вѣ/вѣ́тї : ~ е́ще и́ роу́сѣкѣа соу́т .
 Ѹ́тѣлѣ/ гре́кѣкѣа дѣ́рѣжа́ще і́бо і́нѣ гре́кѣнѣцѣ/ вѣ́ ро́мѣ . и́ сѣ́го ра́⁹⁹ знаѣ́т своѣ́ и́ своѣ́-
 мѣ́/ познѣ́ют є́го своѣ́а . сѣ́го ра́⁹⁹ на́сѣтѣ́нїи/ ѡ́чи́ млѣ́тѣвѣи и́ ты бо́у⁹⁵ на́мѣ́ помо́щнїи⁹⁹/
 вѣ́ скрѣ́тѣ⁹⁹ . Ѹ́вѣ́тѣли́и бѣ́дѣ́ на́мѣ́ . і́ако к то́/вѣ́ прѣ́вѣга⁹⁹ . на чѣ́тѣвоно́сноу ко́лѣ/снїи
 бѣ́жїи носѣ́щїса . не ѡ́вѣ́тѣи/ ра́кѣ́ своѣ́и чо́щѣ . то́вѣ́ ко вѣ́рѣдѣ́мъ/ вѣ́лікаго помо́щнїи-
 ка і́мѣ́тї . хо́дѣ/тѣла і́зраї́ла ѡ́ на́ кѣ́ гоу : ~ і́ако да́/ и́збѣвѣиши на́ ѡ́ мѣ́⁹⁹ .
 и́ ѡ́ сѣ́ни сѣ́ла смѣ́рѣтѣ/ныа . и́ на́правѣ́иши но́ги на пѣ́дѣ́ сѣ́мї/ренѣ́ . вѣ́во́дѣ на́ па́кѣ
 вѣ́ чѣ́нны є́го/ вѣ́сѣ⁹⁸ . немѣ́щѣнѣщїи . и́ вѣ́ незахѣ́⁹⁹мы но/ прѣ́носѣ́нѣщїи . ѡ́блѣ́тѣаеми .
 не́нзрѣ́чнїоу кра́сѣтоу . и́ про́сѣщѣнїи́мъ . // (арк. 256 зв.) сла́вы бѣ́жѣтѣ́внаго на́сла́жѣ́-
 нїа . и́нѣ́/же́ всѣ́ пѣ́внїи вѣ́сла́тѣса . ѡ́ вѣ́ка ра́/внїи⁹⁹ вѣ́чѣными́ . і́ако и́збѣвѣ́нїи/є́
 и́ блѣ́гнїи гнѣ́ на нѣ́ . и́ вѣ́селїи вѣ́чѣноу/ на́ главоу і́и . хѣ́ла і́и ра́бѣнїи і́и вѣ́селїи/ по́сѣтї-
 ло і́и . і́ако к то́мѣ́ о́ужѣ́ не Ѹ́мѣ́рѣтѣ . / и́ смѣ́рѣтѣ і́мѣ́ не Ѹ́долѣ́тѣ⁹⁹ ѡ́вѣ́же́ ко ѡ́/ нѣ́
 вѣ́лка печалѣ́ . и́ вѣ́зѣхѣ́тї . и́нѣ́/же́/ всѣ́ пѣ́внїи по́чѣ́ванѣ⁹⁹ . вѣ́ а́браама . и́/сла́ка .
 и́ і́акова на ло́нѣ́ . и́хѣ́же ѡ́ко́ не вї́де . ни о́ухо́ не слы́ша . ни на́ о́уце́ члѣ́кѣ/ не
 вѣ́зѣде . і́аже́ бѣ́ Ѹ́го́тоба⁹⁹ лѣ́вѣщїи⁹⁹/ є́го . сѣ́гоже́ да́ бо́у⁹⁵ на́мѣ́ по́лѣ́чїтї/ блѣ́гѣ́нѣ .
 члѣ́колю́бїи́мъ гѣ́ на́ше/го і́и хѣ́ . тѣ́вои⁹⁹ вѣ́сѣ⁹⁸ сѣ́тѣми́ блѣ́нїи/є́мѣ́ и́ млѣ́тѣвѣми ѡ́ нѣ́кѣ

⁹³ Замість «его въ вины» має бути: «еввины», як і в Потія (Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 225).

⁹⁴ Має бути: «гїи» – «Господи» (переписувач не поставив звичного для такого скорочення титла), як і в Потія (Там само).

⁹⁵ Має бути: «житиї» (Там само).

⁹⁶ Помилка переписувача. Має бути: «параліжем» (Там само, с. 226).

⁹⁷ Має бути: «конечное» (Там само).

⁹⁸ Має бути: «не точно» (Там само).

⁹⁹ Має бути: «от тмы» (Там само).

ѿ до вѣка . / въ нещѣтны превѣчныа . вѣ/кы ѿмѣны : ~ Въ вѣкѣ ѿ шестѣри/
 млдны . добродѣтели . бѣвны/ дѣвны . даровъ великі . цѣрѣи пода// (арк. 257)
 вѣа ѿ млчѣвны даровател . ѿче вѣрѣ/ныи вснастѣишии сѣсетѣ¹⁰⁰ . четверобл/жѣны
 тезонменны ѿны¹⁰¹ прѣже тѣбѣ/ быши тре¹⁰² самъ четвертой число сего/ ѿмени на
 ѿвѣ¹⁰¹ нѣбѣ ѿвѣл носл . четверо/ногѣла¹⁰² херови¹⁰³скаа колѣнища бѣла . ѿ/же ѣзе-
 кинил вѣрѣ . на ней ношалася . / ѿ ѿпочиваетъ вѣгѣ дѣхъ вѣжѣи : . ты/ бо кнѣ
 вснастѣишии млчѣвны ѿче вѣрѣ/ ѿ црѣбны дѣбны даровъ раздател . алы/чѣщи пѣта-
 телъ . жажѣщи напоитѣ/ль . странны вѣкѣ¹⁰⁴ вса¹⁰⁵ въ все¹⁰⁶ бываа . да/ вса стѣишии .
 да вѣрѣ помѣдѣши ма . да/ сщедриши . да вѣрѣ ѿбдариши ѿ дѣхны/ дарани . неба-
 го даровани . ѿко пѣлнѣ/ѣ глѣ : ~ Блажнѣ ѣи па даратѣ не прѣиматѣ . того рѣ¹⁰⁷
 свонствено ѣ еи вашнѣ/ вснастѣишо стѣстѣ . вса ѣа дѣбнаа/ податѣ . а намъ ѿкы
 ѿ ѿца стѣишѣ/ага . млчѣвны сщедри¹⁰⁸ лѣвовны¹⁰⁹ . при// (арк. 257 зв.) ѿматн . по-
 неже део ници ѣсми дѣш¹¹⁰ . / ѿко да нѣ цѣтѣвнѣ невоѣ бѣдѣтѣ . ѿ/ сего съ всакою
 кротостѣи¹⁰³ ѿще¹¹¹ да на/слѣ¹¹²мъ землю ѿнову бѣгѣю . плачѣше/са к ней да томѣ .
 оутѣши бѣдѣ¹¹³ . лѣв/чѣщи ѿ жажѣщи . правы бѣла ѿко да/ ѣа намытѣмса . млчѣю
 млчѣи ѿще¹¹⁴ . за/ помиловани бѣмъ . вѣрѣщи чѣтѣмъ/ сщѣмъ ега бѣдѣтѣ . сего рѣ¹¹⁵
 пише¹¹⁶ ѿ мѣ/ре . ѿ ѿ лѣвѣ вснастѣишии ѣпѣстоли . / ѿко да снѣвѣ бѣжѣи наречемса .
 не тѣпа/ некоѣ ѿстѣ¹⁰⁴ ѿзгѣни правы радѣ бѣла . / да цѣтѣвнѣ невоѣ полѣчи¹¹⁷ . ѿ тако
 все/ стѣстѣ на сѣ ѿ мѣтѣвны¹⁰⁵ стѣи бѣжѣи/ стѣпнѣ чѣ¹¹⁸ полѣчиѣи ѿмаго вѣка/ бѣдѣ-
 цаго . бѣжѣноѣ дпованѣ въспо/мѣнѣща к себѣ вѣгѣ ѿны глѣ . бѣжѣны/ ѿ бѣжѣи¹⁰⁶ .
 ѿ рѣдѣтѣ вамъ . вса¹¹⁹ золь/ глѣ на вы лѣжѣщи ѿмени монго . / раѣчѣса ѿ вселѣ-
 телъ . ѿко мѣла вл// (арк. 258) ша много ѣ на нествѣ¹²⁰ . ѣа вса дѣбнаа/ словеса
 пише¹²¹ къ вашнѣ ко вснастѣишѣ/иши стѣстѣ . вѣдѣще добрѣ ѿко вса/ прѣмрѣстѣ разѣ-
 ма глаубокѣ . филологѣ/скѣ дѣни . ѿ стѣла сщѣла бѣжѣвнаа/ писаниа бѣгодѣовно-
 вны . бѣгловны/ книжѣ вса ѣа вашѣи . ѿ великоразѣмно/ ѿ вснастѣишии прѣмрѣстѣ .
 ѿвѣ бѣго/разѣмно бѣтѣ ѿ вѣ сѣи вѣгѣ прѣбывающе . / ѿумомъ тѣво¹²² ѿснозрѣтельны¹²³ .
 ѿ ѿстро/дѣмны¹²⁴ разѣмо¹²⁵ зрѣши ннзрѣчѣнаа . ѿ/хже дѣмѣлѣчѣ¹²⁶ дѣмъ члѣчѣ постѣгнѣтѣ
 не/ може¹²⁷ неѣ ѣи црѣкоѣ сщѣи . ѿзыкъ/ стѣ стѣлѣство бѣжѣноѣ . камнѣ жѣвы/ ѿ бѣ
 ѿзбѣрѣнѣ чѣтѣнѣ . на немѣжѣ камѣ/ни ѿсновамъ ѣ хрѣсто црѣкѣвѣ свою . ѣнѣжѣ/ врата
 ѿвола нѣкогѣ ѿдолѣтѣ не мѣгѣ¹²⁸ . / того рѣ¹²⁹ ѿдѣнѣни тѣвоѣ чѣвѣноѣ . ѿ вѣ/ноградѣ

¹⁰⁰ Очевидно, переписувач не знав, що це ім'я адресата листа Мисаїла 1476 р., тому й написав його неправильно: «Сіксетѣ» замість «Сіксте», та ще й поставив угорі титло, вирішивши, що це якийсь невідоме йому скорочення (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 227).

¹⁰¹ Має бути: «собѣ» (Там само).

¹⁰² Помилка переписувача. Має бути «четвероносна» (Там само).

¹⁰³ Первісно була літера «е», яка переправлена тим самим чорнилом і почерком на «ю».

¹⁰⁴ Помилка переписувача. У Потія – «отчасти» (Там само).

¹⁰⁵ Помилка переписувача. Має бути не «от мртвѣх», а «осмерѣх» (Там само).

¹⁰⁶ Помилка переписувача. У Потія – «глаголюще» (Там само).

внорьска прошебразѣт ѿвѣ црѣ/скѣю багрянницю . ѿмщение побѣдѣ хѣла// (арк. 258 зв.)
 пламениа ѡбразѣ . витажны на свѣт/носа^н трѣхъимыми корѣнами вѣчянь на/главѣ
 твоей вѣстои . ѡкрѣжениы/црѣскоую дѣдимою прѣтго дѣла . про/ѡбразѣнціи три-
 съставныи чины/ѡны нѣсны ѡмовѣ ѡгражамы . ясно/сѣпательны^м бжѣтвны^м свѣто^м .
 всакы/ѡ твоя вѣнапрѣсвѣтѣишаа ѡкраше/нѣа стльства твоего ѡзрадѣаго . ѿ/нѣсѣ
 съвыше ѡтканѣа сѣт . въ чинѣ/ѡ ѡбразѣ въ свѣт . нѣсѣныи носѣ ерл/фѣмъскы^м
 лицелѣстимаа . ѡ пламено/вѣдны^м ѡгне^м дѣла стго вѣсѣ^х ѡчиенимѣ/твое^н стмѣ вѣсѣ^х
 ѡмакнѣла дѣла ѡкн/воксѣ . ѡко прѣймѣт^т въ ѡбразѣнїи печл/тѣ ѡ . напѣсанїи црѣское
 параклѣтѡва/дѣрѣ ѡтшѣтелнаго дѣла ѡмѡщи ѡме/на написана нѣсѣ^х въ книгѣ жи-
 вота . / ѡ вѣнапрѣсвѣтѣишии великомно/гопѣрѣмѣи стѡблѣжении ѡче на^м нѣ// (арк. 259)
 кое ѡтѣшение малѣдѣа щѣрѡ^т подѣи . / ѡ нѣлѣнѡртѣ к намѣ боу^т ѡпѣсати на/сн
 словѣа . ѡко дѣ ѡ мы вѣдѣащи твѡ/ѡ вѣнапрѣсвѣтѣишаа нѣлаа сѣакѣа ѡ ѡтѣ/шнтелнаа
 словѣа . к на^м писанаа . / кѡпно всѣ възрадѣ^тѣа ѡ възвѣсѣлимаа/дѣламѣ . полуучѣ-
 ши желание своего хо/тѣнїа . в блѣтѣ сѣи дѣвѣной . ѡбл/чѣ ѡудивлѣмаа сѣмѣ ве-
 ліко село мно/го томуѣ чѣ^тмаа . ѡко прѣже сѣго малѣ/времени миновѣшѣ . послѣла
 к вашѣй/ко вѣнапрѣсвѣтѣишоѣ стѡрѣти . ѿ нашѣй/стрѣнѣ нашѣи стѣни ѡцы . чѣтѣни/
 ѡсѣпѣни епѣкѣи : чѣ прѣнааѣнѣиша/ѡа великоглавнаа кнѣжѣта . ѡ вельможѣнїи ѡ мно-
 гочѣтѣни блѣгѣнии пѣновѣ . ѡ всѣ/блѣгочѣтѣишѣи нарѡчѣтѣи мѡжѣе напѣ/санїе нѣское
 блѣгопѣтѣнѡе вашѣимѣ/лѣгкѡтого^м ѡнтѡнїе^м ѡмене^м мѡужѣ^м чѣтѣ^м/ѡ достоїнымѣ
 въ стѡрѣти . сѣгѡ ва// (арк. 259 зв.) ша вѣнапрѣсвѣтѣишаа стѡрѣтѣ по/слѣстѣ к вели-
 комѡу кнѣзю московькомѣ . / дѣцѣ црѣвѣ въ брѣкѣ ѣмѣ съчѣтавшѣ : / ѡ снѣ ѣмѣ ѿ
 свѣтѣ чѣтно послѣавши . ѡ по/дѣавши ѡкы малѣтѣвѣ ѡ законѡвѣны/ѡцы . но не вѣлѣмы
 чѣ^то¹⁰⁷ в томѣ ѣ . дѡне/сѣны ли вѣдѣ^тѣаа писаниа наша прѣ/вашѣ свѣтльское вѣна-
 прѣсвѣтѣи/шнѣ лице . ѡли ни дѣа того рѣ^н мнѡ ѡпеча/лѣхомѣа на времѣа сѣ . помышлѣаще/
 в свѣтѣ . сѣгѣ како неприѣатна вѣдѣ^тѣаа пи/саниа наша прѣ вашѣю сѣнѣносною/стѣнѣю . ѡли
 ѡзгорѣжѣна наша ѡсѣнѣа/чѣлаа лѣко . ѡже ѡсклонїхо^м ѿ чѣла сѣла . / к вашѣй кѣ всѣй
 наѣтѣишоѣ стѡрѣти нѣ/кое ѡтѣшнтелное писание . вѣдѣтѣ/вашѣго стльска блѣрдѣаа же
 к на^м . зѣавѣ/намѣа сѣ вѣнапрѣсвѣтѣишии ѡче . кона рѣ^н/вѣны бѣ сѣ чѣакоаго зѣмѣдѣ-
 нѣа . / дѣло . ѡко не полѣчѣтѣа на^м желѣмѣа// (арк. 260) хо/тѣнїа . ѿ вашѣй вѣна-
 прѣсвѣтѣишоѣ/стѡрѣти . вѣрѣ^тѣа бо мы вашѣ великопѣрѣмѣстѣи/ѡко ни сѣно ѿ сѣи вашѣй нѣрѣ-
 дѣнїе нѣское/на сѣ^н прозѣано¹⁰⁸ вѣдѣ^тѣа в на . но всѣ¹⁰⁹ на^м снѣа лѣвѣно ѡпѣишѣи . ѡкы
 малѣтѣвѣ бѣ . ѡ ѡцы/наше смирѣнїе ѡ мироное желание въ вѣ^н/налѣнїш¹¹⁰ . ѡ не ѡпеча-

¹⁰⁷ Літера «с» у буквотитлі, яку тут поставив переписувач, зайва. Має бути просто «что», як і у Потія (Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 229).

¹⁰⁸ Літера «р» виведена дещо нижче рядка, але належить однозначно до цього слова. У Потія тут «познано» (Там само).

¹⁰⁹ Очевидно, це скорочення від «всяческая». В Іпатія (Потія) тут просто «вся» (Там само).

¹¹⁰ Помилка переписувача. Очевидно, має бути: «наполниши». В Іпатія (Потія) тут «наполнити» (Там само).

лиши нашии срѣца . / ѿже ктомоу болѣе . ꙗко мѣи еси стѣль . / ꙗ всеразбѣны стѣи ѿца
 вѣсї . како пре/мѣростию своєю . пакы ѿкрывлены¹¹¹ ѿ/тѣшнѣи . ꙗ печл^а нашу на рѣсѣ
 пре/ложити . ꙗко да пакы коупно вси въ/зрѣвѣмса ꙗ възвѣвѣмса ѿ стѣшнѣи/н
 твое^и ꙗ ни єдиногѣ сдѣмнѣна въ собѣ/стѣ^х¹¹² нашии . в стѣ^и не пострѣжемъ . к вл/шоу
 къ вѣснастѣшнѣишѣи великом^отѣвно/и стѣстѣи ѿ ѿца прѣч^тны . но ѿ се^и ѿ ве^и . / слав^а
 ѿже бѣ^и въ вышнѣи бѣ . ꙗко на землѣи мирѣ ꙗ блѣвнѣи на члѣкѣ^и твоюу дарѣ/ва . по-
 казѣ въ члѣкѣ^х блѣвоннѣи своє^и // (арк. 260 зв.) ꙗ блѣгѣи . ꙗко да вси спѣдѣа . ꙗ по/
 знан^о єго соущаго истиннѣи бѣ . даваго/ тобѣ тайноуу властѣ въ члѣкѣ^х . пре^и/внѣа
 ꙗ великѣа твора^т . сего рѣ^и мы ѿ/толѣи ꙗ тако великѣи твоѣи нѣны да/рѣ^х хвалѣм
 та хвалѣмоу ѿ вѣкѣ^х члѣкѣ/ блѣвнѣи ма^и¹¹³ блѣвнаго ѿ вышнѣи бѣ . кл/нае^итѣи
 поклонѣмоу ѿ всего зѣора хртѣанскѣи . славословѣ^и та розными с^о/вѣи бѣжѣтѣвнѣи-
 мѣи бѣлажанѣи та . / блѣгѣи^и та великѣа рѣ^и славы твоеѣ . ꙗ/ ꙗмашѣи съвѣише . ѿ бѣ
 великѣи црѣ^и ꙗ арѣ/хирѣю мѣлѣсѣдѣе . нѣнѣи стѣи ѿца/ дѣвнѣи дарѣ^х . вседѣрѣжѣтелю сна
 є^ино/роаго гѣ не хлѣ . єдиноравнѣи ємоу слав/жителю . стѣи стѣго дѣа всѣстѣа дѣше . /
 ѿпоущаѣи грѣхѣи всемоу . мирѣи поми/лоуи на . прощаѣи^и¹¹⁴ грѣхѣи всемоу ми/рѣи принѣи
 млѣтѣи наша . сѣдѣи ѿ дѣвнѣи прѣстола славы величѣствѣи въ це^и // (арк. 261) рѣкѣи стѣшнѣи
 ѣки на нѣбѣ^х . пакы глѣмѣ по/мѣдѣи на ꙗ млѣтѣ^и боу^и намъ . ꙗко ты є^идѣнѣи гѣ .
 началны ѿца всѣпрѣвѣлѣтѣ/шнѣи ꙗ мноблѣжнѣи сѣкѣ^и¹¹⁵ . славон ꙗ че/стѣи ѿ бѣ ѿца
 многопочтѣнѣи си . плѣче вѣкѣ^х земнѣи роуи снѣвѣ члѣкѣ^х . сего рѣ^и/ хвалѣмъ ꙗ блѣвнѣи
 ꙗма твоеѣ в вѣкѣ^х . / хвалѣще блѣгодарѣщи великого бѣ . ѿ не/нѣсѣклѣзанинѣ^и¹¹⁶ ꙗмѣже та
 оублѣжилъ славѣ/ великѣи мѣрѣи зижитѣ^и . є^идѣнѣи блѣжнѣи/ силнѣи црѣ^и црѣствѣоушнѣи . ꙗ гѣ
 гѣспѣствѣ/шнѣи . є^инѣи ꙗмѣа бѣсмертѣа . жѣвѣи въ прѣ/стоупнѣмъ свѣтѣ . тѣнѣвѣтѣлаго/
 бѣжѣтѣи . блѣнѣтѣаго силнѣи главы/ своѣи . всѣгда въ прѣмѣрѣстѣи є^инѣиносѣ/шнѣи . ꙗ¹¹⁷
 ꙗ живѣоначалнѣи ꙗ неразѣимѣи/а тѣрѣа . ѿ ѿнѣи никѣгда никѣи не/до/вѣдомѣа . ни
 соудѣе ктомоу ни/домѣи/силнѣи . ꙗ токмо ѿ ѿнѣи силѣи нѣны ѿ/мо^и . въ ни/хѣже ꙗ ты
 сѣ^и всѣнастѣшнѣишѣи // (арк. 261 зв.) ꙗ сѣрдѣи мѣи жѣвѣиши †...†¹¹⁸ ꙗ/ по мѣрѣи прѣ†...†¹¹⁹

¹¹¹ У Потія – «оскорбленныхъ» (Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 229).

¹¹² Помилка переписувача. Має бути, вочевидь, «совѣстех». В Іпатія (Потія) – «совѣстныхъ».

¹¹³ Помилка переписувача. У Потія – «благословим тя» (Там само).

¹¹⁴ Помилка переписувача. У Потія – «прощай» (Там само, с. 230).

¹¹⁵ Помилка переписувача. Має бути: «Сіксте» (Там само).

¹¹⁶ Тут пропущено цілий зворот (Там само).

¹¹⁷ Помилка переписувача. Має бути: «єдиносущнѣи» (Там само).

¹¹⁸ У цьому місці літери частково затерті, а частково відчитання унеможливлене червоне чорнило, яке перебілося на цю сторінку із сусідньої. Розібрати можна лише «их» у кінці рядка.

¹¹⁹ Та сама проблема, що й у попередньому рядку (див. попередню прим.). У Потія тут «просвѣщеніе» (Там само).

†ДА/ВА†¹²⁰ †...†¹²¹ в ннѣже ѡ†...†¹²² непрестанъ спѣ/ває^н и ѡ славімы и хвалымы¹²³ ѣ
 бѣ ѡ всѣхъ / земнородныхъ родѣхъ величаемыи . и ѡ/ всакого дѣланиа дивнии дѣла-
 лемы . / въспѣваемы и славымыи . ꙗко то ѣ ѣдї/наго превѣчнаа слаба . и чѣное
 велїи . / ѡвласть же и держава . ꙗже еше преже/ всѣхъ всѣхъ бѣ и ннѣ ѣ и еше
 бдѣть . въ вѣко/вечное . и нескетныа превѣчныа вѣ/кы аминь : . боу^н же ктѡмѣ
 бл҃гвннѣ/ на нѣ тобою вснаславлѣншии ѡче . / всегда и ннѣ¹²⁴ и рѣно и вымы вѣко^н .
 амі/нь . ꙗко ꙗви намѣ сїю млчѣ свою . и/ спїсннѣ твоѣ дай же намѣ ѡ ннѣ и до/
 вѣка . пакы трїсратѣи . аминь : . / чѣ стѣи трїоцы . ꙗко всѣхъ славітѣ/ трїедино
 превѣчныи бѣ : . ~

2. Синодальный список «Послання Мисаїла»¹²⁵

(арк. 297) Всѣтѣ ст҃го великаго б҃га / произволеннѣ вселенъ/скомѣ папѣ великомѣ /
 слнцѣ . всемірномуу / свѣтильннкѣ , црквиномѣ / свѣтѣхъ всѣтѣомѣ и всна/стѣишемѣ
 ѡцѣ ѡцѣмъ . / и всначальнѣишемѣ папты/рю паптыре^н . бл҃жннѣомѣ си// (арк. 297 зв.)
 ктѣ . ст҃мыа вселенскїа со/борныа цркви рїкарїю , на/доцтоннїишемѣ в прѣкѣхъ / ст҃ннѣхъ
 чїноначалиа , свѣтѣ/тоснїацїемѣ пресїїннѣ^н / нѣнаго раздѣла ѡзвѣа , еше/ннѣона-
 чальнѣишаго велика/го свѣта , па ꙗснозрїтѣ^н/нѣхъ херѣувнѣхъ блистїаи . оу/множннѣннѣ^н
 пресїїннѣ^н вѣ/лїкїа оума вснапросвѣтлѣ/нїшаго в свѣтѣ чї и ѡвѣа носѣ / ѣдннѣомѣ точѣ
 ѡ с҃радннѣомѣ , / пламїннѣоблїстїаемѣхъ свѣтѣ/тѣомѣ , ч҃днооумномѣ и всѣ/свѣтломѣ с҃радннѣомѣ
 ѡгннѣ / нѣннѣннѣ разг҃аремѣ , и мнѣра/чїтелннѣннѣ желаннѣннѣ всїа па// (арк. 298) лн^н
 бж҃твннѣннѣ лѣбѣ . и па^н / въ бж҃твннѣннѣ лѣбѣ . оу прѣ/стѣла сдѣла великїа бѣ , трї/
 ст҃ю ѣмѣ пѣк прїносѣ ѡ всѣхъ/хъ и за всѣ . и ѡ нѣ прощає^н / и ѡсїлає^н в дѣхннѣннѣ
 бл҃гѣтѣ . / свѣршннѣннѣмъ пресїїннѣ^н . / всѣсвѣтлѣ свѣта , на ѡсїе/ннѣ дшїа^н всѣхъ прї-
 влача желаннѣннѣ лѣбѣ , ꙗ к нѣмѣ в чїннѣ / ѣ свѣтѣ . еже ѣ непостїжннѣ / всакомѣ
 оумѣ , и тѣ^н ѡ нѣ / прѣцїѣ бѣ вснапросвѣтлѣ/нннѣ блистїаннѣннѣ , свѣта / па всѣхъ сї-
 нѣначалїи цркви^н / и прочннѣ прѣпѣна , и сдѣцннѣ под^н/вѣше стѣобл҃жнѣннѣ , сїннѣно/ногнѣннѣ
 ст҃ннѣ , комѣждѣ по мѣ^н // (арк. 298 зв.) ре раздѣла дѣховннѣа дѣровѣла . / ѡвннѣннѣ прѣцннѣннѣ ,
 кѣпнѣо всѣхъ / коннѣно прѣшннѣннѣ , и совѣршнѣно бл҃гвннѣннѣ во всѣ на всѣ / црквиныа чнны
 началѣ и / властїи чѣрѣс ннѣ же и всаки/а чл҃чскїа дѣхы нмѣцннѣ , и/злнвѣла в ннѣ
 нзѣѡбнлнѣно свѣтѣ / бг҃ораздѣмнѣ . ко прѣцннѣннѣ / и дшїа^н юже тн подѣстѣ мнѣ/раз-
 лннѣнаа прѣмѣдѣтѣ бж҃на . / кѣ совѣршннѣннѣ ст҃мыа папты / свою цркви^н , нзѣбравнѣно стѣла/до
 своихъ словесннѣ ѡвѣ^н ꙗ / тн гѣ самѣ оуѣрѣчннѣ , ꙗ не чѣ/ловѣкѣкѣ . великннѣ папты/рю ,

¹²⁰ Слово нечитабельне. У Потїя тут «подавается» (Архив ЮЗР, ч. I, т. 7, с. 230).

¹²¹ Текст нечитабельный через пониженность рукопису.

¹²² У Потїя тут «онъ» (Там само).

¹²³ Перші три літери читаються чітко, решта вгадуються за слабкими обрисами. У По-
 тія тут «хвалімый» (Там само).

¹²⁴ Очевидно, помилка переписувача. Літера «г» в буквотитлі зайва.

¹²⁵ ГИМ, Синод–700, л. 297–309 об.

ѿ ненаоучении принесе" / ти . оубѣлѣніомѣ сѣци ѿ са/мѣ вышнѣ бѣа . бѣгононе /
 всебѣлѣне ѿ , не може" бо ѿ / члѣкъ ѿ бѣгодѣныиѣ ти мѣло/сти , ѿли по почести
 слово" / ѿзрѣци . ѿще кто ѿ всехъ / прѣдвоститѣ , ѿ раздѣ" ѿзыкѣ ѿ/ма" . но чюкмо
 ѣ ѿ оубѣрѣдѣла / тѣплымѣ вѣрѣ , ѿ палимымѣ . лѣвѣви¹³² ѿ ѿмѣлмы " к тѣвѣ , / все-
 насвѣтлѣншымѣ бѣжѣ/ѿ стѣмѣ мѣжѣ . поеликоу / возмѣно ѣ снѣа ти приноси" / малое
 се гланесловне . зѣла/жѣлѣши тѣа гнѣ великымѣ стѣи/тѣлю . ѿ бѣа бѣоплѣщѣ вѣтѣ" //
 (арк. 302) хрѣтѣлѣкы" дѣша" . прѣ лѣ" вѣ/чнѣхъ прознаменовѣ" ѣси . ѿ / дѣа стѣго сѣы-
 ше порожѣниѣ" / папа вселѣкы" нариковѣла / стѣмѣ великымѣ вселѣнскымѣ / совокрѣмѣ
 ѿплѣкымѣ цѣркѣ сѣ/прѣтѣниѣ , ѿ причастниѣ все/началѣнѣшииѣ вѣкаѣи . ѿ/справленіѣ вѣтѣ
 столпѣ крѣ/по" . ѿ лица вѣрѣжѣа . хрѣлѣры" / воннѣ цѣла неѣаго . вѣторы" / ѿ ,
 наѣвѣнѣ , ѿ на ѿноплѣмѣ/ннѣмѣ полѣкы , побѣжѣла , / ѿ сѣкѣши" ¹³³ ницѣано гѣомѣчѣ бѣ/
 нѣ мѣчѣ" дѣховны" . вѣаги крѣта / хѣа . кѣпнѣо вѣа вѣндымыѣ / ѿ невѣндымыѣ рѣтѣнниѣ , /
 ѿ прѣотивниѣкы хѣвы , лѣвѣа // (арк. 302 зв.) ѿмѣо ѿвѣрѣа на сѣе вѣзѣ" . плѣ/ннѣкы ѿплѣнѣ
 ѿ лѣгѣи / вѣрѣа . ѿ вѣаги со цѣ" ѿ порѣ/зѣнѣ . ѿ гонѣи дѣа до дѣа дѣла . / плѣ
 оубѣнѣ" ¹³⁴ рѣци прогонѣи ѿ / ѿ члѣкъ дѣшѣ , стѣмѣи тѣво/ѿми мѣтѣвѣми , дѣа до дѣа /
 приноплѣаго . сѣго рѣ" прѣво/лѣшии ѣси вѣа архѣирѣѣ , ѿако / дѣрѣгѣ бѣжѣи нариѣѣ ѿ мно-
 го/бѣлѣжѣннѣ дарѣвѣ . сѣвыше дѣ/ровѣлннѣхъ ти снѣаю великѣа / бѣа . вѣтѣрѣ рѣ" тѣвоѣа ѿ
 к не/мѣ вѣмниѣа ти ѣ вѣ прѣдѣдѣ / вѣ рѣ ѿ рѣ до вѣѣка . ѿ все/стѣмѣ ѿзѣрѣаннѣмѣ бѣи
 все/ленѣскымѣ папѣтѣрѣу , вѣли/кѣа папѣтѣрѣа хѣа . констѣинѣд // (арк. 303) ѿстѣиннѣ" тѣ ѣси
 сѣпѣннѣ" / бѣа вышнѣа . приносѣщи / ѣмѣо жѣртѣвѣ стѣдѣи вѣскро/вѣанѣдѣ" ¹³⁵ , ѿ мирѣ ѿ ¹³⁶
 вѣсѣго мѣрѣа . ѿ бѣлѣгѣстоѣаннѣа стѣмѣ / бѣжѣиѣ цѣркѣа , ѿ ѿ совокрѣ/плѣнѣи ѿхѣа плѣ" во ѣ"но .
 доѣ" / достѣигнѣдѣтѣ вѣи во ѣднѣи/ннѣ вѣтѣрѣ . ѿ вѣ раздѣ" вѣ лѣвѣѣ снѣа бѣа . ѿ мѣжѣа
 соѣвѣрѣшѣна ѿ мѣрѣдѣ вѣзѣрѣмѣта / ѿсполнѣннѣа хѣа не по за/ко/нѣ ароновѣ но ¹³⁷ по чинѣ
 мѣахѣи/сѣдѣковѣдѣ . вознѣсѣа чѣтѣныѣ/а дарѣи сѣ похѣваллѣми бѣдѣ , / ѿщѣдѣ . ѿ конѣ бѣлѣгодѣха-
 ннѣа / прѣтѣоѣ тѣѣло , ѿ крѣо снѣа ѣ . / возлѣвѣлнѣа гѣа нѣшѣго ѿ хѣа // (арк. 303 зв.) за
 сѣпѣнѣи вѣсѣго мирѣа , ѿ о/цѣщѣннѣи дѣшѣ . кѣпнѣо / ѿ ѿ вѣтѣ" ѿ за вѣа , плѣѣ ѿ за/
 бѣлѣжѣшиѣ , ѿ погнѣбѣшихъ , / ѿ оѣцѣа домѣ хѣа . ѿа" дѣа "но/гомѣлѣрѣдѣи бѣа прѣмногнѣ"ѣ /
 свѣонѣ члѣко"лѣвѣнѣ" снѣмѣа ѣмо/лѣѣ бѣи . рѣстѣочнѣмѣ папѣкы / соѣберѣтѣ , ѿ совокрѣдѣнѣтѣ что / во
 ѣ"но сѣтадо , ѿгѣлѣа ѿ члѣкъ / вѣа цѣркѣвѣ прѣворѣжѣннѣ на/писѣано" на нѣсѣтѣ" , мѣлѣдѣа / рѣ"
 мѣлѣти своѣа бѣлѣтѣмѣа . / нѣнзѣрѣчѣннѣа рѣ" бѣлѣгѣоубѣтѣро/бѣна . ѿ вѣтѣ" мѣтѣ ѿако цѣлѣрѣи" /
 члѣколѣвѣѣ" тѣво" понѣстѣнѣтѣ . / ѿ мнѣобѣлѣжѣннѣмѣ ѿ прѣрѣтѣа/тѣ"стѣво" сѣпѣннѣ" слѣѣѣтѣ , ѿ //
 (арк. 304) прѣтѣ" жѣртѣвѣ приносѣи/ннѣ . со бѣлѣгѣпрѣнѣатѣннѣмѣ / тѣвоимѣ мѣтѣвѣми . мо/лѣа-
 ми ѿ молѣннѣ" , папѣкы / вѣтѣ" на" мѣтѣвѣа чѣо содѣѣвѣа" ¹³⁸ / ѿ прѣтѣвоѣа ѣго гнѣѣвѣа нѣ /

¹³² Літера «ъ» виправлена з «о».

¹³³ Надрядкова літера «х» перекреслена.

¹³⁴ Літера «оу» на початку слова перекреслена.

¹³⁵ Літера «ъ» виправлена з «ъ».

¹³⁶ Слово «от» перекреслено.

¹³⁷ Слово «но» вписане пізніше.

¹³⁸ Слово написано по стертому.

краточтѣ мѣрѣ . ꙗко / да ѿ него ѡбращѣтъ вси / мѣтъ въ днь сѣдны . ꙗко гнѣ /
 ѣ спѣни на люде твоѣ , ꙗ / блгвѣнїе твоѣ ѿ ннѣ ꙗ до / вѣка . но ѡ се ѡ все
 тво/е таково премѣро промы/шанин , ꙗ попеченїи бо/жественнѣ ѡбщѣ : ~ мы /
 вси сѣщїи зрѣ на страдѣ/чи словесныа ѡбщѣ . то/гдѣ стада хѣла ѿ дворѣ его //
 (арк. 304 зв.) стго . стѣла собоуныа / аплѣна цркви , ѿ чегыре / еуангѣтъ вселенскы
 стѣ/ншїи патрїархѣ греческы . / оустѣ¹³⁹ ѿ . ꙗ ѡбщѣла / преданиа нлоученїем / нхѣ
 греческы црквины сѣще / пороженїи ѿ крѣпелї стѣ/а ꙗ жвоначалныа тѣща . / ѡбнов-
 лени бани . пакы/бытиа свыше блгтѣю , / стго дѣла . добрѣ пасѣща / нми . во
 истїнно блгѡвѣ/рїи на пажитїи жвоно/снѣ . на блгѡцвѣтѣщїи / горѣ свѣрѣныа
 страны . / ꙗ сѣтъ ребра свѣрѡва грѣ / само црѣ великаго . понѣ // (арк. 305) бо бѣ
 в тѣжѣстѣ его зна/е^м , егѣ застѣпѣ^т ѿ всакѡ / насила , вражна сѣпо/стѣта
 старого змиѣ да/абола , воздѣшнаго кнѣза / тѣмѣ злобы понѣснаго . / егѡ ко-
 счѡтѣ прѣтѣлѣ свои / поставити на ншїи свѣ/ншїи страна . ꙗ быти побѣ / вышнемѡ .
 сго рѣ^н бѣ ꙗ ѿ/прѡвѣрѣ ꙗ на^м снѡ странѡ / дарова са^м паса на ꙗ мѣстѣ / снѣ пѣ-
 стѣннѣ . тѣ на ꙗ на бо/дѣ поконїа воспитѣ . дѡ/ша ншїа ѡбратї^т естѣ¹⁴⁰ к свѣтѣ /
 наставалящїи на на стѣ/зю прѣвы заповѣди свои / стѣхѣ . ꙗ мни своѣ радї . //
 (арк. 305 зв.) в не^м крѣтїхо^м са^м прїе^мше печѣл^т / стго мира , ꙗмѡще написа/но на чѣлѣ^х
 нашїи блгтѣю / стго дѣла , егѣ рѣ^н ѡще ходнѣ / по стѣннѡ стѣнн¹⁴¹ смртныа / кнѣ сго
 прѣ речїнаго властїи / воздѣшныа . ꙗ не оубон^м са . / ꙗко с нами бѣ е^м , са^м же зло^м
 ꙗ па/лицю свою ѡгона , ꙗ вїа / мысленыа волюкы . ꙗко да / ни е^на ѿ ѡбщѣ е^м
 погненѣ . / ꙗ стадо все цѣло , ꙗ соблюде/ннѡ прѣвѣдѣ^т . снѡ палицю / ꙗ же зло^м
 оуѣтѣшлѣ^т дѣла на/ша . ꙗ пасѣ^т ꙗко мѣрѣныа пастѣ / щедрыи , ꙗ ѡбщѣлющѣ . / мѣтнѡ
 свою погонѣла на . / ꙗ не хотѣщїи прїблїжитї // (арк. 306) к немѡ . ꙗ не сѣ^т ѿ
 двора егѣ , ꙗ ѿ ѡнѡ его ꙗ тыла подобно снѡ / хоше^т прїквѣти вѣстѣга/вѣла бразѣлнї
 ꙗ оуздѡу чѣл/снїи нхѣ . да вѣдоу^т вси е^но / стадо по едїннемѣ пастѣ/ре^м хѣвы^м . по
 се^м же вѣши стѣ/ншїи вѣсѣ^м поддѣченныа ѿ хѣла пѣ/стѣмѣ старѣшїа пастѣ/ра . нѣ^т бо
 на лицѣ зрѣнїа / оу^б бѣ . ꙗко ѡ се^м мѣ¹⁴² вѣщѣлѣ^т / нача^нчѣншїи пастѣ по хѣ /
 вѣрныи пѣрѣ . ꙗко во / всакѡ^м ѡзѣмѣ^т ѡщѣ¹⁴³ волиса¹⁴⁴ / бѣ , ꙗ дѣлаа прѣвѣдѣ .
 прї/ѣтѣ е^м е^м . к снѡ же вїа/кнїи павѣ^т сѣаднїскїи надѣ/стѣнїи ѡзѣмѣ^т гѣтъ . всѣ //
 (арк. 306 зв.) ꙗ ѡще прїзовѣ^т ꙗма гнѣ спѣ/стѣа тѣа бо е^н бѣ бога^та вѣ / вѣсѣ^т . ꙗко
 комѡ хоше^т / рѣзѣла^т мѣрѣ дарованиа / вѣре , по свои е^м воли . / воли бо е^н
 кто прѡтивнѣа . / ꙗ рѣ^н зачѣвои всѣа во прѡтн/вннїи , да помнѣдѣтъ . по/нѣ бо
 едїнно славы хѣ . все / тѣло хрѣтїанскы дѣшѣ согѣ/вннїи истїнно , крѣщїннѣ / стго

¹³⁹ Слово «оустава» виправлене з іншого, залишком якого є винесена «м», що її переписувач, вочевидь, забув перекреслити.

¹⁴⁰ Виправлено з «еси».

¹⁴¹ Кінцева «и» виправлена з «ї».

¹⁴² Винесена літера «м» помилково додана переписувачем.

¹⁴³ Перекреслено в рукописі.

¹⁴⁴ Літера «и» ледь перекреслена.

дѣ . ѡ не^м же вѣско розл^а/ни соствлѣлѣ рѣте^т . вѣ / цѣкѣ стѣдѣ ѡ гн , ѡ немѣже /
 и мы создѣахо^мса кѣпно вѣи , / в до^м гнѣ в долготѣ днѣ вѣкѣ . / нѣсть бо рѣнь-
 стѣи ѡ хѣ гре/ко^м , и римляно^м . и на^м вѣци^м // (арк. 307) росинскн^м словано^м вси
 ѣ^но то/же вѣдѣ . в не^м же звѣнѣ бѣ в то/мѣ да пребывает^ь кождѣ вѣ / своѣ^м чинѣ .
 вѣемѣ на^м тако / хѣ . пото^м же хѣи . и ѣлицы / во хѣ крѣпни . во хѣ ѡвѣско/шасѣ .
 ни ѣ^ни бо послѣшнн/цы закона ѡпрѣвѣютсѣ . / ѣко нѣци ѣствѣо^м законнѣ/лѣ
 тѣорѣще . имѣще закѣ , / написано во рѣцѣх^ъ своѣх^ъ . ѣ рѣ/дн снѣ написахо^м к ваши , /
 вси наѣтѣшнѣи стѣоти . / слышахо^м нѣкы^м ѡ на^м прѣ ва/шнѣ стѣни ѣповѣданци / глѣ
 лѣныѣ , хѣлащѣл насѣ / и глѣци , ѣко нѣмы соврѣ/шнни ѣстѣннн хѣтѣлѣи //
 (арк. 307 зв.) стѣиѣ правослѣвныѣ вѣры / хѣвѣ . и нѣнѣ таковлѣ мно/га на на хѣла-
 щѣл , блѣдѣ/ннѣ дышнѣ забнѣтнѣ ѡп^л/лѣми . в коле жѣтѣва своѣ ѣзыка клеѣ-
 щнѣи прѣлнѣ^м / ѡ огна гѣвнѣскѣ , рѣл^л лѣпо/тнѣ неправѣ ѣполнѣ соу/ще ѣда смѣрто-
 носнѣ , и^мже / ѡвѣкоша бѣгѣ ѡца блѣвнѣтнѣ . / снѣмѣ пакн клеѣщнѣи вѣрѣныѣ члѣкы .
 блѣговѣно жн/вѣци^м созл^аннѣм^ъ дѣхомѣ стѣм^ъ / по ѡврѣзѣ вѣжнѣ и по поро/внѣ .
 и звѣннѣ же прѣ лѣ/тѣ вѣкнѣхѣ вѣ блѣтѣ снѣ . / и по позрѣннѣ велнклѣ бѣ . / ѣгѣ
 ѣще мнѣ не бѣ . ѣко да вѣ// (арк. 308) ннѣдѣт в вѣрѣ снѣ стѣдѣ . / надежѣ и люѣвоѣ
 в свѣтѣ / имѣще к гѣ , члѣци ѡнѣ / блѣжнѣаго ѡповѣннѣлѣ , и / просѣннѣа славы .
 велн/каго бѣ га нѣшѣго ѣ , хѣл . сн/и^мже ѣнѣка ѡубѣ не вѣ/дѣлѣт хѣла^т ѣнѣка же по
 ѣствѣдѣ ѣко блѣовѣннѣ жн/вѣтнѣ вѣдѣлѣт рѣздѣмѣн/ще свѣтѣ дѣшѣно ѣ не дѣ/хѣбно .
 самнѣ прѣлѣщнѣи/щѣ , глѣтѣ , клеѣщнѣи / на ны . вѣстннѣнѣдѣ снѣ / вѣтѣ ѡвѣлѣци вѣзвѣ-
 ннѣ . / ѡ вѣтрѣ прѣноснмыѣ¹⁴⁵ . / дѣвѣса блѣплѣна . ѣснѣ / во^лны свѣрѣпыѣ морѣ во //
 (арк. 308 зв.) стѣнѣнѣющѣа своѣ стѣдѣа звѣ/зѣ прѣлѣстнѣа . и^мже мрѣ/кѣ тѣмы в вѣкы
 блѣдѣтсѣ . / ѡ ннѣ же прѣчѣтѣвоѣ сѣдѣмѣ / и^мшѣ дѣамѣскѣи , ѣнѣ снѣ глѣлѣ^т / ѣкоже
 свнѣдѣтѣлѣствѣдѣ^т / ѡ сѣ^м ннѣдѣ нѣковлѣ . в соѣ/но^м своѣмѣ послѣннѣи . пнѣшѣ / ѡ сн^ѣ .
 прѣстѣрѣннѣнѣ тако/внѣ не хотѣлѣ^т , да бѣхо^м были / вси ѣднѣно тѣло ѡ хѣтѣ . не /
 слышѣлѣ самѣо запѣвѣдѣн/щѣл , и глѣющѣа снѣ запѣвѣ^{тѣ} / вѣлѣ^м . да люѣнѣте мрѣ дѣдѣга , /
 ѣкоже и ѣзѣ вы вѣзлѣнѣи / вы . ѡ сѣ^м познѣнѣтѣ вси ѣко / мон ѡчнѣицы ѣствѣ . ѣш^т
 лю/бѣ и^мѣтнѣи вѣдѣте мнѣдѣ // (арк. 309) соѣю . ѣ нѣдѣ^т нѣтѣ люѣви , тѣ/мо бѣтѣ не
 пребывает^ь . тѣ/ковѣ прѣмѣдѣрѣтѣ нѣтѣ свѣ/ше ннѣходнѣтѣ , но зѣ^нна дѣ/шѣнѣа блѣовѣкѣлѣ ,
 нѣдѣ^т бо / забнѣтѣ и рѣннѣи , тѣдѣ / нѣстѣрѣннѣи ѣ¹⁴⁶ вѣсѣкѣа злѣлѣ / вѣщѣ : ~ П мѣ
 вѣвѣдѣмѣ / наѣтѣшннѣи ваши вѣи/и мно/рѣздѣмнон . вѣ блѣго/рѣдѣжннѣи , велнкон глѣ/вннѣи
 прѣмѣрѣстнѣи . ѣко не и/мнѣте вѣрѣи снѣ^м , и тако кто/мѣ подобнѣм^ъ ннѣм^ъ прочнѣм^ъ вѣ/щѣм^ъ .
 ѣже на на клеѣщнѣ^т не / по ѣстннѣнѣтѣ , хотѣщнѣи рѣ/зрѣмѣжѣтнѣ твоѣ незлѣ/внѣи , блѣгом-
 лѣднѣ ѣ к намѣ // (арк. 309 зв.) но пакн прѣмѣдѣтѣ пѣстѣм^ъ / и всѣлннѣнѣи ѡчнѣтѣлнѣи /
 ѡщѣ мѣтѣсто . прѣдѣлнѣ своѣ/мѣдѣ вѣсѣвѣтломѣ ѡумѣдѣ , в рѣ/сѣдѣжннѣи стѣи ѣстннѣи/хѣ
 пнѣсанннѣи , нѣдѣ^т ѡврѣщнѣтѣ^т / незлѣ/внѣа правѣ . к на^м ко вѣ/мѣ тѣредѣющнѣи^м , блѣвннѣа /
 тѣвоѣго стѣго . послѣдѣдѣн/щнѣ своѣ прѣвѣночѣнѣнѣшѣл / пѣстѣмѣл . ѣко грѣлѣдѣщнѣи к не/мѣдѣ

¹⁴⁵ Літера «е» написана над перекресленою «и», кінцева «я» також перекреслена.

¹⁴⁶ Сполучник «і» вписаний пізніше, вочевидь, коли писець звів свій текст із антиграфом.

не ѿгонлетъ конь . но / вѣѣ^х равно кѣпно млѣтвѣ к се/вѣ приимлѣ , ѿ вогтока
 зл/пѣ , сѣвѣра , морѣ . ѿко да / ѿ не^м въблѣвѣтсѣ всѣ колѣ/на зѣ^мла . ѿ всѣ
 ѿзыци ѿ/блѣжатъ єго : ~

3. Макаріївська редакція «Послання Мисаїла» («Послання до архієпископа Макарія») ¹⁴⁷

(арк. 342) Всестѣо великого бѣ произволением / всяко дѣло бѣ¹⁴⁸ и всякъ дар свершенъ / свѣше сходит от бжѣственнаго про/мысла во имя стѣе и живоначалныя / и неразделимыя трѣцы . отѣа яве / сна и стѣо дѣа всеправославному / гсѣдрю пресвещенному архієпископу . бѣо/спасаемых градов великаго нова/града и пскова . і всея русииския семлы / солнцу влдке макарию . всемирному / свѣтилнику црковному свѣту . стѣому / і всестѣишему отѣу отѣемъ і всеначал/неишему паствырю пастыремъ . // (арк. 342 зв.) блженному учителю стѣя вселен/ския соборныя апосталския ¹⁴⁹ цркви . / надостоинишему правителю . / в первых свѣщенных чиноначалиях / свѣтлосияющему . просвещением / нбснаго разума осарения . све/щенноначалнейшаго великаго / свѣта паче ячноспрителных . / херувимов блистаяся . умовид/ным просвещением великаго / бѣа всинаипросветлѣишаго . / в себѣ образ нося . единоточен / от сераѣимъ . пламенноблѣстаемых // (арк. 343) свѣтов . чудноумному і свѣтлому сераѣиму . огнем нбсным разгоряему . и много/рачителным желанием всегда палимъ от бжѣственныя любве : / и паки бжѣственную любовь / у прѣстола сущи великаго бѣа . / тристѣю ему пѣснь принося / от всѣхъ и са вся . от него просве/щаемъ і освещаемъ . в дѣо/вную блгодать свершенныи про/свещаемъ . всего свѣтлаго / свѣта . освещение дѣшамъ / все привлеча желанием любве . // (арк. 343 зв.) яже к нему в чудныи ¹⁵⁰ его свѣт . еже естѣ / непостижим всякому уму ¹⁵¹ и тако от него / многосвѣтъ паче всѣхъ свещенно/началии црковных і прочиимъ . / преподобия . і сущим под вѣшею / стѣостию . блженною . свещенно/носною

¹⁴⁷ Публікується за: РНБ СПб, Сол–902/1012.

¹⁴⁸ Мало бути, вочевидь, «благо», однак літера «л» (мабуть, надрядкова) в рукописі опущена.

¹⁴⁹ Попри те, що у виданні І. Добротворського тут «апостольскія», в манускрипті написано саме так – «апосталскія» (пор.: Послание опального к новгородскому архієпископу Макарію, с. 409).

¹⁵⁰ Біля надрядкової «д», виконаної скорописом, іншим почерком і чорнилом написано сучасне прописне «д» – вочевидь, слід одного з розборів тексту.

¹⁵¹ Тут у рукописі поставлено червоною циноброю крапку, якій відповідає така ж крапка на маргінесі навпроти початку цього рядка, біля котрої написане слово «уму», яке подаємо там, де воно було пропущене і куди, за задумом переписувача, його потрібно вставити.

свѣтынею . каждо по *мире* / раздѣяся дѣховная дарова/нія . о всемъ просвеще-
 ние . / і совершенное блѣгословение . / во вся и на *вся* цѣрковныя чины . ? / на-
 чала же і власти . *ангелския* / же . і всякия члѣвческия умы . // (*арк. 344*)
 и духи изливая в них исообилно . / свѣт бѣорасумия . к просвеще/нию их
 дѣшам . еже ти подасть . / многорачителная премудрость . / бжїя : соверше-
 нию свѣтымъ . / пасти цѣрков и избранное стадо / своих словесѣных овецъ . еже
 ти / Гсѣдь поручи . о великии пастырю / пастыремъ начальникъ . / і всѣхъ све-
 щенноначалия . / первенейнѣму свѣту цѣрковному светил/нику всемирному
 свѣту всѣх хо/датаю новаго савѣта Хрѣста // (*арк. 344 зв.*) ісбравшаго тя в сии
 чинѣ по блѣгословеню хо/тѣния своеѣ во образ свои бжѣственныи / свѣтыи
 і воставлеи тя на прѣстоле вели/кого прославия¹⁵² на седалищи блѣженнаѣ /
 архиепискупа іванна і пречюдного / архиепискупа еѳимия правяще . / сло-
 во истинное істиннаго бѣа возве/щающе во всѣ православие і в кон/цы ея
 спсѣние бжїе во свидѣтель / всѣмъ хотящим вѣровати истин/ному снѣ бжїю
 подавая в вѣс мирѣ / здравие і всесѣнное¹⁵³ блѣгосло/вение силою подава-
 ти¹⁵⁴ силою все// (*арк. 345*) могущаѣ¹⁵⁵ бѣа на спсѣние . всѣмъ дѣшам / тако бо
 ѡгодѣн еси во всѣмъ перво/свѣтль по писанию прпдбѣн неслобив бѣзсквер-
 нень блѣоугоденъ все/млѣтив и отлучен от грѣшник нравомъ / и житием

о¹⁵⁶ великий начальнейший / отѣцемъ отче та¹⁵⁷ великъ и толикъ / мно-
 гоблѣженъ еси неисреченно / достоинствию¹⁵⁸ бѣа . да кто /от члѣвкъ возмо-
 жет исглати . или исрѣщи¹⁵⁹ / предивные достоинства величес/твия свѣтнѣ
 твоих или ублѣжи/ти по достоянию свѣтлство твое // (*арк. 345 зв.*) изрѣядное
 вмѣже тя гсѣдь бѣгъ ублѣжи паче всѣхъ земныхъ снѣв челѣвѣч/ских¹⁶⁰ и самѣхъ

¹⁵² У рукописі помилка: «прославия». І. Добротворський прочитав це слово як «право-
 славія» (пор.: Послание опального к новгородскому архиепископу Макарию, с. 401
 (у виданні сторінку хибно марковано номером 401)).

¹⁵³ Помилка переписувача. Має бути: «всеспасенное», як і в «Посланні Мисаїла»
 (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. 1, т. 7, с. 201). В І. Добротворського – «всесвященное» (див.: По-
 слание опального к новгородскому архиепископу Макарию, с. 410 (у виданні сторінку
 помилково марковано номером 401)).

¹⁵⁴ Слів «силою подавати» в І. Добротворського немає (пор.: Послание опального
 к новгородскому архиепископу Макарию, с. 410).

¹⁵⁵ Літера «а» виправлена з іншої тим самим почерком і чорнилом.

¹⁵⁶ Цей поділ на абзаци відсутній у рукописі (крім останнього абзацу). Так марку-
 ються перейняті до послання частини з «Послання Мисаїла».

¹⁵⁷ Очевидно, помилка переписувача. Має бути: «тако», як в І. Добротворського
 (див.: Послание опального к новгородскому архиепископу Макарию, с. 410).

¹⁵⁸ Літери «тв» виправлені з інших тим самим почерком і чорнилом.

¹⁵⁹ Замість літери «щ» первісно була інша, виправлена тим самим почерком і чорни-
 лом на «ш».

¹⁶⁰ Попри те, що це слово не скорочено, та й у рядку, де воно починається, немає ви-
 несених літер, над ним усе ж поставлено титло.

соущетоднѣю икопѣрты дѣци . по
 слѣдоущей митрополитѣ сошщенны
 соборомъ . несоущесобой ипоуниоу .
 иже шѣта влена на блѣнїе шелнкоу
 кнѣю . идоушоужетон ишелнкоу
 кнѣю и сладоисони . исо кнѣзьми и
 сколѣры . бѣкопогда и мнѣго емнѣю
 жестиво . понїе шаламоскаѣ . ои
 тїи послѣдошаоу . и шесънарѣсла шѣ
 градмосквы .

Урочиста хода зі Смоленською іконою Богоматері вулицями Москви за ймовірної участі владика Мисаїла. 1456 р. Мініатюра 1570-х рр.

тѣх сѣнов свѣта славою / и честию венчавы¹⁶¹ тя · мно убо мноѡ/блѣженныи
свѣтлю бжїи великий / пастырю вселенский учителю / саконуположенный
вторый моисею / паче аарона прославленный от бѣа / архиерѣю самага
того превыиши¹⁶² / чюднаго самоила новаго савѣта / Хрѣста совершенный
умъ црковное / око правителю новаго ковчега / завѣта Хрѣства в немже ле-
жит // (арк. 346) не скрижали каменны но самое то / слово бжїе живопи-
санное . и поз/лащено дхом стым . в срдцы твоем / стомъ . вкоренено от
дха манною / нбсною . і воспитано всестѣишею / прчстою плотию . и кро-
вию агнь/ца Хрѣста непорочнаго : избави/теля всего мира .

да что еще / о семь продолжая время глїю / отче воистинну . яко ни
едино естѣ / слово тако возможно быт . е¹⁶³ от нас / достойно или возмо-
жно к похва/лению чюдных и предивных стых твоих . // (арк. 346 зв.) которое
бо блгое похваление мы / семнороднии ненаучении принесем / ти ублѣжен-
ному . еще от самого / вышняго¹⁶⁴ бѣа . бѣносе всеблѣже/нне отче . не мо-
жет бо от члвкѣ дан/ная ти млсти і почести словом / или изрещи . аще кто
всѣх премудростеи языкѣ имат . но токмо еж / от усердия теплыя вѣры
и пал/мыя любве . юже имам к тебѣ / свѣтишему бжїю . поелико воз/можно
естѣ . от нас сия приносимъ . малое се гранесѡсловие¹⁶⁵ . // (арк. 347) гсдне
великии стителю от бѣа бо / дан еси . отцѣ всѣх хрѣistianским / дшмь¹⁶⁶ .
прежде лѣт прозна/менован еси от дха стго · свыше / порожения .

о всестѣи избран/ныи бжїи вселенскии пастырь / от великаго пастыря
Хрѣста / ѡчиненныи воистинну истинныи / ты еси свѣцникъ бѣа вышняго . /

¹⁶¹ Біля надрядкової «н», виконаної скорописом, іншим почерком і чорнилом написа-
не новочасне «н» – вочевидь, слід пізнішого розбору почерку.

¹⁶² Літери «ре» написані не над, а під рядком.

¹⁶³ Важко сказати, чи писець мав на увазі «быте», чи кінцеву «е» треба розглядати
як скорочення. На користь другого свідчить відокремленість вказаної літери від «быт»,
натомість відсутність титла над нею суперечить такому припущенню. У первісній ре-
дакції «Послання Мисаїла» тут «быти еже» (див.: *Архив ЮЗР*, ч. 1, т. 7, с. 202). І. Доб-
ротворський також розглядав «е» як скорочення від «еже» (див.: *Послание опального*
к новгородському архиепископу Макарию, с. 411).

¹⁶⁴ Біля надрядкової літери «ы», виконаної скорописом, іншим почерком і чорнилом
написане сучасне «ы».

¹⁶⁵ В І. Добротворського – «гранесловіє» (див.: *Послание опального к новгородскому*
архиепископу Макарию, с. 411). Однак варіант «гранесословіє» знаходимо на цьому ж
місці й у Смоленському списку (див.: Н. Заторський. «Послання Мисаїла» за Смоленсь-
ким списком, с. 412). Це доводить, що перед нами не помилка переписувача Смолен-
ського кодексу чи «Послання до Макарія», а слід помилки на ранній стадії передання
«Послання Мисаїла».

¹⁶⁶ У цьому звороті І. Добротворський при виданні виправив синтаксис і правопис,
подавши: «всѣмъ хрїstїанскимъ душамъ» (див.: *Послание опального к новгородскому*
архиепископу Макарию, с. 412).

приносяще ему жертву с̄тую / і бескровную о мире всего мира . / и о бл̄гостояниих̄ с̄тых̄ бж̄іих̄ / ц̄рквеи . и о совокуплении мира . //

(арк. 347 зв.) которые ти достойны похвалы . / словомъ представлю . иже па/че славы достоинства вит̄я / любославныя . молчание¹⁶⁷ вм̄/сто слова . добродѣтел похваляти / накасуеть . и самого естес/тва превозшедшему м̄ры всего / мира горних̄ . разве бо славнаго / языка учение . емуже и скла/дая . первенець слово гл̄а/ше : языкъ мои трость . / книжника скоропис̄ца . Что ж / симъ дерснем̄ . вся ко усердию // (арк. 348) любовному нас влекуще . к вашей / всеи всенаѣт̄ѣшеи отческою стости . /

высокое бо істинное любомудрие / иноческое . еже е̄сть мнишеское . / г̄лю житие избрав и б̄гови во вс̄х̄ . / просвоиися ест̄ невозможная . / инаякя разве от усердия стяжати / любов . и быти с ними едино воз/любивь закон . и много л̄ѣт̄ пребы/ва во уставе пр̄п̄днаго па/ѳотія в нем же много л̄ѣт̄ / пребыв . і достоино ходивь . / житие жестокое іскусивь . // (арк. 348 зв.) дондеже призри г̄сд̄ь на смирение / твое видя многотр̄уд терпения¹⁶⁸ / і вдр̄чение т̄ла твоего ср̄ѣти / к любовно любителю . и сего ради / посетилъ ты ест̄ восток свыше / і направи ти ноги твоя на пут / св̄ителства великаго и старого / новаграда . да упасеши людие / хр̄стіянское стадо

к симъ же рече¹⁶⁹ / великий павел серафимскій / языкъ гл̄а . всякъ иже присо/вет имя г̄сдне с̄п̄сется .

дерсь . / великаго ясн̄ѣшаго самодержца // (арк. 349) г̄сдря православного ц̄ря всеа русии / і великаго г̄сдря ивана василевича / всеа русии . Ѹбогий въ прегреше/ниих̄ своих̄ и художший холопъ / і дерзаю твою св̄тню к себ̄ь призы/ваю . і сего ради¹⁷⁰ молю ты много / яко да послѣ свою мл̄сть . і свое / прошение о мн̄ѣ согр̄ѣшшему¹⁷¹ / прещед̄рому общему всего хр̄сти/янства великому и многомл̄стивому / ц̄рю и г̄сдрю н̄шему . в нем лежат / мл̄сти б̄ѣс числа обилно мл̄срдия его / имъ г̄сдремъ подаваема полна // (арк. 349 зв.) всему православию .

¹⁶⁷ Помилка переписувача. Має бути: «молчаниемъ». І. Добротворський при відчитанні пропустив «в» після «молчание» і, прийнявши «м̄» за «мъ», побачив тут «молчаниемъ», що спричинило помилку й у наступних словах: замість наявного в рукописі «вм̄сто слова» вийшло «стослова» (див.: Послание опального к новгородскому архиепископу Макарию, с. 412).

¹⁶⁸ Остання літера виправлена на «я» тим самим почерком і чорнилом.

¹⁶⁹ Перша літера «е» винесена не над, а під рядок.

¹⁷⁰ Перші літери виправлені з інших тим самим почерком і чорнилом.

¹⁷¹ Помилка переписувача (вочевидь, наслідок прогресивної дистантної асиміляції щодо наступних слів – «прещед̄рому общему»). Має бути: «согр̄ѣшшемъ», як і в І. Добротворського (див.: Послание опального к новгородскому архиепископу Макарию, с. 413).

всесвѣтеишим / отцѣмъ отѣць гѣдрь , архиепѣску/пу макарию . буди ми тобою , / всесвѣтое блѣгословение и соверше/нное прещение¹⁷² · і всеконечное / греху моему разрешение есми / согрешил пред гѣдремъ црѣмъ / всеа русии . а согрешение нѣше¹⁷³ твоєи / свѣтні вѣдомо · чающе от тебе / блѣженнаго Ѹпавание сие получитьи / о всенасвѣтѣиши отче · помяни / слово глѣющее великаго пасты/ря хрѣста первоначалному всѣх // (арк. 350) преже пастырю верховному петру / емуже сам вручив пасти своя овца / повелевая ему не токмо седьмь / крат на дѣнь члѣвомъ отпушати , / но седьмьдесят седмерицею · яко / да не отчаваються спѣсения своего / имуще толико обѣщание на став/ление¹⁷⁴ долгомъ .

нѣнѣ же гѣдъ имир¹⁷⁵ / и мы того ради желаємъ млѣсрдных / твоих добродѣтельных даров / от вѣшеи всенасвѣтеишей милосердоѣсти / аки пастыря милосѣтываго и утѣшителя дѣшъ . понеже убо алчѣн // (арк. 350 зв.) есмь црѣския млѣсти наяснѣишаго¹⁷⁶ / гѣдря самодержца црѣя всеа русии · / сего ради молю твое члѣвколюбие . / алчнаго мя накорми і насыти сир¹⁷⁷ / млѣсрдием црѣскимъ . жажущаго напои / црѣскою млѣстию . от источникъ его црѣских / млѣстивых . ібо желяю его црѣские / млѣсти . аки желяет елен палимы . / на источники водныя . тако желяет / дѣша моя млѣсти црѣския . и отпушениа / греху моему . от егоже црѣския млѣсти / вжадаю ктому во веки . мы / вбо вѣруемъ быти яснѣишаго // (арк. 351) црѣя гѣдря всеа русии . и того самого исто/чника млѣсти . астекающе¹⁷⁸ всемѣ / православию . сего ради со блѣгоговѣ/нием вѣры притекаю прилѣжно / ко црѣскому источнику с радостию почер/псти свѣтлага гѣдря црѣя всеа русии / млѣсти . все православие охлаждадя / от нежадна недуга . и его црѣския де/сница в сытость напаяет жада/емых млѣсти . и его црѣские істочники / істекають аки посредѣ ря

¹⁷² Має бути: «прощение», як і в І. Добротворського (див.: Послание опального к новгородскому архиепископу Макарию, с. 413).

¹⁷³ Це слово з червоною крапкою перед ним написане збоку перед рядком, а всередині рядка ще одна червона крапка вказує, куди потрібно внести пропущене. Тому ставимо його на те місце, де воно мало бути за задумом писця.

¹⁷⁴ Очевидно, помилка переписувача. Має бути: «на оставление», як і в І. Добротворського (див.: Послание опального к новгородскому архиепископу Макарию, с. 414).

¹⁷⁵ Очевидно, помилка переписувача. І. Добротворський відчитав це слово як «имирек» (Там само).

¹⁷⁶ Літера «ѣ» виправлена з помилково повтореного «я» тим самим почерком і чорнилом.

¹⁷⁷ І. Добротворський виправив це слово на «симъ», однак винесена літера, поза всяким сумнівом, не «м», а «р».

¹⁷⁸ Як зауважив у примітці до цього слова І. Добротворський, «в рукописі: астекающе», хоча мало бути, звісно, «истекающе» (Послание опального к новгородскому архиепископу Макарию, с. 414).

бжѣ/ственною бл̄годатию беспре/стани кипяще . от негоже истекают // (арк. 351 зв.) четыре рѣки . напаяюща всю твар / на оживление .

сего ради помози ми / отче всенастѣиши доити цр̄ского дво/ра . яко да в немъ ходяще / і зрять свѣтлое и неприкосно/венное лица его цр̄ского . і гдѣ / естѣ всѣмъ православному / хр̄стіяном мл̄сть . многие у¹⁷⁹ убо у цр̄я / мл̄сти суть . по мире дарование / комуждо разделено . о все·ст̄ый от̄че тебѣ вся сия от вышняго / бг̄а і гс̄дря всеа русии дарова/на і вручена суть . сего ради . // (арк. 352) молю тя о всестѣиший от̄че сего цр̄ь/скаго двора бл̄голѣпиа доити . / і его бл̄голѣпиа и мл̄сти доити / но твоими млт̄вами і бл̄гослове/ниемъ . вся сия возможна будут / намъ но мл̄стивыи архиерѣи сподоби мя достойнаго великаго / дарования . внити в дом цр̄ский / і видети славу цр̄скаго лица . / умл̄срдися паки надо мною от̄че / ст̄ыи приодѣи на мя одежею / цр̄ския мл̄сти . яко да грѣх мои / симъ цр̄ским милосердиемъ . // (арк. 352 зв.) покрывем . теплою цр̄ския мл̄сти / да избавиши мя цр̄ския опалы / своими ст̄ыми млт̄вами . мл̄сти/вый пастырю . и предпостави/ши мя праведному солнцу · цр̄ю / і гс̄дрю всеа русии · и тако невозбранно предстану лицу¹⁸⁰ цр̄ву / хваляще и бл̄годаряще . все/могущаго бг̄а и тебѣ мл̄срдьи / мл̄стиваго от̄ца ·

всестѣиши / от̄че прч̄стными . опалнаго мя / посети . і исцели много печал . / отягчена · и скорбми различными . // (арк. 353) тяжкими бедами стягнута . і во/пиюща к тебѣ из глубины д̄ша . о врачю подишися умл̄срдися на мя . помо/си ми яко изгибаю во грѣсе своемъ лю/тѣ тебѣ бо такова премудраго / врача вѣдуще могуще исцелити . / і сп̄сти всяко н̄ше согрешение · / і всяку печал к тебѣ прибегаемъ . / вѣрою и смирением припадающа · / и любовию просяще . рцы о мнѣ / слово ко гс̄дрю и ясн̄ишему цр̄ю . / православному самодержцу / всеа русии . тогда ицелею¹⁸¹ д̄шею // (арк. 353 зв.) и тѣлом . и тако сп̄сен буду от всѣхъ / болѣзней своих и опалы ты же яко / добрый врач . возведи мя от моего / согрешения · болящаго оживи / і исцели всестѣиши от̄че . приими / н̄не н̄ша млт̄вы . и подаждь ми / печалному утѣху ты бо еси гд̄рь / имр̄къ . живот хр̄стіянским д̄шамъ · / ты бо вѣси время и час̄ . егда умо/лити православнаго цр̄я и гс̄дря / всеа русии о н̄шихъ согрешениих · / тобою да подастѣ нам мл̄сть . / і прощение греху моему · // (арк. 354) і свое многое мл̄срдие

сию гс̄дрь · имр̄къ · / бл̄говѣству радость в скорби и печали / сидящему · первыя его цр̄ския · мл̄сти / жалование . погубих своимъ пр̄ступле/

¹⁷⁹ Це «у» перед «убо» є помилковим подвоєнням.

¹⁸⁰ Замість літери «у» писець починав писати якусь іншу, але потім, вочевидь, помітивши помилку, виправився, хоча ризика від іншої букви залишилася.

¹⁸¹ Помилка переписувача. Має бути: «исцелею». І. Добротворський подав тут «исцѣлѣю» (див.: Послание опального к новгородскому архиепископу Макарию, с. 416).

ниемъ . и того ради изгнан бысть / во тлю и сѣни смѣртней в мѣсто осло/бле-
ние . во юдоли плачевне в мѣ/сте идѣже положень есми . нне / осужденною
оболчень есмѣ кожейю / яже естѣ в темницы горко дѣши / моеи . в неуже сле-
жу опале · алчю/ще и жаждуше · слесами ся отли/вающе¹⁸² · ис глубины
дѣша тяжко // (арк. 354 зв.) въздыхающе · и млѣсрдому цѣрю і гѣдрю / всеа
русии кричаще · гѣдри изведи / iso опалы сея дѣшу мою ісповѣда/тися цѣр-
скои млѣсти твоєи . ожидаю / бо сего дондеже воздасть ми / не по грехомъ
моимъ ни по безса/кониєм · но млѣстивый отче помози ми / сего твоими
сѣтими млѣтвами . / о мнѣ буди ко гѣдрю млѣсрдый хода/таи і помощникъ
в скорбѣхъ · / яко к тебѣ прибегаю . не отврати / раба своего тоща тебѣ
бо вѣ/рою¹⁸³ великого . помощника // (арк. 355) і дель ходатая изрѣдна о нас
опалных / ко гѣдрю православному яко да из/бавиши мя от тмы и опалы
горшия / і направи на пут смирен і введи мя / паки в чюднѣй его свѣт
немерцаю/щеи ' і в незаходимый прѣсносия/ющей облистаемый неизречен-
ною / красотою и просвещениемъ / сиявшаго цѣрския наслаждения / идеже
вси православнии веселят/ся · хвала радование , і весе/лие цѣрское по-
стигло ихъ /

ты бо еси всесвѣтѣйший // (арк. 355 зв.) млѣстивѣйший отче . всѣх сихъ
цѣр/ских даров раздаятель алчющих / питатель жаждущих напоитель , /
в опалах утѣшитель странным / всѣмъ . да вся утѣшиши / да всѣх милуєши
і ущедриши / сию цѣрскою милостію великого / гѣдря .

сія вся словеса и моле/ния пишемъ к вѣшеи всесвѣтеи/ши свѣте вѣдуше
добрѣ / яко вся премудрости і расума глубоких философских¹⁸⁴ ѹчений / і бѣго-
словенских кнѣгъ всяка // (арк. 356) вѣси великоразумно и твоймъ все/свѣтѣи-
шим премудрости ѹмом твоим / і ясно зриши неизреченная · ихже / умолча
умъ члѣвч постыгнуги не может / ібо естѣ цѣрскій свѣцннѣй язык / естѣ
свѣтльство блаженное / камѣн живый от бѣга избран чѣстен / на немже камени
основал естѣ / Хрѣстѣ цѣрков свою еиже врата / адава никогда отдѣлѣти не
могут / и бѣгомудрый ѹчитель і всеразумный / свѣтыи отѣц вѣси како премуд-
ро/стию свою паки опального мя // (арк. 356 зв.) ѹтѣшити . і печаль мою на

¹⁸² Помилка переписувача. Має бути: «обливающе». І. Добротворський при виданні послання відповідно виправив це слово, одночасно перенісши зворотню частку «ся» на кінець: «обливающєся» (див.: Послание опального к новгородскому архиепископу Макарию, с. 417).

¹⁸³ В І. Добротворського виправлено на «вѣрую» (див.: Там само). Так, вочевидь, і було написано укладачем, оскільки в первісній редакції «Послання Мисаїла» тут «тобе бо вѣруємъ» (Архив ЮЗР, ч. 1, т. 7, с. 226). Тож при зміні на першу особу однини мало бути «вѣрую».

¹⁸⁴ Хоча в І. Добротворського тут «философскихъ», проте винесена літера – одно-значно «в», а не «ф» (пор.: Послание опального к новгородскому архиепископу Макарию, с. 418).

радость / преложити . яко да паки возра/дуюся і возвеселюся о утѣшении / і о печаловании твоємъ . и ни / единого сомнѣния в совѣстех / моих не постражду . і вѣшеи всена/свѣтеиший великомилостивно / свѣтоѣстии ,

о ѿче пресвѣтый . / гсѣдрь . імркъ оно о семь о всем / слава буди в вышних бгѹ на се/мли мирь . и блгословение члвком / тобою дарова . показуя / в члвцех блгословение своя // (арк. 357) блгости . яко да вси спасутся / и познают его сущаго истиннаго бга / давашаго тебѣ такуюю власть . / предивная великая творя . сего / ради и мы о толиких и таковых твоих / нбсных . словити тя блгословеннаго / от вышняго бга кланяхтися покла/няемому всего собора хрѣстианскаго / славословим тя разными словесы . / ублажающе тя блгодарим тя . / великия ради славы твоя . / юже имаеши свыше от бга . ве/ликии архиерѣю мелхиседече . // (арк. 357 зв.) нбснѣй сѣтый отѣц дѣховных даров . / вседержителя спса единороднаго / гсѣда йса хрѣста . единонравный / ему служителю . сѣтый сѣго дѣха . / всесѣтая дѣша отпушчая грех , / всему миру . помилуй нас прощая / грехи всему миру приими мѣтвы / нѣша . седая одесную прѣстола . / славы величества . во цркви / сѣти его . аки на нбсах помилуй / нас . и млстив буди нам . началнѣ/ишии отѣцъ всепрѣтѣишии много/блаженный Ѹчителю . славою // (арк. 358) і честію от бга і отѣца ... многопочтен/ный паче всѣхъ семнородныхъ / снов члвческих . сего ради хвалим / и блгословимъ имя твое во веки / хваляще и блго . даряще вели/каго бга . о нескасаннем его дарѣ / таковѣмъ сущем на тобѣ . ими/же ты ублажил самъ великии / црѣ црѣствующим . і гсѣдъ гсѣдъ/ствующим един безсмертнѣй . / живыи в непро . сту: пнемь¹⁸⁵ / свѣте трисвѣтлаго бжѣства . / блистаемаго сияния . схавы¹⁸⁶ своя . // (арк. 358 зв.) всегда . а токмо ото¹⁸⁷ иных сил нбснѣх . / умов . в них же и ты самъ всесве/тѣишии сераѡимъ живеши . / и комуждо их . по мѣре просве/щение бжѣственное подается . / в них же онъ непрестанно / воспеваемый и славимый . / и хвалимы еѣсть бгѣ от всѣхъ / семнородных родовъ величаемыи . / от всякого дыхания . яко / того еѣсть единаго превѣчная / слава – и чѣстное величие . / область же и держава . яже // (арк. 359) еще прежде всѣхъ вѣкъ бѣ . і нне еѣсть / и будет бесконечныя превѣчная / вѣки аминь

/ буди¹⁸⁸ же ктому блгословение на нас / тобою всесвѣтѣиший ѡтче всегда и нне / і присно і во вѣки аминь .

¹⁸⁵ Помилка переписувача. Має бути: «неприступнемъ», як і в І. Добротворського (див.: Послание опального к новгородскому архиепископу Макарию, с. 419).

¹⁸⁶ Має бути, звісно, «славы», однак друга літера явно не «л», а «х». В І. Добротворсько-го – «славы» (див.: Там само).

¹⁸⁷ Кінцеве «о», вочевидь, помилково вставлене писцем, тому при виданні послання І. Добротворський замінив цю літеру на «ь» (Там само).

¹⁸⁸ Це єдиний абзац, виділений у рукописі.

4. Йосифівська редакція

(«Послання митрополита Йосифа до папи Олександра VI» – латинський переклад)¹⁸⁹

(арк. 42 зв.) *Littere Iosephi kiioviensis¹⁹⁰ Totiusque / Russie Metropolitan¹⁹¹ et episcopi¹⁹² in Smoliensko / de lingua Ruthena ad latinam verissime trans:/ late per suum¹⁹³ nuncium¹⁹⁴ ad eundem Pontificem¹⁹⁵ maxi/mum transmississe et oblate Rome ducali Orato/re presente feria Tercia Sacratissime Pasche / Sexta Aprilis*

Omnium¹⁹⁶ Sanctorum sancti Magni dei providencia¹⁹⁷ tocius mundi principi¹⁹⁸ / Magno soli universi orbis candelabro Ecclesie¹⁹⁹ lumini Sacrosanc:tissimo patrum²⁰⁰ patri originali pastorum pastori beato ac beatissi/mo Alexandro Sacrosancte Romane ac universalis Catholice et²⁰¹ / apostolice²⁰² Ecclesie²⁰³ Pontifici maximo dignissimo Vicario Christi²⁰⁴ Sedenti in / Trono principis apostolorum²⁰⁵ Petri in voluntate gratuita omnipotentis²⁰⁶ / dei ac patris collocantis te super eodem solio ad imaginem²⁰⁷ divini / verbi sui largitorem gracie Sanctissimi paracliti spiritus²⁰⁸ toto orbe / cunctis Ecclesie sacris ordinibus fidem suscipientibus iuxta dignitatem²⁰⁹ / graduum ceterisque christicolis²¹⁰ in Christum²¹¹

¹⁸⁹ Збірник Агт. XXXII 21 з Ватиканського таємного архіву.

¹⁹⁰ У рукописі скорочено: «іювіѣн.». Далі в примітках подаватимемо лише скорочення, без супровідного коментаря, хіба що йтиметься про якийсь особливий випадок.

¹⁹¹ Metropolitañ.

¹⁹² Ep̃i.

¹⁹³ sũu.

¹⁹⁴ nunciũ.

¹⁹⁵ Pontificē.

¹⁹⁶ Абзац перед словом «Omnium» перейнято з рукопису.

¹⁹⁷ providēn.

¹⁹⁸ p̃ri.

¹⁹⁹ Ecclīe.

²⁰⁰ pat̃rū.

²⁰¹ У виданні А. Тайнера тут помилка: «ас».

²⁰² ap̃lice.

²⁰³ Ecclīe.

²⁰⁴ x̃i.

²⁰⁵ ap̃lorum.

²⁰⁶ ōmipotentis.

²⁰⁷ imaginē.

²⁰⁸ sp̃us.

²⁰⁹ dignitatē.

²¹⁰ x̃icolis.

²¹¹ cr̃m.

credentibus unicuique secundum / mensuram virtutis et meritorum²¹² credentibus verum filium dei Christum²¹³ / quibus largiris pacem misericordiam et salutarem benedictionem / virtute concessa ab omnipotente²¹⁴ eterno immortali deo in salutem²¹⁵ / omnium²¹⁶ animarum talis enim²¹⁷ decebat ut nobis²¹⁸ esset pontifex sanctus / innocens impollutus segregatus a peccatoribus regeneratus luce / immense²¹⁹ claritatis que illuminat omnem²²⁰ hominem²²¹ venientem²²² in mundum²²³ / assistens continuo Trono maiestatis magni dei ad perficiendum / obsequium secundum formam²²⁴ tibi per spiritum²²⁵ divinitus monstratam²²⁶ sacratissime pater non in sinai sed in sancto celesti monte ad serviendum sanctis et Tabernaculo vero per solum deum non²²⁷ hominem / facto offerre digne sacrificium vivum²²⁸ sanctum placens deo pro / semetipso²²⁹ et pro populo.

O²³⁰ beatissime patriarcharum²³¹ patre / sic magnus sic beatificatus incomparabili dignitate apud deum / quis enim hominum²³² explicare potest²³³ admirabilem magnitudinem²³⁴ sanctitatis tue qua per solum deum decoratus fulges precunctis filiis / hominum gloria et honore coronatus Maxime pastor orbis doctor // (арк. 43) Alter Moises plusquē²³⁵ Aaron glorificatus forcior Iosue introdu-

²¹² meritoŭ.

²¹³ Скомбіновано грецькі літери христограми «ХР» з латинським закінченням слова «Christum»: «хр̄m».

²¹⁴ om̄ipotente.

²¹⁵ salufē.

²¹⁶ om̄i.

²¹⁷ em̄.

²¹⁸ nob̄.

²¹⁹ У рукописі використана дещо архаїчна не асимільована форма «immense», яку А. Тайнер виправив на «immense».

²²⁰ om̄em̄.

²²¹ homiñē.

²²² venientē.

²²³ m̄dm̄.

²²⁴ formā.

²²⁵ sp̄m̄.

²²⁶ mōstratam̄.

²²⁷ nō.

²²⁸ v̄um̄.

²²⁹ semetip̄o.

²³⁰ Великий відступ у рукописі перед «O» відтворюємо у вигляді абзацу.

²³¹ patriarcharū.

²³² homiñū.

²³³ p̄t̄.

²³⁴ magnitudinē.

²³⁵ У виданні А. Тайнера це слово передано як «plusquam» («більше ніж»), хоча можливий і варіант «plusque» («і більше»).

cens nos in terram promissionis non transitoriam sed eternam fi/delior Samuele inter prophetas unctus oleo et coronatus diade/mate felicius quam david augendo doctrine magnitudine imperium²³⁶ / Romanum²³⁷ magis quam ille bellando hierosolimitanum²³⁸ amictus vesti:/mento glorie plus salomone Quid plura omnino²³⁹ verbum nullum / ex nobis²⁴⁰ inveniri potest²⁴¹ ad explicandum laudes sanctitatis vestre²⁴² quam²⁴³ / enim gloriam nos immeriti²⁴⁴ afferre possimus ei qui est ab altissimo / deo supra omnes²⁴⁵ glorificatus.

Beatissime²⁴⁶ pater ac Sanctissime / vir dei hanc minimam²⁴⁷ laudem offerimus tibi ex cordis affectu²⁴⁸ et ardore / fidei et caritatis quam gerimus erga tuam Sanctitatem²⁴⁹ quoniam ab omni/potenti²⁵⁰ deo fidelium animarum²⁵¹ pater designatus et spiritus²⁵² sancti regeneratione²⁵³ / Papa orbis nominatus et sancte magne universalis Catholice et apostolice²⁵⁴ / Ecclesie²⁵⁵ Pontifex maximus reformacio fidei Turris fortitudinis a facie ini:/mici amicus dei ad offerendum deo sacrificium in odorem suavitatis / Sanctissimum²⁵⁶ Corpus et sanguine²⁵⁷ filii eius dilecti domini²⁵⁸ nostri²⁵⁹ Ihesu²⁶⁰ cristi pro / tocius mundi salute ac pro

²³⁶ imperiū.

²³⁷ Romanū.

²³⁸ hierosolimitanū.

²³⁹ omīno.

²⁴⁰ nob̄.

²⁴¹ p̄t.

²⁴² v̄re.

²⁴³ quā.

²⁴⁴ im̄eriti.

²⁴⁵ om̄es.

²⁴⁶ Великий відступ у рукописі перед словом «Beatissime» відтворюємо у вигляді абзацу.

²⁴⁷ mīmam.

²⁴⁸ У цьому випадку риска над словом – це знак довготи, що інколи ставився над кінцевою голосною аблатива (Ablativ), в якому подане слово «affectu».

²⁴⁹ S̄c̄t̄itatem.

²⁵⁰ om̄i:/potenti.

²⁵¹ anīarum.

²⁵² sp̄us.

²⁵³ regenerācon.

²⁵⁴ ap̄lice.

²⁵⁵ Eccl̄ie.

²⁵⁶ Sanctissimū.

²⁵⁷ Хоча в А. Тайнера тут «sanguinem», проте насправді в рукописі є лише «sanguine» – вочевидь, пиसेць забув надписати титло над словом, щоб показати, що воно скорочене.

²⁵⁸ dōmi.

²⁵⁹ n̄r̄.

²⁶⁰ ih̄u.

errabundis ovibus que perierant²⁶¹ domus / +²⁶² cristi²⁶³ domini²⁶⁴ ut piissimus deus secundum²⁶⁵ magnam misericordiam dispersos iterum²⁶⁶ + / congregaret et univ-
sum orbem ad unum gregem colligeret ut sis / unus summus²⁶⁷ omnium Pastor.

Ego²⁶⁸ enim²⁶⁹ credo et confiteor te esse omnium²⁷⁰ / fidelium pastorem et universalis Ecclesie²⁷¹ ac omnium²⁷² sanctorum²⁷³ patrum ac / patriarcharum Ca-
put cui²⁷⁴ humiliamus et inclinamus Caput nostrum / cum omni²⁷⁵ obediencia bone voluntatis non compulsione vel necessitate / sed desiderio fidei et charitate cordis Cupientes²⁷⁶ a sanctitate tua Sacra/tissimam benedictionem²⁷⁷ quoniam tibi tradite sunt Claves Regni celorum / ligandi atque solvendi propterea²⁷⁸ ex nunc²⁷⁹ nos tue Sanctitati supplicamus sis / pius nobis²⁸⁰ longe in septemtriona-
libus oris²⁸¹ habitantibus ubi sunt regio/nis Russie sub ritu et observacione²⁸² Orientalis Ecclesie²⁸³ tuentes²⁸⁴ et ob:/servantes septem sanctas universales

²⁶¹ perierāt.

²⁶² На початку та в кінці цього рядка поставлено хрестики, однак важко сказати, на що вони вказують (ні на цій, ні на сусідніх сторінках немає слів, які треба було б вставити, як і іншого місця, позначеного таким же хрестиком, куди ці слова необхідно перенести).

²⁶³ Тут скорочення А. Тайнер хибно відчитав як «Israel». Насправді три літери «сї» – це усічене ім'я «cristi» («Христа»), що й узгоджується семантично із наступним словом «domini» («Господа»).

²⁶⁴ domī.

²⁶⁵ sc̄dm.

²⁶⁶ itefū.

²⁶⁷ sūmus.

²⁶⁸ Великий відступ у рукописі перед словом «Ego» відтворюємо у вигляді абзацу.

²⁶⁹ enī.

²⁷⁰ omī.

²⁷¹ Eccleie.

²⁷² omī.

²⁷³ sc̄torum.

²⁷⁴ Слово виправлене з «qui».

²⁷⁵ omī.

²⁷⁶ Cupieñ.

²⁷⁷ benedictōm.

²⁷⁸ proptea.

²⁷⁹ nūc.

²⁸⁰ nob̄.

²⁸¹ Це слово було первісно написане як «horis» («години» чи «годиною»), та потім літеру «h» дещо затерли – вочевидь, слід виправлення на контекстуально відповідніше «oris» («краю», «краєм»). У виданні А. Тайнера – вже виправлений варіант «oris».

²⁸² observacōn.

²⁸³ Ekkleie.

²⁸⁴ Форма «tuentes» походить від «tueog» – «оберігати», «пильнувати». Натомість А. Тайнер відчитав це слово як похідне від «tenere» – «мати», «тримати», «посідати», тому в його виданні знаходимо тут «tenentes».

sinodos cum eisdem pariter / octavam florentinam²⁸⁵ sinodum et quecumque in eis per sanctos patres / decreta sunt comprobantes²⁸⁶ Adorantes²⁸⁷ vivificam²⁸⁸ et individuum tri:nitatem sic credimus et sic confitemur unum deum patrem omnipotentem²⁸⁹ absque inicio eternum²⁹⁰ ac ingenitum et unum²⁹¹ dominum²⁹² Iesum²⁹³ Cristum²⁹⁴ / filium dei unigenitum²⁹⁵ ex deo²⁹⁶ patre²⁹⁷ natum in divinitate ante omnia / secula deum de deo lumen de lumine deum verum²⁹⁸ de deo vero / genitum non factum²⁹⁹ consubstantiali patri per quem omnia³⁰⁰ facta sunt // (арк. 43 зв.) Qui propter³⁰¹ nos homines et propter³⁰² nostram salutem descendit de celis Et / incarnatus est de spiritu Sancto ex maria virgine et reliqua secundum³⁰³ Nomenclaturam Simbolum Credimus et in spiritum³⁰⁴ sanctum³⁰⁵ ex deo patre procedentem / similiter et a filio una spiracione³⁰⁶ Qui locutus est per prophetas³⁰⁷ Credimus / unam sanctam Catholicam et apostolicam³⁰⁸ Ecclesiam³⁰⁹ Confiteor unum³¹⁰ baptisma in remissionem peccatorum³¹¹ et cetera³¹².

²⁸⁵ florentinā.

²⁸⁶ comprobān.

²⁸⁷ Adorān.

²⁸⁸ Слово «vivificam» в рукописі А. Тайнер помилково відчитав як «universam», що не узгоджується з контекстом.

²⁸⁹ omnipotentem.

²⁹⁰ eternū.

²⁹¹ unū.

²⁹² dnm̄.

²⁹³ ihm̄.

²⁹⁴ cristū.

²⁹⁵ unigenitū.

²⁹⁶ Замість deo» в рукописі «А. Тайнер помилково подав «dicto», що спотворило цитований тут Символ віри.

²⁹⁷ pre.

²⁹⁸ verū.

²⁹⁹ factum.

³⁰⁰ omnia.

³⁰¹ propt̄.

³⁰² ppt̄ (титло написано під словом).

³⁰³ scdm̄.

³⁰⁴ spm̄.

³⁰⁵ sc̄tm̄.

³⁰⁶ spiracionem.

³⁰⁷ prophetas (титло написано під словом).

³⁰⁸ ap̄licam.

³⁰⁹ Eccl̄iam.

³¹⁰ unū.

³¹¹ p̄ctorum.

³¹² etc̄.

Hec³¹³ est fides nostra beatissime pater / sic Confitemur et ita credimus ac tenemus

De³¹⁴ ceteris sanctitati³¹⁵ vestre³¹⁶ / specialiter³¹⁷ referendis non scripsimus sed commisimus³¹⁸ filio et fratri³¹⁹ ac Consang: / vineo nostro Generoso³²⁰ Iohanni de quo sanctitati³²¹ vestre³²² Supplicamus Rogantes³²³ hu / militer quatenus³²⁴ intuitu precum nostrarum³²⁵ dignetur³²⁶ ipsum³²⁷ in omnibus³²⁸ referendis / benigne exaudire et ea nobis³²⁹ gratiose³³⁰ largiri Confidimus magne sapiencie / Sanctitatis³³¹ vestre³³² quod intelligendo nostrum³³³ ardens desiderium supplicacionem³³⁴ / nostram cum genuflexione³³⁵ et Capitis ad terram inclinacione³³⁶ Sanctitas / vestra³³⁷ non despiciet³³⁸ deosculacionem³³⁹ que³⁴⁰ meam sacratissimorum³⁴¹ pedum

³¹³ Відступ у рукописі перед словом «Hec» відтворюємо у вигляді абзацу.

³¹⁴ Відступ у рукописі перед словом «De» відтворюємо у вигляді абзацу.

³¹⁵ s^{ti}.

³¹⁶ v̄re.

³¹⁷ specialit̄.

³¹⁸ com̄isimus.

³¹⁹ fr̄i.

³²⁰ Gn̄oso.

³²¹ s^{ti}.

³²² v̄re.

³²³ Rogān̄.

³²⁴ q̄fnus.

³²⁵ n̄rarum.

³²⁶ dignēt̄.

³²⁷ ip̄m.

³²⁸ om̄ibus.

³²⁹ nob̄.

³³⁰ gr̄ose. Може також бути скороченням від «generose».

³³¹ S̄c̄itatis.

³³² v̄re.

³³³ n̄rm̄.

³³⁴ supplicaciōm̄.

³³⁵ genuflexiōn̄.

³³⁶ inclinaçōn̄.

³³⁷ v̄ra.

³³⁸ Хоч А. Тайнер подав це слово як «despiciat» (кон'юнктив теперішнього часу для третьої особи однини), проте насправді в рукописі вжито «despiciet» (1-й майбутній час для третьої особи однини), що відповідає також майбутньому часу на паралельному місці в «Посланні Мисайла».

³³⁹ deosculaçōm̄.

³⁴⁰ Хоч А. Тайнер подав тут «quoque», однак у рукописі є тільки «que». Це слово ма-ло б писатися разом з попереднім, але в документі воно написане окремо.

³⁴¹ sacratissimōm̄.

suorum / acceptabit desiderium cordis nostri³⁴² adimplebit et non molestabitur³⁴³ unde³⁴⁴ / ego unacum³⁴⁵ omnibus³⁴⁶ filiis meis letari et exultari³⁴⁷ valeam de talibus Consolationibus sanctitatis vestre³⁴⁸ Confidimus enim³⁴⁹ beatissime pater³⁵⁰ / auctoritati eiusdem sanctitatis³⁵¹ vestre³⁵² a deo concessa quod Sanctitas vestra³⁵³ que/cumque velit eadem potest³⁵⁴ Nos in tristitia degentes consolabitur et / spiritualibus³⁵⁵ donis adimplebit nec repellat sub suam protectionem³⁵⁶ con-/ fugientem.

Videndo³⁵⁷ vero nos a sanctitate³⁵⁸ vestra³⁵⁹ benedictionem³⁶⁰ accepisse / multi extranei cognoscent immortalem deum et christum³⁶¹ eius dominum³⁶² Ihesum³⁶³ / largitorem sanctitati³⁶⁴ vestre³⁶⁵ tantam potestatem³⁶⁶ super homines³⁶⁷ in universo mundo³⁶⁸ / magna et mirabilia disponendi Scriptis³⁶⁹ et datis³⁷⁰ Vilne

³⁴² n̄ri.

³⁴³ molestabit̄.

³⁴⁴ ūn̄.

³⁴⁵ Слова «una» та «cum» написані разом: «unacum».

³⁴⁶ om̄ibus.

³⁴⁷ Хоча в А. Тайнера тут «exultare», однак насправді в документі є «exultari», що більше відповідає синтаксису, оскільки в такій формі це слово узгоджується з попереднім «letari», з яким вони є однорідними членами речення, поєднаними сполучником «et» («і»).

³⁴⁸ v̄re.

³⁴⁹ em̄.

³⁵⁰ p̄at̄.

³⁵¹ st̄is.

³⁵² v̄re.

³⁵³ v̄ra.

³⁵⁴ p̄t̄.

³⁵⁵ sp̄ualibus.

³⁵⁶ protectionē.

³⁵⁷ Відступ у рукописі перед словом «Videndo» відтворюємо у вигляді абзацу.

³⁵⁸ ste.

³⁵⁹ v̄ra.

³⁶⁰ benedictōm̄.

³⁶¹ em̄. Це скорочення, яке важко розібрати (перша літера правлена з іншої або в неї вписана ще якась). А. Тайнер хибно відчитав як «unigenitum».

³⁶² dm̄n̄. У виданні А. Тайнера цього слова бракує.

³⁶³ ih̄um̄. Після цього слова А. Тайнер додав «Christum», якого в рукописі немає.

³⁶⁴ sti.

³⁶⁵ v̄re.

³⁶⁶ p̄tatem.

³⁶⁷ homiēs.

³⁶⁸ m̄do.

³⁶⁹ «Scriptis» у рукописі А. Тайнер помилково передав як «Scripte».

³⁷⁰ У рукописі «datis» А. Тайнер помилково передав як «date».

Littere Iosephi Kyroviensis Locuis or
 Ruffie Metropolitani et Epi in Symolnensisko
 De lingua Ruthena ad Latiniā verissime trans-
 late per suū Nuntiu ad eundem Pontifice maxi-
 mum transmisse et oblate Rome Ducali Orato-
 re presente feria Tercia Sacratissime Pasche
 Sexta Aprilis

Omniū sanctorū sancti Magni dei providēti. totius mundi pri-
 magno. soli Vniuersi orbis Candelabro. Ecclie Luminis. Sacrosanc-
 tissimo patri patri. originali pastorū pastori. beato ac beatissi-
 mo Alexandro. Sacrosancti Romane ac Vniuersalis Catholice ce-
 cilię Ecclie. Pontifici maximo. dignissimo Vitazio xi. Sedenti in
 Trono pēnāpē aplōrum. Petri. in voluntate gratuita omnipotentis
 dei. ac patris collocantē te super eodem solio. ad Imaginē diuini
 verbi sui. largitorum gratiē sanctissimi paracleti spūs. toto orbe
 cunctis Ecclie sacris ordinibz. fidem suscipientibz. iuxta dignitatē
 graduum. et ceterisqz xicolis. In dem credentibz. Vniūqz secundū
 mensuram virtutē. et meritoū. credentibz. verum filium dei xpm.
 quibz. largiis pacem misericordiam. et salutarem benedictionem.
 virtute concessa. ab omnipotente eterno Immortali deo. In balne
 dmi ammarum. talis em dicitur ut nob. esse pontifex. Sanctus
 Immaculatus. segregatus a peccatoribz. regeneratus. Luce
 Immense claritate. que Illuminat omnem hominē uenientē in mōm.
 assistens continuo Trono maiestate magni dei. ad peccatōrum
 obsequium. secundū formā tibi pce spm diuinitus monstratam. Sa-
 cratissime pater non in bma. Sed in sancto celesti monte ad firmi-
 tudinē sanctis. et Tabernaculo vero. pce solim dnm nō hominem
 factō. offerre digne sacrificiū vini sanctum placens deo pro
 semitēpē et pro populo. O beatissime patriarcham pater.
 sic magnus. sic beatificatus. Incomparabili dignitate apud dnm.
 quib. enim hominū. explicare pōt admirabilem magnitudinē sanc-
 titate tue. qua pce solim dnm decoratus fulges pce cuncte filijs
 hominū. gloria et honore coronatus. Maxime pastor. orbis doctor.

Перша сторінка латиномовного тексту

«Послання митрополита Йосифа до папи Олександра VI». 1501 р.

anno ab / origine mundi 1008³⁷¹ Incarnacionis³⁷² vero dominice anno 1500³⁷³ / XX Mensis Augusti Indicione tercia ~:

Український переклад

«Послання митрополита Йосифа до папи Олександра VI»

(арк. 42 зв.) Лист Йосифа, митрополита київського й усієї Русі та єпископа в Смоленську, з мови руської на латинську якнайдостовірніше перекладений через його посла до того ж³⁷⁴ Великого понтифіка, донесений та вручений у Римі княжим³⁷⁵ речником³⁷⁶ особисто у вівторок святої Пасхи, шостого квітня³⁷⁷

Всіх святих святого великого Бога благоволінням³⁷⁸.

Вселенському папі, великому сонцю, всесвітньому світильникові, церковному світлу, всенайсвятішому отцю отців, першоначальному пастирю пастирів, блаженному і найблаженнішому Олександрові, святої Римської та вселенської соборної й апостольської Церкви найвищому первосвященникові, найдостойнішому Христовому вікарієві, який сидить на престолі князя апостолів Петра за ласкою волі всемогутнього Бога й Отця, що посадив тебе на цьому престолі на образ божественного Слова свого подателем благодаті найсвятішого утішителя Духа цілому світу [й] усім священноначаліям церковним, які приймають віру відповідно до чину [їхньої] гідності. Та й іншим хриstopоклонникам, у Христа віруючим, кожному за мірою

³⁷¹ Має бути «7008», що відповідає 1500 рокові від Різдва Христового. Ця дата, яка в рукописі написана арабськими цифрами, у виданні А. Тайнера передана латинськими: «VMVIII», тобто 5008 р. (замість потрібного «VIIIMVIII»).

³⁷² Incarnacōnis.

³⁷³ Ця дата, яка в рукописі написана арабськими цифрами, в А. Тайнера передана латинськими: «MD».

³⁷⁴ Тобто того, кого стосувався і попередній документ у рукописі, – Олександра VI.

³⁷⁵ Форма «ducali» походить від «dux» (подібно як «princeps» – «principali»).

³⁷⁶ Ним був сам укладач рукопису Еразм Цюлек. До такого висновку спонукає відмінності між терміном (і, відповідно, функцією) «nuncius» («посол»), що вживається стосовно перекладача грамоти Івана Сопіги, і терміном (та функцією) «orator» («речник», «промовець»), обов'язки котрого в посольстві 1501 р. виконував сам Вітелій, як випливає, зрештою, і з його запису на початку манускрипту, де він пише про себе: «oratoris officium fungeretur».

³⁷⁷ Ідеться про 6 квітня 1501 р., яке випало на вівторок Страсного тижня.

³⁷⁸ Дослівно – «провидінням». Тут переклад взурується на паралельне місце в «Послання Мисаїла», де є «произволеніємъ» («привзволєнням», «благоволінням») (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 200).

чесноти й заслуг, віруючим істинному Синові Божому Христу, – подаєш³⁷⁹ їм мир, милосердя та спасенне благословення, силою, поданою [тобі]³⁸⁰ від всемогутнього, вічного, безсмертного Бога на спасіння всіх душ.

Таким-бо належить бути первосвященикові для нас: святим, невинним, непорочним, відлученим від грішників, народженим сяйвом безмірного світла³⁸¹, що просвітлює кожну людину, яка приходить у світ, завжди стоячи при престолі слави великого Бога для сповнення послуху, відповідно до образу, явленого тобі божественним Духом. Всенайсвятіший отче, не на Синай [зійшов еси], а на святу гору небесну для служіння святим та шкіні істинній, сотвореній самим Богом, а не людиною, щоб достойно приносити жертву живу, святу, угодну Богові за себе самого і за народ.

О³⁸² найблаженніший отців отче³⁸³, такий великий, настільки многоблаженний еси незрівнянною гідністю в Бога! Хто-бо з людей зможе висловити предивну величність святості твоєї, якою, від самого Бога прикрашений, виблискуєш понад усіх синів людських, славою та честю увінчаний? Найвищий пастирю, вселенський учителю, (Арк. 43) другий Мойсею, понад Аарона прославлений, хоробрий Ісусе Навине, що впроваджуєш нас у Землю обіцяну – не минаючу, а вічну. Вірніший з-поміж пророків Самуїле, помазаний оливою та увінчаний царською гідністю, який навчанням успішніше за Давида Римську імперію поширюєш більше, ніж той завоюванням ерусалимлян, зодягнений ризою слави понад Соломона. Що ж більше [сказати]? Взагалі на жодне слово ми не спроможемося для пояснення похвал вашої святості. Яку ж прославу ми, недостойні, можемо принести тому, який від найвищого Бога понад усіх прославлений?

³⁷⁹ Вочевидь, помилка перекладача або переписувача: замість потрібного активного стану («largis» – «подаєш») вжито пасивний («largiris» – «є дарований», «подається», що не має сенсу), тому перекладаємо виходячи з паралельного місця в *«Посланні Мисаїла»*: «подая всимъ миръ и здравіе и все спасенное благословеніе» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 201).

³⁸⁰ При перекладі до уваги взято паралельний зворот у *«Посланні Мисаїла»*: «силою подав ти от всемогушаго Бога, на спасеніе всѣм душамъ» (Там само).

³⁸¹ При перекладі до уваги взято паралельний текст *«Посланія Мисаїла»*, в який вплетено уривок із Йо. 1, 9: «отъ просвѣщенія славы великаго свѣта. иже просвѣщаетъ всякого челоуѣка градушаго в миръ» (Там само, с. 201–202).

³⁸² Абзац наявний у рукопису.

³⁸³ Дослівно – в тексті є «патріархів отче». Однак у паралельному фрагменті *«Посланія Мисаїла»* на цьому місці є «отцемъ отче», тож форма «Patriarcharum Pater» виглядає не стільки перекладом, скільки перекладацьким тлумаченням, вжитого в церковнослов'янському тексті поняття «отці». Тому покладаємося тут радше не на латинський, а на вихідний варіант: «О великоначальнѣйшій всѣхъ святыхъ отцемъ отче, тако великъ и толико многоблажен еси, неизреченною достоїнностію» (Там само, с. 202).

Найблаженніший³⁸⁴ отче і найсвятіший Божий мужу, оцю маленьку похвалу приносимо тобі з прихильності серця та від запалу віри й любові, яку носимо в собі до твоєї святості. Бо від всемогутнього Бога [пра]отцем душ вірних призначений і через відродження Духа Святого папою вселенським наречений та святої великої вселенської соборної апостольської Церкви найвищим первосвящеником. Утвердження віри³⁸⁵, вежа міцна перед лицем ворога, друг Божий, щоб приносити Богові жертву в запах приемний – Найсвятіше Тіло і Кров Сина Його возлюбленого, Господа нашого Ісуса Христа, за спасіння всього світу і за заблуканих овець дому Христа Господа, які загинули. Щоб наймилосердніший Бог, відповідно до [свого] великого милосердя, розсіяних знову зібрав і всю землю в одне стадо з'єднав, щоб ти був одним найвищим пастирем усіх.

Я-бо³⁸⁶ вірую та визнаю, що ти є пастирем усіх вірних і вселенської Церкви та всіх святих отців і патріархів главою, якому підкоряємося та схиляємо голову нашу з усяким послухом добровільним, не з примусу чи потреби, а з прагнення віри та любові серця, жадаючи від святості твоєї найсвятішого благословення. Бо тобі передані ключі Царства Небесного, [щоби] в'язати та розв'язувати. Тому-то й³⁸⁷ ми тепер благаємо твою святість³⁸⁸: будь милостивим до нас, які мешкаємо далеко в північних краях, де є терени Русі, згідно з обрядом і звичаєм³⁸⁹ Східної Церкви, пильнуючи

³⁸⁴ Абзац є в рукописі.

³⁸⁵ При перекладі словосполучення «reformatio fidei» взято до уваги вихідний текст із «Послання Мисаїла» – «исправление вѣры», а також його контекст (оскільки поняття «исправление» полісемантичне). Як виглядає, перекладач Іван Сопіга відштовхувався від іншого змістовного наповнення слова «исправление», а саме «виправлення» (пор.: *Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 203).

³⁸⁶ Абзац є в рукописі.

³⁸⁷ Судячи з паралельного тексту в «Посланні Мисаїла», у латинському перекладі неправильно: замість «ex» мало бути «et» (тим більше, що після «ex» повинен вживатися орудний відмінок, а не називний, знахідний чи кличний («nos»)). Найімовірніше, це помилка Вітелія при переписуванні перекладу, тому вносимо тут як кон'єктуру «й», а не «від» (див. наст. прим.).

³⁸⁸ У звороті «propterea ex nunc nos tue Sanctitati supplicamus» форма «tu(a)e Sanctitati» вказує на давальний відмінок, хоча мав би бути знахідний («tuam Sanctitatem»). Мабуть, це сталося через автоматичне перенесення перекладачем давального відмінка з вихідного тексту, як впливає з «Послання Мисаїла»: «сего ради и мы ти отселе припадаемъ», хоча далі й там теж знахідний: «и молимъ твое челоуиколюбие») (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 211).

³⁸⁹ Латинський зворот «sub ritu et observacione Orientalis Ecclesie» є доволі звуженим (фактично лише до обряду) відповідником церковнослов'янського «подъ уставомъ и ряду восточныя церкви», чому радше відповідає значення «згідно з устроєм та порядком», що відображає повноту традиції Східної Церкви.

та дотримуючись [правил] семи святих вселенських соборів, разом з ними рівно ж восьмого Флорентійського собору, і схвалюючи все те, що на них через святих отців постановлено було.

Поклоняючись животворній та нероздільній Трійці, так віруємо й так визнаємо єдиного Бога Отця всемогутнього, безначального, вічного і неродженого і³⁹⁰ єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого єдиногородного, від Отця родженого в Божій природі перед усіма віками, Бога від Бога, світло від світла, Бога істинного від Бога істинного, родженого, не сотвореного, єдиносущного з Отцем, через якого³⁹¹ все сталося, (Арк. 43 зв.) який задля нас людей і нашого ради спасіння зійшов із небес і воплотився від Духа Святого з Марії Діви, та решта [все], відповідно до Нікейського Символу [віри]. Віруємо і в Духа Святого, що від Отця, а також і від Сина походить єдиним подихом, який говорив через пророків. Віруємо [в] єдину, святу, соборну й апостольську Церкву. Ісповідую одне хрещення на відпущення гріхів і т. д.

Це³⁹² є віра наша, Найблаженніший отче, так визнаємо і так віруємо та розуміємо.

Про³⁹³ інші особливі доручення не написали ми вашій святості, а довірили синові й братові та кривному нашому благородному Іванові, через якого благаємо вашу святість, просячи покійно, настільки зглянутися на благання наші, щоб він удостоївся особисто бути ласкаво вислуханим у всіх дорученнях, та [щоб] їх нам милостиво дарувати. Віримо великій мудрості вашої святості, що розуміючи наше гаряче бажання, ваша святість не зневажить благання наше з уклінністю та доземним поклоном³⁹⁴, також моє цілування ваших найсвятіших ніг прийме, бажання серця нашого сповнить, а не засмутить, щоб я сам разом з усіма синами моїми радіти й веселитися міг задля таких потішань вашої святості. Віримо, отже, найблаженніший отче, від Бога наданій владі вашої-таки святості, що все те, чого ваша святість забажала б, те рівно ж може [вчинити]: нас, які в смутку перебувають, потішить і духовними дарами наповнить, а не відкине того, хто прибігає до його захисту. Воістину, бачачи, що ми від вашої святості прийняли благословення, численні невірні³⁹⁵ пізнають безсмертного Бога

³⁹⁰ Тут починається уривок із Нікейського Символу віри, де йдеться про Сина, який укладачі наводять майже повністю.

³⁹¹ Тобто через Сина (пор. Йо. 1, 3).

³⁹² Абзац є в рукописі.

³⁹³ Абзац є в рукописі.

³⁹⁴ Дослівно – «благання наше з прихиленням колін і припаданням головою до землі».

³⁹⁵ Дослівно – «чужинці» або «ті, що назовні», тобто не належать до Церкви, «невірні».

і Христа його, Господа Ісуса, який³⁹⁶ подав вашій святості таку владу над людьми в цілому світі, щоб чинити³⁹⁷ великі та предивні [речі].

Писано³⁹⁸ й дано у Вільні року від сотворення світу 1008³⁹⁹, від істинного [ж] воплощення Господнього року 1500, 20 [дня] місяця серпня, третього.

---

³⁹⁶ При перекладі до уваги взято паралельне місце в «Посланні Мисаїла»: «давшаго тобѣ таиную власть въ чловѣцѣхъ предивная и великая творить» (*Архив ЮЗР*, ч. I, т. 7, с. 230).

³⁹⁷ Можливий також інший переклад: «щоб розподіляти великі та предивні речі» або «завідувати великими та предивними речами». Поданий варіант обрано, виходячи з паралельного тексту в «Посланні Мисаїла» (див. поп. прим.).

³⁹⁸ Абзац є в рукописі.

³⁹⁹ У латинському тексті помилка: має бути не «1008», а «7008», що відповідає 1500 рокові н. е.

Перелік ілюстрацій

- Закінчення переліку підписантів і початок основного тексту Смоленського списку «*Послання Мисаїла до папи Сикста IV*» 1476 р. 1520-ті рр. 5
(СОКМ, Фонды, № 9907, л. 224 об.)
- Київська митрополія в межах ВКЛ. Карта-схема. XV–XVI ст. 17
(Репр. за: *Вялікі гістарычны атлас Беларусі: ў 3 т.*, т. 1. Мінск 2009, с. 86–87)
- Урочистий в'їзд «со многими местичи Смоленскими» владики Мисаїла (зображений у єпископській мантії та чорному куколі) в січні 1456 р. до Москви. Мініатюра 1570-х рр. 31
(Репр. за: *Лицевой летописный свод XVI века*, т. 14. Москва 2008, с. 484)
- Титульний аркуш полемічного трактату «*Тренос, або плач*» Теофіла Ортолога (Мелетія Смотрицького). Друкарня Віленського братства Пресв. Трійці. Вільно, 1610 р. 55
(ЛННБ, Відділ рідкісної книги)
- Портрет київського унійного митрополита Іпатія (Потія). Автор невідомий, XIX ст. (копія) 77
(Репр. за: MNW, 130192 / *Muzeum Narodowe w Warszawie. Digital* [Інтернет-ресурс]; <http://cyfrowe.mnw.art.pl/dmuseion/docmetadata?id=17013>, 2017-09-04)
- Титульний аркуш польського перекладу грамоти Мисаїла «*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*», виконаного Іпатієм (Потієм). Вільно, друкарня Мамоничів, 1605 р. 95
(ЛННБ, Відділ рідкісної книги, Ст–II 16.041/К–3)
- Початок основного тексту Синодального списку «*Послання Мисаїла до папи Сикста IV*». Середина XVI ст. 117
(ГИМ, Синод–700, л. 297)
- Перша сторінка *Апостола Франциска Скорини*. Вільно, [1525 р.] 131
- Зустріч єпископа Мисаїла з великим князем московським Васи́лієм II Темним і митрополитом Йоною у 1456 р. в Москві. Мініатюра 1570-х рр. 139
(Репр. за: *Лицевой летописный свод XVI века*, т. 14. Москва 2008, с. 485)

- Гравюра на дереві із сюжетом Розп'яття Христа. Автор невідомий, бл. 1490 р. 163
(Репр. за: *Октоїх*, друкарня Швайпольта Фіоля. Краків 1491, арк. 1)
- Зображення Віленського василіянського храму Пресв. Трійці на панорамі столиці ВКЛ. Автор Томаш Маковський, початок XVII ст. 189
(Репр. за: *На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі: Кол. монографія* / за ред. А. Бумблаускаса, С. Кулявічюса, І. Скочиляса, 2-ге, випр. й доповн. вид. Львів 2019, с. 95)
- Церква Благовіщення Пресвятої Богородиці Супрасльського монастиря. Літографія за малюнком Василя Грязнова. Друга половина XIX ст. 225
(Репр. за: П. Н. Батюшков. *Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края*. Санкт-Петербург 1890, с. 165)
- Портрет папи римського Сикста IV. Художники Йос ван Гент та Педро Берругете. 1473-1475 рр. 233
(Репр. за: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B8%D0%BA%D1%81%D1%82_IV#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Giusto_di_gand_sisto_IV_louvre.jpg)
- Початок польського перекладу грамоти Мисаїла «*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*», виконаного Іпатієм (Потієм). Вільно, друкарня Мамоничів, 1605 р. 253
(ЛННБ, Відділ рідкісної книги, Ст-П 16.041/К-3)
- Молебен перед чудотворною іконою Смоленської Богородиці у Москві під час передачі її владиці Мисаїлу. 1456 р. Мініатюра 1570-х рр. 275
(Репр. за: *Лицевой летописный свод XVI века*, т. 14. Москва 2008, с. 486)
- Початок Макаріївської редакції «*Послання Мисаїла*» («*Послання до архієпископа Макарія*»). Рукопис XVII ст. 295
(РНБ СПб, Сол-902/1012, л. 342)
- Божественна Літургія за візантійським обрядом (імовірно, за участі київського митрополита Григорія (Цамблака)) під час Вселенського собору в Констанці (1414–1418). Малюнок невідомого художника, бл. 1460 р. 313
(Репр. за: Ulrich von Richental. *Chronik des Constanzer Concils*. Swabia 1460, f. 276 / New York Public Library, Spencer Collection of Illustrated Books, Ms. 32, f. 276 / *The New York Public Library Digital Collections*, [Інтернет-ресурс], <https://digitalcollections.nypl.org/items/89a54557-b081-dabc-e040-e00a18066f70>, 2017-09-04)
- Владика Мисаїл (ліворуч, із чорним куколем, спущеному на плече) під час урочистого виносу з Московського Благовіщенського храму чудотворної ікони Смоленської Богородиці. 1456 р. Мініатюра 1570-х рр. 333
(Репр. за: *Лицевой летописный свод XVI века*, т. 14. Москва 2008, с. 487)

- Сторінка польського перекладу грамоти Мисаїла «*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*» з присвятою львівському латинському архієпископові Яну Замойському. Вільно, друкарня Мамоничів, 1605 р. 353
(ЛННБ, Відділ рідкісної книги, Ст–II 16.041/К–3)
- Ікона київського митрополита Йони (Одноушева). XVII ст. 373
(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jonah_Metropolitan.jpg)
- Гравюра із зображенням першодрукаря Франциска Скорини. Автор невідомий, бл. 1517 р. 397
(Репр. за: *Біблія. Книга Царств*, друкарня Франциска Скорини. Прага 1518)
- Урочиста процесія в Москві з чудотворною іконою Смоленської Богородиці за участі владики Мисаїла і митрополита Йони Одноушева. 1456 р. Мініатюра 1570-х рр. 407
(Репр. за: *Лицевой летописный свод XVI века*, т. 14. Москва 2008, с. 488)
- Зображення Ордену іспанської стрічки (одягнута через ліве плече до правого бедра), яким нагородили Олександра Солтана 419
(Репр. за: D’A. J. D. Boulton. *The Knights of the Crown: The Monarchical Orders of Knighthood in Later Medieval Europe 1325–1520*. Woodbridge (Suffolk) 2000, с. 89)
- Перша сторінка перевидання «*Послання Мисаїла*», здійсненого о. Антоном Петрушевичем. Львів, 1870 р. 429
(*Соборное послание русского духовенства и мирян к Римскому папе Сиксту IV, писанное из Вильны 14 марта 1476 г.* / підг. і вид. А. С. Петрушевич. Львов 1870, с. 1)
- Новгородський кафедральний собор Свв. Бориса і Гліба – резиденція київських митрополитів у XV ст. Художник Едвард Павлович. XIX ст. 449
(Репр. за: *Vilniaus universiteto biblioteka. Skaitmeninės kolekcijos*, [Інтернет-ресурс], www.atmintis.mb.vu.lt/kolekcijos/VUB01_000405613, 2017-09-04)
- Кревський замок. Малюнок Б. Томашевича. Липень 1896 р. 461
(Репр. за: <https://smorgon.org/photos/picture.php?/672>)
- Коментарі митрополита Іпатія (Потія) у формі маргінальних нотаток на одній зі сторінок польського перекладу грамоти Мисаїла «*Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV*». Вільно, друкарня Мамоничів, 1605 р. 473
(ЛННБ, Відділ рідкісної книги, Ст–II 16.041/К–3)
- Ферраро-Флорентійський вселенський собор 1438–1439 рр. Художник Вільгельм Пляйденвурф. Бл. 1493 р. 489
(Репр. за: H. Schedel, *Registrum huius operis libri cronicarum cu figuris et ymagibus ab inicio mundi*, Nuremberge, 1493, p. 562 / Bayerische Staatsbibliothek,

BSB-Ink S-195 / *Bayerische Staatsbibliothek. Digitale Bibliothek*, [Інтернет-ресурс], <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0003/bsb00034024/images/index.html?id=00034024&groesser=&fip=qrssdasxdsydsdasenfsdryztsyzts&no=2&seite=562, 2017-09-04>)

Урочиста хода зі Смоленською іконою Богоматері вулицями Москви за ймовірної участі владика Мисаїла. 1456 р. Мініатюра 1570-х рр. 529
(Репр. за: *Лицевой летописный свод XVI века*, т. 14. Москва 2008, с. 491)

Перша сторінка латиномовного тексту «*Послання митрополита Йосифа до папи Олександра VI*». 1501 р. 543
(Archivio Segreto Vaticano, Arm. XXXII 21, 42 v.)

БІБЛІОГРАФІЯ

ДЖЕРЕЛА

а) неопубліковані

Державний історичний музей (Москва). Відділ рукописів і стародрукованих книг, колекція «Синодальне слов'янське зібрання рукописів» (*Государственный исторический музей (Москва). Отдел рукописей и старопечатных книг, коллекция «Синодальное славянское собрание рукописей»*)

Синодальний фрагмент «Послання Мисаїла». Середина XVI ст. (Рук. Синод–700).

Російська державна бібліотека (Москва). Науково-дослідницький відділ рукописів (*Российская государственная библиотека (Москва). Научно-исследовательский отдел рукописей*)

Апокаліпсис. XVI ст. // ф. 304.I, Рук. № 83 (1827).

Апокаліпсис тлумачний. XIV ст. // ф. 304.I, Рук. № 119 (1828).

Апокаліпсис тлумачний. Кінець XIV ст. // ф. 304.I, Рук. № 120 (1831).

Апокаліпсис тлумачний Андрія Кесарійського з додатками. XV ст. // ф. 304.I, Рук. № 122 (1829).

Апостол. XVI ст. // ф. 304.I, Рук. № 71 (78).

Апостол. XVI ст. // ф. 304.I, Рук. № 72 (80).

Апостол. XVI ст. // ф. 304.I, Рук. № 73 (83).

Апостол. XVI ст. // ф. 304.I, Рук. № 74 (84).

Апостол. 1464–1468 pp. // ф. 304.I, Рук. № 75 (85).

Апостол. XV ст. // ф. 304.I, Рук. № 79 (87).

Апостол. XV ст. // ф. 304.I, Рук. № 80 (88).

Апостол. XVI ст. // ф. 304.I, Рук. № 81 (79).

Апостол. Кінець XVI ст. // ф. 304.I, Рук. № 82 (92).

Збірник змішаного змісту. XVI ст. // ф. 304.I, Рук. № 789 (1872).

Ісаак Сирієць Повчання. 1381 р. // ф. 304.I, Рук. № 172 (1862).

Канонник. Кінець XIV ст. // ф. 304.I, Рук. № 253 (1229).

- Канонник*. XIV ст. // ф. 304.I, Рук. № 254 (190).
Канонник. XVI ст. // ф. 304.I, Рук. № 260 (1221).
Канонник. XVI ст. // ф. 304.I, Рук. № 263 (1194).
Канонник. XVI ст. // ф. 304.I, Рук. № 268 (1213).
Книга Йо́ва з тлумаченням Олімпіодора Олександрійського. Кінець XVII ст. // ф. 173.I, Рук. № 7 (21).
Книги 16 пророків. XV ст. // ф. 304.I, Рук. № 63 (1553).
Книги 16 пророків тлумачні. XVI ст. // ф. 304.I, Рук. № 89 (1547).
Мінея служебна. Кінець XV ст. // ф. 304.I, Рук. № 32 (1998).
Паля з додатками. Перша половина XVI ст. // ф. 304.I, Рук. № 730 (1855).
Псалтир. Києво-Печерська Лавра, 1474 р. // ф. 173.I, Рук. № 7 (69).
Псалтир з додатками. Кінець XV – поч. XVI ст. // ф. 304.I, Рук. № 317 (829).
Псалтир і Євангеліє. Близько 1500 р. // ф. 304.I, Рук. № 46 (838).
Псалтир. Кінець XV ст. // ф. 304.I, Рук. № 3 (2006).
Псалтир з послідуванням. Кінець XV – початок XVI ст. // ф. 304.I, Рук. № 317 (829).
Псалтир, Четвероєвангеліє і Устав церковний. Близько 1500 р. // ф. 304.I, Рук. № 46 (838).
П'ятикнижжя Мойсея. XIV ст. // ф. 304.I, Рук. № 1 (2013).
П'ятикнижжя Мойсея з додатками. XV ст. // ф. 304.I, Рук. № 44 (1550).
Служебник. XV ст. // ф. 304.I, Рук. № 216 (1079).
Служебник і Требник. XV ст. // ф. 173.I, Рук. № 2 (79).
Служебник. 1474 р. // ф. 304.I, Рук. № 224 (1072).
Часослов. 1423 р. // ф. 304.I, Рук. № 16 (2009).
Часослов. поч. XV ст. // ф. 304.I, Рук. № 17 (2007)).
Четвероєвангеліє. 1472 р. // ф. 304.I, Рук. № 66 (14).

**Російська національна бібліотека (Санкт-Петербург). Відділ рукописів
(Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург. Отдел
рукописей))**

Макаріївська редакція «*Послання Мисаїла*» («*Послання до Новгородського архієпископа Макарія*»). XVII ст. (Рук. Сол. 902 (1012)).

**Смоленський обласний державний музей-заповідник (Смоленськ).
Фонди (Смоленский областной государственный музей-заповедник
(Смоленск). Фонды)**

Смоленський список «*Послання Мисаїла*». Початок XVI ст. (Рук. СОКМ, № 9907).

б) опубліковані

- Акты, издаваемые Виленскою комиссиею, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне: у 38-и т., т. 28.* Вильна: Русский Почин 1901. – XXIII+439+2 с.
- Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею, т. 1.* Санкт-Петербург: В Типографии II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии 1846. – 432 с.; т. 2: 1506–1544. Санкт-Петербург: 1848. – III+405+15 с.; т. 3: 1545–1587. – 8+317+17+14 с.; т. 4: 1588–1632. 1851. – 8+529+26+20 с.
- Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи археологическою экспедициею Императорской Академии наук. Дополнены и изданы Высочайше учрежденною Коммиссиею. 1598–1615, т. 2.* Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии 1836. – 439 с.
- Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа, т. 2.* Вильня: Печатня Губернского правления 1867. – 406 с.
- Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе, ч. I, т. 7.* Киев: Печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого 1887. – XVI+800+II с.
- Біблія, сирьч книги ветхаго и новаго завѣта, по языку словенску / підг. і перекл. укр. д-р Рафаїл (Роман) Турконяк.* Львів: Благодійний фонд «Книга» 2006. – 1058 с.
- Біблія або книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена / перекл. І. Огієнко.* Київ: Українське Біблійне Товариство 2002. – 1375 с.
- Біблія. Новий переклад, перекл. о. Р. Турконяк.* Київ: Українське Біблійне Товариство 2011. – 317 с.
- Издание Археологической Комиссии по документам Московской Синодальной (бывшей Патриаршей) Библиотеки.* Санкт-Петербург: Т-во «Печатня С. П. Яковлева» 1897. – 509 с.
- Западнорусские летописи // Полное собрание русских летописей, т. 17.* – Москва: Языки славянских культур 2008. – 384 с.
- Записки преосвященного Георгия Конисского о том, что в России до конца XVI века не было никакой унии с римскою церковью // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете 8 (1847) 5–30.*
- Канон за болящего.* Москва: Сибирская Благовонница 2010. – 34 с.

- Киевская псалтирь 1397 года из Государственной Публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде [ОЛДП F6] / факсимільне видання. Москва: Искусство 1978. – [4] + 229 л.*
- Летапісы і хронікі Беларусі. Сярэднявечча і раньнемадэрны час, 2-ге вид. / упоряд. В. А. Варонін. Смаленск: Інбелкульт 2013. – 902 с.*
- Лицевой летописный свод XVI века, т. 14: Русь (1452–1467 от В. Х.). Москва: Актеон 2008. – 524 с.*
- Молитви за рідних і ближніх. Канон за недужого. Київ: Віпол 2012. – 112 с.*
- Молитвослов. Рим; Торонто 1990 (репр. вид.: Жовква 1997). – 1373 с.*
- Опись документов Виленского Центрального Архива древних актовых книг, вип. 1. Вильна: Типография Бр. Д. и Х. Яловцер 1901. – 262 с.*
- Петрушевич А. Посельство до папежа Римского Сикста четвертого от духовенства и княжат и панов русских з Вильна року 1476 // *Литературный сборник, издаваемый обществом Галицко-русской матицы*, вип. 3–4. Львов 1869, с. 223–260.
- Поп Р. Древнейший отрывок Послания Симона к Поликарпу // *ТОДРЛ XXIV* (1969) 93–100.
- Прийдіте, поклонімся. Молитовник. Львів: Свічадо 1998. – 988 с.*
- Розыск или список о богохульных строках и о сумнении святых честных икон диака Ивана Михайлова сына Висковатого в лето 7062 // *Чтения в Обществе истории и древностей Российских*, кн. 2, від. III: *Материалы славянские*. Москва, 1858, с. 1-42.
- Русина О. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // *УАЩ 10* (2002) 281–296.
- Русская Историческая Библиотека, издаваемая Археографической комиссией: в 39 т., т. 4, кн. 1: Памятники полемической литературы в Западной Руси / за ред. П. Гильтебрандт]. Санкт-Петербург: Типография и Хромолитография А. Траншеля 1878. – 882 с.; т. 6: *Памятники древне-русского канонического права*. Санкт-Петербургъ: Тип. М. А. Александрова 1908. – 747 с.*
- Русская летопись по Никонову списку, изданная подъ смотрением Императорской Академии Наук. Третья часть до 1362 г.* Санкт-Петербург: Изд. Императорской Академии наук 1786. – 261 с.
- Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI века: в 5 ч.* Москва: Языки славянских культур 2008. – 544 с.
- Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI века, т. 3 / ред. В. И. Буганов. Москва: Академия Наук СССР 1992. – 237 с.*
- Священна і божественна літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого і святого отця нашого Василя Великого. Львів: Місіонер 2003. – 432 с.*

- Сказания князя Курбского*, 2-ге вид. / вид. Н. Г. Устрялов. Санкт-Петербург: тип. Экспедиции заготовления гос. бумаг 1842. – XLIII+506+4с.
- Соборное послание русского духовенства и мирян к Римскому папе Сиксту IV, писанное из Вильны 14 марта 1476 г.* / підг. і вид. А. С. Петрушевич. Львов: б. в. 1870. – 38 с.
- Святе Письмо Старого і Нового Завіту мовою русько-українською* / перекл. П. Куліш, І. Пулюй, І. Нечуй-Левицький. Відень: Британское и Заграничное библейское общество 1912. (перевид.: Київ 2000). – 825 + 249 + 10 с.
- Типографская летопись // *Полное собрание русских летописей*, т. 24. Москва: Языки славянских культур 2000. – 288 с.
- Требник*. Львів: Свічадо 2001. – 250 с.
- Acta Aleksandra, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego i t. d. (1501–1506)*. Kraków: Nakł. Polskiej Akademii Umiejętności 1927. – 622 с.
- Archiwum domu Sapiechów*, т. 1. Lwów: Druk. Zakł. Narodowego im. Ossolińskich 1892. – 197 с.
- Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego*, т. 14. Lwów: I. Związk. Druk. 1889. – 655 с.
- Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, т. 3: *Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1350–1363* / за ред. J. Koder, M. Hinterberger, O. Kresten. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2001. – 609 с.
- Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600)* / упоряд. А. Г. Вєлюкєй. Romae: PP. Basiliani 1970. – XVI+540 с.
- Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia* / упоряд. А. Г. Вєлюкєй, т. 1. Romae: PP. Basiliani 1953. – XX+681 с.
- Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej (1468–1501) = Codex diplomaticus ecclesiae cathedralis necnon dioeceseos Vlnensis (1468–1501)* / вид. J. Fijałek, W. Semkowicz, т. 1, зош. 2. Kraków: Polska akademia umiejętności 1939, с. 289–608.
- Lietuvos Metrika (1440–1498). Užrašymų knyga 3* / упоряд. L. Anužytė, A. Baliulis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla 1998. – 161+7 с.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491); Užrašymų knyga 4 = Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 4 (1479–1491)* / упоряд. L. Anužytė. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla 2004. – 285+[3] с.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506); Užrašymų knyga 5* / упоряд. A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla 2012. – 404 с.

- Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes* / вид. А. Welykyj, Р. В. Pid-rutchnyj, т. 1: 1600–1640. Romae: PP. Basiliani 1972. – X+336 с.
- Monumenta Ucrainae Historica* / зібрав митрополит Андрей Шептицький, т. 9–10. Romae: Editiones Universitatis Catholicae Ucrainorum S. Clementis Papae 1971. – XXVII+942 с.
- Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae* / крит. текст, вступ на прим. J. Darrouzès. Paris: Institut Français Études Byzantines 1981. – 521 с.
- Посiej Нірасу. *Antirresis abo apologija przeciwko Krzysztofowi Philaletowi* / опрац. J. Byliński, J. Długosz. Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego 1997. – 284+[3] с.
- Poselstwo do Papieża Rzymyskiego Syxtusa IV od Duchowieństwa książąt y Panów Ruskich, z Wilna, roku 1476 // *Przegląd Poznański* 27 (1859) 158–188.
- Theiner A. *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis*, т. 2. Romae: Typ. Vaticanis 1861, 782 с.
- Ulrich von Richental Chronik des Constanzer Concils 1414 bis 1418* / ред. von M. R. Buck (= Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, т. 158). Tübingen: Litterarischer Verein in Stuttgart 1882. – 255 с.

СТАРОДРУКИ

- Апостол*. Вільно [1525].
- Апостол*. Москва 1564.
- Біблія сирѣч книги ветхаго и новаго заветѣа, по языку словенску*. Острог 1581.
- Октоїх*. Краків 1491.
- Псалтир*. Венеція 1520.
- Псалтир*. Вільно [1522].
- Псалтир*. Прага 1517.
- Триодь Квітна*. Краків 1493.
- Часослов*. Краків 1491.
- Часословець*. Вільно [1522].
- Koialowicz Wiliuk A. *Historiae Lituaniae pars altera, seu de rebus Lituanorum, a conjunctione Magni Ducatus cum Regno Poloniae ad unionem eorum Dominiorum*. Antwerpen 1669.
- Morochowski J. *Paregoria albo utulenie uszczypliwego lamentu cerkwie świętey wschodniey zmyślonego Theophila Orthologa*. Wilno 1612.
- Ortholog Theophil. *Θρηνος το ιεστ lament iedyney świętey Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z obiasnieniem dogmat wiary*. Wilno 1610.

- Pociej H. *O Przywileiach Nadanych od Naiśnieyszych Krolow Polskich, y przednieyszych niekorych dowodach, ktore świętą Unią wielce zalecaią y potwierdzaią*. Wilno 1605.
- Sacranus J. *Elucidarius errorum ritus Ruthenici*. Cracoviae 1507.
- Smotrzycki M. *Apologia peregrinathey do Kraiow Wschodnych*. Lwów 1628.
- Smotrzycki M. *Exethesis abo Expostulatia, to iest rozprawa między Apologią y Antidotem o ostanek błędow haerezy i kłamstw Zyzaniowych, Philaletowych, Orthologowych i Klerykowych uczyniona*. Lwów 1629.
- Morochowski H. *Paregoria albo utulenie uszczypliwego lamentu cerkwie świętey wschodney zmyślonego Theophila Orthologa*. Wilno 1612. – 225 s.
- Mużyłowski A. *Antidotum, przezacnemu narodowi ruskiemu. Albo, warunek przeciw apologiey iadem napelnionej; ktorą wydał Melety Smotrzycky, nie-słusznie cerkiew ruską prawosławną w niey pomawiaiąc haeresią y schismą, dla niekorych scribentow*. [Wilno?] 1629.
- Poselstwo do Papieża Rzymkiego Sixta IV od Duchowieństwa y od Ksiązat y od Panów Ruskich* / перекл. і вид. Іпатій (Потій). Wilno 1605.

ЛІТЕРАТУРА

- Абакумов С. Вопросы пунктуации в трудах русских книжников XV–XVIII вв. // *Ученые записки Московского обласного педагогического института*, т. 12: *Труды кафедры русского языка*, вип. 1, с. 3–31.
- Абеленцева О. *Митрополит Иона и установление автокефалии Русской церкви*. Москва – Санкт-Петербург: Альянс-Архео 2009. – 472 с.
- Аввакумов Ю. *Витоки унійного богослов'я: Проблема церковної єдності в обрядових дискусіях між Римом і Константинополем в XI–XIII століттях*. Львів: Вид-во Укр. Католического ун-ту, 2011. – 444 с.
- Алексеев А. А. *Текстология славянской Библии*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин 1999. – 256 с.
- Алексеев А. И. «Спиридон рекомый, Савва глаголемый» (заметки о сочинениях киевского митрополита Спиридона) // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики* 3 (41) (2010) 5–16.
- Анушкин А. А. *На заре книгопечатания*. Вильнюс: Минтис 1970. – 196 с.
- Астахов М. А. Загадочный испанский орден литовского шляхтича XV века // *Средние века* 80 (1) (2019) 159–183.
- Афанасенко Ю. Ю. *Митрополит Григорий Цамблак в общественно-политической и церковной жизни Восточной Европы: Автореф. дисс. ... канд. истор. наук*. Минск 2017. – 25 с.
- Бегунов Ю. К. К вопросу о церковно-политических планах Григория Цамблака // *Советское славяноведение* 3 (1981) 57–64.

- Болховитинов Е. *Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии: с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия*. Киев: Тип. Киево-Печерской лавры 1825. – 586 с.
- Бугаева О. П. Рукописи Смоленского областного краеведческого музея // *ТОДРЛ XV* (1958) 424–431.
- Буланин Д. М. О некоторых принципах работы древнерусских писателей // *ТОДРЛ XXXVII* (1983) 3–13.
- Бучинський Б. «Грамота Місаїла» і «Грамота Ніфонта» // *Записки Історичної і Фільологічної секції Українського наукового товариства в Києві*, кн. 13. Київ 1914, с. 5–44.
- Бучинський Б. Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498–1506 // *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*, кн. 6. Київ 1909, с. 5–53.
- Бучинський Б. Студії з історії церковної унії. I. Исидорова унія // *Записки НТШ* 86 (2) (1908) 21–42.
- Бучинський Б. Студії з історії церковної унії. III. Місаїлів лист // *Записки НТШ* 90 (4) (1909) 5–24.
- Ваврик о. М. Флорентійські унійні традиції в київській митрополії 1450–1460 // *Analecta OSBM* 4 (3–4) (10) (1963) 329–362.
- Великий А. Г. *З літопису християнської України: Церк.-істор. радіолекції з Ватикану*, 2-ге вид., т. 4: *XV–XVII ст.* Рим; Львів: Місіонер 1999. – 278 с.
- Вілкул Т. *Книга Ісуса Навина: давньослов'янський четий текст за списками XIV–XVI століть* (= *Київське християнство*, т. 9). Львів: Вид-во УКУ 2017. – 200 с.
- Возняк М. *Історія української літератури*: у 3 т., т. 1. Львів: Світ 1920. – 555 с.
- Войтович Л. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України 2014. – 478 с.
- Войтович Л. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. Біла Церква: Видавець О. Пшонківський 2006. – 784 с.
- Войтович Л. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича 2000. – 649 с.
- Востоков А. *Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея*. Санкт-Петербург: Типография Императорской АН 1842. – 911 с.
- Галенчанка Г. Я. *Невядомыя і малавядомыя помнікі духоўнай спадчыны і культурных сувязей Беларусі XV – сярэдзіны XVII ст.* Мінск: Беларуская навука 2008. – 458 с.

- Галенчанка Г. Я. Пасланне да папы рымскага Сікста IV 1476 г.: Паходжанне помніка // / *Наш радавод*, кн. 8: *Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур, X–XX стст.: матэрыялы міжнар. круглага стала (Гродна, 28–30 верасня 1999 г.)*. Гродна – Беласток 2000, с. 79–107.
- Галенченко Г. «Шляхетская демократія» в Великом княжестве Литовском в XVI–XVIII вв. // *Белоруссия и Россия: общества и государства*. Минск: Права человека 1998, с. 31–56.
- Гальченко М. Г. О времени появления и характере распространения ряда графико-орфографических признаков второго южнославянского влияния в древнерусских рукописях конца XIV – первой половины XV вв. // *Лингвистическое источниковедение и история русского языка: Сборник статей* / відпов. ред. А. М. Молдован, В. В. Калугин. Москва: Древлехранилище 2000, с. 123–152.
- Гнатенко Л. *Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги: уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст.* / відп. ред. Л. А. Дубровіна. Київ: Інститут рукопису НБУВ 2016. – 476 с. + іл.
- Голенченко Г. Я. *Идейные и культурные связи восточнославянских народов в XVI – середине XVII в.* Минск: Наука и техника 1989. – 283 с.
- Голубинский Е. *История Русской Церкви*, т. 3 / репр. вид. Москва: Крутицкое патриаршее подворье; Общество любителей церковной истории 1998. – 8+919 с.
- Горский А., Невоструев К. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки*, відділ 2: *Послания святых отцев*, т. 3. Москва: Синодальная типография 1862. – 608 с.
- Грушевський М. Богдан Бучинський. Посмертна згадка // *Записки НТШ* 78 (4) (1907) 176–178.
- Грушевський М. С. *Історія України-Руси*: в 11 т., т. 3–6. Київ: Наукова думка 1993. – 592 с.; т. 4. – 544 с.; т. 5. 1994. – 704 с.; т. 6. 1995. – 680 с.
- Грушевський М. С. *Історія української літератури*: в 6 т., 9 кн., т. 5, кн. 1: *Культурні і літературні течії на Україні в XV–XVI вв. і перше відродження (1580–1610 рр.)*. Київ: Либідь 1995. – 256 с.; т. 6, кн. 1: *Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст.* 1996. – 262 с.
- Гіль А. Унійныя тэндэнцыі ў праваслаўнай царкве ВКЛ у канцы XV — пачатку XVI ст. // *Беларускі гістарычны агляд* 23 (1–2) (2016) 3–17.
- Гудзяк Б. *Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії* / перекл. М. Габлевич; за ред. О. Турія. Львів: ІЦ ЛБА 2000. – XVI+426 с.
- Данилевский А. С. *Методология истории*. Москва: Изд. дом «Территория будущего» 2006. – 622 с.

- Дашкевич Я. *Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*. Львів: Піраміда 2011. – 792 с.
- Джурова А., Станчев К., Япунджич М. *Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека*. София: Свят 1985. – 462 с.
- Дмитриева Р. П. Проект серии монографических исследований-изданий памятников древнерусской литературы // *ТОДРЛ* 11 (1955) 491–499.
- Добротворский И. М. Послание опального к новгородскому архиепископу Макарию // *Православный собеседник* 3 (1863) 406–420.
- Дубровіна Л. *Кодикологія та кодикографія української рукописної книги* / відп. ред. О. С. Онищенко ; ред. Н. М. Зубкова, М. Л. Скирта. Київ: ІУА АНУ; ІР ЦНБ 1992. – 262 с.
- Заторський Н. Елементи 2-го південнослов'янського впливу в наявних списках «Послання Мисаїла» // *Гілея: Наук. вісник* 123 (8) (2017) 239–245.
- Заторський Н. Іншомовні запозичення в «Посланні Мисаїла» // *Гілея: Наук. вісник* 125 (10) (2017) 9–13.
- Заторський Н. Посольство до папи Сикста IV з посланням Мисаїла у світлі деяких документів Ватиканського таємного архіву // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, вип. 26. Київ 2017, с. 11–30.
- Заторський Н. Ревізія московської версії походження «Послання Мисаїла» // *Наукові записки Українського Католицького університету. Серія «Богослов'я»* 5 (2) (2015) 294–312.
- Заторський о. Н. Елементи «Послання Мисаїла» в «Посланні митрополита Йосифа до папи Олександра VI» // *УАЩ* 24–25 (2018) 625–652.
- Заторський о. Н. Малозрозумілі й рідковживані слова «Послання Мисаїла» та їхня етимологія // *Гілея: Наук. вісник* 126 (11) (2017) 116–123.
- Заторський о. Н. «Послання до Новгородського архієпископа Макарія» – нова редакція «Послання Мисаїла» // *УАЩ* 19–20 (2016) 379–400.
- Заторський о. Н. «Послання Мисаїла» за Смоленським списком // *УАЩ* 21 (2013) 401–428.
- Заторський о. Н. Родина Солтанів за свідченням «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» // *Гілея: Наук. вісник* 143 (1) (2019) 37–42.
- Заторський о. Н. Сліди народної мови в «Посланні Мисаїла» // *Гілея: Наук. вісник* 124 (9) (2017) 7–12.
- Заторський о. Н. Українські переклади «Послання Мисаїла» // *Гілея: Наук. вісник* 127 (12) (2017) 13–18.
- Заторський о. Н. Хронологічні маркери в тексті «Послання Мисаїла» та проблема датування грамоти // *Гілея: Наук. вісник* 128 (1) (2018) 7–12.
- Зема В. Конциліаризм і витоки унійних процесів у Київській митрополії // *Україна в Центрально-Східній Європі* 18 (2018) 61–113.
- Зема В. Релігійна культура, перекладацькі практики та напучувальна література Київської митрополії // *Берестейська унія (1596) в історії та*

- історіографії: Матеріали міжнар. наук. діалогу про Берестейську унію фундації PRO ORIENTE (третья зустріч: Львів, 21–23 серпня 2006 р.) та Міжнар. наук. симпозиуму Інституту історії Церкви Українського Католицького Університету «Берестейська церковна унія: перспективи наукового консенсусу в контексті національно-конфесійного дискурсу» (Львів, 24–27 серпня 2006 р.) / за ред. Й. Марте й О. Турія. Львів: ПЦ УКУ 2008, с. 309–322.*
- Изотов А. И. *Старославянский и церковнославянский языки. Грамматика, упражнения, тексты.* Москва: Филоматис 2007. – 231 с.
- Іпатій Потій: *Зб. наук. статей /* упоряд. Л. Моравська, І. Паславський. Львів: Логос 2013. – 109 с.
- Історія української культури: у 5 т., т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть.* Київ: Наукова думка 2001. – 847 с.
- Кагамлик С. Р. *Киево-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII-XVIII ст.).* Київ: НКПКС; КНУ 2005. – 552 с.
- Казовская И. Славянские рукописи в Иерусалиме (по материалам Национальной библиотеки) // *ТОДРЛ* 52 (2001) 754–758.
- Калайдович К. Ф. *Памятники российской словесности XII века.* Москва: В типографии С. Селивановского 1821. – 258 с.
- Каптерев Н. Ф. *Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович, т. 2.* Сергеев Посад: Типография Троице-Сергеевой Лавры 1912. – 524 с.
- Кіркенє Г. Унійна ідея та її литовська рецепція // *На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі /* за ред. А. Бумблаускаса, С. Кулявічюса, І. Скочилися. Вільнюс: Vilniaus univeristeto leidykla 2017, с. 39–54.
- Кіркенє Г. Інтэграцыйныя працэсы ў Вялікім Княстве Літоўскім: царкоўная унія // *Беларускі гістарычны агляд* 12 (2005) 21–35.
- Конявская Е. Л. Тверь в XV веке: грезы о прошлом и будущем // *Древняя Русь после Древней Руси: дискурс восточнославянского (не)единства /* відп. упоряд. А. В. Доронин. Москва: РОССПЭН 2017, с. 57–69.
- Коялович М. *Литовская церковная уния, т. 1.* Санкт-Петербург: Типография Н. Тихменева 1859. – 314 с.
- Кузьмин А. В. Мисаил, еп. Смоленский, нареченный униат. Митр. Киевский, галицкий и всея Руси // *Православная энциклопедия, т. 45: Мертель Валь – Михаил Парехели.* Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия» 2017, с. 398–402.
- Леонтович Ф. И. Рада великих князей литовских // *Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия* 11 (1907) 122–178.
- Лихачев Д. С. Литературный этикет Древней Руси // *ТОДРЛ* 17 (1961) 5–16.
- Лихачев Д. С. *Поэтика древнерусской литературы.* Москва: Изд. Наука 1979. – 360 с.

- Лихачев Д. С. Предвозрождение в русской литературе // *История всемирной литературы*: в 8 т., т. 3. Москва: АН СССР, Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького 1985. – 816 с.
- Лихачев Д. С. *Текстология на материале русской литературы X–XVII веков* / тексты: Д. С. Лихачев за участі А. А. Алексеева, А. Г. Боброва. Санкт-Петербург: Алетейя 2001. – 759 с.
- Ліцкевіч А. У. Старабеларускія граматы XV ст. з Archiwum głównego akt dawnych у Варшаве // *Здабыткі. Дакументальныя помнікі на Беларусі*, вип. 11. Мінск: Нацыянальная бібліятэка Беларусі 2009, с. 6–41.
- Лурье В. М. *Русское православие между Киевом и Москвой: Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками*. Москва: Три квадрата 2009. – 288 с.
- Макарий (Булгаков). *История Русской Церкви*: у 5 кн., кн. 5: *Период разделения Русской Церкви на две митрополии. История Западнорусской, или Литовской, митрополии (1458–1596)*. Москва: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря 1996. – 559 с.
- Мальшевский И. И. О грамоте киевского митрополита Мисаила 1477 г. Папе Римскому Сиксту IV. Вопросы местного характера на III Археологическом съезде в Киеве // *Киевские епархиальные ведомости* 17 (1875) 585–592.
- Марозава С. В. *Берасцейская царкоўная унія 1596 г. у беларускай гістарыяграфіі*. Гродна: ГрДУ 2002. – 132 с.
- Марозава С. В. Ідэя царкоўнай уніі ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі XV – пачатку XVI ст. // *Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі*, т. 2: *Протарэнесанс і Адраджэнне*. Мінск: Беларуская навука 2010, с. 248–261.
- Марозава С. [Рец. на:] Unia brzeska: geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich / за ред. R. Łuznego, F. Ziejki і A. Kępińskiego. Kraków 1994 // *Беларускі гістарычны агляд* 3 (2) (Снежань 1996) 275–285.
- Мельнікаў А. А. *Кірыл, епіскап Тураўскі. Жыццё, спадчына, светапогляд*, 2-ге вид. Мінск: Беларус. навука 2000. – 462 с.
- Мейендорф И. *Рим. Константинополь. Москва. Историческое и богословское исследование*. Москва: Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет 2006. – 320 с.
- Мікульскі Ю. М. Беларускія граматы 1460–1544 са сховішчаў Вільні і Варшавы // *Беларуская даўніна. Studia et fontes*, вип. 3. / ред. і засн. Ю. М. Мікульскі. Мінск: Выдавец А. М. Варахсін 2016, с. 131–184.
- Мицик Ю. Листи Іпатія Потія до Льва Сапіги // *Католицький щорічник. 2000* / упоряд. і ред. Н. Климчук. Київ: б. в. 2003, с. 73–204.
- Мицик Ю. А. Мисаїл // *Енциклопедія історії України*: у 10 т., т. 6: *Ла – Мі* / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка 2009, с. 667.

- Мозер М. *Причинки до історії української мови*. Вінниця: Нова Книга 2011. – 831 с.
- Мойсієнко В. М. «Причинки до історії української мови» Міхаеля Мозера – неупереджена оцінка мовного українського минулого // *Українська мова* 4 (2009) 73–81.
- Морозова Н. А., Темчин С. Ю. Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского // *Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne*, т. 2. Kraków: Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego 1997, с. 23–35.
- Назарко І. *Київські і галицькі митрополити: Біографічні нариси (1590–1960)*. Рим: ОО. Василяни 1962. – XVIII+272 с.
- На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі*. Колективна монографія за ред. А. Бумблаускаса, С. Кулявічюса, І. Скочиляса. Вільнюс: Vilniaus univeristeto leidykla 2017. – 472 с. + іл.
- На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі*: Колективна монографія за ред. А. Бумблаускаса, С. Кулявічюса, І. Скочиляса, 2-ге, випр. й доповн. вид. (= *Київське християнство*, т. 16). Львів: Вид-во УКУ 2019. – 912 с. + іл.
- Огієнко І. *Історія українського друкарства: у 2 т.* Львів: Наук. т-во ім. Т. Г. Шевченка 1925 (перевид.: Київ: Либідь 1994). – 448 с.
- Осипов Б. *Судьбы русского письма: История русской графики, орфографии и пунктуации*. Москва – Омск: ИЦ «Омский научный вестник» 2010. – 320 с.
- Падокшын С. А. *Іпацiй Пацeй: Царкоўны дзеяч, мыслiцель, пiсьменнiк на пераломе культурна-гiстарычных эпох*. Мiнск: Беларуская навука 2001. – 117 + 1 с.
- Паславський І. *Галицька митрополія: Історичний нарис*. Львів: Сполом 2007. – 127 с.
- Паславський І. Постфлорентійський екуменізм і духовна культура України другої половини XV – початку XVI ст. // *Історія релігій в Україні: Матеріали X-ї наук. конференції*. Львів: Логос 2000, с. 266–275.
- Паславський І. Три писемні пам'ятки XV століття, пов'язані з іменем папи Сикста IV // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Зб. наук. праць, вип. 15: *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича*. Львів: ІУ 2006–2007, с. 147–156.
- Пелешенко Ю. В. Другий південнослов'янський вплив і українська культура кінця XIV – XV ст. // *Писемність Київської Русі і становлення української літератури: Збірник наук. праць*. Київ: Наукова думка 1988, с. 138–166.
- Пелешенко Ю. В. «Посольство київського митрополита Мисаїла до папи Римського Сикста IV» отця Іоана як пам'ятка української та білоруської

- літератур // *Феномен пагранічча: польская, українская і беларуская літаратура – уплывы і ўзаемаўзбагачэнне* / за ред. С. Кавалёва, І. Набытовіча. Мінск: Кнігазбор 2008, с. 9–32.
- Пелешенко Ю. В. *Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XVI ст.* Київ: Наукова думка 1990. – 143 с.
- Пигулевская И. В. Киевский митрополит Ипатий Потий (1541–1613). Биографический очерк // *Славянский альманах. 2001.* Москва: Индрик 2002, с. 97–107.
- Пиккио Р. *История древнерусской литературы.* Москва: Кругъ 2002. – 352 с.
- Півторак Г. *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски».* Київ: Академія 2001. – 152 с.
- Подскальски Г. *Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.),* 2-ге вид., випр. і допов. для рос. перекладу / перекл. А. В. Назаренко; за ред. К. К. Акентьева. Санкт-Петербург: Византинороссика 1996. – XX + 572 с.
- Полный церковно-славянский словарь* / уклад Г. Дьяченко. Москва: Изд. отдел Московского Патриарха. Отчий Дом 1993 [репринт вид. 1900 р.]. – 1120 с.
- Поплавська Н. М. *Полемісти. Риторика. Переконування (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст.).* Тернопіль: ТНПУ 2007. – 379 с.
- Поппэ А. *Студиты на Руси. Истоки и начальная история Киево-Печерского монастыря (= Ruthenica. Supplementum, т. 3).* Киев: Институт історії України НАНУ 2011. – 150 с.
- Робинсон А. Н. Какие возникают задачи дальнейшего изучения «Слова о полку Игореве»? // *Сборник ответов на вопросы по литературоведению: IV Международный съезд славистов.* Москва: Изд. АН СССР 1958, с. 41–45.
- Русанівський В. М. *Історія української літературної мови.* Київ: Вища школа 2001. – 392 с.
- Русина А. Литературные памятники XV–XVI вв.: наблюдения и заметки // *Studia Historica Europae Orientalis / Исследования по истории Восточной Европы: Научн. сборник, вип. 7.* Минск: РИВШ 2014, с. 186–200.
- Русина А. Послание папе Сиксту IV (1476 г.): новые аспекты исследования // *Православие Украины и Московской Руси в XV–XVII веках: общее и различное* / за ред. М. В. Дмитриева. Москва: Индрик 2012, с. 70–81.
- Русина О. Послання Папі Римському Сіксту IV і проблема інтерреляції літературних пам'яток XV ст. // *Український історичний журнал* 2 (2008) 16–34.

- Русина О. *Україна між татарами і Литвою* [= *Україна крізь віки*, т. 6]. Київ: Альтернативи 1998. – 320 с.
- Сазонова Л. И. Принцип ритмической организации в произведениях торжественного красноречия старшей поры / *ТОДРЛ* 28 (1973) 30–46.
- Семенченко Г. В. Неопубликованные грамоты сборника СОКМ 9907 // *РФА* 1987, ч. 3, с. 626–630.
- Семянчук А. Распаўсюджанне ідэй фларэнцкай уніі ў Вялікім Княстве Літоўскім у канцы XV – пачатку XVI ст. // *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа: Зб. навук. арт., у 2 ч., ч. 1*. Гродна: ГрДУ 2009, с. 158–166.
- Сеник С. Два митрополити – Потій і Рутський // *Історичний контекст, укладення Берестейської унії та перше поунійне покоління: Матеріали Перших «Берестейських читань»*. (Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1–6 жовтня 1994 р.) / ред. Б. Гудзяк; співред. О. Турій. Львів: ІЦ ЛБА 1995, с. 139–141, 149–172 (дискусія).
- Сінкевич Н. Неопубліковані листи Іпатія Потія – ще одне джерело до історії Київської митрополії початку XVII ст. // *Лаврський альманах: Зб. наук. праць*, вип. 24: *Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*. Київ: КМ Academia 2009, с. 190–198.
- Скочиляс І. *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус*. Львів: Вид-во УКУ 2010. – XXIV + 832 с.
- Скочиляс І. Галицька митрополія XIV – першої половини XV століть: особливості еклезіального, правового та суспільного статусу // *Княжа доба: історія і культура* 4 (2011) 246–279.
- Скочиляс І. Галич після Галича: Пониззя (Русо-Влахія) у XII–XIV століттях та утворення Молдавського князівства // *Княжа доба: Історія і культура* 5 (2012) 29–72.
- Скочиляс І. Княжий Галич в історії київського християнства: культура, релігія, політика й еклезіальна пам'ять (XII–XVI століття) // *Духовна спадщина Давнього Галича: Наук. збірник (= Київське християнство, т. 12)*. Львів: Вид-во УКУ 2018, с. 29–158.
- Скочиляс І. Примордіалізм, цивілізаційний підхід і нації в «довгому триванні»: Соціокультурні та релігієзнавчі студії Ярослава Дашкевича // *Дашкевич Я. Україна на перехресті світів: релігієзнавчі й соціокультурні студії*. Львів: Вид-во УКУ 2016, с. IX–XLII.
- Словарь иностранных слов*, уклад Н. Г. Комлев. Москва: Изд. Эксмо 2006. – 144 с.
- Словарь русского языка XI – XVII вв.*, вип. 1–29. Москва: Наука 1975–2011.
- Словарь української мови*: у 4 т., т. 3: *О–П* / ред. Б. Грінченко. Київ: Вид-во АН УРСР 1959 (репринт). – 508 с.

- Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*: у 2 т. / ред. колегія: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький, т. 1: *А–М*. Київ: Наукова думка 1977. – 632 с.; т. 2: *Н–Ф*. 1978. – 592 с.
- Словник українсько-російський*, уклад і ред. А. Ніковський. Київ: Горно 1927. – 864 с.
- Соболевский А. И. *Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV–XV вв.* Санкт-Петербург: Изд. Наука 1894. – 193 с.
- Станкевич Я. *Гістарычныя творы*. Менск: Изд. Энцыклапедыкс 2003. – 772 с.
- Суша А. Книжкова спадщина Ігнатія Кульчинського // *Вісник Львівського університету. Серія «Книгознавство»* 3 (2008) 45–64.
- Тимошенко Л. Два листи Іпатія Потія до Лева Сапегі // *Київська старовина* 1 (2002) 103–113.
- Тимошенко Л. Невідомий життєпис Іпатія Потія (фрагмент «Генеалогії митрополитів київських» з Віленського монастиря Святої Трійці) // *Український історичний журнал* 6 (2000) 102–115.
- Тимошенко Л. Невідомі листи Іпатія Потія до Жигимонта III // *Історія релігій в Україні. Праці XI Міжнар. наук. конференції*, кн. 1. Львів: Логос 2001, с. 438–443.
- Тимошенко Л. Постать Іпатія Потія у світлі нововіднайдених джерел та новітніх досліджень // *Іпатій Потій: Зб. наук. статей / упоряд. Л. Моравська, І. Паславський*. Львів: Логос 2013, с. 44–85.
- Тимошенко Л. Унійна діяльність Іпатія Потія // його ж. *Берестейська унія 1596 р.* Дрогобич: Коло 2004, с. 58–79.
- Томашевский Б. В. *Писатель и книга. Очерки текстологии*. Москва: Прибой 1928. – 228 с.
- Ткачук Р. *Творчість митрополита Іпатія Потія та полемічна література на межі XVI – початку XVII ст.: Джерела. Риторика. Діалог*. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго 2011. – 240 с.
- Турилов А. А. Восточнославянская книжная культура конца XIV–XV вв. и «второе южнославянское влияние» // його ж. *Межславянские культурные связи эпохи Средневековья и источниковедение истории и культуры славян: Этюды и характеристики*. Москва: Знак 2012, с. 519–555.
- Турилов А. А. Забытое сочинение митрополита Саввы-Спиридона литовского периода его творчества // *Славяне и их соседи. Межконфессиональные связи в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVII веках*, вип. 7. Москва: Наука 1999, с. 121–137.
- Турилов А. А. Южнославянские памятники в литературе и книжности Литовской и Московской Руси XV – первой половины XVI в.: парадоксы истории и географии культурных связей // його ж. *Межславянские*

- культурные связи эпохи Средневековья и источниковедение истории и культуры славян: Этюды и характеристики.* Москва: Знак 2012, с. 670–703.
- Україна: литовська доба 1320–1569 / О. Русина, І. Сварник, Л. Войтович [та ін.]. Київ: Балтія-Друк 2008. – 176 с. + іл.
- Ульяновський В. *Митрополит Київський Спиридон. Образ кризь епоху, епоха кризь образ.* Київ: Либідь, 2004. – 374 с.
- Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. *Сочинения. Книга глаголемая Фотиос* / підгот. текстів, передмови і коментаря Н. А. Кобяк, А. И. Плигузов. Москва: Индрик 2005. – 496 с. + іл.
- Флоря Б. Н. *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье: Сборник.* Москва: ЦНЦ «Православная Энциклопедия» 2007. – 528 с.
- Цукерман К. Из ранньої історії Литовської митрополії // *Ruthenica* 14 (2017) 185–197.
- Черкас Б. *Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.).* Київ: Інститут історії України 2014. – 387 с.
- Чубатий М. *Історія християнства на Русі-Україні*, т. 1: до р. 1353. Рим – Нью Йорк: Вид. Українського Католицького Університету 1965. – 816 с.; т. 2, ч. 1: 1353–1458. 1976. – 264 с.
- Чистович И. *Очерк истории западно-русской церкви*, ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. Департамента уделов 1882. – 226 с.
- Шабульдо Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского* / відпов. ред. Ф. П. Шевченко. Киев: Наукова думка 1987. – 185 с.
- Шевченко І. *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття* / авториз. перекл. М. Габлевич; наук. ред. А. Ясіновський. Львів: Вид-во УКУ 2013. – XXIII+284 с. + 5 карт.
- Шевчук В. Іоанн. Посольство до папи римського Сікста IV від духовенства, і від князів, і панів руських. З Вільни, року 1476, місяця березня, 14 дня // *Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX–XV ст.*, кн. 2: *Література високого середньовіччя (988–1240); Література пізнього середньовіччя (1240 – середина XV ст.)* / за ред. В. Яременка; упоряд.: В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Аконіт 2002, с. 587–591.
- Щапов Я. Н. *Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики*, ч. 1–2. Москва: б. и. 1976. – 151+201 с.
- Щапов Я. Н. *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.* Москва: Наука 1989. – 233 с.

- Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*, вид. 2-ге, перероб. та розшир. Київ: Критика 2005. – 584 с. + іл.
- Alexander Sołtan. Szambelan Karola Zuchwałego i Kawaler Złotego Runa // *Przegląd Poznański* 33 (1862) 65–80.
- Avvakumov G. *Die Entstehung des Unionsgedankens. Die lateinische Theologie des Hochmittelalters in der Auseinandersetzung mit dem Ritus der Ostkirche*. Berlin: Akademie Verlag 2002. – 433 с.
- Baronas D., Rowell S. *The Conversion of Lithuania: From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians*. Vilnius: Institute of Lithuanian Literature and Folklore 2015. – XI + 627 с.
- Bilaniuk P. B. T. A Theological Analysis of The Letter of Misael, the Metropolitan-elect of Kiev, to Pope Sixtus IV (on its 500th Anniversary: 1476–1976) // *Studies in Eastern Christianity*, т. 2. München – Toronto: Ukrainian Free University 1982, с. 143–156.
- Bilaniuk, P. B. T. The Five-Hundredth Anniversary of the Letter of Misael, Metropolitan-Elect of Kiev, to Pope Sixtus IV (1476–1976) // *Studies in Eastern Christianity*. Munich – Toronto: Ukrainian Free University 1992, с. 131–141.
- Boulton D'A. J. D. *The knights of the crown. The monarchical orders of knighthood in later medieval Europe 1325–1520*, 2-ге вид. Woodbridge (Suffolk): BOYE6 2000. – 676 с.
- Broggi Bercoff G. Ruś, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Środkowo-Wschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym // *Contributi italiani al XIII congresso internazionale degli slavisti (Pisa 2003)* / ред. А. Alberti та ін. Firenze: Firenze University Press, с. 325–387.
- Buck T. M. Fiktion und Realität. Zu den Textinserten der Richental-Chronik // *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* 149 (2001) 61–96.
- Bütow A. *Die Entwicklung der mittelalterlichen Briefsteller bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts, mit besonderer Berücksichtigung der Theorien der ars dictandi*. Greifswald: Buchdruckerei H. Alder 1908. – 73 с.
- Camargo M. *Ars dictaminis ars dictandi (= Typologie des sources du Moyen Âge occidental, вип. 60)*. Turnhout (Belgium) : Brepols 1991. – 59 с.
- Catalogue de la section des Russica ou écrits sur la Russie an langues étrangères: y 2 т*. Sanct-Petersburg: Impr. de l'Académie Impériale des Sciences 1873. – 845 с.
- Chodyncki K. *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska: zarys historyczny, 1370–1632*. Warszawa: Kasa im. Mianowskiego. – 632 с.
- Congar Yves M.-J. Die Lehre von der Kirche // *Handbuch der Dogmengeschichte*, т. 3 / вид. М. Schmaus та ін. Herder, Freiburg i. Br. – Basel – Wien 1971, с. 176–182.

- Fijałek J. Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie. Na podstawie źródeł greckich // *Kwartalnik Historyczny* 10 (1896) 493–496.
- Fijałek J. Los unji florenckiej w Wielkim Księstwie Litewskim za Kazimierza Jagiellończyka // *Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU* 39 (Kraków 1934) 21–24.
- Frick D. A. The Uses of Authority and the Authority of Use: Philological Praise and Blame in Early Modern Rus' // *Harvard Ukrainian Studies* 18 (1–2) (June 1994) 76–93.
- Frost R. *The Oxford History of Poland-Lithuania*, t. 1: *The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569*. Oxford: Oxford University Press 2015. – 528 c.
- Gianelli G. A propos de la confirmation du métropolitain de Kiev Joseph Bolharynovyč par le patriarche oecumenique Joachim I // *OCP* 9 (1943) 450–452.
- Giedroyc M. The Ruthenian-Lithuanian metropolitanate and the progress of Christianisation (1300–1458) // *Nuovi studi storici* 17 (1992) 315–342.
- Gill J. *Personalities of the Council of Florence and Other Essays*. Oxford: Basil Blackwell 1964. – 297 c.
- Gil A., Skoczylas I. *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji. Metropolia Kijowska w latach 1458–1795*. Lublin – Lwów: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej 2014. – 684 c.
- Gil A., Skoczylas I. *Przed wielkim podziałem: Metropolia kijowska Cerkwi Prawosławnej do 1458 roku*. Lublin – Lwów: b.w. 2013. – 61 c.
- Halecki O. *From Florence to Brest (1439–1596)*. Rome – New York: Sacrum Poloniae Millennium; Fordham University Press 1958. – 444 c.
- Halecki O. The Ecclesiastical Separation of Kiev from Moscow in 1458 // *Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas* 2 (1956) 19–32.
- Harasiewicz M. *Annales Ecclesiae Ruthenae: gratiam et communionem cum s. Sede Romana habentis, ritumque Graeco-Slavicum observantis, cum singulari respectu ad dioeceses ruthenas Leopoliensem, Premisliensem et Chelmensem*. Leopoli: Inst. Rutheni Stauropeigiani 1862. – 1184 c.
- Herold J. Empfangsorientierung als Strukturprinzip: Zum Verhältnis von Zweck, Form und Funktion mittelalterlicher Briefe / Medien der Kommunikation im Mittelalter, вид. К.-H. Spieß // *Beiträge zur Kommunikationsgeschichte*, вид. В. Sösemann, т. 15. Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2003, с. 257–287.
- Hryniewicz W. Prekursor unijnych dążeń Rusinów. Memoriał unijny metropolity Mizaela (1476) // *Unia Brzeska: Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*. Kraków: Universitas 1994, с. 54–65.
- Kempa T. Metropolita kijowski Hipacy Pocij w świetle swojej korespondencji // *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, т. 1: *stulecia XV–XVII* / ред. P. Borek, M. Olma. Kraków: Collegium Columbinum 2011, с. 141–171.

- Kempa T. Nieznane listy do genezy unii brzeskiej (1595/1596) // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 44 (2000) 107–128.
- Kempa T. Nieznane listy metropolity kijowskiego Hipacego Pocięja – ważne źródło do początków unii brzeskiej // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 54 (2010) 179–218.
- Kirkienė G. Unijos idėja ir jos lietuviškoji recepcija // *Kultūrų kryžkelė: Vilniaus Švč. Trejybės šventovė ir vienuolynas* / наук. ред. A. Bumblauskas, S. Kulevičius, I. Skočiliasas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2017, c. 37–48.
- Kirkienė G. *LDK politikos elito galingieji: Chodkevičiai XV–XVI a.* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2008. – 115 c.
- Kołodziejczyk D. *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15 th – 18 th Century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents.* Leiden – Boston: Brill 2011. – 1135 c.
- Krajčar J. Some Remarks on the Vat. Slav. 12 // *OCP* 35 (1969) 497–508.
- Kukuljević Sakcinski I. Izvjestje o putovanju kroz Dalmačiju u Napulj i u Rim s osobitim obzirom na slavensku knjizevost, umjetnost i starine (= *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku*, кн. 7). Zagreb: Dr. Ljudovit Gaj 1857. – VIII+423+3 c.
- Kultūrų kryžkelė: Vilniaus Švč. Trejybės šventovė ir vienuolynas* / наук. ред. A. Bumblauskas, S. Kulevičius, I. Skočiliasas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2017. – 408 c.
- Lewicki A. Sprawa unii kościelnej za Jagiełły // *Kwartalnik Historyczny* 11 (1897) 310–337.
- Lulewicz H. Problem identyfikacji postaci na Rusi litewskiej w drugiej połowie XV wieku // *Świat pogranicza.* Warszawa: DiG 2003, c. 97–115.
- Łatyszonek O. *Od rusinów białych do białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej.* Białystok: wydawnictwo uniwersytetu w Białymstoku 2006. – 399 c.
- Łuzny R. Adama Hipacego Pocięja «Parenetica». Z nowych odczytań najdawniejszej ruskiej literatury religijno-polemicznej // *Unia Brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich* / за ред. R. Łuznego, F. Ziejki, A. Kępińskiego. Kraków: Universitas 1994, c. 345–357.
- Matthiessen W. Ulrich von Richental's Chronik des Konstanzer Konzils // *Annuaire Historiae Conciliorum* 17 (1985) 71–191, 324–455.
- Mikulski J. Smoleński ośrodek latopisarski w latach 20-50. XV w. // *Białoruskie Zeszyty Historyczne* 33 (2010) 17–49.
- Mironowicz A. Unie kościelne na ziemiach polskich i ich konsekwencje // *Studia Podlaskie* 19 (2011) 33–59.
- Mironowicz A. Church unions and their consequences in Poland // *Elpis: Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku* 16 (2014) 159–168.

- Mončak I. *Florentine ecumenism in the Kyivan Church*. Romae: Vydannja Ukraïns'koho Katolyc'koho Uniwersytetu Im. Sv. Klymenta Papy 1987. – 376 c.
- Narbutt T. *Dzieje narodu Litewskiego*, т. 8: *Panowania Kazimierza i Alexandra*. Wilno: A. Marcinowski 1840. – 492 c.
- Naumow A. *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich*. Kraków: Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego 1996. – 215 c.
- On the Frontier of Latin Europe. Integration and Segregation in Red Ruthenia, 1350–1600* / ред. T. Wunsch, A. Janeczek. Warsaw: S.n. 2004. – 242 c.
- Parée F. *Polska i Litwa na przełomie wieków średnich*, т. 1: *Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagellończyka*. Kraków: Akademia Umiejętności 1904. – 423 c.
- Paravicini A., Paravicini W. *Alexander Soltan ex Lithuania, ritum grecorum sectans. Eine ruthenisch-polnische Reise zu den Höfen Europas und zum Heiligen Land 1467–1469 // Zwischen Christianisierung und Europäisierung. Beiträge zur Geschichte Osteuropas in Mittelalter und Früher Neuzeit. Festschrift für Peter Nitsche zum 65. Geburtstag* / ред. E. von Hübner, E. Klug, J. Kusber. Stuttgart: Franz Steiner Verlag 1998, c. 367–401.
- Pelesz J. *Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, т. 1. Würzburg – Wien: Druck und Verlag der Mechitharisten-Buchdruckerei (W. Heinrich) 1881. – 640 c.
- Picchio R. *Letteratura della Slavia Ortodossa (IX–XVIII sec.)*. Bari: Dedalo 1991. – 546 c.
- Plokhly S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. Oxford: Oxford University Press 2004. – 354 c.
- Poppe A. *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*. Warszawa: PWN 1968. – 252 c.
- Poppe A. *The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300 // Harvard Ukrainian Studies* 21 (3/4) (1997) 338–339.
- Riemann H. *Geschichte der Stadt Colberg*. Kolberg: C. Jancke 1873. – (6)+V+VIII+V+572+Plan.
- Rutkowska G. *Itinerarium Króla Kazimierza Jagiellończyka 1440–1492*. Warszawa: Neriton 2014. – 422 + 8 c. + табл. + кольор. іл.
- Senyk S. *A History of the Church in Ukraine*, т. 1: *To the End of the Thirteenth Century*. Rome: Pontificio Istituto Orientale 1993. – 15 + 471 c.; т. 2: *1300 to the Union of Brest*. Rome: Pontificio Istituto Orientale 2011. – 320 c.
- Stasiw M. *Metropolia Haliciensis. (Eius historia et iuridica forma)*, 2-ге вид. Romae: Analecta OSBM 1960. – XX + 240 c.
- Stebelski I. *O Prześwietnej Familii JMśc PP. Sołtanów // Archiwum komisji historycznej*, т. 1 (= *Scriptores rerum polonicarum*, т. 4). Kraków: Akademia Umiejętności 1878 c. 373–394.

- Sysyn F. *Between Poland and the Ukraine The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. Harvard: Harvard University Press 1986. – 321 c.
- Sysyn F. E. The Formation of Modern Ukrainian Religious Culture: The Sixteenth and Seventeenth Centuries // *Religion and Nation in Modern Ukraine*. Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press 2003, c. 1–22.
- Ševčenko I. Intellectual repercussions of the Council of Florence // *Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World*. London: Variorum Reprints 1982, c. 3–35.
- Trajdos T. Biskupi prawosławni w monarchii Jagiełły // *Nasza Przeszłość* 66 (1986) 107–157.
- Trajdos T. M. Metropolici kijowscy Cyprian i Grzegorz Camblak (bułgarscy duchowni prawosławni) a problemy Cerkwi prawosławnej w państwie polskolitewskim u schyłku XIV i w pierwszej ćwierci XV w. // *Balcanica Posnaniensia* 2 (1985) 224–232.
- Trimonienė R. R. Katalikų bažnyčios politika bažnytinės unijos klausimu Kazimiero ir Aleksandro laikais // *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* 12 (1998) 327–340.
- Trimonienė R. R. Aleksandras Soltanas – XV a. piligrimas // *Mokslas ir gyvenimas* 2 (1991) 12–13.
- Untergehrer W. *Die päpstlichen nuntii und legati im Reich (1447–1484). Zu Personal und Organisation des kurialen Gesandtenwesens*. München: Ludwig-Maximilians-Universität München 2012. – 686 c.
- Wawryk M. Quaedam nova de provisione metropoliae Kioviensis et Moscoviensis ann. 1458–1459 // *Analecta OSBM* 4 (1–2) (1963) 9–26.
- Wehrmann M. Graf Ludwig von Eberstein als Postulat von Cammin // *Monatsblätter der Gesellschaft für pommersche Geschichte und Altertumskunde*, 30H. 3. Stettin: Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde 1897, c. 33–37, 49–54.
- Zatorsky N. Alexander Soltan, aurei velleris hispanici observator: origins of the misconception and possible solutions of the problem // *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, вип. 9. Львів: ІУ 2016, c. 217–228.
- Zatorsky N. Deutsche Übersetzung des Sendschreibens Misaels an den Papst Sixtus IV // *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, вип. 10. Львів: б. в. 2017, c. 115–125.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

- Аарон (Арон, Aaron), біблійна постать, перший первосвященик, старший брат пророка Мойсея 240, 256, 279, 284, 286, 306, 307, 421, 424, 436, 437, 537, 545
- Абакумов С.*, вч. 263
- Абеленцева О. А.*, вч. 25, 29
- Авакум, протопіп, книжник 218
- Авакумов Ю.*, вч. 14
- Авраам (Abraam), біблійна постать, праведний праотець 283, 284, 389, 423, 465, 483
- Агафія, монахиня 28
- Адам, біблійна постать, перший чоловік 153, 200, 254, 301, 384, 406, 434, 477, 481, 492
- Агентьева К. К.*, вч. 13
- Алексеев А. А.*, вч. 48, 50, 129–130, 143, 149
- Алексеев А. И.*, вч. 33
- Андрій Довгорукий, великий князь київський, князь суздальський і переяславський 414
- Андрій Михайлович, князь чорторийський 413
- Андрій Ольгердович, князь 413
- Андрій Солтан (*Андрієн*), син Олександра Солтана, підскарбія 269, 415
- Анна, св., матір Пресвятої Богородиці 114
- Антоній, св., мученик віленський 32
- Антоній Печерський (*Антоній*), св. 266, 399, 412
- Анушкін А. А. (Анушкин А. А.)*, вч. 105, 106
- Афанасенко Ю. Ю.*, вч. 21
- Афанасій, адресат послання київського митрополита Кипріяна 110
- Бабичі, князівський рід 28
- Бегунов Ю. К.*, вч. 22
- Бельський Федір *див.* Більський Теодор Іванович
- Біланюк П. Б. (Bilaniuk P. B. T.)*, священик, вч. 46, 88
- Більський Андрій Володимирович (*Андрієн*), князь 267, 412, 413
- Більський Іван Володимирович, князь 127
- Більський Іван Федорович, князь 127, 187, 413, 427
- Більський Теодор Іванович (Бельський/Більський Федір / Теодор, Theodorus de Alba), князь 32, 83, 104, 127, 187, 267, 269, 413, 414
- Блажейовський Д.*, священик, вч. 28
- Болховитинов Е.*, митрополит, вч. 62
- Бонумбре А., легат папський 33–36, 57, 76, 78, 487
- Бугаєва О.*, вч. 108
- Буланін Д. М. (Буланин Д. М.)*, вч. 218
- Бумблаускас А. (Bumblauskas A.)*, вч. 32, 39, 63, 94, 98
- Бучинський Б.*, вч. 24–25, 33, 38, 60, 67, 73–75, 90, 92–94, 97, 99, 101, 196, 413, 426, 448

---

* Упорядкували Галина Кравець та Олеся Левус.

- Ваврик М., священник ЧСВВ, вч. 25
 Варлам, єпископ коломенський 236
 Варонін В. А., вч. 32
 Василевич Є. (Васильвичъ Ёвстаѣн),
 боярин ВКЛ 226, 268, 269, 414
 Василій II Темний, великий князь мос-
 ковський 23, 29, 30
 Василій Шуйський, цар московський
 405
 Великий А. (Welykuj A. G.), священник
 ЧСВВ, вч. 89
 Вілкул Т., вч. 423
 Вірсавія, біблійна постать, дружина
 царя Давида 476
 Вітовт, великий князь литовський 16,
 21, 30, 415
 Віюк-Коялович А., священник, хроніст
 62
 Владислав II Ягайло (Ягайло), великий
 князь литовський і король польський
 15, 16, 21, 39, 412
 Владислав III Варненчик, король поль-
 ський та угорський 23, 39
 Вовчкович (?) Іван (Полн з Кієва, Іваш-
 ко), гродський будівничий, велико-
 княжий посол 268, 415
 Вовчкович Роман з Києва, староста
 путивльський 415
 Возняк М., вч. 81, 85
 Войтович Л. В., вч. 15, 412–414
 Володимир Ольгердович, князь з динас-
 тії Гедиміновичів 413, 414
 Востоков А., вч. 20, 105
 Вяземський Дмитрій (Вяземскій Дмитрі,
 Дмитрь), князь 32, 267, 414
 Вяземський Костянтин (Константи;
 Костянтин, князь з Білої Русі), князь
 414
 Вяземський Михайло, князь 414
- Габлевич М., вч. 18, 68
 Галенчанка Г. Я. (Галенченко Г. Я.)
 див. Голенченко Г. Я.
 Галецький О. (Haleski O.), вч. 25, 33, 75,
 83, 87
 Галченко М. Г., вч. 47, 217–219
- Гаштольд А., воєвода віленський, вели-
 кий канцлер литовський 57, 58, 61, 65
 Гедигольдович П.-С., каштелян вілен-
 ський, намісник смоленський 29
 Геннадій, архієпископ новгородський
 247
 Геннадій (Кожин), архієпископ твер-
 ський 248
 Георгій (Кониський), єпископ білорусь-
 кий, полеміст, хроніст 61, 62
 Герасим, єпископ смоленський, митро-
 полит київський 29
 Гервіг, вікарій 32
 Геронтій, архимандрит симановський
 230
 Гнатенко Л., вч. 46, 49
 Голенченко Г. Я. (Галенчанка Г. Я., Га-
 ленченко Г. Я.), вч. 16, 58, 60, 63, 67,
 76, 79, 91, 97, 101–103, 105, 110, 114,
 116, 118, 119, 123, 196, 223
 Голубєв С., вч. 101, 115, 124, 125, 215,
 259, 263, 323, 350, 360, 391
 Голубинский Е., вч. 18
 Горський О., вч. 114–116, 118
 Григорій (Болгариневич), митрополит
 київський 24–27, 30, 33, 34, 36–38,
 40, 57, 58, 60, 64, 83, 88, 487, 493
 Григорій Палама, св., богослов-ісихаст
 48
 Григорій Синаїт, св., богослов-ісихаст 48
 Григорій (Цамблак), митрополит київ-
 ський 21, 22
 Григорій III (Мамма), патріарх констан-
 тинопольський 24, 25
 Гриневич В., священник, вч. 86
 Грінченко Б., вч. 470
 Грушевський М. С., вч. 14, 15, 18,
 20–21, 23–25, 32, 33, 43, 49, 51, 68,
 72, 74, 81, 84–86, 126, 247, 410
- Гедиміновичі (Гедиміновичі-Ольгердо-
 вичі), правляча династія ВКЛ 14, 15,
 20, 32, 413, 414
 Гіджунас В., священник, вч. 86
 Гіль А. (Gil A.), вч. 14, 20, 22, 23, 25, 52
 Гудзяк Б., вч. 20, 85–86, 89

- Давид, біблійний цар Ізраїля 375, 462, 476, 545
- Даміан, митрополит молдавський 23
- Датан (Дафан), біблійна постать 283, 284, 423
- Дашкевич Я.*, вч. 44, 46
- Денниця (Люципер) 219, 220, 318, 443
- Джурова А.*, вч. 98, 100
- Димитрій Шем'яка, великий князь московський, князь углицький і галицький 29, 235
- Діонісій I, патріарх константинопольський 25–27
- Дмитрієва Р. П.*, вч. 46
- Доброворський І.*, вч. 126, 217, 527, 528, 530–535
- Дольницький І.*, священник, вч. 100, 351
- Доронин А. В.*, вч. 23, 29
- Друцькі-Соколинські, князівський рід 28
- Дубровіна Л.*, вч. 46, 47, 52
- Дяченко Г.*, протоєрей, вч. 210
- Еней (Єнії), біблійна постать, паралітик 378, 477
- Епіфаній Премудрий, св., агіограф 82
- Ефрем *див.* Єфрем
- Єва, біблійна постать, перша жінка 477, 481
- Євстахій, св., мученик віленський 32
- Євтих (Євтихії), біблійна постать 378, 477
- Єзекііл (Єзекіїл), біблійна постать, старозавітний пророк 390, 476, 482, 484
- Єзекія, біблійна постать, цар юдейський 210, 375, 476
- Єрмолін В. Д.*, архітектор 78, 79
- Єрмолін І.*, вч. 230
- Єфрем (Ефрем), єпископ ростовський 236
- Заторський Н. (Zatorsky N.)*, священник, вч. 98, 113, 126–128, 172, 178, 219, 221–224, 226, 229, 263, 307, 308, 317, 344, 406, 411, 530
- Захарія, батько св. Йоана Хрестителя 465
- Захарія, ігумен 79
- Захарія (Копистенський), архимандрит киево-печерський, полеміст, хроніст 56–58, 60–62, 65
- Зема В.*, вч. 22, 44
- Зизаній С., полеміст, проповідник 54, 63, 105, 196, 197
- Изотов А. И. див.* *Изотов А.*
- Іоан *див.* Солтан І.
- Іван, архимандрит киево-печерський 235
- Іван, боярин ВКЛ 28
- Іван Андрійович, князь можайський 29
- Іван III, великий князь московський 54, 66, 68, 110, 116, 126, 488
- Ігнатій (Кульчинський), священник ЧСВВ, хроніст 99
- Изотов А. (Изотов А. И.)*, вч. 209, 401
- Іоанн, митрополит київський 114
- Іпатій (Потій) (Росієй Н.), митрополит київський, полеміст, хроніст 51–54, 57–60, 62, 64, 72, 73, 75, 76, 79–80, 88–94, 96, 97, 101–107, 112, 113, 115, 116, 119, 123, 124, 140, 141, 153, 176, 177, 196, 197, 218, 219, 232, 235, 240, 261–263, 266, 273, 281, 285, 288, 290, 296, 299, 302, 304–311, 315, 316, 318–320, 322–325, 327, 328, 331, 335–339, 342, 346, 349–351, 354, 355, 357, 359–362, 364, 366, 369, 371, 374, 377, 379, 381, 384, 386, 391, 392, 395, 399, 406, 409, 411, 412, 417, 420–422, 424–428, 430–434, 437–440, 442–445, 448, 451, 452, 454, 457, 458, 460, 463–465, 467, 468, 470–472, 474, 475, 477, 478, 480, 482, 488, 494, 501, 504, 507, 509–511
- Ісаак Сирієць (Jzaak), св. 389, 453, 483
- Ісая (Ісая), біблійна постать, старозавітний пророк 309, 322, 445
- Ісидор, митрополит київський 22–24, 26, 27, 30, 35, 58, 60, 92, 99, 140

- Ісус Навин (*Ісусъ Навѣинъ*), біблійна постать, ізраїльський воєначальник, сподвижник Мойсея 282, 422, 545
- Йоаким, митрополит молдавський, митрополит галицький 23, 24
- Йоаким, патріарх константинопольський 111
- Йоаким (Мороховський) (Мороховський Ілля), єпископ володимирський, полеміст 54, 61–63, 73, 196, 197
- Йоан, архимандрит Києво-Печерської лаври 266, 412
- Йоан, св., мученик віленський 32
- Йоан (Іван) Дамаскин (Іоанъ Дамаскин), св. 153, 301, 362, 466
- Йоан Євангелист, св., апостол 241, 243, 245
- Йоан (Іван) Хреститель, св. 101, 465
- Йоан Капістран, св. 71
- Йона, архієпископ новгородський 234, 251
- Йона (Одноушев) (Йона Московський, Йона Рязанський), єпископ рязанський, митрополит московський 24–30, 57, 150, 235, 236, 270
- Йона II, митрополит київський 111, 125
- Йосиф (Болгаринович), митрополит київський 40, 64, 73, 74, 81, 83, 111, 127–129, 194, 496, 536, 544
- Йосиф (Солтан), митрополит київський 416
- Кавалѳв С.*, вч. 59
- Кагамлик С. Р.*, вч. 32
- Казимир III, король польський 19
- Казимир IV (Казимир Ягеллончик, Kazimierz Jagiellończyk), великий князь литовський і король польський 16, 23–25, 29, 30, 57, 69–71, 83, 87, 88, 235, 267–270, 412–415, 499
- Калайдович К.*, вч. 105, 371
- Каліст III, папа римський 24
- Кантерев Н. Ф.*, вч. 282
- Кипріан, митрополит київський 21
- Кирило (Терлецький), єпископ луцький 57
- Кирило Турівський, св. 371, 376
- Кіркєнс Г. (Kirkienė G.)*, вч. 39, 87
- Клеопа, біблійна постать, батько св. апостолів Юди і Якова 435
- Климент, св., папа римський 487
- Климчук Н.*, вч. 89
- Кобяк Н. А.*, вч. 21
- Конявская Е. Л.*, вч. 23
- Копистенський Захарія *див.* Захарія (Копистенський)
- Корнилій, біблійна постать, сотник 174
- Костянтин, князь із Білої Русі *див.* Вяземський Костянтин
- Костянтин Ніл, посол правителя Картлі 110, 111
- Костянтин Ольгердович, князь чернігівський і чорторійський 413
- Костянтин XI Палеолог, імператор візантійський 53, 488
- Коялович М.*, вч. 62–64, 72
- Крайчар Я. (Krajaar)*, священик, вч. 98
- Кузьмин А. В.*, вч. 28, 30
- Куліш П.*, вч. 418, 423, 427, 432, 434, 435, 442, 443, 447, 452, 459, 464, 465, 467–469, 474, 480–482, 487, 491
- Кулявічюс С. (Kulevičius S.)*, вч. 32, 39, 98
- Курбський А., князь, книжник, полеміст 383
- Кутшеба С.*, вч. 128
- Лапто-Данилевский А. С.*, вч. 45
- Латишонек О.*, вч. 414
- Лев (Кревза), архимандрит віленський, полеміст 60
- Леонтович Ф. И.*, вч. 226
- Ліхачов Д. (Лихачев Д.)*, вч. 45–48, 50, 51, 81, 82, 84, 85, 108, 119, 129, 133, 160, 164, 197, 198, 200–203, 206, 209, 212, 214, 216, 227–231, 260
- Ліцкевіч А. У.*, вч. 29
- Лужний Р. (Łużny R.)*, вч. 76
- Лурье В. М. (Лурье)*, вч. 21, 23, 25–27, 86

- Людвіг фон Еберштайн (Ludwig von Eberstein), граф, єпископ померанської дієцезії Камін 34, 35
- Люлевич Г. (Lulewicz H.)*, вч. 79, 414, 415
- Люципер *див.* Денница
- Макарій (Булгаков)*, митрополит, вч. 13, 24, 28, 40, 65–70, 74, 85, 86, 97, 128
- Макарій, митрополит московський 126, 128
- Макарій (Чорт) (**Шакрын**), архимандрит віленський, митрополит київський 40, 61, 196, 235, 266, 412
- Максим, митрополит київський 18
- Максим Грек, св., книжник 218
- Малишевський І. (Мальшевский И. И.)*, вч. 64–66, 72, 96, 97, 218, 219
- Марія, біблійна постать, мати свв. апостолів Юди та Якова 435
- Марія Витебська, велика княгиня литовська 412
- Марія Магдалина (**Марія Магдалынина**), св., біблійна постать 375, 476
- Марозава С. див. Морозова С.*
- Марте Й. (Marte J.)*, вч. 44
- Мартин V, папа римський 22
- Мартиниан, ігумен Святосергіївського монастиря 236
- Мартынюк А.*, вч. 29
- Матей, св., апостол, євангелист 176, 201
- Мейендорф Й. (Мейендорф И.)*, протоєрей, вч. 18
- Мелетій (Смотрицький) (Meleciusz Smotrzycki, Ortholog T.), архієпископ полоцький, архимандрит дерманський, книжник, богослов-полеміст 53–56, 62–64, 73, 91, 196, 403
- Мелхиседек (Melchisedek), біблійна постать, цар Саліма, первосвященик 286, 307, 402, 403, 424, 436, 491
- Мельнікаў А. А.*, вч. 376
- Миколай Мирлікійський (**Николай**), св. 36, 43, 100, 386, 387, 481, 482, 487
- Мисаїл (**Мислль**, Михаїл, Михайло, Мисайло) Пструцький (Пструч), єпископ смоленський, митрополит-елект 13, 14, 27–54, 56–76, 78–94, 96–100, 102–104, 106, 111–116, 118, 119, 123–130, 134–138, 140, 141, 143, 144, 150, 153, 155, 158–160, 162, 164, 165, 167–169, 172–175, 177–179, 182, 183, 186, 187, 190, 193–198, 200, 209, 217–219, 221, 223, 224, 226–229, 231, 232, 234–237, 240, 241, 244, 246, 247, 250–252, 254, 259, 261, 263–266, 273, 274, 276, 277, 279, 285, 291, 300, 304, 305, 307, 308, 311, 317, 334, 344, 359, 376, 378, 386, 393, 395, 405, 406, 408, 410–412, 414, 425, 432, 452, 484, 487, 493–497, 528, 530, 534, 541, 544–546, 548
- Михайло (**Михилль**) Олелькович (з династії Гедиміновичів-Ольгердовичів), князь 32, 267, 412, 413
- Михайло Олександрович (Солтан) із Загорова (**Михилль Александрович**), боярин Волинської землі 269, 415
- Мицик Ю. А.*, вч. 28, 89
- Мікульський Ю. М.*, вч. 32, 39, 99
- Міронович А.*, вч. 76
- Мозер М.*, вч. 224, 229
- Мойсей (**Моисин**), старозавітний пророк 279, 284, 420, 424, 436, 462, 545
- Мончак І. (Мончак I.)*, вч. 85, 86
- Моравська Л.*, вч. 89
- Морозова Н. А.*, вч. 49
- Морозова С. (Марозава С.)*, священик, вч. 76, 78
- Мороховський Ілля *див.* Йоаким (Мороховський)
- Мужиловський А. (Mużyłowski A.), протопіп слущький, полеміст 54, 56, 63, 80, 126
- Набытовіч І.*, вч. 59
- Назаренко А. В.*, вч. 13
- Назарко І.*, священик ЧСВВ, вч. 89
- Нарбут Т. (Narbutt T.)*, вч. 34, 62
- Невоструєв К.*, вч. 114–116, 118
- Несецький К. (Niesiecki K.)*, вч. 104
- Ніковський А.*, ред. 487

- Ніфонт, патріарх константинопольський 33, 38, 59, 60, 67, 73, 75, 90, 92, 93, 97, 99, 101, 111, 196, 413, 448
- Огієнко І.*, вч. 68, 106, 418, 420, 421, 423, 427, 428, 431, 433, 435, 436, 440, 443, 447, 448, 450, 452, 457, 458, 462–466, 471, 477, 481, 483–485, 490, 492
- Олександр, цар кахетинський 110
- Олександр (Пуятитський), єромонах, настоятель Дубнівського Преображенського монастиря 53
- Олександр VI, папа римський 40, 43, 51, 64, 72–74, 81, 111, 127, 128, 536, 544
- Оленько Володимирович, князь київський 23, 412, 413
- Олесницький Збігнев, єпископ краківський 24
- Ольгерд Гедимінович, великий князь литовський 14, 127, 412
- Осітов Б.*, вч. 262–264
- Павло (Павель), св., апостол 100, 165, 169, 242, 248, 274, 293, 376, 378, 439, 456, 477
- Павлов О. (Павлов А. С.)*, вч. 111, 112
- Падокшын С.*, вч. 89
- Палеолог Тома, деспот Мореї 488
- Папе Ф. (Parée F.)*, вч. 71, 72
- Паравічіні А.*, вч. 79
- Паравічіні В.*, вч. 79
- Паранько Р.*, перекладач 99
- Паславський І.*, вч. 19, 82, 83, 89
- Пелеш Ю. (Pelez J.)*, єпископ, вч. 71, 128
- Пелешенко Ю. В.*, вч. 49, 59, 60, 82, 83, 85, 102, 164, 219, 230, 231
- Петро (**Петръ**, Симон), св., апостол 100, 174, 201, 274, 375, 378, 417, 430, 431, 439, 443, 450, 463, 476, 477, 486, 544
- Петро Александрійський, священно-мученик, архієпископ александрійський, богослов 114
- Петро Аркудій, богослов, полеміст 75
- Петрушевич А.*, священник, вч. 72, 91, 94, 96, 99–101, 104, 105, 107, 115, 124, 125, 140, 141, 202, 204, 206, 209–213, 217–219, 223, 224, 259, 263, 290, 293, 351, 415
- Питирим, єпископ пермський 236
- Пій II, папа римський 24
- Плігузов А. (Плигузов А. И.)*, вч. 21, 113, 114, 150–153, 167, 232, 234, 235, 494
- Плохій С. (Plochy S.)*, вч. 59
- Подскальски Г. (Podskalsky G.)*, вч. 13
- Позднєєв А.*, вч. 230
- Полехов С. В.*, вч. 16
- Полубенський А., князь 413
- Поплавська Н.*, вч. 89
- Поппэ А.*, вч. 32
- Потій Іпатій *див.* Іпатій (Потій)
- Пструцькі (Пстручі), князівський рід ВКЛ 28
- П'ясти, правляча династія Польщі 15
- Рафаїл (Турконяк)*, священник, вч. 452
- Рафаїл, патріарх константинопольський 69
- Ріхенталь Ульріх, фон, хроніст 22
- Робінсон А. (Робинсон А. Н.)*, вч. 230
- Ровере Франческо, делла *див.* Сикст IV
- Роман, митрополит литовський 19, 20
- Роман (Романъ), староста путивльський 268, 415
- Русанівський В. М.*, вч. 224
- Русина О.*, вч. 14, 38, 76, 78, 79, 82, 83, 112, 114, 118, 119, 125, 132, 138, 153, 278, 279, 285, 292, 337, 413
- Юриковичі, княжий, королівський і царський рід 32
- Сазонова Л. (Сазонова Л. И.)*, вч. 229–231
- Сакран Ян (Sacranus J. z Oświęcimia), богослов, полеміст 71, 72, 75
- Самуїл (**Самон**), пророк старозавітний 279, 421, 436, 545
- Сварник І.*, вч. 14
- Свидригайло Ольгердович (Свидригайло), великий князь литовський 16

- Семен Олелькович, князь київський 412
Семенченко Г., вч. 108, 109, 111, 112
Сем'ячук А. (Семянчук А.), вч. 79, 413–415
Сеник С. (Senyk S.), вч. 13, 18, 19, 86, 89
Сергій Радонезький, св. 82
Сигізмунд Кейстутович, великий князь литовський 16, 412, 414
Сикст IV (Сикстъ, Сікст IV, Франческо делла Ровере, Sixtus IV), папа римський 46, 58, 79, 80, 83, 88, 102, 103, 105, 106, 123–126, 135, 141, 171, 176, 202, 207, 234, 254, 266, 271, 281, 285, 289, 290, 296, 299, 302, 304–307, 309–311, 315, 316, 318–325, 328, 331, 335, 336, 338, 339, 342, 346, 349, 354, 355, 357, 359–362, 364–366, 368, 369, 371, 374, 376, 377, 379–393, 395, 396, 398–404, 408, 409, 412, 417, 420–428, 430–434, 436–445, 448, 450–455, 457, 458, 460, 462–468, 470–472, 474, 475, 477, 478, 480, 482, 484, 488
Сильвестр (Косів) (Kossow S.), митрополит київський, богослов-полеміст 60, 106
Симеон, єпископ смоленський 26, 28, 32
Симеон, патріарх константинопольський 57
Симон, єпископ владимирський і суздальський 352
Сисин Ф. (Suzun F. E.), вч. 44, 62
Сінкевич Н., вч. 88
Скорина Ф., першодрукар, просвітител ь 130, 397
Скочиляс І. (Skoczylas I., Skočiliasas I.), вч. 13–15, 19, 20, 24, 25, 32, 39, 44, 52, 63, 98
Смолій В. А., вч. 28
Соболевский А. И., вч. 49
Солтан І. (Іоан), земський підскарбій ВКЛ, книжник 32, 40, 59, 62, 79, 80, 166, 172, 173, 207–208, 215, 219, 269, 416, 469, 497
Солтан О. (*Солтанъ Александръ*, Soltan A., Soltanas A.), боярин ВКЛ 62, 75, 79, 86, 124, 172, 173, 208, 209, 268, 269, 415, 416
Сопіга І., боярин ВКЛ, митрополичий посол 125
Сопіга Л. (Sapieha / Sapiega L.), шляхтич, державний діяч ВКЛ 89, 92, 97, 101, 129
Софія Палеолог (Зоя-Софія Палеолог), велика княгиня московська 116, 487, 488
Спиридон (Сатана), митрополит київський 33, 36, 37, 39, 69, 70, 86, 247
Станкевич Я. (Станкевич Я.), вч. 414
Станчев К., вч. 98, 100
Стелецький В., вч. 230
Стефан Пермський, св. 82
Стрийковський М. (Strykowski M.), священник, хроніст 57
Суша А., вч. 99
Сушицький Т., вч. 32
Тавифа (*Тавида*), біблійна постать 377, 477
Тайнер А. (Theiner A.), священник, вч. 127, 128, 536–542, 544
Тарановський К., вч. 230
Темчин С. Ю., вч. 49
Теодор Більський *див.* Більський Теодор Іванович
Теодосій Печерський (*Юродий*), св. 266, 412
Тимотей (Тимоеей), біблійна постать, учень св. апостола Павла 242
Тимошенко Л., вч. 88, 89
Тит, біблійна постать, учень св. апостола Павла 242
Ткачук Р., вч. 53, 80, 89
Томашевский Б. В., вч. 7, 48
Тримоньєне Р. (Trimoniené R. R.), вч. 39, 87
Турилов А. А., вч. 36, 48
Турій О., вч. 44, 89
Ульяновський В., вч. 33, 36, 37, 86
Уляна Тверська, велика княгиня литовська 412
Устрялов Н. Г., вч. 383

- Федір Більський *див.* Більський Теодор Іванович
- Феодосій (Феодосій), св. *див.* Теодосій Печерський
- Феодосій (Бивальцев), митрополит московський 27, 234, 252
- Филатьев А., селянин 108
- Филип, митрополит московський 110, 232
- Фіялек Я. (*Fijalek J.*), священник, вч. 19, 33, 74, 75, 78, 128
- Флоря Б. Н., вч. 13, 21, 22, 25, 37, 70, 85, 86
- Фотій, митрополит київський 21
- Франциск Асізький (Францишко), св. 311
- Фрік Д. (*Frick D. A.*), вч. 53
- Фрост Р. (*Frost R.*), вч. 15, 16
- Фрязін І., дворянин, посол московський 488
- Ходкевич І. (Ходковичь І.), намісник вітебський і маршалок ВКЛ 207, 226, 267, 414
- Ходкевич П. (*Павляч*), намісник кам'янець-литовський 268, 414
- Хоменко І., священник, вч. 201, 245, 417, 418, 420, 421, 423–428, 430–437, 440, 442, 443, 446–448, 450–452, 455–457, 460, 462–467, 469–472, 474–477, 479, 481–487, 490
- Хорошкевич А., вч. 76, 112
- Центурій (сотник), біблійна постать 372, 475
- Цукерман К., вч. 19
- Цьолок Еразм (Вітелій), єпископ польський, дипломат 128
- Чацький Т., вч. 60
- Черкас Б., вч. 15
- Чернухін Є., вч. 100
- Чистович І. (*Чистович И.*), вч. 70
- Чубатий М., вч. 18, 21
- Шабульдо Ф. М., вч. 14
- Швайпольт Ф., книгодрукар 370
- Шевченко І. (*Ševčenko I.*), вч. 18, 68, 69, 75
- Шевчук В., вч. 426, 430
- Щанов Я. Н., вч. 13, 21, 25, 26
- Юда Тадей (*Юда Іаковл*, Юда Яковів), св., апостол 153, 301, 434, 435
- Юліан (*Пелеш*) *див.* Пелеш Ю.
- Юрій Львович, князь галицький і волинський, король Русі 18
- Ягайло *див.* Владислав II Ягайло
- Ядвіга П'яст, королева польська 15
- Яір, біблійна постать, старшина синагоги 141, 377
- Яків (Зеведеїв) (*Іакуб*, Jakub), св., апостол 242–244, 297, 299, 389, 483
- Яків Молодший (Яків Алфеїв), св., апостол 435
- Яковенко Н., вч. 84
- Якуб (*Іакуб*), писар ВКЛ 32, 78, 79, 209, 219, 268, 270, 415, 497
- Ян Замойський (Jan Zamoyski), архієпископ львівський 80, 103
- Ян зі Спрови, староста генеральний руський 24
- Япунджич М., вч. 98, 100
- Ясіновський А., вч. 18, 68
- Alberti A.*, вч. 45
- Antanavičius D.*, вч. 30
- Anužytė L.*, вч. 30
- Avvakumov G.* *див.* Аввакумов Ю.
- Baliulis A.*, вч. 30
- Baronas D.*, вч. 19, 22, 23
- Bilaniuk P. B. T.* *див.* Біланюк П. Б.
- Borek P.*, вч. 89
- Broggi Bercoff G.*, вч. 44
- Buck M. R.*, вч. 22
- Bumblauskas A.* *див.* Бумблаускас А.
- Bütow A.*, вч. 229, 232, 235–236, 239, 246, 248, 250, 251
- Byliński J.*, вч. 89

- Camargo M.*, вч. 227–229, 232, 246
Chodynicky K., вч. 20, 40, 75
Congar M. J., священник, вч. 236
- Darrouzès J.*, вч. 18
Długosz J., архієпископ, хроніст, дипломат 89
Dubonis A., вч. 30
- Fijalek J.* див. *Фіялек Я.*
Frick D. A. див. *Фрік Д.*
Frost R. див. *Фрост Р.*
- Gianelli G.*, вч. 40
Gidžiūnas V., вч. 86
Gil A. див. *Гіль А.*
- Halecki O.* див. *Галецький О.*
Harasiewicz M. (*Гарасевич М.*), священник, вч. 140
Herold J., вч. 228, 232, 234, 239
Hinterberger M., вч. 19
- Jan Zamoyski* див. *Ян Замойський*
Janeczek A., вч. 15
- Kazimierz Jagiellończyk* див. *Казимир IV*
Ketra T., вч. 89
Kępiński A., вч. 76
Kiaurienė J., вч. 16
Kirkienė G. див. *Кіркене Г.*
Koder J., вч. 19
Kołodziejczyk D., вч. 15
Korczak L., вч. 16
Kossow S. див. *Сильвестр (Косів)*
Krajčar J., вч. 98
Kresten O., вч. 19
Kulevičius S. див. *Кулявічюс С.*
- Lewicki A.*, вч. 22, 24
Ludwig von Eberstein див. *Людвіг фон Еберштайн*
Lulewicz H. див. *Люлевич Г.*
Łużny R. див. *Лужний Р.*
- Marte J.* див. *Марте Й.*
Matthiessen W., вч. 22
Meleciusz Smotrzycki див. *Мелетій (Смотрицький)*
Mikulski J., вч. 32
Mironowicz A., вч. 78
Mončak I. див. *Мончак І.*
Morochoowski H. (*Morochoowski J.*) див. *Йоаким (Мороховський)*
Muzyłowski A. див. *Мужиловський А.*
- Narbutt T.* див. *Нарбут Т.*
Naumow A., вч. 49
Niesiecki K. див. *Несецький К.*
- Olma M.*, вч. 89
Ortholog T. див. *Мелетій (Смотрицький)*
- Papée F.* див. *Пане Ф.*
Pelesz J. див. *Юліан (Пелеш)*
Picchio R., вч. 48, 129
Pierling P., вч. 35
Plokhy S. див. *Плохій С.*
Pociej H. див. *Іпатій (Потій)*
Podskalsky G. див. *Подскальски Г.*
Poppe A., вч. 13
Prochaska A., вч. 89
- Riemann H.*, вч. 34
Rowell S., вч. 19, 22–23
Rutkowska G., вч. 29, 30
- Sacranus J. z Oświęcimia* див. *Сакран Ян*
Sapieha / Sapiega L. див. *Сопіга Л.*
Schmaus M., вч. 236
Semkowicz W., вч. 33
Senyk S. див. *Сеник С.*
Sixtus IV див. *Сикст IV*
Skoczylas I. (Skočiliasas I.) див. *Скочиляс І.*
Skupiński K. T., вч. 62
Soltan A. (Soltanas A.) див. *Солтан О.*
Spinei V., вч. 15
Stasiw M., вч. 19

- Stebelski I.*, священник ЧСВВ, хроніст 417
Strykowski M. див. Стрийковський М.
Sysyn F. E. див. Сусин Ф.
- Ševčenko I.* див. Шевченко І.
- Theiner A.* див. Тайнер А.
Theodorus (de Alba) див. Більський Теодор Іванович
Trajdos T. M., вч. 19, 21
- Trimoniené R. R.* див. Трімонєнс Р. Р.
Untergehrer W., вч. 35
- Wehrmann M.*, вч. 34, 35
Welykyj A. G. див. Великий А.
Wünsch T., вч. 15
- Zatorskyj N.* див. Заторський Н.
Ziejka F., вч. 76

КИЇВСЬКЕ ХРИСТІЯНСТВО

Започаткована у 2013 р. видавнича серія „Київське християнство” представляє наукові результати навчально-дослідної програми Гуманітарного та Філософсько-богословського факультетів Українського католицького університету „Київське християнство та унійна традиція”. Підтримана Синодом Єпископів УГКЦ академічна ініціатива має зміцнити пророчий голос Київської Церкви і сприяти єдності українських Церков Володимирівського Хрещення. Від 2015 р. почав діяти публічний сегмент програми – проект „Соборна Україна та Київська традиція”, який уможливило суспільну артикуляцію ідеї Київської Церкви та наголошує на тисячолітньому зв’язку між українською культурою і християнством. Академічним завданням програми є критичне дослідження богословських, канонічних і соціокультурних джерел передання Київської митрополії у ширшому порівняльному контексті універсальних християнських традицій Візантії, латинського Заходу та східних православних спільнот, а також рецепції у слов’янських землях унійної ідеї. Головну увагу програма зосереджує на міждисциплінарному вивченні сформованої на цивілізаційному пограниччі християнського Сходу і Заходу *київської традиції*. В її основу лягли слов’янсько-візантійський обряд (зокрема східна Літургія), оригінальна богословська думка й помісне церковне право, єдина канонічна територія, особлива духовість, спільні соціокультурні й релігійні практики, кодифікована церковнослов’янська мова та усталена пам’ять про минуле. Сукупно вони творили елементи тяглості тогочасної культури, а в модерну добу уможливили формування національних ідентичностей та появу нових еkleзіальних спільнот у Східній і Центрально-Східній Європі.

KYIVAN CHRISTIANITY

The publication series, *Kyivan Christianity*, launched in 2013, disseminates the scholarly results of the education and research program of the Humanities Department and the Department of Philosophy and Theology at the Ukrainian Catholic University entitled *Kyivan Christianity and the Uniate Tradition*. This academic initiative, supported by the UGCC Synod of Bishops, seeks to strengthen the prophetic voice of the Kyivan Church and foster unity among the Ukrainian churches that emerge from the event of Volodymyr's baptism. One public aspect of the program – a project entitled *United Ukraine and the Kyivan Tradition* – has been active since 2015. This project has been the means for a public articulation of the idea of a Kyivan Church while underlining the millennium-long connection between Ukrainian culture and Christianity. The academic objective of the program lies in the critical study of theological, canonical, social, and cultural sources of the Kyivan Metropolitan tradition. This is undertaken in the wider, comparative context of broader Christian Byzantine traditions, traditions of the Latin West and Eastern Orthodox communities, and the reception of the Uniate idea in Slavic lands. Primary attention is paid within the program to the inter-disciplinary study of the Kyivan tradition as developed on the border between the civilizations of East and West. Its essence, in turn, is made up of the Slavonic Byzantine rite (namely, Eastern Liturgy), original theological thought and local church canon law, unified canonical territory, specific spirituality, shared social, cultural and religious practices, codified Church Slavonic language, and well-established memory of the past. Together, these were the fundamental elements of cultural continuity of the period, while in more modern times they paved way for the formation of national identities and the emergence of new ecclesiastical communities in Eastern and Central-Eastern Europe.

Автор монографії
о. Назар Заторський

Author of the monograph
Rev. Nazar Zatorskyi

Докторант Університету м. Фрібур (Швейцарія), священник Паризької єпархії Святого Володимира Великого для українців греко-католиків у Франції, Бельгії, Нідерландах, Люксембурзі та Швейцарії (адміністратор душ-пастирських осередків у Женеві, Лозанні й Цюріху). Навчався у Львівській духовній семінарії Святого Духа, згодом – на магістратурі з богослов'я в Католицькому університеті м. Айхштет (Німеччина). З 2004 р. працював у Донецько-Харківському екзархаті Української Греко-Католицької Церкви, з 2006 р. – на докторських студіях із догматики в Університеті м. Фрібур. Паралельно перебував у заочній аспірантурі Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України (2015–2018 рр.). Досліджує генезу унійної ідеї у Київській митрополії, міжконфесійні взаємини в українсько-білоруських землях доби пізнього середньовіччя та пам'ятки богословської думки в ширшому контексті релігійної культури київського християнства. Автор кільканадцяти наукових статей і джерельних публікацій українською, а також англійською й німецькою мовами.

Rev. Nazar Zatorskyi is a doctorate student at the University of Fribourg (Switzerland) and a priest of the Eparchy of St. Volodymyr the Great in Paris for Ukrainians in France, Belgium, the Netherlands, Luxemburg and Switzerland (pastor of the Ukrainian communities in Zurich, Lausanne and Geneva). Studied in the Holy Spirit Seminary in Lviv, Master of Arts in Theology of the Catholic University of Eichstätt (Germany). Since 2004 worked in the Exarchate of Donetsk-Kharkiv of the Ukrainian Greek-Catholic Church, in 2006 began his doctoral studies in Dogmatic at the University of Fribourg. At the same time was at the distance postgraduate studies at the Ivan Krypiakevych Institute of the Ukrainian Studies of the Ukrainian National Science Academy (2015-2018). Research fields are the genesis of the unionistic idea in the Metropolitanate of Kyiv, interconfessional relationships in Ukrainian and Belorussian lands of the Late Middle Ages and documents of the theological thought in the broader context of the Kyivan Christendom. He is the author of a dozen of the articles and the source editions in Ukrainian, English and German.

Наукове видання

Серія «Київське християнство», т. 15
Серію засновано 2013 року

о. Назар Заторський
«Послання Мисаїла до папи Сикста IV»
1476 року: реконструкція архетипу

Літературне редагування

Наталія Кім

Коректура тексту

Галина Ференц

Художнє оформлення обкладинки

Євген Равський

Верстка та опрацювання світлин

Юрій Пелех

УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. І. Свенціцького, 17, Львів 79011

факс: (032) 240 94 96

e-mail: ucupress@ucu.edu.ua

www.press.ucu.edu.ua

Свідоцтво про реєстрацію ДК 5801 від 23.11.2017

Підписано до друку 10.12.2018. Формат 70×100/16.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Гарнітура «Times New Roman».

Умовн. друк. арк. 47,7. Обл.-вид. арк. 60,2.

Наклад 350 прим.

Друк: Приватне підприємство «Коло».

82100 Львівська обл., м. Дрогобич, вул. Бориславська, 8.

Свідоцтво про реєстрацію ДК 498 від 20.06.2001